

ЩОРІЧНИК СІПРІ 2007
ОЗБРОСННЯ, РОЗЗБРОСННЯ ТА МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА

Це видання стало можливим
завдяки фінансовому сприянню Уряду Швейцарії

SIPRI Yearbook 2007

Armaments, Disarmament and International Security

sipri

Stockholm International Peace Research Institute

OXFORD UNIVERSITY PRESS
2007

Щорічник СІПРІ 2007

Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека

сіпрі

Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру

переклад з англійської

Українське видання Щорічника СІПРІ підготовлене спільно
Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру
та
Українським центром економічних і політичних досліджень
імені Олександра Разумкова

КИЇВ
2008

sipri

Stockholm International Peace Research Institute

сіпрі

Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру

СППРІ – незалежний міжнародний інститут з дослідження проблем миру та конфліктів, насамперед процесів контролю над озброєннями та роззброєння. Інститут створено в 1966р. на честь 150-річчя неперушного миру у Швеції.

Інститут фінансується головним чином за рахунок грантів на замовлення Уряду Швеції, ухвалених Парламентом Швеції. Його штат і Правління складаються з представників багатьох країн. В Інституті також діє міжнародний консультативний орган – Дорадчий Комітет.

Правління Інституту не несе відповідальності за погляди, подані в публікаціях Інституту.

Правління

Посол Рольф Екеус (Rolf Ekéus), голова Правління, Швеція

Доктор Віллем Ф. ван Екелен (Willem F. van Eekelen), віце-голова Правління, Нідерланди

Доктор Олексій Арбатов, Росія

Янта Дханапала (Jayantha Dhanapala), Шрі-Ланка

Доктор Набіл Еларабі (Nabil Elaraby), Єгипет

Роза Е.Готтемюллер (Rose E.Gottmoeller), США

Професор Хельга Хафтендорн (Helga Haftendorn), Німеччина

Професор Марі Калдор (Mary Kaldor), Велика Британія

Професор Рональд Дж.Сузерленд (Ronald G.Sutherland), Канада

Директор

Директор

Елісон Дж.К.Бейлз (Alyson J. K. Bailes), Велика Британія

Редактор і видавець Щорічника – Елісон Дж.К.Бейлз

Головний редактор – Ян Ентоні (Ian Anthony)

Виконавчий редактор – Девід Крюкшанк (D.A.Cruikshank)

Координатори

Ян Ентоні, Елісон Дж.К.Бейлз, Елізабет Шьон (Elisabeth Sköns)

Редактори

Девід Крюкшанк, Том Гілл (Tom Gill), Джетта Гілліган Борг (Jetta Gilligan Borg),

Каспар Тіммер (Caspar Timmer), Конні Волл (Connie Wall)

sipri

Stockholm International Peace Research Institute

Signalistgatan 9, SE-169 70 Solna, Sweden

Telephone: 46 8/655 97 00

Fax: 46 8/655 97 33

Email: sipri@sipri.org

Internet URL: <http://www.sipri.org>

OXFORD

UNIVERSITY PRESS

Great Clarendon Street, Oxford OX2 6DP

Oxford University Press is a department of the University of Oxford.
It furthers the University's objective of excellence in research, scholarship,
and education by publishing worldwide in

Oxford New York

Auckland Cape Town Dar es Salaam Hong Kong Karachi
Kuala Lumpur Madrid Melbourne Mexico City Nairobi
New Delhi Shanghai Taipei Toronto

With offices in

Argentina Austria Brazil Chile Czech Republic France Greece
Guatemala Hungary Italy Japan Poland Portugal Singapore
South Korea Switzerland Thailand Turkey Ukraine Vietnam

Oxford is a registered trade mark of Oxford University Press
in the UK and in certain other countries

Published in the United States
by Oxford University Press Inc., New York

© SIPRI 2007

Yearbooks before 1987 were published under the title
'World Armaments and Disarmament:
SIPRI Yearbook [year of publication]'

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means,
without the prior permission in writing of SIPRI,
or as expressly permitted by law, or under terms agreed with the appropriate
reprographics rights organizations. Enquiries concerning reproduction
outside the scope of the above should be sent to
SIPRI, Signalistgatan 9, SE-169 70 Solna, Sweden

You must not circulate this book in any other binding or cover
and you must impose the same condition on any acquirer

British Library Cataloguing in Publication Data
Data available

Library of Congress Cataloging in Publication Data
Data available

Typeset and originated by Stockholm International Peace Research Institute
Printed and bound in Great Britain
on acid-free paper by
Biddles Ltd, King's Lynn, Norfolk

ISSN 0953-0282
ISBN 978-0-19-923021-1

ББК 66.4(0)
0-46

Редакційна колегія українського видання:

Людмила ШАНГІНА (*головний редактор*), Микола СУНГУРОВСЬКИЙ (*керівник проекту*),
редактори: Алла ЧЕРНОВА, Олексій МЕЛЬНИК, Марина О.МЕЛЬНИК.

Дизайн і макет:

Олександр ШАПТАЛА

СППРІ 2007: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека:

Пер. з англ./Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова; редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. – К.: Заповіт, 2008. – 624с. ISBN 978-966-7272-89-0

У черговому 38-му випуску Щорічника СППРІ викладені інформаційні та аналітичні матеріали досліджень, здійснених Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру (СППРІ) з метою сприяння відкритості і прозорості у сферах контролю над озброєннями та роззброєння, а також з питань міжнародної безпеки. Результати досліджень узагальнені за трьома напрямками: конфлікти, запобігання конфліктам і регіональна безпека; військові витрати, виробництво та поставки озброєнь; зброя масового ураження, нерозповсюдження, контроль над озброєннями та роззброєння, які викладені у відповідних частинах цієї книги.

Матеріали Щорічника призначені для цивільних і військових фахівців у галузі національної і міжнародної безпеки, міжнародних відносин, міжнародного права, конфліктології, державних службовців, працівників оборонно-промислового комплексу, політологів і журналістів, викладачів і студентів навчальних закладів України.

ББК 66.4(0)

ISBN 978-966-7272-89-0

© Видавництво «Заповіт», 2008

Зміст

Звернення до читача	xvii
Передмова	xix
Вступ	
Світ ризиків	1
<i>Елісон Дж.К.Бейлз</i>	
I. Вступ	1
II. Ризик як нова парадигма безпеки	2
III. Вимірювання невимірного Об'єктивне визначення та оцінювання – Пастки суб'єктивізму – Методологічні труднощі	4
IV. Ризики у сфері управління ризиками Спокуса діяти – Контрпродуктивні підходи	12
V. Підсумкові зауваження	22

Частина I. Безпека і конфлікти у 2006р.

1. Євроатлантична безпека та інституції	27
<i>Пал Дунай, Ждіслав Ляховські</i>	
I. Вступ	27
II. Сполучені Штати Операція в Іраку і внутрішні дебати у США – США та Європа: гармонія і дисгармонія	27
III. Європейський Союз Безвихідна ситуація з Конституційним договором – Розширення – Європейська політика сусідства – Європейська безпека і оборона	37
IV. Організація Північно-Атлантичного Договору За межами Європи: зосередження уваги на Афганістані – Розширення – Трансформація	45
V. Проблема Косово	50
VI. Пострадянський простір: енергетичний аспект відносин у сфері безпеки Росія – Від Білорусі до Киргизстану	54
VII. Висновки	60
2. Крупні збройні конфлікти	61
<i>Сара Ліндберг, Ніл Дж.Мелвін</i>	
I. Вступ	61
II. Транснаціональні аспекти сучасних конфліктів Міграція населення та емігрантські спільноти – Залучення держав до транснаціональних мереж конфліктів – Міжнародні тероризм і злочинність	61
III. Транснаціоналізм у збройних конфліктах 2006р. Афганістан – Ізраїль, Палестинські території і Ліван – Сомалі	67
IV. Висновки	85

Додаток 2А. Розвиток крупних збройних конфліктів у 1997-2006рр.	87
<i>Лотта Харбом, Петер Валленштайн</i>	
I. Глобальна картина	87
II. Регіональна картина	88
III. Зміни в таблиці конфліктів за 2006р. Зміни в інтенсивності конфліктів	91
Таблиця 2А.1. Регіональний розподіл, кількість і види крупних збройних конфліктів у 1997-2006рр.	88
Таблиця 2А.2. Регіональний розподіл зон, де в 1997-2006рр. відбувся принаймні один крупний збройний конфлікт	88
Таблиця 2А.3. Таблиця регіонів, у яких протягом 2006р. відбувся принаймні один крупний збройний конфлікт	94
Рис. 2А.1. Регіональний розподіл і загальна кількість крупних збройних конфліктів у 1997-2006рр.	89
 Додаток 2Б. Колективне насильство, що не підпадає під стандартне визначення збройного конфлікту	99
<i>Міхаель Брзоска</i>	
I. Вступ	99
II. Обмеження стандартного визначення збройного конфлікту	100
III. Дані, що виходять за рамки стандартного визначення збройного конфлікту	103
IV. Дані, що стосуються ширших аспектів політики миру і безпеки	107
V. Висновки: широке розуміння, вузькі дані	112
Таблиця 2Б.1. Форми колективного насильства і доступність даних	108
 3. Миротворча діяльність: в унісон з еволюцією конфліктів	113
<i>Шарон Віхарта</i>	
I. Вступ	113
II. Переосмислення миротворчої діяльності Нова фаза миротворчої діяльності – Еволюція підходів і практичних заходів	115
III. Перебіг миротворчих місій у 2006р. Ліван: нові завдання для <i>UNIFIL</i> – Афганістан: розширення меж миротворчої діяльності? – Тимор-Лешті: все з початку – Спільна місія ООН-АС у Дарфурі	121
IV. Висновки	134
 Додаток 3А. Багатосторонні миротворчі місії у 2006р.	136
<i>Шарон Віхарта, Кірстен Зодер</i>	
I. Глобальні тенденції	136
II. Регіональні тенденції і процеси Африка – Азія – Близький Схід	140
III. Джерела та методи	143
Таблиця 3А.1. Кількість миротворчих місій, здійснених ООН, регіональними організаціями та тимчасовими коаліціями, за регіонами у 2006р.	140

Таблиця 3А.2.	Багатосторонні миротворчі місії у 2006р.	146
Рис. 3А.1.	Кількість миротворчих місій і чисельність залученого персоналу (за винятком Багатонаціональних сил в Іраку) у 2000-2006рр.	137
Рис. 3А.2.	Витрати на миротворчі місії ООН, НАТО та ЄС у 2000-2006рр.	138
Рис. 3А.3.	Кількість нових і додаткових миротворчих місій та театрів їх розгортання у 2000-2006рр.	139

4. Регіональне співробітництво в галузі безпеки на пострадянському просторі

Елісон Дж.К.Бейлз, Володимир Барановський, Пал Дунай

I.	Вступ	173
II.	Передісторія: базові реалії в пострадянському просторі	175
III.	Співдружність незалежних держав Організаційна структура – Об'єднана система протиповітряної оборони – Місії з підтримання миру – Антитерористична діяльність – Загальна оцінка	179
IV.	Організація Договору про колективну безпеку Сфери співробітництва – Політичне позиціонування – Загальна оцінка	182
V.	ГУАМ Росія як точка відліку – Загальна оцінка	187
VI.	Шанхайська організація співробітництва Характеристики та походження – Структура – Порядок денний – Загальна оцінка	192
VII.	Висновки	198
Таблиця 4.1.	Участь пострадянських держав в об'єднаннях, що виконують функції із забезпечення безпеки, станом на січень 2007р.	175

5. Демократична підзвітність розвідувальних служб

Ханс Борн, Ян Лі

I.	Вступ	201
II.	Проблема нагляду Секретність чи прозорість? – Спокуса для політичних діячів – Проблеми нагляду за розвідкою в нових демократіях	204
III.	Нагляд з боку виконавчої влади: вирішення політично чутливих питань розвідки Роль виконавчої влади – Міжнародне співробітництво в галузі розвідки – Запобіжні заходи проти неналежного використання міністерствами служб розвідки	207
IV.	Парламентський нагляд: у рамках чи поза рамками секретності? Роль парламенту – Доступ до секретної інформації	211
V.	Неполітичний нагляд: роль судів і незалежних органів Роль судової системи – Системи оскарження – Генеральні інспектори та аудит	215

	VI. Висновки	223
Таблиця 5.1.	Законодавча структура контролю над діяльністю служб безпеки і розвідки	202
Таблиця 5.2.	Типи парламентських комітетів з питань нагляду за розвідкою в демократичних країнах	212
6. Енергоресурси і безпека: регіональні та глобальні виміри		225
<i>Каміла Пронінська</i>		
	I. Вступ	225
	II. Геостратегічний підхід до безпеки постачання енергоресурсів	226
	III. Моделі попиту і пропозиції на енергоресурси Світовий енергобаланс і тенденції на енергетичному ринку – Структурні зміни на світовому ринку нафти та газу	230
	IV. Проблеми енергетичної безпеки як джерело конфліктів	238
	V. Відповіді на загрози енергетичній безпеці: політика споживачів і виробників	243
	VI. Висновки	251
Таблиця 6.1.	Світові первинні енергоресурси, попит на них у 2003р. і прогноз на 2030р.	231
Рис. 6.1.	Існуючі та заплановані нафто- і газопроводи в Середній Азії	235
Частина II. Військові витрати та озброєння у 2006р.		
7. Аналіз ризиків для життя людини		255
<i>Елізабет Шьон</i>		
	I. Вступ Концепції безпеки	255
	II. Головні ризики для життя людини Дані Всесвітньої організації охорони здоров'я про причини смерті та недієздатності – Чинники ризику – Запобігання	260
	III. Зв'язок між запобіганням хворобам і насильству Насильство як причина смерті та недієздатності – Насильство: чинники ризику та запобіжні засоби – Наслідки для оцінки безпеки	274
	IV. Висновки	278
Таблиця 7.1.	Окремі дослідження з питань ризиків і загроз, проведені у 2004-2006рр.	258
Таблиця 7.2.	Причини смертності та недієздатності у світі та в групах країн з різними рівнями доходу у 2005р.	262
Рис. 7.1.	Матриця безпеки	260
8. Військові витрати		281
<i>Петтер Штоленхайм, Каталіна Пердомо, Елізабет Шьон</i>		
	I. Вступ	281
	II. Регіональні тенденції та країни з найвищими рівнями військових витрат	282
	III. Військові та соціальні бюджетні пріоритети Дані про військові та соціальні витрати	284

IV.	Сполучені Штати	287
	Тенденції військових витрат – Витрати на “глобальну війну з тероризмом” – Майбутні витрати – Альтернативи розвитку та витрат – Економічний вплив	
V.	Європа	293
	Росія і Східна Європа	
VI.	Висновки	296
Таблиця 8.1.	Оцінка світових і регіональних військових витрат у 1997-2006рр.	282
Таблиця 8.2.	15 країн з найвищим рівнем військових витрат у 2006р. за ринковим валютним курсом і паритетом купівельної спроможності	284
Таблиця 8.3.	Військові та соціальні витрати в окремих країнах у 1999-2003рр.	285
Таблиця 8.4.	Тенденції військових витрат США у 2001-2006ф.рр.	288
Таблиця 8.5.	Асигнування США на “глобальну війну з тероризмом” у 2001-2006ф.рр.	290
Таблиця 8.6.	Пропозиції Спеціальної комісії стосовно загального бюджету безпеки США у 2007р.	291
Таблиця 8.7.	Профіцит і дефіцит бюджету США, державний борг і виплати відсотків у 2000-2007ф.рр.	292
Додаток 8А. Таблиці військових витрат		298
	<i>Петтер Штоленхайм, Каталіна Пердомо, Елізабет Шьон</i>	
Таблиця 8А.1.	Військові витрати за регіонами, міжнародними організаціями та групами країн за рівнем доходу, в доларах США в постійних цінах у 1997-2006рр. та в поточних цінах – у 2006р.	299
Таблиця 8А.2.	Військові витрати країн у національній валюті в 1997-2006рр.	303
Таблиця 8А.3.	Військові витрати країн у доларах США, в постійних цінах у 1997-2006рр. та в поточних цінах – у 2006р.	309
Таблиця 8А.4.	Військові витрати країн за регіонами у відсотках ВВП у 1997-2005рр.	315
Додаток 8Б. Розподіл військових витрат НАТО за категоріями		324
	<i>Петтер Штоленхайм</i>	
Таблиця 8Б.	Військові витрати НАТО на особовий склад та озброєння і військову техніку (ОВТ) у 2000-2006рр.	324
9. Виробництво озброєнь		329
	<i>Елізабет Шьон, Імон Суррі</i>	
I.	Вступ	329
II.	Перелік СІПРІ 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь	331
	Компанії з найбільшим зростанням обсягів продажу озброєнь у 2005р.	
III.	Сполучені Штати	340
	Злиття та поглинання – Вплив антитерористичної політики США на виробництво засобів оборони та безпеки – Оборонно-промислова політика	

	IV. Західна Європа	350
	Злиття та поглинання – Дебати навколо британської оборонно-промислової стратегії – Процеси в Європейському Союзі	
	V. Висновки	358
Таблиця 9.1.	Регіональні та національні частки у світовому продажу озброєнь 100 найкрупнішими компаніями-виробниками озброєнь у світі (за винятком Китаю) у 2005р., порівняно з 2004р.	332
Таблиця 9.2.	Тенденції продажу озброєнь 100 найкрупнішими компаніями-виробниками озброєнь у світі (за винятком Китаю) у 2002-2005рр.	334
Таблиця 9.3.	Компанії з Переліку СІПРІ 100, які мали найбільший приріст обсягів продажу озброєнь у 2005р.	336
Таблиця 9.4.	10 компаній-отримувачів найкрупніших контрактів від Уряду США на виробництво засобів забезпечення внутрішньої безпеки у 2001-2006рр.	346
Додаток 9А. 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь у 2005р.		359
<i>Імон Суррі разом з мережею СІПРІ з питань оборонної промисловості</i>		
	I. Критерії відбору та джерела даних	359
	II. Визначення	360
	III. Розрахунки	360
Таблиця 9А.	100 найкрупніших у світі компаній-виробників озброєнь (за винятком Китаю) у 2005р.	362
Додаток 9Б. Таблиця поглинань у 2006р.		369
<i>Імон Суррі</i>		
Таблиця 9Б.	Найважливіші поглинання в оборонній промисловості Північної Америки та Західної Європи у 2006р.	369
10. Міжнародні поставки озброєнь		373
<i>Сімон Т.Веземан, Марк Бромлі, Дамієн Фрухарт, Пол Холтом, Пітер Д.Веземан</i>		
	I. Вступ	373
	II. Міжнародні поставки озброєнь у 2002-2006рр. Тенденція поставок озброєнь – Вартість міжнародної торгівлі озброєннями – Значимі поставки озброєнь – Поставки до Близького Сходу	374
	III. Залежність від імпорту чи імпортозаміщення	389
	IV. Державні поставки озброєнь повстанцям Постачання угрупованню Хезбола – Порушення ембарго на поставки озброєнь до Сомалі	395
	V. Прозорість державних поставок озброєнь Реєстр ООН звичайних озброєнь – Щорічна доповідь ЄС – Розвиток прозорості на національному рівні	400
	VI. Висновки	403
Таблиця 10.1.	Внутрішнє замовлення та експорт звичайних озброєнь у п'яти найкрупніших країнах-експортерах озброєнь у 2002-2006рр.	378

Таблиця 10.2.	Поставки основних видів звичайних озброєнь до Іраку, Ірану, Ізраїлю, Сирії і країн Ради співробітництва держав Перської затоки у 1997-2006рр.	385
Таблиця 10.3.	Ударні системи великої дальності, поставлені до Близького Сходу у 1997-2006рр.	387
Таблиця 10.4.	Походження основних видів звичайних озброєнь, що застосовувалися Хезболою у 2006р.	398
Рис. 10.1.	Тенденція міжнародних поставок основних видів звичайних озброєнь у 1997-2006рр.	374

Додаток 10А. Постачальники та отримувачі основних видів звичайних озброєнь 405

Проект СІПРІ з питань поставок озброєнь

Таблиця 10А.1.	Отримувачі основних видів звичайних озброєнь у 2002-2006рр.	405
Таблиця 10А.2.	Постачальники основних видів звичайних озброєнь у 2002-2006рр.	409
Таблиця 10А.3.	Фінансова вартість експортованих країнами озброєнь за інформацією з урядових і промислових джерел у 1998-2005рр.	411

Додаток 10Б. Джерела та методи аналізу даних про поставки озброєнь 413

Проект СІПРІ з питань поставок озброєнь

I.	Перегляд методів у 2006р. Перегляд класифікації даних – Перегляд методики оцінки вартісного тренд-індикатора СІПРІ	413
II.	Критерії відбору та рівень охоплення Критерії відбору – Основні види звичайних озброєнь: охоплення	414
III.	Тренд-індикатор СІПРІ	416
IV.	Джерела	418

Додаток 10В. Назустріч Договору про торгівлю озброєннями? 419

Пол Холтом, Сімон Т.Веземан

I.	Вступ	419
II.	Класифікація стрілецької зброї і легких озброєнь	420
III.	Розвиток ініціативи з укладення договору про торгівлю озброєннями	422
IV.	Ключові питання Договору про торгівлю озброєннями Масштаби – Глобальні юридично зобов'язуючі керівні принципи – Механізми моніторингу, верифікації і застосування санкцій – Врівноваження інтересів постачальників та отримувачів	424
V.	Висновки	428

Частина III. Нерозповсюдження, контроль над озброєннями, роззброєння у 2006р.

11. Зменшення ризиків для безпеки шляхом контролю над володінням матеріалами цивільного призначення та їх використанням 433

Ян Ентоні

I.	Вступ	433
II.	Нещодавні події	434

III. Зусилля Європейського Союзу	441
IV. Роль бізнесу і приватного сектору в забезпеченні чутливої до ризиків цивільної продукції	446
V. Висновки	450
12. Контроль над ядерною зброєю і нерозповсюдження	451
<i>Шеннон Н.Кайл</i>	
I. Вступ	451
II. Ядерна програма Північної Кореї і Шестисторонні переговори	452
Ядерне випробування в Північній Кореї	
III. Іран і проблеми ядерного розповсюдження	458
Відновлення Іраном діяльності в галузі збагачення урану – Оцінка Генеральним директором МАГАТЕ ядерної програми Ірану – Ядерна дипломатія в РБ ООН	
IV. Америко-індійська Ініціатива співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики	468
Індійський План розмежування цивільних і військових компонентів у ядерній програмі – Законодавча діяльність США – Реакція Індії – Наступні кроки та їх наслідки для домовленостей з ядерними постачальниками	
V. Міжнародне співробітництво з підвищення ядерної безпеки	479
Російсько-американське співробітництво із забезпечення ядерної безпеки – Глобальна ініціатива з протидії ядерному тероризму	
VI. Договір про припинення виробництва розщеплюваних матеріалів	483
Американський проект договору	
VII. Висновки	489
Додаток 12А. Світові ядерні сили у 2007р.	491
<i>Шеннон Н.Кайл, Віталій Федченко, Ханс М.Крістенсен</i>	
I. Вступ	491
Таблиця 12А.1. Світові ядерні сили, за кількістю розгорнутих боєголовок, станом на січень 2007р.	492
Таблиця 12А.2. Ядерні сили США, станом на січень 2007р.	493
Таблиця 12А.3. Ядерні сили Росії, станом на січень 2007р.	494
Таблиця 12А.4. Ядерні сили Великої Британії, станом на січень 2007р.	495
Таблиця 12А.5. Ядерні сили Франції, станом на січень 2007р.	495
Таблиця 12А.6. Ядерні сили Китаю, станом на січень 2007р.	496
Таблиця 12А.7. Ядерні сили Індії, станом на січень 2007р.	497
Таблиця 12А.8. Ядерні сили Пакистану, станом на січень 2007р.	497
Таблиця 12А.9. Ядерні сили Ізраїлю, станом на січень 2007р.	498
Додаток 12Б. Ядерні вибухи протягом 1945-2006рр.	500
<i>Віталій Федченко, Ренхїлд Ферм Хеллгрєн</i>	
I. Вступ	500
II. Ядерне випробування в Північній Кореї	500
III. Приблизна кількість ядерних вибухів протягом 1945-2006рр.	502

Таблиця 12Б.1. Дані про ядерний вибух, здійснений Північною Кореєю 9 жовтня 2006р.	502
Таблиця 12Б.2 Приблизна кількість ядерних вибухів протягом 1945-2006рр.	503

Додаток 12В. Розщеплювані матеріали: світові запаси, виготовлення та знищення 506

<i>Гарольд Фейвизон, Александер Гласер, Зі Мін, Франк фон Хіппель</i>	
I. Вступ: розщеплювані матеріали та ядерна зброя	506
II. Запаси розщеплюваних матеріалів у військовому та цивільному секторах	509
Доступність інформації – Високозбагачений уран – Сепарований плутоній	
III. Виробництво та утилізація розщеплюваних матеріалів	518
Виробництво високозбагаченого урану – Виробництво плутонію – Переробка – Утилізація плутонію	
IV. Висновки	527
Таблиця 12В.1. Світові запаси високозбагаченого урану	513
Таблиця 12В.2. Світові запаси сепарованого плутонію	516
Таблиця 12В.3. Крупні установки збагачення урану та їх продуктивність, станом на грудень 2005р.	519
Таблиця 12В.4. Крупні переробні установки, станом на грудень 2005р.	523

13. Контроль над звичайними озброєннями 529

<i>Ждіслав Ляховські, Мартін Сіогрен</i>	
I. Вступ	529
II. Контроль над озброєннями в Європі	530
Договір про ЗЗСЄ: питання імплементації та адаптації – Держави Балтії та Договір про ЗЗСЄ – Субрегіональний контроль над озброєннями в колишній Югославії	
III. Зміцнення довіри і стабільності	537
П'ятий семінар ОБСЄ з питань воєнних доктрин – Заходи зміцнення довіри – Кодекс ОБСЄ поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки – Знищення запасів боєприпасів і токсичного палива – Стрілецька зброя і легкі озброєння	
IV. Заходи зміцнення довіри за межами Європи	543
Латинська Америка – Західна Африка: Конвенція ECOWAS	
V. Міни та боєприпаси, що не вибухнули	545
Протипіхотні міни – Третя Конференція з огляду Конвенції про “негуманну” зброю	
VI. Висновки	548
Таблиця 13.1. Обмеження, визначені Договором про ЗЗСЄ, та існуючі запаси, станом на 1 січня 2006р.	532

Додаток 13А. Глобальні зусилля з контролю над переносними зенітними ракетними комплексами 550

<i>Метью Шрьодер</i>	
I. Вступ	550
II. Загрози	552
Придбання ПЗРК недержавними суб'єктами – Застосування ПЗРК терористами та недержавними суб'єктами	

III.	Початкові зусилля з контролю над ПЗРК Вирішальний момент – атака в Момбасі в листопаді 2002р.	555
IV.	Глобальні зусилля з відвернення загрози ПЗРК Експортний контроль – Знищення запасів – Практика фізичного зберігання та утримання запасів – Програми викупу – Заходи активного захисту в аеропортах і на пасажирських авіалайнерах	557
V.	Висновки	569
Таблиця 13А.1.	Країни-виробники ПЗРК та головні характеристики зброї	551
14. Контроль над міжнародними поставками, пов'язаними з безпекою		571
<i>Ян Ентоні, Сібіл Бауер</i>		
I.	Вступ	571
II.	Контроль над міжнародними поставками чутливих з точки зору розповсюдження матеріалів Розвиток багатостороннього експортного контролю – Ініціатива протидії розповсюдженню	572
III.	Заходи Європейського Союзу стосовно постачань Кодекс ЄС поведінки стосовно експорту озброєнь – Зміцнення експортного контролю над товарами подвійного використання в Європейському Союзі – Діяльність ЄС з поширення експортного контролю та надання допомоги	582
IV.	Наслідки для експортного контролю санкцій ООН проти Північної Кореї та Ірану Значення резолюцій РБ ООН №1718 і №1737 для експортного контролю	588
V.	Висновки	593
Таблиця 14.1.	Держави-учасниці багатосторонніх режимів контролю над поставками озброєнь і технологій, станом на 1 січня 2007р.	574
Про авторів		595

Звернення до читача

Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова пропонує до Вашої уваги восьме видання українською мовою *Щорічника СІПРІ 2007: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*.

Щорічник готується Стокгольмським міжнародним інститутом дослідження миру (СІПРІ), його видання започатковане в 1969р. з метою ознайомлення фахівців і громадськості з подіями, явищами і тенденціями у сфері міжнародної безпеки, насамперед – у її воєнно-політичних і воєнно-економічних аспектах. Від того часу *Щорічник* здобув статус авторитетного видання, що користується великим попитом фахівців з проблем міжнародної безпеки, науковців, політиків, державних діячів. Він перекладається та видається китайською, арабською, російською, японською та з 2000р. – українською мовами.

СІПРІ володіє розгалуженими інформаційною та експертною мережами, потужними базами даних про різноманітні аспекти міжнародної безпеки, процесів озброєння та роззброєння, ексклюзивною методологією опрацювання та аналізу інформації і статистичних даних. Це забезпечує високу якість його досліджень, достовірність фактів, адекватність висновків, а також виявлених закономірностей і тенденцій у різних сферах міжнародної безпеки, зокрема: (а) виробництво та торгівля озброєннями; (б) контроль над озброєннями; (в) роззброєння; (г) зародження, ескалація та врегулювання збройних конфліктів; (д) запобігання загрозам міжнародній безпеці в її глобальному та регіональному вимірах; (е) динаміка інституційних засад міжнародних і національних систем безпеки.

Крім того, практика засвідчила високий ступінь збігу прогностичних оцінок, що їх пропонують у *Щорічнику* експерти СІПРІ, з подіями наступних років. Це стосується насамперед появи та посилення так званих “нових загроз”, поширення тероризму, конфліктів за участю недержавних суб’єктів, використання у військових цілях, а також у терористичній діяльності товарів і технологій подвійного призначення, загострення проблем нерозповсюдження.

Таким чином, матеріали СІПРІ є хорошим підґрунтям для прийняття виважених політичних рішень, тому вони враховуються офіційними структурами багатьох країн і міжнародних організацій у процесі розробки національної і міжнародної політики безпеки, зовнішньої і зовнішньоекономічної політики, зміцнення режимів контролю над озброєннями та експортного контролю.

У *Щорічниках СІПРІ* містяться дані про участь України у світових процесах підтримання миру та безпеки, виробництва озброєнь, нерозповсюдження та роззброєння, в міжнародних режимах контролю над озброєннями. Вивчення цього досвіду, порівняння його з досвідом інших країн є корисним як з пізнавальної точки зору, так і з суто практичної – оскільки надає орієнтири для формування зовнішньої політики та політики безпеки України, зокрема, в частині її участі в миротворчій діяльності, розвитку оборонної промисловості, модернізації Збройних Сил, виробництва та торгівлі озброєннями.

Практика видання *Щорічника СІПРІ* українською мовою довела, що інформація, яка подається в ньому, має попит і значною мірою компенсує нестачу

в Україні узагальненої інформації про сучасні процеси у сфері міжнародної безпеки, а також – сприяє впровадженню до наукового та освітнього обігу, політичного дискурсу, фахових і публічних дискусій, державних документів визначень, оцінок і норм, прийнятих міжнародною спільнотою. Таким чином, видання не лише стало вагомим внеском у забезпечення прозорості в тих сферах, що донедавна були практично закриті для громадськості, але й надає вихідні матеріали для формування практичної політики держави.

За погодженням з редакцією *Щорічника СІПРІ*, він видається українською мовою у скороченому вигляді – з урахуванням важливості тем і ступеня зацікавленості в них української аудиторії. Цього року до україномовного видання *Щорічника* не потрапили розділ про події у сфері розвитку хімічної і біологічної зброї та контролю над нею, а також окремі додатки, що містять методичні матеріали, які не зазнали суттєвих змін.

Матеріали подаються з максимальним наближенням до оригіналу – починаючи з макету й закінчуючи впорядкуванням таблиць, у яких, як правило, зберігається розташування країн за англійською абеткою (якщо не зазначене інше). Географічні назви подаються за виданням “Атлас світу” – Державна служба геодезії, картографії та кадастру Державного науково-виробничого підприємства “Картографія” (2007р.). В україномовних виданнях *Щорічника СІПРІ* кожного року вносяться уточнення в назвах державних, міжнародних органів та організацій, недержавних суб’єктів, відповідних документів – згідно з їх змінами, а також мірою становлення в Україні їх стандартизованого перекладу.

Українські видання *Щорічників СІПРІ 2000-2006* надійшли до урядових і парламентських структур, центральних органів влади, вузів, публічних бібліотек обсягом близько 1 000 примірників щорічно. Зауваження і пропозиції читачів враховуються в наступних виданнях *Щорічника*.

Щорічник СІПРІ видається за фінансової підтримки Уряду Швейцарії.

Анатолій Рачок,
генеральний директор Центру Разумкова,
серпень 2008р.

Передмова

Виданням *Щорічника СІПРІ 2006* Інститут відсвяткував 40 річницю свого існування. Ювілейний 2006р. видався багатим на події. У грудні 2006р. СІПРІ провів у Стокгольмі семінар за участю високоповажних представників, присвячений пам'яті Олофа Пальме (*Olof Palme*) та Анни Лінд (*Anna Lindh*). Ще кілька семінарів із традиційною для Інституту історичною і профільною тематикою були разом з партнерами Інституту проведені у Швеції та інших країнах. Чотирьом молодим працівникам з віддалених або уражених конфліктами регіонів була запропонована робота в СІПРІ з можливістю розпочати кар'єру дослідника з питань миру або політичного діяча. Інститутом була видана книга зі звітами та спогадами про 40-річну діяльність СІПРІ, яка, як і інші ювілейні матеріали, розміщені на сайті Інституту – <http://anniversary.sipri.org>.

У цьому виданні *Щорічника*, опублікованому навесні 2007р., Інститут зосередив увагу на нових ініціативах. З осені цього року директором СІПРІ буде доктор Бейтс Гілл (*Bates Gill*), відомий експерт США з питань Східної Азії, а також безпеки та контролю над озброєннями. Таким чином, це видання *Щорічника* є п'ятим та останнім, що з'явилося під моїм керівництвом за час мого перебування на посаді. Можливо, є доречним, що велика частина його змісту – крім традиційної статистики та описових матеріалів – має дискусійний і прогностичний характер. Однією з тем, що неодноразово порушувалася в *Щорічниках*, є нагальна потреба розробки політики та, насамперед, запобіжних засобів у сфері безпеки, в якій вирішальними чинниками є зараз недержавні суб'єкти, транснаціональні сили і традиційна державна дипломатія. У Вступі цього видання порушені ще кілька важливих питань, що турбують мене та інших авторів СІПРІ: необхідність поширення концепції загроз життю людини на всі джерела небезпеки, характерних як для багатих, так і для бідних народів (у т.ч. групу ризиків, пов'язаних зі збройним насильством); пошуки способів, у які мають розроблятися належна політика, визначатися пріоритети та використовуватися ресурси, потрібні для подолання цих загроз. Важливість усіх цих аспектів може бути продемонстрована на прикладі проблеми управління змінами клімату, хоча безпосередньо в цьому виданні вона не обговорюється. У *Щорічнику СІПРІ 2007*, у розділі, підготовленому Камілою Пронінською (*Kamila Pronińska*) і присвяченому енергетиці та безпеці, розглядається лише один з підходів до вирішення цієї проблеми.

СІПРІ завжди дотримувався своїх стандартів і цінностей, змінюючи водночас акценти та навіть стиль роботи відповідно до нових подій у сфері безпеки. Протягом часу, коли я була директором Інституту, зазнали змін методи роботи, до публікацій більшою мірою почали залучатися недержавні суб'єкти (НУО, науковці, представники приватного сектору); ширше почали використовуватися нові електронні ЗМІ (хоча тут необхідно ще багато зробити); дедалі більше уваги надається вивченню як глобальних, так і регіональних інституційних змін. Тему прозорості навряд чи можна назвати новою, оскільки вона є однією з перших головних цілей в системі цінностей СІПРІ, але зараз механізми її забезпечення доповнені більш активною медіа та рекламною політикою,

а також (і не останньою чергою) експериментами з новими методами найефективнішого використання самого *Щорічника*. Видання *Щорічника СППРІ 2006* було перекладене арабською, китайською, японською, російською та українською мовами, що стало новим рекордом для його видань іноземними мовами. Збільшився перелік перекладів скороченої версії *Щорічника*, яку можна знайти за електронною адресою <http://books.spri.org>. Зараз ця версія *Щорічника* видається каталонською, голландською, а також англійською, шведською, французькою, німецькою та іспанською мовами. Ми раді отримати нові пропозиції партнерства в перекладі однієї або обох версій *Щорічника* іншими іноземними мовами.

Залишаючи Інститут, мені хотілося б згадати минуле і сказати слова подяки. По-перше, треба подякувати всім партнерам, читачам, усім тим, хто підтримує СППРІ, а також користується нашими численними послугами в усьому світі. Створення СППРІ не було самоціллю – він є глобальним джерелом інформації. Попит, яким користуються продукція і зусилля Інституту, та відгуки на них є найповнішою оцінкою відповідності СППРІ функціональним потребам і слушності обраного ним шляху. Досвід останніх п'яти років дозволяє сподіватися, що ця оцінка є позитивною, хоча слід зазначити, що зараз не час для самовдоволення. Шлях до миру, свободи і стабільності майже щодня ускладнюється, а пастки та перешкоди стають дедалі більш загрозливими. На початку XXI століття я хочу побажати моєму наступнику, Раді керівників і всьому колективу СППРІ успіхів і стійкості в досягненні нового рівня роботи Інституту.

У рік, коли я залишаю Інститут, хочу подякувати всім авторам та іншим учасникам – як зі складу СППРІ, так і зовнішнім; колективу редакторів у складі Девіда Крюкшанка, Тома Гілла, Джетти Гілліган Борг, Каспара Тріммера та Конні Волл. Хочу також відзначити особливий і неоцінний внесок заступника директора СППРІ Даніеля Норда та наукового координатора Яна Ентоні; Ненне Боделл і колективу бібліотеки СППРІ; голови адміністративного та фінансового департаменту Анни Хеллідей, яка відповідає за фінансування перекладів; Герда Хагмейєр-Гавернуса та відділу інформаційних технологій; розробника індексатора СППРІ Петера Реа; а також моєї старанної помічниці Синтії Лу. Попри певне полегшення через звільнення від тягаря роботи над *Щорічником*, я дуже сумуватиму за роботою над ним з усіма цими надзвичайними людьми.

Елісон Дж.К.Бейлз,
директор СППРІ,
травень 2007р.

Вступ

Світ ризиків

ЕЛІСОН ДЖ.К. БЕЙЛІЗ

I. Вступ

Вже звичним здається стан людства, в якому відчуття старих загроз і страхів замінюється на дедалі ширше почуття незахищеності. Попри те, що із завершенням холодної війни загроза ядерного знищення значно зменшилась, а щорічна кількість крупних збройних конфліктів поступово скорочується і становить сьогодні менше 20 (всі – внутрішньодержавні конфлікти)¹ поведінка найпотужнішої держави світу – США – в питаннях власної безпеки останніми роками характеризувалася домінуванням економічно обтяжливих заходів, спрямованих на блокування нових уявних причин своєї уразливості. В більш широкому сенсі, підвищення економічного добробуту у світі породжує серед тих, хто переважно користується цими благами, відчуття того, що їм є що втрачати; водночас ті, чий стан фактично або відносно погіршується, мають підстави для невдоволення. Внаслідок буму в галузі всесвітніх перевезень, розвитку зв'язку та економічної взаємозалежності дедалі більше людей опиняються в незвичному середовищі, в оточенні незнайомців – з усіма відповідними негативними наслідками.

Аналітики в галузі політики безпеки суспільства дедалі частіше намагаються охопити всі ці різноманітні аспекти, користуючись терміном “ризик”, який був, мабуть, більш відомий в минулому як термін, що вживався в бізнес-аналізі або у спеціальній лексиці в галузі індивідуальної і соціальної психології. В підрозділі II цього розділу з'ясовуються причини цього явища; в підрозділі III аналізуються труднощі в намаганнях визначити та оцінити “ризик” таким чином, щоб це було корисним для політики безпеки (в її захисному або творчому аспектах); у підрозділі IV розглядається ряд різних відповідей на ризик, а також їх сильні і слабкі сторони; робиться висновок про те, що активні та вольові зусилля з усунення ризиків (особливо спричинених людьми) іноді завдають більше шкоди, ніж можна виправдати результатами нерациональної поведінки людини; в підрозділі V підсумовуються результати аналізу і здійснюється їх порівняння з критикою сучасних напрямів політики

¹ Ця оцінка ґрунтується на визначенні крупного збройного конфлікту як такого, що призвів до загибелі внаслідок бойових дій не менше 1 000 осіб упродовж одного календарного року; про це та інші визначення збройного конфлікту див. додатки 2А та 2Б цього видання.

безпеки, що пропонувалися під різними заголовками в останніх виданнях *Щорічника СІПРІ*. Робиться висновок, що аналіз на основі ризиків може надати нової сили аргументам на користь створення глобальної колективної системи реагування на них, яка базується на усвідомленні спільного характеру уразливості людства і спільних інтересів, що з'являються внаслідок такої уразливості.

II. Ризик як нова парадигма безпеки

Від початку 1990-х років розвиток школи аналізу безпеки відбувався за рахунок зосередження уваги на “суспільстві ризику” як новому середовищі формування політики безпеки². Водночас, мовою ризиків дедалі частіше почали розмовляти аналітики з питань безпеки, журналісти і практики, в т.ч. багато авторів *Щорічника СІПРІ*, навіть не будучи знайомими з теоретичними засадами. Однією з очевидних причин цього є охоплення поняттям “ризик” значно ширшого спектру проблемних аспектів безпеки, порівняно з традиційним терміном “загроза” або навіть більш загальним терміном “виклик”. Термін “загроза” застосовувався та, можливо, ще застосовуватиметься до проблем, що їх свідомо та активно створюють суб'єкти, якими можуть бути як приватна особа, так і держава, альянс, міжнародний рух та інші. Коректне вживання традиційного терміну “загроза” ускладнюється у випадку таких сучасних транснаціональних явищ, як тероризм. Терористичні акти, спрямовані проти конкретної нації або суспільства, справедливо можна назвати загрозою цій нації або суспільству. Але, оскільки найхарактернішою ознакою діяльності терористів є наявність випадкових жертв, то ймовірність завдання шкоди будь-якій особі – яка може навіть не належати до обраної для теракту групи, а бути, наприклад, туристом, – краще назвати ризиком, а не загрозою для неї. Водночас, ті, кого обирають для нападу, можуть суб'єктивно відчувати “загрозу” з боку тероризму майже так само, як колись вони непокоїлися з приводу ядерної війни. Це допомагає пояснити (про що йдеться далі), чому уряди схильні реагувати на нові проблеми старими методами.

Сучасне визначення “безпека людини” (або всебічна, багатофункціональна безпека) охоплює багато видів втрат і ушкоджень, не пов'язаних зі збройним насильством, а також випадки, коли таке насильство є суто внутрішнім явищем у конкретному суспільстві, наприклад, сутички між бандитськими угрупованнями,

² Термін “суспільство ризику” був запроваджений соціологом У.Бекем (*Ulrich Beck*). Про засади цієї концепції див.: Beck, U., *Risk Society: Towards a New Modernity* (Sage Publications: London, 1992). Про застосування терміну в аналізі безпеки див., наприклад: Coker, C., International Institute for Strategic Studies, *Globalisation and Insecurity in the Twenty-first Century: NATO and the Management of Risk*, Adelphi Paper no.345 (Oxford University Press: Oxford, 2002); Rasmussen, M. V., “A parallel globalization of terror”: 9-11, security and globalization’, *Cooperation and Conflict*, vol.37, no.3 (Sep. 2002), pp.323-349.

гендерне насильство або надмірні утиски з боку держави³. Оскільки такі дії є свідомими вчинками певних осіб, то буде логічним сказати, що суспільству та окремії людині загрожують (або принаймні вони відчувають, що їм загрожують) такі особи. Проте, доречні в цьому випадку відповіді не є традиційними для державної безпеки. Ця точка зору ще більше стосується втрат, спричинених ненавмисними діями людей, – аварійними ситуаціями та недбалістю, що спостерігалася, наприклад, у Чорнобилі в 1986р., – або невідконтрольними людині чинниками (навіть якщо людська діяльність може їх загострити або пом'якшити), наприклад, природними лихами, кліматичними змінами, епідеміями, епізоотіями, епіфітотіями.

Яким би розпливчастим не був термін “ризик”, він, імовірно, буде зрозумілим, якщо його вживати для поєднання всіх різноманітних проблем у рамках єдиного погляду на безпеку. Аргументи на користь таких спроб стосуються не лише теорії. Останнім часом підвищується розуміння складності забезпечення безпеки суспільства, держави або регіону без урахування всього діапазону реальних викликів, зокрема без з'ясування способів взаємодії між цими суб'єктами. Зусилля з планування реалізації удосконалених стратегій, що охоплюють багато вимірів безпеки, водночас характеризують нинішні погляди на врегулювання криз і постконфліктну відбудову миру, а також внутрішню політику безпеки багатьох країн⁴. Будь-яка спроба подолання якої завгодно загрози чи виклику безпеці або ризику для неї передбачає залучення ресурсів, у т.ч. нематеріальних (таких, як підтримка або мовчазна згода суспільства), і тому єдиною цілком раціональною стратегією управління ресурсами є та, в якій всі напрями споріднених витрат визначаються до того, як встановлені пріоритети, та, в ідеальному випадку, починається пошук синергії між ними⁵. Практичну користь понятійного апарату та концепції ризику може довести той факт, що вони здатні допомогти особам, які приймають рішення та формують громадську думку, створити цілісну стратегію та уникнути визначення пріоритетів винятково на підставі звичок та упереджень.

³ Про концепцію безпеки людини див.: Study Group on Europe's Security Capabilities, 'A human security doctrine for Europe', London School of Economics and Political Science, Centre for the Study of Global Governance, London, Sep. 2004, URL <<http://www.lse.ac.uk/Depts/global/Publications/HumanSecurityDoctrine.pdf>>; University of British Columbia, Human Security Centre, *Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century* (Oxford University Press: New York, N.Y., 2005), URL <<http://www.humansecurityreport.info/>>.

⁴ Дван Р., Віхарта Ш. “Багатосторонні миротворчі місії: виклики побудові миру”, *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.147-174. Див. також розділ 3 цього видання, а також: Hansen, A.S. and Wiharta, S., *The Transition to a Just Order: Establishing Local Ownership after Conflict, A Policy Guide* (Folke Bernadotte Academy Publications: Stockholm, 2007).

⁵ Хагелін Б., Шьон Е. “Військовий сектор у контексті, що змінюється”, *Щорічник СІПРІ 2003: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2004, с.277-300.

Поняття ризику охоплює також певний досвід попереднього вживання терміну і приклади його нинішнього використання у сферах, не пов'язаних з безпекою, що може допомогти подивитися на сучасні виклики безпеці під іншим кутом зору. Ризик є рефлексивним поняттям у тому сенсі, що люди самі вирішують, чи варто вести певний спосіб життя, займатися певними видами діяльності та відвідувати певні місця, де вони наражаються на ту чи іншу небезпеку⁶. Так само, як найбільші прибутки приносять фінансові інвестиції, які водночас, як правило, пов'язані з найвищими фінансовими ризиками, зворотним боком переваг від життя у відкритому глобалізованому суспільстві є наявність багатьох ризиків: незахищеність від проникнення та нападу терористів, підвищення рівня забруднення довкілля, поширення масових захворювань або руйнування слабких і дуже складних систем матеріального та соціального забезпечення.

Ще один рівень рефлексії або зворотного зв'язку виникає залежно від того, як окремі особи та суспільства сприймають ризики, що їм загрожують, та обирають форму відповіді на них. Одні особи або групи здатні більш чітко бачити очевидний зв'язок між їх власним вибором і пов'язаними з цим ризиками і тому більшою мірою готові миритися з останніми; інші – можуть не бачити зв'язку і тому будуть зовсім не готові миритися з наслідками своїх власних дій. Окремі країни можуть зрозуміти, що ризики є невідворотними, та дійти висновку, що навіть їх крайні прояви, такі, як тероризм або використання зброї масового ураження (ЗМУ), можна лише мінімізувати та контролювати, а не простежити до джерел виникнення та ліквідувати. Подібно до компаній, що працюють на ринку з високим рівнем ризику, такі країни, у випадку наявності ризиків, будуть робити наголос на профілактичних, захисних заходах і стратегії забезпечення стійкості та виживання – разом з будь-якими іншими доступними еквівалентами забезпечення безпеки. Інші країни можуть вважати такі самі ризики неприйнятними, не будучи при цьому готовими відмовитися від тих видів діяльності, які загострюють ці ризики, та будуть тяжіти до більш жорстких заходів, включаючи, у крайніх випадках, силові превентивні заходи. Багаторівнева суб'єктивність таких оцінок докладніше досліджується в наступному підрозділі, а вибір відповідей ще раз обговорюється в підрозділі IV.

III. Вимірювання невимірного

Як і у випадку реагування на загрози, формування політики реагування на ризики вимагає чіткої ідентифікації та, в ідеалі, кількісного виміру проблеми, з якою доведеться зустрітися. Навіть у контексті більш традиційної воєнної

⁶ Див., наприклад: Beck, U., Bonss, W. and Lau, C., 'The theory of reflexive modernization: problematic, hypotheses and research programme', *Theory, Culture and Society*, vol.20, no.2 (Apr. 2003), pp.1-33; Rasmussen, M. V., "'It sounds like a riddle': security studies, the war on terror and risk", *Millennium: Journal of International Studies*, vol.33, no.2 (Mar. 2004), pp.381-395.

конфронтації зробити такі оцінки важко: дані про накопичення військової сили іншою стороною не є вільно доступними або вони можуть бути навмисно спотворені; оцінювати доведеться наміри, вірогідність нападу, якісні та кількісні показники воєнного потенціалу тощо⁷. Спроби одним показником оцінити широкий спектр ризиків, що стосуються безпеки, пов'язані із ще більшими ускладненнями. В цьому підрозділі розглядаються труднощі, що виникають на об'єктивному, суб'єктивному та методологічному рівнях.

Об'єктивне визначення та оцінювання

Очевидним об'єктивним ускладненням в оцінюванні ризиків для безпеки є величезна кількість сучасних ризиків, що стосуються виживання та добробуту суспільства, держави або багатонаціонального утворення. Для окремих держав, наприклад, членів ЄС або НАТО, ймовірність прямого воєнного нападу є невеликою, але жодна з них не може повністю її ігнорувати. Оцінювання такої ймовірності для держави, що має кілька очевидних потенційних противників або уразливих місць, вже є складним завданням. До цього додаються ризики виникнення внутрішніх збройних конфліктів, а також інші, породжені цими конфліктами ризики: як для територій, на яких вони виникли, так і для сусідніх держав, а часто – і для досить віддалених країн, що мають певні відносини із зоною конфлікту або можуть постраждати від напливу біженців. Набагато важче ідентифікувати, проаналізувати та передбачити локальну і транснаціональну терористичну діяльність, хоча часто вона є пов'язаною з проблемами конкретних конфліктів⁸.

Ряд інших навмисних, але менш насильницьких людських вчинків можуть становити значний ризик як для зловмисників, так і для інших осіб: придбання або намір придбати ЗМУ; відмова в постачанні або перешкоджання постачанню життєво важливих енергоносіїв, інших стратегічних товарів (у т.ч. продуктів харчування) і природних ресурсів, наприклад, води; перешкоджання діяльності міжнародних транспортних і комунікаційних ліній, міжнародних фінансових систем і міжнародного зв'язку; напади на мережу Інтернет та інші системи інформаційних технологій; завдання навмисної

⁷ Загальною аналітичною (і практичною) помилкою є спроба зробити висновок про обороноздатність країни та навіть про її стратегічні наміри безпосередньо на підставі рівня її військових витрат. Насправді, військові можливості країни складаються із сукупності ресурсів, придбаних за тривалий період, у т.ч. певних засобів, куплених за ринковими цінами, та засобів, що не купувалися (наприклад, подароване обладнання або послуги в комплектуванні армії). Ще більшою мірою військові можливості залежать від таких чинників, як якість ресурсів, їх відповідність вимогам і готовність їх використовувати за призначенням. Про складність оцінки та застосування даних про військові витрати див.: Вод М. «Міжнародне порівняння військових витрат: питання і проблеми розрахунків з використанням паритету купівельної спроможності», *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.388-409.

⁸ Про транснаціональні конфлікти див. розділ 2 цього видання.

шкоди довіклію. Внутрішні зловживання у сфері прав людини і громадянських прав перетворилися на ризик людських жертв не лише для конкретної країни, але потенційно і для будь-якої іншої відповідальної країни, оскільки міжнародне співтовариство відчуває дедалі більшу необхідність та обов'язок втрутитись у випадках, якщо держава погано поводить з своїми власними громадянами або загалом зневажає їх⁹.

До ризиків, породжених свідомою людською діяльністю, додаються ризики, спричинені невідконтрольними людиною чинниками (навіть якщо людська діяльність посилила їх): аварії всіх видів і природні лиха; епідемії, епізоотії та епіфітотії; поступові або віддалені в часі зміни в місцевих ареалах і глобальному довіклі, включаючи широко обговорюваний, але малоймовірний ризик падіння великого метеориту або астероїда.

Ці ризики – навіть як об'єкт уваги однієї держави або суспільства – є настільки різноманітними за своєю природою, походженням і рівнем “популярності”, що для їх комплексного оцінювання довелося б залучити багатьох експертів з різних галузей знань. До цього часу ні діяльність урядів у сфері безпеки, ні незалежні дослідження з проблем безпеки загалом не були організовані таким чином, щоб звести разом досвід, набутий в різних галузях¹⁰. Навіть якби можна було зібрати всіх експертів в одній кімнаті, то вони все одно зіткнулися б з багатьма практичними труднощами під час створення аналітичної моделі, що описує певний спектр ризиків. Що слід врахувати, а що залишити поза увагою – ці питання можуть бути темою майже нескінченних дискусій, особливо, коли справа стосується таких соціально-економічних чинників, як: вплив старіння суспільства на життєздатність і конкурентоспроможність національної економіки та системи соціального забезпечення; уявні зв'язки між високим рівнем імміграції, багатотнічними громадами, внутрішнім безладом і корінням тероризму. Зрозуміло, що внутрішні незаконні угруповання, наприклад, терористичні і злочинні, мають сприйматись як загроза або чинник ризику. Проте, як оцінювати решту суспільства – як мішень, на яку спрямовані ці та інші загрози (дехто віддає перевагу саме такій точці зору), чи як частину проблеми? Не можна заперечувати, що визнання внутрішніх уразливих точок певного суспільства є важливим для розуміння способу, в який на нього вплинуть події, що характеризуються як ризики. Наприклад: епідемія однієї хвороби може сильніше уразити старіюче суспільство, а іншої – суспільство, де є більше дітей; розмежоване

⁹ Підсумковий документ Світового саміту ООН, що відбувся у вересні 2005р., містить важливі нові узгоджені формулювання стосовно обов'язку кожного уряду забезпечити добробут свого народу. Див.: UN General Assembly Resolution 60/1, 24 Oct. 2005, URL <<http://www.un.org/Depts/dhl/resguide/r60.htm>>.

¹⁰ Ще до 11 вересня 2001р. в урядах розвинутих країн для оцінювання зовнішніх і внутрішніх загроз існували різні бюрократичні процедури. Натомість, країни, що розвиваються, які потерпали від конфліктів, не могли дозволити розкіш розрізняти ці процедури.

та некероване суспільство зменшує здатність боротися з внутрішніми злочинністю та тероризмом і протистояти зовнішньому нападу або природному лиху; суспільство з напруженими міжетнічними відносинами або високим рівнем безробіття матиме, ймовірно, більше проблем з потоком нових біженців і т.ін. Тобто логіка вказує на те, що визначення та аналіз ризиків, а також вивчення взаємозв'язків мають бути настільки всеохопними, наскільки це можливо.

Пастки суб'єктивізму

На етапах прийняття рішень, після визначення спектру оцінюваних ризиків, слід бути дуже обережними, щоб не потрапити до багатьох пасток, внаслідок чого можливе спотворення людського бачення та уподобань. Кожна людина безперервно постає перед необхідністю приймати рішення, що передбачають оцінку ризиків, навіть якщо ці рішення є повсякденними (що їсти, який вид транспорту обрати), але людський мозок, на диво, погано пристосований для цього завдання, принаймні на рівні свідомості. Не-експерти наполегливо не бажають вникати у принципи теорії імовірності та неправильно тлумачать кількісні показники стосовно шансів і сфер поширення різних загроз¹¹. Додаткові помилки виникають стосовно специфічних ситуацій, в яких опиняються спостерігачі, та різних контекстів, у яких відбувається осмислення ризиків. Нижче наведені деякі з найбільш очевидних прикладів.

1. Невідомість і відсутність подібності до чогось відомого призводять до суб'єктивного завищення ризику; водночас, подібність зумовлює згоду на ризик або навіть самозаспокоєння. Американський турист або бізнесмен може прислухатися до поради відмовитися від відвідування країни *A* через надмірний ризик, хоча жінки, для яких ця країна є батьківщиною, не вважають небезпечним народжувати та виховувати там дітей¹². Проте, туристи з країни *B* можуть вважати надто ризикованим відвідувати окремі міста США (або окремі райони цих міст) через високий рівень вуличної злочинності. Водночас, жителі країни *A*, можливо, не бажають бачити у себе відвідувачів зі США, – щоб їх жінки не наражалися на сексуальні та культурні ризики, які, на їх думку, заповнили американське суспільство.

2. “Нові” ризики, особливо, якщо вони широко відомі, як правило, витісняють з пам'яті людей “старі” ризики; більше того, як правило, поза увагою залишаються зв'язки між старими та новими ризиками, а також цінні уроки минулого.

3. Першочергова увага надається ризикам, про які можна легко здобути інформацію, – порівняно з ризиками, які важко визначити та оцінити кількісно.

¹¹ Можливо, найвідомішим прикладом є гра в орла-решку: якщо 10 разів поспіль випадає орел, то більшість людей часто схильні вважати, що наступного разу, найімовірніше, випаде решка, хоча насправді шанси залишаються 50/50 для обох результатів.

¹² Таку пораду, звичайно, можна логічно обґрунтувати, якщо існує ймовірність, що громадяни США можуть цілеспрямовано обирати для нападу саме через їх громадянство.

4. Пріоритет надається ризикам (як об'єктам активної політики), на які щойно наразилися, з відносно зрозумілим і простим походженням, – порівняно з потенційними, прихованими ризиками, що повільно еволюціонують.

5. Розбіжності у сприйнятті ризиків залежать не лише від інтересів, але й від самостійно визначених функцій та обов'язків тих, хто здійснює оцінку. Різні суб'єкти схильні шукати та усувати саме ті ризики, що підпадають під їх компетенцію, обов'язки та можливості. Урядам надається право захищати всю територію і населення країни та мати для цього спеціальні повноваження – від ухвалення юридично зобов'язуючих документів до ведення війни. Тому є природним, що уряди опікуватимуться ризиками з визначеними носіями (суб'єктами) та об'єктами для нападу або переговорів. Для виконання своїх завдань вони також можуть дуже просто схилитися до застосування свого найсильнішого атрибута – військової сили¹³. Компанії, відчуваючи відповідальність насамперед за власну діяльність, прибутки, постачальників і ринки, найбільшою мірою занепокоєні ризиками, що виникають у пов'язаних з їх бізнесом економічних галузях і безпосередньо на ці галузі впливають; тому, наприклад, завдання шкоди їх корпоративному іміджу, судові процеси та неадекватні розміри страхування можуть мати в їх переліку ризиків вищий пріоритет, порівняно з терористичними нападами, навіть якщо компанії постійно ризикують їх зазнати¹⁴. Втім, громадяни і громадські об'єднання можуть вважати вартими уваги ризиками помилкові дії і зловживання повноваженнями з боку як уряду, так і бізнесу, в т.ч. тоді, коли це робиться під гаслом управління ризиками.

У підрозділі IV ми повернемося до обговорення того, як ці суб'єктивні погляди на ризики формують модель реакції. А тут варто нагадати останнє проблемне питання: якою мірою різні сприйняття людьми ризику можуть об'єднуватись або впливати один на одного. Значна частина діалогу між розвинутими країнами Півночі та менш розвинутими країнами Півдня точиться з приводу зусиль держав Півдня змусити Північ визнати, що південні держави значною мірою потерпають від широкого спектру суттєвих чинників ризику, та допомогти цим державам їх подолати. Могутня держава (або багатонаціональна організація) може нав'язати своє суб'єктивно сформоване бачення загроз і пріоритетів багатьом іншим суб'єктам, які, можливо, виходячи з власного досвіду, не поділяють ці погляди на певну проблему, не кажучи вже про відсутність у них подібних підходів до її вирішення. Аналогічно, в межах країни уряд, як правило, має можливість нав'язати бізнесу та суспільству

¹³ Мотивації такого ставлення може сприяти обговорення питань, що донедавна домінували в галузі врегулювання конфліктів – про важливість відновлення монополії центральної влади на “застосування сили”. Ця ідея могла б бути більш зрозумілою і нею б менше зловживали, якби кожного разу підкреслювалося, що для узаконення такої державної монополії є необхідним ефективне управління і чим рідше уряд застосовуватиме силу, тим імовірніше такий уряд вважатиметься “ефективним”.

¹⁴ Ilmonen, U., ‘Survival planning for business: a view from Nokia’, eds A.J.K. Bailes and I. Frommelt, *SIPRI, Business and Security: Public-Private Sector Relationships in a New Security Environment* (Oxford University Press: Oxford, 2004), pp.183-186.

власне характерне бачення ризиків, але іноді трапляється так, що бізнес-лобі або громадському руху вдається змусити уряд надати певним ризикам вищого пріоритету, ніж уряд зробив би це в іншому випадку (до чого б це зрештою не призвело). Зазначимо, що проблеми набагато частіше виникають внаслідок нездатності відповідних держав та альянсів оприлюднити своє бачення та порівняти погляди, а також нездатності урядів обговорити ці питання з представниками ділових кіл і громадянського суспільства¹⁵.

Методологічні труднощі

Будь-яка спроба більш об'єктивно оцінити ризики та визначити їх пріоритетність стикається з необхідністю повернутися до практичних питань: що вимірюється, в якому середовищі, з чиїх позицій і з якою метою? Вже сама семантика слова “ризик” асоціюється (більшою мірою, ніж “загроза”) з поняттями сфери дії та імовірності. Високий рівень ризику події *X* природно сприймається як підвищена ймовірність того, що подія *X* відбудеться в певному середовищі або протягом певного періоду. Однак, для аналізу безпеки важливими є не лише частота або ймовірність певної події. Для людини, можливо, легше пристосуватися до менш безпечної події (нижчої за рівнем від масового знищення), яка часто відбувається в певному середовищі, а для уряду – передбачити цю подію та ефективно відреагувати на неї, з точки зору надання ресурсів. Якщо мета аналізу полягає не просто в каталогізації ризиків, а в підвищенні якості реагування в рамках обраної політики, то важливо також мати змогу оцінити відносну вагу впливу різних подій, у т.ч. вторинні наслідки, та зробити обґрунтований висновок стосовно здійсненності та ефективності відповіді в рамках державної політики. Роблячи такі висновки, варто замислитися над тим, чи достатньо людських здібностей для передбачення, попередження або пом'якшення прояву ризику, чи вони можуть бути ефективними лише для їх усвідомлення постфактум. Оцінка чинника причинного зв'язку також є дуже важливою для політичних рішень: подія, яка може бути спричинена кількома чинниками, і яка, своєю чергою, може породити багато проблем в інших галузях, вимагає більше уваги та ресурсів, ніж одинична подія, яку б велику одноразову шкоду вона не спричинила¹⁶.

¹⁵ Уряди, що опікуються такими функціональними аспектами безпеки, як захист важливої інфраструктури або створення запасу ліків, навряд чи можуть зневажати співробітництвом з приватним сектором. Проте, якщо консультації з представниками цього сектору ведуться лише в кількох галузях, то це може лише загострити проблему досягнення послідовності та оптимального використання ресурсів у всьому діапазоні оцінених ризиків і відповідей на них.

¹⁶ Такі міркування сприяли тому, що крупне багатофункціональне дослідження, замовлене Урядом Швейцарії в 1991р., визначило можливість масштабного і тривалого відключення електроенергії як єдиної найбільшої небезпеки для країни. Див.: Comprehensive Risk Analysis Switzerland, ‘Comprehensive Risk Analysis Switzerland (1991-1999)’, Swiss Federal Institute of Technology, Zurich, 1999, URL <<http://www.crn.ethz.ch/projects/ComprehensiveRiskAnalysis1999.cfm>>. Див. також: Браун Г. “Діапазон невоєнних загроз”, *Щорічник СІПІ 2003: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (посилання 5), с.36-48.

Стосовно чого або в якому контексті вимірюються ризики – це є питаннями, що потребують осмислення. Комерційні послуги з оцінки ризиків, найбільшим споживачем яких є приватний бізнес, стали сьогодні більш досконалими, але, як правило, при цьому досі використовується підхід, за якого кожна країна розглядається окремо, а результати оцінки можна подати у вигляді діаграм. Діапазон показників, що оцінюються, може бути дуже широким: від індивідуальних небезпек захворювання, вуличної злочинності, кіднепінгу тощо до системного рівня політичних (включаючи не лише небезпеку збройних конфліктів, але також небезпеку раптового позбавлення урядом прав власності) та економічних ризиків (включаючи не лише небезпеку для таких важливих характеристик економіки, як стабільність валюти або безпека постачання товарів, але також вплив таких людських чинників, як адекватність регуляторної політики, стабільність політики та рівень корупції). Існують певні інструменти, добре пристосовані до потреб клієнтів, які мають робити вибір між країнами. До таких клієнтів належать, зокрема: компанії, які самі вирішують, де торгувати; адміністрації газет, що вирішують, куди відрядити кореспондентів; туристи, які вирішують, куди поїхати. Проте, більшість таких клієнтів відрізняються від суб'єктів, що несуть відповідальність (у будь-якому сенсі) – чи за створення ризиків, чи за реагування на них. Уряд певної країни, її сусіди, а також інші держави або інституції, зацікавлені у зміні ситуації в цій країні або зобов'язані впливати на неї, мають потребу в аналітичній підтримці з метою отримання набагато докладнішої інформації про причини та наслідки кожного з важливих чинників ризику. Однак і причини, і наслідки важко обмежити кордонами однієї країни.

Найлегше це усвідомити в контексті транснаціональних загроз і природних лих – від діяльності глобальних терористичних організацій до поширення епідемій, – але це твердження є справедливим також і стосовно багатьох внутрішньодержавних конфліктів і навіть окремих політичних актів. Типовий приклад: для професійного консультанта з оцінки ризиків, який малює світову карту ризиків, може здатися цілком природним приписати ризик, пов'язаний з випробуванням Північною Кореєю ядерного пристрою, винятково Північній Кореї. Проте до чинників, що вплинули на визначення часу випробування, безсумнівно належали різні аспекти відносин Північної Кореї із зовнішніми гравцями, а суб'єкти, що зазнали впливу від випробування, розташовані від сусідніх Сеула, Токіо і Пекіна до Канберри, Вашингтона та Нью-Йорка. Втім, для людей на вулицях Пхеньяна випробування не становило безпосереднього ризику, хоча наслідки у вигляді змін у міжнародних відносинах також можна розглядати як ризик¹⁷. Таким чином, карта, за допомогою якої можна оцінити ймовірність конфлікту в найближчому майбутньому в країні X, не здатна відповісти на інші дуже важливі питання: які інші країни (та недержавні суб'єкти)

¹⁷ Див. розділ 12 та додаток 12А цього видання.

можуть бути зацікавлені в ініціюванні або припиненні конфлікту та наскільки вірогідною є будь-яка форма наступного державного, багатонаціонального або інституційного втручання.

Під час створення такої карти оцінка ризику в кожній окремій країні має доповнюватись аналізом інших аспектів – з метою врахування багатьох чинників, що впливають на прогнозування та попередження ризиків або на визначення політичних пріоритетів і дій у відповідь. Більш змістовні карти, на яких показані внутрішньорегіональні та міжрегіональні зв'язки і впливи, вже використовуються для ілюстрації одновимірних викликів, наприклад: поширеності ВІЛ/СНІДу, пташиного грипу, очікуваного впливу кліматичних змін, терористичних мереж, маршрутів контрабанди наркотиків тощо. Подібним чином можуть бути представлені й інші явища, що стосуються безпеки (наприклад, зв'язки між різними конфліктами та їх поширення на інші сфери; потоки озброєнь та інших товарів, що провокують конфлікти), окремі зв'язки економічної взаємодії (у т.ч. енергетичні та інвестиційні потоки) та окремі явища гуманітарного характеру (наприклад, міграція, залучення спеціалістів з інших регіонів або потоки грошових переказів від працівників-мігрантів). Як поодиночі, так і всі разом, вони формують модель, яка може підвищити інформаційну цінність оцінок ризиків, привертаючи увагу до критичних елементів, випадків з багатьма причинними наслідками, швидких змін у відносинах тощо. Для створення регіонального або глобального еквіваленту національної карти ризиків бажано не лише інтегрувати якомога більшу кількість різних чинників, але й розпочати схематично зображати взаємозв'язки між ними. Водночас, політичним діячам міжнародного рівня, які намагаються певним чином обґрунтувати вплив ризиків (так само, як і на національному рівні), варто враховувати ще один аспект: уразливість глобальної системи та міжнародної спільноти до певного виду ризиків або групи ризиків. Це, своєю чергою, вимагає оцінки здатності міжнародної спільноти до відповіді (шляхом активної протидії або пом'якшення втрат) і раціональності таких відповідей в реальному житті (чи, можливо, вони лише погіршать стан справ).

Якщо термінологія, яка вживається в цьому розділі, трохи нагадує ту, якою послуговувалися під час дискусії про міжнародну монетарну систему, то це є корисним нагадуванням про те, що економічні аналітики (у сферах як державного управління, так і бізнесу) мають дійти подібних висновків – про взаємопов'язану і взаємозалежну глобальну систему. Було б цікаво порівняти та, якщо можливо, об'єднати методи оцінки та управління ризиками, якими користуються в бізнесі та в інших економічних контекстах, з методами, що розробляються урядами та багатонаціональними організаціями в контексті багатофункціональної безпеки. Різниця в цілях і культурах двох підходів робить цю спробу дуже корисною. Надані приватним сектором неупереджені та аргументовані оцінки ризиків для безпеки, які прозаїчно обчислюють показники вірогідності та вартості, а не таврують винуватців як “злочинців” (а їх діяльність як “погану”), іноді можуть бути хорошим засобом для коригування державних оцінок, на які впливають згадані вище суб'єктивні чинники. Керівники компаній приватного сектору, безперечно, також хотіли б спонукати

політиків серйозніше ставитися до можливих наслідків, що породжуються у сфері безпеки проблемами, які насамперед і більшою мірою вражають бізнес (наприклад, перенапруження страхової системи або кібер-диверсії). Зі свого боку, уряд міг би вказати суб'єктам приватного сектору на багато ситуацій, коли їх власні дії або необачні вчинки можуть підвищити ризики, та наголосити на необхідності тісної співпраці як з органами державної влади, так і з неурядовими організаціями з метою зменшення втрат. Дійсно, чим ширше вживаються визначення сучасної публічної політики у сфері безпеки, тим зрозуміліше, що в сучасних умовах приватний сектор часто є одним з найменш захищених об'єктів від функціональних і транснаціональних ризиків та одним з тих, хто здатен запропонувати найкращі рішення. Це, своєю чергою, наводить на думку про необхідність поєднання аналізу ризиків і стратегій реагування в державному та приватному секторах, а не нав'язування поглядів однієї сторони¹⁸.

IV. Ризики у сфері управління ризиками

У цьому підрозділі ми повертаємося до викликів, що стосуються винятково публічних політичних діячів у сфері безпеки, а також тих, хто користується їх консультаціями або намагається їх контролювати. Стверджується, що, по-перше, відбувається накопичення передумов для впровадження більш активного або превентивного підходу до реагування на ризики для безпеки сучасних наймогутніших держав і найвпливовіших інституцій; але, по-друге, така ситуація у крайніх випадках може виявитися контрпродуктивною принаймні у три способи.

Спокуса діяти

Будь-який ризик для безпеки, що має походження або причину, які залежать від людського фактору, можна усунути, зменшити або обмежити, здійснюючи певну політику. Як зазначалося вище, така діяльність неодмінно пов'язана з витратами – фінансів та інших ресурсів, включаючи опосередковані витрати, зумовлені відволіканням ресурсів від інших напрямів діяльності. Проте, існують також ризики, що виникають під час самого процесу реагування на ризик (ризики процесу реагування). У сфері традиційних міждержавних відносин у сфері безпеки такі ризики процесу реагування можна класифікувати як: (а) дії у відповідь з боку об'єкта нападу, які можуть призвести до ескалації напруженості; (б) дії у відповідь з боку іншої сторони, яка або підтримує сторону, що зазнала нападу, або просто користується слушною нагодою;

¹⁸ Про обговорювані питання див.: eds Bailes and Frommelt (посилання 14); Bailes, A.J.K., 'Private sector, public security', eds A.Bryden and M.Caparini, Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), *Private Actors and Security Governance* (Lit: Zurich, 2006), pp.41-63, URL <<http://www.dcaf.ch/publications/kms/details.cfm?id=25736>>.

(е) внутрішні ризики, наприклад, громадянський протест, що призводить до втрати політичної підтримки та довіри, а в крайньому випадку – до краху діючого режиму; (є) так звані моральні ризики, пов'язані з можливістю порушити будь-які чинні норми і правила, що може призвести до санкцій або навіть примусового втручання відповідних міжнародних організацій.

Ці зауваження роблять принцип *mutatis mutandis* (змінити те, що потрібно, шляхом внесення необхідних змін) справедливим не лише для воєнних, але й для інших, наприклад, економічних інструментів примусу. Хоча врахування цих зауважень значно ускладнює картину глобальних зв'язків, органи державної влади мають великий досвід оцінки ризиків процесу реагування і знайомі з найочевиднішими додатковими заходами, яких можна вжити для їх мінімізації. До таких заходів належать: (а) спроби розв'язати проблему насамперед спільними зусиллями (наприклад, через укладення пакту про ненапад або угоди про контроль над озброєннями); (б) розв'язання проблеми у спосіб, що усуває або зменшує ризик прямої конфронтації (наприклад, нарощування засобів воєнного стримування, узгоджені заходи зміцнення довіри, відкуп від опонента або перенесення його уваги на іншу ціль); (в) набуття союзників або створення груп взаємодопомоги в реалізації спільної відповідальності; (г) намагання попередньо заручитись ухвалою вищої організації (наприклад, ООН) або навіть переконати таку організацію самостійно зайнятися цією проблемою. Нарешті, у випадках, якщо той чи інший ризик не загрожує виживанню ні суспільства, ні уряду, то на підставі оцінки ризиків процесу реагування може бути прийняте раціональне рішення – взагалі нічого не робити або обмежитися лише підготовчими заходами, спрямованими на пом'якшення можливого впливу ризиків.

Проблему, з якою стикаються сьогодні політичні діячі, можна визначити як необхідність поширити цю традиційну мудрість та адаптувати її до іншого, значно ширшого кола ризиків, що зараз належать до компетенції політики безпеки. Нові можливості для помилок у розрахунках з'явилися навіть у галузі вже знайомих загроз міждержавного типу. Почалося з того, що внаслідок зникнення дуже великих ризиків ударів у відповідь та ескалації напруженості, притаманних протистоянню між Сходом і Заходом за часів холодної війни, підвищилася мотивація активного усунення решти ризиків і впровадження більш амбітної (превентивної) політики. Існує безліч засобів реагування на ризики, насамперед у США, які залишаються єдиною військовою супердержавою, а також у тих країнах, що вирішили не скорочувати свої оборонні зусилля пропорційно послабленню безпосередніх воєнних загроз¹⁹.

Якщо згадати чотири названі вище класи ризиків процесу реагування, то у США вже немає підстав боятися ні удару у відповідь з боку будь-якої держави, порівнянної з ними за розмірами, ні можливості втручання будь-якої з могутніх держав з метою захисту власних потенційних цілей від удару США, ні здатності будь-кого ризикнути та вдатися до воєнного нападу на територію

¹⁹ У 2006р. світові військові витрати становили \$1,2 трлн., що лише трохи менше за їх рівень у розпал холодної війни. Частка США складає 46% загальних витрат. Див. розділ 8 цього видання.

США, користуючись як приводом розгортанням американських військ за кордоном²⁰. Проте, передбачити, якою буде відповідь з боку різних потенційних об'єктів воєнного нападу США, набагато важче, ніж це було за часів СРСР, оскільки розвідувальних даних про них обмаль, усвідомлення їх культурних особливостей є складним, а їх політика часто є непередбачуваною. Обставини на початку XXI століття зумовлювали порівняно низький рівень ризику відплати як для американської, так і для російської адміністрацій. Останнім часом обидві адміністрації США під керівництвом Президента Дж.Буша просували як на теоретичному, так і на практичному рівнях політику применшення важливості та навіть легітимності міжнародних правил та інституцій, що за умов проведення превентивної акції може піддати її моральному ризику.

Можна було очікувати, що навіть за відсутності терористичних нападів на зразок тих, що сталися 11 вересня 2001р., всі ці чинники сприятимуть розробці США та іншими державами, які здійснюють аналогічні розрахунки (наприклад, Ізраїлем), більш активної стратегії протидії ризикам. Водночас, ті самі чинники уможливили також багато подій, схвалених світовою спільнотою, наприклад: збільшення кількості різноманітних міжнародних миротворчих місій; надання НАТО свободи вибору стосовно участі у військових діях в Афганістані; поява у ЄС можливості розвиватися як суб'єкту, який має право на втручання навіть у таких важливих регіонах, як Палестинські території; рішення Світового саміту ООН 2005р. про ухвалення принципів, що складають основу гуманітарних втручань у таких випадках, як геноцид²¹. Послаблення правил часів холодної війни дозволило колишнім супротивникам приєднуватися до колись ворожих організацій, або працювати пліч-о-пліч у таких ситуативних миротворчих контингентах, що діяли, наприклад, на Західних Балканах²². Така сама картина спостерігається й під час побудови інституцій і мереж для захисту від нових спільних функціональних загроз, інколи використовуючи нетрадиційні способи застосування військових ресурсів²³. Той факт, що за останні 15 років багато держав змогли витримати та подолати ризики, пов'язані з переходом до демократичних форм управління, багато в чому завдячує таким стратегічним змінам та їх впливу на глобальні дипломатію та економіку. Тому, якщо необхідно з'ясувати причини нещодавніх випадків начебто надмірної активності,

²⁰ Те ж саме можна сказати про Росію і Китай, крім випадків, коли б вони вдалися до нападу на самі США або на одного з їх союзників.

²¹ Див. посилання 9.

²² Прикладами приєднання до колись ворожих інституцій є приєднання Камбоджі та В'єтнаму до Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН, *Association of South East Asian Nations, ASEAN*), вступ 10 центральноєвропейських держав до НАТО в 1999-2004рр., та восьми – до ЄС у 2004р. Протягом 1990-х років російські війська розгорталися разом з силами НАТО в Боснії і Герцеговині та в Косово.

²³ Наприклад, Ініціатива протидії розповсюдженню була заснована у 2003р. для боротьби з незаконним морським транспортуванням вантажів, що стосувалися ЗМУ. Див., наприклад: Альєстром К. "Ініціатива протидії розповсюдженню: аспекти міжнародного права в Заяві про принципи запобігання нелегальним поставкам зброї масового ураження", *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (посилання 4), с.671-695.

пов'язаної з неправильною оцінкою ризиків, то відповідь найкраще шукати в поєднанні докорінних змін у реальній політиці з новими, нагальними потребами дати відповідь на інші види ризиків життю людини, в т.ч. “нові загрози” – тероризм і розповсюдження ЗМУ, стосовно яких сучасна історія не пропонує єдиної надійної і випробуваної моделі.

Загальновідомо, що виправдання глобальної війни США з тероризмом ґрунтуються почасти на тому твердженні, що з терористами неможливо ні домовитися, ні стримати їх традиційними міждержавними засобами. Нинішня Адміністрація США застосувала цей принцип до своїх відносин з державами, причетними, за припущенням, до розповсюдження ядерної зброї. Адміністрація наполягає, що переговори з такими державами (принаймні у двосторонньому форматі) є неприйнятними з моральної точки зору та непродуктивними; водночас методи відлякування і стримування є надто повільними та не гарантують успіху. Відмова від цих відомих політичних засобів залишила в розпорядженні США лише зміцнення власних можливостей захисту від нападу (спираючись на протиракетну оборону, контроль над в'їздом іммігрантів і різноманітні внутрішні антитерористичні заходи) та потужну й активну боротьбу проти уявних джерел небезпеки за кордоном. Фактичні витрати та ризики, пов'язані з вибором таких засобів, розглядаються в наступному підрозділі. Тут достатньо зауважити, що найбільш фатальними помилками США загалом були: (а) надання переваги традиційній військовій силі в політиці боротьби проти нових загроз; (б) припущення, що до цих загроз можна застосовувати ті самі методи оцінки ризиків, які за умов холодної війни застосовувалися до ворожих держав, а також інших противників з чітким географічним розташуванням. Военний примус не лише має обмежену придатність для ліквідації тероризму як явища, але й здатен, коли його застосовують проти цілей, визначених за логікою запобігання тероризму та розповсюдженню ЗМУ, викликати жагу помсти, а не почуття вдячності або принаймні толерантне ставлення з боку відповідних внутрішніх і міжнародної спільнот, яких можна було б очікувати у випадку втручання іншого роду та миротворчих місій (незалежно від наявності у них офіційного мандата)²⁴.

Не досить зрозумілим та інтригуючим є питання, наскільки внесення ризиків, не пов'язаних з навмисною діяльністю людини, до офіційно визнаного спектру питань безпеки вплинуло на міркування США та інших держав стосовно доцільності застосування активних силових підходів до протидії традиційним ризикам. З такими руйнівними силами, як епідемії і природні лиха, не можна домовитися; ненавмисним помилкам людей не можна завадити; навіть

²⁴ З цією метою можна порівняти масштаби наслідків, спричинених вторгненням в Ірак, американськими військовими діями в Панамі в період після завершення холодної війни (1989р.), під час війни в Перській затоці (1991р.), виконання миротворчої місії в Сомалі і т.ін. Нові амбіції та масштаб дій США в Афганістані та Іраку також допомагає пояснити, чому розбіжність у міжнародних оцінках була більшою, ніж в оцінках попередніх терористичних акцій, наприклад, вибухів, здійснених проти обраних цілей в Лівії в 1986р., Судані в 1998р. і Ємені у 2002р.

на певні види навмисної людської діяльності, що негативно впливає на міжнародну безпеку (зокрема, на масову міграцію) або внутрішню життєздатність суспільства (наприклад, на народження більшого/меншого числа дітей, ніж це рекомендується владою), можна вплинути за допомогою досить обмеженого набору заходів, які не гарантують успішного результату. Більше того, в жодній зі згаданих галузей потужне втручання з метою виправлення ситуації само по собі не створює високого ризику у відповідь; якщо втручання не досягне цілі або призведе до інших результатів, то мало ймовірно, що люди будуть звинувачувати в цьому уряд – на відміну від випадку помилки з відповіддю на дії опонентів, яким можна було б запобігти. Ймовірність появи міжнародних юридичних перепон або моральних бар'єрів стосовно активної політики усунення або зменшення ризиків у сферах безпеки та забезпечення життєздатності суспільства є порівняно невеликою, хоча в галузях міграції і контролю чисельності населення вона, можливо, є найвищою. Тому загалом можна констатувати, що врахування цих нових вимірів безпеки допомогло багатьом урядам зробити вибір на користь тих видів дій у відповідь, у яких робиться певний наголос на попередженні та випередженні проявів загроз, – навіть якщо обрані для цього заходи обмежені класами “мирних” і “міжнародного співробітництва”, – а решта політичного арсеналу скорочена до заходів покращення здатності до опору та обмеження шкоди. Хотілося б знати, наскільки така модель може вплинути на парадигму антитерористичної політики та, зокрема, знеохотити використання таких засобів, як дискусії і переговори (що базуються на порозумінні між людьми), навіть серед держав, які не є прихильниками застосування з антитерористичною метою військової сили.

У будь-якому випадку аналіз сучасних відповідей на ризики для безпеки людини ще раз висвітлює різноманітність і суб'єктивність національних оцінок як серйозності ризиків, так і переваг конкретних відповідей. Китай більшою мірою піддавався критиці з приводу створення ризиків втрати обличчя та іноземного втручання, ніж стосовно його заходів реагування на ранніх стадіях кризи 2003р., спричиненої гострим респіраторним синдромом (SARS) і його поширенням, та, можливо, з приводу його причетності до виникнення нещодавно загрози пташиного грипу²⁵. В Росії занепокоєння певних кіл з приводу секретності у військовій і науковій галузях інколи заважало прийняти міжнародну допомогу зі зменшення ризиків, що спричиняються залишковими та непотрібними ядерними, біологічними та хімічними матеріалами²⁶. Політика

²⁵ Njuguna, J.T., ‘The SARS epidemic: the control of infectious diseases and biological weapon threats’, *SIPRI Yearbook 2004: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2004), pp.697-712.

²⁶ Див.: Anthony, I., *Reducing Threats at the Source: A European Perspective on Cooperative Threat Reduction*, SIPRI Research Report no.19 (Oxford University Press: Oxford, 2003). Постійне приховування Росією своїх програм з дослідження та виробництва біологічної зброї за часів холодної війни та масштабів небезпеки, яку становлять відходи, є, можливо, найбільш виразним і небезпечним прикладом. Див., наприклад: Хагелін Б. та ін. “Прозорість життєвого циклу озброєнь”, *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (посилання 7), с.279.

США реагування на глобальний ризик швидкого зростання чисельності населення, подібно до політики їх західних партнерів, була зумовлена уявними загрозами для вищої цінності людства – життя людини²⁷. З іншого боку, європейські та багато інших країн готові піти на значні нові обмеження та короткострокові жертви з метою сприяння контролю над глобальним потеплінням, тоді як Уряд США піддає сумніву масштаби цього ризику та не погоджується з економічною вартістю доступних сьогодні контрзаходів. Ці приклади свідчать, що загострення розмежування світу останніми роками спричинене не стільки ідеями попередження, випередження або ліквідації ризиків як таких, скільки питаннями визначення пріоритетів, доречних випадків, правил та інструментів для реалізації цих ідей.

Контрпродуктивні підходи

Інше важливе питання для аналізу – “що спрацьовує?”. В цьому останньому підрозділі розглядається ряд способів, внаслідок застосування яких активні підходи до усунення ризиків можуть завдати більше шкоди, ніж користі тим, хто їх використовує, та глобальній системі в цілому.

По-перше, те, що можна назвати традиційними варіантами ударів у відповідь, відомими з попереднього досвіду міждержавних конфліктів, ще зберігаються та є часто непередбачуваними, навіть якщо держава, що вживає заходів, здається набагато сильнішою за об’єкт відповіді. Тож, в Іраку у 2003р. війська Президента С.Хусейна (*Saddam Hussein*) здалися напрочуд швидко, а от Талібан в Афганістані виявився значно сильнішим, ніж передбачалося, як раніше північні в’єтнамці або чеченці. По-друге, ризик, який, як здавалося, був ліквідований, може знову з’явитися в іншому місці або в іншій формі. В Іраку існує багато прикладів цього: від терористичної діяльності представників партії Баас після воєнної поразки до прибуття до Іраку терористів іншого роду, – які залишали свої території (яким, можливо, загрожували); тим часом повстанська боротьба поновлювалася в інших місцях після того, як американські війська, як їм здавалося, запроваджували контроль в окремих зонах відповідальності. Інтервенти не застраховані від подібних проблем (навіть якщо вони діють з альтруїстичних міркувань), про що свідчить значна кількість випадків начебто врегулювання конфлікту, коли насилля спалахувало на нових територіях або в новому контексті після того, як мирна угода вже була укладена і здавалася цілком успішною²⁸. Існують також приклади в інших

²⁷ У звіті Ради національної безпеки за 1974р. зростання чисельності населення було визнано ризиком для національної безпеки США. US National Security Council, ‘Implications of worldwide population growth for U.S. security and overseas interests’, National Security Study Memorandum no.200, Washington, DC, 10 Dec. 1974. З 1980-х років різні адміністрації США використовували адаптовану політику 1974р. згідно зі своїм баченням контролю над народжуваністю та абортами.

²⁸ Добре відомим прикладом є Судан. Про цей та інші приклади див.: Дван Р., Холмквіст К. “Крупні збройні конфлікти”, *Щорічник СППІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (посилання 4), с.91-129.

сферах, що не стосуються збройного насильства, наприклад: здатність терористів, злочинців і контрабандистів знаходити нові шляхи фінансування, матеріального забезпечення та переміщення після блокування діючих; поширення нових хвороб серед населення після ліквідації попередніх спалахів захворювань, внаслідок втрати імунітету до них.

Відплата з боку держави, що захищається, або третьої сторони державі або державам, що вчинили напад, є скоріше винятком, але такі випадки можна помітити в нових формах, у т.ч. із залученням нетрадиційних суб'єктів, наприклад: підвищення терористами рівня насильства в інших регіонах світу у відповідь на дії, які їм не подобаються; підтримка Іраном організацій Хезбола (*Hezbollah*) і Хамас (*Hamas*) з метою загострення проблем Заходу. Відомо, що коаліційні сили в Іраку під проводом США, замість того, щоб зламати так звану "вісь зла", фактично заохочували доти не залучені до подій терористичні угруповання до запровадження нових зв'язків під фірмовою назвою Аль-Каїди (*al-Qaeda*)²⁹. В галузі дипломатії було помітно, що Китай систематично встановлює дружні відносини (переважно за рахунок нафтових контрактів) з країнами, що зазнали негативного ставлення США, – наприклад, з Гватемалою, Іраном, Венесуелою³⁰.

Для більшості країн реальним ризиком залишається невдоволення місцевих громад, у чому переконався колишній Уряд Іспанії, коли він програв вибори 2004р. внаслідок своєї реакції на вибухи в Мадриді 11 березня 2004р.; після прийняття Урядом дуже ризикованого рішення про відрядження військ до Іраку суспільне невдоволення досягло максимуму. Більшість інших європейських урядів, що дали згоду на приєднання до коаліційних сил під проводом США, згодом заплатили певну ціну в тій чи іншій формі (на виборах або через втрату рейтингів), попри те, що часто вони діяли, спираючись на досить комплексний аналіз багатьох ризиків³¹. Президент США здобув перемогу на виборах у 2004р., але протягом другої каденції рівень підтримки його дій впав, а на виборах 2006р. опозиційна Демократична партія отримала більшість у Конгресі. За вторгнення до Афганістану та Іраку і забезпечення внутрішньої безпеки США довелося заплатити вищу, ніж вони сподівалися, ціну в гуманітарному та бюджетному вимірах, що, своєю чергою, спричинило різноманітні нові загрози та невизначеність на національній і світовій економічній арені. Останнім, але також важливим є те, що у випадку Іраку моральний ризик став цілком очевидним. Політика Адміністрації США зменшила довіру до Сполучених Штатів і їх підтримку, а також збільшила негативне ставлення до них у всіх регіонах світу, завдала серйозної шкоди (якщо не зруйнувала) такі організації,

²⁹ US Department of State, Office of the Coordinator for Counterterrorism, *Country Reports on Terrorism 2005* (US Department of State: Washington, DC, Apr. 2006), pp.11-15, URL <<http://www.state.gov/s/ct/rls/crt/c17689.htm>>.

³⁰ Див. розділ 6 цього видання.

³¹ Їх аналіз намагався врахувати не лише безпосередню загрозу з боку С.Хусейна, але й ризик для двосторонніх і загальноєвропейських відносин зі США через відмову надати війська, а також ризик, пов'язаний з поведінкою США на випадок одноосібного втручання.

як НАТО, створені саме для спільного реагування на ризики³². У висловлюваннях окремих політичних діячів США можна почути намагання заперечити існування такого типу ризику – з посиланням на те, що ці альянси та міжнародні норми самі є перешкодами ефективному реагуванню на ризики. Однак, такий підхід за кожної слушної нагоди демонстрував свою несерйозність, коли після 11 вересня 2001р. США на підтримку політики протидії “новим” загрозам вимагали допомоги союзників і міжнародних організацій або навіть були змушені створювати нові структури на підґрунті певних правил³³.

Проте, існують ще два виміри, які можуть бути враховані під час аналізу ризиків і які, можливо, найбільшою мірою заслуговують представляти сучасні умови глобалізації: один – стосується доцільності передачі або переміщення ризику, другий – нездатності пристосувати аналіз рефлексивного характеру ризику до державної політики.

У моделях, що описують конфронтацію на рівні міждержавних відносин або застосування традиційної сили до нових суб'єктів, ефективне зменшення ризику для однієї сторони майже незмінно означає створення більших ризиків для іншої. Стратегії стримування часів холодної війни (наприклад, гарантованого взаємного знищення і гнучкого реагування) навмисно розроблялися таким чином, щоб викликати відчуття ризику, страху та непевності у протилежній стороні з метою зменшення ймовірності нападу. З 2001р. керівництво США також користується мовою, яка “робить світ небезпечним” для їх опонентів, насаджуючи в їх свідомості “шок і шанобливий страх”. Це є чимось на зразок підходу з нульовим підсумком до розподілу ризику – подібно до традиційної філософії безпеки з нульовим підсумком.

Цей підхід сам по собі не є неправильним. Загальноприйнята в суспільстві практика повсякденного зменшення ризику також передбачає свідоме підвищення ризику для злодіїв, убивць, наркодилерів, водіїв, які перевищують швидкість, забруднювачів довкілля та інших порушників законів суспільства. Як знайти спосіб перетворити життя терористів на більш складне та небезпечне, уникнувши, за можливості, створення нових мучеників, – це одна з головних проблем антитерористичної діяльності. Підвищення уваги до постконфліктного правосуддя пояснюється переважно потребою зробити військові злочини смертельно небезпечними для їх виконавців, а не лише для жертв³⁴. Проте, сучасні ризики для безпеки рідко бувають такими простими,

³² Про антипатію до США див.: Pew Research Center, ‘America’s image slips, but allies share U.S. concerns over Iran, Hamas’, Pew Global Attitudes Project Report, Washington, DC, Sep. 2006, URL <<http://pewglobal.org/reports/display.php?ReportID=252>>.

³³ Прикладами є: спроба США у 2004-2005рр. заручитися підтримкою НАТО в Іраку; необхідність отримання нової резолюції ООН для легалізації окупації Іраку після квітня 2003р.; сподівання США на підтримку з боку ЄС забезпечення безпеки подорожей та імміграційного контролю; багатосторонні структури, в яких США брали участь у намаганні розв’язати проблеми розповсюдження ядерної зброї в Ірані та Північній Кореї; ініціативи США в Міжнародній морській організації стосовно нових правил безпеки судноплавства та в ООН стосовно ухвалення Резолюції РБ №1373 про фінансування тероризму та Резолюції РБ №1540 про ЗМУ.

³⁴ Віхарта Ш. “Міжнародний кримінальний суд”, *Щорічник СППРІ 2003: Озброння, роззброння та міжнародна безпека* (посилання 5), с.147-162.

як сценарій фільму “Рівно опівдні”, в якому поганий хлопець поплатився за нещастя доброго хлопця. Існує два очевидні шляхи, якими активна протидія ризикам, спричиненим людською діяльністю, може завершитися ще більшим їх поширенням (причому, не обмежуючись варіантами рикошету), внаслідок чого, наприклад, усі громадяни США можуть відчути більш ворожого ставлення до себе за кордоном через дії кількох своїх лідерів.

Перший шлях є еквівалентом непрямих втрат, коли для людей, які перебувають поряд з об’єктом нападу або пов’язані з ним не за власної волі, умови життєдіяльності стають дедалі більш ризикованими. Це ситуація, в якій знаходяться: палестинці та ліванці, які зазнають масованих ударів у відповідь з боку ізраїльтян; постійно зростаюче число цивільних, які є не просто випадковими жертвами, а їх свідомо перетворюють на цілі нападів під час внутрішньо-державних конфліктів; прості громадяни в багатьох провінціях Афганістану та Іраку після вторгнення коаліційних сил під проводом США³⁵. Навіть не торкаючись суто моральних заперечень, політика протидії ризикам, що створює, як доводить практика, такий великий обсяг додаткових ризиків, має бути відкрита для критики.

Другим шляхом є переміщення ризику – коли після начебто усунення ризику його починають зазнавати люди в іншій місцевості. Вище наводилися випадки, коли це перетворювалося на новий виклик для того самого суб’єкта, але існує багато інших способів, якими таке переміщення може призвести до ураження третіх сторін. Якщо певна країна або провінція почне боротися з нелегальною імміграцією, то іммігранти почнуть шукати інші, більш “прозорі” кордони. Терористичні угруповання, викоренені в тій чи іншій країні, з’являться в інших, які є менш пильними та менш здатними обмежувати їх діяльність. Щит з балістичних ракет, що прикриває лише окремі європейські країни, залишає інших незахищеними. Польща і країни Балтії, яких оминає нафтопровід з Росії до Німеччини на догоду гарантованим прямим поставкам, вважають, що їх власна енергетична безпека (або навіть їх загальна безпека) перетворилася на більш невизначену. Небезпечні промислові відходи, які забороняється ховати в землі або водоймищах однієї країни, експортуються до іншої – інколи до такої, що є менш компетентною в безпечному поводженні з ними. Якщо країни, які здатні виробляти ефективну протиепідемічну вакцину, вирішать приховати її для себе, то смертність в інших країнах підвищиться.

Ці приклади доводять, що ідея переміщення ризику є спірною не лише з моральної точки зору. За умов зростаючої глобальної взаємозалежності така політика рано чи пізно вдарить рикошетом по ініціатору конкретних дій, – хоча, можливо, опосередковано. Це особливо стосується дій в таких сферах, які за характером є транснаціональними, наприклад, тероризм, розповсюдження ЗМУ, перебої в роботі енергетичного ринку, міграція, завдання шкоди

³⁵ Про акцію Ізраїлю в Лівані влітку 2006р. див. розділ 2 цього видання. Про використання цивільних як цілей нападів див.: Дван Р., Холмквіст К. (посилання 28), с.119-129.

довкіллю, епідемії. Не випадково в цих сферах навіть країни, що надають перевагу одностороннім діям, і країни, що сповідують філософію протидії ризикам з наголосом на підходах з нульовим підсумком, постійно відчують необхідність повертатися до колективних відповідей з метою зменшення впливу ризиків та підвищення стійкості якомога більшого числа людей і глобальної системи в цілому. Сьогодні жодна країна не є, образно кажучи, островом, і жодна з них не може перетворитися на еквівалент закритої громади. Сьогодні країнами та інституціями з найбільш досконалою і послідовною філософією безпеки можуть вважатися ті, що поширили цю істину на протидію ризикам у традиційних сферах безпеки і оборони та відповідним чином скоригували свою політику.

Ще одним, більш загальним чинником перетворення державних або інституційних підходів до ризиків на контрпродуктивні, є нездатність пристосувати до державної політики сучасне аналітичне розуміння рефлексивної природи ризику (як воно пояснюється в підрозділі III). Дуже часто у світі безпеки, як і в бізнесі та в повсякденному житті людей, певний ризик є безпосереднім супутнім атрибутом (ціною або вартістю) самостійно обраної моделі поведінки. Той факт, що певна поведінка сама по собі не обов'язково може бути помилковою (наприклад, жителі Заходу можуть накликати на себе гнів терористів через те, що дозволяють свободу слова або дають жінкам рівні права), не означає відсутності ризику, так само як відчайдушний вчинок врятування іншої особи часто може бути ризикованим для власного життя. В таких випадках політика, спрямована на усунення ризику без зміни поведінки, що його спричинила, ймовірно зазнає невдачі, а якщо вона тимчасово й досягне успіху, то це буде зроблено за рахунок значного переміщення ризику. Якщо про зміну поведінки не йдеться (наприклад, оскільки така поведінка є виявленням прав людини або потрібна для забезпечення певного рівня економічного розвитку), то політика, що визнає неминучість певного ризику і спрямована на максимізацію навичок прогнозування, мінімізацію впливу ризику та оптимізацію стійкості, може забезпечити найбільш ефективне збалансування ресурсів, а нормативні перешкоди, ймовірно, заважатимуть їй найменшою мірою. Для країн, що діють на міжнародній арені, еквівалентними стратегіями управління ризиками є ті, що зосереджуються на стримуванні ризиків, солідарній діяльності та взаємодопомозі в подоланні наслідків і (за можливості) на діалозі з проблемними елементами та їх поступовій трансформації. Формування альянсів з багатьох держав з прямою або опосередкованою метою забезпечення безпеки може принести користь у вигляді зменшення ризику в межах альянсу, а також у вигляді захищеності від широкого спектру зовнішніх загроз і стійкості до їх проявів – як це може зробити ефективна політика в межах однієї держави, – при цьому не компрометуючи, а навіть зміцнюючи обрані цінності і спосіб життя учасників³⁶. На глобальному рівні, з урахуванням рекомендацій підрозділу II,

³⁶ Бейлз Е.Дж.К., Котті Е “Регіональне співробітництво у сфері безпеки на початку XXI століття”, *Щорічник СППІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (посилання 7), с.195-223.

універсальні ризики для життя людини можуть вважатися платою за дедалі більш універсальний взаємозв'язок між людьми та їх мобільність; тому найкращим чином ці ризики можна подолати за допомогою універсальної співпраці.

Подібні політичні рецепти можна отримати, виходячи з альтернативної точки зору, згідно з якою ризик є необхідним обмеженням у відстоюванні людиною або державою своїх прав, а також засобом відлякування від небезпечних експериментів з використанням дуже потужних інструментів, якими сьогодні володіє людство. Звичка людей поводитися більш необачно мірою зменшення безпосередніх ризиків (або навіть випереджаючи ситуацію) відбулася в багатьох документах. Коли на автомобілях встановлюють нові засоби безпеки, то кількість аварій може зменшитися, але загальна кількість загиблих (переважно не автомобілістів) може зрости, оскільки автомобілісти починають поводитися на дорозі більш самовпевнено³⁷. Вище обговорювалась аналогічна кореляція між баченням Сполученими Штатами нових ризиків для суспільства (тероризм) і зменшення безпосереднього ризику, зумовленого використанням військових ресурсів США для відповіді на виклики періоду після холодної війни, з одного боку, та накопиченою вартістю їх необачних дій (в термінах ризиків процесу реагування), поширенням ризиків на сторонніх спостерігачів і переміщенням ризиків на третіх осіб – з іншого. На підставі цього можна, по-перше, припустити, що механізми впливу ризику та, особливо, його рефлексивний характер є одними з небагатьох визначальних чинників для політики держави в умовах відсутності її протистояння з настільки ж сильною супротивною державою – звичайно, якщо, перш за все, ризик правильно усвідомлюється та оцінюється. По-друге, це змушує зробити неприємний висновок про те, що навіть якщо політика захисту людини може дати окремим сторонам можливість зовсім усунути ризики для безпеки, то це не буде корисним для всього людства та навіть для цих окремих сторін, якщо вони це зроблять.

V. Підсумкові зауваження

У наведеному вище аналізі мало нового – кілька із зазначених положень вже подавалися в нещодавніх виданнях *Щорічника СІПРІ*. Думка про те, що вибір провідними державами методів забезпечення безпеки надто змістився в напрямі активної дії і відійшов від принципу стриманості, була висловлена у Вступі *Щорічника СІПРІ 2003*, а пізніше – у *Щорічнику СІПРІ 2006*, де вона пов'язувалася з аргументом зростання обсягів озброєнь³⁸. Обмеження на успішне застосування військової сили, а також різні види ризиків процесу

³⁷ Автор вдячна М.Брзоскі (*Michael Brzoska*) за цей аргумент у дискусії.

³⁸ Бейлз Е.Дж.К. “Тенденції і проблеми міжнародної безпеки”, *Щорічник СІПРІ 2003: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (посилання 5), с.11-16; та Бейлз Е.Дж.К. “Сфера безпеки та дослідження миру за останні 40 років”, *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (посилання 7), с.18-31.

реагування та моральні ризики, що виникають внаслідок її застосування, зазначалися, серед іншого, у Вступі *Щорічника СІПРІ 2006*³⁹. Аргумент на користь більш широкого визнання взаємозалежності між різними самостійними світовими суб'єктами, отже, потреба в побудові більш захищених суспільств з метою допомоги в послабленні наслідків ризиків для найбільш уразливих із них, наводився у Вступі *Щорічника СІПРІ 2005* у рамках обговорення глобального управління⁴⁰.

Висновки, що їх можна зробити на користь політики, яка меншою мірою базується на власних інтересах і короткострокових розрахунках, а більшою – на співпраці і всебічній оцінці аспектів безпеки, можуть здатися досить банальними, щоб їх повторювати. Проте, вони надають рецепт, який неодноразово доводив свої еволюційні переваги – на рівнях як окремої людини, так і міжнародної політики. Як уже зазначалося, сьогодні існує тенденція до збільшення кількості регіональних та інших (зокрема, функціональних) багатонаціональних альянсів, які створюються для співпраці у сфері безпеки, керуються подібними мотивами та самим своїм існуванням поступово скорочують для своїх членів масштаби ризиків і потребу ризикувати⁴¹. Відомо, що такі інституції відчують труднощі в активному протистоянні екстремальним видам зовнішніх ризиків і загроз та в їх стримуванні, але дуже рідко визнається, що жодна з них ще не була зруйнована внаслідок практичної реалізації будь-якої з таких загроз⁴². Чи насправді така модель, яка, здається, має властивість пом'якшувати ризики, виживає лише тому, що інші держави, такі як США, здатні заповнити брак можливостей, активно борючись з найсерйознішими ризиками, та готові власними ресурсами компенсувати пов'язані з цим витрати? Це є одним із логічних пояснень того, що спостерігається в галузі забезпечення традиційної та антитерористичної безпеки; але це зауваження треба врівноважити визнанням недостатнього внеску з боку США в реагування на інші ризики, наприклад, зміни клімату, зростання чисельності населення або відчуження мусульманського світу.

Вже майже століття точаться розмови про пошук альтернативного глобального рішення, здатного об'єднати потенціал усіх держав у глобальний механізм забезпечення безпеки. Такий механізм мав би служити для усунення найнебезпечніших загроз, що турбують усе людство – як навмисно спричинених людьми (в цьому випадку він мав би більш ефективно розподіляти ризики процесу реагування), так і тих, що не пов'язані з навмисною людською діяльністю. Незалежно від здатності ООН виконувати в нинішній формі цю ідеальну функцію, наведений вище аналіз доводить, що рецепт сам по собі є більш логічним і реалістичним, ніж це можуть визнати багато хто з нинішніх самопроголошених реалістів.

³⁹ Бейлз (посилання 38), с.10-17.

⁴⁰ Бейлз Е.Дж.К. "Управління глобальною безпекою: світ змін і викликів", *Щорічник СІПРІ 2005* (посилання 4), с.14-22.

⁴¹ Див., наприклад, Бейлз і Котті (посилання 36).

⁴² Уразливість НАТО внаслідок провалу його місії в Афганістані може стати винятком.

1. Євроатлантичні безпека та інституції

ПАЛ ДУНАЙ, ЖДІСЛАВ ЛЯХОВСКИ

I. Вступ

Протягом 2006р. на євроатлантичну безпеку впливали чинники як стабільності, так і змін. США та їх партнери по коаліції продовжували свої операції в Іраку, попри зростаючі громадські розчарування і протести, насамперед у самих США. Водночас, співробітництво між США та європейськими країнами в інших сферах здійснювалося прагматично, в т.ч. в рамках дедалі більш важкої операції НАТО в Афганістані. Такі спільні зобов'язання разом з поступовою зміною політики США в окремих галузях загалом позитивно вплинули на американсько-європейські відносини.

У порядку денному ЄС домінували питання його розширення та безвихідної ситуації з Конституційним договором 2003р., але вони не завадили зростанню ролі ЄС у забезпеченні зовнішньої безпеки (в т.ч. у врегулюванні криз), що свідчить про зростаючі глобальні амбіції Союзу. У країнах-членах НАТО в рамках зусиль з підтвердження доцільності Альянсу відбувалось обговорення наступних реформ і розширення масштабів залучення сил до дій в Афганістані. На Західних Балканах складність косовської проблеми дедалі більш очевидно наближала міжнародне співтовариство до розгляду конкретних пропозицій стосовно незалежного статусу провінції.

Зриви поставок енергоносіїв з Росії до її західних сусідів наприкінці 2005р. та початку 2006р. перетворили енергетичну безпеку на одну з центральних тем. Спостерігалися й інші ознаки застосування Росією нещодавніх економічних здобутків і її зростаючої самовпевненості в більш рішучому відстоюванні своїх інтересів у відносинах як із Заходом, так і з найближчими сусідами. Важкою справою виявилось утримання під контролем її розбіжностей з Грузією. В політиці України, в т.ч. стосовно її участі в західних інституціях, почали з'являтися ознаки застою.

У підрозділі II цього розділу розглядаються зміни в підходах США до євроатлантичних питань. У підрозділах III та IV окреслюються тенденції в ЄС і НАТО, відповідно. В підрозділі V аналізуються події в Косово, а в підрозділі VI – на пострадянському просторі. В підрозділі VII наведені висновки.

II. Сполучені Штати

Новим етапом розвитку принципів зовнішньої політики США, яка вважається чинником світового значення, стало оприлюднення у 2006р. двох важливих документів: Стратегії національної безпеки (*National Security Strategy, NSS*)

та Чотирирічного оборонного огляду (*Quadrennial Defense Review, QDR*)¹. Водночас події як за кордоном, так і в самих США піддали сумніву доцільність подовження жорсткого політичного курсу, запропонованого в цих документах. Наприкінці року особливо жорсткій критиці була піддана стратегія США в Іраку (давали знати про себе й нові розбіжності з приводу проблеми Ірану²) – на фоні зростаючого взаємовпливу цієї стратегії із результатами внутрішніх політичних подій у США, в т.ч виборів до Конгресу США.

У березні 2006р. Адміністрація Президента США Дж.Буша оприлюднила свою другу Стратегію національної безпеки. На відміну від першого документа 2002р.³, в новій *NSS* не визначено ні жодних конкретних змін у найбільш впливових чинниках, ні переконливих способів адаптації системи безпеки до існуючих і можливих змін. Нова стратегія починається з аналізу тих самих головних загроз і цілей, що і *NSS* 2002р., але наголошується, що з того часу “у світі відбувся надзвичайний прогрес у розширенні свободи, демократії і людської гідності”. Наприклад, у ній міститься твердження про те, що “народи Афганістану та Іраку домоглися заміни тиранії на демократію”, але при цьому ні слова не сказано про зовнішні сили, що сприяли цій заміні. Оскільки “тиранія” (термін, що, очевидно, вжито як більш гнучкий, ніж диктатура) загрожує “світовим інтересам поширення свободи”, то мета полягає в ліквідації таких режимів. Як приклади подібних небезпечних режимів згадані Північна Корея, Іран, Сирія, Куба, Білорусь, М’янма (Бірма) та Зімбабве – країни, що, за твердженням *NSS*, “через намагання оволодіти [зброєю масового ураження] або підтримку тероризму загрожують нашим безпосереднім інтересам у сфері безпеки”. Іран визначений в документі як країна, що становить найсерйознішу загрозу такого типу⁴.

Світова думка з приводу цього документа є виразно дуалістичною – ідейна боротьба між демократією і тиранією після вересня 2001р. порівнюється з ідеологічним змістом холодної війни між демократією і комунізмом. На підтримку ідеї превентивних дій, яка в *NSS* 2002р. виглядала дуже спірною, в *NSS* 2006р. зазначається, що США “не відкидають можливості застосування сили до початку нападу, навіть якщо час і місце атаки ворога точно не відомі”⁵.

Водночас, *NSS* 2006р. демонструє певні ознаки нового мислення в Уряді США. Акцентується увага на багатосторонньому співробітництві, особливо з союзниками, з якими США мають найбільш тривалі та міцні відносини,

¹ The White House, ‘The National Security Strategy of the United States of America’, Washington, DC, Mar. 2006, URL <<http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/>>; US Department of Defense, ‘Quadrennial Defense Review report’, Washington, DC, 6 Feb. 2006, URL <<http://www.defenselink.mil/qdr/>>.

² Про програму ядерних досліджень Ірану та відповідні політичні питання див. розділ 12 цього видання.

³ The White House, ‘The National Security Strategy of the United States of America’, Washington, DC, Sep. 2002, URL <<http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2002/>>.

⁴ The White House (посилання 1), pp.2, 3, 20.

⁵ The White House (посилання 1), p.23. Див. також: ‘President Bush’s National Security Strategy unveiled’, *Peace Watch*, vol.12, no.2 (Apr./May 2006), pp.6-7.

але водночас не применшується роль ООН і регіональних структур. Розділ про пост-конфліктну стабілізацію і відбудову, якого не було в попередній *NSS*, свідчить про пом'якшення раніше негативного ставлення США до таких видів діяльності, як розбудова держави, та закликає до співробітництва з іншими суб'єктами, що працюють у цій сфері. Увага в новій *NSS* надана також таким глобальним і транснаціональним загрозам, як пташиний грип, СНІД, руйнування довкілля та природні лиха⁶.

На початку 2006р. був оприлюднений *QDR*. У ньому міститься підсумок уроків, отриманих Адміністрацією США та американським військовим керівництвом протягом перших чотирьох років “глобальної війни з тероризмом”. Оскільки ця війна, за прогнозами, буде тривалою, у *QDR* чітко зазначено, що документ не символізує появи “чогось нового”. В ньому визначені два головні завдання Міністерства оборони США (МО, *Department of Defense*): подовження переорієнтації оборонних можливостей і сил на забезпечення більш гнучкого реагування на асиметричні загрози та здатності діяти в умовах невизначеності впродовж найближчих 20 років; здійснення всебічних змін в організаційних структурах, процесах і процедурах з метою ефективної підтримки стратегічного курсу МО⁷. Документ свідчить, що зміцнюючи здатність відповідати на нетрадиційні асиметричні воєнні загрози, США мають намір зберегти перевагу у традиційних способах ведення війни.

Як зазначив голова Об'єднаного комітету начальників штабів США (*Joint Chiefs of Staff*), “*QDR* 2006р. є першим сучасним оборонним оглядом, який збігся в часі з триваючим крупним конфліктом”⁸. Він був оприлюднений на фоні зростаючої критики “трансформаційної” політики міністра оборони Д.Рамсфелда (*Donald Rumsfeld*) – якою передбачалося застосування менш чисельних підрозділів, озброєних новітніми видами техніки⁹, – з боку “традиціоналістів” як усередині Збройних сил США, так і поза ними, які доводили, що лише крупне угруповання наземних сил здатне утримувати територію в умовах повстанської діяльності малої інтенсивності. Прихильники цього погляду закликали до щорічного збільшення чисельності Сухопутних військ США на кілька тисяч військовослужбовців протягом найближчих років і привертати увагу до того факту, що війська на полі бою вже зараз потерпають від браку особового складу та оснащення¹⁰.

⁶ The White House (посилання 1), pp.16, 38, 47.

⁷ US Department of Defense (посилання 1), pp.v, 1.

⁸ US Department of Defense (посилання 1), p.A-3.

⁹ Hoffman, F., ‘Warfare—past and present: what has changed and what remains constant?’, *Armed Forces Journal*, Nov. 2006.

¹⁰ Kagan, F. W., ‘The U.S. military’s manpower crisis’, *Foreign Affairs*, vol.85, no.4 (July/Aug. 2006), pp.97-110; Scott Tyson, A., ‘General says army will need to grow’, *Washington Post*, 15 Dec. 2006, p.A01. Президент Дж.Буш запропонував збільшити чисельність Сухопутних військ і Морської піхоти США на 92 тис. осіб протягом наступних п'яти років. Див.: The White House, ‘President Bush delivers State of the Union address’, Press release, Washington, DC, 23 Jan. 2007, URL <<http://www.whitehouse.gov/stateoftheunion/2007/>>.

У *QDR* 2006р. міститься заклик до збільшення чисельності боєготових (тобто повністю споряджених та укомплектованих особовим складом) підрозділів США, а також до зміни співвідношення між діючими та резервними формуваннями. Особливий наголос робиться на збільшенні загальної чисельності сил спеціальних операцій і формуванні більшої кількості батальйонів спеціального призначення¹¹. Крім цього документа, у грудні 2006р. американські військові підготували новий посібник (перший за 20 років) для Сухопутних військ і Морської піхоти з питань протиповстанських операцій, видання якого свідчить про занепокоєння обмеженою здатністю цих сил боротися з повстаннями на підставі досвіду в Афганістані та Іраку¹². В посібнику визнається складність завдань, з якими мають справу війська, що повинні також надавати допомогу у відбудові інфраструктури і сприяти запровадженню місцевого врядування та верховенства права.

У контексті внутрішньої ситуації, у *QDR* акцентується увага на міжвідомчому підході до забезпечення безпеки, але потреба “кращого поєднання розвідувальної та оперативної діяльності” реалізується не завжди¹³. Наявність такої потреби порушує питання про недостатню розмежованість функцій МО та інших урядових органів, у т.ч. розвідувальних. Відомо, що МО скористалося операціями в Афганістані та Іраку як можливістю розширити свою автономну розвідувальну діяльність¹⁴. Це іноді призводило до перетинання та дублювання зусиль, а іноді – до значних розбіжностей в оцінках, що надавалися різними розвідувальними органами. Хоч у *QDR* 2006р. із зрозумілих причин наголошується на потребах Збройних сил у розвідці, але не коментуються проблеми узгодження діяльності багатьох органів, що працюють у цій галузі¹⁵. Стало очевидним, що запровадження у 2004р. посади директора з питань національної розвідки дещо зменшило цю проблему, але не розв’язало її.

У *QDR* 2006р. передбачається прискорення трансформації Збройних сил з акцентом на вдосконаленні системи управління об’єднаними командуваннями бойових формувань та на розвитку спільних (міжвидових) можливостей¹⁶. Актуальною залишається реалізація концепції ефективних мережоцентричних бойових дій¹⁷. Якщо такі якісні вдосконалення та тактичні уроки, засвоєні з нещодавнього бойового досвіду, будуть реалізовані США на практиці та якщо такий досвід не буде опанований та обміркований принаймні основними країнами-партнерами, то це може поглибити проблему технологічного розриву між США та збройними силами інших країн, що належать до коаліції.

¹¹ US Department of Defense (посилання 1), pp.42-45.

¹² US Department of the Army, Headquarters, *Counterinsurgency*, Field Manual no.3-24 and Marine Corps Warfighting Publication no.3-33.5 (Department of the Army: Washington, DC, Dec. 2006), URL <<http://usacac.army.mil/CAC/Repository/Materials/COIN-FM3-24.pdf>>.

¹³ US Department of Defense (посилання 1), p.vi.

¹⁴ Докладніше див.: Дунай П., Ляховскі Ж. “Євроатлантичні безпека та інституції”, *Щорічник СПІРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.43-45.

¹⁵ US Department of Defense (посилання 1), pp.55-58.

¹⁶ US Department of Defense (посилання 1), p.4.

¹⁷ Про мережоцентричні бойові дії і відповідну політику див. розділ 9 цього видання.

Операція в Іраку і внутрішні дебати у США

2006р. став четвертим роком операції в Іраку, яка дедалі більше впливала на внутрішню політику США. Як це часто буває під час проведення крупних військових акцій за кордоном, рівень підтримки цієї операції з ряду причин знизився. Зменшилася впевненість американської громадськості у здатності Президента очолювати та, особливо, забезпечити переможну участь США в іракському конфлікті, який важко було назвати інакше, як громадянською війною¹⁸. Ще до виборів до Конгресу США в листопаді 2006р., за результатами яких Демократична партія США отримала контроль над обома палатами, попри делікатні намагання демократів уникати дій, які могли б бути піддані критиці за відсутність “підтримки військам”, дебати з цього питання в середовищі їх прихильників почали виходити на поверхню і стали більш поляризованими. Загалом, якщо навесні 2003р. понад 70% американців підтримували війну в Іраку, то до 2006р. більшість з них дійшли висновку, що війна була помилкою¹⁹.

Наприкінці 2006р. загальні людські втрати американських військ сягнули 3 000 осіб, причому число загиблих різко збільшилося в останні три місяці року²⁰. Проте, загальний рівень втрат у 2006р. незначною мірою відрізнявся від рівнів попередніх років²¹. Втрати іракських поліції і сил безпеки приблизно вдвічі перевищували загальні втрати сил коаліції, що є серйозною проблемою, не останньою чергою через плани поступової передачі відповідальності за безпеку у країні іракським підрозділам²². Можливо, ще важливішим мотивом для перегляду стратегії США є невинне зростання з травня 2003р. кількості нападів ворожих сил, а з початку 2006р. – збільшення середньої щоденної кількості нападів²³. Обидві тенденції вказують на те, що коаліція не контролює ситуацію, через що посилюється занепокоєння можливістю погіршення ситуації.

Протягом 2006р. зазнали змін і погляди самої Адміністрації США. На початку року Президент Дж.Буш знову зауважив, що “наші війська повернуться додому дорогою перемоги”²⁴. Вже восени більшість членів Адміністрації вважали за необхідне уточнити цю точку зору, хоча віце-президент Д.Чейні (*Dick Cheney*) продовжував підкреслювати, що “ми не шукаємо стратегії відступу; ми домагаємося перемоги”²⁵. Президент, своєю чергою, наголошував на тому, що мета

¹⁸ Fearon, J.D., ‘Iraq’s civil war’, *Foreign Affairs*, vol.86, no.2 (Mar./Apr. 2007), pp.2-15.

¹⁹ Gordon, P.H., ‘The end of the Bush revolution’, *Foreign Affairs*, vol.85, no.4 (July/Aug. 2006), p.79.

²⁰ Точне число – 3 003 особи. Про підрахунок втрат коаліційних сил в Іраку див. сайт: Iraq Coalition Casualty Count, URL <<http://www.icasualties.org/>>.

²¹ Загальні втрати коаліційних сил становили у 2005р. 897 осіб і зменшилися до 871 особи у 2006р. Див.: Iraq Coalition Casualty Count (посилання 20).

²² Fischer, H., *Iraqi Police and Security Forces Casualty Estimates*, US Library of Congress, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RS22532 (CRS: Washington, DC, 17 Nov. 2006), p.1, URL <<http://fpc.state.gov/fpc/c19485.htm>>.

²³ Woodward, B., *State of Denial: Bush at War, Part III* (Simon & Schuster: New York, N.Y., 2006), pp.472-473.

²⁴ The White House, ‘President Bush delivers State of the Union address’, Press release, Washington, DC, 31 Jan. 2006, URL <<http://www.whitehouse.gov/stateoftheunion/2006/>>.

²⁵ The White House, ‘Interview of the Vice President by Time magazine’, Washington, DC, 18 Oct. 2006, p.6, URL <<http://www.whitehouse.gov/vicepresident/news-speeches/>>.

США в Іраку “є чіткою і незмінною”; він вірно визначив ризики поспішного виведення військ: “Слабкий Ірак у центрі Близького Сходу стане притулком для терористів та екстремістів”²⁶. Наприкінці року, після багатьох подібних критичних зауважень як у США, так і за їх межами, і після виборів до Конгресу Президент вже був готовий визнати, що “ми не перемагаємо, але й не програємо”; подібна оцінка висловлювалась і головою Об’єднаного комітету штабів²⁷.

Питання, звичайно, полягало в тому, які альтернативні стратегії могли б принести інтервентам і, зрештою, Іраку кращі результати. У 2006р. різні установи почали опрацьовувати ідею виведення військ з Іраку, а Адміністрація США в березні створила власну двопартійну Групу з вивчення проблем Іраку (*Iraq Study Group, ISG*) на чолі з колишнім Державним секретарем Дж.Бейкером (*James Baker*) і колишнім конгресменом Л.Гамільтоном (*Lee Hamilton*). Доповідь *ISG*, оприлюднена у грудні 2006р., починається з песимістичної картини ситуації в Іраку, яка, як зазначалося, не покращиться з примиренням різних груп населення²⁸. В доповіді відкидається широко обговорювана можливість децентралізації Іраку на три регіони та зазначається, що етнічні та релігійні групи надто змішані, щоб їх можна було чітко розмежувати. Дві найважливіші рекомендації доповіді полягали в тому, що необхідно змінити роль і скоротити чисельність коаліційних військ в Іраку та розпочати крупний дипломатичний наступ, який би відновив зв’язок процесу примирення в Іраку з мирним процесом на Близькому Сході, включаючи початок діалогу з Іраном і Сірією²⁹. Стосовно самого Іраку в доповіді міститься заклик до перегляду сьогоденних підходів США з наголосом на політичному процесі, в т.ч. на розбудові держави. Зокрема, доповідь містить рекомендації з виведення “всіх бойових частин, які не потрібні для збройного захисту”, до кінця I кварталу 2008р. за умови “завершення розгортання додаткових іракських бригад”.

У 2006р. предметом критики стратегії США був зв’язок між політикою в Іраку та антитероризмом. Згідно з оприлюдненими результатами національних розвідувальних оцінок, в яких це питання розглядалося вперше після березня 2003р., “вторгнення до Іраку та його окупація зумовили виникнення нового покоління ісламського радикалізму” і “збільшили ймовірність появи нових мереж та осередків прихильників священної війни, яких іноді об’єднують

²⁶ Scott Tyson, A. and Fletcher, M.A., ‘Bush, Rumsfeld defend strategy’, *Washington Post*, 21 Oct. 2006, p.A01; The White House, ‘Press conference by the President’, Washington, DC, 21 Aug. 2006, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2006/08/>>. Генеральний секретар ООН К.Аннан (*Kofi Annan*) також визнав що небезпеку. Див.: United Nations, ‘Annan speaks with US Iraq Study Group as sectarian violence soars’, News item, New York, N.Y., 27 Nov. 2006, URL <<http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=20741>>.

²⁷ Baker, P., ‘U.S. not winning war in Iraq, Bush says for 1st time’, *Washington Post*, 20 Dec. 2006, p.A01.

²⁸ Baker, J. A. III and Hamilton, L. H. (co-chairs), *The Iraq Study Group Report: The Way Forward—A New Approach* (Vintage: New York, N.Y., Dec. 2006). Текст доповіді див.: URL <<http://usip.org/isg/>>.

²⁹ У цьому контексті *ISG* повторює думку багатьох оглядачів – вторгнення до Іраку не наблизило врегулювання палестинсько-ізраїльських та арабсько-ізраїльських відносин, на що сподівалась Адміністрація США. Натомість, вторгнення ускладнило перспективи покращення цих відносин, ненавмисно надавши радикально налаштованим шиїтським елементам, що користуються підтримкою Ірану, більших важелів впливу.

лише їх антизахідні позиції”³⁰. Такі офіційні оцінки і зроблені на їх підставі висновки набувають дедалі більшої суспільної підтримки у США та Великій Британії, підкреслюють, що подолання насильства в Іраку є вкрай необхідним для зменшення терористичної активності у світі³¹.

Усередині американського істеблішменту військові опиралися не лише скороченню чисельності коаліційних сил, але й іншій ідеї, за яку велася широка агітація, – відрядженню додаткових підрозділів з метою забезпечення стабілізації в окремих гарячих точках Іраку (зокрема, в Багдаді) як кроку до наступного широкомасштабного виведення військ³². Згідно з однією з доповідей, “Пентагон застеріг, що будь-яка короткострокова місія може після її завершення принести США лише більші проблеми”³³.

У січні 2007р. Президент Дж.Буш оприлюднив нову стратегію стосовно Іраку. Її найважливішим елементом було відрядження до Іраку додаткового формування чисельністю понад 20 тис. осіб для встановлення контролю над діяльністю повстанців, особливо в Багдаді та його передмістях, оскільки “80% випадків релігійного насилля в Іраку відбувається в радіусі 30 миль [50 км] від столиці”³⁴. Передбачалося, що ці війська діятимуть разом з іракськими підрозділами (один американський батальйон на кожен іракську бригаду) та матимуть у структурі останніх свої елементи³⁵. Президент нічого не сказав про наступне виведення військ, зауваживши лише, що участь американських військовослужбовців у бойових діях “не обмежена в часі”. Президент не запропонував жодних дипломатичних ініціатив стосовно Ірану та Сирії, але наголосив, що США “перекриють канал допомоги від Ірану та Сирії”, а також більше працюватимуть над тим, щоб допомогти своїм друзям на Близькому Сході усвідомити власну зацікавленість у стабільному Іраку.

На новому етапі обговорення операція в Іраку дедалі частіше порівнюється з подіями під час В’єтнамської війни 1950-1970-х років – у сенсі зростаючих вимог до американських Збройних сил, їх неспроможності, попри технічну перевагу, контролювати ситуацію, а також втрати надій на те, що місцеві збройні сили можуть бути підготовлені настільки, щоб замінити американські.

³⁰ Office of the Director of National Intelligence, ‘Declassified key judgments of the national intelligence estimate “Trends in global terrorism: implications for the United States” dated April 2006’, Press release, Washington, DC, 26 Sep. 2006, URL <http://www.dni.gov/press_releases/press_releases.htm>; Mazzetti, M., ‘Spy agencies say Iraq war worsens terrorism threat’, *New York Times*, 24 Sep. 2006.

³¹ Bowman, K., ‘Public opinion on the war with Iraq’, AEI Public Opinion Studies, American Enterprise Institute (AEI), Washington, DC, 5 Apr. 2007, URL <http://www.aei.org/publications/filter.all.pubID.22142/pub_detail.asp>; Bowman, K., ‘U.S. public opinion and the terrorist threat’, *One Issue, Two Voices*, no.4 (Oct. 2005), pp.2-9.

³² Baker, P., ‘President confronts dissent on troop levels’, *Washington Post*, 21 Dec. 2006, p.A01.

³³ Wright, R. and Baker, P., ‘White House, Joint Chiefs at odds on adding troops’, *Washington Post*, 19 Dec. 2006, p.A01.

³⁴ The White House, ‘President’s address to the nation’, Press release, Washington, DC, 10 Jan. 2007, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2007/01/>>.

³⁵ Pace, P. (Gen.), Chairman of the Joint Chiefs of Staff, Testimony before the US House of Representatives Armed Services Committee, 11 Jan. 2007. Стенограму засідання див.: URL <<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/01/11/AR2007011101273.html>>.

В одному з аспектів іракська проблема виглядає навіть більш складною: після виведення військ США з В'єтнаму країна розпочала рух до возз'єднання, в той час як Ірак, з великою імовірністю, залишиться роз'єднаним.

Які б військові заходи не застосовувалися в короткостроковому періоді, іракський конфлікт, здається, продемонстрував, що “революція Буша” в закордонних справах, яка ґрунтувалася на поєднанні “гіперреалізму і трансформаційного запалу”³⁶, принаймні частково себе вичерпала. У США зросла критика використання Президентом виконавчих повноважень у справах Іраку та безпеки в цілому, а дедалі більша сміливість Демократичної партії збіглась із втратою єдності в лавах Республіканської партії³⁷. Оскільки документи, оприлюднені Адміністрацією США у 2006р., продемонстрували обмежену готовність до переосмислення стратегії, то зараз групи впливових експертів розпочали розробку альтернативних варіантів стратегії, за допомогою яких США в майбутньому могли б спрямувати міжнародну систему на застосування більш колективних і ліберальних підходів³⁸. Тим часом, іракський конфлікт сприяв підвищенню значимості безпеки в американській політиці і продовжував виснажувати величезні ресурси США³⁹, роблячи країну більш уразливою до невдач у зовнішній торгівлі та в монетарній сфері. Однак, ще зарано робити висновки про те, наскільки нинішня ситуація є наслідком недоліків власне “доктрини Буша” та якою мірою наявні проблеми були спричинені вибором найскладніших для проведення акції цілей, а також конкретними помилками.

США та Європа: гармонія і дисгармонія

Дисгармонія, що панувала в європейсько-американських відносинах у 2002-2003рр., зрештою поступилася прагматизму – мірою визнання переважною більшістю європейських урядів необхідності повернутися до співробітництва зі США з широкого кола питань. Проте, головні розбіжності полягають у баченні безпеки. Соціологічні дослідження громадської думки показують, що будь-яка небезпека, що загрожує обом сторонам (за винятком глобального потепління), сприймається американцями більш гостро, ніж європейцями. Як наслідок, США бачать своє міжнародне оточення більш ворожим, а питанню безпеки надають загалом більшого значення, ніж Європа⁴⁰. Це дає можливість американському керівництву витратити більше ресурсів на безпеку та навіть робити кроки з її забезпечення, що можуть суперечити принципу верховенства права в очах (принаймні) тих, хто дотримується традиційних поглядів.

³⁶ Про вжиті терміни див.: Krepon, M., ‘Negating American power’, Henry L. Stimson Center, Washington, DC, 1 Nov. 2006, URL <<http://www.stimson.org/pub.cfm?ID=345>>.

³⁷ DeYoung, K., ‘Skepticism over Iraq haunts U.S. Iran policy’, *Washington Post*, 15 Feb. 2007, p.A01.

³⁸ Ikenberry, G. J. and Slaughter, A.-M. (co-directors), *Forging a World of Liberty under Law: U.S. National Security in the 21st Century*, Final report of the Princeton Project on National Security (Princeton University, Woodrow Wilson School of Public and International Affairs: Princeton, N.J., Sep. 2006), p.6.

³⁹ Див. розділ 8 цього видання.

⁴⁰ Transatlantic Trends, *Transatlantic Trends: Key Findings 2006* (German Marshall Fund of the United States: Washington, DC, 2006), p.7, URL <<http://www.transatlantictrends.org/>>.

Згідно з цими висновками, європейська громадська думка залишається скептичною стосовно США, хоча погляди офіційних еліт стали більш гнучкими. Частка громадян європейських країн, які зберігають позитивну думку про США, продовжує скорочуватися і в багатьох країнах вже не становить більшості⁴¹. Згідно з даними останнього дослідження, лише 37% опитаних європейців вважають бажаним лідерство США в міжнародних справах, причому лише у трьох країнах (Великій Британії, Нідерландах і Румунії) вважають його більше позитивним, ніж негативним явищем⁴². Навіть відверто проамериканський Прем'єр-міністр Великої Британії Т.Блер (*Tony Blair*) у 2006р. закликав переглянути стратегію стосовно Афганістану, Іраку та екстремізму в цілому. У виступі в серпні 2006р. він зауважив, що гаслом має бути не “зміна режиму”, а “зміна цінностей” і що масову підтримку вдасться зберегти лише у випадку, якщо політика буде “стосуватися не лише інтересів, але й цінностей, не лише того, що є необхідним, але й того, що є правильним”. Т.Блер заявив, що “чим переконливішим і привабливішим буде наш світогляд, тим більше він буде схожим на такий, що ґрунтується не лише на силі, а й на справедливості, тим легше буде для нас формувати майбутнє”, і що “одностороннім діям, які загалом ніколи не можна відкидати, не слід надавати перевагу”⁴³.

Особливо гострі розбіжності між діючим керівництвом США та урядами європейських держав стосуються взаємозв'язку між верховенством права та безпекою, зокрема, в контексті боротьби з тероризмом. Це питання роз'єднує й американське суспільство. Як у Сполучених Штатах, так і в інших країнах відбулися протести з приводу утримання Адміністрацією США іноземних громадян на своїй території без висунення проти них обвинувачень і без належної правової процедури, а Верховний суд США заявив протест проти окремих випадків вжиття такої практики⁴⁴. Протягом 2006р. конгресмени від Республіканської і Демократичної партій одностайно висловлювали занепокоєння тортурами, що застосовувалися до підозрюваних у тероризмі, та домоглися перегляду законопроекту, в якому запроваджувалися чіткіші обмеження способів допиту⁴⁵. Слід зазначити, що подібні внутрішні розбіжності спостерігались і в європейських країнах з приводу окремих урядових програм боротьби з тероризмом, які могли обмежити свободу особистості.

⁴¹ Pew Global Attitudes Project, ‘America’s image slips, but allies share U.S. concerns over Iran, Hamas’, Survey report, Washington, DC, 13 June 2006, p.1, URL <<http://www.pewglobal.org/reports/display.php?ReportID=252>>.

⁴² Transatlantic Trends (посилання 40), p.5.

⁴³ Blair, T., Speech to the Los Angeles World Affairs Council, 1 Aug. 2006, URL <<http://www.number10.gov.uk/output/page9948.asp>>.

⁴⁴ 29 червня 2006р. Верховний суд у вирокі у справі “Хамдан проти міністра оборони Рамсфелда та інших” (№05-184) зазначив, що Президент США перевищив свої повноваження, коли наказав створити військові трибунали для в'язнів Гуантанамо-Бей. Текст рішення суду див.: URL <<http://www.supremecourt.us/opinions/05slipopinion.html>>. Текст резюме див.: ‘U.S.: military tribunal ruling second setback for Bush’, Radio Free Europe/Radio Liberty, 30 June 2006, URL <<http://www.rferl.org/specials/9112001/>>.

⁴⁵ ‘Letter: Powell says Bush plan to authorize torture “would put troops at risk”’, Think Progress, Center for American Progress Action Fund, 14 Sep. 2006, URL <<http://thinkprogress.org/2006/09/14/powell-letter/>>; Babington, C., ‘House approves bill on detainees’, *Washington Post*, 28 Sep. 2006, p.A01. На засадах законопроекту у 2006р. був прийнятий Закон “Про військові комісії” (*Military Commissions Act, US Public Law 109-366*), який набув чинності 17 жовтня 2006р.

У 2006р. Парламентська Асамблея Ради Європи здійснила розслідування за матеріалами широковідомих репортажів про таємне утримування під арештом підозрюваних у тероризмі та їх незаконне переміщення (передачу) між різними державам за допомоги або мовчазної згоди держав-членів Ради Європи. Розповідалося, що окремих підозрюваних нібито за наказом Центрального розвідувального управління (ЦРУ, *Central Intelligence Agency, CIA*) перевозили літаками з однієї європейської бази до іншої, тримали під арештом у різних місцях (не лише у в'язниці Гуантанамо-Бей) з позбавленням усіх прав, а також повертали до країни походження, де до них могли застосовуватися тортури. Парламентська Асамблея засудила “практику систематичного позбавлення всіх форм юридичного захисту” та закликала США “ліквідувати систему таємних в’язниць, незаконних передач ув’язнених іншим державам” і “заборонити непередбачене законом переміщення осіб, які підозрюються у причетності до терористичних організацій, та всіляке примусове переміщення осіб з будь-якої країни до держав, що практикують тортури або не гарантують права на неупереджене судочинство”⁴⁶. В окремій доповіді Генеральний секретар Ради Європи Т.Девіс (*Terry Davis*) відзначив різноманітні недоліки в механізмах контролю над розвідувальними органами та відсутність адекватних гарантій захисту прав людини під час перевезень в’язнів цивільним авіатранспортом⁴⁷. Ці висновки, навіть за їх юридичної необов’язковості для європейських урядів, можуть, як очікується, змусити останніх припинити миритися з подібною практикою або потурати їй в майбутньому.

Розбіжності між Європою і США виникали також стосовно балансу між, з одного боку, інтересами безпеки авіаліній і пунктів вильоту та прибуття, а з іншого – правом пасажирів на конфіденційність особистої інформації. Після терористичних нападів 11 вересня 2001р. США прийняли закон, який вимагав від авіаліній, що здійснювали польоти до США, із США або над їх територією, надавати американським органам влади доступ до електронних баз даних їх систем бронювання квитків та управління вильотами (“поіменних списків пасажирів”, ПСП). Впровадження цієї вимоги в Європі належить до компетенції ЄС у рамках його повноважень у галузі авіації. У 2004р. Європейська Комісія вирішила, що Агентство митного та прикордонного контролю США (АМПК, *Customs and Border Protection agency, CBPA*) у змозі забезпечити достатній захист інформації про пасажирів згідно з вимогами європейських стандартів конфіденційності. Того ж року Рада міністрів ЄС схвалила укладення угоди зі США про обробку та передачу ПСП. Проте, Європейський

⁴⁶ Council of Europe Parliamentary Assembly, Resolution 1507(2006), 27 June 2006, URL <<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta06/Eres1507.htm>>.

⁴⁷ Council of Europe, ‘Supplementary report by the Secretary General on the use of his powers under Article 52 of the European Convention on Human Rights in the light of reports suggesting that individuals, notably persons suspected of involvement in acts of terrorism, may have been arrested and detained, or transported while deprived of their liberty, by or at the instigation of foreign agencies’. Information Document SG/Inf. (2006) 13, Council of Europe, Strasbourg, 14 June 2006, URL <<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1010167>>. Про загальну проблему демократичної підзвітності розвідувальних органів див. розділ 5 цього видання.

Парламент звернувся до Європейського суду з проханням скасувати ці рішення через те, що в законодавстві ЄС немає жодних підстав для таких дій, і зазначив, що у травні 2006р. Суд правомірно скасував відповідні заходи як Комісії, так і Ради, чим були зумовлені повторні переговори між ЄС і США⁴⁸. Зараз ЄС відхилив вимогу США стосовно надання інформації про пасажирів американським правозахисним органам у рамках звичайних процедур і заборонив Міністерству внутрішньої безпеки США автоматично добувати інформацію з комп'ютерних систем європейських авіаліній. Ці запобіжні заходи відбилися у новій угоді, укладеній в жовтні 2006р.⁴⁹

Наприкінці серпня 2006р., з певною затримкою з боку європейської сторони, були запроваджені біометричні паспорти для відвідувачів, які мали право на безвізовий в'їзд до США через крупні аеропорти та морські порти⁵⁰. Міністерство внутрішньої безпеки США розглядає можливість розширення Програми США відмови від віз (*USA's Visa Waiver Programme*) у відповідь на "зростання зацікавленості в цьому серед окремих міжнародних союзників" США⁵¹.

III. Європейський Союз

У 2006р. ЄС продовжував перебувати у стані трансформації. Після негативних результатів референдумів з ратифікації Конституційного договору 2003р., проведених у Франції і Нідерландах у 2005р., лідери ЄС оголосили на невизначений термін період "осмислення"⁵². На початку 2006р. стало зрозумілим, що невдача з ратифікацією Конституційного договору залишила Європу у стані

⁴⁸ Подробиці і правове обґрунтування див.: European Court of Justice, 'The Court annuls the Council decision concerning the conclusion of an agreement between the European Community and the United States of America on the processing and transfer of personal data and the Commission decision on the adequate protection of those data', Press Release no. 46/2006, Luxembourg, 30 May 2006, URL <<http://curia.europa.eu/en/actu/communiqués/cp06/aff/>>. Текст судового рішення див.: URL <<http://curia.europa.eu/jurisp/cgi-bin/form.pl?lang=EN&Submit=rechercher&numaff=C-317/04>>.

⁴⁹ Угода між ЄС і США про обробку та передачу повітряними перевізниками ПЦП Міністерству внутрішньої безпеки США (*Agreement on the Processing and Transfer of Passenger Name Record (PNR) Data by Air Carriers to the United States Department of Homeland Security*) підписана 16 і 19 жовтня 2006р. Її текст див.: *Official Journal of the European Union*, L298 (27 Oct. 2006), pp.29-31.

⁵⁰ European Commission, 'New, secure biometric passport in the EU, strengthens security and data protection and facilitates travelling', Press release no. IP/06/872, Brussels, 29 June 2006, URL <<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP06/872>>.

⁵¹ US Department of Homeland Security, 'Statement by Homeland Security Secretary Michael Chertoff on security improvements to the visa waiver program', Press release, Washington, DC, 28 Nov. 2006, URL <http://www.dhs.gov/xnews/releases/pr_1164753617598.shtm>.

⁵² Договір про запровадження Європейської Конституції підписаний 30 вересня 2003р., але ратифікований не всіма країнами ЄС. Текст Договору див.: URL <<http://europa.eu/constitution/>>. Для набуття чинності Договір має бути ратифікований всіма 27 країнами-членами ЄС. Бельгія, Естонія і Фінляндія ратифікували Договір у 2006р., після чого загальна кількість країн, що його ратифікували, становила 16. Раніше Договір ратифікували 13 країн: Австрія, Болгарія, Греція, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Румунія, Словенія та Угорщина. Крім того, Договір був схвалений парламентами Німеччини і Словаччини, але ратифікація затримується через незавершені судові позови. Договір був відхилений на референдумах у Франції (травень 2005р.) і Нідерландах (червень 2005р.). Див.: 'EU constitution: where member states stand', BBC News, 28 Feb. 2007, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/3954327.stm>>.

невизначеності з фундаментальних питань стосовно її майбутнього, мети та курсу, в т.ч. найбільш ефективних способів врегулювання розбіжностей як між урядами, так і між урядами та їх народами⁵³. Ідея європейської солідарності була піддана сумніву через прояв кількох форм “патріотизму” – політичного, етнічного, економічного та навіть лінгвістичного. Настрої песимізму та розгубленості вийшли за межі країн з традиційно скептичним ставленням до єдиної Європи та поширилися навіть на нових членів ЄС, які дедалі більше переймаються внутрішніми проблемами та майже не здатні досягти консенсусу на регіональному рівні, не кажучи вже про загальноєвропейський⁵⁴. Конституційна безвихідь дедалі більше впливала також на плани подальшого розширення ЄС, відроджуючи давню дилему “розширення чи поглиблення” (тобто можливості прийняття нових членів за відсутності поглиблених інституційних і фінансових реформ). Залишається зачекати та подивитися, чи зможе зміна лідерів в урядах провідних країн-членів ЄС у 2006-2007рр. відкрити шлях до глибокої трансформації європейського політичного ландшафту.

Безвихідна ситуація з Конституційним договором

Перспективи поновлення планів зміцнення ЄС дещо покращилися внаслідок узгодження на засіданні Ради Європи у грудні 2005р. загальних контурів бюджету ЄС на 2007-2013рр. Проте, протягом наступного року між урядами країн-членів ЄС залишалися глибокі розбіжності стосовно того, чи слід відроджувати Конституцію та як і коли це краще зробити. Було очевидним, що це питання не вдасться вирішити принаймні до середини 2007р., тому увага була зосереджена на планах Німеччини, яка мала головувати в ЄС у I півріччі 2007р. Але, враховуючи президентські вибори у Франції та заплановану приблизно на той же період зміну Прем'єр-міністра у Великій Британії, можливість досягнення прогресу протягом більш стислого терміну була малоімовірною⁵⁵. Проте, ратифікація Конституційного договору тривала: до кінця 2006р. його загалом ратифікували 16 країн-членів, демонструючи рішучість хоча б символічно зберігати це питання на порядку денному, але без будь-якого практичного просування вперед⁵⁶.

Розширення

У 2006р. докладалися певні зусилля з подолання дедалі більш очевидної втоми ЄС від розширення. Заплановане на 2007р. прийняття Болгарії і Румунії стало справжнім випробуванням: чи буде воно розглядатися, як завершення

⁵³ Про причини такої невдачі див.: Дунай П., Ляховскі Ж., *Щорічник СППІ 2006* (посилання 14), с.49-50.

⁵⁴ Проте, розширення ЄС у 2004р. було відчутно корисним як для ЄС, так і для світу в цілому, створивши сприятливі умови для торгівлі, інвестицій і конкуренції. Див.: Blanke, J., *Lisbon Review 2006: Measuring Europe's Progress in Reform* (World Economic Forum: Geneva, 2006), URL <[http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/Lisbon Review/](http://www.weforum.org/en/initiatives/gcp/Lisbon%20Review/)>.

⁵⁵ Сигнал про це подав Посол Німеччини у Великій Британії, заявивши про відданість своєї держави “конституційному процесу”, а не “конституції”. Див.: Tempest, M., ‘Q&A: Wolfgang Ischinger, German ambassador to the UK’, *The Guardian*, 1 Dec. 2006.

⁵⁶ Див. посилання 52.

етапу розширення, що розпочався у травні 2004р., після чого настане пауза на невизначений період; чи воно, можливо, стане прелюдією до подальшого розширення? Чи слід загалом розглядати розширення як успіх, що заслуговує на подовження, чи здатність ЄС до прийняття нових членів була вичерпана в політичному, якщо не в об'єктивному, економічному сенсі⁵⁷?

З Болгарією і Румунією угоди про приєднання були підписані 25 квітня 2005р., а повне членство планувалося надати в січні 2007р. Європейська Комісія в оглядовій доповіді, поданій у травні 2006р., загалом схвалила, хоч і з певними застереженнями, прийняття обох держав, але відклала остаточне рішення на початок жовтня 2006р.⁵⁸ У доповіді містився заклик до обох країн вирішити ряд проблемних питань, у т.ч. стосовно збільшення зусиль у боротьбі з корупцією і злочинністю та прискорення судової реформи з метою підвищення прозорості, ефективності та неупередженості цих зусиль. Болгарію опосередковано попередили, що за умов не вирішення нею цих питань Комісія може порекомендувати відкласти її прийняття. В новій оглядовій доповіді, поданій 26 вересня, зазначалося, що обидві країни “достатньо підготовлені” для виконання вже до 1 січня 2007р. політичних, економічних та інших умов, але водночас пропонувалося здійснити безпрецедентний крок – створити механізм для сприяння та верифікації прогресу обох країн у відповідних галузях після їх прийняття⁵⁹.

З огляду на досвід цих двох країн і переговори з іншими наявними та потенційними країнами-кандидатами, Рада Європи на засіданні у грудні 2006р. запровадила ряд нових критеріїв для надання членства в майбутньому. По-перше, було узгоджено, що відтепер стратегія розширення буде ґрунтуватися на “консолідації, виконанні ряду визначених умов і спілкуванні”, а також враховуватиме здатність ЄС до інтеграції нових членів. По-друге, “складні питання”, наприклад, судова реформа або боротьба з корупцією, будуть порушуватися на ранніх етапах переговорів про вступ. Нарешті, “швидкість надання членства залежатиме від результатів проведення реформ” у країні, що подала заявку про вступ; крім того, ЄС надалі не визначатиме дату прийняття, доки переговори не наблизяться до завершення⁶⁰. Ці нові критерії будуть застосовані насамперед до Туреччини та заявників з числа країн Західних Балкан – Хорватії і Македонії, а також потенційних кандидатів – Албанії, Боснії і Герцеговини,

⁵⁷ У цьому контексті журнал *The Economist* справедливо зазначив, що ЄС – “це не клуб з визначеною кількістю благ, які вичерпуються з прийняттям нових членів. ЄС більше схожий на мережу, в якій блага від членства збільшуються мірою приєднання нових членів”. Див.: ‘The absorption puzzle’, *The Economist*, 29 June 2006. Обговорення з питань здатності до прийняття нових членів див. також: Bildt, C., ‘Open wide Europe’s door’, *International Herald Tribune*, 7 Nov. 2006.

⁵⁸ European Commission, ‘Bulgaria: May 2006 monitoring report’, Brussels, 16 May 2006; European Commission, ‘Romania: May 2006 monitoring report’, Brussels, 16 May 2006. Тексти обох доповідей див.: URL <http://ec.europa.eu/enlargement/key_documents/reports_2006_en.htm>.

⁵⁹ European Commission, ‘Monitoring report on the state of preparedness for EU membership of Bulgaria and Romania’, Brussels, 26 Sep. 2006, pp. 9-13, URL <http://ec.europa.eu/enlargement/key_documents/reports_sept_2006_en.htm>.

⁶⁰ Council of the European Union, ‘Presidency conclusions’, European Council, Brussels, 14-15 Dec. 2006, pp.2-3, URL <http://europa.eu/european_council/conclusions/index_en.htm>.

Косово, Сербії і Чорногорії. До речі, Хорватію відзначили за прогрес, досягнутий минулого року.

Стосовно Західних Балкан у цілому Рада Європи на засіданні у грудні 2006р. підтвердила, що майбутнє регіону – “в Європейському Союзі”; але у країн цього регіону залишаються занепокоєння з приводу того, що нові настрої в ЄС і нові критерії прийняття можуть залишити їх за межами ЄС на невизначений період⁶¹. Іншим зацікавленим країнам, зокрема Грузії та Україні, не було надано жодних нових обіцянок і не було зроблено будь-яких натяків на членство. Проте, 3 травня 2006р. були припинені переговори з Сербією і Чорногорією з укладання Угоди про стабілізацію і співробітництво (УСС, *Stabilization and Association Agreement, SAA*), оскільки Уряд країни не виконав своїх зобов'язань зі співпраці з Міжнародним кримінальним трибуналом у справах колишньої Югославії (*International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, ICTY*) стосовно затримання генерала Р.Младіча (*Ratko Mladić*), звинуваченого у воєнних злочинах⁶².

У 2006р. переговори про членство в ЄС Туреччини відчутно ускладнилися. Формально, Туреччина повинна була узгодити та підписати 35 “розділів” з таких питань як, зокрема, торгівля, економіка, інформація, міжнародна політика, політика у сфері безпеки і оборони, правова та судова системи, релігійні та демократичні свободи, верховенство права, права людини і захист меншин⁶³. Протягом 2006р. ентузіазм стосовно цього процесу зменшувався з обох сторін. Войовничий ісламський радикалізм і війна в Іраку зміцнили скептицизм окремих членів ЄС і посилили занепокоєння інших можливістю прийняття до Євросоюзу великої мусульманської країни⁶⁴. Туреччина, своєю чергою, уповільнила політичні реформи і продовжувала відмовлятися визнавати Республіку Кіпр (яка зараз є членом ЄС) без всебічного врегулювання давнішої проблеми поділу острова⁶⁵. Суспільна підтримка в Туреччині ідеї членства в ЄС знизилася з майже 80% у 2003р. до 35%⁶⁶. Подібним (39%) був середній

⁶¹ Council of the European Union (посилання 60), p.3.

⁶² European Commission, ‘Serbia 2006 progress report’, Brussels, 8 Nov. 2006, URL <http://ec.europa.eu/enlargement/key_documents/reports_nov_2006_en.htm>. Після того, як 3 червня 2006р. Чорногорія проголосила про незалежність, 12 червня ЄС запровадив з нею дипломатичні відносини.

⁶³ У 2006р. ЄС узгодив лише один розділ, що стосувався науки та досліджень. Див.: European Commission, ‘Turkey 2006 progress report’, Brussels, 8 Nov. 2006, p.4, URL <http://ec.europa.eu/enlargement/key_documents/reports_nov_2006_en.htm>.

⁶⁴ Іслам був не єдиним аргументом антитурецького лобі: в листопаді 2006р. Нижня палата французького Парламенту схвалила закон, згідно з яким заперечення геноциду вірмен у Туреччині в 1915-1917рр. вважалось злочином. У відповідь, Туреччина тимчасово припинила військові відносини з Францією. Див.: Shihab, S., ‘Génocide arménien: le Parlement turc dénonce l’attitude de la France’ [Геноцид вірмен: турецький Парламент засудив позицію Франції], *Le Monde*, 19 Oct. 2006.

⁶⁵ Туреччина не повністю втілила в життя додатковий протокол, що поширював її митний союз на 10 нових членів ЄС, прийнятих у 2004р., та не дозволяла вхід до своїх портів суден, які ходили під прапором Кіпру або останнім портом заходу яких був Кіпр.

⁶⁶ Pew Global Attitudes Project, ‘The great divide: how Westerners and Muslims view each other’, Survey report, Washington, DC, 22 June 2006, URL <<http://pewglobal.org/reports/display.php?ReportID=253>>.

рівень суспільної підтримки в Євросоюзі ідеї членства Туреччини в ЄС⁶⁷. У доповіді Європейської Комісії від листопада 2006р. містилися пряме попередження Туреччини стосовно кіпрського питання, а також критика інших недоліків, починаючи з прав меншин, і закінчуючи свободою слова⁶⁸. Восени серед країн-членів ЄС не було єдності в поглядах на важливість і можливість відвернення ймовірного провалу переговорів про членство Туреччини. Зважаючи на триваючу непоступливість Туреччини в тупиковій ситуації з Кіпром, міністри закордонних справ ЄС у грудні домовилися призупинити переговори за вісьмома розділами, що безпосередньо стосувалися поведінки Туреччини в цьому контексті, але, як компроміс, не визначили кінцевого терміну виконання умов⁶⁹.

Європейська політика сусідства

Мірою появи дедалі більшої кількості ознак вичерпання можливостей розширення ЄС, Європейська політика сусідства (ЄПС, *European Neighbourhood Policy, ENP*), яка зараз стосується лише країн - не кандидатів, почала привертати до себе підвищену увагу як можлива довгострокова альтернатива⁷⁰. Попри твердження окремих аналітиків про те, що розширення є “не просто найкращою зовнішньою політикою ЄС, а єдиною можливою його зовнішньою політикою”⁷¹, політика сусідства стає центральною темою дискусій. Сьогоднішня ЄПС формується в результаті переговорів між ЄС та окремими “сусідами”, що надає гнучкості в узгодженні темпів “європеїзації” з амбіціями обох сторін. Однак, окремі східні сусіди, зокрема, Грузія, Молдова та Україна, явно хочуть просуватися далі і стати кандидатами на членство в ЄС. Україна, попри труднощі, пов’язані з внутрішніми розбіжностями в її політичних інститутах, досягла певного прогресу у впровадженні європейських стандартів, а Молдова пильно стежить за українським прикладом і намагається його наслідувати⁷². Стосовно сусідів на схід і на південь від ЄС Європейська політика сусідства має різну динаміку, тому окремі члени ЄС запропонували вирізняти відповідним чином її напрями, хоча індивідуалізований характер нинішньої політики не дає жодних логічних підстав для такої диференціації. Один з авторів зауважив (у контексті

⁶⁷ Eurobarometer, ‘Attitudes toward European Union enlargement’, Special Eurobarometer no.255, European Commission, Brussels, July 2006, p.70, URL <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_special_en.htm>.

⁶⁸ European Commission (посилання 63).

⁶⁹ Council of the European Union, ‘2770th Council Meeting, General Affairs and External Relations: general affairs’, Press Release, Brussels, 11 Dec. 2006, URL <<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=PRES/06/352>>.

⁷⁰ Європейська політика сусідства була вперше детально розроблена Європейською Комісією у 2004р. Текст ЄПС див.: European Commission, ‘European Neighbourhood Policy’, Strategy paper, Brussels, 12 May 2004, URL <http://ec.europa.eu/world/enp/documents_en.htm>.

⁷¹ Torreblanca, J., quoted in Moravcsik, A., ‘Open the doors’, *Newsweek* (international edn), 2 Oct. 2006.

⁷² Наприклад, малося на увазі, що після укладення в жовтні 2006р. попередніх угод між Україною та ЄС стосовно спрощення візового режиму і реадмісії, подібні домовленості будуть досягнуті з Молдовою. З таких самих причин Україна здійснює пильний моніторинг розвитку відносин між ЄС і Росією.

переосмислення розширення), що “більш радикальна політика сусідства має спершу випробовуватися на сході, а вже потім застосовуватися на півдні”⁷³.

До кінця 2006р. ЄС узгодив плани дій щодо ЄПС з 11 сусідами та визначив її географічні межі (“список країн-сусідів”)⁷⁴. У грудні 2006р. Європейська Комісія надала пропозиції зі зміцнення ЄПС шляхом укладання “поглиблених і всебічних” угод про вільну торгівлю (насамперед, з Україною), сприяння мобільності та керованій міграції і фінансовому співробітництву⁷⁵. Фінансова допомога, починаючи з 2007р., буде надаватися в межах нового Європейського механізму сусідства та партнерства (ЄМСП, *European Neighbourhood and Partnership Instrument, ENPI*)⁷⁶. Спільне керівництво виконанням програм згідно з цим механізмом може підвищити прозорість ЄС і допоможе йому передати ноу-хау партнерам.

Європейська безпека і оборона

Нездатність створити єдиний штат і бюджет Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС (СЗППБ, *Common Foreign and Security Policy, CFSP*), що є одним з наслідків невдачі з ратифікацією Конституційного договору 2003р., загостило давніші проблеми, пов’язані з інституційним розмежуванням, бюрократією і небажанням держав поступатися повноваженнями або ресурсами на користь Євросоюзу. Стратегія європейської безпеки від 2003р. дотепер була малоприсадною і не пропонувала послідовних дій у відповідь на конкретні кризи та глобальні загрози⁷⁷. Через відсутність прогресу в реалізації планів створення сил швидкого реагування чисельністю 60 тис. осіб, ЄС продовжував покладатися переважно на “м’яку” політику та дипломатію. Ліванська криза влітку 2003р., під час якої країни-члени ЄС надали свої підрозділи в підпорядкування ООН замість проведення власної операції, продемонструвала обмеження, з якими досі стикається ЄС у контексті “жорсткого” реагування⁷⁸. Не дивно, що ініціативи німецьких і польських політиків стосовно відродження ідеї “європейської армії” (пропозиція німецьких соціал-демократів про створення армії ЄС і окрема пропозиція Польщі

⁷³ Grant, C., *Europe’s Blurred Boundaries: Rethinking Enlargement and Neighbourhood Policy* (Centre for European Reform: London, 2006), p.60. Такий підхід, за повідомленнями, розглядався Німеччиною.

⁷⁴ Про зміст цих планів дій див. сайт Європейської Комісії стосовно ЄПС: URL <http://ec.europa.eu/world/enp/documents_en.htm>. 12 план дій (з Єгиптом) був прийнятий в березні 2007р.

⁷⁵ European Commission, ‘Strengthening the European Neighbourhood Policy’, Communication to the Council and the European Parliament, Brussels, 4 Dec. 2006, URL <http://ec.europa.eu/world/enp/documents_en.htm>.

⁷⁶ Загальні положення ЄМСП див.: European Parliament and Council Regulation (EC) no. 1638/2006 of 24 Oct. 2006. Див. також: *Official Journal of the European Union*, L310 (9 Nov. 2006), pp.1-14.

⁷⁷ Council of the European Union, ‘A secure Europe in a better world: European security strategy’, Brussels, 12 Dec. 2003, URL <http://www.consilium.europa.eu/cms3_fo/showPage.ASP?id=266>. Див. також: Grant, C. and Leonard, M., ‘How to strengthen EU foreign policy’, Policy brief, Centre for European Reform, London, 30 May 2006, URL <http://www.cer.org.uk/foreign_pol_new/index_foreign_pol_new.html>; Bailes, A.J.K., *The European Security Strategy: An Evolutionary History*, SIPRI Policy Paper no.10 (SIPRI: Stockholm, Feb. 2005), URL <<http://www.sipri.org/>>.

⁷⁸ Про події в Лівані див. розділ 2 цього видання.

про створення 100-тисячної армії ЄС-НАТО) виявилися “мертвонародженими”⁷⁹. Водночас, приклади з ядерними програмами Ірану та Північної Кореї свідчать, що країни-члени ЄС здатні прийняти та реалізувати узгоджений підхід, використовуючи при цьому невійськові інструменти⁸⁰.

Провал Конституційного договору ускладнив також перенесення зусиль ЄС з виконання бюрократичних процедур на запобігання спільним загрозам тероризму, організованої злочинності та нелегальної імміграції. Невдалий терористичний план підриву цивільних авіалайнерів у Великій Британії в серпні 2006р., безпрецедентний вплив нелегальних іммігрантів протягом року та процвітання організованої злочинності – все це зумовлювало необхідність запровадження кардинальних заходів у межах ЄС; однак, прийняття багатьох рішень у сфері юстиції і внутрішніх справ (ЮВС) вимагало одностайності⁸¹. Намагання домовитися про порядок прийняття політичних рішень простою більшістю голосів провалилися на неофіційній зустрічі міністрів ЮВС у Тампере (Фінляндія) у вересні 2006р. Водночас, досі існують плани прийняття у 2007р. широкої програми створення спільної системи прибережного патрулювання для країн-членів ЄС, які мають морський кордон, а також інших заходів боротьби з нелегальною міграцією і торгівлею людьми⁸².

Що стосується зовнішньої діяльності, то центром уваги Європейської політики безпеки і оборони (ЄПБО, *European Security and Defence Policy, ESDP*) поступово стає врегулювання криз. Діючі місії ЄПБО залишаються традиційно невеликими за масштабами, але розширюються як у функціональному, так і в географічному сенсі (Західні Балкани, Східна Європа, Південний Кавказ, Близький Схід, Африка та Азія). Сім з восьми операцій ЄС із врегулювання криз, що тривали наприкінці 2006р., були цивільними⁸³.

Через визнання необхідності зміцнення координації діяльності в цивільному та військовому секторах, у 2006р., за офіційними даними, була повністю укомплектована Цивільно-військова група (*Civil-Military Cell*) Військового штабу ЄС⁸⁴. Прогресу також вдалося досягти в “системному підході” до планування можливостей, заклик до чого містився в документі “Головна ціль 2010”, прийнятому у 2004р.⁸⁵ Результатом стала підготовка Каталогу збройних сил

⁷⁹ Dempsey, J. ‘Germany proposes a European army’, *International Herald Tribune*, 6 Nov. 2006; Cienski, J. and Wagstyl, S., ‘Poland proposes an EU army tied to Nato’, *Financial Times*, 5 Nov. 2006.

⁸⁰ Про ці дві проблеми, що стосуються ядерної зброї, див. розділ 12 цього видання.

⁸¹ Tigner, B., ‘Europe’s response to domestic security challenges snagged by constitution’, *Defense News*, 2 Oct. 2006; Bilefsky, D., ‘EU fails to agree on policing role’, *International Herald Tribune*, 22 Sep. 2.

⁸² Див., наприклад: Associated Press, ‘EU patrols off Africa due within a few weeks’, *International Herald Tribune*, 25 July 2006; Kanter, J., ‘EU targets smuggling of Africans to Europe’, *International Herald Tribune*, 30 Nov. 2006.

⁸³ У квітні 2006р. Рада Європи створила також Групу ЄС планування у справах Косово (*EU Planning Team for Kosovo, EUPT Kosovo*) в межах підготовки до можливого запровадження нової місії ЄС у 2007р. Докладно про операції ЄС із врегулювання криз у 2006р. див. додаток 3А цього видання.

⁸⁴ Council of the European Union, Council Conclusions on European Security and Defence Policy, 2761st External Relations Council meeting, Brussels, 13-14 Nov. 2006.

⁸⁵ Council of the European Union, ‘Headline Goal 2010’, annex 1 of ‘ESDP presidency report’, Brussels, 15 June 2004, URL <<http://register.consilium.eu.int/pdf/en/04/st10/st10547.en04.pdf>>.

2006р., в якому порівнюються обіцяні державами-членами ЄС сили і засоби з потрібними можливостями. Завдяки цьому, в “каталозі успіхів”, що має вийти друком до кінця 2007р., буде вказаний дефіцит можливостей ЄС⁸⁶.

Спостерігалось також поступове перетворення проектних груп колишнього Плану дій зі створення європейських військових можливостей (*European Capability Action Plan, ECAP*) на більш інтегровані структури, пов’язані з Європейським оборонним агентством (ЄОА, *European Defence Agency, EDA*)⁸⁷. Були зроблені наступні кроки зі створення в ЄС більш конкурентоспроможного ринку оборонної продукції⁸⁸. ЄОА відзначило прогрес у створенні таких можливостей, як командування та управління військами, стратегічні повітряні перевезення та дозаправка в повітрі⁸⁹. В жовтні ЄОА розробило для міністрів оборони ЄС документ під назвою “Попереднє довгострокове бачення європейських оборонних можливостей і потреб в оборонному потенціалі” (*‘An initial long-term vision for European defence capability and capacity needs’, LTV*)⁹⁰. Метою *LTV* є забезпечення планувальників оборонних можливостей ЄС даними, потрібними для виявлення та аналізу ключових тенденцій, що формують майбутнє (років на 20 уперед), з урахуванням змін у військових технологіях, ролі збройних сил і різних інших чинників (фінансових, демографічних, економічних, юридичних тощо). Було визначено, що головними слабкими місцями в можливостях ЄС є здатність до об’єднання зусиль, мобільність, вибір цілей і здатність до виконання завдань протягом тривалого часу⁹¹. Програма роботи ЄОА на 2007р. частково ґрунтується на *LTV*. Головними ініціативами є: запровадження програми розвитку можливостей в рамках ЄПБО; розвиток стратегії оборонних досліджень і технологій з метою ідентифікації ключових оборонних технологій і пошуку шляхів, щоб “витратити більше, витратити ефективніше і витратити більше разом”; розробка характеристик європейської оборонної технологічної і промислової бази з метою підвищення взаємозалежності і спеціалізації; запровадження “процесу розвитку спільних озброєнь”.

⁸⁶ EU Council Secretariat, ‘Development of European military capabilities: the Force Catalogue 2006’, Background, Brussels, Nov. 2006.

⁸⁷ ЄОА почало діяти на початку січня 2005р., визначивши цілями підвищення європейських оборонних можливостей, впровадження більш ефективного управління багатонаціональним військово-технічним співробітництвом, розвиток та інтеграцію європейських оборонних ринків і координацію науково-дослідницької діяльності.

⁸⁸ Докладно див. розділ 9 цього видання.

⁸⁹ Консорціум з розробки проміжних рішень у галузі повітряних перевезень (*Strategic Airlift Interim Solution, SALIS*) був утворений 20 жовтня 2005р. До його складу належать 13 країн-членів ЄС, Канада, Норвегія і Туреччина; він залишається відкритим для участі інших країн-членів ЄС і НАТО. *SALIS* може бути прикладом розв’язання проблем браку можливостей ЄС і НАТО. Проте, прогрес у галузі дозаправлення в повітрі і стратегічних повітряних перевезень був визнаний незадовільним через неспроможність країн-членів інвестувати значні кошти в ці можливості. Див.: European Defence Agency, ‘Annual report by the Head of the European Defence Agency to the Council’, Brussels, Nov. 2006, URL <<http://www.eda.europa.eu/reference/reference.htm>>.

⁹⁰ European Defence Agency (EDA), *An Initial Long-term Vision for European Defence Capability and Capacity Needs* (EDA: Brussels, 3 Oct. 2006), URL <<http://www.eda.europa.eu/ltv/>>.

⁹¹ European Defence Agency (посилання 90). p.6.

початковими завданнями якого будуть розробка броньованих бойових машин і програма “Солдат ХХІ століття”⁹².

Амбіції ЄОА обмежуються його фінансовими можливостями. Нагадаємо, що в листопаді міністрам ЄС не вдалося узгодити трирічний механізм фінансування ЄОА, хоча його бюджет на 2007р. був прийнятий⁹³.

Складовою сил швидкого реагування ЄС є бойові групи⁹⁴. За їх участі із січня 2007р. ЄС буде спроможний здійснювати “майже одночасно” дві операції. Була обчислена потрібна кількість комплектів бойових груп на 2007-2009рр., а держави-члени ЄС домовилися надати бойовим групам у І півріччі 2007р. військово-морські “засоби розширення можливостей”⁹⁵.

IV. Організація Північно-Атлантичного Договору

На зламі століть НАТО продовжував рухатись у напрямі від захисту європейської території до виконання експедиційних завдань за межами Європи, а також обмежених невійськових місій. Однак, не всі члени Альянсу однаковою мірою схвалюють ці зміни⁹⁶, і НАТО досі знаходиться в пошуку стратегії, яка б спростувала звинувачення в його непотрібності та довела б доцільність Альянсу в новому складному середовищі безпеки. Водночас, його члени, у т.ч. США, останнім часом виказували схильність боротися з головними загрозами своїй безпеці не у структурі Альянсу, а поза його межами. Таким чином, для збереження НАТО своєї доречності та визначення нової мети потрібна його трансформація. Афганістан, розширення членства і трансформація стали у 2006р. головними завданнями, на які були спрямовані зусилля НАТО – з метою переконання громадськості та урядів по обидва боки Атлантики у своїй адекватності до їх потреб у безпеці.

За межами Європи: зосередження уваги на Афганістані⁹⁷

У 2006р. держави-члени НАТО надали понад 50 тис. військовослужбовців для участі в операціях Альянсу, до яких належать: місії в Косово та Боснії і Герцеговині; навчання та допомога у створенні офіцерського корпусу в Іраку; підтримка Африканського Союзу в провінції Дарфур у Судані;

⁹² European Defence Agency, ‘EU defence ministers club together to research better protection for armed forces’, Press release, Brussels, 13 Nov. 2006, URL <<http://www.eda.europa.eu/news/news.htm>>.

⁹³ ‘EU/EDA/budget: ministers do not agree on EDA multiannual budget’, *Atlantic News*, 14 Nov. 2006, p.4.

⁹⁴ Обговорення питань бойових груп останніми роками див. попередні видання *Щорічника*.

⁹⁵ EU Council Secretariat, ‘EU battlegroups’, Factsheet, Brussels, Nov. 2006; EU Council Secretariat (посилання 86).

⁹⁶ У листопаді 2006р. Президент Франції Ж.Ширак (*Jacques Chirac*) підтвердив позицію Франції стосовно того, що “Питання про поширення діяльності НАТО на територію Азії ніколи не стояло на порядку денному. НАТО – це військова організація для Північної Америки і Європи”. Див.: ‘NATO calls on Bosnia, Montenegro and Serbia to join Partnership for Peace’, *Atlantic News*, 30 Nov. 2006, p.1.

⁹⁷ Про аналіз конфлікту в Афганістані див. розділ 2 цього видання; в цьому розділі розглядається доцільність участі НАТО в цьому конфлікті.

антитерористичні військово-морські патрулювання в Середземному морі⁹⁸. Водночас, Афганістан залишається для НАТО найбільшим зовнішнім театром дій, і у 2006р. його важливість, з точки зору перевірки довіри до НАТО та його згуртованості, навіть підвищилася.

Міжнародні сили сприяння безпеці (*International Security Assistance Force, ISAF*) під командуванням НАТО діють у Кабулі, на півночі (перший етап розгортання у 2004р.) і на заході (другий етап розгортання у 2005р.), стабілізуючи ситуацію у країні. Мірою того, як НАТО поширював присутність у більш небезпечних районах (третій етап, з липня 2006р. – південь; четвертий етап, з жовтня 2006р. – схід Афганістану) та перебирав на себе окремі функції протиповстанської операції *Enduring Freedom*, що здійснювалася під проводом США, дедалі більше союзників або зовсім не бажали надавати свої війська, або не дозволяли розміщувати їх за межами певних районів і виконувати обов'язки, визначені в національних застереженнях. 2006р. розпочався з важких дебатів у Нідерландах з приводу додаткового відрядження 1 200 військовослужбовців, хоча Велика Британія в той же час надала 4 000 осіб, а згодом – ще більшу чисельність⁹⁹. За оцінкою генерала Дж.Джоунса (*James Jones*), Верховного Головнокомандувача *ISAF*, який відповідав за операцію, у вересні сили Альянсу були укомплектовані лише на 85% запланованого рівня. Протягом четвертого етапу близько 12 тис. американських військовослужбовців були переведені з операції *Enduring Freedom* під командування НАТО, що довело загальну чисельність об'єднаних сил приблизно до 32 тис. осіб з 37 країн¹⁰⁰.

На Ризькому саміті НАТО в листопаді 2006р. на порядку денному домінувало питання національних застережень, але вдалося досягти значного прогресу у справі їх усунення або скорочення (особливо на випадок надзвичайних ситуацій)¹⁰¹. НАТО також оприлюднив намір розпочати поступове виведення військ з Афганістану та передати до 2008р. відповідальність за країну афганським силам безпеки. Генеральний секретар НАТО Я.Схеффер (*Jaap de Hoop Scheffer*) закликав провести розширений та радикальний перегляд військових і цивільних операцій, а також операцій з розвитку Афганістану, в результаті чого ЄС став би виконувати більш широку та важливішу роль¹⁰². Проте, як зазначив Президент Польщі Л.Качинські (*Lech Kaczyński*), “На саміті не сталося істотного прориву”, а оптимістичні заяви про місію в Афганістані лунали не зовсім переконливо¹⁰³.

⁹⁸ Про надання Альянсом підрозділів до місій в Афганістані та Косово, а також до Навчальної місії НАТО в Іраку див. додаток 3А цього видання.

⁹⁹ Associated Press, ‘NATO nudges Dutch on Afghan mission’, *International Herald Tribune*, 9 Jan. 2006; Associated Press, ‘Britain to send 4,000 extra troops to Afghanistan’, *International Herald Tribune*, 26 Jan. 2006.

¹⁰⁰ 8 000 американських військовослужбовців продовжують брати участь в операції *Enduring Freedom*. Про чисельність військ *ISAF* і країни, що їх надали у 2006р., див. додаток 3А цього видання.

¹⁰¹ North Atlantic Council, ‘Riga summit declaration’, NATO Press Release (2006)150, 29 Nov. 2006, URL <<http://www.nato.int/docu/pr/2006/p06-150e.htm>>. Див. також розділ 3 цього видання.

¹⁰² Я.Схеффер: “Військового рішення не існує... Відповідь полягає в економічному розвитку, побудові державності, будівництві доріг, шкіл”. Див.: Dempsey, J., ‘NATO chief urges overhaul of Afghanistan effort’, *International Herald Tribune*, 5 Nov. 2006.

¹⁰³ Ames, P., ‘NATO can't agree on Afghan troop role’, *Washington Post*, 29 Nov. 2006.

Розширення

Враховуючи загальні політичні негаразди і тягар Афганістану, НАТО не відчував ентузіазму стосовно свого розширення після нещодавнього вибухоподібного розширення у 2004р. В середині 2006р. Албанія, Хорватія, Македонія і Грузія провели зустріч у хорватському місті Дубровнік з метою оприлюднити прагнення до набуття членства та дати зрозуміти, що вони сподіваються на початок на Ризькому саміті переговорів з НАТО про їх вступ. США, як і очікувалося, публічно підтримали три Балканські країни, але пішли ще далі та почали обстоювати ідею прийому Грузії та України¹⁰⁴. В той час, як Балканські кандидати зараз є учасниками Плану дій з набуття членства в НАТО (*Membership Action Plan*) і формально вже далеко просунулися на шляху до членства, Україна, очевидно, була неготова з політичної і практичної точок зору до пропозиції США, а Грузія має проблеми з сепаратистськи налаштованими внутрішніми територіями та нерегульовані прикордонні спори. У вересні міністри закордонних справ держав-членів НАТО запропонували Грузії більш тісні стосунки у формі “інтенсифікованого діалогу”¹⁰⁵.

Попри підтримку Сполученими Штатами участі України у Плані дій з набуття членства в НАТО та умовну підтримку (з окремими застереженнями), висловлену в червні міністрами закордонних справ держав-членів НАТО з приводу інтенсифікованого діалогу НАТО-Україна, у II півріччі оптимізм зменшився через внутрішні події в Україні. Остаточного удару було завдано у вересні, коли новообраний Прем'єр-міністр України В.Янукович заявив, що його країна не готова до Плану дій з набуття членства в НАТО, і попросив зробити паузу в обговоренні можливого членства¹⁰⁶.

Напередодні Ризького саміту представники НАТО виявляли стриманість стосовно членства Боснії і Герцеговини, Сербії та Чорногорії в Раді євроатлантичного партнерства (РСАП, *Euro-Atlantic Partnership Council, EAPC*), в т.ч. стосовно їх участі у Програмі “Партнерство заради миру” (ПЗМ, *Partnership for Peace, PFP*) – переважно через незадовільну співпрацю з ІКТУ в Гаазі. Однак, внаслідок тиску США, на 11 годині засідання НАТО змінив позицію і погодився запропонувати всім трьом державам приєднатися до РСАП. Офіційно це рішення пояснювалося бажанням не залишати Сербію та її Президента Б.Тадіча (*Boris Tadić*) в ізоляції напередодні парламентських виборів у Сербії в січні 2007р. Насправді, США сподівалися, що цей жест НАТО полегшить досягнення компромісу стосовно Косово¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Wood, N., ‘Four nations face barriers as they seek bids to join NATO’, *New York Times*, 19 July 2006.

¹⁰⁵ North Atlantic Treaty Organization (NATO), ‘NATO offers Intensified Dialogue to Georgia’, NATO Update, 21 Sep. 2006. URL <<http://www.nato.int/docu/update/>>. Реакція Росії на це була різкою. Вона засудила рішення НАТО, а протягом наступних тижнів була втягнута в гострий спір з Грузією; див. підрозділ VI цього розділу.

¹⁰⁶ Socor, V., ‘Yanukovych’s nyet to NATO membership; painful, but not the final word’, *Eurasia Daily Monitor*, 19 Sep. 2006.

¹⁰⁷ Dempsey, J., ‘NATO to offer Serbia partnership’, *International Herald Tribune*, 29 Nov. 2006. Див. також підрозділ V цього розділу.

На Ризькому саміті держави-члени НАТО загалом підтвердили політику “відкритих дверей” стосовно країн, які відповідають стандартам Альянсу, і дали зрозуміти, що вони подовжать надання запрошень на наступному саміті у 2008р.¹⁰⁸

Трансформація

Трансформація, за задумом, мала стати рушійною силою змін і консолідації НАТО. Очікувалося, що Ризький саміт у листопаді 2006р. сформулює нові керівні принципи, які визначатимуть, що буде робити НАТО у XXI столітті, разом з ким, де і як. Однак, протягом року рівень очікувань знизився, а сам Ризький саміт розглядався скоріше як один із “щаблів” на шляху до майбутніх проривів, імовірно, на ювілейній зустрічі у 2009р. з приводу 60 річниці НАТО. Такі повільні темпи прогресу зумовлюють певний ризик того, що ідея трансформації розчиниться в поточних змінах. Одним з симптомів цього є намагання Об’єднаного командування трансформації, створеного після Празького саміту 2002р. для керівництва військовою трансформацією сил і можливостей НАТО, пропагувати власне бачення НАТО.

У середині 2006р. Я.Схеффер розраховував на три “групи” результатів Ризького саміту¹⁰⁹. Перша – мала стосуватися таких операцій, як в Афганістані та Косово, друга – таких можливостей, як Сили реагування НАТО (СРН, *NATO Response Force, NRF*), стратегічні повітряні перевезення та військові витрати; третя – політичних питань, у т.ч. принципів партнерства НАТО. На додаток до зміцнення існуючих зв’язків з ЄС, ООН і країнами на Кавказі, в Середній Азії, Перській затоці – в межах Стамбульської ініціативи співробітництва (*Istanbul Cooperation Initiative*) та Середземномор’ї – в межах Середземноморського діалогу (*Mediterranean Dialogue*), США запропонували запровадження Альянсом “глобального партнерства” з такими зацікавленими країнами, як Австралія, Нова Зеландія, Південна Корея і Японія, окремі з яких уже співпрацювали з ним в Афганістані. Ідея полягала в тому, щоб новим глобальним партнерством охопити країн-однорідців західної орієнтації, здатних робити внесок у військові місії НАТО в усьому світі. Як зазначив один з оглядачів, новий форум буде відрізнятися від інших концепцій партнерства тим, що його головною ціллю не обов’язково буде експорт демократії до партнерських регіонів, а навпаки, імпорт нових моделей безпеки до НАТО. Наголос на спільних відповідях на нові загрози може призвести до того, що НАТО надаватиме членство (в програмах партнерства – *перекл.*) таким країнам із сумнівними демократичними “рекомендаціями”, як Пакистан¹¹⁰. Окремі європейські країни, зокрема,

¹⁰⁸ North Atlantic Council (посилання 101), para.29.

¹⁰⁹ De Hoop Scheffer, J., ‘Projecting stability’, Speech at the Fundación para las Relaciones Internacionales y el Diálogo Exterior (FRIDE), Madrid, 10 July 2006, URL <<http://www.nato.int/docu/speech/2006/s060710a.htm>>.

¹¹⁰ Kamp, K.-H., “‘Global partnership’: a new conflict within NATO?”, *Analysen und Argumente* no.29/2006, Konrad-Adenauer-Stiftung, Berlin, May 2006, URL <<http://www.kas.de/proj/home/pub/9/1/year-2006/>>.

Бельгія, Франція і Греція, з підозрою поставилися до цієї пропозиції (як до іншого варіанта запропонованої США концепції “коаліції доброї волі”), оскільки вона потенційно послаблювала НАТО як організацію колективної безпеки. Зрештою, її не стали розглядати на Ризькому саміті, хоча НАТО погодився на впровадження практичних удосконалень під час консультацій з країнами - військовими контрибуторами, що не є членами НАТО, та на співпрацю в галузі навчання з метою передачі досвіду військового навчання партнерам у рамках Стамбульської ініціативи співробітництва та Середземноморського діалогу¹¹¹.

Найбільшим стратегічним досягненням саміту було затвердження на найвищому політичному рівні Всебічних політичних настанов (ВПН, *Comprehensive Political Guidance, CPG*), узгоджених державами-членами НАТО у грудні 2005р. і схвалених їх міністрами оборони в червні 2006р.¹¹² У ВПН викладені засади і пріоритети цілей НАТО зі створення можливостей, а також заходи із забезпечення планової дисципліни та співробітництва в галузі розвідки на найближчі 10-15 років. У ВПН аналізується весь діапазон загроз у гіпотетичному середовищі безпеки та наголошується на тому, що пріоритет слід надавати експедиційним силам, здатності їх розгортання та забезпечення. Загалом ВПН підтримує Стратегічну концепцію НАТО 1999р., але не замінює її¹¹³.

У галузі військової трансформації 29 листопада 2006р. було оголошено, що СРН стали повністю боєздатними. Держави-члени також висловили згоду спільно покривати витрати на повітряні перевезення в разі термінового розгортання СРН. На Ризькому саміті було схвалено ряд ініціатив, які спрямовані на підвищення можливостей сил НАТО та стосуються багатонаціональних спільних експедиційних операцій, стратегічних повітряних перевезень, військової підтримки стабілізаційних операцій і зусиль з відбудови, обміну інформацією, відомостями та розвідданими під час союзницьких операцій, подальшого прогресу в реалізації програми “Система наземного спостереження Альянсу” (*Alliance Ground Surveillance*) та багато іншого¹¹⁴. Під час саміту був підписаний перший крупний контракт зі створення системи протиракетної оборони НАТО. Це сталося після успішного завершення техніко-економічного обґрунтування планів створення цієї системи, яке підтвердило технічну можливість забезпечення територіальної протиракетної оборони населених пунктів, сил і території НАТО від усього діапазону загроз, що їх становлять балістичні ракети¹¹⁵.

¹¹¹ North Atlantic Council (посилання 101), para. 17.

¹¹² North Atlantic Council, ‘Comprehensive Political Guidance’, Riga, 29 Nov. 2006. URL <<http://www.nato.int/docu/basicxt/b061129e.htm>>.

¹¹³ North Atlantic Council, ‘The Alliance’s Strategic Concept’, Press Release NAC-S(99)65, Washington, DC, 24 Apr. 1999, URL <<http://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-065e.htm>>.

¹¹⁴ North Atlantic Council (посилання 101), para. 24.

¹¹⁵ North Atlantic Treaty Organization (NATO), ‘NATO on track for 2010 theatre missile defence’, NATO Update, 28 Nov. 2006. URL <<http://www.nato.int/docu/update/>>.

У Ризі американський сенатор Р.Лугар (*Richard Lugar*) закликав поширити функції НАТО на забезпечення енергетичної безпеки держав-членів¹¹⁶. Ця ідея була схвалена центрально- і східноєвропейськими державами-членами, які через величезну залежність від Росії відчують себе найбільш уразливими до перебоїв у постачанні нафти та газу. Зрештою, заспокійлива заява, що закликає до подальшого вивчення питань енергетичної безпеки, була внесена до одного з останніх параграфів декларації, прийнятої на Ризькому саміті¹¹⁷.

V. Проблема Косово

Очікувалося, що 2006р. мав стати визначальним у вирішенні трьох ключових питань Західних Балкан: статусу Косово, відносин між Сербією та Чорногорією і відносин між державними суб'єктами та етнічними громадами Боснії і Герцеговини¹¹⁸. До кінця року вдалося прояснити лише відносини між Сербією і Чорногорією. 21 травня 2006р. в Чорногорії відбувся референдум стосовно її незалежності. ЄС встановив поріг прийняття рішення за результатами референдуму на рівні 55%: на референдумі 55,5% населення проголосували за незалежність, а 44,5% – проти. З урахуванням того, що в голосуванні взяли участь 86,5% зареєстрованих виборців, результат є цілком легітимним¹¹⁹. Таким чином, юридичний поділ колишньої Югославії часів Й.Тіто (*Josip Tito*) завершився. Попри те, що частина сербського істеблішменту очікувала на інший результат, невдовзі відбулося швидке примирення двох тепер незалежних держав. Напруженість знову виникла внаслідок візиту Прем'єр-міністра Косово до Прем'єр-міністра Чорногорії¹²⁰. Оскільки Сербія і Чорногорія зобов'язалися взаємно поважати суверенітет і територіальну цілісність одна одної, то негативна реакція Сербії на таке опосередковане визнання Косово з боку Чорногорії була зрозумілою.

У решті випадків головні події на Західних Балканах у 2006р. були пов'язані з переговорами з питань Косово. Позиція всіх сторін стосовно майбутнього статусу провінції прояснилася, але досягти міжнародної згоди до кінця 2006р. не вдалося, зокрема, через те, що спеціальний представник ООН у Косово – колишній Президент Фінляндії М.Ахтісаарі (*Martti Ahtisaari*) – відклав надання рекомендацій на 2007р., з метою запобігання втручання в парламентські вибори в Сербії, заплановані на 21 січня.

¹¹⁶ Lugar, R., 'Energy and NATO', Speech to the German Marshall Fund conference, 27 Nov. 2006, Riga, URL <<http://lugar.senate.gov/energy/press/speech/riga.html>>.

¹¹⁷ North Atlantic Council (посилання 101), para.45. Про енергетику та безпеку див. розділ 6 цього видання.

¹¹⁸ Третє питання в цьому розділі не розглядається, оскільки у 2006р. жодних значимих подій не відбулося.

¹¹⁹ Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), 'Republic of Montenegro referendum on state-status, 21 May 2006', OSCE/ODIHR Referendum Observation Mission Final Report, Warsaw, 4 Aug. 2006, p.23, URL <<http://www.osce.org/odihr-elections/18370.html>>.

¹²⁰ 'Kostunica: Montenegro require to respect Serbia's sovereignty and integrity—Tadic: unacceptable move by Podgorica', *V.I.P. Daily News Report*, 6 Nov. 2006, p.1.

Початкові позиції обох сторін – Сербії і Косово – певний час були ясними: Сербія була згодна розглядати будь-які рішення за винятком незалежності Косово, а косовські албанці відкидали все, що суперечило незалежності та суверенітету краю. Прихильники територіальної цілісності Сербії, які вважали, що Косово має й надалі залишатися провінцією Сербії, посилалися на Резолюцію Ради Безпеки (РБ) ООН №1244, прийняту після закінчення воєнних дій в 1999р., яка підтвердила “прихильність усіх країн-членів ООН до суверенності та територіальної цілісності Федеративної Республіки Югославія”¹²¹. Противники посилалися на право самовизначення народів та інші нормативні і практичні міркування¹²².

Сербський Уряд намагався якомога надалі відкласти вирішення питання статусу Косово, сподіваючись, що умови зміняться на користь Сербії (наприклад, внаслідок насилля з боку албанської громади). У внутрішньому аспекті, статус Косово є єдиним суттєвим питанням, стосовно якого політична еліта Сербії зберігає певний консенсус, хоч і тут існують розбіжності в поглядах різних політичних суб’єктів. Націоналістична Сербська радикальна партія (*Serbian Radical Party*) різко протестувала проти незалежності Косово¹²³. Прем’єр-міністр Сербії В.Коштуніца (*Vojislav Koštunica*) неодноразово повторював протягом 2006р., що “Косово завжди було та завжди залишатиметься частиною Сербії”¹²⁴. Проте, Президент Сербії Б.Тадіч визнав, що Косово вже є “ближчим до незалежності, ніж до істотної автономії”¹²⁵, а після вересневої зустрічі з представниками американського керівництва він заявив, що в нього склалося “враження, що Адміністрація США підтримує ідею надання Косово певного варіанту незалежності”¹²⁶.

Косово, своєю чергою, продовжувало демонструвати, попри всі сумніви, ознаки здатності діяти помірковано, як самостійна держава. Це було важливо, враховуючи попередні труднощі, з якими зіткнулися міжнародні організації в пошуках шляхів забезпечення конструктивного ставлення косоварів до врегулювання статусу Косово (“спочатку норми, потім статус”). Після вибуху насильства в березні 2004р. була визнана недоцільність подальшого зволікання обговорень статусу, і зроблено висновок, що “косовські албанці суворо дотримуються вказівок свого політичного керівництва зі збереження спокою.

¹²¹ UN Security Council Resolution 1244, 10 June 1999, URL <<http://www.un.org/documents/scres.htm>>. Ця позиція офіційно закріплена в сербській Конституції 2006р., яка зобов’язує “всі державні органи підтверджувати та захищати чинний статус Косово як провінції”. Переклад англійською Конституції Республіки Сербія, прийнятої після референдуму 28-29 жовтня 2006р., див.: URL <http://www.srbija.sr.gov.yu/cinjenice_o_srbiji/ustav.php>.

¹²² Про розвиток подій наприкінці 2005р. див.: Дунай П. “Питання статусу та державності на Західних Балканах”, *Щорічник СІПІ 2006* (посилання 14), с.70-86.

¹²³ ‘If radicals come to power’, *V.I.P. Daily News Report*, 11 July 2006, p.4.

¹²⁴ Див., наприклад: ‘Serbia’s PM vows to keep Kosovo’, *BBC News*, 28 June 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5127464.stm>>.

¹²⁵ ‘Bildt meets Kostunica, Draskovic and Dinkic for talks on Kosovo and Serbia’s European prospects’, *V.I.P. Daily News Report*, 17 Nov. 2006, p.1.

¹²⁶ ‘President Tadic: US administration supports independence for Kosovo’, *V.I.P. Daily News Report*, 8 Sep. 2006, p.1.

Це мало допомогти в набутті незалежності якомога раніше¹²⁷. Хоча з тих пір сталися кілька актів насильства, вони мали спорадичний та обмежений характер.

Що стосується потенційної незалежності Косово, то невіршеним залишається питання, яким чином забезпечити права сербської меншини в Косово, сподіваючись при цьому, що вдасться уникнути масової втечі із заселеної сербами території або її відділення. Рішення, що зараз пропонуються, зосереджуються на децентралізації державної влади і створенні самоврядних суб'єктів. За словами міністра закордонних справ Сербії В.Дражковича (*Vuk Drašković*), адекватна децентралізація може гарантувати, що 95% сербів Косово будуть проживати в самоврядних районах, де серби становлять більшість¹²⁸. Проте, серби в Косово ставляться до цього з недовірою і досі залишаються під пильною міжнародною протекцією, а Уряд Сербії заявляє, що дві третини косовських сербів були змушені мігрувати до центральної Сербії¹²⁹. Влітку 2006р. переговори між сторонами в Косово про захист меншин завершилися провалом, і цілком імовірно, що незалежність Косово викличе подальшу міграцію.

Ключові зовнішні суб'єкти у вирішенні майбутнього Косово – ЄС, постійні члени РБ ООН і Контактна група¹³⁰ – розглядають це питання як на широкому фоні стабільності та добробуту на Західних Балканах, так і з точки зору своїх позицій стосовно інших випадків, пов'язаних з питаннями територіальної цілісності і ставлення до національних меншин. США всіяко обстоювали рішення про якнайшвидше надання незалежності Косово, після чого їх роль на Західних Балканах відчутно зменшилася. У грудні заступник Державного секретаря США Н.Бернс (*Nicholas Burns*) заявив, що “Раді Безпеки запропонують прийняти резолюцію про статус, і нам би хотілося, щоб це відбулося якнайшвидше, наприклад, протягом місяця після [січневих 2007р.] виборів у Сербії”¹³¹. За місяць до цього представник США дав зрозуміти, що рішення буде “відповідати очікуванням більшості в Косово, оскільки це – “легітимні прагнення”, що підтримуються США”¹³².

На відміну від США, які давно дотримувалися цих поглядів, позиція Росії докорінно змінилася. Тривалий час вважалося, що Росія буде готова укласти угоду зі США та іншими сторонами стосовно Косово, сподіваючись, що Захід у відповідь погодиться на вихід (підтримуваних Росією) Абхазії і Південної Осетії зі складу Грузії, а також Придністров'я зі складу Молдови. Однак, протягом 2006р. стало зрозуміло, що західні країни не готові погодитися на такий

¹²⁷ King, I. and Mason, W., *Peace at Any Price: How the World Failed Kosovo* (Cornell University Press: Ithaca, N.Y., 2006), pp.189-192; ‘Kosovo’s future: decisions ahead’, *Strategic Comments*, vol.12, no.6 (July 2006), p.1.

¹²⁸ ‘Draskovic: power to Albanians, integrity to Serbs’, *Kosovo Perspectives*, no.32 (15 Dec. 2006), p.3.

¹²⁹ ‘Independent Kosovo would destabilize Serbia, Macedonia and Montenegro’, *Kosovo Perspectives*, no.22 (29 Sep. 2006), p.9.

¹³⁰ Контактна група складається з представників Великої Британії, Італії, Німеччини, Росії, США і Франції. На засіданнях Контактної групи також присутні представники ЄС і НАТО.

¹³¹ United Nations Mission in Kosovo (UNMIK), Division of Public Information, ‘Local media: media report’, UNMIK Media Monitoring, 6 Dec. 2006. URL <<http://www.unmikonline.org/dpi/localmed.nsf>>.

¹³² ‘Wisner: There will be no more postponements’, *Kosovo Perspectives*, no.29 (17 Nov. 2006), p.3.

прихований обмін і будуть продовжувати підтримувати територіальну цілісність Грузії і Молдови. Це зумовило повернення Росії до її більш традиційної політики підтримки Сербії і співпраці з нею. Представники Росії неодноразово заявляли про можливість накладення вето на рішення РБ, “якщо стане зрозуміло, що резолюція ... не відповідає міжнародному праву та інтересам Росії”, а також повторили аргументи Сербії, закликавши суворо дотримуватися, зокрема, Резолюції РБ ООН №1244¹³³. Проте, після оприлюднення в січні 2007р. пропозицій М.Ахтісаарі Росія почала змінювати тон і вже не згадувала про вето на незалежність Косово. Можливо, це є ознакою переосмислення підходу “ти – мені, я – тобі”.

Окремі країни-члени ЄС також розширили свої погляди. Так, Канцлер Німеччини А.Меркель (*Angela Merkel*) заявила: “Звичайно, важливо, щоб прагнення косоварів до більшої незалежності було задоволене, але не за рахунок появи проблемної ситуації та ослаблення демократії в Сербії”¹³⁴. Хоча більшості в ЄС, яка підтримує незалежність, можливо, вдасться впоратися з реакцією Сербії, але для інших європейських держав, які змушені вирішувати власні сепаратистські проблеми, питання створення прецеденту є, зрештою, більш складним. Наприклад, вважається, що Іспанія, яка має подібні проблеми з провінцією басків і Каталонією, заявила, що незалежність Косово може заохотити інші сепаратистські рухи в Західній Європі та на Балканах¹³⁵. Міністр Іспанії у справах ЄС також відзначив, що незалежне Косово “буде суперечити прагненням ЄС зі створення багатоетнічних держав”¹³⁶. Президент Румунії Т.Басеску (*Traian Basescu*) зазначив, що “надання колективних прав національним меншинам, які проживають на території суверенних і незалежних держав, є неприйнятним рішенням”¹³⁷.

Пропозиції М.Ахтісаарі стосовно Косово були надані Контактній групі наприкінці січня 2007р., а на початку лютого з ними були ознайомлені сторони, безпосередньо втягнуті в конфлікт, – Белград і Пріштина¹³⁸. План М.Ахтісаарі набагато більше відповідав прагненням Косово, ніж Сербії. В ньому провінції Косово були запропоновані всі основні елементи суверенітету, але при цьому її не називали суверенною державою. У внутрішній сфері вона мала прийняти конституцію, запровадити власну національну символіку та виконувати

¹³³ ‘Spokesperson: Ahtisaari instructed by Contact Group to draft final status proposal’, *V.I.P. Daily News Report*, 19 Sep. 2006, p.1; Russian Ministry of Foreign Affairs, ‘Russian Minister of Foreign Affairs Sergey Lavrov meets with Serbian Minister of Foreign Affairs Vuk Draskovic’, Press release, Moscow, 1 Nov. 2006, URL <http://www.mid.ru/btp_4.nsf/english/>.

¹³⁴ Associated Press, ‘Merkel: Kosovo decision must reconcile autonomy with supporting Serbian democracy’, *International Herald Tribune*, 7 Jan. 2007. Швеція обстоювала аналогічну збалансовану позицію з осені 2006р.

¹³⁵ Krasniqi, E., ‘EU to cut Bosnia troops despite Kosovo worries’, *EUobserver*, 14 Nov. 2006, URL <<http://euobserver.com/15/22857/>>.

¹³⁶ ‘Navarro: Independent Kosovo contrary to EU’s aspirations’, *Kosovo Perspectives*, no.31 (1 Dec. 2006), p.2.

¹³⁷ ‘Romania for Kosovo within Serbia’, *Kosovo Perspectives*, no.33 (22 Dec. 2006), p.3.

¹³⁸ Комплексну пропозицію стосовно врегулювання статусу Косово див.: Letter dated 26 March 2007 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council, UN document S/2007/168/Add.1, 26 Mar. 2007, URL <<http://www.unosek.org/unosek/en/statusproposal.html>>.

(за окремими винятками) владні повноваження в галузі застосування права, безпеки, юстиції, громадської безпеки, розвідки, боротьби з цивільними надзвичайними ситуаціями і прикордонного контролю. В зовнішніх взаєминах Косово матиме право вести переговори, укласти міжнародні угоди та домагатися членства в міжнародних організаціях. Біженці з Косово та особи, змушені змінити місце проживання в Косово, матимуть право повернутися додому та домагатися повернення власності. Цей фактичний суверенітет буде обмежуватися, принаймні тимчасово, присутністю міжнародних цивільних і військових представників, поки ЄС не створить місію з питань верховенства права в Косово. Інші тонкощі сценарію передбачали можливість проголошення Косово повної незалежності, не заперечуючи проти передбаченої міжнародної присутності та засобів контролю.

VI. Пострадянський простір: енергетичний аспект відносин у сфері безпеки

На пострадянському просторі 2006р. почався і закінчився на одній ноті: в центрі уваги дедалі більше перебували енергетичні питання – як з точки зору внутрішньої динаміки регіону, так і в його відносинах з рештою Європи. За винятком цих змін, розвиток подій у сфері безпеки в цьому регіоні характеризувався певною послідовністю.

Росія

Наприкінці 2006р. один з російських політиків навів ряд фактів на підтвердження зростання успішності та самовпевненості політики Росії: “[Росія] відновила свій суверенітет у Чеченській Республіці та зупинила сепаратистські акції в інших регіонах; країна сплатила більшу частину зовнішнього боргу; вона урізноманітнила закордонну політику і встановила взаємовигідну співпрацю з провідними країнами світу, в т.ч. з Китаєм та Індією; було вжито важливих заходів зі зміцнення обороноздатності країни”¹³⁹. Міністр закордонних справ Росії С.Лавров підсумував, що “роль російського чинника в міжнародних справах значно зросла”¹⁴⁰.

Існують і інші факти. Нещодавнє економічне зростання Росії майже цілком ґрунтується на високих цінах на нафту і газ, а не на істотних досягненнях у технологіях і конкурентоспроможності, а в російських Збройних силах

¹³⁹ Kokoshin, A., ‘Real sovereignty and sovereign democracy’, *Russia in Global Affairs*, no.4/2006, (Oct.-Dec. 2006), URL <<http://eng.globalaffairs.ru/numbers/17/1069.html>>.

¹⁴⁰ Russian Ministry of Foreign Affairs, ‘Transcript of remarks and replies to media questions by Russian Foreign Affairs Minister Sergey Lavrov at the press conference on the results of the activities of Russian diplomacy in 2006’, Moscow, 20 Dec. 2006, URL <http://www.mid.ru/brp_4.nsf/english/>.

(неядерних) продовжують погіршуватися якісні параметри та моральний дух. У міжнародному плані, події в Ірані, Іраку та Косово показали, наскільки важко Росії впливати через ООН та інші структури на ініціативи Заходу більш суттєво, ніж просто пом'якшувати чи відстрочувати їх¹⁴¹. Можливо, головним чинником що визначав тон зовнішніх відносин Росії, було те, що у 2006р. російське політичне керівництво зазнавало дедалі більш нищівної критики, за словами віце-президента США Д.Чейні, за “намагання відійти від здобутків останнього десятиріччя” в розбудові демократії і проведенні внутрішніх реформ та за втручання в демократичні рухи в сусідніх країнах¹⁴². Президент Росії В.Путін заперечив офіційну відповідальність за найбільш вражаючі інциденти, наприклад, убивство журналістки Г.Політковської в жовтні 2006р. та отруєння колишнього російського агента О.Литвиненка в листопаді 2006р., хоча проведене Росією власне розслідування цих випадків не надало інших версій.

Президент В.Путін відкинув критику з усіх цих пунктів і у 2006р. продовжував розігрувати власні карти – і сильні, і слабкі – з притаманною йому енергією. Зокрема, його Уряд перетворив поставки енергоносіїв на відвертий засіб просування інтересів Росії. Після шоку від тимчасового припинення в січні 2006р. поставок російського газу до України та його транспортування її територією, що викликало значні труднощі в Німеччині та в інших країнах, у січні 2007р. подібна акція відбулася проти Білорусі, яка до цього була найближчим союзником Росії. Хоча видима причина в кожному з цих випадків полягала в наблизненні тарифів на нафту і газ для сусідніх країн до міжнародних рівнів, іншим мотивом, безсумнівно, було бажання Росії протидіяти покращенню відносин України із Заходом та зіграти на уразливості та розмежуванні ЄС¹⁴³. Навіть з урахуванням того, що ЄС повільно та непереконливо розпочав розробку енергетичної політики – та відкрився для критики з приводу ринкових свобод, – Росії не варто було очікувати на вихід з цих ситуацій без погіршення свого реноме як постачальника енергоресурсів. На саміті промислово розвинутих країн Великої вісімки (G8), що відбувся в Санкт-Петербурзі (Росія) у 2006р., були прийняті чітко сформульовані принципи взаємної відповідальності країн-виробників, споживачів і транзитерів енергоресурсів, а також важливості питань надійності та безпеки як попиту, так і пропозиції, але Росія не взяла на себе жодних конкретних нових зобов'язань

¹⁴¹ Schröder, H.-H., ‘Russia’s position in a changing world’, *Russian Analytical Digest*, no.6 (19 Sep. 2006), p.2, URL <<http://www.res.ethz.ch/analysis/rad/details.cfm?id=23103>>.

¹⁴² The White House, ‘Vice President’s remarks at the 2006 Vilnius conference’, Press release, Washington, DC, URL <<http://www.whitehouse.gov/vicepresident/news-speeches/>>.

¹⁴³ Окремі країни, зокрема, Центральної і Північної Європи, відчутно залежать від російських нафти та газу, і це є лише частиною загальної проблеми, яка полягає в тому, що через 20 років 90% імпорту енергоносіїв Європа отримуватиме від недемократичних режимів. Див.: Rahr, A., ‘Konturen einer neuen Ostpolitik’ [Конттури нової Східної політики], *GUSbarometer*, vol.12, no.41 (May 2006), p.4. Див. також розділ 6 цього видання.

і навіть відмовилася ратифікувати Договір 1994р. про Енергетичну хартію (*Energy Charter Treaty*)¹⁴⁴. У грудні 2006р. один з російських аналітиків зазначив, що “Москві вдалося позиціювати себе частиною проблеми енергетичної безпеки, а не частиною її розв’язання”¹⁴⁵.

Водночас Президент В.Путін збирається використати частину несподіваних фінансових доходів Росії на прискорення модернізації її Збройних сил, спроби проведення якої робилися неодноразово, починаючи з 1990р., але ще ніколи – на такому економічному підґрунті. Серед обіцянок Уряду були: прийняття на озброєння більшої кількості вдосконалених ракет, літаків великого радіусу дії і підводних човнів, скорочення чисельності призову, підвищення заробітної плати і збільшення кількості військових частин постійної готовності. Як зазначено в Оборонній доктрині Росії, вона готується “до участі у глобальному, регіональному, а якщо знадобиться – то і в кількох локальних конфліктах”¹⁴⁶.

Дії Росії у 2006р. порушили перед Європою широке коло питань. Реагуючи на перебої в постачанні газу через газопроводи до Білорусі, України та, таким чином, до Західної Європи, ЄС розпочав найсерйозніше на той момент обговорення спільної енергетичної політики, під час якого виявилися істотні розбіжності між країнами-членами¹⁴⁷. Росія продовжувала наполегливо будувати газопровід в обхід Польщі, що дозволить припинити поставки російського газу до Польщі без жодних наслідків для Німеччини¹⁴⁸.

Не дивно, що у 2006р. політичні відносини між Росією і країнами-членами ЄС стали прохолоднішими. Канцлер Німеччини А.Меркель виявилася для Росії більш непоступливим політиком, ніж її попередник, а відносини з Великою Британією були затьмарені справою О.Литвиненка. В листопаді 2005р. Росія заборонила імпорту польського м’яса, але цей крок призвів зрештою до протилежних наслідків, спровокувавши Польщу на блокування нової угоди про партнерство між Росією та ЄС і змусивши ЄС замислитися над необхідністю більш жорсткої позиції¹⁴⁹. Загалом, офіційні домовленості між ЄС і Росією

¹⁴⁴ G8 Summit 2006, ‘Global energy security’, St Petersburg, 16 July 2006, para.6, URL <<http://en.g8russia.ru/docs/11.html>>. Текст Договору про Енергетичну хартію, що набув чинності 17 грудня 1994р., див.: URL <<http://www.encharter.org/>>.

¹⁴⁵ Zagorski, A., in Frolov, V. et al., ‘Russia Profile weekly expert panel: 2006 in Russia’s foreign policy’, *Russia Profile*, 29 Dec. 2006.

¹⁴⁶ Перелік обіцянок див.: Путин В. “Послание Федеральному Собранию Российской Федерации”, Москва, 10 мая 2006г., URL <<http://www.kremlin.ru/sdocs/appears.shtml?stype=63372>>.

¹⁴⁷ Точка відліку для спільної політики була запропонована в Зеленій книзі Європейської Комісії від 2006р., але окремі з найфундаментальніших положень (включаючи раціоналізацію внутрішнього енергетичного ринку ЄС) залишаються дуже спірними. Див.: European Commission, ‘A European strategy for sustainable, competitive and secure energy’, Green Paper, Brussels, 8 Mar. 2006, URL <http://ec.europa.eu/energy/green-paper-energy/index_en.htm>. Див. також: Marcinkiewicz, K., ‘Europe’s energy musketeers must stand together’, *Financial Times*, 9 Feb. 2006; а також розділ 6 цього видання.

¹⁴⁸ Про реакцію Польщі див.: Петровская Ю. “Польша не потерпит шантажа”, *Независимая газета*, 12 октября 2006г., с.9.

¹⁴⁹ Це дещо ускладнило для Росії вихід із патової ситуації. У січні 2007р. Посол Росії в ЄС заявив, що його країна відновить імпорту м’яса з Польщі, щойно експерти впевняться в його якості. Див.: Daly, J. C. K., ‘Warsaw blocks EU–Russian negotiations on cooperation pact’, *Eurasia Daily Monitor*, 18 Jan. 2007.

у 2006р. обмежилися угодами про спрощення візового режиму та реадмісію, які були підписані на саміті ЄС-Росія в Сочі у травні 2006р.¹⁵⁰

Від Білорусі до Киргизстану

На президентських виборах у Білорусі в березні 2006р. переміг діючий Президент О.Лукашенко, набравши 83% голосів, причому явка виборців становила 92,9%. Згідно з оцінкою Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ, *Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE*), вибори “не відповідали стандартам ОБСЄ стосовно демократичних виборів”¹⁵¹. Але, на переконання Росії, були “всі підстави вважати, що вибори пройшли відповідно до загально визнаних стандартів, і не було жодних сумнівів у легітимності їх результатів”¹⁵². Однак, наприкінці 2006р. дії Росії сприймалися О.Лукашенко вже як загроза, оскільки з січня 2007р. Росія в односторонньому порядку значно підвищила ціни на поставки нафти і газу до Білорусі. Білорусь відповіла запровадженням мита на транзит нафти, і через кілька днів – 10 січня – було досягнуто компромісу¹⁵³. Згідно з однією з оцінок, нові ціни могли призвести до зупинки чверті всіх білоруських підприємств¹⁵⁴; і в О.Лукашенка дійсно з’явилися підстави добре поміркувати над своєю політикою ізоляції від Європи, спираючись лише на стратегічну підтримку Росії.

Парламентські вибори в Україні, що також відбулися в березні 2006р., “були проведені переважно відповідно до стандартів ОБСЄ, стандартів Ради Європи та інших міжнародних стандартів демократичних виборів”¹⁵⁵. Більшість голосів

¹⁵⁰ Угода між Російською Федерацією і Європейським Співтовариством про спрощення видачі віз громадянам Російської Федерації і Європейського Союзу та Угода між Російською Федерацією і Європейським Співтовариством про реадмісію були підписані 25 травня 2006р. Тексти угод див.: URL <http://www.delrus.ec.europa.eu/en/p_242.htm>. Перша угода має на меті сприяти міждержавним науковим і діловим відносинам. Друга – гарантує, що Росія прийме назад (після висилки з території ЄС) російських громадян і громадян інших країн - не членів ЄС, а також осіб без громадянства, які мають чинну російську візу чи дозвіл на проживання або незаконно потрапили на територію країни-члена ЄС безпосередньо з Росії. Зі свого боку, Росія схвалила угоду про спрощення візового режиму як крок у напрямі до безвізового статусу для своїх громадян. Див.: Putin, V., ‘Responses to questions from Russian journalists following the Russia-EU summit and press conference’, Press release, Sochi, 25 May 2006, URL <<http://www.kremlin.ru/eng/sdocs/speeches.shtml?type=82915>>.

¹⁵¹ Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), ‘Republic of Belarus presidential election, 19 March 2006’, OSCE/ODIHR Election Observation Mission Report, Warsaw, 7 June 2006, p.3, URL <<http://www.osce.org/odihr-elections/17955.html>>.

¹⁵² Министерство иностранных дел РФ “Заявление Министерства иностранных дел Российской Федерации по итогам президентских выборов в Белоруссии”, Москва, 20 марта 2006г., URL <http://www.mid.ru/brp_4.nsf/sps/8184933140D7085CC3257137003C6ABE>.

¹⁵³ ‘Russia-Belarus oil blockade ends’, BBC News, 11 Jan. 2007, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6248251.stm>>.

¹⁵⁴ Lindner, R., ‘Blockaden der “Freundschaft”’: Der Russland-Belarus-Konflikt als Zeitenwende im postsowjetischen Raum’ [“Дружня” блокада: російсько-білоруський конфлікт як поворотний пункт на пострадянському просторі], SWP-Aktuell no.2007/A 03, Stiftung Wissenschaft und Politik, Berlin, Jan. 2007, p.1, URL <http://www.swp-berlin.org/de/produkte/swp_aktuell.php>.

¹⁵⁵ Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), ‘Ukraine parliamentary elections, 26 March 2006’, OSCE/ODIHR Election Observation Mission Report, 23 June 2006, p.1, URL <<http://www.osce.org/odihr-elections/17714.html>>.

отримала Партія регіонів, послабивши вже й без того послаблену команду реформаторів Президента В.Ющенка; кілька місяців було витрачено на переговори про створення коаліції, які стосувалися радше статусу конкретних осіб, ніж відмінностей в політиці¹⁵⁶. Ще одне ускладнення виникло внаслідок запропонованих змін до Конституції, що мали на меті позбавити Президента окремих повноважень, залишивши, проте, під його керівництвом міністерства оборони та закордонних справ. Така система влади вже була визнана неефективною, і порушення цих питань лише знову розпалило дискусію навколо Конституції¹⁵⁷.

Після того, як посаду Прем'єр-міністра обійняв В.Янукович, який мав більш консервативні погляди, ніж В.Ющенко, було заявлено, що під час прийняття зовнішньополітичних рішень “ми повинні думати про збереження єдності країни”¹⁵⁸. В.Янукович мав на увазі, зокрема, питання вступу до НАТО, яке, за його словами, підтримував лише кожен п'ятий українець. Ця заява засвідчила скорочення офіційних відносин України з НАТО; водночас, набагато менш спірний вступ до ЄС передбачав подолання нездоланих на той час практичних перешкод.

Жодні з інших відносин на пострадянському просторі не викликали у 2006р. стільки клопоту, скільки відносини між Грузією і Росією. Давнішні протиріччя охоплювали суперечки стосовно ролі Росії в конфліктах в Абхазії і Південній Осетії, а також торговельні спори. У травні 2006р. до запровадженої у 2005р. заборони на імпорту грузинського вина Росія додала заборону на імпорту грузинської мінеральної води¹⁵⁹. Наприкінці вересня Грузія арештувала чотирьох російських військовослужбовців, звинувативши їх у шпигунстві. Попри їх передачу на початку жовтня представникам ОБСЄ для репатріації, Росія вдалася до каральних санкцій, припинивши будь-яке повітряне, автомобільне, залізничне, морське та поштове сполучення між двома країнами. Після цього були застосовані репресивні заходи до грузинських іммігрантів у Росії, сотні яких були вислані за начебто порушення візового режиму, що поставило під загрозу життєво необхідний потік грошових надходжень до економіки Грузії¹⁶⁰.

¹⁵⁶ Lindner, R., *Das Ende von Orange: Die Ukraine in der Transformationskrise* [Кінець Помаранчевої революції: Україна у трансформаційній кризі], SWP-Studie no.2006/S 20 (Stiftung Wissenschaft und Politik: Berlin, Aug. 2006), URL <http://www.swp-berlin.org/de/produkte/swp_studien.php>.

¹⁵⁷ Кожухарь И. “В Кіеве будет два правительства и две оппозиции”, *Независимая газета*, 18 октября 2006г., с.6.

¹⁵⁸ Center for Strategic and International Studies, ‘Statesmen’s forum with Viktor Yanukovich, Prime Minister of Ukraine’, Transcript, Washington, DC, 4 Dec. 2006, pp.7-8, URL <http://www.csis.org/component?option=com_csis_events/task/view/id,1151/>.

¹⁵⁹ ‘Russia bans Georgia mineral water’, BBC News, 5 May 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4976304.stm>>.

¹⁶⁰ Parfitt, T., ‘Russia escalates Georgia row despite release of “spies”’, *The Guardian*, 3 Oct. 2006; ‘Georgia delays Russian expulsions’, BBC News, 9 Oct. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6034345.stm>>. Згідно з висновком одного з аналітиків, запроваджені санкції були найжорсткішими з часів Берлінської блокади 1948р. Див.: Jawad, P., ‘Europas neue Nachbarschaft an der Schwelle zum Krieg’ [Нова сусідня територія Європи на порозі війни], HSFK-Report, no.7/2006 (Hessische Stiftung Friedens- und Konfliktforschung (HSFK): Frankfurt am Main, 2006), p.2, URL <<http://www.hsfk.de/index.php?id=9&detail=3451>>.

В листопаді російський постачальник газу *Газпром* оголосив про підвищення ціни на газ для Грузії зі \$110 до \$235 за 1 000 м³, що наближалося до ціни для окремих західноєвропейських споживачів¹⁶¹. Того ж місяця “підклав дров у багаття” Президент Грузії, звинувативши Росію в етнічних чистках в Абхазії¹⁶². Але якими б не були дійсні факти, ці події ускладнили плани ЄС і НАТО зі зміцнення відносин з Грузією¹⁶³.

Протягом 2006р. місцевою владою Нагорного Карабаху (Азербайджан), Південної Осетії (Грузія) та Придністров'я (Молдова) було проведено ряд референдумів. Більшість голосів, відданих на користь автономії цих утворень, навіть за відсутності загального міжнародного визнання, показали, наскільки складним буде будь-яке остаточне рішення про реінтеграцію¹⁶⁴.

Зміни в Центральній Азії у 2006р. були обмеженими, хоча й мали довгострокове значення. В Туркменістані шанс на потенційні зміни з'явився у грудні, після смерті Президента С.Ніязова, час автократичне правління тривало протягом 20 років (тобто з радянських часів). У Казахстані внаслідок тиску з боку Парламенту відбувся певний відхід від винятково президентської форми правління, що є позитивним фактом¹⁶⁵. Відсутність схожого прогресу в Киргизстані (з приводу чого там відбулися демонстрації в лютому 2005р.), викликала нову хвилю демонстрацій в листопаді 2006р. проти Президента К.Бакієва та його радників, призвівши цього разу до зміни Конституції. Президентські повноваження були скорочені, а повноваження Уряду та Парламенту збільшені¹⁶⁶. Проте, в січні 2007р. Президент підписав нову Конституцію, яка повернула йому окремі з цих повноважень¹⁶⁷. Це свідчить про безвихідну ситуацію, яка в майбутньому може призвести до нестабільності в Киргизстані.

¹⁶¹ Kramer, A. E., ‘Gazprom of Russia to double natural gas prices for Georgia’, *International Herald Tribune*, 22 Dec. 2006; Socor, V., ‘Gazprom’s “pure commerce” in Georgia’, *Eurasia Daily Monitor*, 9 Nov. 2006.

¹⁶² Communications Office of the President of Georgia, ‘Remarks H.E. the President of Georgia Mikheil Saakashvili European Parliament Strasbourg–14 November 2006’, Tbilisi, 14 Nov. 2006, URL <<http://www.president.gov.ge/?l=E&m=0&st=0&id=2071>>.

¹⁶³ Маючи досвід Кіпру, ЄС і НАТО очікують від країн-кандидатів, що ті владнають будь-які не вирішені конфлікти, які можуть загрожувати безпеці, до того, як їм буде надано членство.

¹⁶⁴ Перша Конституція Нагорного Карабаху прийнята на референдумі 10 грудня 2006р.; за Конституцію проголосували 83% громадян, які мали право брати участь у виборах. Див.: Associated Press, ‘Briefly: voters back sovereignty for Nagorno-Karabakh’, *International Herald Tribune*, 11 Dec. 2006. На референдумі в Південній Осетії 12 листопада 2006р. 99% виборців проголосували за незалежність від Грузії. Див.: ‘Russian MFA Information and Press Department commentary regarding a question from ITAR-TASS news agency about the results of the referendum and presidential elections in South Ossetia’, URL <http://www.mid.ru/brp_4.nsf/english/>. На референдумі в Придністров'ї 17 вересня 2006р. 97,1% виборців проголосували за незалежність від Молдови. Див.: Russian Ministry of Foreign Affairs, ‘Russian MFA Information and Press Department commentary regarding media question about referendum in Transnistria’, Moscow, 18 Sep. 2006 URL <http://www.mid.ru/brp_4.nsf/english/>.

¹⁶⁵ Панфилова В. “Секвестр по-семейному: дочь Нурсултана Назарбаева предложила ограничить полномочия отца”, *Независимая газета*, 12 октября 2006г., с.6.

¹⁶⁶ Гамова С. “Киргизии снова лихорадит”, *Независимая газета*, 3 ноября 2006г., с.6; Peuch, J.-C., ‘Kyrgyzstan: parliament adopts constitution curtailing presidential powers’, Radio Free Europe/Radio Liberty, 8 Nov. 2006, URL <http://www.rferl.org/specials/central_asia/>.

¹⁶⁷ ‘Bakiev signs the new version of the constitution’, *Bishkek Observer*, 17 Jan. 2007, p.1.

VII. Висновки

Події 11 вересня 2001р. змістили фокус занепокоєння західного світу з приводу безпеки, оскільки стратегічна невизначеність, що панувала з кінця холодної війни, поступилася необхідності боротьби з тероризмом. З того часу спостерігається істотна послідовність західних аналітичних оцінок ситуації, що відбивається, зокрема, в нових стратегічних документах Адміністрації США. Накрупніша поточна військова операція – боротьба з повстанським рухом в Іраку – здається, створить для міжнародного співтовариства довгострокову проблему зобов'язання. Невдовзі може стати зрозумілим, що в інтересах боротьби з тероризмом доречніше займатися її головними аспектами окремо від решти питань, що стоять на порядку денному в Іраку, а не пов'язувати їх разом, як це намагається робити Президент Дж.Буш.

Попри певне покращення трансатлантичних відносин у 2006р., два головних євроатлантичні інститути з безпеки перебували у стані трансформації, шукаючи можливостей довести свою адекватність головним новим загрозам. Зовнішня політика і політика безпеки ЄС певний час потерпатиме від наслідків конституційної кризи в Євросоюзі, але, можливо, – ще більше від втоми внаслідок розширення. НАТО поки що не показав значних успіхів у розрекламованому процесі трансформації. Послідовне стримування власних амбіцій у 2006р. дозволяє зробити висновок, що в НАТО й надалі триватиме щось на зразок перерви замість прориву у справах трансформації. Водночас, той факт, що жоден з цих інститутів так і не виробив узгодженого “загального бачення” глобальної та європейської безпеки, також заважає тіснішій співпраці між ЄС і НАТО.

Відокремлення Чорногорії від Сербії і поява перспектив надання провінції Косово нового статусу засвідчили повільний прогрес у створенні міцних державних структур на Західних Балканах. Косово також є нагадуванням того, що, всупереч новим порядкам денним, етнічний склад і тенденції народонаселення все ще можуть мати вплив на міжнародну безпеку. В більш короткостроковій перспективі увага переміститься до здатності Сербії ефективно пристосовуватися до нових реалій – як у внутрішніх, так і в зовнішніх аспектах.

Росія нещодавно модифікувала міжнародну парадигма безпеки, відродивши розуміння того, що безпека поставок нафти і газу є одним з головних стратегічних питань. Початкова реакція Заходу могла підірвати європейську солідарність. Але у 2006р. європейські держави погодилися, принаймні в принципі, з необхідністю ефективно координувати свої позиції з цього питання. Цілком імовірно, що прояви схильності сучасної Росії до протиставлення своїх інтересів інтересам більшості євроатлантичного співтовариства можуть сприяти згуртованості західноєвропейських суб'єктів. Росія вважає, що вона має право використовувати нові нафтові багатства для піднесення своєї гідності, відновлення впливовості та максимізації могутності. На більш тривалу перспективу, залишається зачекати та побачити, чи справдяться припущення Росії про власну відносну незалежність від доброї волі інших. Одним із наслідків збереження її нинішнього курсу є виникнення (ще нечіткого в географічному сенсі) “м'якого розмежування” між новим розширеним Заходом і недостатньо реформованими, менш інтегрованими частинами Східної Європи.

2. Крупні збройні конфлікти

САРА ЛІНДБЕРГ, НІЛ ДЖ.МЕЛВІН*

I. Вступ

У 2006р. головними географічними регіонами збройних конфліктів були Африка, Азія і Близький Схід; при цьому, міжнародна спільнота багато уваги надавала подіям в Афганістані, Іраку, Лівані, Сомалі та Судані. Значними людськими жертвами, стражданнями та економічними втратами супроводжуються хронічні, заморожені та локальні конфлікти в багатьох точках земної кулі. В підрозділі II розглядаються три головні транснаціональні аспекти колективного застосування збройної сили, які сьогодні вважаються надзвичайно важливими для розуміння причин і розвитку збройних конфліктів. У підрозділі III обговорюються події, що тривали протягом 2006р. у трьох зонах конфліктів і характеризувалися наявністю протягом року чітко визначених транснаціональних елементів (Афганістан; Ізраїль, Палестинські території і Ліван; Сомалі). У підрозділі IV сформульовані висновки.

У додатку 2А, на підставі результатів досліджень у рамках Уппсальської програми збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Program, UCDP*), наведені характеристики крупних збройних конфліктів за період 1997-2006рр. У додатку 2Б йдеться про форми колективного насильства, що містять елементи, які виходять за межі стандартного визначення збройного конфлікту, а також обговорюється доступність відповідних даних про конфлікти.

II. Транснаціональні аспекти сучасних конфліктів

Транснаціоналізм вже протягом кількох десятиліть вважається важливим аспектом міжнародних відносин¹. Це поняття з'явилося протягом 1970-х років як спосіб усвідомлення міжнародного порядку, зокрема, як реакція на тенденції у світовому бізнесі та економіці (виникнення транснаціональних компаній),

¹ Keohane, R.O. and Nye, J.S. (eds), *Transnational Relations and World Politics* (Harvard University Press: Cambridge, Mass., 1972). У цьому підрозділі термін “транснаціоналізм” вживається для позначення різноманіття транскордонних відносин і зв'язків між будь-якими суб'єктами (як державними, так і недержавними), що виходять за межі співпраці, обмінів і контактів між державами та полегшуються завдяки більшій відкритості національних кордонів. Термін “інтернаціоналізація конфлікту” часто використовується як синонім терміну “транснаціональні аспекти конфлікту”, хоча він передбачає переважно пряму участь у конфлікті державних суб'єктів третьої сторони, а не розрізнених груп недержавних і державних суб'єктів, які складають транснаціональні мережі конфлікту.

* Збір даних для підрозділу III здійснювався за участі практиканта СІПРІ С.Мерца (*Sebastian Merz*).

які, здавалося, піддали сумніву провідну роль держави в окремих сферах міжнародної системи. Надалі поняття транснаціоналізму еволюціонувало в рамках наступних досліджень ролі військових потенціалів держав у контексті нових глобальних процесів, мереж недержавних суб'єктів, важливості дипломатії, багатосторонніх інститутів, ідей застосування та обмеження державної влади в міжнародних відносинах.

Сьогодні поняття транснаціоналізму охоплює широкий спектр явищ і ґрунтується на визнанні того факту, що сукупність взаємопов'язаних процесів (розвиток сучасних телекомунікацій і шляхів сполучень, багатонаціональних компаній, світових фінансових і товарних ринків, збільшення масштабів і зміна форм міграційних процесів, зменшення корисності державних збройних сил) піддає сумніву розуміння як верховенства держави в міжнародних відносинах, так і державного суверенітету. Загалом, такі зміни означають, що модель національної держави, що складала фундамент сучасної міжнародної системи, поступово змінюється на інші типи управління та дотримання закону, які ґрунтуються на транснаціональних інтеграційних процесах.

Під час аналізу конфліктів, коли дослідники намагаються доповнити чи змінити державоцентричне розуміння збройного насильства та його причин, транснаціоналізм розглядається як дедалі більш вагомий чинник. Крім того, транснаціональні аспекти конфлікту почали вирізнятися у зв'язку з глобалізацією і зростаючою роллю недержавних суб'єктів у колективному насильстві². Таким чином, транснаціоналізм забезпечує такі пояснення та визначення конфлікту, які пов'язують локальні випадки насильства з більш загальними соціальними, політичними та економічними процесами у світовому устрої³.

Еволюція усвідомлення природи транснаціоналізму супроводжувалася змінами в розумінні адекватної політичної реакції на загрози, пов'язані з транснаціональними факторами. Таким чином, увага, зосереджена на посиленні ролі багатосторонніх інститутів в управлінні діяльністю світових економічних суб'єктів у 1970-х роках, змінилася турботою про створення сильних держав. “Збанкрутілі” або “недєздатні” держави почали розглядатися як джерело не лише проблем для власних громадян, але й потенційних загроз для міжнародної спільноти – як притулок транснаціональних терористів і кримінальних угруповань, транзитні пункти торгівлі людьми та нелегальної міграції.

Результати одного з досліджень⁴ підтверджують, що держави (суспільства) в окремих регіонах часто пов'язані між собою мережами зовнішніх стосунків, які відіграють важливу роль у визначенні перспектив миру чи конфлікту. В ньому також наводиться думка про те, що державоцентричність є неадекватним підґрунтям для аналізу причин і динаміки конфлікту. Такий підхід

² Al-Rodhan, N.R.F., *The Geopolitical and Geosecurity Implications of Globalization* (Slatkine: Geneva, 2006).

³ Duffield, M., *Global Governance and the New Wars: The Merging of Development and Security* (Zed Books: London, 2001); Robinson, W.I., *Transnational Conflicts: Central America, Social Change, and Globalization* (Verso: London, 2003); Nordstrom, C., *Shadows of War: Violence, Power, and International Profiteering in the Twenty-First Century* (University of California Press: Berkeley, Calif., 2004).

⁴ Див. додаток 2Б цього видання, а також: Gleditsch, K.S., *All International Politics is Local: The Diffusion of Conflict, Integration, and Democratization* (University of Michigan Press: Ann Arbor, Mich., 2002).

пов'язаний з поняттями “розповзання конфлікту” та “зараження конфліктом”, а також з результатами дослідження сил і взаємовідносин, що зумовлюють поширення внутрішнього конфлікту за межі державних кордонів. Визначальну роль відіграють транснаціональні “мережі конфлікту”, що складаються із сукупності соціальних, економічних і політичних взаємовідносин, а також з державних і недержавних суб'єктів, об'єднаних взаємозв'язками, що виходять далеко за межі держави, де точиться внутрішній конфлікт⁵.

Посилення транснаціонального характеру світових процесів не лише спонукає держави до відповідної реакції через спільні (глобальні, багатосторонні та регіональні) утворення⁶, але й відкриває шлях до врегулювання конфліктів за допомогою транснаціональних організацій і рухів громадянського суспільства⁷. До таких організацій належать як традиційні гуманітарні інституції типу Оксфордського комітету допомоги голодуючим (*Oxfam*) і Лікарів без кордонів (*Médecins Sans Frontières*), так і неурядові організації, готові взяти на себе такі нові для них функції, як посередництво в конфліктах і спостереження за виборами в постконфліктний період.

У розумінні природи транснаціоналізму та його загального значення в конфлікті існують певні розбіжності. В центрі поточних дискусій – питання ролі держави в контексті транснаціональних чинників. Попри відносно зменшення ролі держав, окремі автори визнають, що держави можуть відігравати важливу роль у транснаціональних мережах, які охоплюють недержавних суб'єктів, роль яких посилюється⁸. Питання про транснаціональний виклик можливостям і ролі держави в конфлікті, особливо державній монополії на застосування сили, перебувало в центрі уваги недавніх дискусій з питань: підвищення питомої ваги внутрішніх конфліктів, порівняно з міждержавними⁹; ролі недержавних суб'єктів, які застосовують насильство; політичного значення перспектив і форм “приватизації” функцій безпеки¹⁰.

⁵ Juma, L., ‘The war in Congo: transnational conflict networks and the failure of internationalism’, *Gonzaga Journal of International Law*, vol.10, no.2 (fall 2006), URL <<http://www.gonzagajil.org/content/view/158/>>, pp.97-163.

⁶ Про нові проблеми та події в міждержавних угрупованнях регіональної безпеки див.: Бейлз Е.Дж.К., Котті Е. “Регіональне співробітництво у сфері безпеки на початку XXI століття”, *Щорічник СІПРІ 2006: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.211-244; а також розділ 4 цього видання. Про роль регіональних угруповань у сучасних миротворчих операціях див. розділ 3 цього видання.

⁷ Kaldor, M., *Global Civil Society: An Answer to War* (Polity: Cambridge, 2003), especially chapters 1, 5 and 6; Tarrow, S., *The New Transnational Activism* (Cambridge University Press: Cambridge, 2005).

⁸ Hveem, H., ‘Explaining the regional phenomenon in an era of globalization’, eds R. Stubbs and G.R.D. Underhill, *Political Economy and the Changing Global Order*, 2nd edn (Oxford University Press: Oxford, 2000), pp.70-81; Risse-Kappen, T., ‘Structures of governance and transnational relations: what have we learned?’, ed. T. Risse-Kappen, *Bringing Transnational Relations Back In: Non-State Actors, Domestic Structures and International Institutions* (Cambridge University Press: Cambridge, 2003), pp.280-313.

⁹ Див. також додатки 2А і 2Б цього видання.

¹⁰ Див., наприклад: Bailes, A.J.K. and Frommelt, I. (eds), SIPRI, *Business and Security: Public-Private Sector Relationships in a New Security Environment* (Oxford University Press: Oxford, 2004); Holmqvist, C., *Private Security Companies: The Case for Regulation*, SIPRI Policy Paper no.9 (SIPRI: Stockholm, Jan. 2005), URL <<http://www.sipri.org/>>.

У попередньому дослідженні Міністерства оборони США з питань виявлення транснаціональних загроз безпеці ключовими носіями таких загроз визначалися терористи, члени кримінальних угруповань, повстанці та ворогуючі угруповання у громадянських війнах, що діють поза межами країни їх походження¹¹. Останнім часом підкреслюється важлива роль у конфліктах спільнот біженців та емігрантів, войовничих ісламістських мереж і терористів, легальних та нелегальних економічних мереж, а також злочинності¹². В дослідженні також наголошується на важливій ролі транснаціональних мереж у зміцненні миру та постконфліктній відбудові¹³.

Міграція населення та емігрантські спільноти

Раніше міграція мала переважно спрямований характер з конкретними пунктами відправлення і прибуття. Проте, сьогодні зростає число мігрантів, які мають громадянство кількох держав, що розмиває однорідність політичного, економічного і географічного просторів.

Міграція населення внаслідок конфлікту може бути одним із ключових чинників поширення конфліктів. При цьому, страждають не лише самі біженці та переміщені особи – це також може стати чинником збільшення ризику наступних конфліктів у приймаючій країні та країні походження. Наприклад, біженці можуть сприяти поширенню повстанських мереж на сусідні країни. Хоча переважна більшість біженців не залучена безпосередньо до насильства, їх потоки можуть сприяти транснаціональному поширенню орієнтованих на конфлікт ідеологій, переміщенню бойовиків і зброї, змінам в етнічному складі держав і загостренню боротьби за ресурси¹⁴.

Спільноти емігрантів і біженців можуть відігравати важливу, але водночас і суперечливу роль у конфліктах та політичних заворушеннях у країнах їх походження. Це, поза сумнівом, не є новим явищем, але збільшення кількості емігрантських спільнот, які виконують таку роль (особливо після завершення холодної війни), домінування внутрішніх конфліктів над зовнішніми та збільшення можливостей для транснаціональних зв'язків, мобілізації сил і їх застосування – все це разом сприяє посиленню інтересу до вивчення цього проблемного питання¹⁵.

¹¹ US Secretary of Defense, *Proliferation: Threat and Response* (US Government Printing Office: Washington, DC, 1996).

¹² 'Transnationalism and conflict', *Internationale Politik*, vol.7, no.2 (spring 2006), pp.8-48.

¹³ Особлива увага в дослідженні надається ролі громадянського суспільства (див., наприклад: Batliwala, S. and Brown, L. D. (eds), *Transnational Civil Society: An Introduction* (Kumarian Press: Bloomfield, Conn. 2006), особливо розділи 9, 10 та 11), а також ролі емігрантських спільнот (див., наприклад: Kent, G., 'Organised diaspora networks and homeland peacebuilding: the Bosnian world diaspora network as a potential development actor', *Conflict, Development and Security*, vol.6, no.3 (Oct. 2006), pp.449-469).

¹⁴ Salehyan I. and Gleditsch, K. S., 'Refugees and the spread of civil war', *International Organization*, vol.60 (2006), pp. 335-366.

¹⁵ Див., наприклад, дослідницький Проект "Діаспора, розвиток і конфлікт" (*Diaspora, Development and Conflict*) датського Інституту міжнародних досліджень (*Danish Institute for International Studies, DIIS*): URL <<http://www.diis.dk/sw8952.asp>>.

Нарешті, емігрантські спільноти, що утворилися через конфлікти, можуть відігравати в них ключову роль. Це може відбуватися багатьма способами, в т.ч. у вигляді економічної (фінансування угруповань ополченців, зокрема, в Сомалі) та політичної (лобіювання) підтримки¹⁶. Грошові перекази від емігрантських спільнот визнаються надзвичайно важливим економічним чинником у конфліктах; іноді – єдиним найважливішим джерелом і засобом виживання місцевого населення. Серед кількох останніх прикладів – Шрі-Ланка та Кашмір, населення яких розкидане по всьому світу, але його ідентичність пов'язана з символічно важливою територією, до якої біженці прагнуть повернутися. Емігрантські спільноти, намагаючись зберегти своєрідну культурну самобутність, часто пропагують ідеалізовані бачення батьківщини та можуть таким чином сприяти радикальним націоналістичним настроям або надавати практичну допомогу угрупованням, залученим до конфліктів з приводу території. Висловлювалася думка, що емігрантські спільноти, через їх меншу схильність до компромісів, можуть навіть сприяти подовженню конфліктів¹⁷: наприклад, конфлікти на Балканах перебували під впливом емігрантських спільнот, які надавали фінансову допомогу радикальним націоналістичним силам, а часто – підтримували їх поставками озброєнь і техніки¹⁸.

З іншого боку, дослідження показало, що емігрантські спільноти перетворюються на одне з джерел конфліктів не так часто, як вважалося раніше – через підвищення питомої ваги інших чинників: важливості стратегічних перспектив, економічних інтересів і складності мобілізації з політичною метою етнічних груп¹⁹. Нарешті, були спроби використати емігрантські спільноти в заходах із врегулювання конфліктів, зокрема, у випадку протистояння у Шрі-Ланці між урядовими військами та угрупованням Тигрів визволення Таміл Еламу (*Liberation Tigers of Tamil Eelam*)²⁰.

Залучення держав до транснаціональних мереж конфліктів

Під час холодної війни країни як Сходу, так і Заходу вдавалися до підтримки збройних угруповань за межами Євroatлантичного регіону у формі так званих “воєн через посередника” або “воєн на чужій території”. Після зникнення

¹⁶ Østergaard-Nielsen, E., *Diasporas and Conflict Resolution: Part of the Problem or Part of the Solution?*, DIIS Brief (Danish Institute for International Studies (DIIS): Copenhagen, Mar. 2006), pp.5-7; von Hippel, K., *Counter Radicalization Development Assistance*, DIIS Working Paper no.9 (DIIS: Copenhagen, Jan. 2006), URL <<http://www.diis.dk/sw19085.asp>>; Weiss Fagen, P. and Bump, M.N., *Remittances in Conflict and Crises: How Remittances Sustain Livelihoods in War, Crises and Transitions to Peace*, International Peace Academy Policy Paper (International Peace Academy: New York, N.Y., Feb. 2006).

¹⁷ Lyons, T., ‘Diasporas and homeland conflict’, eds M.Kahler and B.F.Walter, *Territoriality and Conflict in an Era of Globalization* (Cambridge University Press: Cambridge, 2006).

¹⁸ Sullivan, S., *Be not Afraid, for You Have Sons in America: How a Brooklyn Roofer Helped Lure the US into the Kosovo War* (St. Martin's Press: New York, N.Y., 2004); Hockenos, P., *Homeland Calling: Exile Patriotism and the Balkan Wars* (Cornell University Press: Ithaca, N.Y., 2003).

¹⁹ King, C. and Melvin, N.J., ‘Diaspora politics: ethnic linkages, foreign policy, and security in Eurasia’, *International Security*, vol.24, no.3 (winter 1999/2000), pp.108-138.

²⁰ Zunzer, W., *Diaspora Communities and Civil Conflict Transformation*, Berghof Occasional Paper no.26 (Berghof Research Center for Constructive Conflict Management: Berlin, Sep. 2004); Cheran, R., ‘Diaspora circulation and transnationalism as agents for change in post conflict zones of Sri Lanka’, Sep. 2003, URL <<http://www.berghof-foundation.lk/scripts/DiasporaCirc.pdf>>; Østergaard-Nielsen (посилання 16).

двоблокової системи провідні у військовому аспекті держави втручалися в конфлікти більш відкрито. Однак, останніми роками висока вартість військових втручань (зокрема, інтервенцій під проводом США в Афганістані та Іраку), складність зовнішнього врегулювання конфліктів між слабкими державами, а також політичні переваги від уникнення будь-яких тісних стосунків зі збройними угрупованнями зумовили поновлення крупними державами експериментів із застосуванням посередництва. Сукупність цих чинників, особливо активізація ісламістських угруповань і мереж, створили нову динаміку конфліктів.

У 2006р. конфлікт у Лівані мав чіткі елементи транснаціоналізму. Хезбола у протистоянні з Ізраїлем неодноразово привласнювала традиційне право суверенної держави на проголошення війни або миру. Попри партнерські стосунки Хезболи з ліванським Урядом, це угруповання діяло незалежно від державних структур Лівану. Загально визнана підтримка Хезболи фінансами та озброєннями з боку Ірану та Сирії висвітлює форми транснаціональних зв'язків у конфліктах на Близькому Сході²¹. У конфлікті в Сомалі кілька країн Африки та Близького Сходу наприкінці 2006р. допомагали збройним ісламістським угрупованням, що намагалися встановити контроль над країною; своєю чергою, Сполучені Штати та Ефіопія були ключовими гравцями в підтримці збройних угруповань, що виступали проти Союзу ісламських судів (*Somali Union of Islamic Courts, UIC*) Сомалі, а також допомагали слабкому Перехідному федеральному уряду (*Transitional Federal Government, TFG*), який зрештою перемиг *UIC*. Останні два випадки ілюструють моделі взаємодії між недержавними суб'єктами, що застосовують насильство, та державами, які мають певні мотиви підтримувати їх. Результатом такої взаємодії є руйнування життєздатності або, принаймні, незалежності державних структур у зоні втручання.

Міжнародні тероризм і злочинність

Останнім часом з питанням транснаціоналізму тісно пов'язується зростання загрози міжнародного тероризму, особливо, з боку ісламістських угруповань, що пропагують насильство. Створення ісламістських угруповань (на зразок Аль-Каїди, яка спирається на розгалужену мережу осередків бойовиків), розглядається як потужний виклик багатьом державам і суспільствам. Зокрема, здатність таких угруповань діяти на значних відстанях, використовуючи сучасні засоби транспорту та зв'язку, розосереджені мережі громад, заснованих на сімейних, кланових чи етнічних стосунках, кидає виклик існуючим підходам до забезпечення безпеки і традиційному розумінню природи конфліктів²².

Ісламістські угруповання розглядаються як суто транснаціональні організації, оскільки спосіб їх діяльності часто виходить за межі державних кордонів, а їх ідеологія суперечить поняттю державності. Отже, попри значні відмінності

²¹ Hamzawy, A., 'Arab world: regional conflicts as moments of truth', *Arab Reform Bulletin*, Nov. 2006; Cody, E. and Moore, M., 'The best guerrilla force in the world', *Washington Post*, 14 Aug. 2006; Integrated Regional Information Network, 'Lebanon: the many hands and faces of Hezbollah', 29 Mar. 2006, URL <<http://www.irinnews.org/report.aspx?reportid=26242>>. Див. також розділ 10 цього видання.

²² Мелвін Н.Дж. "Іслам, конфлікти та тероризм", *Щорічник СІПІ 2006* (посилання 6), с.135-154.

між угрупованнями – починаючи з “Мусульманського братерства” (*Muslim Brotherhood*) в Єгипті та Фронту ісламської дії (*Islamic Action Front*) в Йорданії і закінчуючи бойовими Хезболою і Хамасом – усі вони критикують державу як штучне, безправне утворення, що не підтримується громадянами. Втрата правлячими елітами суспільного визнання, їх неспроможність захистити права людини та гарантувати задоволення мінімальних для гідного життя потреб сприяли відродженню популістських недержавних рухів ісламістської опозиції.

На додаток до тероризму, ключовим елементом в аналізі конфліктів і загроз міжнародній безпеці – зокрема, конфліктів на Балканах – є транснаціональні злочинні мережі²³. Аналіз політико-економічного підґрунтя конфлікту висвітлює важливість транснаціональних, часто нелегальних, економічних мереж, що пов’язують між собою недержавних суб’єктів – від організованих злочинних угруповань до багатонаціональних компаній. Боротьба за природні ресурси в Африці – що особливо проявилось на прикладі “діамантів розбрату” – розглядається багатьма як один із ключових чинників затяжного і складного характеру конфліктів, зокрема, в Анголі, Демократичній Республіці Конго, Лівані і Сьєрра-Леоне²⁴. Крім того, протягом минулого десятиріччя транснаціональним кримінальним мережам надавалася зростаюча увага через їх політико-економічну важливість у конфліктах, а також (особливо після вересня 2001р.) через їх зв’язки з терористичними угрупованнями²⁵. Водночас, надмірне зосередження міжнародної спільноти на транснаціональному, навіть глобальному характері злочинності та тероризму може призвести до перебільшеної уваги до асиметричних загроз цих явищ для західних суспільств, тоді як насправді більший вплив злочинність і тероризм чинять, вірогідно, на конфлікти у країнах, що розвиваються.

III. Транснаціоналізм у збройних конфліктах 2006р.

Конфлікти у трьох географічних регіонах, що привертати міжнародну увагу у 2006р., найбільш яскраво демонструють деякі транснаціональні аспекти сучасних конфліктів. Конфлікти в Афганістані та Сомалі, війна Ізраїлю на два фронти – на Палестинських територіях і в Лівані – породжені різними,

²³ Berdal, M. and Serrano, M., *Transnational Organized Crime and International Security: Business as Usual?* (Lynne Rienner: Boulder, Colo., 2002); Gounev, P., ‘Stabilizing Macedonia: conflict prevention, development, and organized crime’, *Journal of International Affairs*, vol.57, no.1 (fall 2003), pp.229-240.

²⁴ Collier, P., ‘Natural resources and conflict in Africa’, Crimes of War Project, War in Africa, Oct. 2004, URL <http://www.crimesofwar.org/africa-mag/afr_04_collier.html>.

²⁵ Woodward, S.L., *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Brookings Institution Press: Washington, DC, 1995); United Nations, Final Report of the UN Panel of Experts on Violations of Security Council Sanctions against UNITA: The ‘Fowler Report’, in Letter dated 10 March from the chairman of the Security Council committee established pursuant to Resolution 864 (1993) concerning the situation in Angola addressed to the President of the Security Council, UN document S/2000/203, 10 Mar. 2000, URL <http://www.un.org/News/dh/latest/angolareport_eng.htm>, annex I; Sanderson, T.M., ‘Transnational terror and organized crime: blurring the lines’, *SISIS Review of International Affairs*, vol.24, no.1 (winter/spring 2004), pp.49-61.

специфічними обставинами. Однак усі вони ілюструють обмеженість державоцентричного розуміння природи та походження насильства як основи розв'язання конфліктів. У кожному випадку порожнечу, що з'явилася через слабкість або очевидну нелегітимність держави, заповнили дедалі більш значимі недержавні суб'єкти, підтримані транскордонними асоціаціями та мережами.

Афганістан

У 2006р. Афганістан зазнав найбільшого насильства з часів розпочатої у 2001р. інтервенції під проводом США, метою якої було повалення режиму Талібану. Після поразки Талібан спромігся відновити в неочікуваному масштабі здатність організувати масові виступи повстанських сил (особливо на півдні країни) проти урядових та іноземних сил безпеки. Головним транснаціональним чинником конфлікту була здатність Талібану діяти з баз, розташованих у сусідньому Пакистані (звинувачення, яке багатьма сприймалося як доведений факт, але заперечувалося Урядом Пакистану) – із зони, недосяжної для дій коаліційних сил безпеки²⁶.

У 2006р. насильство в Афганістані сягнуло безпрецедентного рівня: число загиблих склало близько 4 000 осіб, чверть із яких – цивільні²⁷. Пік ескалації насильства припав на середину року, коли НАТО та військове командування США розпочали операції з метою вибити Талібан з укріплених позицій у східній і південній частинах Афганістану – головним чином, у провінціях Гельманд, Кандагар та Орузган. В окремих регіонах країни проблеми безпеки призвели до припинення робіт з відбудови та розвитку. Побоювання, що досі слабка афганська держава не здатна стримати транснаціональних терористів, залишалось одним з потужних мотивів для подовження міжнародної присутності у країні.

На початку 2006р. міжнародна конференція в Лондоні, скликана за ініціативою афганського Уряду, ООН, міжнародних донорів і присвячена проблемам Афганістану, завершилася укладенням Афганського пакту (*Afghanistan Compact*), що ґрунтується на повній імплементації Боннської угоди 2001р.²⁸ Уряд Афганістану представив власний п'ятирічний план розвитку, покликаний консолідувати державотворчий процес, а міжнародні донори пообіцяли виділити на наступні п'ять років \$10 млрд. на допомогу у відбудові країни. Проте, нездатність Уряду розширити контрольовану ним зону і встановити порядок на значній території країни перешкодила зусиллям з розвитку демократичних інститутів. На підконтрольних Уряду територіях відсутність досвіду, клановість, корупція і брак ресурсів продовжували ускладнювати належне управління²⁹.

²⁶ Rubin, B.R., 'Saving Afghanistan', *Foreign Affairs*, vol.86, no.1 (Jan./Feb. 2007); Gall, C., 'Pakistan accused of backing Taliban', *International Herald Tribune*, 21 Jan. 2007.

²⁷ Zabuli, S., 'Afghanistan: NATO mission sees death toll zoom this year', Inter Press Service, 2 Dec. 2006, URL <<http://ipsnews.net/print/asp?idnews=35690>>. Про конфлікт в Афганістані див. також додаток 2А цього видання.

²⁸ The Afghanistan Compact, agreed at the London Conference on Afghanistan, 31 Jan. - 1 Feb. 2006, URL <[http://www.fco.gov.uk/Files/kfile/20060130 Afghanistan Compact Final Final.0.doc](http://www.fco.gov.uk/Files/kfile/20060130%20Afghanistan%20Compact%20Final%20Final.0.doc)>.

²⁹ International Crisis Group, 'Countering Afghanistan's insurgency: no quick fixes', Asia Report no.1223 (2 Nov. 2006).

Навесні 2006р. хвиля наступальних операцій Талібану спричинила наступне погіршення стану безпеки та засвідчила набуття Талібаном потужності, впевненості та рішучості. Кількість воєнних зіткнень і підвищення рівня насильства стали також проявом змін у стратегії проведення операції коаліційних сил *Enduring Freedom* – поширення зони дій на південь країни та підготовки до передачі оперативної відповідальності Міжнародним силам сприяння безпеці (*International Security Assistance Force, ISAF*) під проводом НАТО³⁰.

Відчутний брак покращення життя багатьох афганців (насамперед, у зонах бойових дій), а також велике число жертв серед цивільного населення (особливо від повітряних ударів НАТО) послабили підтримку Уряду та багатонаціональних збройних сил народом Афганістану³¹. З II половини 2005р. відбулися зміни в тактиці Талібану – почалося використання на регулярній основі терористів-смертників (практики, якої раніше в Афганістані не було)³². За словами офіцера військової розвідки США, протягом 2006р. терористами-смертниками було скоєно загалом 139 терактів, що значно більше, порівняно з 27 терактами у 2005р.³³ Крім того, різко зросла кількість випадків мінування шляхів сполучення. Обидва типи терористичних дій засвідчили, що афганські повстанці мають доступ до більш досконалих технологій і кращої підготовки. Такі зміни тактики змусили окремих спостерігачів відзначити подібність повстанських рухів Афганістану та Іраку³⁴, що може бути ознакою поширення моделей конфлікту у транснаціональному масштабі. Поряд із заявами Талібану про наявність “контактів з іракськими моджахедами”³⁵ і твердженнями окремих аналітиків про участь іракських бойовиків у підготовці чи командуванні операціями в Афганістані, що підтверджувалося застосуванням повстанцями нових тактики та технологій, існують припущення, що нова тактика потрапила з Іраку або через людські контакти, або просто шляхом поширення інформації через пресу³⁶.

³⁰ У 2004-2005рр. Талібан поширив вплив на великі південні території Афганістану завдяки незначній присутності там міжнародних та урядових сил безпеки. Див.: Walsh, D., ‘US troops to lead major attack on Taliban’, *The Guardian*, 14 June 2006, URL <<http://www.guardian.co.uk/afghanistan/story/0,,1797387,00.html>>. Про Міжнародні сили сприяння безпеці див. також розділ 3 цього видання.

³¹ ‘A survey of the Afghan people: Afghanistan in 2006’, Asia Foundation, Nov. 2006, URL <<http://www.asiafoundation.org/pdf/AG-survey06.pdf>>; Human Rights Watch, ‘Afghanistan: NATO should do more to protect civilians’, 30 Oct. 2006, URL <<http://hrw.org/english/docs/2006/10/30/afghan14475.htm>>.

³² Rahmani, W., ‘Combating the ideology of suicide terrorism in Afghanistan’, *Terrorism Monitor*, vol.4, no.21 (2 Nov. 2006), URL <<http://www.jamestown.org/terrorism/news/article.php?articleid=2370192>>.

³³ Associated Press, ‘Resurgent Taliban is focus of Gates’ visit to Afghanistan’, 16 Jan. 2007. На початку грудня 2006р. НАТО оголосив, що протягом року атаки терористів-смертників призвели до загибелі 227 афганців і 17 іноземних військовослужбовців. Див.: ‘Afghan suicide attack kills six’, BBC News, 6 Dec. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6212450.stm>>.

³⁴ Rubin, B.R., *Afghanistan’s Uncertain Transition from Turmoil to Normalcy*, Council on Foreign Relations, Center for Preventive Action, Council Special Report no.12 (Council on Foreign Relations Press: New York, N.Y., Mar. 2006), p.7, URL <http://www.cfr.org/content/publications/attachments/Afghanistan_CSR.pdf>.

³⁵ Scheuer, M., ‘History overtakes optimism in Afghanistan’, *Terrorism Focus*, vol.3, no.6 (14 Feb. 2006), URL <<http://www.jamestown.org/terrorism/news/article.php?articleid=2369902>>.

³⁶ Karzai, H., ‘Afghanistan and the globalisation of terror tactics’, *IDSS Commentaries*, 4 Jan. 2006, pp.1-2, URL <<http://www.studies.agentura.ru/centres/idss/afghantactics.pdf>>; Rohde, D. and Risen, J., ‘CIA review highlights Afghan leader’s woes’, *New York Times*, 5 Nov. 2006; Gall, C., ‘Attacks in Afghanistan grow more frequent and lethal’, *New York Times*, 27 Sep. 2006.

За оцінкою Управління ООН з питань наркотиків і злочинності (*UN Office on Drugs and Crime, UNODC*), вирощування опійного маку в Афганістані у 2006р. могло збільшитися майже на 59%, причому, обсяг торгівлі наркотиками сягає \$2,7 млрд. – третини внутрішнього національного продукту Афганістану³⁷. Попри реалізацію витратної дворічної урядової програми ліквідації наркотичних культур і їх заміщення в сільськогосподарському балансі, зусилля зі знищення посівів маку часто погіршували й без того важку для бідних фермерів економічну ситуацію і підживлювали загальне невдоволення та підтримку ними повстанського руху³⁸. Поступово зв'язки між транснаціональною організованою злочинністю та наркаторгівлею стали вважатися однією з головних проблем безпеки³⁹. Окремі посадовці США стверджують, що кримінальні елементи та пов'язані з наркобізнесом незаконні збройні угруповання становлять для майбутнього розвитку Афганістану більшу небезпеку, ніж Талібан⁴⁰.

Зв'язок між нелегальною наркаторгівлею і повстанською діяльністю Талібана є складним та охоплює кримінальні мережі інформаторів, різноманітні маршрути контрабанди та систему їх захисту. За повідомленнями, Талібан обкладає транзитним митом каравани з наркотиками за безпечне перетинання підконтрольних йому дільниць кордонів⁴¹, – що виглядає різким контрастом з позицією Талібана наприкінці періоду його правління, коли він передбачав повністю заборонити вирощування опійного маку⁴².

Крім того, у 2006р. підвищилося занепокоєння ймовірною підтримкою афганських повстанців з боку їх прихильників у Пакистані, з яким Афганістан має велику довжину “прозорих” кордонів і складну історію взаємин. Між Президентом Афганістану Х.Карзаєм (*Hamid Karzai*) і Президентом Пакистану

³⁷ Afghan Ministry of Counter Narcotics, Survey and Monitoring Directorate and United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), Illicit Crop Monitoring Programme, *Afghanistan Opium Survey 2006*, Executive Summary, Sep. 2006, URL <http://www.unodc.org/unodc/crop_monitoring.html>; Buddenberg, D. and Byrd, W.A. (eds), UNODC and World Bank, *Afghanistan's Drug Industry: Structure, Functioning, Dynamics, and Implications for Counter-Narcotics Policy* (UNODC: New York, N.Y., Nov. 2006), section 2, URL <http://www.unodc.org/pdf/Afgh_drugindustry_Nov06.pdf>.

³⁸ UNODC стверджувало, що збільшення врожаю маку на півдні можна частково пояснити наявністю потужних місцевих повстанських сил, внаслідок чого значні території опинилися поза контролем центральної влади. Див.: Buddenberg and Byrd (посилає 37); UNODC (посилає 37); ‘UN warns of soaring Afghan opium’, BBC News, 2 Sep. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5308180.stm>>.

³⁹ Загалом, залежність між слабкістю країни та посиленням транснаціональної організованої злочинності почала вважатися проблемою із середини 1990-х років, але, попри очевидні наслідки для внутрішньої і транскордонної безпеки, їй не надавали достатньої уваги. Див.: Cornell, S., ‘Narcotics, radicalism, and armed conflict in central Asia: the Islamic Movement of Uzbekistan’, *Terrorism and Political Violence*, no.17 (2005), pp.577-597.

⁴⁰ Gallis, P., *NATO in Afghanistan: A Test of the Transatlantic Alliance*, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress (US Library of Congress, CRS: Washington, DC, 22 Aug. 2006), p.5.

⁴¹ Wright, J., ‘Afghanistan's opiate economy and terrorist financing’, *Jane's Intelligence Review*, vol.28, no.3 (Mar. 2006), pp.36-42; Wright, J., ‘The changing structure of the Afghan opium trade’, *Jane's Intelligence Review*, vol.18, no.9 (Sep. 2006), pp.6-14.

⁴² Після 20 років безперервного збільшення посівів опійного маку, заборона Талібаном його вирощування в липні 2000р. призвела до небувалого (на 91%) скорочення макових посівів – з 82 172 га у 2000р. до 7 606 га у 2001р. Див.: United Nations International Drug Control Programme (UNDCP), *Afghanistan Annual Opium Poppy Survey 2001* (UNDCP: Islamabad, 2001), p.ii.

П.Мушаррафом (*Pervez Musharraf*) склалися напружені дипломатичні відносини. Лідери звинувачують один одного в бездіяльності в боротьбі проти бойовиків Талібану⁴³. П.Мушарраф обвинувачується в неспроможності знищити тренувальні бази та притулки талібських повстанців і союзників Аль-Каїди, розташовані в зоні розселення племен, яка перебуває під федеральним управлінням (*Federally Administrated Tribal Areas, FATA*) Пакистану⁴⁴. На початку 2007р. директор з питань національної розвідки США стверджував, що Аль-Каїда та Талібан створили “критично важливі бази” в Пакистані, з яких вони можуть відновлювати свої сили⁴⁵. Та обставина, що прикордонні території вздовж афгано-пакистанського кордону населяють представники однієї етнічної групи – пуштуни, а також зростаюча підтримка талібського повстанського руху і зростання релігійного екстремізму призвели, як повідомляють, до “талібанізації” пакистанської зони *FATA* – тих областей, де урядовий контроль завжди був дуже слабким⁴⁶.

У доповідях за 2006р. засвідчувалася можливість надання Пакистаном цілеспрямованої підтримки через сприяння діяльності Талібану з боку пакистанської Міжвидової розвідки (*Inter-Services Intelligence, ISI*) за принципом “заплющених очей”, а також шляхом додаткової фінансової допомоги та координації транскордонної діяльності⁴⁷. Високопосадовці Афганістану та НАТО наполегливо висувають обвинувачення Пакистану у продовженні ним підтримки Талібану, які, своєю чергою, гнівно спростовуються пакистанською владою⁴⁸.

5 вересня 2006р. П.Мушарраф засвідчив припинення дорогої воєнної кампанії проти екстремістів у зоні *FATA*, – підписавши неоднозначну мирну угоду зі старійшинами племен Північного Вазірістану із закликом до припинення збройної боротьби, демонтажу прикордонних блок-постів, побудованих для виявлення членів Аль-Каїди та Талібану, а також звільнення 132 бійців Талібану, які утримувалися в пакистанських в'язницях⁴⁹. Невдовзі надійшли

⁴³ Morarjee, R. and Bokhari, F., ‘Dispute hits bid to tackle Taliban’, *Financial Times*, 9-10 Dec. 2006, p.5; Gall, C., ‘Pakistan’s support for militants threatens region, Karzai says’, *New York Times*, 13 Dec. 2006.

⁴⁴ Крім того, зони *FATA* вважаються базами для інших видів злочинності, зокрема, контрабанди наркотиків. Про транскордонні відносини Афганістану див.: ‘Afghanistan’s regional diplomacy: starting from scratch’, *Strategic Comments*, vol.12, no.5 (15 June 2006); Saikal, A., ‘Securing Afghanistan’s border’, *Survival*, vol.48, no.1 (spring 2006), pp.129-142.

⁴⁵ ‘Annual threat assessment of the Director of National Intelligence’, Negroponte, J.D., Director of National Intelligence, 11 Jan. 2007, URL <<http://intelligence.senate.gov/070111/negroponte.pdf>>; Walker, P., ‘Al-Qaida rebuilding in Pakistan, US says’, *The Guardian*, 12 Jan. 2007.

⁴⁶ International Crisis Group, ‘Pakistan’s tribal areas: appeasing the militants’, Asia Report no.125 (11 Dec. 2006). Докладніше про афгано-пакистанські зв’язки та пуштунський націоналізм див.: Abou-Zahab, M. and Roy, O., *Islamist Networks: The Afghan–Pakistan Connection* (Columbia University Press: New York, N.Y., 2004).

⁴⁷ Rubin (посилання 26); ‘Afghanistan’s regional diplomacy: starting from scratch’ (посилання 44).

⁴⁸ Див., наприклад: Gall, C., ‘Pakistan accused of backing Taliban’, *International Herald Tribune*, 21 Jan. 2007.

⁴⁹ International Crisis Group (посилання 46); Niazi, T., ‘Pakistan’s peace deal with Taliban militants’, *Terrorism Monitor*, vol.4, no.19 (5 Oct. 2006), URL <<http://www.jamestown.org/terrorism/news/article.php?articleid=2370153>>. Подібна угода була реалізована в Південному Вазірістані у квітні 2005р.

повідомлення про збільшення випадків несанкціонованого перетину кордону з цих територій та отримання Талібаном і його прихильниками змоги діяти більш вільно на всій території Афганістану: джерела США і НАТО стверджували, що восени кількість нападів у східних провінціях Афганістану зросла втричі⁵⁰. Як виявилось, розширення реформ в Афганістані опинилося в заручниках його проблематичних стосунків з Пакистаном.

На початку 2006р. від рук афганської поліції загинули кілька учасників протестів проти публікації в датській газеті у вересні 2005р. карикатур на пророка Мухаммеда⁵¹. Неспроможність впоратися з протестами стала ще одним свідченням внутрішньої слабкості афганського режиму. Протягом усього року нездатність найняти, підготувати і спорядити дієздатну поліцію в Афганістані продовжувала загострювати проблеми безпеки, особливо на півдні країни. У травні випадки насильства в Кабулі набули значних масштабів, коли новачки-поліцейські не змогли впоратися з демонстраціями та випадками пограбування, під час яких загинули 12 осіб⁵². З метою посилення поліцейських сил Афганістану, у 2007р. було запропоновано розгорнути Місію ЄС з підготовки поліції⁵³. Наявність багатьох проблем державотворення, з якими доводиться стикатися міжнародним структурам в Афганістані, продовжує порушувати питання про ефективність застосування західної моделі держави у країні, що має незначний історичний досвід функціонування централізованої влади.

Ізраїль, Палестинські території і Ліван

У 2006р. Ізраїль одночасно брав участь у двох конфліктах: з угрупованнями Хамас – на Палестинських територіях, і Хезболи – в Лівані. Перший конфлікт є ескалацію довготривалого і складного для врегулювання протистояння між Ізраїлем і палестинцями. Обидва конфлікти продемонстрували зростання ролі регіональних і транснаціональних мереж, а також існування зв'язку між державними та недержавними суб'єктами, оскільки зміцнення як Хамасу, так і Хезболи відбувалося за політичної, ідеологічної і практичної підтримки таких держав, як Іран і Сірія⁵⁴. За такої широкої участі, будь-яка ескалація, подібна до воєнної операції Ізраїлю в Лівані, може спричинити значне географічне поширення конфлікту. В більш широкому регіональному контексті,

⁵⁰ United Nations, Report of the Security Council mission to Afghanistan, 11 to 16 November 2006, UN document S/2006/935, 4 Dec. 2006; Rubin (посилання 26), p.71; 'Pakistan deals "aiding Taliban"', BBC News, 11 Dec. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/619355.stm>>.

⁵¹ Witte, G. and Nakashima, E., 'Cartoon protests stoke anti-American mood', *Washington Post*, 7 Feb. 2006.

⁵² Насильство розпочалося з дорожньої пригоди в Кабулі, де, за свідченням полковника США, через технічні проблеми у військовому конвої США загинула одна людина. Див.: 'NATO/Afghanistan: great wave of violence in Afghanistan: ISAF extracts EU delegation staff from Kabul', *Atlantic News*, no.3781 (1 June 2006), pp.1-2.

⁵³ ЄС погодив початок діяльності Місії з підготовки поліції з 13 лютого 2007р.

⁵⁴ Jones, C., 'Israeli offensive may not meet long-term objectives', *Jane's Intelligence Review*, vol.18, no.9 (Sep. 2006); Salhani, C. and Saoud, D., 'Analysis: Iran, Syria use Lebanese militia', UPI International Intelligence, 12 July 2006.

підтримка Іраном Хезболи, разом з посиленням впливу Ірану на Близькому Сході і зростанням потужності шиїтської спільноти в Іраку, висвітлили потенційну транснаціональну важливість шиїтського чинника в регіональній політиці.

У січні 2006р. Е.Ольмерт (*Ehud Olmert*) змінив на посаді Прем'єр-міністра Ізраїлю А.Шарона (*Ariel Sharon*) через хворобу останнього. Того ж місяця Хамас блискуче переміг на других виборах до Палестинської Законодавчої Ради (*Palestinian Legislative Council, PLC*) – законодавчої гілки влади Палестинської автономії (ПА, *Palestinian Authority, PA*), – поклавши край довготривалому політичному домінуванню в ПА угруповання Фатах (*Fatah*). Демократична перемога Хамасу на виборах привела до влади Уряд, який відмовився від переговорів про двостороннє врегулювання конфлікту з Ізраїлем, ледве не зруйнувавши будь-які перспективи співпраці між ПА та Ізраїлем або іншими міжнародними гравцями.

Ключові міжнародні зацікавлені сторони, зокрема, ЄС і США, скептично поставилися до можливості перетворення Хамасу, який вважається ними терористичною організацією, на надійного політичного партнера⁵⁵. Після виборів ізоляція ПА почала зростати, оскільки основні міжнародні країни-донори (очолювані США) відмовлялися підтримувати Хамас у його новій ролі. Ізраїль негайно зупинив перерахування податкових надходжень, зібраних від імені ПА, які у 2005р. складали близько 35% усього бюджету Автономії⁵⁶. У березні 2006р. ЄС і США призупинили фінансову допомогу новій Адміністрації ПА та її органам⁵⁷. Запроваджені США комерційні заборони скоротили фінансову підтримку з боку інших донорів через зменшення розмірів банківських переказів⁵⁸. ПА не могла видати службовцям заробітну плату, позбавивши засобів існування 30% населення Палестини⁵⁹. Незважаючи на те, що певна допомога все ж надавалася – завдяки дипломатичним зусиллям “близькосхідного квартету” (ЄС, ООН, Росії і США) з пошуку механізму прямої фінансової допомоги

⁵⁵ Державний департамент США в листопаді 2001р. вніс Хамас до списку іноземних терористичних організацій, а у вересні 2003р. так само зробив ЄС. Див.: US Department of State, ‘Foreign Terrorist Organizations (FTOs)’, 11 Oct. 2005, URL <<http://www.state.gov/s/ct/rls/fs/37191.htm>>; Council of the European Union, ‘Council Common Position 2003/651/CFSP of 12 Sep. 2003, updating Common Position 2001/931/CFSP on the application of specific measures to combat terrorism and repealing Common Position 2003/482/CFSP’, *Official Journal of the European Communities*, L 229 (13 Sep. 2003), pp.42-45.

⁵⁶ ‘A dilemma over Hamas and its cash?’, *The Economist*, 18 Feb. 2006, p.35; Brown, N.J., *Living with Palestinian Democracy*, Carnegie Endowment for International Peace Policy Brief no.46 (Carnegie Endowment for International Peace: Washington, DC, June 2006), p.6, URL <http://www.carnegieendowment.org/files/pb46_Brown_final.pdf>.

⁵⁷ ‘EU suspends aid to Palestinians’, BBC News, 7 Apr. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4887226.stm>>.

⁵⁸ Myre, G., ‘In new problem for Palestinians, banks reject transfers’, *New York Times*, 4 May 2006.

⁵⁹ World Bank, ‘The impending Palestinian fiscal crisis, potential remedies’, 7 May 2006, URL <<http://siteresources.worldbank.org/INTWESTBANKGAZA/Resources/PalestinianFiscalCrisis,PotentialRemediesMay7.pdf>>.

палестинському населенню – умови життя на Палестинських територіях залишалися жакливими, з мінімальним рівнем соціального забезпечення⁶⁰.

Політична фрагментація, разом з жорсткими фінансовими проблемами, призвели до подальшого погіршення стану безпеки⁶¹. Збройні сили та поліція розділилися на прихильників Фатаху та Хамасу; в Секторі Газа та на Західному Березі за участі обох угруповань почали траплятися збройні сутички та викрадення людей⁶². На додаток до сил безпеки, що підтримують переважно Фатах, Хамас у травні створив тіншову спецслужбу у складі 3 000 членів ополченських угруповань, які підтримують його власну позицію – чим викликав нову політичну кризу⁶³. Загальне зростання насильства можна пояснити підвищенням рівня злочинності, зумовленим бідністю населення в поєднанні з наявністю надлишкових запасів зброї⁶⁴.

Через нестабільність у Палестині, спричинену внутрішньополітичним суперництвом, пошуки шляхів мирного врегулювання затяжного палестинсько-ізраїльського конфлікту призупинилися. Березневі вибори до ізраїльського Парламенту засвідчили переважну підтримку електоратом односторонніх дій Ізраїлю. Вибори в ПА завершилися перемогою Хамасу. Результати цих обох виборів стали ознакою припинення переговорів⁶⁵. Оскільки Хамас не визнав державу Ізраїль і відмовився від припинення насильства як методу опору, результати обох виборів, по суті, призвели до зупинки мирного процесу⁶⁶.

Між Ізраїлем і палестинцями продовжувалися жорсткі сутички, що періодично завершувалися рейдами проти ймовірних бойовиків на Палестинських

⁶⁰ 17 червня “квартет” проголосив створення тимчасового міжнародного механізму спрямування допомоги (через служби охорони здоров’я і грошові соціальні виплати), який дав досить позитивні результати. Див.: Middle East Quartet Statement, Washington, DC, 17 June 2006, S163/06, URL <<http://www.state.gov/p/nea/rls/72900.htm>>; International Institute for Strategic Studies (IISS), *Strategic Survey 2006: The IISS Annual Review of World Affairs* (Taylor & Francis: London, 2006), p.230; European Commission, ‘40,000 Palestinian families to benefit from EU social allowances at the start of Ramadan’, Press release IP/06/1251, 25 Sep. 2006; Morris, H., ‘Pain of Hamas boycott worse than expected’, *Financial Times*, 9 May 2006; and Erlanger, S., ‘As Gazans wait for aid, their situation is dire’, *New York Times*, 11 May 2006.

⁶¹ ‘Testing time as Hamas goes it alone’, BBC News, 19 Mar. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4823602.stm>>. Хамас провів переговори з Фатахом про формування уряду єдності, але вони провалились, і Хамас сформував діючий Уряд самостійно.

⁶² IISS (посилання 60), p.229; Myre, G., ‘After shootout, Palestinians try to calm infighting’, *New York Times*, 9 May 2006; and Morris, H., ‘Further clashes in Gaza despite appeals for calm’, *Financial Times*, 9 May 2006.

⁶³ ‘Hamas, Syria, Iran coordinate strategy to gain control of Palestinian Authority’, 28 May 2006, World News Connection, National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce.

⁶⁴ International Crisis Group, ‘The Arab–Israeli conflict: to reach a lasting peace’, Middle East Report no.58 (5 Oct. 2006).

⁶⁵ Партія Кадіма (*Kadima Party*) на чолі з Е.Ольмертом, що перемогла на виборах, підтримує односторонній підхід до вивільнення окупованих територій, започаткований А.Шароном у 2005р. одностороннім виводом військ із Сектору Газа. Див.: ‘Shutting itself in, hoping for the best’, *The Economist*, 23 Mar. 2006.

⁶⁶ Крім того, погіршення політичної та економічної ситуації в Палестині не залишило жодної можливості та дієздатної політичної сили для ефективних переговорів з Ізраїлем. Див.: ‘Moderating hand needed to guide Hamas and Israel to peace table’, *Jane’s Intelligence Review*, vol.12, no.6 (June 2006), pp.28-30; International Crisis Group (посилання 64), p.2.

територіях. Удари з районів Сектору Газа та Західного Берега із застосуванням реактивних снарядів *Qassam*, а також напади смертників, організовані близькими до Фатаху Бригадами мучеників Аль-Акса (*al-Aqsa Brigades*) та Палестинським ісламським джихадом (*Palestinian Islamic Jihad, PIJ*), спричинили у квітні і травні поновлення повітряних ударів Ізраїлю – з жертвами серед палестинського населення⁶⁷. Повітряний напад Ізраїлю, під час якого загинули вісім цивільних палестинців, і ракетний обстріл ізраїльської території угрупованням *Izz ad-Din al-Qassam Brigades*, бойовим крилом Хамаса, повністю перекреслили неформальне перемир'я, досягнуте в лютому 2005р.⁶⁸

Насильство загострилося 25 червня, коли угруповання *Izz ad-Din al-Qassam Brigades*, Комітети народного опору (*Popular Resistance Committees, PRC*) та невідоме до того часу угруповання Армія Ісламу (*Army of Islam*) здійснили напад на пост ізраїльської армії поблизу кордону з Сектором Газа: два ізраїльські військовослужбовці загинули, а один – потрапив у полон⁶⁹. Ізраїль відповів крупною військовою операцією і через лічені години після цього нападу увійшов до Сектору Газа, що було першим воєнним вторгненням Ізраїлю після виведення ним військ з цього регіону у 2005р.⁷⁰ На Західному Березі під час операції Ізраїлю були заарештовані близько 60 членів Хамасу, в т.ч. кілька міністрів⁷¹. Після цього відбувся обмін ракетними ударами та повітряними нападами, внаслідок яких до середини липня загинули близько 65 палестинців та один ізраїльтянин⁷².

12 липня, під час рейду через кордон поблизу ізраїльської військової бази шиїтського угруповання Хезбола та його бойового крила, угруповання Ісламський опір (*Islamic Resistance*), що базується в Лівані, були викрадені два ізраїльські військовослужбовці та ще кілька – вбиті⁷³. Ізраїль заявив, що роль Хезболи як політичного гравця з представництвом в Уряді Лівану робить цей напад не просто терористичним актом, а нападом з боку держави Ліван. Ізраїль відмовився від переговорів про будь-які пропозиції з обміну полоненими

⁶⁷ International Crisis Group, *CrisisWatch*, no.33 (1 May 2006), p.10; *CrisisWatch*, no.34 (1 June 2006), p.11; 'Bomber strikes Israeli settlement', BBC News, 31 Mar. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4863022.stm>>; 'Israel blames Hamas for bombing', BBC News, 19 Apr. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4917704.stm>>.

⁶⁸ 'Hamas breaks truce with rockets', BBC News, 10 June 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5066768.stm>>.

⁶⁹ 'Israeli soldier 'seized' in raid', BBC News, 25 June 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5115092.stm>>.

⁷⁰ 'Israeli soldiers push into Gaza', BBC News, 28 June 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5123640.stm>>. Про виведення військ із Сектору Газа див.: Холмквіст К. "Крупні збройні конфлікти", *Щорічник СІПІ 2006* (посилання 6), с.87-119.

⁷¹ 'Might something good come out of it this time?', *The Economist*, 1 July 2006, p.39. Палестинський Прем'єр-міністр І.Ханія (*Ismail Haniyeh*) заперечив, що йому відомо будь-що про цей напад, що може свідчити про певні розбіжності думок в організації. Див.: Rais, F. R., 'Hamas: the present stage', *Strategic Studies*, vol.26, no.3 (2006), p.82.

⁷² al-Mughrabi, N., 'Israel kills 18 in Gaza as fighting intensifies', Reuters, 6 July 2006; 'Deaths mount in attacks on Gaza', BBC News, 12 July 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5171148.stm>>.

⁷³ Hardy, R., 'Hezbollah capture marks new escalation', BBC News, 12 July 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5172760.stm>>.

та відповів на цю свідому провокацію військовою наступальною операцією проти баз Хезболи на півдні Лівану⁷⁴.

Війська Ізраїлю здійснили потужні авіаційні удари та ввели 30-тисячний контингент до Лівану – вперше після виводу своїх військ з цієї країни у 2000р. У відповідь Хезбола обстріляла реактивними снарядами місце дислокації ізраїльських військ і міста в північній частині Ізраїлю. Обидві сторони поширили військові операції на цивільні об'єкти. Намагаючись запобігти переміщенню викрадених ізраїльських солдатів і припинити постачання до Хезболи зброї із-за кордону, Ізраїль атакував об'єкти інфраструктури на всій території Лівану, зокрема, цивільний аеропорт і єдину автомагістраль між Ліваном і Сірією, а також проголосив повітряну та морську блокаду країни⁷⁵.

34-денний конфлікт завершився в серпні, коли Ізраїль, Хезбола та Уряд Лівану погодилися, відповідно до Резолюції Ради Безпеки (РБ) ООН №1701, припинити вогонь, а Ізраїль почав поступовий вивід військ з Лівану⁷⁶. До того часу у збройних сутичках загинули, за оцінками, 1 191 ліванець і 162 ізраїльтянина, в обох країнах з'явилося багато переміщених осіб, були зруйновані тисячі домівок (переважна більшість – у Лівані) і безліч будівель та об'єктів інфраструктури; втрати в обох країнах склали мільярди доларів⁷⁷.

Конфлікт завершився непереконливими результатами – як для Ізраїлю, так і для Хезболи. Ізраїлю не вдалося повернути викрадених солдатів і домогтися успіху в реалізації більш широкої мети – ліквідувати загрозу, що, на його думку, становили для ізраїльських кордонів бойовики Хезболи. Збройна боротьба виявила військові недоліки Ізраїлю, а його операції були піддані критиці всередині країни через погану координацію і низьку ефективність, що спричинило проблеми для Уряду Е.Ольмерта⁷⁸. Потужність Хезболи, з ретельно розробленою системою бункерів і масштабним нарощуванням озброєнь, яку не помітила ізраїльська розвідка, здивувала багатьох спостерігачів⁷⁹. Попри

⁷⁴ Myre, G. and Erlanger, S., 'Clashes spread to Lebanon as Hezbollah raids Israel', *New York Times*, 13 July 2006. Агресивна відповідь Ізраїлю, здавалося, здивувала керівництво Хезболи, яке до того мало успіх в обміні викрадених ізраїльтян на ув'язнених членів угруповання та союзників. Див.: Susser, A., 'The war in Lebanon and the new Middle East', *RUSI Journal*, vol.15, no.4 (Aug. 2006), p.36.

⁷⁵ Jones (посилання 54); Salhani and Saoud (посилання 54). Див. також розділ 10 цього видання.

⁷⁶ Резолюція РБ ООН №1701 від 11 серпня 2006р. Текст цієї та інших резолюцій РБ ООН див.: URL <<http://www.un.org/documents/scres.htm>>. Про посилені Тимчасові сили ООН у Лівані, завданням яких є спостереження за дотриманням припинення вогню, див. у розділі 3 цього видання.

⁷⁷ Див.: Lebanese Presidency of the Council of Ministers, Higher Relief Council, 'Lebanon under siege', URL <<http://www.lebanonundersiege.gov.lb/english/F/Main/index.asp?>>; Israeli Ministry of Foreign Affairs, 'Israel-Hizbullah conflict: victims of rocket attacks and IDF casualties', 12 July 2006, URL <<http://www.mfa.gov.il/MFA/Terrorism-+Obstacle+to+Peace/Terrorism+from+Lebanon-+Hizbullah/Israel-Hizbullah+conflict-+Victims+of+rocket+attacks+and+IDF+casualties+July-Aug+2006.htm>>; 'Lebanon falters over truce detail', BBC News, 14 Aug. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4789083.stm>>. Цифри важко перевірити, до того ж вони дуже різняться в різних джерелах. Див. додаток 2А цього видання.

⁷⁸ 'Israel's military chief resigns', BBC News, 17 Jan. 2007, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6269353.stm>>; van Creveld, M., 'Israel's Lebanese war', *RUSI Journal*, vol.151, no.5 (Oct. 2006), pp.40-43; Myre, G., 'Israel forms committee to investigate Lebanon war', *New York Times*, 18 Sep. 2006.

⁷⁹ Blanford, N., 'Deconstructing Hizbullah's surprise military prowess', *Jane's Intelligence Review*, vol.18, no.11 (Nov. 2006).

значні людські втрати та суттєве виснаження арсеналу озброєнь, війна сприяла зростанню підтримки Хезбола в Лівані та загалом на Близькому Сході, а також зробила це угруповання символом опозиції до Ізраїлю⁸⁰. Підбадьорена самопроголошеними воєнною доблестю і “священною перемогою”, Хезбола відкрито запропонували Хамасу гостро необхідну йому фінансову підтримку⁸¹. Після припинення вогню Хезбола відразу перебрала керівництво відновлювальними роботами. За умови фінансової допомоги від багатої ліванської діаспори та зовнішніх держав (зокрема, Ірану), Хезбола проголосила намір відбудувати протягом року 15 тис. зруйнованих житлових будинків і надати кожній постраждалій сім’ї по \$12 тис. на ремонт житла⁸².

Суперечливі наслідки одностороннього рішення Хезбола здійснити напад на Ізраїль запламували внутрішню політику Лівану. Попри умови Резолюції РБ ООН №1701, Хезбола відмовилася роззброюватись, а ліванський Уряд висловив небажання силою роззброювати угруповання⁸³. У II половині року, внаслідок невдоволення політичним представництвом партій у підтримуваному Заходом коаліційному Уряді на чолі з Прем’єр-міністром Ф.Сініорою (*Fouad Siniora*), Хезбола закликала створити новий уряд єдності. Крім того, Хезбола намагалася отримати право вето в діючому Уряді з метою, на думку окремих спостерігачів, блокування ймовірних судових процесів над сирійськими чиновниками, звинуваченими в замаху на кількох провідних політичних діячів Лівану, в т.ч. колишнього Прем’єр-міністра Р.Аль-Харірі (*Rafiq al-Hariri*)⁸⁴. З цих та деяких інших причин з’явилася враження, що, попри виведення військ після ненасильницької “Кедрової революції” 2005р., Сірія намагалася подовжити вплив на процеси в Лівані у власних інтересах⁸⁵. Оскільки вимоги більшого представництва в Уряді залишилися незадоволеними, в листопаді 2006р. Хезбола та її союзники відкликали з Уряду своїх міністрів⁸⁶. Кожна сторона в Уряді закликала своїх прихильників до демонстрацій на знак її підтримки.

⁸⁰ Slackman, M., ‘Lebanon throng hails Hezbollah chief, who calls militia stronger’, *New York Times*, 23 Sep. 2006.

⁸¹ Smith, C.S., ‘Lebanon’s future: bending toward Hezbollah or leaning to the West’, *New York Times*, 22 Sep. 2006.

⁸² Kifner, J., ‘Hezbollah leads work to rebuild, gaining stature’, *New York Times*, 16 Aug. 2006; Integrated Regional Information Network, ‘Lebanon: 3,000 displaced remain as rebuilding starts’, 24 Aug. 2006.

⁸³ England, A., ‘Hizbollah stages show of strength with huge rally’, *Financial Times*, 23/24 Sep. 2006, p.5.

⁸⁴ International Crisis Group, ‘Lebanon at a tripwire’, Middle East Briefing no.20 (21 Dec. 2006). Розслідування ООН дійшло висновку про “участь Сирії в цьому терористичному акті”. Див.: Report of the International Independent Investigation Commission pursuant to Security Council Resolution 1595 (2005) in United Nations, Letter dated 20 October 2005 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council, UN document S/2005/662, 20 Oct. 2005, URL <<http://www.un.org/news/dh/docs/mehlisreport/>>. 21 листопада був вбитий налаштований проти Сирії ліванський міністр промисловості П.Жемайель (*Pierre Gemayel*) – то був 16 за два роки акт насильства проти опонентів Сирії. Див.: ‘Who’s the assassin?’, *The Economist*, 25 Nov. 2006, pp.46-47.

⁸⁵ Виведення сирійських військ і розвідувального персоналу було завершено 26 квітня 2005р. – після масових публічних протестів внаслідок замаху на Р.Аль-Харірі і згідно з Резолюцією РБ ООН №1559 від 2 вересня 2004р. Див.: IISS (посилення 60), p.230.

⁸⁶ Slackman, M., ‘Lebanon talks collapse as Shiites vacate cabinet’, *New York Times*, 12 Nov. 2006.

Протягом II половини року на Палестинських територіях продовжувалися безперервні атаки Ізраїлю та періодичні міжфракційні сутички. Особливо жорстокі сутички точилися в Секторі Газа між силами Хамасу, що на той час формально складала частину сил поліції, і представниками лояльних до Фатаху сил безпеки, які вдавалися до протестів через невплату заробітної плати. Це викликало побоювання спалаху громадянської війни⁸⁷. В Секторі Газа Ізраїль провів тижневу операцію в м.Бейт-Ханун, внаслідок якої загинули понад 50 палестинців, а також масований артилерійський обстріл, що забрав життя 18 цивільних жителів (імовірно, через помилки в ціленаведенні)⁸⁸. У відповідь, Хамас пообіцяв відновити напади смертників в Ізраїлі, що могло б означати зворотний процес у перетворенні цього бойового угруповання на політичну партію⁸⁹.

Спроби Хамасу подолати політичну безвихідь і покласти край міжнародному фінансовому бойкоту через створення уряду національної єдності зазнали невдачі, коли з'ясувалося, що це угруповання ніколи не визнає існування Ізраїлю⁹⁰. Дипломатичні зусилля ускладнювалися розбіжностями між політичними курсами керівництва Хамасу в ПА і ще більш радикальної фракції, що перебувала у вигнанні в Сирії. Посилені спроби розпочати діалог зіткнулися з небажанням США та інших держав легітимізувати недержавних суб'єктів, причетних, на їх думку, до терористичної діяльності⁹¹.

На початку 2007р. перспективи швидкого вирішення цієї окремої, але взаємопов'язаної з іншими, кризи на Близькому Сході виглядали примарними. В Лівані Хезбола закликала до страйків, які обернулися насильством і ще більшими ускладненнями для обраного Уряду⁹². Тим часом, у Парижі зібралися на конференцію міжнародні донори, які підтвердили намір допомагати Уряду Ф.Сініори та пообіцяли йому фінансову підтримку. Своєю чергою, лідер Хезболи шейх Х.Насралла (*Hassan Nasrallah*) закликав Ліван звільнитися від іноземного впливу і стверджував, що Ізраїль під час війни діяв як довірена особа США, просуваючи інтереси останніх у цьому регіоні⁹³.

Якщо не станеться зміни дестабілізуючого впливу регіональних гравців на неупереджене та конструктивне втручання міжнародної спільноти, то прогрес із врегулювання ліванського конфлікту виглядає малоімовірним⁹⁴. Хоча

⁸⁷ Erlanger, S., 'Fatal clashes in Gaza over unpaid salaries', *New York Times*, 2 Oct. 2006.

⁸⁸ Morris, H., 'Israelis vow to press on with Gaza offensive', *Financial Times*, 6 Nov. 2006, p.3; Morris, H., 'Israel's attacks on Gaza are bringing factions together, say Palestinians', *Financial Times*, 11-12 Nov. 2006, p.6.

⁸⁹ Fisher, I., 'Palestinians mourn civilians killed by Israel', *New York Times*, 10 Nov. 2006; Devi, S. and Morris, H., 'Talks resume on government as Gaza buries its dead', *Financial Times*, 10 Nov. 2006, p.6.

⁹⁰ Myre, G., "'We will not recognise Israel', Palestinian premier affirms', *New York Times*, 7 Oct. 2006; 'Hamas: no recognition of Israel', BBC News, 14 Nov. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6146968.stm>>.

⁹¹ Neumann, P.R., 'Negotiating with terrorists', *Foreign Affairs*, vol.86, no.1 (Jan./Feb. 2007), pp.128-138.

⁹² Bakri, N. and Fattah, H.M., 'Clash pits Hezbollah against rule in Lebanon', *New York Times*, 24 Jan. 2007.

⁹³ Siegman, H., 'How Bush's backing imperils Israel', *Financial Times*, 15 Sep. 2006, p.11; 'Hezbollah leader urges defiance', BBC News, 7 Dec. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6219732.stm>>.

⁹⁴ Berkovich, D., 'Political deterioration in Lebanon: domestic crisis, regional problem', *Insight*, no.1 (3 Dec. 2006).

домовленість про припинення вогню, запроваджена Резолюцією РБ ООН №1701, залишається, по суті, чинною, подолати напруженість у Лівані не вдалося⁹⁵. Нездатність Ізраїлю попередити викрадення власних солдатів, перемогти Хезболу силою і зупинити ракетні обстріли країни із Сектору Газа, здавалося, послабили його потенціал стримування⁹⁶ та піддали сумніву його довгострокову стратегію забезпечення національної безпеки.

У 2006р. негативні транснаціональні впливи, очевидно, набагато переважували будь-які позитивні чинники. Обидва угруповання, Хамас і Хезбола, отримали вигоду, як мінімум, у вигляді політичної і матеріальної підтримки з боку Ірану та Сирії. Взаємопов'язана природа конфліктів на Близькому Сході була офіційно визнана в заклику британського Прем'єр-міністра Т.Блера (*Tony Blair*) стосовно створення “єдиної стратегії на Близькому Сході” з метою розв'язання проблем цього регіону⁹⁷. Проте, подібна стратегія вимагає дослідження нових шляхів залучення озброєних недержавних суб'єктів, які мають широку публічну підтримку та беруть на себе виконання функцій держави.

Сомалі

У 2006р. жорстокі бої і гуманітарна криза в Сомалі призвели до загибелі десятків цивільних осіб і спричинили масове переселення. Неспроможність *TFG* встановити контроль над усією територією країни дало можливість *UIC* розширити свій вплив – проти чого виступила спочатку лише підтримувана США група польових командирів у Могадішо. Через міжусобні чвари, що зумовлювали подальшу дезінтеграцію суспільства, в Сомалі посилювався вплив транснаціональних чинників, і країна перетворилася на плацдарм війни за регіональні інтереси та на один з вузлових пунктів “глобальної війни з тероризмом” Сполучених Штатів⁹⁸.

З часу повалення в 1991р. диктаторського режиму М.Барре (*Muhammad Siyad Barre*), країна пережила 16 років воєнної диктатури та усобиць. Позбавлена будь-якої державної влади, здатної встановити внутрішній порядок і протистояти деструктивним зовнішнім впливам, Сомалі була місцем, де перетиналися інтереси транснаціональних злочинності та тероризму. Злочинність є звичайним явищем у Сомалі: сутички точилися, як правило, на клановій основі та мотивувалися причинами скоріше економічного характеру (зокрема, “оподаткуванням” на при шляхових контрольно-перепускних пунктах і бурхливою торгівлею зброєю), ніж політичними цілями⁹⁹. Порти і прибережні води

⁹⁵ International Crisis Group, ‘Israel/Hizbollah/Lebanon: avoiding renewed conflict’, Middle East Report no.59 (1 Nov. 2006).

⁹⁶ Susser, A., ‘The war in Lebanon and the new Middle East’, *RUSI Journal*, vol.15, no.4 (Aug. 2006), p.36.

⁹⁷ ‘Prime Minister Tony Blair’s speech on a “Whole Middle East Strategy”’, London, 13 Nov. 2006, *The Times*, URL <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/middle_east/article636380.ece>.

⁹⁸ Про конфлікт у Сомалі див. також: Віхарта Ш., Ентоні Я. “Крупні збройні конфлікти”, *Щорічник СППІ 2003: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2004, с.83-105.

⁹⁹ Vinci, A., ‘An analysis and comparison of armed groups in Somalia’, *African Security*, vol.15, no.1 (2006), pp.84, 88.

Сомалі використовувалися для контрабанди, незаконного лову риби, скидання сміття та діяльності горезвісних піратських мереж¹⁰⁰. Сомалійська діаспора в усьому світі продовжує в різні способи впливати на конфлікт; існування великих популяцій сомалійських біженців поза межами країни також може бути чинником дестабілізації внутрішньої ситуації.

Ще однією причиною стурбованості країн поза межами цього регіону (не останньою чергою, США) були повідомлення про існування на території Сомалі тренувальних таборів терористів та осередків Аль-Каїди, – згадуваних одним з лідерів Аль-Каїди А.Аль-Завахірі (*Ayman al-Zawahiri*) як “південний гарнізон ісламу”¹⁰¹. У 2006р. зростало занепокоєння створенням у недієздатній державі Сомалі оптимальних умов для міжнародних терористів, які могли використовувати країну як безпечний притулок і базу підготовки сил для поширення радикального ісламу на Африканському континенті¹⁰².

У 2006р. Сомалі спіткало чергове потрясіння – боротьба за владу трьох незалежних одне від одного та підтримуваних ззовні збройних угруповань. Крім того, країна страждала від найжорстокішої за останні 10 років посухи, що створювало жакливу гуманітарну ситуацію і загострювало міжкланову боротьбу за пасовища¹⁰³. У І половині року зросли вплив і популярність *UIC*¹⁰⁴ – значною мірою через його прагнення до відновлення після років анархії миру

¹⁰⁰ Integrated Regional Information Network for the Horn of Africa, ‘Somalia: opening Mogadishu port’, 31 Oct. 2006. Моніторингова група ООН повідомила подробиці витончених операцій сучасних, пов’язаних транснаціональними зв’язками піратських мереж поблизу сомалійського узбережжя, які створюють небезпеку також за межами прилеглої регіону. Див.: United Nations, Letter dated 4 May 2006 from the Chairman of the Security Council Committee established pursuant to Resolution 751 (1992) concerning Somalia, addressed to the President of the Security Council, transmitting the report of the Monitoring Group on Somalia, UN document S/2006/229, 4 May 2006, pp.25-30, URL <http://www.un.org/Docs/sc/committees/Somalia/Somalia_SelEng.htm>; United Nations, ‘Somalia tells UN debate Islamic Courts’ actions are threatening peace negotiations’, UN News press release, 26 Sep. 2006.

¹⁰¹ Запис виступу А.Аль-Завахірі був поширений студією Аль-Джазіра 20 грудня 2006р.; витяги з тексту див.: URL <<http://ict.org.il/arpage/printv/8215.php>>. Помічник Державного секретаря США у справах Африки Дж.Фрейзер (*Jendayi Frazer*) визнав, що “головною ціллю” США в Сомалі є тероризм. Див.: ‘Islamist takeover’, *Africa Confidential*, vol.47, no.13 (23 June 2006), p.6; Grono, N., ‘Somalia: nation on the cusp of chaos or resurrection’, *The Australian*, 8 Jan. 2007; Reynolds, P., ‘Twin US aims in Somalia’, BBC News, 9 Jan. 2007, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6244097.stm>>.

¹⁰² Frazer, J.E., Assistant Secretary for African Affairs, ‘Somalia: US government policy and challenges’, Remarks before the Senate Committee on Foreign Relations Subcommittee on African Affairs, 11 July, 2006; Corey, C.W., ‘State’s Frazer cites danger of Somalia attracting terrorists’, 23 June 2006, URL <<http://usinfo.state.gov/xarchives/display.html?p=washfile-english&y=2006&m=June&x=20060623120544WCyceroC0.1820185>>. Інші аналітики піддавали сумніву достовірність аргументів на виправдання міжнародного втручання. К.Менхаус (*Ken Menkhaus*) вважає, що саме рівень беззаконня в Сомалі робить країну негостинною для терористів, які вважають за краще діяти з території “квазідержав”, що здатні до управління, хоча б слабого. Див.: Menkhaus, K., International Institute for Strategic Studies, *Somalia: State Collapse and the Threat of Terrorism*, Adelphi Paper no. 364 (Taylor & Francis: London, Mar. 2004), especially pp.71-84.

¹⁰³ United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA), ‘Somalia: security vacuum compounding effects of drought’, URL <http://www.un.org/events/tenstories_2006/story.asp?storyID=2500>; and International Relations and Security Network (ISN), ‘Somalia suffering worst drought in decade’, *ISN Security Watch*, 20 Jan. 2006, URL <<http://www.isn.ethz.ch/news/sw/details.cfm?ID=14459>>.

¹⁰⁴ Назва Союзу ісламських судів має аббревіатуру *UIC* або *ICU* (*Islamic Courts Union*). З 24 червня 2006р. *UIC* почав називати себе Верховною радою ісламських судів Сомалі (*Somali Supreme Islamic Courts Council*), але в цьому розділі угруповання продовжує називатися *UIC*.

та порядку¹⁰⁵, – зона дій якого обмежувалася спочатку переважно територією Могадішо. Як бойове крило Ради ісламських судів Сомалі (*Council of Somali Islamic Courts, CSIC*) *UIC* є організацією-парасолькою для 11 шариатських судів (що належать до Союзу, але діють автономно), створеною в 1996р. за підтримки місцевих бізнесменів, невдоволених неналежним урядуванням попереднього режиму. Голова *CSIC* шейх Х.Авейс (*Hassan Dahir Aweys*) внесений до списків США підозрюваних у тероризмі – через колишні зв'язки з організацією *al-Ittihad al-Islami*, що, як вважають, допомагала Аль-Каїді в терактах проти посольств США в Кенії і Танзанії в 1998р.¹⁰⁶

У лютому 2006р. провідні польові командири з Могадішо створили Альянс з відновлення миру та контртероризму (*Alliance for the Restoration of Peace and Counter-Terrorism, ARPCT*) з метою протидії зростанню впливу *UIC* і з рішучим наміром захопити підозрюваних іноземних агентів Аль-Каїди, які діють під захистом *UIC*¹⁰⁷. Державний департамент США оголосив про підтримку цілей *ARPCT*, одночасно заперечуючи повідомлення про порушення ними ембарго ООН на постачання зброї до Сомалі¹⁰⁸.

Спорадичні сутички між *UIC* і *ARPCT* з приводу контролю над Могадішо досягли апогею наприкінці весни 2006р.; до захоплення 5 червня ісламістами контролю над містом у сутичках, за повідомленнями, загинули близько 330 осіб¹⁰⁹. Після цього *ARPCT* фактично розпався; причому, окремі з його членів вирішили приєднатися до *UIC*, демонструючи мінливість союзів

¹⁰⁵ 'Islamic courts take Somali politics in a new direction', *Business Monitor International*, 3 July 2006; Gettleman, J., 'Islamists calm Somali capital with restraint', *New York Times*, 24 Sep. 2006.

¹⁰⁶ US Department of State, Office of the Coordinator for Counterterrorism, 'Executive Order 13224', Fact sheet, 23 Sep. 2001, URL <<http://state.gov/s/ct/rts/fs/2002/16181.htm>>; 'Islamic courts take Somali politics in a new direction' (посилання 105); 'Roadblock', *Africa Confidential*, vol.46, no.18 (9 Sep. 2005), pp.6-7. Пізніше США заморозили активи *Al-Barakaat*, найбільшої в Сомалі компанії з телекомунікацій і грошових переказів, обмежуючи грошові перекази від будь-яких прихильників і сомалійської діаспори, які, як вважається, надають суттєву допомогу в нарощуванні військового потенціалу *UIC*. Див.: United Nations, Letter dated 21 November 2006 from the Chairman of the Security Council Committee established pursuant to Resolution 751 (1992) addressed to the President of the Security Council, transmitting the final report of the Monitoring Group, UN document S/2006/913, 22 Nov. 2006, pp.34-38, URL <http://www.un.org/Docs/sc/committees/Somalia/Somalia_SelEng.htm>.

¹⁰⁷ Відеозапис середини 2006р. мав за мету показати сомалійських ісламістських бойовиків пліч-о-пліч з людьми несомалійського походження під час тренувань і підготовки до боїв у Могадішо. Див.: Tomlinson, C., 'Video shows Arabs fighting in Somalia', Associated Press, 5 July 2006, URL <<http://www.somalilandtimes.net/sl/2005/233/3.shtml>>.

¹⁰⁸ UN Security Council Resolution 733, 23 Jan. 1992; UN Security Council Resolution 1425, 22 Jan. 2002; 'US denies funding Somalia warlords', *Daily Nation*, 11 May 2006, URL <<http://www.xignite.com/xWorldNews.aspx?articleid=AFP20060511950011>>. За повідомленнями, США надавали фінансову підтримку *ARPCT* у рамках подовження "глобальної війни з тероризмом"; урядовці США у приватних розмовах начебто визнали цей факт. Див.: 'Terror in Mogadishu', *Africa Confidential*, vol.47, no.11 (26 May 2006), p.3. *UIC* продовжував заперечувати зв'язок з Аль-Каїдою.

¹⁰⁹ 'Islamists claim Mogadishu victory', BBC News, 5 June 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5047766.stm>>. За оцінкою Міжнародного Комітету Червоного Хреста (*International Committee of the Red Cross, ICRC*), у конфлікті *UIC-ARPCT* протягом перших п'яти місяців 2006р. понад 300 осіб загинули, 1 500 – були поранені. Див.: ICRC, 'Somalia: ICRC alarmed by number of civilian casualties', Press release 06/52, 26 May 2006, URL <<http://www.icrc.org/eng/news>>.

у сомалійському конфлікті¹¹⁰. Мінімальними силами *UIC* поширив свою владу на значні південні та центральні території Сомалі, а у вересні захопив стратегічний порт Кісмайо, який вважав потенційною базою для відсічі іноземним військам, що перетинають кордон з Кенії¹¹¹.

Тим часом, міжнародно визнаний *TFG* на чолі з тимчасово виконуючим обов'язки Президента, колишнім польовим командиром А.Ахмедом (*Abdullahi Yusuf Ahmed*), залишався недієздатним, непопулярним серед населення та неспроможним поширити вплив за межі своєї тимчасової резиденції в Байдабо, в західній частині Сомалі¹¹². Суперечливе ставлення до доцільності мирних переговорів з *UIC* спричинило в липні масові відставки міністрів та розпуск Кабінету Міністрів, завдавши додаткової шкоди й без того ослабленому *TFG*¹¹³.

У середині 2006р. з'явилися повідомлення, що ефіопські війська таємно потрапляють до Сомалі, погрожуючи ісламістам розгромом, якщо ті наблизяться до Байдабо; але Ефіопія визнала лише те, що вона надіслала військових радників на допомогу *TFG*¹¹⁴. Тим часом, за відсутності опору, *UIC* поширив свій контроль на більшу частину країни, внаслідок чого можливість військового протистояння між ісламістами та маргіналізованим Урядом набула загрозливих масштабів – з ризиком втягнення до конфлікту сусідніх держав, а також до того часу мирних, напівавтономних північних регіонів Сомаліленд і Пунтленд. Вересневий напад смертника на кортеж Президента Сомалі в Байдабо, відповідальність за який була покладена на *UIC*, став прикладом нових тактичних прийомів застосування насильства в сомалійському конфлікті; дехто – в т.ч. сам Президент – приписував це участі Аль-Каїди¹¹⁵.

Внутрішня підтримка заходів *UIC* з відновлення порядку та ізоляції польових командирів поступово ослабла через запровадження ним суворих вимог з дотримання законів шариату¹¹⁶. Спроба *UIC* заборонити вживання “ката” (широко розповсюдженого стимулюючого засобу, побічним ефектом вживання

¹¹⁰ ‘Embattled Somali warlord pulls out of vanquished anti-terror alliance’, HornAfrik website, 15 June 2006, Translation from Somali, World News Connection, National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce; ‘Warlord joins Somalia’s Islamists’, BBC News, 3 July 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5140182.stm>>.

¹¹¹ Gettleman, J., ‘Demonstrations become clashes after Islamists take Somali city’, *New York Times*, 26 Sep. 2006; ‘Shooting at captured Somali port’, BBC News, 25 Sep. 2006, <<http://news.bbc.co.uk/2/5377626.stm>>.

¹¹² Формування *TFG* відбулося у 2004р. як частина розпочатого в Кенії сомалійського мирного процесу – у спробі домогтися єдності між польовими командирами, що представляли конкуруючі клани. На початку 2006р. Уряд перемістився до Сомалі.

¹¹³ ‘Somalia’s leaders sack government’, BBC News, 7 Aug. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5252602.stm>>.

¹¹⁴ ‘Ethiopian troops on Somali soil’, BBC News, 20 July 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5198338.stm>>.

¹¹⁵ ‘Heading for the beach’, *The Economist*, 30 Sep. 2006, p.54; Integrated Regional Information Network, ‘Somalia: probe continues as death toll rises in assassination bid’, 19-20 Sep. 2006; Gettleman, J., ‘Somali president survives suicide bomb; 8 others are killed’, *New York Times*, 19 Sep. 2006; ‘Tight security after Somali blast’, BBC News, 19 Sep. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5360114.stm>>.

¹¹⁶ ‘Unveiling Somalia’s Islamists’, BBC News, 6 Oct. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5381826.stm>>.

якого є агресивне висловлювання незгоди) призвела до спалаху насильства з боку ісламістських бойовиків¹¹⁷.

У II половині 2006р. в Хартумі за сприяння Ліги Арабських Держав (*Arab League, League of Arab States*)¹¹⁸ між *UIC* і *TFG* відбулися багатораундові переговори, які не призвели до значного прогресу. *UIC* відмовився від переговорів, доки ефіопські війська перебуватимуть на землі Сомалі; у відповідь *TFG* засудив незаконний, на його думку, територіальний експансіонізм *UIC*¹¹⁹. Замість урегулювання відносин, обидві сторони прагнули зміцнити свої позиції і посилити військові потенціали за рахунок масових поставок зброї – попри ембарго ООН 1992р. на її постачання¹²⁰. В доповіді Моніторингової групи ООН (*United Nations Monitoring Group*) від листопада 2006р. йшлося про зростання залучення до конфлікту зовнішніх гравців: Ефіопія, Уганда і Ємен підозрювалися в порушенні ембарго на постачання зброї до *TFG*; *UIC* отримував зброю і допомогу з військової підготовки від Джибуті, Еритреї, Ірану, Лівії, Саудівської Аравії, Сирії і держав Перської затоки¹²¹. Багатотисячні війська Ефіопії та Еритреї, за повідомленнями, перебували на території Сомалі в готовності підтримати, відповідно, *TFG* та *UIC*, створюючи небезпеку регіональної війни¹²². Мотивами участі Ефіопії вважалися, з одного боку, запобігання можливості поширення діяльності та нападів ісламістів з території Сомалі, що загрожувало радикалізацією мусульман, які складають 40% населення Ефіопії, а з іншого – необхідність стримування угруповань ірредентистів сомалійського походження, які проживають у південно-східному районі Ефіопії Огадені та виступають за “Велику Сомалі”¹²³. Пан-сомалійські прагнення публічно проголосив *UIC*, підкріплюючи їх здійсненням транскордонного військового співробітництва з повстанськими угрупованнями¹²⁴. Водночас, Еритрея, яка з часів прикордонної

¹¹⁷ ‘Somali khat protester shot dead’, BBC News, 16 Nov. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6155796.stm>>. У м.Було-Бурто (південь Сомалі), що перебуває під ісламістським контролем, був оприлюднений указ, згідно з яким будь-який його житель, помічений в ухиленні від п’ятиразової на день молитви, буде покараний через відсікання голови. Див.: Associated Press, *Somaliland Times*, 6 Dec. 2006, URL <<http://www.somalilandtimes.net/sl/2006/255/09.shtml>>.

¹¹⁸ Про Лігу Арабських Держав і перелік її членів див. сайт організації: URL <<http://www.al-bab.com/arab/docs/league.htm>>.

¹¹⁹ Integrated Regional Information Network, ‘Hardline positions delay talks between rival groups’, 1 Nov. 2006; and United Nations (посилання 100).

¹²⁰ Див. розділ 10 цього видання.

¹²¹ United Nations (посилання 106). Багато країн, згаданих у доповіді, негайно спростували звинувачення. Див.: ‘Islamists dismiss reports of foreign arms’, *International Herald Tribune*, 16 Nov. 2006, p.8; ‘Powers “stoking Somalia conflict”’, BBC News, 15 Nov. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6149276.stm>>.

¹²² United Nations (посилання 106); Tomlinson, C., ‘UN: regional war possible in Somalia’, *Washington Post*, 27 Oct. 2006.

¹²³ Ірредентисти – прихильники політичного і громадського руху в Італії наприкінці XIX - початку XX століть за приєднання до Італії прикордонних земель Австро-Угорщини з італійським населенням (*примітка перекладачів*). Rosenthal, B., Agence France-Presse, ‘Ethiopia shows its hand in Somalia crisis’, ReliefWeb, 23 Mar. 2001, URL <<http://www.reliefweb.int/rw/rwb.nsf/AllDocsByUNID/d545bf44072de9f7c1256a18004c3c7a>>; Gettleman, J., ‘US official offers a bleak assessment of Somalia’, *New York Times*, 11 Nov. 2006; International Crisis Group, ‘Somalia: the tough part is ahead’, Crisis Group Africa Briefing no.45 (26 Jan. 2007), especially pp.4-6; ‘Islamic courts take Somali politics in a new direction’ (посилання 105).

¹²⁴ Associated Press, ‘Regions in Ethiopia, Kenya should be part of Somalia-Islamist’, *Sudan Tribune*, 18 Nov. 2006, URL <<http://www.sudantribune.com/spip.php?article18770>>; ‘A threat to the Horn and beyond’, *Africa Confidential*, vol.47, no.18 (8 Sep. 2006), pp.1-2. Про транскордонні повстанські угруповання та їх зв’язки з *UIC* див.: International Crisis Group (посилання 123), pp.5-6.

війни 1998-2000рр. має прохолодні відносини з Ефіопією, звинувачувалася в постачанні до *UIC* матеріальних ресурсів і військ, що викликає занепокоєння з приводу відновлення конфлікту між Еритреєю та Ефіопією з перетворенням Сомалі на театр воєнних дій між ними¹²⁵.

У грудні 2006р. ООН, згідно з Резолюцією РБ №1725, частково скасувала ембарго на поставки зброї з метою надання дозволу на розміщення миротворчої Місії чисельністю 8 000 осіб, очолюваної Міжурядовою адміністрацією з питань розвитку (*Intergovernmental Authority on Development, IGAD*) – Місії *IGAD* з підтримання миру в Сомалі (*IGAD Peace Support Mission to Somalia, IGASOM*), – а також можливості збільшити сили безпеки *TFG*¹²⁶. *UIC* виступив проти майбутньої воєнної інтервенції та оголосив джихад усім “невірним”-іноземцям. Проте, швидко погіршення стану безпеки та неспроможність *IGAD* організувати роботу Місії відстрочили розгортання *IGASOM*. Переговори були зірвані, ісламські бойовики після сутичок під Байдабо між *UIC* і *TFG* (за підтримки останніх ефіопськими військами¹²⁷) були змушені відступити, а шейх Х.Авейс закликав мусульман у всьому світі приєднатися до джихаду проти Ефіопії¹²⁸. Наприкінці року, після падіння Кісмайо, без бою був захоплений Могадішо. Залишки ісламістів були змушені шукати притулку в густих лісах вздовж слабо захищеного кордону Сомалі з Кенією. Там вони змішалися з десятками сомалійських біженців, які втекли від терору, що був наслідком тогорічного наступу ісламістів¹²⁹.

Бойові дії у грудні 2006р. спричинили нову хвилю біженців до Кенії, перевантажуючи табори для переміщених осіб, де з часу кризи 1991р. вже проживали 130 тис. сомалійських біженців. Сильна повінь у кенійському районі Дадааб довершила кризу. З метою запобігання проникненню учасників збройного зіткнення, кордон був закритий, а прилеглі акваторії патрулювалися військово-морськими силами США¹³⁰. До кінця 2006р. *TFG*, за підтримки ефіопських військ, захопив контроль над усією територією Сомалі. Значно ослаблені ісламісти зазнали додаткового тиску, коли Командування військ

¹²⁵ ‘Threat of regional conflict over Somalia’, BBC News, 16 Nov. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6154690.stm>>. Під час конфлікту Ефіопія та Еритрея вели в південних регіонах Сомалі невелику “війну на чужій території”, залишивши після себе значні запаси зброї. Див.: International Crisis Group (посилання 123), р.6.

¹²⁶ UN Security Council Resolution 1725, 6 Dec. 2006. Міжнародна кризова група (*International Crisis Group*) піддала критиці цей крок, який, на думку її експертів, крім іншого, міг з високою вірогідністю спровокувати повномасштабну воєнну конфронтацію. Див.: Bryden, M., ‘Storm clouds over Somalia as rivals prepare for battle’, *The Nation*, 8 Dec. 2006, URL <<http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=4569>>. Перелік членів *IGAD* див.: URL <<http://www.igad.ca>>.

¹²⁷ Agence France-Presse, ‘Islamists and Somali troops exchange fire’, *New York Times*, 9 Dec. 2006.

¹²⁸ Оцінки чисельності іноземних бойовиків-ісламістів у Сомалі коливалися від кількох сот до тисяч, враховуючи радикально налаштовану молодь сомалійської діаспори. Див.: International Crisis Group (посилання 123), р.4; ‘Somalia Islamists call for help’, BBC News, 23 Dec. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6206081.stm>>.

¹²⁹ Integrated Regional Information Network, ‘Kenya–Somalia: refugee camps expanded as more Somalis arrive’, 10 Oct. 2006.

¹³⁰ Gettleman, J., ‘Kenya closes border but denies turning back refugees’, *New York Times*, 4 Jan. 2007; ‘US Navy patrols Somalia’s coast’, BBC News, 4 Jan. 2007, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6229697.stm>>.

спеціального призначення США завдало повітряних ударів по південних прикордонних районах, діючи на підставі “достовірних розвідувальних даних” про переховування на цих територіях іноземних агентів Аль-Каїди¹³¹. Ісламістські бойовики, які відступали, присяглися завдавати партизанських ударів на зразок довготривалих збройних конфліктів в Афганістані та Іраку¹³². За оцінками сомалійських посадовців, у районі Могадішо залишилися 3 500 ісламістів, які, ймовірно, прагнуть дестабілізувати ситуацію в місті¹³³. Проте, враховуючи, що їх головні керівники емігрували до Кенії та Ємену, а залишки бойових підрозділів у Сомалі були змушені піти в підпілля, важко сказати, наскільки серйозну загрозу становить *УІС* усередині чи за межами Сомалі.

На початку 2007р. в Могадішо знову посилюється нестабільність – попри стабілізуючу присутність військ Ефіопії і *TFG*, які стали об’єктом невпинних партизанських нападів повстанців. Властиві *TFG* недоліки зумовили занепокоєння відновленням у країні колишніх, заснованих на клановості, воєнної диктатури та злочинності, з якими свого часу вдалося впоратися *УІС*¹³⁴. Тривала відсутність у Сомалі ефективної централізованої влади, очевидно, становить значну загрозу державотворенню. Усунення від політичного процесу таких потужних у країні сил, як залишки ісламістів, свідчить про можливість наступної політичної фрагментації¹³⁵. Затяжна присутність Ефіопії в Сомалі може посилити напруженість, але, за умов відстрочення розгортання миротворчої Місії і враховуючи труднощі в досягненні домовленості з питань збройних сил та їх фінансування, *TFG*, напевно, протягом ще тривалого часу покладатиметься на ефіопські війська.

IV. Висновки

Перебіг збройних конфліктів у 2006р. продовжував відбивати загальні тенденції останніх років, найважливіша з яких полягає в тому, що конфлікти вже не виникають безпосередньо між державами. Скоріше, відбувається збільшення кількості конфліктів, до яких залучаються змішані групи з державних і недержавних суб’єктів, які діють, як правило, в рамках розгалужених транснаціональних мереж конфлікту. Характерними, з цієї точки зору, були конфлікти

¹³¹ Garamone, J., ‘Aircraft attack al Qaeda haven, Ike moves off Somalia’, American Forces Press Service, 9 Jan. 2007; ‘US “targets al-Qaeda” in Somalia’, BBC News, 9 Jan. 2007, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6245943.stm>>. Ці удари, як виявилось, не досягли головної мети (знищення трьох агентів Аль-Каїди, які начебто брали участь у спрямованих проти США терористичних нападах), але, за повідомленнями, знищили інших, пов’язаних з Аль-Каїдою осіб. Повідомлення про цивільні жертви були досить суперечливими, але, як правило, збігалися в оцінці – 20 загиблих. Див.: Associated Press, ‘Raid killed Somali allies of al-Qaeda, US says’, *New York Times*, 12 Jan. 2007.

¹³² ‘Somalia’s sudden shift in power’, BBC News, 1 Jan. 2007, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6222681.stm>>.

¹³³ Associated Press, ‘Somali official says 3,500 Islamists remain near Mogadishu’, *New York Times*, 4 Jan. 2007.

¹³⁴ Hassan, M. O., ‘Fears stalk Somalia’s capital once again’, BBC News, 11 Jan. 2007, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6252359.stm>>.

¹³⁵ ‘Parliament sacks Somali speaker’, BBC News, 17 Jan. 2007, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6270661.stm>>.

між державними воєнно-політичними угрупованнями у складі коаліційних сил, очолюваних переважно США, з одного боку, і недержавними суб'єктами, які вдаються до насильства та мотивують це ідеями войовничих ісламістів – з іншого. Загострення насильства в Афганістані, на Близькому Сході та в регіоні Африканського Рогу вказує на сплеск активності войовничих ісламістських угруповань, що почався вслід за оголошенням “глобальної війни з тероризмом” після нападів на США у вересні 2001р. Проте, складна природа цих конфліктів наводить на думку, що слід бути обережними, приписуючи багатьом із сучасних конфліктів вузький перелік причин – таких, як міжнародний тероризм, транснаціональні загрози або геополітичні виклики. Як зазначається в додатку 2Б, в сучасному світі відсутня узгоджена спільна позиція стосовно природи колективного насильства. За цих умов звужене сприйняття загроз невеликим колом сильних держав та їх народами у відповідь на “нове” транснаціональне бачення таких загроз, як тероризм, у багатьох випадках відіграє диспропорційну роль у формуванні політики безпеки.

У той час, коли велика кількість конфліктів у 2006р., до яких були залучені транснаціональні елементи, мала вплив та зв'язки далеко за межами основних місць конфліктів, місцеве населення країн, що розвиваються, продовжувало потерпати від конфліктів набагато більше, ніж населення розвинутих країн. Ці тенденції, разом з визнанням складності сучасних конфліктів і ключових ролей як державних, так і недержавних суб'єктів у транснаціональних мережах конфліктів, наводять на думку про необхідність подовження досліджень з метою з'ясування характеру, впливу та значення транснаціоналізму в конфліктах. Зростання у 2006р. розуміння транснаціонального характеру питань безпеки, нагальна потреба протистояти негативним аспектам цього явища, потенціал продуктивного використання транснаціональних суб'єктів і їх впливу заради врегулювання конфліктів і побудови миру – все це дає право зробити припущення, що в майбутньому пошук шляхів ефективного реагування на транснаціональні аспекти конфлікту посідатиме вищі сходинки в порядку денному міжнародної політики.

Додаток 2А. Розвиток крупних збройних конфліктів у 1997-2006рр.

ЛОТТА ХАРБОМ, ПЕТЕР ВАЛЛЕНШТАЙН*

І. Глобальна картина

У 2006р. було зафіксовано 17 крупних збройних конфліктів у 16 регіонах світу¹. Протягом останніх 10 років кількість крупних збройних конфліктів коливалася з 19 у 1997р. до 26 в піковому 1998р. В період 1999-2005рр. цей показник поступово зменшувався, а у 2006р. залишився незмінним. Примітно, що ті ж самі конфлікти, що відбувалися у 2005р., тривали й у 2006р.

Уже третій рік поспіль не зафіксовано жодного міждержавного конфлікту. Фактично, за весь період 1997-2006рр. лише три конфлікти відбувалися між державами: Еритрея-Ефіопія (1998-2000рр.); Індія-Пакистан (1997-2003рр.); Ірак проти США та їх союзників (2003р.). Решта 31 конфлікт, зафіксовані в цей період, мали внутрішньодержавний характер, а боротьба точилася за владу (21) або територію (10). Протягом усіх 10 років за кількістю переважали конфлікти з приводу влади.

У 2006р. три внутрішні конфлікти класифікувалися як інтернаціональні, тобто відбувалися із залученням військ з держави, що не була стороною конфлікту, а лише допомагала одній зі сторін: між Урядом Афганістану та Талібаном; між Урядом Іраку та численними іракськими повстанськими угрупованнями; між Урядом США та Аль-Каїдою². Слід зауважити, що всі ці

¹ У рамках Упсальської Програми збору даних про конфлікти (*UCDP*) поняття “крупний збройний конфлікт” визначається як конфлікт з приводу влади та/або території, під час врегулювання якого дві сторони (принаймні одна з яких представляє уряд держави) використовують збройну силу, що призвело до загибелі внаслідок бойових дій не менше 1 000 осіб упродовж одного календарного року. За традицією, дані про тенденції надаються *UCDP* у *Щорічниках СІПРІ*, починаючи з 1990р. У цьому році період, за який подаються відомості про конфлікти, був змінений і відтепер буде охоплювати лише останні 10 років, тобто у 2007р. – 1997-2006рр. Але дані про крупні збройні конфлікти з 1990р. становлять основу наведеної тут інформації. Тому в таблиці 2А.3 наведені дані про двосторонні конфлікти, що були зареєстровані як триваючі в якийсь з моментів періоду 1990-1996рр., якщо боротьба між тими самими сторонами призвела у 2006р. до загибелі внаслідок бойових дій принаймні однієї особи. Дані стосовно більш тривалих проміжків часу (з 1990р.) див.: URL <http://www.pcr.uu.se/research/UCDP/our_data1.htm>.

² Якби число жертв внаслідок бойових дій між Урядом Сомалі та Верховною Ісламською Радою Сомалі (*Supreme Islamic Council of Somalia, SICS*) перевищила критичний рівень у 1 000 осіб, то цей конфлікт був би віднесений до міждержавних конфліктів, у якому Ефіопія надавала війська урядовій стороні. Проте, згідно з надійними даними, кількість загиблих у 2006р. становила 600 осіб. Докладніше про цей конфлікт див.: URL <<http://www.pcr.uu.se/database/>>.

* Упсальська Програма збору даних про конфлікти, Департамент дослідження миру та конфліктів Упсальського університету. Відповідальними за розробку таблиці 2А.3 були: Й.Броше (*Johan Brosche*) – Росія, Судан і Туреччина; К.Ек (*Kristine Eck*) – Індія і Непал; Х.Ф’ельде (*Hanne Fjelde*) – Афганістан і США; Х.Грузелл (*Helena Grusell*) – Колумбія і Перу; Л.Харбом (*Lotta Harbom*) – Філіппіни, Шрі-Ланка та Уганда; С.Хьогблад (*Stina Högladh*) і Ф.Мьоллер (*Frida Möller*) – Бурунді; Й.Креуц (*Joakim Kreutz*) – Ірак і М’янма; Р.Сундберг (*Ralph Sundberg*) – Ізраїль.

конфлікти були пов'язані з “глобальною війною з тероризмом”, яка велася під проводом США. В усіх трьох згаданих випадках третя держава надавала війська урядовій стороні конфлікту³.

II. Регіональна картина

В Азії у 2006р. було зафіксовано сім крупних збройних конфліктів – більше, ніж у будь-якому іншому регіоні. По три конфлікти були зафіксовані в Африці, на американському континенті та на Близькому Сході. В Європі кількість конфліктів була найменшою: у 2006р. був зафіксований лише один конфлікт. Регіональний розподіл крупних збройних конфліктів і зон конфліктів за період 1997-2006рр. наведений у таблицях 2А.1 та 2А.2. Діаграма 2А.1 ілюструє регіональний розподіл і загальну кількість конфліктів за кожен рік цього періоду.

Таблиця 2А.1. Регіональний розподіл, кількість і види крупних збройних конфліктів у 1997-2006рр.

Регіон	1997		1998		1999		2000		2001		2002		2003		2004		2005		2006	
	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т	В	Т
Африка	4	1	9	2	9	2	7	2	7	1	6	1	5	1	5	1	3	0	3	0
Америка	2	0	2	0	2	0	2	0	3	0	3	0	3	0	3	0	3	0	3	0
Азія	3	5	3	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	4	3	4	3	4
Європа	0	0	0	1	0	2	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1
Близький Схід	2	2	2	2	1	2	2	2	1	2	0	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Всього	11	8	16	10	14	11	13	10	13	9	11	9	11	9	11	8	10	7	10	7
Загалом	19		26		25		23		22		20		20		19		17		17	

Види протиріч: В – влада; Т – територія.

Таблиця 2А.2. Регіональний розподіл зон, де в 1997-2006рр. відбувся принаймні один крупний збройний конфлікт

Регіон	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Африка	5	11	11	9	8	7	5	5	3	3
Америка	2	2	2	2	3	3	3	3	3	3
Азія	8	8	7	6	6	6	6	5	6	6
Європа	0	1	2	1	1	1	1	1	1	1
Близький Схід	4	4	3	4	3	2	3	3	3	3
Всього	19	26	25	22	21	19	18	17	16	16

³ Про держави, що надавали війська для участі в цих конфліктах, див. таблицю 2А.3. Про причини конфлікту між США та Аль-Каїдою, а також чинники, що впливають на його класифікацію в базі даних, див.: Еріксон М., Солленберг М., Валленштайн П. “Розвиток крупних збройних конфліктів у 1990-2001рр.”, *Щорічник СІПРІ 2002: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2003, с.73-74.

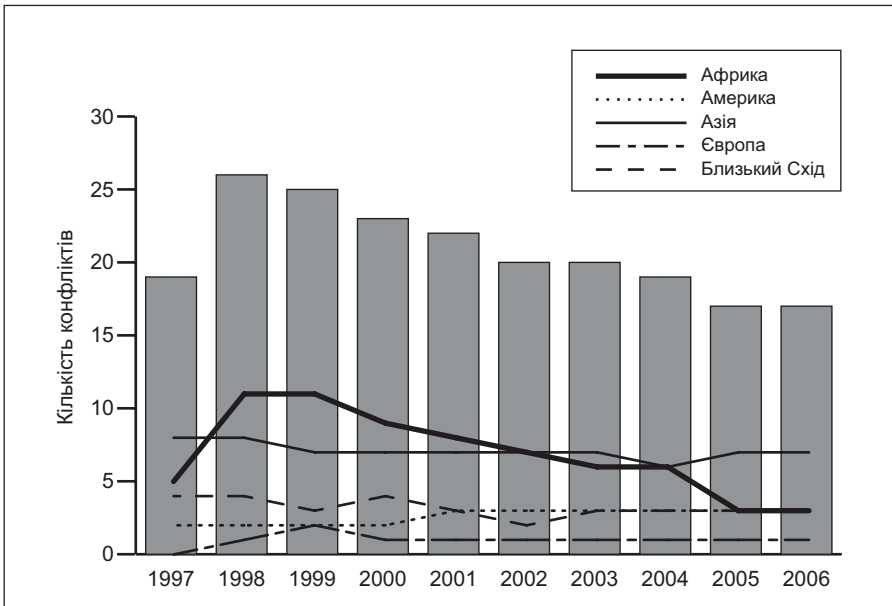

Рис. 2А.1. Регіональний розподіл і загальна кількість крупних збройних конфліктів у 1997-2006рр.

Протягом 1997-2006рр. в *Африці* було зафіксовано 14 крупних збройних конфліктів⁴. У I половині цього періоду, за винятком 1997р., саме в цьому регіоні відбулися більшість конфліктів, причому їх кількість коливалася від 11 у 1998р. і 1999р. до восьми у 2001р. У 2002-2005рр. кількість конфліктів скорочувалася та у 2006р. залишилася незмінною. З 14 конфліктів, зафіксованих у цей період, усі (крім одного – ефіопсько-еритрейського) точилися в межах держав. Сім внутрішньодержавних конфліктів у певні моменти мали інтернаціональний характер, що відрізняє Африку від інших регіонів. 12 з 14 конфліктів точилися з приводу влади.

В *Америці* в цей період було зафіксовано три крупні збройні конфлікти⁵. Щорічна кількість конфліктів залишалася сталою упродовж усього періоду: по два конфлікти було зафіксовано в 1997-2000рр., у кожному з решти років – по три. Всі конфлікти на американському континенті були боротьбою за владу.

Азія в 1997-2006рр. стала ареною 10 крупних збройних конфліктів⁶. Щорічна кількість конфліктів у регіоні залишалася досить сталою, коливаючись від

⁴ Ці 14 крупних збройних конфліктів протягом 1997-2006рр. відбулися в Алжирі, Анголі, Бурунді, Гвінеї-Бісау, ДРК (колишньому Заїрі), Конго, між Еритреєю і Ефіопією, Ліверії, Руанді, Сомалі, Судані, Судані (Південний Судан), Сьєрра-Леоне та Уганді. Треба зазначити, що коли в цьому додатку наводиться лише назва країни, це означає, що конфлікт точився з приводу влади. Коли конфлікт відбувається з приводу території, назва цієї території зазначається у дужках після назви країни.

⁵ Ці три крупні збройні конфлікти протягом 1997-2006рр. відбулися в Колумбії, Перу та США (конфлікт між Урядом США та Аль-Каїдою).

⁶ Ці 10 крупних збройних конфліктів протягом 1997-2006рр. відбулися в Афганістані, Індії (Кашмір), між Індією і Пакистаном, в Індонезії (Східний Тімор), Камбоджі, М'янмі (Карен), Непалі, на Філіппінах, на о.Мінданао (Філіппіни) та в Таміл Еламі (Шрі-Ланка).

шести у 2004р. до восьми в 1997р. та 1998р. В Азії в 1997р., 2003р., 2005р. і 2006р. було зафіксовано найбільшу кількість конфліктів, порівняно з іншими регіонами⁷. Чотири з азійських конфліктів, зареєстрованих у 2006р., – в Індії (Кашмір), М'янмі (Карен), Шрі-Ланці (Таміл Елам)⁸ та на Філіппінах, – точилися всі 10 років. За цей час стався єдиний міждержавний конфлікт – індо-пакистанський. Лише чотири з дев'яти внутрішньодержавних конфліктів стосувалися влади, решта п'ять – території.

З усіх крупних збройних конфліктів, що відбулися в 1997-2006рр., лише два було зафіксовано в Європі⁹ – менше, ніж у будь-якому іншому регіоні. Крім того, в цей період щорічна кількість крупних збройних конфліктів у Європі була найменшою, порівняно з іншими регіонами¹⁰. Фактично, на початку періоду, в 1997р. в регіоні не було зафіксовано жодного крупного збройного конфлікту. Один конфлікт був зафіксований в 1998р., який у глобальному масштабі став піковим роком за весь період, і ще один у 1999р. Починаючи з 2000р., в Європі точився лише один конфлікт – між Урядом Росії та сепаратистськими елементами в Чечні. Обидва конфлікти в Європі були внутрішньодержавними і стосувалися території.

На *Близькому Сході* в 1997-2006рр. було зафіксовано п'ять крупних збройних конфліктів¹¹. У 1997р. зафіксовано чотири конфлікти – і з того часу ця кількість залишається майже стабільною, коливаючись від двох у 2002р. до чотирьох у 1997р., 1998р. і 2000р. Протягом 2003-2006рр. щороку фіксувалося по три конфлікти, і ті ж самі конфлікти точилися протягом 2004-2006рр.: конфлікти в Іраку, Ізраїлі (Палестинські території) і Туреччині (Курдистан). Фактично, останні два конфлікти тривають протягом усього періоду 1997-2006рр. У регіоні відбувся один міждержавний конфлікт – між очолюваною США коаліцією та Іраком. Решта чотири конфлікти були внутрішньодержавними, з яких два стосувалися влади, інші два – території¹².

⁷ У 2004р. Африка мала такий самий рівень.

⁸ Таміл Елам (“батьківщина тамілів”) – так тамільські сепаратисти назвали район на північному сході Шрі-Ланки, для якого вони вимагають право на самовизначення.

⁹ Ці два крупні збройні конфлікти протягом 1997-2006рр. відбулися в Росії (Чечня) та Югославії (Косово).

¹⁰ У 1999р. Америка мала такий самий рівень.

¹¹ Ці п'ять крупних збройних конфліктів протягом 1990-2005рр. відбулися в Ірані, Іраку, Ізраїлі (Палестинські території), Туреччині (Курдистан) та між США та їх союзниками і Іраком.

¹² 12 липня 2006р. бойовики Хезболи перетнули ліванський кордон, здійснили напад на Ізраїль та під прикриттям інтенсивного ракетного обстрілу захопили двох і вбили кількох ізраїльських військовослужбовців. Ізраїль відповів масштабною військовою акцією проти Хезболи. Війна, що розгорнулася після цього, була припинена лише 14 серпня внаслідок ухвалення Радою Безпеки ООН Резолюції №1701. Оцінити число загиблих у конфлікті 2006р. важко – переважно через велику кількість ударів, нанесених ізраїльською армією, складність класифікації на основі однієї події, а також через відсутність надійних джерел даних про число жертв цих ударів і число загиблих бійців Хезболи. Згідно з консервативним підходом до оцінки надійності джерел і даних, якого дотримується *UCDP*, жодна з непідтверджених оцінок числа загиблих не була взята до уваги. У випадку застосування стандартного методу *UCDP* згадане число загиблих внаслідок бойових дій виявилось нижчим за критичний рівень у 1 000 осіб. Тому цей конфлікт не внесений до таблиці 2А.3. Про цей конфлікт та конфлікти в Афганістані та Сомалі див. також розділ 2 цього видання.

III. Зміни в таблиці конфліктів за 2006р.

У таблиці 2А.3 за 2006р. зазначені ті ж самі конфлікти, що і за 2005р. Проте у 2006р. багато конфліктів значно змінили інтенсивність, яка вимірюється збільшенням або зменшенням числа загиблих, причому інтенсивність більшості конфліктів почала помітно зменшуватися.

Зміни в інтенсивності конфліктів

Інтенсивність шести із 17 крупних збройних конфліктів, що тривали у 2006р., підвищилася, причому в чотирьох з них більше ніж на 50%: США, Афганістан, Шрі-Ланка (Таміл Елам) та Ізраїль (Палестинські території), а у двох – менше ніж на 50%: М'янма (Карен) і Філіппіни. Конфлікт між Урядом США та Аль-Каїдою призвів у 2006р. до помітно більшого числа загиблих, ніж попереднім роком. Як і у 2005р., бойові дії велися переважно в Пакистані, але кілька інцидентів трапилися також в Афганістані та Саудівській Аравії.

В Афганістані 2006р. був найбільш смертоносним роком за весь час існування конфлікту між Урядом Афганістану та його прихильниками і Талібаном. Протягом року війська, що воювали на боці Уряду, провели кілька крупних операцій, але не змогли впоратися з повстанцями. Талібан, зі свого боку, у 2006р. змінив тактику, зробивши акцент на використанні терористів-смертників.

У Шрі-Ланці в перші місяці року епізодичні порушення перемир'я і вбивства за принципом “око за око” швидко переросли в повномасштабну війну між Урядом і бійцями організації Тигри визволення Таміл Еламу (*Liberation Tigers of Tamil Eelam, LTTE*). У 2006р., крім кількох урядових наступальних операцій, відбувалися сутички на морі та напади терористів-смертників, причому найжахливішим став епізод у північно-східній частині країни, де терористи-смертники спрямували вантажівку з вибухівкою на автобуси з матросами, вбивши понад 100 осіб¹³.

У 2006р. помітно загострився конфлікт між Урядом Ізраїлю і палестинськими повстанцями. В січні перемир'я, що тривало протягом більшої частини 2005р., було порушене, коли угруповання Хамас перемогло на виборах у Палестині. Рік позначився тим, що палестинські бойовики продовжували ракетні обстріли міст і поселень Ізраїлю, після чого відбувалося вторгнення Сил оборони Ізраїлю (*Israeli Defence Forces, IDF*) до Сектору Газа та Західного Берега в пошуках бойовиків, відповідальних за напади. Після захоплення одного з військовослужбовців *IDF* під час рейду повстанців через кордон наприкінці червня ці дії переросли в масштабні сутички. *IDF* нанесли масовані повітряні та артилерійські удари, що супроводжувалися вторгненнями піхоти і танків до Сектору Газа. В цих боях Палестинці зазнали значних втрат серед як військових, так і цивільних.

Затяжний конфлікт між Урядом М'янми та сепаратистським Національним союзом Карену (*Karen National Union, KNU*) дещо загострився протягом року. Проте, характер конфлікту не змінився: повстанці вдавалися до епізодичних нападів на урядові війська, які мали перевагу як за чисельністю, так і за вогневою потужністю; урядові війська у відповідь атакували поселення Карену в пошуках повстанців.

¹³ Agence France-Presse, ‘Suicide bombing kills 103 in Sri Lanka’, 16 Oct. 2006.

У 2006р. незначною мірою підвищилася інтенсивність у довготривалому конфлікті між повстанським угрупованням Комуністичної партії Філіппін (*Communist Party of the Philippines, CPP*) та Урядом Філіппін. У 2005р. повстанці вийшли з переговорного процесу та на початку 2006р. збільшили кількість нападів. Президент Г.Макапал-Арройо (*Gloria Macapagal-Arroyo*) наказала провести перенавчання та розгортання військ з метою придушення протягом двох років повстанських виступів у ключових районах навколо Маніли, що призвело до загострення конфлікту.

Інтенсивність 10 крупних збройних конфліктів зменшилася, порівняно з 2005р., причому дев'ять – більш ніж на 50%: у Бурунді, Судані, Уганді, Колумбії, Перу, Непалі, на Філіппінах (о.Мінданао), в Росії (Чечня) і Туреччині (Курдистан).

У Бурунді процес мирного врегулювання триває вже п'ять років. На початку 2006р. Партія визволення народу хуту – Сили національного визволення (*Parti pour la libération du peuple Hutu–Forces nationales de liberation, Palipehutu–FNL*) була єдиним повстанським угрупованням, що залишилося за межами переговорного процесу, але у вересні з ним також була підписана угода про припинення вогню. Однак, у сторін зберігаються значні розбіжності з приводу важливих політичних питань, тому з укладенням всеосяжної угоди доведеться зачекати.

Хоча дані таблиці 2А.3 свідчать про значне зниження інтенсивності конфлікту в Судані, ситуація в Дарфурі у 2006р. залишалася напруженою¹⁴. Уряд Судану та найчисельніше повстанське угруповання – Суданський народний визвольний рух/Армія (*Sudan People's Liberation Movement/Army, SLM/A*) – 5 травня підписали Дарфурську мирну угоду, після чого лідер *SLM/A* М.Мінаві (*Minni Minawi*) отримав четверту за значенням посаду в Уряді країни. Проте, угода не змінила ситуацію на місцях, яка характеризувалася продовженням насилля над цивільним населенням і внутрішньої ворожнечі між повстанцями. Безладдя в Дарфурі також ускладнило ситуацію в сусідньому Чаді, де відбувався внутрішній збройний конфлікт і куди надходили великі потоки біженців¹⁵.

В Уганді значне скорочення числа загиблих пояснюється укладенням важливої угоди про припинення вогню, яку в серпні підписали Уряд Уганди та Господня армія опору (*Lord's Resistance Army, LRA*). Уряд Південного Судану допоміг у залученні сторін до переговорів, під час яких віце-президент Р.Мачар (*Riek Machar*) виконував роль посередника. Хоч із серпня процес мирного врегулювання відбувався надто повільно, між сторонами не було бойових зіткнень,

¹⁴ Слід дати деякі пояснення винятково низького показника числа загиблих у Судані, наведеного в таблиці 2А.3. Це зумовлено двома причинами: (а) дані про конфлікт є непевними в тому сенсі, що у звітах часто вживається загальний термін “повстанці” та рідко уточнюється, яке повстанське угруповання чи фракція мається на увазі; (б) виходом зі складу *SLM/A* наприкінці 2005р. чисельної фракції. Саме ця сепаратистська фракція, а також інші угруповання, не вказані в таблиці, брали участь у більшості сутичок з урядовими військами у 2006р. Більше того, багато насильницьких дій у провінції Дарфур є сутичками між повстанськими і громадськими угрупованнями, а також односторонніми насильницькими актами проти цивільного населення, і не становлять предмет дослідження цього додатка.

¹⁵ Слід зауважити, що бойові втрати під час сутичок між Урядом Чаду та будь-яким одним повстанським угрупованням не перевищували критичний рівень у 1 000 осіб, тому цей конфлікт не класифікується як крупний і тут не розглядається.

за винятком двох випадків порушення угоди про припинення вогню. Головним каменем спотикання є обвинувачення, які Міжнародний кримінальний суд (*International Criminal Court, ICC*) висунув п'яти вищим керівникам *LRA*, у т.ч. Голові руху Дж.Коні (*Joseph Kony*).

У 2006р. знизилась інтенсивність двох крупних збройних конфліктів з числа зареєстрованих на американському континенті. В Колумбії, після масштабної наступальної операції Уряду у 2005р., ситуація у 2006р. стала більш спокійною. В Перу останні залишки угруповання Сяючий шлях (*Sendero Luminoso*) ще діють у провінції Аякучо, на південь від Ліми, але щороку сповіщається лише про дуже незначну кількість нападів.

Попри продовження протягом перших чотирьох місяців року бойових дій в Непалі, істотні політичні зміни допомогли послабити інтенсивність конфлікту та розпочати діалог. Зрештою, повстанці Комуністичної партії Непалу/Маоїстської (*Communist Party of Nepal/Maoist*) оголосили про припинення вогню. Офіційні мирні переговори розпочались у травні, а в листопаді була підписана мирна угода, згідно з якою представники повстанців мали ввійти до складу Тимчасового уряду.

На Філіппінах триває затяжний конфлікт між сепаратистським угрупованням Ісламський фронт визволення Моро (*Moro Islamic Liberation Front, MILF*) та Урядом. Угода про припинення вогню була підписана у 2003р., і з того часу в Малайзії тривають переговори про укладення всеосяжної угоди. Хоча рішення з окремих ключових питань, зокрема, стосовно розміру частини нерухомого майна, на яку претендує *MILF*, ще не знайдені, у 2006р. загалом забезпечувалося дотримання домовленості про припинення вогню, тому число загиблих було невеликим.

Конфлікт між Урядом Росії і самопроголошеною сепаратистською Республікою Чечня продовжує стихати вже третій рік поспіль. Попри зменшення інтенсивності конфлікту, сутички відбувались як у самій Чечні, так і в сусідніх регіонах, насамперед у Дагестані та Інгусетії. Сепаратистам було завдано значного удару, коли в липні був убитий один з їх лідерів – Ш.Басаєв.

У Туреччині продовжував точитися конфлікт між Урядом і Курдською робітничою партією (*Partiya Karkeren Kurdistan, PKK*), але в значно менших масштабах.

Інтенсивність одного з конфліктів знизилася менш ніж на 50% – між Урядом Індії і кашмірськими повстанцями. Вперше з 1999р. число загиблих внаслідок бойових дій зменшилося нижче критичного рівня в 1 000 осіб, що свідчить про важливість покращення стосунків між Індією і Пакистаном для стабільності в регіоні.

Лише в одному з активних конфліктів спостерігався незмінний, високий рівень людських втрат внаслідок бойових дій – між іракськими повстанцями та Урядом Іраку, який підтримується коаліцією сил на чолі зі США. Слід зауважити, що реально масштаби насильства в Іраку у 2006р. зростали, і що наведений тут стабільний рівень втрат відбиває чітку тенденцію: зміни співвідношення людських втрат та активності бойових дій – тобто число загиблих внаслідок бойових дій залишилося майже незмінним, а кількість сутичок між шіїтами та сунітами зросла, як і кількість вбивств під час нападів “ескадронів смерті”.

У трьох із 17 крупних збройних конфліктів у 2006р. зареєстроване число жертв внаслідок бойових дій понад 1 000 осіб: в Іраку (понад 5 500 осіб), Афганістані (понад 3 100 осіб) та Шрі-Ланці (понад 1 950 осіб).

Таблиця 2А.3. Таблиця регіонів, у яких протягом 2006р. відбувся принаймні один крупний збройний конфлікт

Регіон, країна	Протиріччя ^a	Рік зародження/ Рік визнання/ Рік початку/ Рік внесення до бази ^b	Сторони конфлікту ^c	Загальне число загиблих ^d (вкл. з 2006р.)	Число загиблих у 2006р. ^e	Зміни, порівняно з 2005р. ^f
Африка						
Бурунді	Влада	1991/ 1991/1991/	Уряд Бурунді проти <i>Palipehutu-FNL</i>	<7 300	>100	--
<i>Palipehutu-FNL: Parti pour la libération du peuple Hutu–Forces nationales de libération</i> (Партія визволення народу хуту – Сили національного визволення)						
Судан	Влада	2003/ 2003/2003/ 2003	Уряд Судану проти <i>SLM/A</i>	<4 500	25-100	--
<i>SPLM/A: Sudan People's Liberation Movement/Army</i> (Суданський народний визвольний рух/Армія)						
Уганда	Влада	1987/ 1987/1988/ 1991	Уряд Уганди проти <i>LRA*</i>	<9 600	>200	--
<i>LRA: Lord's Resistance Army</i> (ГАО, Господня армія опору) * На ранніх етапах існування <i>LRA</i> мала кілька різних назв, зокрема – <i>Ugandan Christian Democratic Army (UCDA)</i> , Християнсько-демократична армія Уганди).						
Америка						
Колумбія	Влада	1964/ 1966/1966/ .. 1964/1965/ ..	Уряд Колумбії проти <i>FARC</i> проти <i>ELN</i>	>44 800*	>500	--
<i>FARC: Fuerzas Armadas Revolucionarias Colombianas</i> (Револьюційні збройні сили Колумбії) <i>ELN: Eje'rcito de Liberacio'n Nacional</i> (Національно-визвольна армія) * Дані охоплюють число загиблих у зіткненнях з 1964р., в яких, крім зазначених у таблиці, брали участь інші сторони, хоча переважна більшість загиблих – зі складу <i>FARC</i> і дещо менше число – <i>ELN</i> .						
Перу	Влада	1980/ 1980/1980/ 1981	Уряд Перу проти <i>Sendero Luminoso</i>	>28 000	<25	--
<i>Sendero Luminoso</i> (Сяючий шлях)						

Регіон, країна	Протириччя ^a	Рік зародження/ Рік визнання/ Рік початку/ Рік внесення до бази ^b	Сторони конфлікту ^c	Загальне число загиблих ^d (вкл. з 2006р.)	Число загиблих у 2006р. ^e	Зміни, порівняно з 2005р. ^f
-------------------	-------------------------	--	-----------------------------------	--	--	--

США*	Влада	2001/ 2001/2001/ 2001	Уряд США, багатонаціональна коаліція** проти Аль-Каїди	<2 900	<200	++
------	-------	-----------------------------	---	--------	------	----

* Дані у першому стовпчику вказують на уряд держави, якому кинула виклик опозиційна організація, тому стосуються саме протириччя, а не географічного місця бойових дій. Про перебіг і причини цього конфлікту див.: *Щорічник СППІ 2002, с.73-74.*

** У 2006р. очолювана США багатонаціональна коаліція складалася з військ наступних країн: Австралії, Бельгії, Великої Британії, Данії, Естонії, Іспанії, Італії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Пакистану, Польщі, Португалії, Румунії, Саудівської Аравії та Франції.

Азія

Афганістан	Влада	1990/ 1994/1994/ 2005	Уряд Афганістану, багатонаціональна коаліція*, <i>ISAF</i> ** проти Талібану	..	>3 100	++
------------	-------	-----------------------------	---	----	--------	----

* У 2006р. очолювана США багатонаціональна коаліція складалася з військ наступних країн: Австралії, Бельгії, Великої Британії, Данії, Естонії, Іспанії, Італії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Пакистану, Польщі, Португалії, Румунії та Франції. Після поступової передачі в підпорядкування НАТО, 5 жовтня 2006р. Міжнародні сили сприяння безпеці (*International Security Assistance Force, ISAF*) офіційно перебрали повний контроль над міжнародною військовою присутністю в Афганістані.

** У 2006р. бойові підрозділи до *ISAF* були надані наступними країнами: Австралією, Австрією, Азербайджаном, Албанією, Бельгією, Болгарією, Великою Британією, Грецією, Данією, Естонією, Ірландією, Ісландією, Іспанією, Італією, Канадою, Латвією, Литвою, Люксембургом, Македонією, Нідерландами, Німеччиною, Новою Зеландією, Норвегією, Польщею, Португалією, Румунією, Словаччиною, Словенією, США, Туреччиною, Угорщиною, Фінляндією, Францією, Хорватією, Чехією, Швейцарією і Швецією. Хоча всі ці країни надали війська до *ISAF*, не всі з них мали мандат на ведення бойових дій. Тут зазначені всі країни, оскільки інформація про мандат військ окремих держав є чутливою і важко доступною.

Індія	Територія (Кашмір)	1977/ 1977/1984/ 1990	Уряд Індії проти кашмірських повстанців	>28 800	>700	-
-------	-----------------------	-----------------------------	---	---------	------	---

М'янма	Територія (Карен)	1948/ 1948/1948/ 1948	Уряд М'янма проти <i>KNU</i>	>20 000	25-100	+
--------	----------------------	-----------------------------	---------------------------------	---------	--------	---

KNU: Karen National Union (Національний союз Карену)

Регіон, країна	Протиріччя ^d	Рік народження/ Рік визнання/ Рік початку/ Рік внесення до бази ^b	Сторони конфлікту ^c	Загальне число загиблих ^d (вкл. з 2006р.)	Число загиблих у 2006р. ^e	Зміни, порівняно з 2005р. ^f
Непал	Влада	1996/ 1996/1996/ 2002	Уряд Непалу проти <i>CPN/M</i>	<8 200	>400	--

CPN/M: Communist Party of Nepal/Maoist (Комуністична партія Непалу/Маоїстська)

Філіппіни	Влада	1968/ 1968/1969/ 1982	Уряд Філіппін проти <i>CPP</i>	20 000- 27 000	>300	+
	Територія (Мінданао)	1968/ 1981/1986/ 2000	проти <i>MILF</i>	<37 600	<25	--

CPP: Communist Party of Philippines (Комуністична партія Філіппін)

MILF: Moro Islamic Liberation Front (Ісламський фронт визволення Моро)

Шрі-Ланка	Територія (Таміл Елам)	1976 1976/1975/ 1989	Уряд Шрі-Ланки проти <i>LTTE</i>	>61 950	>1 950	++
-----------	---------------------------	----------------------------	-------------------------------------	---------	--------	----

LTTE: Liberation Tigers of Tamil Eelam (ТВТЕ, Тигри визволення Таміл Еламу)

Європа

Росія	Територія (Чечня)	1991/ 1991/1991/ 1995	Уряд Росії проти Чеченської Республіки	40 000- 70 000	<300	--
-------	----------------------	-----------------------------	--	-------------------	------	----

Близький Схід

Ірак	Влада	2003/ 2003/2003/ 2004	Уряд Іраку, багатонаціональна коаліція* проти іракських повстанців**	>18 600	>5 500	0
------	-------	-----------------------------	--	---------	--------	---

* Очолована США багатонаціональна коаліція складається з військ наступних країн: Австралії, Азербайджану, Албанії, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Великої Британії, Вірменії, Грузії, Данії, Естонії, Італії, Казахстану, Латвії, Литви, Македонії, Молдови, Монголії, Південної Кореї, Польщі, Румунії, Сальвадору, Словаччини, США, Чехії і Японії.

** До них належать "Організація засад джихаду у країні двох річок" (*Tanzim Qa'idat al-Jihad fi Bilad al-Rafidayn*), Армія Анзар аль-Сунна (*Jaish Ansar Al-Sunna*) та Ісламська армія Іраку (*Al Jaysh al-Islami fi Iraq*).

Регіон, країна	Протириччя ^a	Рік зародження/ Рік визнання/ Рік початку/ Рік внесення до бази ^b	Сторони конфлікту ^c	Загальне число загиблих ^d (вкл. з 2006р.)	Число загиблих у 2006р. ^e	Зміни, порівняно з 2005р. ^f
Ізраїль	Територія (Палестинські території)	1964/ 1964/1964/ ..	Уряд Ізраїлю проти палестинських угруповань*	>14 800	>500	++

* До них належать Фатах або Рух національного визволення Палестини (*Movement for the National Liberation of Palestine*), Хамас або Ісламський рух опору (*Islamic Resistance Movement*), Палестинський ісламський джихад (*Palestinian Islamic Jihad, PIJ*) та Комітети народного опору (*Popular Resistance Committees*).

Туреччина	Територія (Курдистан)	1974/ 1974/1984/ 1992	Уряд Туреччини проти PKK*	<30 600	>200	--
-----------	--------------------------	-----------------------------	------------------------------	---------	------	----

PKK: *Partiya Karkeren Kurdistan* (Курдська робітничка партія)

* PKK три рази протягом трьох років змінювала назву. У 2002р. PKK змінила назву на “Курдський конгрес свободи та демократії” (*Kurdish Freedom and Democracy Congress, KADEK*). У листопаді 2003р., назву було змінено на “Конференцію народного конгресу Курдистану” (*Conference of the People’s Congress of Kurdistan, KONGRA-GEL*). У квітні 2005р. організація остаточно повернула першу назву – Курдська робітничка партія.

Слід зауважити, що в таблиці наведені дані лише про крупні збройні конфлікти в окремих країнах, хоча в них відбувалися також збройні конфлікти меншого масштабу.

У таблиці 2А.3 конфлікти наведені в алфавітному (*англ.*) порядку за п’ятьма географічними регіонами: Африка – за винятком Єгипту; Америка – Північна, Центральна та Південна Америка та країни Карибського басейну; Азія – включно з Океанією, Австралією і Новою Зеландією; Європа – включно з країнами Кавказу; Близький Схід – Єгипет, Ізраїль, Ірак, Іран, Йорданія, Кувейт, Ліван, Сирія, Туреччина та країни Аравійського півострова.

^a Зазначені головні протириччя. Поняття “Влада” та “Територія” стосуються протирич з приводу влади (типу політичної системи, зміни центральних органів влади чи їх складу) та *території* (контролю над територією, її відокремлення або автономії), відповідно. Кожен конфлікт може охоплювати одне або більше протирич з приводу територій, якщо ці території одночасно належать до різних адміністративних одиниць. Що стосується влади, то в кожному конфлікті може бути лише одне протириччя, оскільки, за визначенням, на певній території може існувати лише один уряд.

^b “Рік зародження” – рік, у якому вперше сторона крупного збройного конфлікту (тобто конфлікту, де кілька сторін ведуть боротьбу з приводу певних протирич) вперше заявила про протириччя. “Рік визнання” – рік, у якому *активно діючі угруповання* визнали протириччя. “Рік початку” – рік, коли конфліктуючі сторони почали використовувати збройну силу. “Рік внесення до бази” – перший рік, у якому число жертв конфлікту досягло 1 000 осіб протягом одного календарного року та, відповідно, відбулося внесення конфлікту до бази даних крупних збройних конфліктів. У зв’язку з істотним переглядом даних у рамках Упсальської Програми збору даних про конфлікти (*UCDP*) стало очевидним, що вказані в таблиці роки до середини 1990-х років іноді стосуються початку конфлікту в цілому, а іноді – року, коли активно діючі угруповання визнали протириччя. Хоча ці роки часто збігаються, існують винятки, коли цього не відбувається. Тому для більш чіткого розмежування цих понять “Рік зародження” зараз стосується початку збройного конфлікту як такого, а решта часових категорій (роки визнання, початку, внесення до бази) – сторони, що веде активні бойові дії.

^c Опозиційними організаціями вважаються будь-які неурядові угруповання, що мають публічно оголошену назву, цілі та озброєні сили для їх досягнення. В таблиці наведені лише ті конфліктуючі сторони та альянси, що вели активні бойові дії протягом 2006р.

^d Число загиблих охоплює всі втрати внаслідок бойових дій, спричинені конфліктом між ворогуючими сторонами та безпосередньо пов'язані з бойовими діями. Тому число у стовпчику “Рік зародження” може змінюватися. Дані, що стосуються внутрішньодержавних конфліктів, охоплюють лише ті бойові втрати, що викликані бойовими діями урядових і конфліктуючих з ними сил, вказаних у таблиці (тобто угруповань, втрати яких перевищили протягом року рівень 1 000 осіб). Найменш достовірна інформація за річний період стосується останніх місяців року. Як свідчить практика, достовірність даних з часом зростає, тому вони щороку переглядаються.

^e Дані про втрати, що перевищують 100 осіб, округлюються до найближчої сотні. Тому числа від 101 до 150 наведені як >100, а від 151 до 199 – <200. Числа від 1 до 24 наведені як <25, а від 25 до 100 – 25-100.

^f “Зміни, порівняно з 2005р.” відбивають збільшення або зменшення числа загиблих внаслідок бойових дій у 2006р., порівняно з числом загиблих у 2005р. Через недостатню надійність вихідних даних, зміни у стовпчику позначаються наступними символами:

- ++ число загиблих внаслідок бойових дій збільшилося більш ніж на 50%.
- + число загиблих внаслідок бойових дій збільшилося на 10-50%.
- 0 число загиблих внаслідок бойових дій залишилося незмінним ($\pm 10\%$).
- число загиблих внаслідок бойових дій зменшилося на 10-50%.
- число загиблих внаслідок бойових дій зменшилося більш ніж на 50%.

Додаток 2Б. Колективне насильство, що не підпадає під стандартне визначення збройного конфлікту

МІХАЕЛЬ БРЗОСКА

I. Вступ

Усі відомі дані про збройні конфлікти свідчать про значне зменшення їх кількості, порівняно з початком 1990-х років. Проте, спостерігається небажання сприйняти цей факт як свідчення зміцнення миру і безпеки у світі. Прикладом цього є скептичне ставлення деяких кіл до Доповіді з безпеки людини 2005р. (*Human Security Report 2005*), головним висновком якої було зниження рівня збройного насильства¹. Дані цієї Доповіді взяті з того самого джерела, що й дані, наведені в додатку 2А цього видання, – Упсальської програми збору даних про конфлікти (*Uppsala Conflict Data Program, UCDP*) Департаменту дослідження миру та конфліктів Упсальського університету².

Отже, чи можна вважати кількісні дані про збройні конфлікти, наведені в цьому *Щорічнику* та в інших джерелах, достатнім підґрунтям для оцінки тенденцій війни і миру, небезпеки і безпеки, або ж вони більшою мірою характеризують специфічний клас колективного насильства і меншою – заходи із забезпечення миру та безпеки³? Відповіді на це питання можуть істотно впливати на політику. Наприклад, якщо вважати поточні кількісні дані про збройні конфлікти достатніми, то виявлені тенденції свідчать про суттєвий успіх міжнародної спільноти у зменшенні колективного насильства в усьому світі; якщо ж вони оцінюють лише специфічний клас колективного насильства, то на підставі лише цих даних такого висновку робити не можна. Для цього потрібні додаткові дані.

Насправді, крім даних про атрибути стандартного визначення збройного конфлікту, існують також інші дані. Питання в тому, чи є вони настільки адекватними, щоб висновки, зроблені на основі стандартного визначення збройного конфлікту, можна було б поширити на більш широкий спектр колективного насильства. В підрозділі II цього додатка розглядаються головні атрибути стандартного визначення збройного конфлікту та пов'язані з ними обмеження. Якщо в минулому точилося багато дискусій навколо взаємозв'язків між насильством, миром і безпекою, то стосовно питання, що вважати збройним конфліктом, як в академічних, так і в політичних колах останнім часом домінує єдина точка зору: збройний конфлікт – це явище, головними атрибутами якого є бойові дії,

¹ Human Security Centre, University of British Columbia, *Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century* (Oxford University Press: New York, N.Y., 2005), URL <<http://www.humansecurityreport.info>>. Про скептичні зауваження та інші дані про конфлікти див., наприклад: Leitenberg, M., *Deaths in Wars and Conflicts in the 20th Century*, Occasional Paper no.29, 3rd edn (Cornell University, Peace Studies Program: Ithaca, N.Y., Aug. 2006), p.8, URL <http://www.clingendael.nl/publications/2006/20060800_cdsp_occ_leitenberg.pdf>.

² UCDP data are available on the programme's website at URL <<http://www.pcr.uu.se/research/UCDP/>>.

³ Про визначення колективного насильства див. підрозділ II цього додатка.

політичні цілі та участь уряду⁴. Проте, існують підстави вважати, що така точка зору є надто обмеженою і тому не може сприяти розумінню тенденцій миру і безпеки або слугувати підставою для формування відповідної політики.

У підрозділі III обговорюються недавні відповіді на ці питання тих організацій, які створили додаткові бази даних з питань колективного насильства, в т.ч. висновки Центру безпеки людини (*Human Security Centre*). В підрозділі IV розглядаються концептуальні підходи до розв'язання проблеми, викликані зменшенням адекватності стандартного визначення збройного конфлікту. Окреслено загальні вимоги до даних, які стосуються двох широких концептуальних підходів до миру і безпеки, що є важливими в поточних політичних дискусіях: першого – стосовно жертв насильства, іншого – стосовно загроз суспільному устрою.

Метою цього додатка є стимулювання обговорення теми відповідності між сформульованими вимогами до даних та альтернативними концепціями миру і безпеки – маються на увазі традиційна концепція, пов'язана зі збройним конфліктом, та дві концепції, пов'язані з ширшим розумінням миру і безпеки (підрозділ IV). В додатку не робиться спроба надати визначення, придатні для збору додаткових даних, і тим більше – самі дані, готові для використання. Щоб зробити це професійно, потрібні додаткові дослідження та залучення додаткових джерел. Тому цей додаток слід розглядати не як критику існуючих даних, а як внесок до триваючої дискусії з питань даних: які дані слід збирати, для яких цілей і яким чином. Як зауважив Т.Сіболт (*Taylor Seybolt*), збирачі даних мають дбати про забезпечення балансу між їх надійністю та достовірністю, “тобто між точністю фіксації інформації та її придатністю для аналізу відповідних теоретичних концепцій”⁵.

II. Обмеження стандартного визначення збройного конфлікту

Стандартне визначення збройного конфлікту відповідає концепції, що була ідеально сформульована К.Клаузевіцем (*Carl von Clausewitz*), – “війна є продовженням політики іншими засобами”⁶. Концепція збройного конфлікту як продовження політики певною мірою уніфікувала зусилля збирачів даних, хоча вони й користуються різними визначеннями⁷.

⁴ Під час дослідження проблем миру в різні часи виникали палкі спори навколо відповідності сфер аналізу насильства. Один з таких спорів розгорнувся з приводу запровадженого Й.Галтунгом (*Johan Galtung*) поняття “позитивного” і “негативного” миру. Див.: Galtung, J., ‘Violence, peace and peace research’, *Journal of Peace Research*, vol.6 (1969), pp.167-191. Цікаво, що в 1990-х роках дискусії серед експертів стосовно розширення концепції безпеки за межі військової сфери (з метою охоплення, зокрема, кліматичних змін) певною мірою відбивали попередні обговорення.

⁵ Seybolt, T.B. “Measuring violence: an introduction to conflict data sets”, *SIPRI Yearbook 2002: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2002), p.96.

⁶ Поняття “збройний конфлікт” і “війна” не розрізняються в цьому тексті: їх використання відповідає практиці вживання в різних джерелах і літературі, наведених у цьому додатку. У статистичному сенсі збройні конфлікти є, як правило, більш широкою з цих двох категорій.

⁷ Див.: Seybolt (посилання 5); Eck, K., *A Beginner's Guide to Conflict Data: Finding and Using the Right Dataset*, *UCDP Paper no.1 (Uppsala Conflict Data Program (UCDP): Uppsala, 2005)*, URL <http://www.pcr.uu.se/publications/UCDP_pub/UCDP_paper1.pdf>.

Ця концепція збройного конфлікту дає його визначення, що базується на п'яти складових: (а) навмисність колективного насильства; (б) застосування зброї; (в) наявність бойових дій; (г) наявність політичних цілей; (д) участь уряду як суб'єкта конфлікту на боці принаймні однієї сторони. Різні визначення можуть містити додаткові вимоги до даних, але у стандартних визначеннях збройного конфлікту ці п'ять складових мають бути присутніми. Колективне насильство без бойових дій, в т.ч. насильство з боку як недержавних суб'єктів, так і держави (наприклад, масові вбивства або терористичні акти проти цивільного населення), знаходяться поза межами цієї концепції⁸. Це також стосується збройних конфліктів, у яких зіткнення (або протиріччя) пов'язані не з боротьбою за контроль над усією країною або частиною її території, а, наприклад, з особистою економічною користю. Вимога, що принаймні одна зі сторін конфлікту має бути урядом, посилює політичний вимір збройних конфліктів.

Дві з п'яти складових визначення збройного конфлікту не піддавалися жодним сумнівам під час останніх дискусій з приводу того, що становить його суть, а саме – колективне насильство та застосування зброї. Термін *колективне насильство*, крім безпосереднього здійснення акту насильства означає, що воно навмисно застосовується суб'єктами, які є або вважають себе частиною угруповання зі спільною метою. Тому індивідуальні акти насильства, кримінальні злочини та безлад загалом не охоплюються цією категорією. Колективне насильство є результатом зіткнень, що породжують значний рівень руйнувань і смертності, до яких різні бази даних застосовують різні порогові показники. Друга складова – *застосування зброї* – загалом, має доволі широке значення, що охоплює активне використання для насильства будь-яких засобів або матеріалів, але не враховує, наприклад, загибель людей внаслідок неможливості надання медичної допомоги.

Проте, з приводу інших трьох складових визначення впродовж кількох років точились інтенсивні дискусії. Автори доводили, що з моменту припинення холодної війни відбулися фундаментальні зміни в методах колективного насильства. Одні з них стверджують, що домінуючим типом збройного

⁸ Дані про кількість загиблих внаслідок бойових дій, наведені в додатку 2А, лише частково враховують випадки насильства проти мирних жителів. Мінування, снайперські напади та ведення бойових дій в містах (із застосуванням мін, вибухівки та політичних вбивств) реєструються як бойові дії, якщо об'єктами нападів є військові підрозділи або виявлені представники угруповань, що беруть участь у конфлікті. В таких випадках загибель цивільних осіб, які “потрапили під перехресний вогонь”, також вважається загибеллю внаслідок бойових дій. Проте, ці дані не враховують загибель і руйнування внаслідок цілеспрямованих нападів на цивільне населення, навіть якщо вбивства були умисними. Див.: Uppsala Conflict Data Program, ‘Definitions, sources and methods for Uppsala Conflict Data Program battle-death estimates’, URL <http://www.pcr.uu.se/publications/UCDP_pub/UCDP_Battle-deaths-definitions_sources_methods.pdf>. Доречно навести приклад різниці між смертю цивільних осіб, що реєструється *UCDP* як загибель внаслідок бойових дій. У Доповіді за 1994р. *UCDP* сповістила про менш ніж 1 000 загиблих у Руанді, водночас, загальне число жертв насильства, що здійснювалося переважно військовими угрупованнями проти цивільного населення, за оцінками, становило 800 тис. осіб. Див.: Human Security Centre (посилання 1), р.41. Про додаткове порівняння оцінки числа загиблих внаслідок бойових дій і загального числа жертв в окремих війнах див.: Leitenberg (посилання 1); Gleditsch, N. P. and Lacina, B., ‘Monitoring trends in global combat: a new dataset of battle deaths’, *European Journal of Population*, vol.21, no.2-3 (2005), pp.145-165.

конфлікту стали “нові війни”⁹, інші – спростовують це твердження¹⁰. Кажуть, що нові війни характеризуються рисами, що піддають сумніву правильність стандартного політичного визначення війни, а саме: ухилення від бойових дій, умисне знищення цивільного населення, ключове значення економічних мотивів у веденні бойових дій, мінливість суб’єктів тощо¹¹.

Бойові дії. Одна з гіпотез стосовно нових війн полягає в тому, що бойові дії вже не є головним атрибутом війни, як це було до і протягом холодної війни, тоді як специфічний вид асиметричних бойових дій, стратегія яких охоплює застосування умисного знищення цивільного населення, дедалі частіше спостерігається в сучасних збройних конфліктах¹². Умисне знищення цивільного населення під час масової різанини або терористичних актів було тактичним засобом у багатьох збройних конфліктах, у т.ч. часів холодної війни, але в нарисах про нові війни доводиться, що для слабших воюючих сторін цей засіб набув стратегічного значення і навіть може бути їх головним способом бойових дій, як у нинішньому конфлікті в Іраку. Передбачувані зміни в масштабах і важливості навмисного знищення мирного населення під час бойових дій піддають сумніву доречність стандартного визначення збройного конфлікту як форми колективного насильства. Умисне вбивство мирних жителів, які не беруть участі в бойових діях (наприклад, загибель під час масової різанини або терористичних актів), не підпадає під це визначення. Не врахування цієї категорії жертв може істотно вплинути на класифікацію конфлікту як “крупного” за кількісними показниками. Ці проблеми добре видно на прикладі конфлікту в регіоні південного Лівану та півночі Ізраїлю влітку 2006р. Зіткнення загалом оцінювалося як збройний конфлікт зі значними наслідками. Згідно із заявами урядів Лівану та Ізраїлю, в ньому загинули понад 2 000 осіб¹³. Багато з них були цивільними, хоч у випадках, коли бойові дії ведуться такими повстанськими угрупованнями, як Хезбола, складно вирізнити втрати цивільного населення. Ще складніше встановити, чи була загибель спричинена безпосередньо бойовими діями, як вимагається стандартним визначенням “загибелі внаслідок бойових дій”, чи вона сталася з інших причин.

⁹ Вперше цей термін зустрічається в: Kaldor, M. and Vashee, B. (eds), *Restructuring the Global Military Sector*, vol.1, *New Wars* (Pinter: London, 1997).

¹⁰ Див., наприклад: Kalyvas, S. N., “New” and “old” civil wars: a valid distinction?, *World Politics*, vol.54, no.1 (2001), pp.99-118.

¹¹ Див.: Холмквіст К. “Крупні збройні конфлікти”, *Щорічник СІПІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.87-119; Krahmman, E., *New Threats and New Actors in International Security* (Palgrave Macmillan: New York, N.Y., 2005).

¹² Ця гіпотеза є предметом дискусій і не має достатньої емпіричного підтвердження, оскільки дані про число загиблих серед цивільного населення внаслідок бойових дій є дуже обмеженими. Див., наприклад: Kalyvas (посилання 11); Human Security Centre (посилання 1), pp.70-76.

¹³ Уряд Лівану сповістив про загибель 1 191 особи, Уряд Ізраїлю – 162 осіб. Див. Інтернет-сайти: Lebanese Presidency of the Council of Ministers, Higher Relief Council, ‘Lebanon under siege’, URL <<http://www.lebanonundersiege.gov.lb/>>; Israeli Ministry of Foreign Affairs, ‘Israel–Hizbullah conflict: victims of rocket attacks and IDF casualties’, 12 July 2006, URL <<http://www.mfa.gov.il/MFA/Terrorism+Obstacle+to+Peace/Terrorism+from+Lebanon+Hizbullah/Israel-Hizbullah+conflict+Victims+of+rocket+attacks+and+IDF+casualties+July-Aug+2006.htm>>.

Політичні цілі. Обговорення нещодавніх випадків колективного насильства виявило складність виокремлення політичних, економічних та ідеологічних цілей. Воюючі сторони можуть не оприлюднювати своїх намірів, і те, що одному оглядачу здається економічними мотивами, для іншого – може мати політичне забарвлення. озброєні угруповання в публічних заявах наголошують переважно на політичних цілях, хоча насправді на першому місці може бути особиста економічна користь. озброєні угруповання, що переслідують економічні та ідеологічні цілі, не обов'язково домагаються влади або контролю над територією; натомість їх цілями можуть бути вплив на життєдіяльність суспільства або особиста користь. Це становить істотну емпіричну проблему використання стандартного визначення збройного конфлікту, яке вимагає від збирачів даних вирішувати, чи є політичні питання причиною конфлікту. Крім того, навіщо під час визначення збройного конфлікту надавати перевагу цілям, що стосуються влади та території, і не враховувати всі інші? Повертаючись до прикладу збройного конфлікту, що відбувся в Лівані влітку 2006р., слід зазначити, що серед цілей сторін були: визволення заручників, залякування населення та послаблення Хезболи. Ці цілі можна розглядати як політичні, проте жодна зі сторін не ставила собі за мету захопити владу чи встановити контроль над територією.

Уряд як суб'єкт конфлікту. Дискусії з приводу зміни характеру конфліктів відбуваються в межах ширшого дискурсу – обговорення впливу глобалізації та змін міжнародного порядку після холодної війни на можливості урядів, точніше, на нестачу таких можливостей для контролю над насильством на своїх територіях. Почастішали випадки бойових дій без участі урядів. У ряді нещодавніх випадків насильницьких конфліктів (наприклад, у ДРК) було навіть важко визначити, хто є урядом.

Критичні зауваження до всіх п'яти складових стандартного визначення збройного конфлікту мають дещо спільне – вони ставлять під сумнів його рамки з наміром поширити це визначення на інші форми колективного насильства. Хоча це і створює проблеми для збирачів даних, така ситуація відбиває загальне розширення підходів до проблем миру і безпеки. Додаткові питання стосовно колективного насильства стали важливим предметом політики миру і безпеки.

III. Дані, що виходять за рамки стандартного визначення збройного конфлікту

Збирачі даних про збройні конфлікти по-різному відреагували на ці зауваження. Наприклад, організація *Arbeitsgemeinschaft Kriegsursachenforschung (AKUF)* (Гамбург, Німеччина) вилучила зі свого визначення збройного конфлікту вимогу про те, що однією зі сторін конфлікту має бути уряд¹⁴. Знову привертається увага до даних про масові вбивства людей за політичними переконаннями, етнічним походженням або соціальним статусом. Наприклад, оновлена М.Лейтенбергом (*Milton Leitenberg*) база даних Мерілендського

¹⁴ Про дані *AKUF* див.: URL <<http://www.sozialwiss.uni-hamburg.de/publish/lpw/Akuf/>> (німецькою мовою).

університету враховує будь-які доступні оцінки загального числа жертв, а в окремому переліку наводяться дані про жертви масових вбивств та інших форм одностороннього насильства¹⁵.

Найкраще організованими зусиллями з вивчення ширшого спектру проблем колективного насильства є зусилля в рамках *UCDP*. За підтримки Центру безпеки людини *UCDP* почала формувати дві додаткові бази даних про колективне насильство, які не відповідають критеріям стандартного визначення збройного конфлікту: одна – про недержавні конфлікти, інша – про одностороннє насильство.

Недержавний конфлікт визначається *UCDP* як використання збройної сили в боротьбі між двома організованими угрупованнями, жодне з яких не є урядом держави, що призвело до загибелі внаслідок бойових дій принаймні 25 осіб з боку обох воюючих сторін упродовж року¹⁶. Одностороннє насильство визначається як використання збройної сили урядом держави або офіційно організованим угрупованням проти цивільного населення, що призвело до загибелі принаймні 25 осіб упродовж року¹⁷. Обидві нові бази даних визначають мінімальне граничне число жертв, але в кожній з них пом'якшені головні елементи стандартного визначення збройного конфлікту. З одного боку, під час збору даних про недержавні конфлікти, за відсутності вимог участі уряду та наявності політичних цілей, залишилася вимога наявності бойових дій. З іншого боку, врахування одностороннього насильства не передбачає будь-яких обмежень на цілі його застосування, участь колективного суб'єкта, а також вимог стосовно наявності бойових дій. Тому одностороннє насильство концептуально наближається до визначень, застосованих у базах даних про геноцид і масові вбивства¹⁸.

Бази даних *UCDP* були сформовані з метою досягнення “кращого розуміння повного спектру загроз безпеці людини, які несе колективне насильство”¹⁹. Вони широко використовувалися в публікаціях Центру безпеки людини. Його перша вагома публікація – Доповідь з безпеки людини 2005р. – містила дані про “загрози особистості із застосуванням насильства” як головну складову кращого звуженого визначення безпеки людини²⁰. Група авторів Доповіді під керівництвом А.Макка (*Andrew Mack*) започаткувала розрізнення “політичного насильства” і “кримінального насильства”. На їх погляд, політичне насильство, на додаток до збройних конфліктів, зареєстрованих *UCDP*, охоплює одностороннє насильство та недержавні конфлікти, а також геноцид в його традиційному розумінні та “політицид”, тобто політичний геноцид. У Доповіді наведені:

¹⁵ Leitenberg (посилання 1).

¹⁶ Kreutz, J. and Eck, K., ‘UCDP non-state conflict codebook’, UCDP, Sep. 2005, p.1, URL <http://www.pcr.uu.se/publications/UCDP_pub/Non-stateconflictDatasetCodebook.pdf>.

¹⁷ Позасудова страта ув'язнених вилучена з цього визначення. Див.: Kreutz, J. and Eck, K., ‘UCDP one-sided violence codebook’, UCDP, 28 Sep. 2005, p.1, URL <http://www.pcr.uu.se/publications/UCDP_pub/One-sidedviolenceDatasetCodebook.pdf>.

¹⁸ Посилання на такі бази даних та їх обговорення див.: Leitenberg (посилання 1); Human Security Centre, University of British Columbia, *Human Security Brief 2006* URL <<http://www.humansecuritybrief.info/>>. Останнє джерело містить оновлені дані про основні тенденції політичного насильства, наведені в Доповіді з безпеки людини 2005р., а також аналіз баз даних, що відбивають головні зміни.

¹⁹ Опис проекту *UCDP* див.: URL <http://www.pcr.uu.se/research/UCDP/HumSec_index.htm>.

²⁰ Human Security Centre (посилання 1), p.VIII.

дані з вибірки, що почала формуватися в 1990-х роках і підтримується Б.Харфф (*Barbara Harff*)²¹; дані Державного департаменту США про випадки міжнародного тероризму, що реєструються з початку 1990-х років²²; дані про політичні репресії з видання Рівень політичного терору (*Political Terror Scale, PTS*), яке вперше опубліковане Університетом Пердью понад 20 років тому, а зараз видається Університетом Північної Кароліни в Ашевілі²³. В Доповіді також використані дані з Індексу політичної стабільності та відсутності насильства (*Political Stability and Absence of Violence index*) Світового банку, який оцінює вірогідність дестабілізації влади, спричиненої, зокрема, внутрішнім насильством і тероризмом, і є одним з шести Світових індикаторів державного управління²⁴.

У Доповіді з безпеки людини 2005р., крім політичного насильства, розглядається також кримінальне насильство, що посідає головне місце в аудиті безпеки людини. Необхідність такого кроку – стверджується в Доповіді, – зумовлена тим, що “в більшості держав найчастіше набагато більше людей гинуть або зазнають травм внаслідок кримінального насильства, ніж бойових дій”²⁵. Проте, автори Доповіді застерігають, що лише кілька країн своєчасно надають повну інформацію про злочинність. Тому кількісне оцінювання кримінального насильства ускладнюється значними інформаційними проблемами, особливо у країнах, де рівень безпеки людини є низьким. Існує також значне перетинання з даними про геноцид: геноцид у Руанді в 1994р. спричинив пік у глобальних статистичних показниках жертв насильства. В Доповіді містяться надані Інтерполом глобальні дані про вбивства і звалтування, що ґрунтуються на відомостях з багатьох регіонів²⁶. Однак автори скептично ставляться до можливості та доцільності об’єднання таких даних в єдину базу чи навіть в єдину категорію для кожної країни для обчислення “індексу безпеки людини”. Вони доводять, що доступні дані, особливо, які стосуються кримінального насильства та повинні, на їх думку, враховуватися в будь-якому комплексному індексі безпеки людини, є недостатньо

²¹ Див.: Harff, B., ‘Genocide’, Background paper for the *Human Security Report 2005*, 17 July 2003, URL <http://www.humansecurityreport.info/background/Harff_Genocide.pdf>; Harff, B., ‘Genocide, politicide’, University of Maryland, Integrated Network for Societal Conflict Research, 18 May 2004, URL <<http://www.cidcm.umd.edu/inscr/genocide/>>. У другій публікації Б.Харфф визначає різницю між геноцидом і “політицидом”: “У випадку геноциду групи, що зазнають переслідування з боку злочинців, визначаються останніми переважно в термінах общинних характеристик. У випадку ж політицидів групи визначаються переважно в термінах політичної опозиційності до діючого режиму та домінуючих груп. За [обох форм насильства] вбивства ніколи не бувають випадковими і не є актами одиниць, ... [а] здійснюються за явного чи прихованого керівництва органів державної влади або тих, хто претендує на державну владу”.

²² US Department of State, ‘Country reports on terrorism’, URL <<http://www.state.gov/sct/rls/crt/>>.

²³ Cornett, L. and Gibney, M., ‘Tracking terror: the Political Terror Scale 1980–2001’, Background paper for the *Human Security Report 2005*, 3 Aug. 2003, URL <http://www.humansecurityreport.info/background/Cornett-Gibney_Political_Terror_Scale_1980-2001.pdf>; University of North Carolina at Asheville, Political Science Department, ‘Political Terror Scale 1980–2005’, URL <<http://www.unca.edu/politicalscience/images/Colloquium/faculty-staff/gibney.html>>

²⁴ World Bank, ‘Worldwide governance indicators: 1996–2005’, Sep. 2006, URL <<http://www.worldbank.org/wbi/governance/govdata/>>.

²⁵ Human Security Centre (посилання 1), p.64.

²⁶ Див.: Newman, G. R., ‘Human security: a world view of homicide and rape’, Background paper for the *Human Security Report 2005*, [n.d.], p.3, URL <http://www.humansecurityreport.info/background/Newman_Homicide_and_Rape.pdf>.

повними. Більше того, об'єднання даних у межах спрощеного єдиного показника може приховати більше інформації, ніж її буде подано²⁷.

У Звіті з безпеки людини 2006р. (*Human Security Brief 2006*) застосовано дещо інший підхід до безпеки людини: головна ідея зводиться до того, що безпека людини “полягає в захисті людини і громад від *будь-якої* форми політичного насильства”²⁸. Хоча в ньому також зазначається, що безпека людини передбачає захист від “загроз людині із застосуванням насильства”, але не надаються та не обговорюються жодні дані про кримінальне або інші форми насильства, крім політичного. Політичне насильство охоплює переважно такі самі явища, що були предметом дослідження в Доповіді 2005р.: зареєстровані *UCDP* збройні конфлікти, одностороннє насильство, недержавні конфлікти та додаткова інформація про геноцид і “політицид”, а також про міжнародний тероризм²⁹. Дані про терористичні акти враховані за країнами, де вони відбувалися. Ці дані взяті з Базы знань про тероризм Меморіального інституту з питань запобігання тероризму (*Memorial Institute for the Prevention of Terrorism, MIPT*)³⁰, яка охоплює кілька крупних баз даних про тероризм, насамперед базу даних корпорації *RAND*³¹. Робота фінансується Міністерством внутрішньої безпеки (*Department of Homeland Security*) США.

У Звіті з безпеки людини 2006р. представлена вужча концепція безпеки людини, ніж та, що містилася в Доповіді з безпеки людини 2005р. Ширша концепція охоплює всі типи загроз людині із застосуванням насильства, а вужча – зосереджується на меншому наборі форм колективного насильства, для яких Центр безпеки людини використовує термін “політичне насильство”. Хоча ця концепція в явному вигляді нічим, крім переліку категорій даних, не визначена, вона чітко відповідає головному політичному висновку Центру: кількість випадків застосування більшості форм політичного насильства зменшується і “багато-які зміни можна пояснити зростанням міжнародної активності під егідою ООН, цілями якої є припинення триваючих війн, сприяння переговорам з питань мирного врегулювання, допомога в пост-конфліктній відбудові та запобігання відновленню старих війн”³². Намагання підкріпити цей висновок шляхом формування відповідних баз даних лише додало скептицизму в експертних колах з приводу результатів, отриманих Центром.

Як у Доповіді, так і у Звіті містяться концептуальні обговорення, наприклад, стосовно важливості даних про загальне число жертв політичного насильства (прямих і непрямих), але в цих документах немає всебічного обговорення того, які саме дані мають бути доступними для найкращого визначення безпеки людини³³. В поєднанні з нечіткістю визначення безпеки людини це породжує підозру, що головні висновки Центру безпеки людини можуть свідчити про упередженість

²⁷ Human Security Centre (посилання 1), pp.90-91.

²⁸ Human Security Centre (посилання 19), p.31.

²⁹ Про термін “політицид” див. посилання 22.

³⁰ Базу знань *MIPT* про тероризм див.: URL <<http://www.tkb.org/>>.

³¹ Див. Інтернет-сайт проекту *RAND-MIPT* База даних про випадки тероризму: URL <<http://www.rand.org/ise/projects/terrorismdatabase/>>.

³² Human Security Centre (посилання 19), p.1.

³³ Human Security Centre (посилання 1), p.91; а також посилання 19, p.17.

у підборі даних з метою доведення успіху активної міжнародної діяльності. Проте, Центр може з легкістю розвіяти будь-який скептицизм, використовуючи більш концептуальний підхід, у якому дані використовуються меншою мірою.

IV. Дані, що стосуються ширших аспектів політики миру і безпеки

Стандартне визначення збройного конфлікту відповідає одній з цілей політики миру і безпеки: запобігати або стримувати і припиняти збройні конфлікти між державами та між державами та повстанськими угрупованнями. Попри важливість цієї мети, вона не охоплює весь спектр питань, що стосуються політики миру і безпеки – не лише з точки зору неурядових організацій (НУО) та експертів, але й багатьох урядів і міжнародних організацій.

У цьому підрозділі розглядаються два приклади ширшого підходу до проблем миру і безпеки. Один з них – обговорений вище варіант концепції безпеки людини, інший – стосується запобігання новим типам загроз миру і безпеці. Можливі й інші цілі політики миру і безпеки, наприклад, що ґрунтуються на розумінні безпеки людини і враховують усі серйозні загрози життю, здоров'ю і добробуту людини та громад³⁴. Вимоги до потрібних для цього даних тут не обговорюються.

Проблеми безпеки людини, особливо в екстремальних випадках надзвичайних гуманітарних ситуацій, привертають дедалі більшу увагу міжнародної політики. Зросла також міжнародна увага до жертв колективного насильства завдяки висвітленню цієї проблеми у ЗМІ та діяльності міжнародних НУО. Цим зумовлений тиск на уряди, насамперед в індустріально розвинутих країнах, що змушує їх докладати більших зусиль із запобігання колективному насильству або його обмеження. Вагомим політичним проявом зростаючої уваги до жертв насильства є прийняття Радою Безпеки ООН резолюцій про захист цивільного населення під час збройного конфлікту. В останній з резолюцій підтверджено основний гуманітарний принцип – “відповідальність за захист” з акцентом на жертви війни³⁵.

Навіть у відносно вузьких галузях (залишаючи осторонь, наприклад, “економічну безпеку”) існує кілька способів визначення безпеки людини, але їх усіх об'єднує увага до жертв фізичного насильства – незалежно від причин, через які людина опиняється в загрозливих ситуаціях. З точки зору надзвичайних гуманітарних ситуацій, належне визначення безпеки людини має охоплювати всі форми колективного насильства, що загрожують життю, здоров'ю і добробуту людини та громад. Зрозумілим і доцільним є також врахування індивідуального насильства, що здійснюється без політичних цілей (наприклад, навмишних і групових вбивств) або обмеження визначення лише жертвами політичного насильства, як це зроблено у Звіті з безпеки людини 2006р. В цьому додатку обрана середня позиція – безпека людини визначається як така, що охоплює всі форми колективного насильства, перелік яких наведено в таблиці 2Б.1.

³⁴ Див. розділ 7 цього видання.

³⁵ United Nations, ‘Protection of civilians in armed conflict’, UN Security Council Resolution 1674, 28 Apr. 2006, URL <http://www.un.org/Docs/sc/unscl_resolutions06.htm>.

Таблиця 2Б.1. Форми колективного насильства і доступність даних

	Цілі	Здійснення насильства	Опоненти	Приклади	Дані охоплюють:		
					інциденти	прямі жертви	
А. Міждержавний конфлікт	Політичний контроль (територія, влада)	Бойові дії	Держава – держава	Еритрея-Ефіопія, 1998-2000рр.	Збройний конфлікт	Загіблі внаслідок бойових дій	Немає єдиного послідовного джерела
Б. Традиційний внутрішньо державний конфлікт	Політичний контроль (територія, влада)	Бойові дії	Недержавне угруповання – держава	Бафра, 1967-1970рр.	Збройний конфлікт	Загіблі внаслідок бойових дій	Немає єдиного послідовного джерела
В. Партизанський внутрішньо-державний конфлікт	Політичний контроль (територія, влада)	Бойові дії/ одностороннє насильство	Недержавне угруповання – держава	Мозамбик, 1962-1974рр.	Збройний конфлікт	Загіблі внаслідок бойових дій	Немає єдиного послідовного джерела
Г. Повстання	Політичний контроль (територія, влада)	Бойові дії	Недержавне угруповання – держава	Бангладеш, 2006р.	Недержавний конфлікт	Загіблі внаслідок бойових дій	Немає єдиного послідовного джерела
Д. Конфлікт усередині країни	Політичний контроль (територія, влада)	Бойові дії	Недержавне угруповання – недержавне угруповання	Сомалі, 1992р.–	Недержавний конфлікт	Загіблі внаслідок бойових дій	Немає єдиного послідовного джерела
Е. Конфлікт громад	Культурне домінування	Бойові дії/ одностороннє насильство	Місцеве угруповання – місцеве угруповання	Північна Нігерія, 1992р.–	Недержавний конфлікт, якщо ведуться бойові дії; геноцид, якщо число жертв перевищує граничне значення	Загіблі внаслідок бойових дій, жертви геноциду, якщо їх перевищує число перевищує граничне значення	Жертви геноциду, якщо їх число перевищує граничне значення
Є. Масові вбивства/геноцид	Знищення певної групи	Одностороннє насильство	Держава – недержавне угруповання	Руанда, 1994р.–	Одностороннє насильство, геноцид	Загіблі внаслідок одностороннього насильства, геноциду	Немає єдиного послідовного джерела

Ж. Недержавні етнічні чистки/погроми	Знищення певної групи	Одностороннє насильство	Недержавне угруповання – недержавне угруповання	Напади на місцевих жителів (у багатьох країнах)	Геноцид, якщо число жертв перевищує граничне значення	Жертви геноциду, якщо їх число перевищує граничне значення	Немає єдиного послідовного джерела
З. Недержавний тероризм	Політична користь	Одностороннє насильство проти уряду	Недержавне угруповання – населення	Напад Аль-Каїди на Нью-Йорк, 2001р.	Терористичні акти	Жертви терористичних актів	Немає єдиного послідовного джерела
И. Організована злочинність	Економічна користь	Бойові дії/одностороннє насильство	Недержавне угруповання – держава	“Війна у в’язницях”, Бразилія, 2006р.	Немає достовірних даних	Немає достовірних даних	Немає достовірних даних
І. Бандитські війни	Економічна користь	Бойові дії	Недержавне угруповання – недержавне угруповання	Війни між бандитськими угрупованнями, Росія, 1995-1998рр.	Недержавний конфлікт, якщо ведуться бойові дії; геноцид, якщо число жертв перевищує граничне значення	Загиблі внаслідок бойових дій	Немає достовірних даних
Й. Насильницьке виселення	Економічна користь	Одностороннє насильство	Недержавне угруповання – недержавне угруповання (у багатьох країнах)	Виселення незаконних квартиронаймачів домовласниками (у багатьох країнах)	Немає єдиного послідовного джерела	Немає єдиного послідовного джерела	Немає єдиного послідовного джерела

^a Непрямі жертви наслідків застосування насильства, наприклад, нестачі їжі, епідемій або деградації місцевої системи охорони здоров’я.

Підвищення уваги міжнародної політики до гуманітарних питань відбилося в розширенні спектру проблем національної безпеки, особливо в індустріально розвинутих країнах. У цьому додатку стверджується, що всі форми колективного насильства можуть бути проблемами забезпечення безпеки, якщо їх масштаби загрожують суспільному устрою³⁶. В таких документах, як Стратегія національної безпеки США (від 2002р. і 2006р.) та Європейська стратегія безпеки 2003р., визначається спектр сучасних транснаціональних загроз суспільствам, зокрема, міжнародний тероризм, потраплянні зброї масового ураження до рук недержавних суб'єктів, поява транснаціональних злочинних мереж³⁷. Суб'єкти, що беруть участь у цьому, використовують насильство з метою формування або контролю волі і поведінки людей в тому чи іншому суспільстві. Для цього може вистачити дуже низьких рівнів насильства, про що свідчать останні терористичні напади. За винятком нападу на Світовий торговельний центр у Нью-Йорку у 2001р., терористичні напади, як правило, спричиняють набагато менше жертв ніж збройні конфлікти в їх традиційному визначенні. Однак терористичні напади зараз розглядаються і громадянами, і урядами як серйозні загрози, здатні призвести до кардинальних змін у поведінці людей або завдати величезної шкоди суспільному устрою в масштабі, майже порівнянному з крупними міжнародними війнами минулого. Прикладом порівняння з війною (в явному чи неявному вигляді) є антитерористична “мобілізація”, проведена в багатьох країнах після нападів на США 11 вересня 2001р.

Однією з причин переміщення інтересу зі збройних конфліктів до надзвичайних гуманітарних ситуацій і загроз суспільному устрою є відносна поширеність різних форм колективного насильства. Хоча міждержавна війна з політичних мотивів ще не зовсім відійшла в минуле, вона стала рідкісним явищем, яке лише тимчасово викликає міжнародний резонанс, як, наприклад, вторгнення до Іраку у 2003р. Кількість внутрішніх збройних конфліктів, наведена в додатку 2А та інших статистичних джерелах, також зменшується. Водночас, транснаціональні загрози суспільствам, схоже, почастішали, судячи з доступних даних, які, попри свою недостатність, підкріплюють таке враження. База даних *MIPT*, наприклад, зафіксувала поширення тероризму за останнє десятиріччя. Даних для обчислення основного показника гуманітарної концепції миру і безпеки – загального числа жертв – на цей момент немає. Хоча наявні дані чітко вказують на позитивну тенденцію³⁸, досі неможливо з упевненістю сказати, чи скоротилося останніми роками загальне число загиблих від колективного насильства.

Обговорення даних, потрібних у рамках широких концепцій миру і безпеки, зосереджується переважно на тих самих питаннях, що порушувались у підрозділі II в контексті обговорення визначення збройного конфлікту. Застосування

³⁶ Див. також Вступ і розділ 7 цього видання.

³⁷ The White House, ‘The National Security Strategy of the United States of America’, Washington, DC, Mar. 2006, URL <<http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006>>; Council of the European Union, ‘A secure Europe in a better world: the European Security Strategy’, Brussels, 12 Dec. 2003, URL <http://consilium.europa.eu/cms3_fo/showPage.ASP?id=266>. Див. також розділ 2 цього видання.

³⁸ Див., наприклад: Human Security Centre (посилання 19).

зброї та умисного насильства колективними суб'єктами залишаються визначальними елементами всіх концепцій, але інші три традиційні складові визначення конфлікту – політична ціль, бойові дії та участь у конфлікті уряду – стосуються лише окремих форм колективного насильства. В таблиці 2Б.1 наведені 10 форм такого насильства, що різняться між собою, з точки зору як відповідності п'яти класичним критеріям, так і взаємодії між учасниками (тобто, хто проти кого застосовує насильство). Цей перелік з 10 форм не є вичерпним; фактично, вони частково перетинаються, і таке перетинання є природним і буде спостерігатися надалі. Головна мета цієї таблиці – ілюстрація широти даних, потрібних для різних концепцій миру і безпеки.

Стандартне вузьке визначення збройного конфлікту відбито в рядках А-Г таблиці 2Б.1. Стосовно таких подій існують надійні дані, (наприклад, дані *UCDP* про збройні конфлікти), що охоплюють весь діапазон форм: від міждержавних війн до повстань – у разі перевищення граничних рівнів числа жертв внаслідок бойових дій. Програма *UCDP* та інші джерела надають дані про число загиблих внаслідок бойових дій для цих форм колективного насильства. Водночас, немає послідовних і повних даних про число постраждалих не на полі бою, а внаслідок навмисних нападів або опосередкованих причин³⁹.

Для більш широкого розуміння миру і безпеки є корисним розгляд усіх форм колективного насильства. Питання не у відповідності одному чи всім критеріям стандартного визначення збройного конфлікту, а в достатності появи загрози людині або суспільному устрою для створення надзвичайної гуманітарної ситуації.

Нові бази даних, зокрема, дані *UCDP* або Центру безпеки людини, охоплюють додаткові форми насильства поза межами традиційного визначення збройного конфлікту. Зараз існують досить надійні дані як про випадки, так і число прямих жертв усіх форм колективного насильства, здійсненого з чіткими політичними цілями, в т.ч. знищення етнічних, культурних або соціальних груп (рядки Д-3 у таблиці 2В.1, на додаток до А-Г)⁴⁰. Але немає всебічних даних про колективне насильство, зумовлене іншими, перш за все, економічними цілями. Дані про злочинність у багатьох країнах є неповними, і база даних *UCDP* про недержавні конфлікти, яка теоретично мала б містити дані про бандитські війни, насправді містить лише кілька таких випадків – частково через відсутність інформації, а частково через вимогу стосовно граничного числа загиблих внаслідок збройних сутичок упродовж року – 25 осіб⁴¹.

Найбільшою проблемою є відсутність всебічних даних про всі, в т.ч. непрямі жертви насильства. Перше питання, яке слід вирішити до початку збору даних,

³⁹ Про колективне насильство як непрямую причину загибелі див. також розділ 7 цього видання.

⁴⁰ Uppsala Conflict Data Program, 'UCDP non-state conflict dataset v.1.1 2002-2005' and 'UCDP one-sided violence dataset v.1.2 1989-2005', Dec. 2006, URL <http://www.pcr.uu.se/research/UCDP/our_data1.htm>.

⁴¹ Uppsala Conflict Data Program (посилання 41).

є визначення категорії непрямих жертв; наступне – збір даних, що відповідають таким визначенням. Цільові дослідження показали потенційні можливості різних способів збору таких даних, а також пов’язані з цим часові та ресурсні витрати⁴².

V. Висновки: широке розуміння, вузькі дані

Наведені в *Щорічнику СІПРІ* дані про крупні збройні конфлікти характеризують важливі, але не всі аспекти колективного насильства. Тому заяви про поширені тенденції миру і безпеки, які робляться на підставі даних лише про збройні конфлікти, є ненадійними. Міжнародна політика миру і безпеки тепер рухається до ширшого усвідомлення найбільш важливих аспектів безпеки, як це робиться в рамках підходу, зосередженого на безпеці людини та гуманітарних катастрофах, а також іншого підходу, що акцентує увагу на загрозах суспільному устрою.

Обмеженість стандартного визначення збройного конфлікту в поєднанні з більш широкими концепціями миру і безпеки стимулювали деякі зміни у визначеннях і нові зусилля зі збору даних. Попри те, що нові зусилля сприяли появі нових важливих даних про різні аспекти колективного насильства, необхідно багато зробити, перш ніж будь-які з двох розширених концептуальних підходів до миру і безпеки можна буде обговорювати в кількісних термінах. Найбільшою проблемою є брак даних про всі типи жертв колективного насильства, хоча вже докладаються зусилля для покращення стану справ. Центр безпеки людини оголосив, що в його Доповіді з безпеки людини 2007р. буде розглянуто дві крупні теми – “Прихована вартість війни” і “Передумови миру”⁴³. Інша важлива проблема – це дані про злочинність.

Будь-який аналіз тенденцій може бути точним лише стосовно тих емпіричних явищ, що мають визначення. На сьогодні існують визначення і дані лише для окремих форм колективного насильства. Доки не будуть зібрані визначені належним чином додаткові дані, під час аналізу більш широких тенденцій колективного насильства доведеться покладатися переважно на висновки, зроблені на підставі даних, зібраних стосовно конкретних конфліктів, або на окремі спостереження, що не ґрунтуються на всебічних даних. Багато, але не всі доступні дані про інші форми колективного насильства – за єдиним винятком даних, що виходять за межі збройних конфліктів, – підтверджують висновок про тенденцію зменшення рівня колективного насильства, але щоб переконати скептиків, необхідно зібрати більш повні статистичні дані, в т.ч. стосовно загального числа жертв колективного насильства і злочинності.

⁴² Див., наприклад: Restrepo, J., Vargas, J. F. and Spagat, M., ‘The dynamics of the Colombian civil conflict: a new data set’, *Homo Oeconomicus*, vol.21, no.2 (2004), pp.396-428; Burnham, G. et al., ‘Mortality after the 2003 invasion of Iraq: a cross-sectional cluster sample survey’, *The Lancet*, vol.368, no.9545 (21 Oct. 2006), pp.1421-1428; Coghlan, B. et al., ‘Mortality in the Democratic Republic of Congo: a nationwide survey’, *The Lancet*, vol.367, no.9504 (7-13 Jan. 2006), pp.44-51; Research and Documentation Center (RDC) Sarajevo, ‘Population losses in Bosnia and Herzegovina 92-95’, URL <<http://www.idc.org.ba/project/populationlosses.html>>.

⁴³ Human Security Centre (посилання 19), p.1.

3. Миротворча діяльність: в унісон з еволюцією конфліктів

ШАРОН ВІХАРТА

I. Вступ

На початку 2006р. були сподівання на те, що рівень міжнародної підтримки миротворчої діяльності¹ перевищить показник “рекордного” 2005р.² У квітні 2006р. Рада Безпеки (РБ) ООН ще раз підтвердила готовність “нести відповідальність за захист народів від геноциду, воєнних злочинів, етнічних зачисток і злочинів проти людства”³; водночас новоутворена Комісія ООН у справах побудови миру (*United Nations Peacebuilding Commission*) розпочала розгляд ситуації у двох країнах – Бурунді та Сьєрра-Леоне⁴. На підтвердження широкого визнання провідної ролі ООН у миротворчій діяльності, близько 70% населення Непалу, за повідомленнями, підтримали залучення ООН до мирного процесу в цій країні. В січні 2007р. і Уряд, і Комуністична партія Непалу/Маоїстська (*Communist Party of Nepal/Maoist, CPN/M*) офіційно звернулися до ООН з проханням підтримати імплементацію укладеної ними мирної угоди – шляхом сприяння роззброєнню та демобілізації колишніх бойовиків⁵. ООН і ряд регіональних організацій з безпеки вжили низку заходів з посилення власної ефективності у виконанні миротворчих місій. Наприклад, ООН вдалася до амбіційних заходів з реформування, спрямованого на професіоналізацію миротворчої діяльності ООН.

Проте, непередбачені події політичного і стратегічного характеру в середині 2006р. зумовили серйозні проблеми для багатьох миротворчих місій і знизили

¹ Термін “миротворча діяльність”, що використовується в цьому розділі, охоплює всі операції, спрямовані на забезпечення імплементації мирних угод у всіх точках світу, підтримання миру, а також на допомогу в запобіганні конфліктам або зусиль у побудові миру.

² United Nations Department of Public Information, Peace and Security Section, *United Nations Peace Operations: Year in Review 2005* (United Nations: New York, N.Y., 2006), p.1, URL <http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/pub/year_review05/introduction.htm>.

³ Резолюція РБ ООН №1674 від 28 квітня 2006р. Тексти резолюцій РБ ООН див.: URL <<http://www.un.org/Docs/sc/>>.

⁴ Комісія ООН у справах побудови миру створена у грудні 2005р., її перше засідання відбулося 23 червня 2006р. Про Комісію див.: Віхарта Ш. “Побудова миру: зосередження міжнародної уваги на Африці”, *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.156-158.

⁵ Martin, I., ‘UN Special Representative for Nepal, quoted in Leopold, E., ‘UN organizes mission to help peace pact in Nepal’, Reuters AlertNet, 11 Jan. 2007, URL <<http://www.alertnet.org/thenews/newsdesk/N11360879.htm>>.

рівень оптимізму. Зокрема, конфлікт у Лівані і зростання рівня насильства в Афганістані змусили вдатися до значного розширення міжнародних місій в цих країнах. Необхідність перетворення невеликого Офісу ООН у Тимор-Лешті (*UNOTIL*) на значно чисельнішу, інтегровану та багатофункціональну Місію ООН у Тиморі (*UNMIT*), викликала нову хвилю обговорень недоліків минулих міжнародних зусиль з побудови миру. Ці обговорення зосередилися навколо зростання складності та кількості функціональних завдань миротворчих місій, а також збільшення кількості залучених до їх виконання учасників. Крім того, очевидний провал зусиль ООН у Тимор-Лешті чітко продемонстрував вирішальну роль у побудові миру нового принципу – місцевої відповідальної участі⁶.

Традиційні засади миротворчої діяльності: зокрема, злагода, неупередженість, нейтралітет і застосування сили лише для самооборони, – також посідали важливе місце в політичних обговореннях і витримали суворі випробування під час їх практичного втілення. Після успішного нагляду за перебігом конституційного референдуму та виборами в рамках Операції ООН у Бурунді (*UN Operation in Burundi, ONUB*) новий Уряд звинуватив міжнародних миротворців у підтримці опозиції і зажадав їх дострокового виводу. Попри продовження у країні спорадичних проявів насильства, ООН не мала іншого виходу, як погодитися на це⁷. Подібна політична протидія виникла і в Кот-д'Івуарі: у вересні командувач івуарської армії звинуватив міжнародну спільноту в "огидній упередженості", а Президент Л.Гбагбо (*Laurent Gbagbo*) рішуче закликав ООН і французьких миротворців залишити країну, стверджуючи, що мирний процес, підтримуваний ООН, провалився, і тепер його Уряд має намір звернутися за допомогою до Африканського Союзу (*African Union, AU*)⁸. Після рішення Європейського Союзу внести Тигрів визволення Таміл Еламу (*Liberation Tigers of Tamil Eelam, LTTE*) до списку міжнародних терористичних організацій⁹, це угруповання зажадало припинення участі спостерігачів ЄС у складі керованої

⁶ "Місцева відповідальна участь" означає повне сприйняття інститутів і процесів дотримання верховенства права людьми, які житимуть за його нормами та, в довгостроковій перспективі, будуть їх дотримуватися. Як правило, це спостерігається лише там, де місцеві зацікавлені сторони (влада і громадськість) централізовано залучені до становлення таких інститутів і процесів.

⁷ Наступницею *ONUБ* у 2007р. стала невелика політична місія. Див.: Gowan, R., 'The UN and peacekeeping: taking the strain?', *Signal*, autumn 2006, pp.44-51.

⁸ Integrated Regional Information Networks (IRIN), 'Gbagbo snubs UN, New York meeting', 15 Sep. 2006, URL <<http://www.irinnews.org/Report.aspx?ReportId=61094>>; IRIN, 'President says peacekeepers can leave', 20 Sep. 2006, URL <<http://www.irinnews.org/Report.aspx?ReportId=61136>>. Операція ООН у Кот-д'Івуарі (*UNOCI*) і французькі миротворчі сили (в рамках операції *Licorne*) залишилися в країні.

⁹ Список ЄС міжнародних терористичних організацій та осіб, пов'язаних з терористичною діяльністю, був запроваджений згідно зі Спільною позицією Ради ЄС стосовно застосування спеціальних заходів у боротьбі з тероризмом від 27 грудня 2001р. (2001/931/CFSP). Див.: *Official Journal of the European Communities*, L344 (28 Dec. 2001), pp.93-96. Відтоді список кілька разів оновлювався. *LTTE* були внесені до списку згідно зі Спільною позицією Ради ЄС від 29 травня 2006р. (2006/380/CFSP). Див.: *Official Journal of the European Union*, L144 (30 May 2006), pp.25-29.

Норвегією Моніторингової місії у Шрі-Ланці (*Sri Lanka Monitoring Mission, SLMM*), стверджуючи, що через їх участь місія перестала бути неупередженою або нейтральною¹⁰.

Таким чином, у 2006р. ООН та іншим багатостороннім організаціям безпеки довелося реагувати на скрутні політичні і практичні ситуації в миротворчій діяльності, що періодично виникали, та переглянути її роль у вирішенні сучасних конфліктів.

У підрозділі II цього розділу обговорюються зусилля, спрямовані на підвищення ефективності та ресурсного забезпечення миротворчої діяльності. Крім того, розглядаються існуючі парадигми миротворчості та їх відповідність сучасним викликам. У підрозділі III проілюстровані певні особливості ситуації, що складалася протягом року в миротворчих операціях у чотирьох важливих регіонах: у Лівані, в Афганістані, Тімор-Лешті та районі Дарфур у Судані. В підрозділі IV наведені висновки. В додатку 3А подані вичерпні дані про багатосторонні миротворчі місії, що діяли протягом усього або частини 2006р.

II. Переосмислення миротворчої діяльності

У 2006р. і кількість, і масштаби міжнародних миротворчих операцій досягли безпрецедентних рівнів: до 60 багатосторонніх миротворчих операцій були залучені понад 148 тис. військовослужбовців і близько 19 тис. поліцейських і цивільних осіб зі 114 країн світу¹¹. Невпинне зростання попиту на придатний для розгортання персонал і труднощі в задоволенні цього попиту, з якими стикаються держави, багатосторонні організації безпеки та альянси, зумовлюють необхідність ретельного переосмислення миротворчої діяльності: чим вона є, якими мають бути її цілі та найкращі шляхи їх досягнення.

Миротворча діяльність довела свою ефективність – і навіть необхідність – у допомозі потерпілим від конфліктів країнам у встановленні міцного миру шляхом створення середовища, в якому може бути відновлена повага до прав людини, розпочатися демократизація і стійкий розвиток. Хоча з початку 1990-х років різко зросла кількість та інтенсивність внутрішніх конфліктів (вони зараз є домінуючим типом конфліктів – за останні три роки не зафіксовано жодного міждержавного збройного конфлікту), загальна кількість конфліктів у світі протягом цього періоду суттєво зменшилася. В Доповіді 2005р. з безпеки людини

¹⁰ У січні 2006р. Норвегія оголосила, що надалі не дотримуватиметься списку ЄС терористичних організацій, оскільки подовження цієї практики “може створити ускладнення для Норвегії під час виконання нею ролі нейтрального посередника у відповідних мирних процесях”. Див.: Norwegian Ministry of Foreign Affairs, ‘Norway’s cooperation with the EU on the fight against terrorism’, Press release no. 02/06, 4 Jan. 2006, URL <<http://www.regjeringen.no/en/dep/ud/Press-Contacts/News/2006.html?id=419923>>.

¹¹ Дані, станом на 31 грудня 2006р. 155 тис. військовослужбовців Багатонаціональних сил в Іраку (*Multinational Force in Iraq*) не враховані в підсумкових даних за 2006р. як статистичне відхилення. Проте, в додатку 3А ця операція врахована в їх загальній кількості. Про джерела даних і методи, що використовує СІПРІ, див. додаток 3А цього видання.

(*Human Security Report 2005*) наочно продемонстрована чітка кореляція між цією тенденцією і зростанням міжнародної участі, особливо в розгортанні миротворчих операцій¹².

Домінування внутрішніх конфліктів над міждержавними відбивається на миротворчих зусиллях. До 1989р. відомі лише дві широкомасштабні миротворчі місії ООН, розгорнуті незабаром після внутрішніх збройних конфліктів, – у Демократичній Республіці Конго та на Кіпрі¹³. З того часу у відповідь на міждержавний збройний конфлікт була створена лише одна крупна місія ООН – Місія ООН в Ефіопії та Еритреї (*UNMEE*).

Нова фаза миротворчої діяльності

Завершення холодної війни та виникнення так званих “нових воєн” – як правило, внутрішніх конфліктів, характерними рисами яких є: асиметрія між воюючими сторонами, уникнення традиційних методів збройної боротьби, навмисне спрямування ударів проти цивільного населення, вирішальна роль економічних мотивів і плинність складу учасників (глобальних і локальних, державних і недержавних) – стали початком нової фази еволюції миротворчої діяльності¹⁴. Частота, з якою сьогодні запроваджуються миротворчі місії у слабких чи неідездатних державах, де після років затяжного конфлікту залишаються “дрімаючі сили війни та насильства”¹⁵, зумовила радикальне переосмислення миротворчої діяльності, артикуляцію завдань місій і способів, у які ці завдання мають виконуватися.

Традиційно завданнями миротворчих операцій були звичайний моніторинг дотримання угод з припинення вогню, розмежування конфліктуючих сторін, підтримання буферних зон; миротворчі місії мали керуватися принципами нейтралітету, неупередженості, невтручання без згоди конфліктуючих сторін і застосування сили лише для самозахисту. Паралельно з діяльністю миротворців у рамках подібних традиційних мандатів на таких театрах, як Кіпр, Голанські висоти та Кашмір, на початку 1990-х років в Анголі, Камбоджі та Сальвадорі, почали запроваджуватися операції ООН другого покоління. До переліку завдань цих нових, багатоаспектних операцій увійшли, крім іншого: роззброєння, демобілізація і реінтеграція (РДР) колишніх комбатантів; реформування секторів судочинства та безпеки; підтримка розширення державної влади та контролю; допомога у проведенні виборів; забезпечення захисту прав людини. Більшість цих завдань сьогодні є невід’ємними складовими мандатів багатоаспектних миротворчих операцій.

¹² Human Security Centre, University of British Columbia, *Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century* (Oxford University Press: New York, N.Y., 2005), p.17, URL <<http://www.humansecurityreport.info/>>.

¹³ Маються на увазі Операція ООН у Конго (*ONUC*, 1960-1964рр.) і Сили ООН з підтримання миру на Кіпрі (*UNFICYP*, з 1964р. дотепер).

¹⁴ Kaldor, M., *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*, 2nd edn (Polity Press: Cambridge, 2006). Див. також додаток 2Б цього видання.

¹⁵ United Nations, Report of the Panel on United Nations Peace Operations, UN document A/55/305, 21 Aug. 2000.

Хоч усталені принципи миротворчої діяльності пройшли випробування часом, вони зазнали значного переосмислення у світлі нових санкціонованих завдань. Наприклад, сучасна тенденція до зміцнення миротворчої діяльності свідчить про еволюцію концепції застосування сили. На засіданні Спеціального комітету ООН з питань миротворчих операцій (*UN Special Committee on Peacekeeping Operations*) у лютому 2006р. було схвалене застосування сили для “підтримки виконання мандата” та самозахисту, а також визнана необхідність “достатньо сильної військової і поліцейської присутності... з метою стримування деструктивних сил і зміцнення довіри до ООН”¹⁶. Аналогічно, в підсумковому документі Всесвітнього саміту 2005р. заявляється, що миротворчі операції повинні мати “достатню здатність протистояти ворожим діям та ефективно виконувати свої мандати”¹⁷. Відхід від обмеження на застосування сили для самозахисту більш чітко визначений в сучасних національних доктринах миротворчої діяльності; наприклад, Великою Британією і США визнається існування нечіткої межі між традиційною миротворчістю та воєнними діями, а для усунення цього недоліку впроваджуються поняття “мінімально необхідного” або “пропорційного” застосування сили¹⁸.

Зараз у мандатах миротворчих місій широко вживаються такі більш сучасні норми та поняття, як “обов’язок захистити”, безпека людини та верховенство права¹⁹. Це свідчить про відчутну зміну в концепції державного суверенітету, з одного боку, та про зміни в характері самих конфліктів і розумінні міжнародною спільнотою шляхів їх врегулювання – з іншого²⁰.

Зростає важливість обговорень з наступних питань: чи обмежується роль миротворчої діяльності лише попередженням рецидиву конфлікту шляхом ускладнення для деструктивних сил можливості зруйнувати мир, чи вона охоплює, крім іншого, і насамперед, допомогу у відбудові держав після конфлікту – те, що окремі спостерігачі називають нав’язуванням “ліберального миру”²¹.

¹⁶ United Nations, Report of the Special Committee on Peacekeeping Operation and its Working Group at the 2004 Substantive Session, UN General Assembly document A/58/19, 26 Apr. 2004, URL <<http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/ctte/CTTEE.htm>>; United Nations, Report of the Special Committee on Peacekeeping and its Working Group: 2005 substantive session (New York, 31 January - 25 February 2005), 2005 resumed session (New York, 4-8 April 2005), UN document A/59/19/Rev.1, undated, paras 30 and 46, URL <<http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/ctte/5919rev.pdf>>.

¹⁷ United Nations, ‘2005 World Summit outcome’, UN General Assembly document A/RES/60/1, 24 Oct. 2005, para.92, URL <<http://www.un.org/summit2005/documents.html>>.

¹⁸ Workshop on the Fundamental Principles of UN Peacekeeping, Saltsjöbaden, Sweden, 26-28 Sep. 2006; Findlay, T., SIPRI, *The Use of Force in UN Peace Operations* (Oxford University Press: Oxford, 2002).

¹⁹ Наприклад, мандати Стабілізаційної місії ООН у Гаїті (*MINUSTAH*) і Місії ООН у Ліберії (*UNMIL*). Див. додаток 3А цього видання.

²⁰ Seybolt, T., SIPRI, *Humanitarian Military Intervention: The Conditions for Success and Failure* (Oxford University Press: Oxford, 2007); Holt, V.K. and Berkman, T.C., *The Impossible Mandate? Military Preparedness: The Responsibility to Protect and Modern Peace Operations* (Henry L. Stimson Center: Washington, DC, Sep. 2006); Blocq, D.S., ‘The fog of UN peacekeeping: ethical issues regarding the use of force to protect civilians in UN operations’, *Journal of Military Ethics*, vol.5, no.3 (Nov 2006), pp.201-213.

²¹ Chandler, D., ‘The responsibility to protect: imposing the liberal peace?’, *International Peacekeeping*, vol.11, no.1 (spring 2004), pp.59-81; Doyle, M.W. and Sambanis, N., *Making War and Building Peace: United Nations Peace Operations* (Princeton University Press: Princeton, N.J., 2006).

Це зумовлює поширення дискусії на питання політичних і моральних наслідків миротворчих операцій. Лунала також думка про те, що сучасні миротворчі операції часто є реакцією не на потреби країни, в якій точиться конфлікт, а на стурбованість самих інтервентів перспективами поширення небезпеки та нестабільності за межі недієздатних держав²². Ситуація в Афганістані та Іраку є особливим прикладом нової дилеми миротворчих операцій – яким чином збалансувати вихідні антитерористичні цілі інтервентів з цілями відбудови постраждалої держави²³, особливо, коли мають місце елементи насильства, які провокують місцеві сили до опору інтервентам. Зосередження Багатонаціональних сил в Іраку (*Multinational Force in Iraq, MNF-I*) під проводом США на боротьбі з тероризмом у пост-окупаційний період явно зашкодило зусиллям з відбудови країни. Ситуація в Іраку підтверджує, що разом з потребою військової сили для стабілізації країни, виникає суттєва необхідність політичних рішень для побудови тривалого миру. Нарешті, роль і статус Багатонаціональних сил, санкціонованих ООН, дедалі частіше піддаються сумніву – особливо, спосіб, у який була розмита межа між миротворчою діяльністю та воєнними діями.

Крім того, останніми роками визнається, що міжнародні зусилля з підтримання та побудови миру, які нехтують принципом місцевої відповідальності участі, не є ні життєздатними, ні стійкими²⁴. З метою забезпечення вкрай необхідної політичної і суспільної підтримки, потрібні змістовні консультації місцевих зацікавлених сторін та їх активна участь у визначенні цілей і пріоритетів, в оцінці результатів їх реалізації, – що яскраво засвідчили події 2006р. в Тимор-Лешті (див. нижче).

Еволюція підходів і практичних заходів

Зростання протягом останнього десятиріччя масштабів, діапазону і складності сучасних миротворчих операцій додає впевненості в перспективах миротворчої діяльності як одного з механізмів допомоги країнам у переході від конфлікту до миру. Однак, зростає і визнання того, що розуміння умов, за яких миротворчі операції дають найкращі результати, та типів ситуацій, за яких слід

²² Tardy, T., 'Peace operations: reflections of, responses to, and victims of, globalization', Geneva Centre for Security Policy (GCSP) Policy Brief no.4, 22 June 2006, URL <<http://www.gcsp.ch/e/publications/Globalisation/Publications/>>; Bellamy, A., 'The "next stage" in peace operations theory?', *International Peacekeeping*, vol.11, no.1 (spring 2004), pp.17-38.

²³ Edelstein, D.M., 'Foreign military forces and state-building: the dilemmas of providing security in post-conflict environments', Draft working paper for the Research Partnership on Postwar State-Building, University of Ottawa, Ottawa, 2006, URL <http://www.state-building.org/resources/Edelstein_RPPS_October2006.pdf>.

²⁴ Pouligny, B., *Peace Operations Seen from Below: UN Missions and Local People* (Hurst & Company: London, 2006); Tschirgi, N., *Post-conflict Peacebuilding Revisited: Achievements, Limitations, Challenges* (International Peace Academy: New York, N.Y., 2004).

або не слід розгортати миротворчі сили, є критично важливим для уникнення повторення невдач середини 1990-х років і підвищення ефективності миротворчої діяльності²⁵.

Запровадження амбіційних мандатів можна розглядати як свідчення зростаючої міжнародної політичної зацікавленості в миротворчій діяльності, але це створює нові дилеми в діяльності миротворчих сил. Подібні мандати вимагають наявності певних технічних чи інших можливостей, які ще не апробовані або не готові для використання²⁶. В історичній *Доповіді 2000р. Групи з питань миротворчих операцій ООН* (Доповіді Брахімі, *2000 Report of the Panel on United Nations Peace Operations, Brahimi Report*) пропонувалися принципово нові ініціативи з реформування галузі з метою вдосконалення способів здійснення миротворчих операцій²⁷. Відтоді обговорення питань миротворчої діяльності, а також практичні зусилля з підвищення її якості значною мірою зосередилися на проблемах здійснення миротворчих операцій²⁸. І ООН, і регіональні організації та альянси (АС, ЄС, НАТО) вжили заходів з посилення своїх миротворчих потенціалів. Ці заходи охоплювали впровадження суттєвих організаційних реформ, створення сил швидкого розгортання, накопичення досвіду в таких галузях, як організація діяльності цивільної поліції і забезпечення верховенства права.

Попри відчутні успіхи ООН та інших організацій в нарощуванні потенціалу миротворчих місій, факт наявності такого потенціалу сам по собі не означав, що операції будуть здійснюватися мірою необхідності, та не гарантував, що країни братимуть участь у подібних операціях. Моральний імператив миротворчої діяльності може бути загальноприйнятим на концептуальному рівні, але схоже, що рішення окремої країни про участь в операції базується на власних інтересах. У цілому, рішення про запровадження миротворчих операцій або участь у них мають враховувати політичні аспекти та регіональні розбіжності (якщо такі є); ці рішення дедалі більше обмежуються рамками нової “парадигми ризиків”²⁹. Раніше країни намагалися пом’якшити ризик, обмежуючись наданням військ лише для миротворчих операцій під проводом ООН. Однак, мірою розширення сфер відповідальності операцій ООН, держави почали домагатися більшого впливу на умови здійснення операцій, в яких вони беруть участь, наприклад, шляхом запровадження жорстких обмежень на розгортання своїх військ або розгортання їх у рамках місії, що здійснюються не під егідою ООН, але матимуть більший вплив.

“Парадигма ризиків” пов’язана також з імовірністю недооцінки ризику, що призводить до серйозних наслідків, як у випадку з Афганістаном. Якщо спільне

²⁵ Маються на увазі, зокрема, невдачі в Боснії і Герцеговині, Руанді та Сомалі. Див.: Findlay (посилання 18); Seybolt (посилання 20).

²⁶ Center on International Cooperation, *Annual Review of Global Peace Operations 2007* (Lynne Rienner: Boulder, Colo., 2007).

²⁷ United Nations (посилання 15).

²⁸ Durch, W. J. and Berkman T. C., *Who Should Keep the Peace? Providing Security for Twenty-First-Century Peace Operations* (Henry L. Stimson Center: Washington, DC, Sep. 2006).

²⁹ Обговорення “парадигми ризику” та “парадигми загрози” див. у Вступі цього видання; див. також: Chandler, D., *Empire in Denial: The Politics of State-Building* (Pluto Press: London, 2006).

занепокоєння безпекою, можливо, і сприяло згуртуванню членів НАТО в рамках Міжнародних сил сприяння безпеці (*International Security Assistance Force, ISAF*), то перспектива можливої невдачі призвела до розбіжностей всередині Альянсу³⁰. До інших чинників, що впливають на участь країни в миротворчих операціях, відносять тиск з боку інших членів міжнародної спільноти з метою змусити країну погодитися на ряд норм³¹. Наприклад, пропозиція Індонезії відрядити своїх миротворців до Лівану у 2006р. (див. нижче) була значною мірою зумовлена бажанням індонезійського Уряду покращити свій імідж і позиції на міжнародній арені. З іншого боку, на бажання, а подекуди і здатність країн брати участь у миротворчих місіях – особливо, в місіях з жорсткими правилами на застосування сили, або тих, що сприймаються як місії з високим рівнем ризику, морально невиправдані чи незаконні, – серйозно впливають внутрішні чинники. Через погіршення ситуації в Іраку з часу введення миротворчого контингенту у 2003р., багато країн під тиском громадськості вивели свої військові контингенти зі складу *MNF-I*. Найбільш резонансним прикладом є Іспанія. Загальновизнаною причиною поразки Уряду правлячої Народної партії на виборах у 2004р. була реакція на його рішення надати війська до *MNF-I* всупереч громадській думці³². Багато країн під тиском громадськості запровадили обмеження на застосування своїх військ в Афганістані. Ці національні обмеження, навіть вмотивовані юридичними та моральними чинниками, можуть означати зародження тривожної тенденції, коли вимоги країн-учасниць можуть зашкодити ефективності миротворчих операцій.

Усвідомлюючи можливість зриву навіть найкращим чином організованої місії через надання нечіткого, невідповідного умовам або нереалістичного мандата, країни-донори миротворчих місій – особливо, якщо вони самі є об'єктом ретельних перевірок і вимог стосовно підзвітності – дедалі частіше закликають до формулювання чітких засад і керівних принципів. Намагаючись підвищити ефективність і ресурсну забезпеченість миротворчої діяльності ООН, Департамент ООН з миротворчих операцій (*UN Department of Peacekeeping Operations, DPKO*) у 2006р. запровадив ініціативу крупних реформ – “Миротворчі операції-2010” (*Peace Operations 2010*)³³. Однією з ключових цілей ініціативи є розробка загального доктринального документа, в якому будуть чітко зафіксовані обґрунтовані основоположні принципи, головні уроки з досвіду, чинники успіху сучасних миротворчих операцій і головні функції миротворчих операцій ООН.

³⁰ Coker, C., ‘Between Iraq and a hard place: multinational co-operation, Afghanistan and strategic culture’, *RUSI Journal*, vol.151, no.5 (Oct. 2006).

³¹ Ladnier, J., ‘National attitudes and motivations’, eds D. Daniel, S. Wiharta, P. Taft and J. Ladnier, *Prospects for Peace Operations: Regional and National Dimensions* (Georgetown University Press: Washington, DC, forthcoming 2007).

³² Крім того, вважається, що на поразку Уряду на виборах 14 березня значною мірою вплинув теракт на залізниці в Мадриді, що стався за три дні до виборів, а також поспішне рішення Уряду звинуватити баскських сепаратистів у цьому нападі, який, начебто, був скоєний Аль-Каїдою у відповідь на участь Іспанії в інтервенції до Іраку. Див.: Ladnier (посилання 31).

³³ Останній варіант головного політичного документа див. на сайті Департаменту ООН з миротворчих операцій: ‘Capstone doctrine for United Nations peacekeeping operations: draft 2’, 7 Sep. 2006, URL <http://www.challengesproject.net/roach/UN_Doctrine.do?pageId=96>.

Наведений в наступному підрозділі огляд діяльності місій демонструє результати випробування принципів і поточної практики миротворчої діяльності в конфліктах 2006р.

III. Перебіг миротворчих місій у 2006р.

Ліван: нові завдання для UNIFIL

Новий спалах збройної боротьби між Ізраїлем і ліванським воєвничим угрупованням Хезбола в липні 2006р. виявився значною мірою неочікуваним. У цьому регіоні відбулися найзапекліші за останні роки сутички: за оцінками, протягом 34 днів загинули 1 191 ліванець і 162 ізраїльтянина, 900 тис. цивільного населення Лівану залишили домівки, а збитки, заподіяні інфраструктурі країни, оцінювалися в \$7-10 млрд.³⁴

Під час численних і тривалих переговорів про врегулювання кризи сторони визнали, що для зміцнення режиму припинення вогню знадобиться значний багатонаціональний військовий контингент. Однак, згоди стосовно формату дій цього контингенту досягти не вдалося. 26 липня 2006р. Уряд Лівану запропонував план врегулювання конфлікту із семи пунктів³⁵. Пізніше елементи цього плану ввійшли до тексту прийнятої в серпні Резолюції РБ ООН №1701³⁶. Ця Резолюція закликала негайно припинити збройну боротьбу та почати поступовий вивід ізраїльських військ з ліванської території. Вона дозволила збільшити чисельність Тимчасових сил ООН у Лівані (*UN Interim Force in Lebanon, UNIFIL*, місія запроваджена в 1978р.) майже у вісім разів, порівняно з раніше затвердженою чисельністю, – до 15 тис. військовослужбовців. Зміцнені *UNIFIL* були вповноважені виконувати більш широкі функції: підтримка ліванського Уряду у встановленні державного контролю в південному Лівані через вивільнення від іноземних збройних формувань, спорядження і зброї 20-км буферної зони між р.Літані та “Блакитною лінією” (демаркаційний кордон, встановлений ООН між Ізраїлем і Ліваном); надання допомоги Уряду в охороні кордонів; сприяння імплементації Таїфської угоди 1989р., яка закликала до роззброєння ополченців³⁷. Через жорсткі обмеження *UNIFIL* на застосування сили,

³⁴ Lebanese Presidency of the Council of Ministers, Higher Relief Council, ‘Lebanon under siege’ website, URL <<http://www.mfa.gov.il/MFA/Terrorism+Obstacle+to+Peace/Terrorism+from+Lebanon+Hizbullah/Israel-Hizbullah+conflict+Victims+of+rocket+attacks+and+IDF+casualties+July-Aug+2006.htm>>. Про цей конфлікт див. у розділі 2 цього видання; а також: International Crisis Group (ICG), *Israel/Palestine/Lebanon: Climbing Out of the Abyss*, Middle East Report no.57 (ICG: Brussels, 25 July 2006), URL <http://www.crisisgroup.org/library/documents/asia/timor/120_resolving_timor_lestes_crisis.pdf>.

³⁵ ‘Full text: Lebanon’s seven-point proposal’, BBC News, 8 Aug 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5256936.stm>>.

³⁶ Резолюція РБ ООН №1701 від 11 серпня 2006р.

³⁷ Таїфська угода (*Taif Agreement*), підписана Парламентом Лівану 22 жовтня 1989р. у Таїфі (Саудівська Аравія), мала на меті припинення громадянської війни в Лівані. Повний текст Угоди див.: URL <<http://www.monde-diplomatique.fr/cahier/proche-orient/region-liban-taef-en>>.

Резолюція №1701 не надала їм повноваження згідно з Розділом VII Статуту ООН та обмежила застосування сили “районами розташування сил [UNIFIL] і межами їх можливостей”³⁸. Ізраїль погоджувався вивести 30-тисячний контингент лише за умови поступового та одночасного розташування в буферній зоні миротворців UNIFIL і ліванських сил з метою недопущення повторного захоплення території Хезболоу. Були сподівання, що збільшення UNIFIL і присутність ліванської армії на півдні країни вперше за десятки років стануть потужними заходами зміцнення довіри між сторонами конфлікту, створять простір для політичних переговорів про тривале і стійке припинення вогню та, що найважливіше, посилять безпеку в постраждалих населених пунктах³⁹.

ООН разом з урядами Лівану та Ізраїлю домовилися, що вивід ізраїльських військ має бути завершений до 1 жовтня, а поступове розгортання сил ООН і Лівану – до 4 листопада⁴⁰. Однак, коли з 14 серпня домовленість про припинення вогню набула чинності⁴¹, про термін готовності до розгортання розширеного контингенту UNIFIL та участь країн у забезпеченні їх військовим контингентом ще не було відомо. Країни, до яких звернулися з проханням надати війська, вагалися давати тверді обіцянки до моменту визначення мандата і правил застосування сили. Крім того, виникло відчуття певного змагання між різними місіями ООН і НАТО в пошуку джерел надання персоналу. Окремі підрозділи та поліцейські сили, призначені для відрядження до Афганістану та Дарфуру, були передані UNIFIL⁴². Стислі терміни передбачали паралельне розгортання сил ООН, зокрема, авангарду чисельністю 3 500 військовослужбовців у складі механізованих батальйонів. Можливості швидко розгорнути механізовані батальйони мають небагато країн, тому відповідальність за розгортання цього авангарду була покладена на європейські країни. З огляду на мандат UNIFIL і провідну роль Франції в забезпеченні виконання Резолюції №1701, від цієї та інших європейських країн очікували також значного внеску, крім передового розгортання. На європейські країни припадає зараз близько половини чисельності військового контингенту UNIFIL, і він є найбільшим європейським контингентом під командуванням ООН з початку 1990-х років, але зобов'язання з його комплектування були взяті після тривалих переговорів. Франція, яка до відновлення збройних сутичок була провідною країною в UNIFIL, спочатку зволікала з прийняттям зобов'язань стосовно відрядження

³⁸ Резолюція РБ ООН №1701, параграф 12. Розділ VII Статуту ООН надає РБ повноваження на застосування сили у випадках, зокрема, підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки в ситуаціях, коли РБ виявила існування “будь-якої загрози миру, порушення миру чи акту агресії”. Текст Статуту ООН див.: URL <<http://www.un.org/aboutun/charter>>.

³⁹ England, A., ‘Challenging times for Lebanon and Unifil’, *Financial Times*, 18 Sep. 2006.

⁴⁰ United Nations, Report of the Secretary-General on the implementation of Resolution 1701 (2006) (for the period 11 to 17 August 2006), UN document S/2006/670, 18 Aug. 2006, URL <<http://daccess-ods.un.org/TMP/2125790.html>>.

⁴¹ Офіційна угода про перемир'я між ворогуючими сторонами не була укладена, але ліванський Уряд і Хезбола 12 серпня 2006р. заявили про згоду з Резолюцією №1701, а 13 серпня те ж саме зробив Ізраїль.

⁴² ‘The UN and Lebanon: robustly complicated’, *The Economist*, 17 Aug. 2006.

великого додаткового військового контингенту до *UNIFIL* і з підтвердженням подальшого очолювання нею місії. Зрештою, Італія зобов'язалася надати 2 500-3 000 військовослужбовців, а Франція – ще 2 000. Китай став третім найбільшим донором, відрядивши 1 000 військовослужбовців⁴³.

Потреба у військах швидкого розгортання змусила Секретаріат ООН внести зміни до попереднього планування діяльності Місії – наприклад, спростити бюрократичні процедури, відмовившись від завчасного інспектування військових контингентів і дозволивши відрядження обмеженої чисельності персоналу без традиційного повідомлення державами-членами за два місяці. Попри всі ці заходи з боку ООН, чисельність *UNIFIL* наприкінці 2006р. залишалася нижчою від заявленої в мандаті, нараховуючи лише 11,5 тис. військовослужбовців⁴⁴.

Іншим важливим нововведенням, пов'язаним з розширенням *UNIFIL*, було створення при ООН Стратегічної військової групи (*Strategic Military Cell*) – спеціально для стратегічного командування військовою діяльністю Місії. Вона має прямий зв'язок з командувачем військами *UNIFIL* і звітує безпосередньо заступнику Генерального секретаря ООН з миротворчих операцій. Стратегічне командування миротворчими операціями ООН до цього здійснювалося *DPKO*. До складу нової групи належать офіцери від країн-донорів і по одному представнику – від кожного постійного члена РБ⁴⁵. Створення цієї групи було однією з ключових умов участі Європи в розширених *UNIFIL*.

Досвід *UNIFIL*, набутий протягом 2006р., довів, крім іншого, що в миротворчій діяльності критично важливим залишається принцип неупередженості. Навіть ті країни Близького Сходу, що мали можливість, згідно з вимогами ООН, надати збройні контингенти для участі в розширених *UNIFIL*, виявилися надто тісно пов'язаними з конфліктом, щоб бути прийнятними донорами. З аналогічних підстав Ізраїль заблокував перші пропозиції залучити війська від трьох мусульманських країн – Бангладеш, Індонезії і Малайзії, – жоден з урядів яких не визнає державу Ізраїль⁴⁶. Хоча *UNIFIL* складаються з добре підготовлених військових підрозділів і мають власний військовий командний центр, однак брак ясності стосовно способів реагування на порушення Резолюції №1701 зумовлює підвищений рівень їх уразливості⁴⁷. У попередньому вигляді, що визначався Резолюціями РБ №425 і №426⁴⁸, *UNIFIL* не змогли стримати ізраїльську окупацію та дії палестинських партизанів і Хезболи⁴⁹, а Резолюція

⁴³ 'China ups Lebanon force to 1,000', BBC News, 18 Sep. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5355128.stm>>.

⁴⁴ United Nations, Department of Information, Peace and Security Section, 'United Nations peace-keeping operations', Background note, 31 Dec. 2006, URL <<http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/archive/2006/bn1206e.pdf>>.

⁴⁵ Center on International Cooperation (посилання 26).

⁴⁶ Deen, T., Inter Press Service, 'U.N. force looks more European, less multinational', *Asian Tribune*, 30 Aug. 2006, URL <<http://www.asiantribune.com/index.php?q=node/1775>>.

⁴⁷ Barton, R. and Irvine, M., 'A new direction for Lebanon', *Transatlantic Security Notes & Comment*, vol.1, no.5 (Sep. 2006), URL <http://www.csis.org/media/csis/pubs/tsnc_0906.pdf>.

⁴⁸ Резолюції РБ ООН №425 і №426 від 19 березня 1978р.

⁴⁹ Fattah, H. M. and Hoge, W., 'U.N. force in Lebanon offers harsh realities and lessons', *New York Times*, 17 July 2006.

№1701 не набагато відрізняється від попередніх. Окремі спостерігачі висловлювали сумніви в готовності сторін конфлікту дотримуватися Резолюції №1701 – навіть після того, як *UNIFIL* будуть повністю укомплектовані до 15 тис. військово-службовців.

Афганістан: розширення меж миротворчої діяльності?

Наприкінці 2006р. прогноз ситуації в Афганістані був безрадісним. Початкові сподівання на те, що Афганський пакт (*Afghanistan Compact*) допоможе країні зміцнити досягнення, здобуті на підставі Боннської угоди 2001р., швидко зникли через нову хвилю нападів Талібану та інших повстанських сил на півдні країни⁵⁰. У 2006р. *ISAF* під проводом НАТО завершили поетапне розгортання в усіх регіонах Афганістану, створюючи регіональні командування та перебираючи на себе частину функцій очолюваної США антитерористичної операції *Enduring Freedom* у південних і східних регіонах країни, де опір коаліційним силам був найпотужнішим. Перші два етапи розширення *ISAF* у 2004р. та 2005р. здійснювалися, відповідно, на північ та захід країни з початкової бази розгортання військ, розміщеної у столиці Афганістану Кабулі.

Ядром стратегії розширення *ISAF* є створення (міжнародних – *перекл.*) цивільно-військових груп відбудови провінцій (ГВП, *provincial reconstruction teams, PRT*) та підпорядкування *ISAF* існуючих національних ГВП⁵¹. Були сподівання на те, що завдяки консолідації різних елементів *ISAF* під єдиним командуванням вдасться дещо зменшити плутанину та неузгодженість дій, що утворилися внаслідок управління регіонами різними національними командуваннями. На третьому етапі розширення, що завершився в липні 2006р., *ISAF* перебрали на себе командування чотирма ГВП на півдні країни – очолюваними Великою Британією, Канадою, Нідерландами і США. На четвертому етапі, що завершився в жовтні 2006р., Місія перебрала на себе командування східним регіоном, де зосередилися війська США. Раніше дискусії про розширення *ISAF* зумовлювалися, зокрема, бажанням Уряду США скоротити чисельність американських військ в операції *Enduring Freedom*. Однак, зростання насильства в країні не дозволило США зробити це у 2006р. Натомість, розширення *ISAF* у східному регіоні відбувалося значною мірою за рахунок “перепідпорядкування”

⁵⁰ Афганський пакт, ухвалений 31 січня 2006р. на Лондонській конференції з питань Афганістану, є п'ятирічним планом співробітництва між Урядом Афганістану та міжнародною спільнотою. Угодою про тимчасові домовленості в Афганістані (Боннською угодою) запроваджувалося створення постійних урядових інститутів; див.: United Nations, Letter dated 5 Dec. 2001 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council, UN document S/2001/1154, 5 Dec. 2001, URL <<http://www.uno.de/frieden/afghanistan/talks/agreement.htm>>. Докладніше про конфлікт в Афганістані див. у розділі 2 цього видання.

⁵¹ Про передумови створення *ISAF* і ГВП див.: Jakobsen, P.V., *PRTs in Afghanistan: Successful but Not Sufficient*, Danish Institute for International Studies (DIIS), Report no.6 (DIIS: Copenhagen, Feb. 2005), URL <http://www.diis.dk/graphics/Publications/Reports2005/pvj_prts_afghanistan.pdf>; Котті Е. “Афганістан і нові рушійні сили інтеграції: антитероризм і розбудова держави”, *Щорічник СІПРІ 2003: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2004, с.163-192.

(передачі під егіду НАТО) вже існуючого 12-тисячного контингенту США⁵². Наприкінці року *ISAF* налічували 32 тис. військовослужбовців і через 25 ГВП забезпечували свою присутність у 19 провінціях. Ця операція є найкрупнішою наземною операцією НАТО за весь час його існування⁵³.

У 2006р. НАТО запровадив нову стратегію створення та підтримання зон безпеки (так званих “чорних плям”), що означає створення опорних баз на територіях, яких, починаючи з часів повалення Талібану у 2001р. і до цього часу, майже не торкнулися заходи з відбудови⁵⁴. Водночас, влітку 2006р. здатність *ISAF* із запровадження цієї стратегії на півдні і сході Афганістану була значно обмежена жорстоким опором з боку талібських повстанців та їх прихильників. Розширення присутності *ISAF* на цих територіях вимагало змін їх функцій і правил застосування сили. У 2005р. НАТО проголосив нові, більш жорсткі правила застосування сили, згідно з якими дозволялися випереджувальні воєнні дії на випадок явних загроз безпеці⁵⁵. Крім того, ще у 2003р. *ISAF* домовилися про посилення координації і зменшення неузгодженості в їх діяльності своєї стабілізаційної Місії і антитерористичної операції *Enduring Freedom*.

У відповідь на нову хвилю опору Талібану в південних провінціях, *ISAF* у вересні 2006р. розпочали масований наступ на повстанців у рамках операції *Medusa*⁵⁶. Двотижнева операція, за повідомленнями, забрала життя сотень талібських повстанців і п’яти солдатів НАТО⁵⁷. Зі свого боку, персонал *ISAF* перетворився на мішень повстанських нападів, і протягом вересня-грудня Місія зазнала людських втрат, більших, ніж за будь-який інший чотиримісячний період протягом усієї п’ятирічної історії існування⁵⁸.

Керівництво *ISAF* неодноразово наголошувало, що їх завдання відрізняються від завдань операції *Enduring Freedom*, але зростання кількості прямих бойових сутичок між *ISAF* і силами Талібану зменшили цю відмінність в очах місцевого населення і навіть вплинули на внутрішню структуру *ISAF*. Так, у 2007р. *ISAF* вперше очолить чотиризірковий американський генерал, що може викликати додаткову стурбованість з приводу зв’язку між *ISAF* та операцією *Enduring Freedom*. Британські війська, розміщені в південній провінції Хельманд, які на початку 2006р. брали участь у цій операції, 31 липня були підпорядковані *ISAF*, але продовжували здійснювати антитерористичну діяльність⁵⁹. Часто

⁵² Чисельність операції *Enduring Freedom* збільшена ще на 8 000 американських солдатів.

⁵³ ‘NATO/Afghanistan: since expanding southward, ISAF has entered into direct confrontation with Taliban—results of one month of fighting’, *Atlantic News*, 31 Aug. 2006.

⁵⁴ Про стратегію “чорних плям” або “оїльних плям” див.: Mills, G., ‘Calibrating ink spots: filling Afghanistan’s ungoverned spaces’, *RUSI Journal*, vol.15, no.4 (Aug. 2006), pp.16-25.

⁵⁵ Fox, D., ‘NATO seeks stronger Afghan “rules of engagement”’, Reuters AlertNet, 4 Aug 2005, URL <<http://www.alertnet.org/thenews/newsdesk/SP58526.htm>>; Synovitz, R., ‘Afghanistan: NATO troops apply “robust” new rules of engagement’, Radio Free Europe/Radio Liberty, 7 Feb. 2006, URL <<http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/02/9749f7cd-a622-40ab-b636-a95744977452.html>>.

⁵⁶ ‘The challenges in Afghanistan’, *Washington Times*, 25 Sep. 2006.

⁵⁷ Gall, C., ‘New assault takes big toll on Taliban, NATO says’, *New York Times*, 4 Sep. 2006.

⁵⁸ Протягом вересня-грудня 2006р. *ISAF* втратили вбитими 30, а всього за 2006р. – 60 осіб.

⁵⁹ Leithead, A., ‘Tough task ahead for Nato troops’, BBC News, 31 July 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5232766.stm>>.

місцеве населення є недостатньо інформованим про такі зміни. Розмита межа між миротворчою та антитерористичною операціями має конкретні практичні наслідки. Місцеве населення може не оцінити технічні нюанси цих відмінностей і, відповідно, сприймати *ISAF* лише як бойову операцію. Зрештою, це може зумовити ще більш жорсткий опір силам *ISAF* в інших частинах країни.

У 2006р. НАТО, як і ЄС та ООН, були змушені вирішувати проблеми матеріально-технічного забезпечення та поповнення військ. У вересні 2006р. НАТО інтенсифікував спроби мобілізувати додаткові 2 500 військовослужбовців до лав *ISAF*, у т.ч. 1 000 солдатів до складу резервного батальйону, призначеного до розгортання в будь-якому потрібному місці (перший запит на його комплектування був надісланий на початку 2005р.), і ще 1 500 осіб – до підрозділів повітряної підтримки⁶⁰. Після майже місячних переговорів Польща погодилася надати 900 солдатів, які прибудуть до місця служби на початку 2007р.; Румунія пообіцяла до кінця 2006р. надати 200 осіб; Велика Британія і Канада зобов'язалися відрядити разом ще 900 солдатів. Ці внески були зроблені за певних умов – наприклад, Польща вимагала відрядження більшої частини її військового контингенту до східного Афганістану, а не до півдня, де відчувався найбільший брак сил⁶¹.

Лише невелика частина членів НАТО готова відряджати свої військові підрозділи до південних і східних районів Афганістану. Найбільші контингенти відрядили Канада, Данія, Нідерланди, Румунія і Велика Британія, а також партнер НАТО – Австралія. Інші країни НАТО (зокрема, Іспанія, Італія, Німеччина, Туреччина і Франція) обрали для своїх військ більш спокійні місця служби на півночі та заході. Навіть тут суворі національні застереження стосовно захисту військ – правила їх застосування, що забезпечують максимальну безпеку персоналу, – обмежували здатність військ виконувати їх завдання. На Ризькому саміті НАТО 28-29 листопада 2006р. було порушене питання про такі обмеження та їх вплив на згуртованість і взаємодію сил в Афганістані. В результаті, було погоджене принаймні часткове пом'якшення національних застережень, а кілька країн погодилися (у принципі) дозволити розміщення своїх військ у тих районах, де це потрібно⁶².

У 2006р. було порушене питання про взаємодію між афганською поліцією та місією *ISAF*. У доповіді Державного департаменту та Міністерства оборони США були негативно оцінені зусилля США з підготовки поліцейських сил та армії Афганістану⁶³. Доповідь завершувалася висновком про те, що США в підготовці афганської поліції повторили кілька помилок, яких припустилися

⁶⁰ Morajee, R. and Dombey, D., 'Nato call for troops "unheeded for 18 months"', *Financial Times*, 12 Sep. 2006.

⁶¹ Cooper, H., 'NATO Chief says more troops are needed in Afghanistan', *New York Times*, 22 Sep. 2006, section A, p.10; 'The challenges in Afghanistan' (посилання 56).

⁶² Smith, J., 'Riga Summit delivers modest results despite tensions over Afghanistan', *Transatlantic Security Notes & Comment*, vol.2, no.1 (Jan. 2007), URL <http://www.csis.org/media/isis/pubs/tsnc_0107.pdf>. Див. також розділ 1 цього видання.

⁶³ US Department of State and US Department of Defense, Offices of Inspector General, *Interagency Assessment of Afghanistan Police Training and Readiness* (Departments of State and Defense: Washington, DC, Nov. 2006), URL <<http://oig.state.gov/>>; Glanz, J. and Rohde, D., 'Panel faults US-trained Afghan police', *New York Times*, 4 Dec. 2006.

раніше в Іраку, наприклад: недостатня увага до польових навчань та опанування навичками застосування апаратури спостереження, надмірне покладання на приватних підрядників з проведення підготовки. У доповіді зазначалося, що неспроможність створити поліцейські сили, здатні підтримувати законність і правопорядок, кардинально зашкодила міжнародним зусиллям, спрямованим на стабілізацію в обох країнах. Зараз вживаються заходи з розв'язання окремих, висвітлених у доповіді проблем. Була започаткована програма підготовки 11,2 тис. осіб допоміжного складу поліції, насамперед, у південних і східних регіонах країни. Потреба в такій програмі підвищувалася тим, що кілька місцевих губернаторів цих регіонів, не захищених від частих атак Талібану, вдалися до найму власних служб безпеки. На думку спостерігачів, ця поспіхом створена програма, що передбачає лише двотижневий курс підготовки, тоді, як зазвичай поліцейські готуються протягом восьми тижнів, може загострити ситуацію у сфері безпеки через залучення до несіння служби недостатньо підготовлених поліцейських та потенційну можливість проникнення до лав поліції повстанських і злочинних елементів.

У 2006р. небажання держав-членів НАТО надавати свої війська до *ISAF*, а також внутрішні публічні дебати навколо таких питань, як структури командування, узгодження політики, національні застереження стосовно захисту військ і доцільність поширення мандата *ISAF* на боротьбу з повстанцями, стали надзвичайно суворим випробуванням солідарності НАТО та його міжнародного іміджу як ефективного воєнного Альянсу. Результати діяльності *ISAF* – першої Місії НАТО поза межами євроатлантичної зони – сприймаються як життєво важливі не лише для Афганістану, але й для самого Альянсу. За словами одного із західних дипломатів, “поразка НАТО в Афганістані означатиме загальну поразку НАТО”⁶⁴.

Тімор-Лешті: все з початку

Події в Тімор-Лешті у 2006р., що зумовили повернення значної міжнародної присутності у країні та розгортання військового контингенту під проводом Австралії, були, можливо, найбільшою несподіванкою (і гіркою пігулкою) для міжнародної спільноти. Лише рік минув з того часу, як Тімор-Лешті був проголошений одним з найбільших успіхів ООН у побудові миру та державності.

Історія присутності ООН у Тімор-Лешті розпочалася в 1999р. зі створення перехідної адміністрації у Східному Тіморі (*Transitional Administration in East Timor; UNTAET*) з метою зміцнення безпеки та надання допомоги в переході до незалежності після референдуму про вихід Східного Тімору зі складу Індонезії⁶⁵. *UNTAET* взяла на себе функції виконавчої влади до моменту офіційного

⁶⁴ ‘A senior Western diplomat’ quoted in International Crisis Group (ICG), *Countering Afghanistan’s Insurgency: No Quick Fixes*, Asia Report no.123 (ICG: Brussels, 2 Nov. 2006), URL <http://www.crisisgroup.org/library/documents/asia/south_asia/123_countering_afghanistans_insurgency.pdf>.

⁶⁵ Дван Р. “Запобігання, врегулювання та вирішення збройних конфліктів”, *Щорічник СІПРІ 2000: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2001, с.76-77.

проголошення незалежності у травні 2002р. На заміну їй послідовно призналися дві менші місії з побудови миру, що підтримували зусилля країни в побудові нових державних інститутів⁶⁶.

Остаточне припинення діяльності Місії ООН у Тимор-Лешті мало відбутися у травні 2006р., але після нового спалаху насильства у столиці країни, м.Ділі, її мандат був подовжений. В лютому близько 400 військовослужбовців Збройних сил Східного Тимору (*Falintil-Forças Armadas de Defesa de Timor-Leste, F-FDTL*) вдалися до публічного протесту з вимогою до Президента К.Гусмао (*Xanana Gusmão*) припинити дискримінацію в армії військовослужбовців із західних районів країни⁶⁷. Пропозиція Уряду призначити слідчу комісію була сприйнята скептично, після чого до акції протесту приєдналися ще 200 військовослужбовців. У березні командував *F-FDTL*, бригадний генерал Т.Руак (*Taur Matan Ruak*), звільнив 594 страйкуючих військовослужбовців, які склали майже 40% чисельності *F-FDTL*⁶⁸. Звільнені військовослужбовці та їх прихильники продовжували демонстрації в Ділі, а 28 квітня ситуація перетворилася на протиправні акції з поширенням мародерства та підпалів, скоєних групами осіб як зі східних, так і з західних регіонів Тимор-Лешті⁶⁹. Національна поліція (*Polícia Nacional de Timor-Leste, PNTL*) виявилася нездатною контролювати ситуацію. Прем'єр-міністр М.Алкатірі (*Mari Bem Amude Alkatiri*), без узгодження з Президентом К.Гусмао, залучив до відновлення порядку армію. Рішення використати сили *F-FDTL*, які не мали досвіду у стримуванні масових заворушень, локалізації мінливої ситуації, головними суб'єктами в якій була велика група колишніх військовослужбовців і їх прихильників, широко критикувалось, а його законність була піддана сумніву⁷⁰.

Спалах насильства сколихнув приховані соціальні протиріччя. Під час протистояння загинули 15 осіб, жителі зазнали значної майнової шкоди, а 50 тис. осіб були змушені залишити домівки⁷¹. Крім того, розпочався конфлікт між різними угрупованнями всередині поліції і Збройних сил. Оскільки ситуація загрожувала перетворитися на громадянську війну, 24 травня Уряд оголосив у країні надзвичайний стан і звернувся до міжнародної спільноти за допомогою у стабілізації ситуації⁷². Ці заворушення загострили й без того напружені стосунки

⁶⁶ Це були Місія підтримки ООН у Тимор-Лешті (*UN Mission of Support in Timor-Leste*, травень 2002р. - травень 2005р.) та Офіс ООН у Тимор-Лешті (*UN Office in Timor-Leste*, травень 2005р. - серпень 2006р.).

⁶⁷ United Nations, End of mandate report of the Secretary-General on the United Nations Office in Timor-Leste (for the period from 14 January to 12 April 2006), UN document S/2006/251, 20 Apr. 2006.

⁶⁸ International Crisis Group (ICG), *Resolving Timor-Leste's Crisis*, Asia Report no.120 (ICG: Brussels, 10 Oct. 2006), URL <http://www.crisisgroup.org/library/documents/asia/timor/120_resolving_timor_lestes_crisis.pdf>.

⁶⁹ 'Violence erupts at E Timor rally', BBC News, 28 Apr. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4953574.stm>>; 'Emergency rule for E Timor leader', BBC News, 30 May 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5029794.stm>>.

⁷⁰ На той момент надзвичайний стан ще не був проголошений, тому Прем'єр-міністр не мав конституційних повноважень залучити армію. Див.: International Crisis Group (посилання 68).

⁷¹ Tjahjadi, V., 'Hundreds of additional international troops land in East Timor 28 May', Agence France-Presse, 28 May 2006, Translated by National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce.

⁷² 'Emergency rule for E Timor leader' (посилання 69).

між К.Гусмао та М.Алкатірі. Згодом К.Гусмао зажадав відставки М.Алкатірі, звинувативши його в нездатності впоратися з кризою та провокуванні насильства через дозвіл застосування зброї⁷³. 26 травня, на підставі двосторонньої домовленості, Австралія розгорнула Міжнародні сили безпеки (*International Security Forces*, відомі також як операція *Astute* та Об'єднані оперативні сили (*Joint Task Force*) чисельністю 1 300 військовослужбовців) для роззброєння воєнізованих угруповань і відновлення порядку в Тимор-Лешті⁷⁴. Його Уряд звернувся також до ООН з проханням залишити у країні посилену місію. На підставі рекомендації багатопрофільної групи, створеної в червні Генеральним секретарем ООН К.Аннаном для оцінки ситуації⁷⁵, РБ ООН дійшла висновку про необхідність створення інтегрованої багатофункціональної місії з міцним компонентом цивільної поліції. Спірна пропозиція Тимор-Лешті стосовно підпорядкування Міжнародних сил безпеки місії ООН була зрештою відхилена після енергійних протестів з боку Австралії, Великої Британії і США⁷⁶.

Ухвалена в серпні Резолюція РБ ООН №1704 дозволила створення Місії ООН у Тимор-Лешті (*UN Integrated Mission in Timor-Leste, UNMIT*), завданням якої була підтримка Уряду у “зміцненні стабільності, підвищенні культури демократичного управління, сприянні політичному діалогу між зацікавленими сторонами Тимору, а також зусиль Уряду в налагодженні процесу національного примирення та досягнення суспільного порозуміння”. Місія має складатися з “відповідного цивільного компонента, у складі 1 608 поліцейських, а також з компонента попередньої Місії у складі 34 штабних офіцерів та офіцерів зв'язку”⁷⁷. Варто зазначити, що в грудні 2006р. було вирішено перетворити поліцейський компонент Місії на тимчасовий правоохоронний орган. Таким чином, ООН вперше взяла на себе функції виконавчої поліцейської структури в суверенній державі⁷⁸.

Події в Тимор-Лешті у 2006р. вимагають серйозної переоцінки попередньої присутності ООН у цій країні. Як походження, так і ескалація кризи демонструють брак політичних і фінансових зобов'язань міжнародної спільноти

⁷³ Agence France-Presse, ‘East Timor rebels promise to turn in more weapons to Australian Forces: FM’, 17 June 2006, Translated by National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce.

⁷⁴ Agence France-Presse, ‘Australia, East Timor agree on terms for military deployment’, 25 May 2006, Translated by National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce.

⁷⁵ United Nations, Report of the Secretary-General on Timor-Leste pursuant to Security Council resolution 1690 (2006), UN document S/2006/628, 8 Aug. 2006, URL <<http://www.un.org/Docs/sc/sgrep06.htm>>.

⁷⁶ UN Security Council Report, ‘Timor-Leste’, Security Council Report Monthly Forecast, Aug. 2006, pp.10-13; Security Council Report, ‘Timor-Leste’, Update Report no.3, 17 Aug. 2006, URL <<http://www.securitycouncilreport.org/>>.

⁷⁷ Резолюція РБ ООН №1704 від 25 серпня 2006р.

⁷⁸ UN News Service, ‘UN fully takes over policing role in Timor Leste after agreement with government’, UN Daily News, no. DH/4786, 1 Dec. 2006, URL <<http://www.un.org/news/dh/pdf/english/2006/01122006.pdf>>. Про концепцію використання поліції див.: Dwan, R. (ed.), *Executive Policing: Enforcing the Law in Peace Operations*, SIPRI Research Report no.16 (Oxford University Press: Oxford, 2002).

з побудови миру в Тімор-Лешті, разом з бажанням якнайшвидше залишити його⁷⁹. Прискорене заснування силових структур *F-FDTL* і *PNTL*, що відбувалося під керівництвом ООН, призвело до створення збройних сил, що складалася з недостатньо організованих колишніх бойовиків (з нечітко визначеними повноваженнями) та розділених за фракціями сил поліції (багато офіцерів якої до здобуття країною незалежності служили в індонезійській національній поліції), які не мали достатніх людських та інституційних ресурсів для ефективного контролю над ситуацією⁸⁰.

Хоча після 2002р. в діяльності поліції Східного Тімору спостерігалися реальні успіхи, інституційні засади *PNTL* залишаються слабкими. Головною проблемою є нездатність забезпечити повагу до верховенства права як елементу корпоративної культури всередині апарату *PNTL*. Як свідчить цей приклад, такі зміни вимагають тривалих постійних зусиль та не можуть бути реалізовані через звичайні інструкції. Доповідь оціночної місії ООН також чітко дала зрозуміти, що, оскільки ООН не змогла знайти всеосяжного підходу та забезпечити місцеву відповідальну участь у запровадженні верховенства права, відносні стабільність і порядок, що панували до квітня 2006р., були фатально крихкими.

Раніше сторони, відповідальні за проведення міжнародних операцій, як правило, не виявляли ні бажання, ні здатності до серйозного самоаналізу – як через брак часу, так і через політичний тиск з боку країн-донорів. Місії із запровадження верховенства права при оцінюванні власних успіхів акцентують увагу, як правило, на кількісних показниках – числі підготовлених і відправлених до місць служби поліцейських або кількості командних посад і поліцейських дільниць, переданих місцевій владі. Як поспішність, так і запізнення з передачею повноважень і відповідних сил на місцевий рівень можуть зашкодити реалізації на регулярній основі принципу місцевої відповідальної участі⁸¹. На прикладі проблем, що виникли в Тімор-Лешті, видно, що успіхи Місії і здатність місцевої влади підтримувати верховенство права власними силами були неправильно оцінені. Тому створення системи визначення цілей, проміжних результатів та оцінки прогресу, хоч і є складним й тривалим завданням, але його виконання могло б дати вагомі переваги в таких питаннях, як визначення правильного моменту передачі відповідальності та забезпечення на майбутнє вивчення та застосування набутого досвіду.

Спільна місія ООН-АС у Дарфурі

Наприкінці 2005р. між ООН та АС точилися дискусії про можливість і доцільність передачі АС своїх миротворчих функцій в Дарфурі до ООН. Для забезпечення життєдіяльності своєї Місії в Судані (*AU Mission in Sudan, AMIS*) АС спромігся надати лише половину необхідних матеріально-технічних і фінансових

⁷⁹ Див., наприклад: United Nations (посилання 75).

⁸⁰ Lindberg, S. 'Case study: Timor-Leste', eds A. S. Hansen and S. Wiharta, SIPRI, *Local Ownership and the Rule of Law after Conflict* (Oxford University Press: Oxford, forthcoming 2007).

⁸¹ Hansen, A.S. and Wiharta, S., *The Transition to a Just Order: Establishing Local Ownership after Conflict*, Policy report (Folke Bernadotte Academy Publications: Stockholm, Apr. 2007).

ресурсів. Запропонована передача означала б входження *AMIS* до існуючої Місії ООН у Судані (*UN Mission in Sudan, UNMIS*), завданням якої на той час було сприяння імплементації Всеохопної мирної угоди (*Comprehensive Peace Agreement*) між Урядом Судану та Суданським народним визвольним рухом/Армією (*Sudan's People's Liberation Movement/Army, SPLM/A*).

Було багато сподівань на те, що розширення *UNMIS* з надійним фінансуванням і посиленням оновленим мандатом, підтримане наданням добре підготовлених і споряджених військ і цивільного персоналу від агенцій ООН підвищить шанси розв'язання складних проблем у Дарфурі. Протягом кількох місяців ООН намагалася на неформальній основі отримати згоду країн-контрибуторів надати військовий персонал для нової місії. Однак країни, до яких звернулися, висловили сумніви в тому, чи вдасться навіть потужній операції ООН досягти кращих результатів, ніж це вдалося *AMIS*⁸², враховуючи відсутність твердих зобов'язань сторін конфлікту з просування мирного процесу. Справа ускладнювалася відмовою Судану підтримати передачу ООН відповідальності за ситуацію в Дарфурі та, навпаки, пом'якшенням ним свого попереднього негативного ставлення до *AMIS*⁸³.

Дарфурська мирна угода (*The Darfur Peace Agreement, DPA*) була укладена між Урядом Судану та головним опозиційним угрупованням у Дарфурі, фракцією Суданського визвольного руху/Армії (*Sudanese Liberation Movement/Army, SLM/A*), очолюваною М.Мінаві (*Minni Minawi*), у травні 2006р., після двох років інтенсивних і складних переговорів за посередництва АС⁸⁴. Метою Угоди було припинення конфлікту, який з 2003р. забрав 200 тис. життів і позбавив притулку 2 млн. осіб⁸⁵. Проте, два учасники переговорів – фракція *SLM/A*, очолювана А.Нуром (*Abdel Wahid Mohamed Nur*), і Рух за справедливість і рівність (*Justice and Equality Movement, JEM*) – відмовилися підписати Угоду.

DPA запроваджує принципи розподілу влади та ресурсів у регіоні, а також визначає порядок припинення вогню та підтримання безпеки. Вона також створює рамки “Дарфуро-Дарфурського діалогу та консультацій” (*‘Darfur-Darfur Dialogue and Consultation’*) – “конференції, на якій можуть зустрічатися представники всіх зацікавлених сторін Дарфуру для обговорення питань відновлення на їх землі миру, подолання суперечностей між громадами та розв'язання існуючих проблем для побудови спільного майбутнього”⁸⁶. Угода закликає до роззброєння та демобілізації до середини жовтня 2006р. проурядового ополчення

⁸² Turner, M. and England, A., ‘UN looks out of Africa for help in ending Sudan’s cycle of violence’, *Financial Times*, 18 Jan. 2006.

⁸³ Fisher, J., ‘Darfur’s doomed peacekeeping mission’, *BBC News*, 9 Mar. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4790822.stm>>

⁸⁴ Дарфурська мирна угода підписана в Абуджі (Нігерія) 5 травня 2006р. Текст Угоди див.: URL <<http://www.cfi.org/publication/11020/>>. Про Угоду див. також: International Crisis Group (ICG), *Darfur’s Fragile Peace Agreement*, Africa Briefing no.39 (ICG: Brussels, 20 June 2006), URL <http://www.crisisgroup.org/library/documents/africa/horn_of_africa/b039_darfur_s_fragile_peace_agreement.pdf>.

⁸⁵ ‘Main parties sign Darfur accord’, *BBC News*, 5 May 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4978668.stm>>.

⁸⁶ Дарфурська мирна угода (посилання 84), стаття 31.

джанджавідів (*Janjaweed*) і зменшення чисельності воєнізованих Сил народної оборони (*Popular Defense Forces*). Завдання верифікації процесу роззброєння покладається на АС. *DPA* також закликає до реінтеграції близько 5 000 колишніх комбатантів до Збройних сил і поліції Судану та надання допомоги решті 3 000 комбатантів через навчально-підготовчі програми. Важливо, що в Угоді детально викладені заходи з посилення захисту переміщених осіб і маршрутів гуманітарних поставок, зокрема, створення буферних зон навколо таборів для переміщених і коридору гуманітарної допомоги. Сторони також домовилися створити комісію для взаємодії з ООН з метою допомоги біженцям і переміщеним особам у поверненні додому⁸⁷. Втім, у деклараціях *DPA* немає будь-яких посилань на перехід відповідальності за підтримання миру до ООН.

Політичні положення Угоди передбачають створення нового органу – Перехідної регіональної адміністрації Дарфуру (*Transitional Darfur Regional Authority, TDRA*), яка керуватиме трьома провінціями регіону. *TDRA* відповідатиме за імплементацію *DPA*. Повстанським угрупованням гарантується більшість у *TDRA*, але їх вимога стосовно посади віце-президента залишилася незадоволеною. Згідно з умовами *DPA*, у 2010р. відбудеться загальнонаціональний референдум з приводу перетворення Дарфуру на унітарний регіон з єдиним урядом.

Попри наполегливі принципи заперечення з боку суданського Уряду проти проведення в Дарфурі операції під керівництвом ООН, у серпні 2006р. РБ ООН ухвалила Резолюцію №1706, яка в оперативному та географічному плані поширила мандат *UNMIS*, у т.ч. на територію Дарфуру⁸⁸. Імплементація Резолюції №1706 передбачає доведення сумарної чисельності військового та цивільного персоналу *UNMIS* до 30 тис. осіб (із врахуванням передачі Місії ООН сил *AMIS*), роблячи її найкрупнішою операцією в історії ООН⁸⁹. Ухвалення Резолюції було сприйнято як значний крок уперед у крихкому мирному процесі, який зрештою проклав шлях до започаткування операції ООН та ефективного врегулювання жакливної гуманітарної ситуації в регіоні.

Однак, Уряд Судану різко заперечив проти Резолюції №1706, погрожуючи вислати персонал АС зі своєї території після завершення 30 вересня 2006р. терміну мандата *AMIS*, якщо ООН намагатиметься перебрати на себе керівництво цією Місією⁹⁰. АС був змушений подовжити мандат *AMIS* ще на три місяці – на час переговорів про перехід Місії під егіду ООН. АС і ООН запропонували виділити позаплановий пакет ресурсів “легкої підтримки” на суму \$21 млн., з метою надання *AMIS* можливості виконати подовжений мандат. Сума враховувала утримання 105 осіб військового персоналу ООН, 33 поліцейських радники

⁸⁷ United Nations, Report of the Secretary-General on Darfur, UN document S/2006/591, 28 July 2006.

⁸⁸ Резолюція РБ ООН №1706 від 31 серпня 2006р.

⁸⁹ Резолюція дозволила збільшення чисельності Місії на 17 тис. військовослужбовців, 3 300 цивільних поліцейських (у т.ч. у складі 16 сформованих поліцейських підрозділів) і відповідний цивільний компонент для підтримки імплементації *DPA*. Докладніше про окремі аспекти запропонованого розширення *UNMIS* див.: United Nations (посилання 87); а також Резолюцію РБ ООН №1706.

⁹⁰ Green, M., ‘Sudan threatens to expel peacekeepers from Darfur’, *Financial Times*, 6 Sep. 2006.

і 25 осіб цивільного персоналу, а також матеріально-технічне постачання⁹¹. Хоча суданський Уряд принципово погодився на надання цих ресурсів, але він дозволив в'їзд до країни лише дев'яти військовим і дев'яти поліцейським радникам.

У листопаді АС та ООН інтенсифікували переговори з Урядом Судану, наполягаючи на повній імplementації пакету “легкої допомоги” та більш довгострокового пакету “важкої допомоги”, до якого мало б увійти надання авіаційних засобів і значних військових можливостей, поліцейських радників та іншого цивільного персоналу⁹². Найважливішим є те, що з Урядом Судану була у принципі досягнута альтернативна домовленість про повністю підготовлену ООН “спільну Місію” ООН-АС. Ця Місія буде переважно африканською, але користуватиметься управлінськими структурами ООН та може фінансуватися з бюджету підтримки миротворчих операцій ООН. Вона буде першою місією, де дві організації мають спільне командування однією операцією. Спеціальний представник – глава Місії, буде призначений спільно АС і ООН, а командувач військами та його заступник призначатимуться АС після консультацій з Генеральним секретарем ООН. Структура та завдання “спільної Місії” будуть подібні до запропонованих у рамках місії ООН. Наприкінці грудня 2006р. до Дарфуру прибули спільна група технічної оцінки та ще 25 поліцейських, але подальше розгортання нової Місії затрималося.

Хоча “спільна Місія” ООН-АС стала наслідком політичного компромісу, з оперативної точки зору, вона є важливим етапом у миротворчій діяльності. Останніми роками значно посилилася взаємодія між миротворчими місіями, керованими ООН, і регіональними організаціями чи ситуативними коаліціями. По-перше, попередня норма про послідовну ротацію місій (перша належить ООН, наступна – іншим організаціям чи навпаки) поступово замінюється іншою – одночасним запровадженням в окремій країні двох чи більше місій⁹³. Хоча ці місії можуть розміщуватися поблизу одна одної, їх розгортання та керівництво ними здійснюється окремо, і функції вони виконують різні, згідно з пріоритетами відповідних організацій, що їх започаткували. Наприклад, Операція ООН у Кот-Д'Івуарі (*UN Operation in Côte d'Ivoire, UNOCI*) підтримується французьким військовим контингентом операції *Licorne*; у Демократичній Республіці Конго місії ЄС з реформування поліції і сектору безпеки (відповідно *EUPOL Kinshasa* та *EUSEC DR Congo*) доповнюють багатоаспектний мандат Місії ООН у Демократичній Республіці Конго (*UN Organization Mission in the Democratic Republic of the Congo, MONUC*). Військова операція ЄС у Конго (*EUFOR RD Congo*) надавала підтримку *MONUC* для посилення безпеки під час виборів. У Дарфурі, з метою суттєвої підтримки Місії АС, взаємодіяли між собою ЄС, НАТО та ООН. ЄС надавав військових радників, які допомагали АС

⁹¹ United Nations, Letter dated 28 Sep. 2006 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council, UN document S/2006/779, 29 Sep. 2006.

⁹² United Nations, Monthly report of the Secretary-General on Darfur, UN document S/2006/1041, 28 Dec. 2006.

⁹³ Наприклад, Африканську місію АС у Бурунді (*AU's African Mission in Burundi*) змінила набагато численніша Операція ООН у Бурунді (*UN Operation in Burundi*), яка, крім іншого, мала більше функцій.

у створенні структури командування та управління силами *AMIS*, а також, що є більш важливим, забезпечував більшу частину бюджету Місії. НАТО забезпечував життєво важливі стратегічні повітряні перевезення, а ООН з моменту запровадження *AMIS* допомагала у плануванні діяльності Місії⁹⁴.

Труднощі, які постали перед міжнародною спільнотою під час створення ефективної миротворчої місії в Дарфурі, є яскравим нагадуванням про те, що згода місцевого уряду є критично важливим чинником успіху миротворчих операцій, хто б їх не здійснював – ООН, інші організації чи навіть коаліції добровольців (у 2006р. цю особливість гостро відчували також Багатонаціональні сили в Іраку під проводом США)⁹⁵. Чи буде “спільна Місія” повністю розгорнута у 2007р. в тому вигляді, як замислювалося спочатку, – питання часу.

IV. Висновки

Труднощі, які постали перед Європою в пошуку необхідної чисельності військового контингенту як для *ISAF*, так і для *UNIFIL*, викликають серйозні сумніви у здатності та готовності ЄС виступати в ролі суб’єкта глобальної безпеки. З’ясувалося, що формування військового контингенту є не лише технічним, а й політичним питанням. Тривога європейських столиць з приводу ризиків для їх військ, напевно, значною мірою пояснювала небажання відряджати їх велику чисельність для участі в будь-яких операціях – не останньою чергою через те, що *ISAF* уже частково брали участь у бойових операціях, а *UNIFIL*, схоже, також ідуть до цього. Обидві місії, крім того, потерпали від постійної політичної напруженості між Вашингтоном і Брюсселем з приводу політики США, зумовленої їх “глобальною війною з тероризмом” і пов’язаних з нею політичних заходів стосовно Близького Сходу.

Проте, як видно з прикладів місій, наведених у цьому розділі, загалом миротворча діяльність адаптувалася до змін у природі конфліктів. Існує широкий спектр розгорнутих операцій, починаючи від невеликих місій з підготовки місцевого персоналу до широкомасштабних багатофункціональних операцій; ООН вдалося швидко розгорнути критично важливу першу чергу посилення *UNIFIL*; НАТО зрештою спромігся досягти бажаної чисельності *ISAF*; Австралія також швидко відреагувала на заворушення в Тимор-Лешті. Водночас, кризи, що створили мотиви для цих зусиль, підкреслили (попри швидкі зміни середовища міжнародної безпеки та появу нових вимог до миротворчої діяльності) обов’язковість поваги до таких загальноприйнятих принципів, як отримання згоди місцевих урядів і населення, неупередженість, політична воля сторін конфлікту та міжнародної спільноти. Разом з тим, зусилля з побудови миру

⁹⁴ European Union, ‘Factsheet: EU support to the African Union Mission in Darfur–AMIS’, document no.AMIS II/05, Oct. 2006, URL <<http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/061017factsheet5AMISII.doc.pdf>>; North Atlantic Treaty Organization, ‘NATO’s assistance to the African Union for Darfur’, 24 Nov. 2006, URL <<http://www.nato.int/issues/darfur/practice.html>>.

⁹⁵ ‘Stalemate over UN’s Darfur force’, BBC News, 6 June 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5050910.stm>>.

в Тімор-Лешті та Афганістані висвітлюють труднощі координації взаємопов'язаних комплексних функцій, які часто виконують багато суб'єктів. Крім того, невдачі в Тімор-Лешті та Афганістані свідчать про відсутність альтернативи впровадженню принципу місцевої відповідальної участі.

Проте, в будь-якій дискусії про перспективи миротворчої діяльності обов'язкового розгляду вимагає фундаментальне питання: на які результати та на чию користь має бути спрямована миротворча діяльність. Міжнародна спільнота довела свою здатність забезпечити монтаж “елементів конструкції” миротворчих операцій на місцях і створювати місії, які ефективно виконують покладені на них головні завдання. Проте, події на зразок відновлення насильства в Тімор-Лешті та вторгнення Ізраїлю до Лівану у 2006р. дають підстави для сумнівів – чи достатньо цих здібностей для визнання таких місій ефективними чи успішними (обидві кризи сталися в зонах дії міжнародних місій). Це зумовлює необхідність під час оцінки миротворчої операції враховувати її вплив на країну, де вона здійснюється, акцентуючи на цьому особливу увагу.

Намагаючись встигати за змінами в конфліктах, міжнародна спільнота протягом останніх 16 років робила сильний акцент на досягненні швидкого ефекту миротворчих операцій – іноді за рахунок їх ефективності. На цей час є потреба в більш витонченому розумінні миротворчої діяльності. Одним із кроків уперед може бути впровадження “керованого попитом” підходу, коли миротворчі операції замислюються, плануються та оцінюються, ґрунтуючись на критичному аналізі головних перешкод забезпеченню миру та потреб безпеки людини в постраждалій від конфлікту країні – пропонуючи можливість незворотних змін.

Як головна сила в підтриманні міжнародного миру та безпеки, саме ООН повинна найбільшою мірою впливати на майбутнє миротворчої діяльності. Залишається сподіватися, що за допомогою ініційованих реформ “Миротворчі операції-2010” ООН вдасться запровадити новий порядок денний, в рамках якого будуть отримані відповіді на багато концептуальних і практичних питань сьогодення.

Додаток 3А. Багатосторонні миротворчі місії у 2006р.

ШАРОН ВІХАРТА, КІРСТЕН ЗОДЕР

I. Глобальні тенденції

У 2006р. здійснювалися загалом 60 миротворчих місій, за участі 148 412 військового та 19 154 цивільного персоналу¹. З 2002р. щорічна кількість багатосторонніх миротворчих місій поступово збільшувалася, але лише кілька з них завершилися врегулюванням конфліктів шляхом переговорів². Попри порівняно невелике загальне збільшення кількості місій (із 48 у 2002р.), чисельність задіяного в них персоналу за той же період зросла значною мірою (рис. 3А.1).

У 2006р. в миротворчих місіях брали участь 167 566 осіб – більше, ніж у будь-якому з попередніх років, і на 36 тис. осіб (на 28%) більше, ніж у 2005р. Хоча протягом останніх років регіональні організації та альянси разом здійснили більше місій, ніж ООН, у 2006р. на місії останньої припадало понад 50% чисельності розгорнутого персоналу³. Залучивши до 20 місій 73 505 військовослужбовців і спостерігачів, а також 14 061 службовця цивільної поліції, ООН залишається найкрупнішим учасником миротворчих операцій; у 2006р. чисельність залученого нею персоналу збільшилася, порівняно з 2000р., більш ніж удвічі. Загальна чисельність персоналу, залученого до миротворчих місій НАТО, внаслідок розширення Міжнародних сил сприяння безпеці (*International Security Assistance Force, ISAF*) в Афганістані, сягнула у 2006р. 49 260 осіб, що є для Альянсу найвищим показником з 2002р., але нижчим від 1999р., коли на Балканах були розгорнуті 66-тисячні сили. Так само, Африканський Союз (АС, *African Union, AU*) і Європейський Союз (ЄС) за період з 2003р. збільшили військові миротворчі контингенти вчетверо, намагаючись при цьому відряджати порівняно невелику чисельність військ. У 2006р. 10 із 60 місій відбувалися за участі понад 5 000 осіб, що вдвічі перевищує кількість місій подібного масштабу у 2000р. та є свідченням тенденції зростання масштабів миротворчих місій. З огляду на прогнозоване збільшення у 2007р. чисельності персоналу миротворчих місій, міжнародну

¹ Дані, станом на 31 грудня 2006р. Чисельність Багатонаціональних сил в Іраку (155 200 осіб) не врахована в підсумку за 2006р., а також у розрахунках тенденцій – як статистичне відхилення. Проте, операція в Іраку врахована в загальній кількості операцій і внесена до таблиці 3А.2. Про джерела даних і методи СІПРІ йдеться в підрозділі III цього додатка.

² Прямого причинного зв'язку між кількістю збройних конфліктів і миротворчих операцій не існує.

³ У 2006р. миротворчі місії розгорталися наступними регіональними організаціями та альянсами: АС, Економічним і валютним союзом Центральної Африки (*Economic and Monetary Community of Central African, CEMAC*), Співдружністю незалежних держав (СНД), ЄС, Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО), Організацією американських держав (ОАД, *Organization of American States, OAS*) та Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ, *Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE*). Тимчасові або ситуативні коаліції враховані окремо.

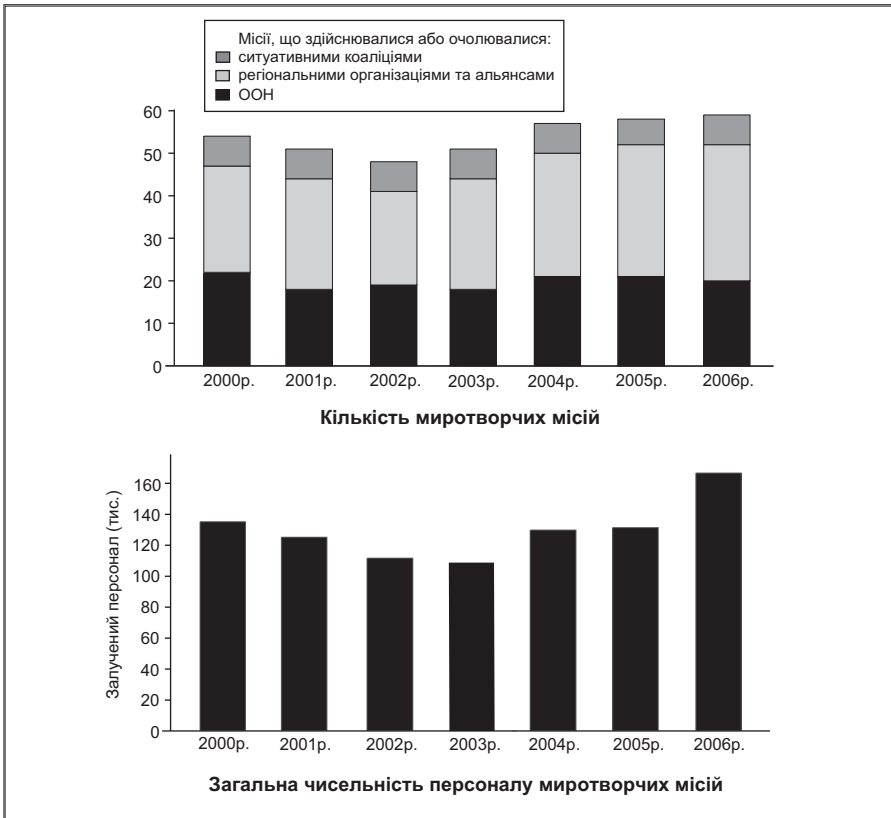

Рис. 3А.1. Кількість миротворчих місій і чисельність залученого персоналу (за винятком багатонаціональних сил в Іраку) у 2000-2006рр.

Джерело: База даних СІПРІ про багатосторонні миротворчі операції, URL <<http://conflict.sipri.org/>>.

спільноту майже напевно очікують гострі проблеми пошуку необхідного числа персоналу, потрібного для утримання місій на визначеному рівні дієздатності.

Крім того, через збільшення кількості миротворчих місій підвищується актуальність питань їх фінансування. Зафіксовані загальні витрати на багатосторонні миротворчі операції у 2006р. досягли безпрецедентного рівня – \$5,5 млрд. (у постійних цінах і за валютним курсом 2005р.), – демонструючи з 2002р. стійке зростання⁴. Якби витрати на розгортання персоналу здійснювалися за рахунок бюджетів ЄС і НАТО, загальна вартість миротворчих операцій за 2006р. була б значно вищою. Переважну більшість загальних витрат бере на себе ООН; у 2006р. її витрати на миротворчі операції на 75% перевищили показник 2000р. (рис. 3А.2). Витрати ЄС на миротворчі операції у 2006р. зросли, порівняно з 2000р., у 40 разів, що свідчить про розширення участі Союзу у справах міжнародної безпеки.

⁴ Сума витрат на операції, очолювані ЄС, НАТО та ООН.

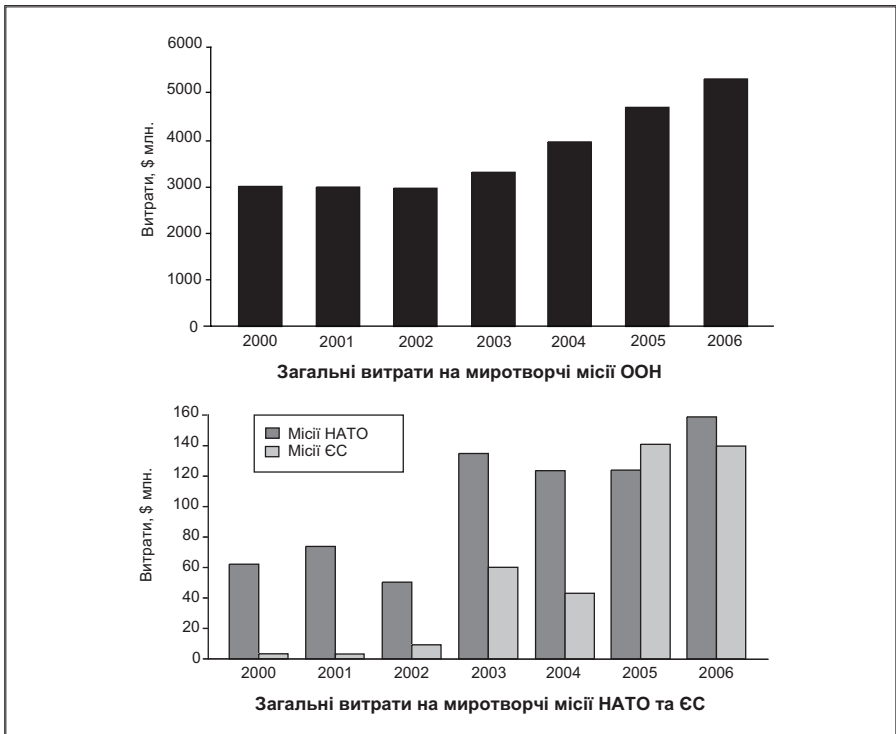

Рис. 3А.2. Витрати на миротворчі місії ООН, НАТО та ЄС у 2000-2006рр.

Примітка: Дані про місії ООН стосуються основних оперативних витрат, у т.ч. витрат на розгортання персоналу. Дані про місії ЄС і НАТО відбивають загальні витрати та не враховують витрати на розгортання персоналу.

Джерело: База даних СІПІ про багатосторонні миротворчі операції, URL <<http://conflict.sipri.org/>>.

У 2006р. започатковані сім нових миротворчих місій. Після завершення комплексної Місії ООН у Сьєрра-Леоне (*UN Mission in Sierra Leone, UNAMSIL*) був відкритий Об'єднаний офіс ООН у Сьєрра-Леоне (*UN Integrated Office in Sierra Leone, UNIOSIL*). Міжнародна спільнота, з метою виконання зобов'язань зі зміцнення миру в Тимор-Лешті, започаткувала п'яту місію ООН у цій країні – Об'єднану місію ООН у Тимор-Лешті (*UN Integrated Mission in Timor-Leste, UNMIT*) – і розгорнула там під проводом Австралії Міжнародні сили безпеки (*International Security Forces, ISF*)⁵. АС започаткував Місію АС з підтримки виборів на Коморських Островах (*AU Mission for Support to the Elections in the Comoros, AMISEC*). ЄС створив Поліцейську місію ЄС на Палестинських територіях (*EU Police Mission for the Palestinian Territories, EUPOL COPPS*) і розгорнув військову операцію *EUFOR RD Congo* на підтримку Місії ООН у ДРК (*United Nations Organisation Mission in the Democratic Republic of the Congo, MONUC*) на час виборчого процесу в цій країні. Після набуття незалежності

⁵ Міжнародні сили безпеки (*ISF*) відомі також під назвою *Operation Astute and Joint Task Force*.

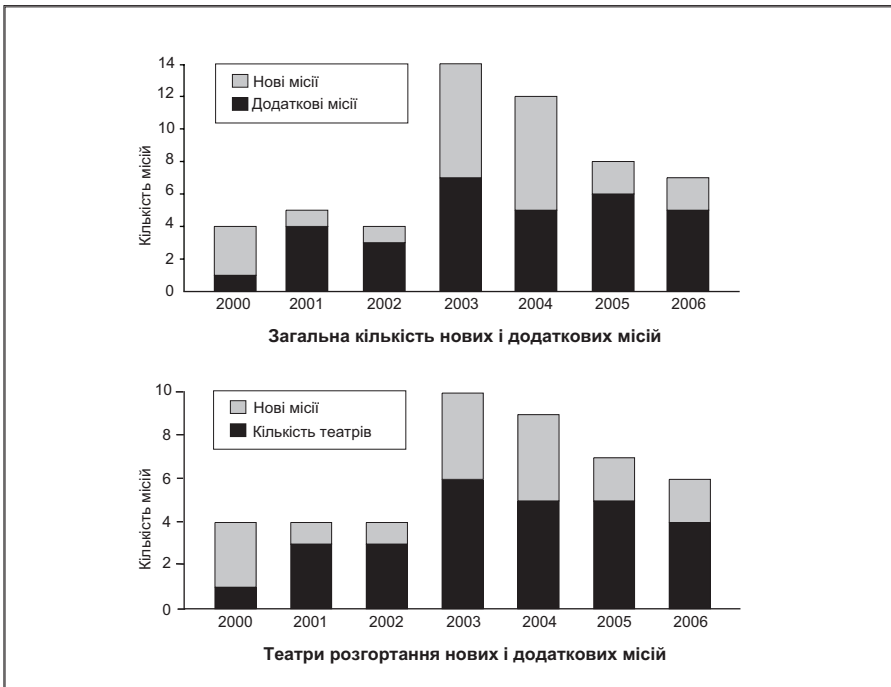

Рис. 3А.3. Кількість нових і додаткових миротворчих місій та театрів їх розгортання у 2000-2006рр.

Джерело: База даних СІПІ про багатосторонні миротворчі операції, URL <<http://conflict.sipri.org/>>.

Чорногорією за наслідками травневого референдуму 2006р., ОБСЄ відкрила там нову Місію, завданням якої є допомога Уряду в інституційному забезпеченні та зміцненні верховенства права. Дві із зазначених нових місій (*AMISEC* і *EUFOR RD Congo*) виконали завдання сприяння національним виборам і протягом року припинили діяльність.

Починаючи з 2003р., щорічна кількість започаткованих нових миротворчих місій зменшується (рис. 3А.3), проте, у 2006р. вона була більшою, ніж у 2000-2002рр., що частково пояснює майже незмінну кількість діючих місій протягом 2000-2006рр. Більшість нових місій, започаткованих після 2001р., були продовженням попередніх, і лише дві з семи нових місій здійснювались у 2006р. в нових зонах. Цей факт свідчить, що світова спільнота не втрачає віру в те, що її участь є дієвим засобом відновлення та побудови миру. Але, як зазначалося в розділі 3, події 2006р. викликали сумніви в ефективності попередніх операцій з побудови стабільного миру.

У 2006р. припинили діяльність шість місій: Операція ООН у Бурунді (*UN Operation in Burundi, ONUB*), Офіс ООН у Тимор-Лешті (*UN Office in Timor-Leste, UNOTIL*), *AMISEC*, Місія ЄС з моніторингу у провінції Ачех (*EU's Aceh Monitoring Mission, AMM*), Поліцейська консультативна група ЄС у колишній Югославській Республіці Македонія (*EU Police Advisory Team, EUPAT*) та *EUFOR RD Congo*.

II. Регіональні тенденції і процеси

У 2006р. 15 миротворчих місій здійснювалися в Африці (таблиця 3А.1) – на одну більше, ніж у 2005р. Африканський регіон залишається найбільш насиченим крупними, багатоаспектними миротворчими операціями, на якому зосередила увагу ООН, здійснюючи тут вісім своїх місій. Крім того, в регіоні зросла активність регіональних організацій – у 2006р. кількість їх миротворчих місій збільшилася з чотирьох до шести. Європа є регіоном, де здійснюється найбільша кількість миротворчих місій – 22, з яких 19 (переважно цивільні, інституціональні місії) виконувалися регіональними організаціями. Лише Європа та Африка є регіонами, де регіональні організації відіграють важливу роль.

В Азії у 2006р. здійснювалися лише дев'ять миротворчих місій, що зробило її передостанньою в переліку регіонів за їх кількістю. З цих місій три здійснювалися тимчасовими коаліціями держав. Азія і Близький Схід є регіонами, де більшість місій виконувалися тимчасовими коаліціями. З початком діяльності *EUPOL COPPS* загальна кількість миротворчих місій на Близькому Сході досягла 11. Цей регіон є місцем здійснення кількох довгострокових традиційних миротворчих місій, але протягом двох останніх років географія цивільних миротворчих місій ЄС змінилася. Американський континент є регіоном з найменшою кількістю миротворчих місій у 2006р.

Окремі важливі місії, не висвітлені в розділі 3, стисло обговорюються далі.

Таблиця 3А.1. Кількість миротворчих місій, здійснених ООН, регіональними організаціями та тимчасовими коаліціями, за регіонами у 2006р.

	Африка	Америка	Азія	Європа	Близький Схід	Всього у світі
Місії ООН (під управлінням ДМО і ДПС)	8	1	4	3	4	20
Миротворчі місії, здійснені або керовані регіональними організаціями чи альянсами	6	2	2	19	4	33
Миротворчі місії під проводом тимчасових коаліцій	1	–	3	–	3	7
Всього	15	3	9	22	11	60

ДМО – Департамент ООН з миротворчих операцій; ДПС – Департамент ООН з політичних справ.
Джерело: База даних СІПРІ про багатонаціональні миротворчі операції, URL <<http://conflict.sipri.org/>>.

Африка

У 2006р. АС здійснював дві місії: Місію АС у Судані (*AU Mission in Sudan, AMIS*), про яку йшлося в розділі 3, та *AMISEC* на Коморських Островах. Завданням *AMISEC* була допомога створенню безпечного середовища для вільних і чесних виборів у травні 2006р. та, зокрема, забезпечення невторчання силових структур у виборчий процес на Коморських Островах. Місія засвідчила постійну участь АС у мирному процесі на Коморських Островах. Згідно з перехідною угодою про розподіл влади, укладеною у 2001р. за посередництва

Організації африканської єдності, наступником якої став АС, окремі острови – Великі Комори, Анжуан і Мохелі – отримали власні напівавтономні (з почерговим головуванням) уряди і президентів⁶. *AMISEC*, яка складається з майже 500 військовослужбовців і офіцерів поліції під командуванням Південної Африки, була розгорнута відразу після створення АС. Місія успішно виконала свій мандат і припинила діяльність у червні 2006р.

Азія

Попри кризу в Тимор-Лешті та невизначену ситуацію на Соломонових Островах, миротворчі операції в Азії загалом мали певні успіхи. Створена у 2005р. *АММ* отримала завдання контролювати роззброєння, демобілізацію і реінтеграцію військ Руху за вільний Ачех (*Free Aceh Movement - Gerakan Aceh Merdeka, GAM*) та вивід індонезійських військ і сил поліції. *АММ* була першою миротворчою місією за участі Асоціації держав Південно-Східної Азії (*Association of South East Asian Nations, ASEAN*). Це стало свідченням істотного відходу від давнього принципу цієї організації – невтручання в діяльність держав-учасниць. Присутність спостерігачів *ASEAN* і ЄС значно вплинула на зміцнення довіри між конфліктуючими сторонами; через це мандат Місії, на прохання обох сторін конфлікту, тричі подовжувався. Після успішного проведення виборів у грудні 2006р. Місія припинила діяльність.

Керована Австралією Місія регіональної допомоги на Соломонових Островах (*Regional Assistance Mission to Solomon Islands, RAMSI*) започаткована у 2003р. з метою відновлення законності та порядку, а також допомоги Уряду Соломонових Островів в інституційному забезпеченні і зміцненні верховенства права. Місія, що раніше вважалася успішною і розглядалася як зразок колективного втручання, у 2006р. зазнала невдач, коли після квітневих парламентських виборів відбулися масові заворушення. З метою відновлення порядку країни-донори *RAMSI* – Австралія, Фіджі, Нова Зеландія і Папуа-Нова Гвінея – зміцнили своє представництво додатковими 389 військовослужбовцями та 75 поліцейськими. Згодом *RAMSI* піддавалася критиці за нездатність передбачити заворушення, неспроможність усунути головні проблеми економічної нерівності, розвитку сільських районів Соломонових Островів та інші помічені недоліки⁷. Новий Прем'єр-міністр Соломонових Островів М.Согаваре (*Manasseh Sogavare*) звинуватив Австралію у використанні *RAMSI* для втручання у внутрішні справи країни та неокolonіалізму⁸. Й без того напружена ситуація загострилася, коли у вересні Високий представник Австралії був висланий з країни за звинуваченням у втручанні в розслідування квітневих заворушень, а австралійські миротворчі

⁶ Спільна рамкова угода (Фомбонійська угода) підписана 17 лютого 2001р. представниками трьох островів та опозиційних партій.

⁷ Moore, C., 'Helpem fren: the Solomon Islands and RAMSI, 2003-2006', Paper presented at the National President's Forum, Australian Institute of International Affairs, Sydney, 14 July 2006, URL <<http://operationspaix.net/Helpem-Fren-The-Solomon-Islands>>.

⁸ 'Solomon PM accuses Australia', BBC News, 18 Sep. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5355220.stm>>

війська захопили офіс Прем'єр-міністра в пошуках документів, пов'язаних з конфліктом між Австралією і Соломоновими Островами навколо питання екстрадиції⁹. Наприкінці року напруженість і зростаюча ворожість у стосунках між Урядом країни та *RAMSI* залишалися, дозволяючи припустити, що Місію попереду чекає нелегкий рік.

Близький Схід

ЄС започаткував дві місії з метою надання підтримки Адміністрації Палестинської автономії (АПА) в інституційному забезпеченні і зміцненні верховенства права: в листопаді 2005р. – Прикордонну Місію ЄС на контрольно-перепускному пункті Рафah (*EU BAM Rafah*); у січні 2006р. – *EUPOL COPPS*. Обидві місії перебувають під об'єднаним командуванням Спеціального представника ЄС у справах мирного процесу на Близькому Сході (*EU Special Representative for the Middle East Peace Process*). Підставою для створення *EU BAM Rafah* стала Угода про пересування та доступ, укладена 15 листопада 2005р. між ізраїльським Урядом та АПА з метою відновлення роботи прикордонного переходу Рафah¹⁰. Місія уповноважена: спостерігати, перевіряти та оцінювати діяльність АПА з охорони кордону, підтримання безпеки та роботи працівників митниці на прикордонному переході Рафah; підтримувати зусилля АПА із зміцнення прикордонного контролю; забезпечувати зв'язок між АПА, Урядом Ізраїлю та Єгиптом. На вимогу Ізраїлю, після нападу палестинських бойовиків на аванпост ізраїльської армії 25 червня 2006р. і наступного спалаху насильства пересування через прикордонний перехід було жорстко обмежене чергового разу. З приблизно 340 тис. осіб, які скористалися переходом Рафah з листопада 2005р. до січня 2007р., лише 80 тис. перетнули його після 25 червня 2006р.¹¹

Ізраїльські представники та персонал *EU BAM Rafah* звинувачували палестинців у контрабанді озброєнь і валюти до Сектору Газа через перехід Рафah¹². Крім того, ситуацію ускладнила перемога Хамасу на виборах до Парламенту Палестини в січні 2006р., оскільки Уряд Ізраїлю відмовився дати дозвіл міністрам Хамасу перетинати кордон між Єгиптом і Сектором Газа¹³.

EUPOL COPPS була розгорнута 1 січня 2006р. з метою допомоги у зміцненні поліції і кримінального судочинства на Палестинських територіях шляхом

⁹ Уряд Соломонових Островів відмовився видати Австралії Дж.Моті (*Julian Moti*), австралійського юриста, призначеного генеральним прокурором Соломонових Островів, який обвинувачувався у кримінальних злочинах. Див.: 'Solomon Islands "hiding fugitive"', BBC News, 2 Oct. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5398684.stm>>.

¹⁰ Угоди про пересування та доступ (*Agreement on Movement and Access*), а також погоджені принципи роботи переходу Рафah (*Agreed Principles for Rafah Crossing*), укладені 15 листопада 2005р., див.: URL <<http://www.met.gov.ps/pdf/rafahag.pdf>>.

¹¹ United Press International, 'EU criticizes Rafah crossing closures', 18 Jan. 2007, URL <<http://www.upi.com/InternationalIntelligence/view.php?StoryID=20070118-033712-2384r>>.

¹² Palestine Media Centre, 'EU monitors to close Rafah crossing due to alleged smuggling, B'Tselem: Gaza power plant attack is a war crime', 28 Sep. 2006, URL <<http://www.palestine-pmc.com/details.asp?cat=1&id=1190>>.

¹³ Pirozzi, N., 'Building security in the Palestinian territories', European Security Review no. 28, ISIS Europe, Brussels, 28 Feb. 2006, URL <<http://www.isis-europe.org/>>.

імплементатії Плану створення палестинської цивільної поліції (*Palestinian Civil Police Development Plan*), її професійної підготовки, координації донорської допомоги Трестовому фонду реалізації Програми створення палестинської цивільної поліції (*Palestinian Civil Police Development Programme Trust Fund*) і надання консультацій у сфері кримінального судочинства з питань, пов'язаних з поліцією. Трирічний мандат Місії свідчить про довгострокові наміри ЄС з реформування сектору безпеки на Близькому Сході. Проте політична ситуація, зокрема, перемога Хамасу на виборах і рішення “Близькосхідного квартету” – ЄС, ООН, США і Росії – скоротити фінансову допомогу Палестинським територіям, завадили роботі Місії. *EUPOL COPPS* не змогла ні розгорнутися до повної штатної чисельності у 33 цивільні працівники, ні повністю виконати поставлені завдання¹⁴.

III. Джерела та методи

У таблиці 3А.2 наведені дані про 60 багатосторонніх миротворчих операцій, що здійснювалися або завершилися у 2006р. В таблиці перелічені операції під керівництвом ООН, а також регіональних організацій, альянсів чи ситуативних коаліцій держав, санкціонованих ООН чи затверджених резолюціями Ради Безпеки (РБ) ООН із задекларованими намірами: (а) бути інструментом сприяння імплементатії вже укладених мирних угод; (б) підтримувати мирний процес; (в) допомагати зусиллям з попередження конфліктів чи побудови миру.

СППРІ застосовує визначення миротворчої діяльності, запроваджене Департаментом ООН з миротворчих операцій (ДМО, *UN Department of Peacekeeping Operations, DPKO*), – як механізм допомоги постраждалим від конфліктів країнам у створенні умов стабільного миру, що може охоплювати: контроль і спостереження за дотриманням угод про припинення вогню; проведення заходів зміцнення довіри; захист доставки гуманітарної допомоги; сприяння процесам демобілізації і реінтеграції; зміцнення інститутів правосуддя та верховенства права (в т.ч. пенітенціарних закладів), охорони громадського порядку і прав людини; підтримку проведення виборів; економічний і соціальний розвиток. Таким чином, у таблиці наведений широкий спектр миротворчих місій з метою відбити зростаючу складність їх мандатів і можливості зміни місій у процесі виконання визначених завдань. До таблиці не потрапили: місії з посередництва, проведення розслідувань чи допомоги на виборах; миротворчі місії, до складу яких входять фізичні особи-нерезиденти чи групи переговорників; місії, не санкціоновані ООН¹⁵.

Дані про місії згруповані за організаціями, а всередині цих груп – у хронологічному порядку. Перша група, що охоплює операції ООН, поділена на дві

¹⁴ Про події в Ізраїлі, Лівані та на Палестинських територіях у 2006р. див. розділ 2 цього видання.

¹⁵ Наприклад, країни-посередники у врегулюванні конфліктів на Філіппінах і в Шрі-Ланці – відповідно Малайзія і Норвегія – з 2003р. очолювали місії спостерігачів з моніторингу виконання угод про припинення вогню між сторонами конфліктів.

частини: 16 операцій під керівництвом ДМО, і чотири – визначені як спеціальні політичні місії та операції з побудови миру. Наступні сім груп охоплюють операції, що здійснюються або очолюються регіональними організаціями чи альянсами: дві – АС, одна – Економічним і валютним союзом Центральної Африки (*Communauté Economique et Monétaire d'Afrique Centrale, CEMAC*); три – СНД (у т.ч. дві місії, здійснювані Росією за двосторонніми домовленостями); 11 – ЄС; три – НАТО; дві – Організацією американських держав (ОАД, *Organization of American States, OAS*); 11 – ОБСЄ; остання група містить сім санкціонованих ООН операцій під проводом ситуативних коаліцій держав.

Місії, започатковані у 2006р., та держави, що приєдналися до поточних місій, наведені жирним шрифтом; операції, що завершилися у 2006р., та держави, що припинили участь у 2006р. – курсивом; назви держав, на які покладене керівництво місіями (які здійснюють оперативний контроль чи надали найбільшу частку персоналу) – підкреслені.

У першому стовпчику наведені правові засади запровадження операцій – резолюції РБ чи офіційні рішення регіональних організацій – і дати початку операцій (за визначенням СІПРІ – дати першого розгортання).

Дані про затверджену чисельність персоналу, особливо в операціях ООН, є останніми за часом затвердженими рівнями штатної чисельності. Детальний розподіл чисельності персоналу між головними країнами-донорами та чисельність місцевого персоналу в таблиці не враховані, але, за наявності, наведені в посиланнях. Дані про цивільний персонал місій ООН з розподілом між країнами відсутні. Повна інформація про внески країн до місій містяться в базі даних СІПРІ про багатосторонні миротворчі операції (*SIPRI Multilateral Peace Operations Database*)¹⁶.

Дані про людські втрати наведені від початку місій та окремо за 2006р. Причини загибелі – в боях, через нещасні випадки чи хвороби – зафіксовані згідно з доповідями за 2006р. Дані про людські втрати за 2006р. не завжди супроводжувалися поясненнями причини загибелі, тому сума відповідних трьох цифр не завжди збігається із загальним числом втрат за 2006р.

Бюджетні дані наведені в \$ млн. у поточних цінах. Починаючи з нинішнього року, бюджетні витрати подаються за календарний, а не фінансовий рік – з метою забезпечення можливості часового порівняння роботи місій¹⁷. Дані за календарними роками базуються на припущенні рівномірного витрачання коштів протягом фінансового року. Бюджетні дані, наведені не в \$ США, конвертовані з використанням агрегованих валютних курсів Міжнародного валютного фонду (МВФ, *International Monetary Fund, IMF*)¹⁸.

¹⁶ Базу даних див.: URL <<http://conflict.sipri.org/>>. Крім іншого, вона містить повні переліки завдань місій, глав їх керівного складу, а також документальні подробиці стосовно окремих місій.

¹⁷ Перехід на обчислення за календарним роком дає також можливість адекватного порівняння інших статистичних даних СІПРІ, наведених у цьому виданні *Щорічника*.

¹⁸ Докладніше про бюджети миротворчих місій див.: Базу даних СІПРІ про багатосторонні миротворчі операції.

Бюджетні дані операцій ООН стосуються основних операційних витрат, які, серед іншого, враховують вартість розгортання особового складу, добові, а також прямі витрати, не пов'язані з польовим забезпеченням (наприклад, витрати з підтримання миротворчих операцій та тилової бази ООН у Бріндісі (Італія)). Витрати на миротворчі місії ООН розподілені між усіма країнами-членами ООН на підставі спеціально розробленої шкали оцінки внесків, незалежно від їх участі в миротворчих операціях. Політичні місії та місії з побудови миру фінансуються через видатки основного бюджету. Бюджети миротворчих операцій ООН не охоплюють витрати за окремими програмами, зокрема, з роззброєння, демобілізації та реінтеграції, які фінансуються за рахунок добровільних внесків.

На відміну від цього, дані про бюджети місії регіональних організацій, зокрема, ЄС і НАТО, стосуються лише загальних витрат. Вони охоплюють переважно поточні витрати штабів ЄС і НАТО (витрати на цивільний персонал, операції, утримання та технічне обслуговування військової техніки) та внески в розвиток інфраструктури, необхідної для підтримки операцій. Витрати на розгортання особового складу здійснюються державами, що надсилають особовий склад, і не враховуються в наведених у таблиці бюджетних даних. Більшість місій ЄС фінансуються в один із зазначених способів, залежно від того, чи є вони цивільними або військовими місіями. Цивільні місії фінансуються через бюджет Європейського Співтовариства, а військові місії або місії з військовими компонентами – через Афіньський механізм (*Athena mechanism*), до якого роблять внески лише країни-учасниці місії¹⁹. Для місії СНД не існує спеціального спільного бюджету, а витрати на розгортання військ беруть на себе країни-учасниці місії.

Дані про бюджети місії інших організацій, наприклад, Місії ОАД на Гаїті, і загалом спеціальних місій, можуть враховувати виконання певних програм.

Зважаючи на це, бюджетні дані, наведені в таблиці, доцільно розглядати як оціночні, не призначені для порівняння бюджетів різних місій.

Якщо не вказано інше, всі дані наведені станом на 31 грудня 2006р., або, стосовно місій, що завершилися у 2006р., станом на дату завершення місії.

Дані про багатосторонні миротворчі місії отримані з наступних відкритих джерел: (а) офіційна інформація, оприлюднена секретаріатами організацій; (б) інформація з місць проведення місій – з офіційних публікацій або з відповідей на щорічну анкету СІПРІ; (в) інформація від урядів країн, що роблять внесок до відповідної місії²⁰. Ці головні джерела інформації доповнюються загальнодоступними вторинними джерелами, до яких належать спеціальні журнали, звіти про науково-дослідні роботи, повідомлення агенцій новин, а також міжнародні, регіональні та місцеві газети.

¹⁹ Афіньський механізм – фінансовий та адміністративний інструмент, запроваджений рішенням Ради ЄС №2004/197/CFSP від 23 лютого 2004р. і призначений для адміністрування загальних витрат на військові чи оборонні операції ЄС. Див.: *Official Journal of the European Union*, L63 (28 Feb. 2004), pp.68-83.

²⁰ В окремих випадках додаткова інформація отримується штатними працівниками СІПРІ через телефонні розмови.

Таблиця 3А.2. Багатосторонні миротворчі місії у 2006р.

Абревіатури/ (юридична підстава/ дата початку	Назва/ (місце проведення)	Країни, що відрядили війська, військових спостерігачів, поліцію або цивільний персонал у 2006р.	Війська/ військові постерігачі/ поліція/ цивільний персонал		Число жертв всього/у 2006р./ (в боях, нещасних випадках, через хвороби)	Витрати (\$ млн.): у 2006р./ не сплачено
			План	Факт		
			Усього: 16 операцій	У 2006р. брали участь 114 країн		
Під егідою ООН						
UNTSO (РРБ 50) ¹ Червень 1948р.	Організація ООН у справах спостереження за виконанням умов перемир'я (Єгипет, Ізраїль, Ліван, Сирія)	Військові спостерігачі: Аргентина, Австрія, Бельгія, Канада, Чілі, Китай, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Ірландія, Італія, Непал, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Росія, Словаччина, Словенія, Швеція, Швейцарія, США	– – – 125	– 150 – 108 ²	48 4 (4, –) –	– – – – 30,0
UNMOGIP (РРБ 91) ³ Січень 1949р.	Група військових спостерігачів ООН в Індії і Пакистані (Індія, Пакистан: Кашмір)	Військові спостерігачі: Чілі, Хорватія, Данія, Фінляндія, Італія, Шведська Корей, Швеція, Уругвай	– 45 – 24	– 41 – 23 ⁴	11 – – –	7,9 – – –
UNFICYP (РРБ 186) ⁵ Березень 1964р.	Сили ООН з підтримання миру на Кіпрі (Кіпр)	Війська: Аргентина, Австрія, Бразилія, Канада, Чілі, Хорватія, Угорщина, Парагвай, Перу, Словаччина, Велика Британія Поліція: Аргентина, Австрія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Сальвадор, Індія, Ірландія, Італія, Нідерланди	860 – 62 42	854 – 64 38 ⁶	176 1 (–, –, 1) –	46,6 23,5 – –
UNDOF (РРБ 350) ⁷ Червень 1974р.	Сили ООН спостереження за виведенням військ (Сирія: Голанські висоти)	Війська: Австрія, Канада, Індія, Японія, Непал, Польща, Словаччина	1 047 – – 43	1 048 – – 40 ⁸	42 1 – (–, –, –)	42,6 30,2 – –

UNIFIL (РРБ 425 і 426) ⁹ Березень 1978р.	Тимчасові сили ООН у Лівані (Ліван)	Війська: Бельгія, Китай, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Гана, Греція, Гаїтмала, Угорщина, Індія, Індонезія, Ірландія, Італія, Люксембург, Малайзія, Непал, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Катар, Словенія, Іспанія, Швеція, Туреччина, Україна	15 000	11 563	258	98,4 71,0
MINURSO (РРБ 690) ¹¹ Вересень 1991р.	Місія ООН з проведення референдуму в Західній Сахарі (Західна Сахара)	Війська: Данія, Гана, Південна Корея, Малайзія Військові спостерігачі: Аргентина, Австрія, Бангладеш, Китай, Хорватія, Данія, Єгипет, Сальвадор, Франція, Гана, Греція, Гвінея, Гондурас, Угорщина, Ірландія, Італія, Кенія, Малайзія, Монголія, Нігерія, Пакистан, Польща, Росія, Шрі-Ланка, Уругвай Поліція: Єгипет, Сальвадор	27 203 8 115	31 183 4 102 ¹²	14 —	46,2 49,6
UNOMIG (РРБ 849 і 858) ¹³ Серпень 1993р.	Спостережна Місія ООН у Грузії (Грузія: Абхазія)	Військові спостерігачі: Албанія, Австрія, Бангладеш, Хорватія, Чехія, Данія, Єгипет, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Індонезія, Йорданія, Південна Корея, Пакистан, Польща, Румунія, Росія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна, Уругвай, США Поліція: Німеччина, Гана, Угорщина, Індія, Польща, Росія, Швейцарія	— 135 18 118	— 127 12 99 ¹⁴	11 1 (—, 1, —)	35,6 13,6
UNMIK (РРБ 1244) ¹⁵ Червень 1999р.	Тимчасова адміністрація ООН у Косово (Сербія: Косово)	Військові спостерігачі: Аргентина, Бангладеш, Болівія, Болгарія, Чілі, Чехія, Данія, Фінляндія, Угорщина, Ірландія, Італія, Йорданія, Кенія, Малаві, Малайзія, Непал, Нова Зеландія, Норвегія, Пакистан, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Іспанія, Велика Британія, Україна, Замбія Поліція: Аргентина, Австрія, Бангладеш, Бразилія, Болгарія, Китай, Хорватія, Чехія, Данія, Єгипет, Фіджі, Фінляндія, Франція, Німеччина, Гана, Греція, Угорщина, Індія, Італія, Йорданія, Кенія, Киргизстан, Литва, Малаві, Малайзія, Непал, Нідерланди, Нігерія, Норвегія, Пакистан, Філіппіни, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Тимор-Лешті, Туреччина, Велика Британія, Україна, США, Замбія, Зімбabwe	— 38 2 938 621	— 37 1 960 508 ¹⁶	46 1 (—, —, 1)	240,0 126,0

Абревіатури/ (юрідична підстава/ дата початку	Назва/ (місце проведення)	Країни, що відрядили війська, військових спостерігачів, поліцію або цивільний персонал у 2006р.	Війська/ військові постерігачі/ поліція/ цивільний персонал		Число жертв всього/у 2006р./ (в боях, нешасних випадках, через хвороби)	Витрати (\$ млн.) у 2006р./ не сплачено
			План	Факт		
MONUC (РРБ 1279) ¹⁷ Листопад 1999р.	Місія ООН у ДРК (ДРК)	Війська: Бангладеш, Бенін , Болівія, Китай, Гана, Гватемала, Індія, Індонезія, Йорданія , Кенія, Малаві, Марокко, Непал, <i>Нігерланди</i> , Пакистан, Сенегал, Сербія, Південна Африка, Туніс, Уругвай	15 815	16 487	98	1 146,2
		Військові СПОСТЕРІГАЧІ: Алжир, Бангладеш, Бельгія, Бенін, Болівія, Боснія і Герцеговина, Буркіна-Фасо, <i>Камерун</i> , Канада, Китай, Чехія, Данія, Єгипет, Франція, Гана, Гватемала, Індія, Індонезія, Ірландія, Йорданія, Кенія, Малаві, Малайзія, Малі, Монголія, Марокко, <i>Мозамбік</i> , Непал, Нідерланди, Нігер, Нігерія, Пакистан, Парагвай, Перу, Польща, Румунія, Росія, Сенегал, Південна Африка, Іспанія, Шрі-Ланка, Швеція, Швейцарія, Туніс, Велика Британія, Україна, Уругвай, Ємен , Замбія	760	734	21	160,4
			1 141	1 075	(9, 1, 10)	
			1 165	938 ¹⁸		
UNMEE (РРБ 1312) ¹⁹ Листопад 2000р.	Місія ООН в Ефіопії та Ерітрії (Ерітрія, Ефіопія)	Поліція: Аргентина, Бангладеш, Бенін, Буркіна-Фасо, Камерун, ЦАР, Чад, Кот-д'Івуар, Єгипет, Франція, Гвінея, Індія, Йорданія, Мадагаскар, Малі, Нігер, <i>Нігерія</i> , Румунія, Росія, Сенегал, Швеція, Туреччина, Україна , Вануату, Ємен	2 070	2 063	17	184,1
		Війська: <i>Австрія</i> , Бангладеш, <i>Болгарія</i> , <i>Франція</i> , Гамбія, Гана, Індія, Йорданія, Кенія, Малайзія, Намібія, Нігерія, Іспанія, Танзанія, Туніс, Уругвай, Замбія	230	222	4	64,8
		Військові СПОСТЕРІГАЧІ: Алжир, Австрія, Бангладеш, Болівія , Боснія і Герцеговина, Бразилія , Болгарія, Китай, Хорватія, Чехія, Данія, Філіппіни, Франція , Гамбія, Німеччина, Гана, Греція, Гватемала, Індія, Іран, Йорданія, Кенія, Киргизстан , Малайзія, Монголія , Намібія, Непал, Нігерія, Норвегія, Пакистан , Парагвай, Перу, Польща, Румунія, Росія, Південна Африка, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Танзанія, Туніс, Україна, Уругвай, США, Замбія	—	—	(-, 1, 3)	
			233	151 ²⁰		

UNMIL (РРБ 1509) ²¹ Листопад 2003р.	Місія ООН у Ліберії (Ліберія)	Війська: Бангладеш, Бенін, Болівія, Бразилія, Кітай, Хорватія, Екватор, Ефіопія, Філіппіни, Франція, Німеччина, Гана, Ірландія, Йорданія, Кенія, Південна Корея, Малаві, <i>Малі</i> , Молдова, Монголія, Намібія, Непал, Нігерія, Пакистан, <i>Парагвай</i> , Перу, Філіппіни, Сенегал, Швеція, Того, Велика Британія, Україна, США	14 660 215 1 240 598	13 613 188 1 097 514 ²²	87 17 (-, 1, 14)	753,1 251,6
UNOCI (РРБ 1528) ²³ Квітень 2004р.	Операція ООН у Кот-д'Івуарі (Кот-д'Івуар)	Війська: Бангладеш, Бенін, Бразилія, Франція, <i>Гамбія</i> , Гана, Йорданія, Кенія, Марокко, Нігер, Пакистан, Парагвай, Філіппіни, Сенегал, Танзанія , Того, Туніс, Уганда, Уругвай. Військові спостерігачі: Бангладеш, Бенін, Болівія, Бразилія, Чад, Кітай, Конго, Хорватія, Домініканська Республіка, Екватор, Сальвадор, Ефіопія , Франція, Гамбія, Гана, Гаїана, Гватемала, Гвінея, Індія, Ірландія, Йорданія, Кенія, Молдова, Марокко, Намібія, Непал, Нігер, Нігерія, Пакистан, Парагвай, Перу, Філіппіни, Польща, Румунія, Росія, Сенегал, Сербія, Танзанія , Того, Туніс, Уганда, Уругвай, Ємен, Замбія, Зімбабве Поліція: Аргентина , Бангладеш, Бенін, Камерун, Канада, ЦАР, Чад, <i>Джібуті</i> , <i>Сальвадор</i> , Франція, <i>Гана</i> , Індія, Йорданія, <i>Ліван</i> , Малагаскар, Нігер, Нігерія, Пакистан , Філіппіни, Руанда , Сенегал, Швейцарія , Того, Туреччина, Уругвай, Вануату, Ємен	7 915 200 1 200 467	7 847 190 992 362 ²⁴	27 12 (-, 8, 4)	438,3 186,6

Абревіатури/ (юрідична підстава/ дата початку	Назва/ (місце проведення)	Країни, що відрядили війська, військових спостерігачів, поліцію або цивільний персонал у 2006р.	Війська/ військові постерігачі/ поліція/ цивільний персонал		Число жертв всього/у 2006р./ (в боях, нещасних випадках, через хвороби)	Витрати (\$ млн.): у 2006р./ не сплачено
			План	Факт		
ONUB (РРБ 1545) ²⁵ Червень 2004р.	Операція ООН у Бурунді (Бурунді)	Війська: <i>Алжир, Бельгія, Буркіна-Фасо, Ефіопія, Гватемала, Індія, Йорданія, Кенія, Мали, Мозамбік, Непал, Нігерія, Пакистан, Росія, Сенегал, Південна Африка, Тайланд, Того, Туніс</i>	5 450 200 120 341	1 656 ²⁶ 75 14 245 ²⁷	24 2 (1, 1, -)	236,2 91,3
		ВІЙСЬКОВІ СПОСТЕРІГАЧІ: <i>Алжир, Бангладеш, Бельгія, Бенін, Болівія, Буркіна-Фасо, Чад, Китай, Єгипет, Ефіопія, Гамбія, Гана, Гватемала, Гвінея, Індія, Йорданія, Кенія, Південна Корея, Киргизстан, Малаві, Малайзія, Мали, Мозамбік, Намбія, Непал, Нігер, Нігерія, Пакистан, Парагвай, Перу, Філіппіни, Португалія, Румунія, Росія, Сенегал, Сербія, Південна Африка, Шрі-Ланка, Тайланд, Того, Туніс, Уругвай, Смен, Замбія</i>				
		Поліція: <i>Бенін, Буркіна-Фасо, Камерун, Чад, Гвінея, Мадагаскар, Мали, Нігер, Нігерія</i>				
MINUSTAH (РРБ 1542) ²⁸ Червень 2004р.	Стабілізаційна Місія ООН у Гаїті (Гаїті)	Війська: <i>Аргентина, Болівія, Бразилія, Канада, Чілі, Хорватія, Еквадор, Франція, Гватемала, Йорданія, Малайзія, Марокко, Непал, Пакистан, Парагвай, Перу, Філіппіни, Іспанія, Шрі-Ланка, Уругвай, США, Смен</i>	7 200 — 1 951 522	6 684 — 1 692 433 ²⁹	24 11 (5, 1, 1)	525,8 195,5
		Поліція: <i>Аргентина, Бенін, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Буркіна-Фасо, Камерун, Канада, Чад, Чілі, Кітай, Колумбія, Єгипет, Сальвадор, Франція, Гана, Гвінея, Йорданія, Малагаскар, Мали, Маврійїї, Непал, Нігер, Нігерія, Пакистан, Філіппіни, Румунія, Росія, Руанда, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Іспанія, Того, Туреччина, Уругвай, США, Вануату, Смен, Замбія</i>				
UNMIS (РРБ 1590) ³⁰ Березень 2005р.	Місія ООН у Судані (Судан)	Війська: <i>Австралія, Австрія, Бангладеш, Камбоджа, Канада, Кітай, Хорватія, Данія, Єгипет, Фінляндія, Німеччина, Гана, Греція, Індія, Йорданія, Кенія, Малаві, Малайзія, Непал, Нідерланди, Нова Зеландія, Нігерія, Норвегія, Пакистан, Росія, Руанда, Південна Африка, Швеція, Швейцарія, Танзанія, Туреччина, Велика Британія, Замбія, Зімбabwe</i>	10 000 ³¹ 750 685 1 187	8 734 680 592 812 ³²	16 14 (1, 2, 10)	1 047,9 524,0

Військові спостерегачі: Австралія, Бангладеш, Бельгія, Бенін, Болівія, Ботсвана, Бразилія, Буркіна-Фасо, Камбоджа, Канада, Китай, Данія, Екватор, Єгипет, Сальвадор, Фіджі, Габон, Німеччина, Греція, Гватемала, Гвінея, Індія, Індонезія, Італія, Йорданія, Кенія, Південна Корея, Киргизстан, Малаві, Малайзія, Малі, Молдова, Монголія, Мозамбік, Намібія, Непал, Нідерланди, Нова Зеландія, Нігерія, Норвегія, Пакистан, Парагвай, Перу, Філіппіни, Польща, Румунія, Росія, Руанда, Шрі-Ланка, Швеція, Танзанія, Тайланд, Уганда, Україна, Ємен, Замбія, Зімбабве

Пошля: Аргентина, Австралія, Бангладеш, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Канада, Китай, Данія, Єгипет, Сальвадор, Фіджі, Фінляндія, Гамбія, Німеччина, Гана, Індія, Ямайка, Йорданія, Кенія, Киргизстан, Малайзія, Намібія, Непал, Нідерланди, Нігерія, Норвегія, Пакистан, Філіппіни, Росія, Руанда, Самоа, Шрі-Ланка, Швеція, Танзанія, Туреччина, Уганда, Україна, Уругвай, США, Вануату, Ємен, Замбія, Зімбабве

UNMIT (РРБ 1704) ³³ Серпень 2006р.	Об'єднана місія ООН у Тімор-Лешті (Тімор-Лешті)	—	—	1	98,6
	Військові спостерегачі: Австралія, Бангладеш, Бразилія, Китай, Фіджі, Малайзія, Нова Зеландія, Пакистан, Філіппіни, Португалія, Сінгапур	34	32	1	—
	Пошля: Австралія, Бангладеш, Бразилія, Канада, Хорватія, Сальвадор, Гамбія, Йорданія, Південна Корея, Малайзія, Непал, Нова Зеландія, Пакистан, Філіппіни, Португалія, Румунія, Росія, Самоа, Сінгапур, Іспанія, Шрі-Ланка, Швеція, Тайланд, Туреччина, Уругвай, США, Вануату, Ємен, Зімбабве	1 608	1 099	(-, 1, -)	—
		345	129 ³⁴		
Спеціальні політичні місії ООН та операції з побудови миру		294	223	10	206,2
Усього: чотири місії	У 2006р. брали участь 96 країн	50	43	4	—
		93	46		
		865	787		

Абревіатури/ (юридична підстава/ дата початку	Назва/ (місце проведення)	Країни, що відрядили війська, військових спостерігачів, поліцію або цивільний персонал у 2006р.	Війська/ військові спостерігачі/ поліція/ цивільний персонал		Число жертв всього/у 2006р./ (в боях, нешасних випадках, через хвороби)	Витрати (\$ млн.): у 2006р./ не сплачено
			План	Факт		
UNAMA (РРБ 1401) ³⁵ Березень 2002р.	Місія ООН допомоги в Афганістані (Афганістан)	Військові СПОСТЕРІГАЧІ: Австралія, Австрія, Бангладеш, Данія, Німеччина, Південна Корея, Нова Зеландія, Польща, Румунія, Уругвай Поліція: <i>Канада, Китай, Данія, Непал, Нігерія, Філіппіни, Швеція</i> Цивільний персонал: <i>Аргентина, Австралія, Австрія, Бангладеш, Білорусь, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Болгарія, Бурунді, Канада, Китай, ДРК, Хорватія, Чехія, Данія, Єгипет, Сальвадор, Ефіопія, Фіджі, Фінляндія, Франція, Німеччина, Гана, Гватемала, Гондурас, Угорщина, Індія, Іран, Ірак, Ірландія, Італія, Ямайка, Японія, Йорданія, Кенія, Південна Корея, Киргизстан, Лаос, Ліберія, Македонія, Малайзія, М'янма, Непал, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Пакистан, Перу, Філіппіни, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Руанда, Сербія і Чорногорія, Сьєрра-Леоне, Південна Африка, Іспанія, Шрі-Ланка, Судан, Швеція, Швейцарія, Сірія, Таджикистан, Таїланд, Тринідад і Тобаго, Туніс, Уганда, Велика Британія, Україна, США, Узбекистан, Зімбабве</i>	– 13 4 277	– 11 3 217 ³⁶	4 –	62,4 –
UNAMI (РРБ 1500) ³⁷ Серпень 2003р.	Місія ООН допомоги в Іраку (Ірак)	Війська: Фіджі Військові СПОСТЕРІГАЧІ: Австралія, Канада, Данія, Нова Зеландія, Велика Британія Цивільний персонал: Афганістан, Австралія , Австрія, Бангладеш, Барбадос, Боснія і Герцеговина, <i>Бразилія</i> , Канада, ДРК, Хорватія, Чехія, Данія, Еквадор, Єгипет, Естонія, Ефіопія, Фіджі, Фінляндія, Франція, Німеччина, Гана, Греція, Індія, Іран, Ірландія, Ізраїль , Італія, Ямайка, Японія, Йорданія, Кенія, Південна Корея, Кувейт, Киргизстан , Ліван, Македонія, <i>Мальта</i> , Марокко, М'янма, Непал , Нідерланди, Нова Зеландія, Нігерія, Пакистан, Палестинські території , Перу, Філіппіни, Польща , <i>Португалія</i> , Росія, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Сінгапур, Сомалі , Південна Африка, Іспанія, Шрі-Ланка, Судан, Швеція, Сірія, Таджикистан, Танзанія , Таїланд, Тринідад і Тобаго, Туніс , Уганда, Велика Британія, Уругвай, США	294 8 – 406	223 11 – 396 ³⁸	4 2 (-, -, 2)	102,9 –

UNOTPL	Військові спостережчі: Австралія, Бангладеш, Бразилія, Малайзія, Мачі, Нова Зеландія, Пакистан, Філіппіни, Португалія	-	-	-	18,6
(РРБ 1599) ³⁹	Тімор-Лешті (Тімор-Лешті)	15	12	-	-
Травень 2005р.	Пошля: Австралія, Бангладеш, Бразилія, Китай, Хорватія, Йорданія, Малайзія, Пакистан, Палау, Філіппіни, Португалія, Росія, Самоа, Іспанія, Шрі-Ланка, Туреччина, США	60	26	100	103,40
	Цивільний персонал: Ангола, Австралія, Австрія, Бангладеш, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Камбоджа, Канада, Кабо-Верде, Чілі, Колумбія, Хорватія, Ефіопія, Фіджі, Фінляндія, Франція, Німеччина, Гватемала, Гвінея, Гондурас, Індія, Індонезія, Ірландія, Італія, Ямайка, Японія, Кенія, Ліберія, Малайзія, Мексика, Мозамбік, Непал, Нідерланди, Норвегія, Нова Зеландія, Пакистан, Перу, Філіппіни, Польща, Португалія, Сьєрра-Леоне, Сингапур, Іспанія, Шрі-Ланка, Сент-Вінсент і Гренадіни, Швеїцарія, Таїван, Тайланд, Уганда, Велика Британія, США, Замбія, Зімбабве	-	-	2	22,3
UNIOSIL	Військові спостережчі: Бангладеш, Гана, Кенія, Непал, Нігерія, Пакистан, Росія, Велика Британія, Замбія	14	9	2	-
(РРБ 1620) ⁴¹	Пошля: Гамбія, Гана, Індія, Кенія, Малайзія, Непал, Нігерія, Норвегія, Португалія, Швеїцарія, Туреччина, Велика Британія	29	17	(-, -, 2)	-
Січень 2006р.	Цивільний персонал: Афганістан, Ангола, Барбадос, Бутан, Болгарія, Бурунді, Камерун, Канада, Китай, ДРК, Хорватія, Єгипет, Ефіопія, Фіджі, Фінляндія, Німеччина, Гана, Гондурас, Індія, Італія, Ямайка, Японія, Кенія, Ліберія, Македонія, Малаві, Непал, Нігерія, Пакистан, Палестинські території, Філіппіни, Польща, Португалія, Руанда, Сенегал, Судан, Сьвєцленд, Швеїцарія, Трінідад і Тобаго, Уганда, Велика Британія, США, Зімбабве	82	71	42	71,42

Абревіатури/ (юридична підстава/ дата початку	Назва/ (місце проведення цивільний персонал у 2006р.	Країни, що відрядили війська, військових спостерігачів, поліцію або цивільний персонал у 2006р.	Війська/ військові постерігачі/ поліція/ цивільний персонал		Число жертв всього/у 2006р./ (в боях, нещасних випадках, через хвороби)	Витрати (\$ млн.) : у 2006р./ не сплачено
			План	Факт		
Операції Африканського Союзу (АС)						
Усього: дві операції						
У 2006р. брали участь 30 країн						
AMIS (АС, 28 травня 2004р.) ⁴³ Червень 2004р.	Місія АС у Судані (Судан)	Війська: Чад, Гамбія, Кенія , Нігерія , Руанда, Сенегал, Південна Африка	6 171	4 980	13	277,9 ⁴⁵
		Військові СПОСТЕРІГАНІ: Алжир, Бенін, Ботсвана, Буркіна-Фасо, Бурунді , Камерун, Чад, Конго, Єгипет, Габон, Гамбія, Гана, Кенія, Лесото, Лівія, Мадагаскар, Малаві, Мали, Мавританія, Мозамбик, Намібія, Нігерія , Руанда, Сенегал, Південна Африка, Того, Уганда , Замбія	450	601 ⁴⁴	5	..
		Поліція: Ботсвана, Буркіна-Фасо , Камерун, Єгипет, Гамбія, Гана, Кенія, Лесото, Мадагаскар, Мали, Мавританія, Нігер , Нігерія, Руанда, Сенегал, Південна Африка, Уганда, Замбія	1 560	1 346	(2, 1, 2)	
			–	1 029		
AMISEC⁴⁶						
Березень 2006р.	Місія АС з підтримки виборів на Коморських Островах (Коморські Острови)	Війська: Руанда , Південна Африка	432	401 ⁴⁸	–	18,8 ⁴⁹
		Військові СПОСТЕРІГАНІ: Конго , Єгипет , Мозамбик , Нігерія	–	31	–	–
		Поліція: Мадагаскар , Маврікій ⁴⁷	30	30	–	–
			–	–	–	–
Операції Економічного і валютного союзу Центральної Африки (Economic and Monetary Community of Central African States, SEMAC)						
Усього: одна операція						
		У 2006р. брали участь три країни	350	380	8	9,4
			–	–	2	–
			–	–	–	–

FOMUC (Лібревільський саміт, 2 жовтня 2002р.) ⁵⁰ Грудень 2002р.	Багатонаціональні сили <i>СЕМАС</i> у ЦАР (ЩАР)	Війська: Чад, Конго, Габон	350	380 ⁵¹	8 2 (2, -, -)	9,4 ⁵² -
Операції Співдружності незалежних держав (СНД)						
Усього: три операції						
-	Миротворчі сили Об'єднаної контрольної комісії (Молдова: Придністров'я)	Війська: Молдова, Росія, (Придністров'я)	1 500	1 199	32 ⁵⁵
-	(Двостороння угода, 21 липня 1992р.) ⁵⁴ Липень 1992р.	Об'єднані сили в Південній Осетії (Грузія; Південна Осетія)	1 500	1 420	19	..
-	(СНД, 21 жовтня 1994р.) ⁵⁷ Червень 1994р.	Миротворчі сили СНД у Грузії (Грузія; Абхазія)	3 000	2 000	125	..
Операції Європейського Союзу (ЄС)						
Усього: 11 операцій						
EUMM (Брюссельська угода) ⁵⁹ Липень 1991р.	Місія ЄС з моніторингу (Західні Балкани)	Військові спостерігачі: Австрія, Бельгія, Данія, Естонія , Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ірландія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Словаччина, Іспанія, Швеція, Велика Британія	8 300 156 158 18 ⁵⁸	8 210 95 315 199	20 4	139,7 -
			-	-	11	2,2
			120	59	-	-
			-	-	-	60

Абревіатури/ (юридична підстава/ дата початку	Назва/ (місце проведення	Крайни, що відрядили війська, військових спостерігачів, поліцію або цивільний персонал у 2006р.	Війська/ військові постерігачі/ поліція/ цивільний персонал		Число жертв всього у 2006р./ (в боях, нешасних випадках, через хвороби)	Витрати (\$ млн.) у 2006р./ не сплачено
			План	Факт		
EURM (Спільна дія 2002/210/ СЗШП) ⁶¹ Січень 2003р.	Поліцейська Місія ЄС у Босні і Герцеговіні (Боснія і Герцеговіна)	Поліція: Австрія, Бельгія, Болгарія, Канада, Кіпр, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна	–	–	3	15,0
EUFOR ALTHEA (Спільна дія 2004/570/ СЗШП) ⁶³ Грудень 2004р.	Військова операція ЄС у Босні і Герцеговіні (Боснія і Герцеговіна)	Цивільний персонал: Австрія, Бельгія, Болгарія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ірландія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Іспанія, Туреччина, Велика Британія, Україна	6 000	5 935 ⁶⁴	5	44,4
EUPOL Kinshasa (Спільна дія 2004/847/ СЗШП) ⁶⁶ Квітень 2005р.	Поліцейська Місія ЄС у Кіншасі (ДРК)	Війська: Албанія, Аргентина, Австрія, Бельгія, Болгарія, Канада, Члі, Чехія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Македонія, Марокко, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія	–	–	3	–
EUSEC DR Congo (Спільна дія 2005/355/ СЗШП) ⁶⁸ Листопад 2005р.	Консультативна Місія ЄС з реформування сектору безпеки (ДРК)	Поліція: Ангола, Бельгія, Канада, Данія, Франція, Італія, Мали, Нідерланди, Португалія, Румунія, Швеція, Туреччина, Велика Британія	30	50	–	–
		Цивільний персонал: Бельгія, Франція, Португалія	–	4 ⁶⁷	–	5,6
		Цивільний персонал: Бельгія, Франція, Німеччина, Угорщина, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Швеція, Велика Британія	–	–	–	4,3
			8	32 ⁶⁹	–	–

EJUST LEX (Спільна дія 2005/190/ СЗПБ) ⁷⁰ Липень 2005р.	Комплексна Місія ЄС із забезпечення верховенства права в Іраку (Ірак)	Цивільний персонал: Бельгія, Данія, Франція, Німеччина, Італія, Литва, Нідерланди, Польща, Португалія, Іспанія, Велика Британія ⁷¹	— — — 26	— — — 26	— — — 26	10,1 —
АММ (Спільна дія 2005/643/ СЗПБ) ⁷² Серпень 2005р.	Місія ЄС з моніторингу провінції Ачех (Індонезія: Ачех)	Військові спостерігачі: Австрія, Бруней, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ірандія, Італія, Литва, Малайзія, Нідерланди, Норвегія, Філіппіни, Сінгапур, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Таїланд, Велика Британія	— 36 — —	— 36 ⁷³ — —	— — — —	14,5 —
EU BAM Rafah (Спільна дія 2005/889/ СЗПБ) ⁷⁴ Листопад 2005р.	Прикордонна Місія ЄС на контрольно-перепускному пункті Рафрах (Перехід Рафрах на стипетсько-ізраїльському кордоні)	Поліція: Австрія, Бельгія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Румунія, Іспанія, Швеція Цивільний персонал: Австрія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Італія, Литва, Люксембург, Португалія, Румунія, Словенія, Іспанія, Велика Британія	— — 75 —	— — 63 8 ⁷⁵	— — — —	13,4 —
EUPAT (Спільна дія 2005/826/ СЗПБ) ⁷⁶ Грудень 2005р.	Консультативна група ЄС з поліцейських питань у колишній Югославській Республіці Македонія (Колішия Югославська Республіка Македонія)	Поліція: Австрія, Бельгія, Кіпр, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Італія, Латвія, Нідерланди, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Велика Британія Цивільний персонал: Бельгія, Данія, Франція, Німеччина, Ірландія, Італія, Португалія, Швеція, Велика Британія	— — 20 10	— — 20 12 ⁷⁷	— — — —	1,7 —
EUROL CORPS (Спільна дія 2005/797/ СЗПБ) ⁷⁸ Січень 2006р.	Поліцейська Місія ЄС на Палестинських територіях (Палестинські території)	Поліція: Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ірландія, Італія, Іспанія, Швеція, Велика Британія Цивільний персонал: Австрія, Швеція, Велика Британія	— — 33 —	— — 9 4 ⁷⁹	— — — —	7,6 —

Абревіатури/ (юридична підстава/ дата початку	Назва/ (місце проведення	Країни, що відрядили війська, військових спостерігачів, поліцію або цивільний персонал у 2006р.	Війська/ військові постерігачі/ поліція/ цивільний персонал		Число жертв всього у 2006р./ (в боях, нешасних випадках, через хвороби)	Витрати (\$ млн.) у 2006р./ не сплачено
			План	Факт		
EUFOR DR <i>Congo</i> (Спільна дія А 2006/319/ СЗПБ) ⁸⁰ <i>Липень 2006р.</i>	Сили ЄС у ДРК (ДРК)	Війська: <i>Австрія, Бельгія, Кіпр, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Польща, Португалія, Словенія, Іспанія, Швеція, Туреччина</i>	2 300	2 275 ⁸¹	—	20,9
Операції НАТО та під керівництвом НАТО						
Усього: три операції						
		У 2006р. брали участь 43 країни	17 300	49 260	266	155,7
			—	—	66	—
			—	—	—	—
KFOR (РРБ 1244) ⁸² Червень 1999р.	Сили НАТО в Косово (Сербія: Косово)	Війська: <i>Аргентина, Вірменія, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Болгарія, Канада, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Угорщина, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Монголія, Марокко, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, Україна, США</i>	17 000	15 600 ⁸³	96	31,0
			—	—	6	—
			—	—	(-, 1, -)	—
			—	—	—	—
ISAF (РРБ 1386) ⁸⁴ Грудень 2001р.	Міжнародні сили сприяння безпеці (Афганістан)	Війська: <i>Албанія, Австралія, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Болгарія, Канада, Хорватія, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Угорщина, Ісландія, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Македонія, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, Велика Британія, США</i>	—	33 460 ⁸⁵	170	107,8
			—	—	60	—
			—	—	(48, -, -)	—
			—	—	—	—

NTM-I (РРБ 1546) ⁸⁶ Серпень 2004р.	Місія НАТО з підготовки персоналу в Іраку (Ірак)	Війська: Болгарія, Чехія, Данія, Естонія, Угорщина, Ісландія, Італія, Литва, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія , Туреччина, Велика Британія, Україна , США ⁸⁷	300	200	–	–	17,1
Операції Організації Американських Держав (ОАД)							
Усього: дві операції							
		У 2006р. брали участь 12 країн	–	–	1	–	18,5
			6	2	–	–	–
			22	23	–	–	–
МАРР/ОЕА (РРР 859) ⁸⁸ Лютий 2004р.	Місія з підтримки мирного процесу в Колумбії (Колумбія)	Цивільний персонал: Аргентина, Коста-Ріка, Гватемала, Мексика, Нікарагуа, Норвегія, Перу, Швеція, Уругвай	–	–	–	–	5,5
– (РРР 806) ⁹⁰ Червень 2004р.	Спеціальна Місія ОАД з підсилення демократії в Гаїті (Гаїті)	Полція: Бенін, Франція Цивільний персонал: Аргентина, Барбадос, Бенін, Болівія, Канада, Колумбія, Домініка, Еквадор, Франція, Гренада, Гватемала, Мексика, Перу	–	–	1	–	13,0⁹²
Операції ОБСЄ							
Усього: 11 операцій							
		У 2006р. брали участь 45 країн	–	–	7	–	127,0
			–	–	3	–	–
			290	536	–	–	–
– (КВП, 18 вересня 1992р.) ⁹³ Вересень 1992р.	Місія ОБСЄ зовнішньої допомоги у Скоп'є (Колишня Югославська Республіка Македонія)	Цивільний персонал: Австрія, Азербайджан, Білорусь, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Угорщина, Ірландія, Італія, Японія, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Туреччина, Велика Британія, Україна, США	–	–	–	–	12,8
			–	–	–	–	–
			92	69 ⁹⁴	–	–	–

Абревіатури/ (юридична підстава/ дата початку	Назва/ (місце проведення	Країни, що відрядили війська, військових спостерігачів, поліцію або цивільний персонал у 2006р.	Війська/ військові постерігачі/ поліція/ цивільний персонал		Число жертв всього у 2006р./ (в боях, нешасних випадках, через хвороби)	Витрати (\$ млн.) у 2006р./ не сплачено
			План	Факт		
–	Місія ОБСС у Грузії	Крайни, що відрядили війська, військових спостерігачів, поліцію або цивільний персонал у 2006р.	–	–	–	14,8
(КВП, 6 листопада 1992р.) ⁹⁵	(Грузія)	Австрія, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Канада, Чехія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Угорщина, Ірландія, Литва, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Росія, Словаччина, Туреччина, Велика Британія, Україна, США	–	–	–	–
Грудень 1992р.			64	48%		
–	Місія ОБСС у Молдові	Цивільний персонал: Білорусь, Франція, Німеччина, Італія, Норвегія, Польща, Словаччина, Велика Британія, США	–	–	–	2,0
(КВП, 4 лютого 1993р.) ⁹⁷	(Молдова)		–	–	–	–
Квітень 1993р.			10	11 ⁹⁸		
–	Центр ОБСС в Душанбе	Цивільний персонал: Білорусь, Болгарія, Данія, Франція, Німеччина, Угорщина, Італія, Латвія, Литва, Нідерланди, Норвегія, Румунія, Росія, Швеція, Велика Британія, Україна, США	–	–	–	4,9
(РРМ 4.1, 1 грудня 1993р.) ⁹⁹	(Таджикистан)		–	–	–	–
Лютий 1994р.			14	12 ¹⁰⁰		
–	Особистий представник голови Мінської конференції ОБСС із врегулювання конфлікту (Азербайджан: Нагорний Карабах)	Цивільний персонал: Чехія, Фінляндія, Німеччина, Угорщина, Казахстан, Польща, Велика Британія, Україна	–	–	–	1,0
(10 серпня 1995р.) ¹⁰¹			–	–	–	–
Серпень 1995р.			6	6 ¹⁰²		

–	Місія ОБСЄ у Боснії і Герцеговині (Боснія і Герцеговина)	Цивільний персонал: Албанія, Вірменія, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Болгарія, Канада, Хорватія, Чехія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Угорщина, Ірландія, Італія, Японія, Киргизстан, Латвія, Литва, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Румунія, Росія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Таджикистан, Туреччина, Велика Британія, США	–	–	–	21,4
–	Місія ОБСЄ в Хорватії (Хорватія)	Цивільний персонал: Австрія, Чехія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Італія, Литва, Молдова, Нідерланди, Польща, Румунія, Словаччина, Іспанія, Швеція, Велика Британія, США, Узбекистан	–	–	–	10,5
–	Представництво ОБСЄ в Албанії (Албанія)	Цивільний персонал: Австрія, Білорусь, Болгарія, Чехія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Нідерланди, Румунія, Швеція, Туреччина, Велика Британія, США	–	–	–	4,8
–	Місія ОБСЄ в Косово (Сербія: Косово)	Цивільний персонал: Албанія, Вірменія, Австрія, Азербайджан, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Канада, Хорватія, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Грузія, Німеччина, Греція, Угорщина, Ірландія, Італія, Японія, Литва, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція, Таджикистан, Туреччина, Велика Британія, США, Узбекистан	–	–	–	42,8
–	Місія ОБСЄ в Сербії (Сербія)	Цивільний персонал: Бельгія, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Канада, Хорватія, Чехія, Франція, Греція, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Італія, Латвія, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Румунія, Швеція, Туреччина, Велика Британія, США	–	–	–	–
–	Місія ОБСЄ в Чорногорії (Чорногорія)	Цивільний персонал: Болгарія, Боснія і Герцеговина, Німеччина, Ірландія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Румунія, Швеція, Туреччина, Велика Британія, США	–	–	–	2,5

Червень 2006р.

Абревіатури/ (юридична підстава/ дата початку	Назва/ (місце проведення	Країни, що відрядили війська, військових спостерігачів, поліцію або цивільний персонал у 2006р.	Війська/ військові постерігачі/ поліція/ цивільний персонал		Число жертв всього у 2006р./ (в боях, нешасних випадках, через хвороби)	Витрати (\$ млн.) у 2006р./ не сплачено	
			План	Факт			
Операції ситуативних коаліцій							
Усього: сім операцій			У 2006р. брали участь 57 країн	4 950	159 830	2 936	89 572,3
				2 000	1 700	872	—
				15	1 407		
				206			
NNSC (Угода про перемир'я) ¹¹⁶ Липень 1953р.	Спостережна комісія нейтральних держав (Північна/Південна Кореї)	Військові спостерігачі: Швеція, Швейцарія		—	—	—	1,9
				—	10	—	—
				—	—	—	—
				—	—	—	—
MFO (Протокол до Договору про мир) ¹¹⁷ Квітень 1982р.	Багатонаціональні сили та спостерігачі (Єгипет: Сінай)	Військові спостерігачі: Австралія, Канада, Колумбія, Філіжі, Франція, Угорщина, Італія, Нова Зеландія, Норвегія, Уругвай, США Цивільний персонал: США		—	—	49	61,2
				2 000	1 687	—	—
				15	15 ¹¹⁸	—	—
ТРН 2 (Хевронський протокол) ¹¹⁹ Січень 1997р.	Тимчасове міжнародне представництво в Хевроні (Хеврон)	Військові спостерігачі: Туреччина Поліція: Данія, Італія, Норвегія Цивільний персонал: Данія, Італія, Норвегія, Швеція, Швейцарія, Туреччина		—	—	2	2,5
				—	3	—	—
				—	18	—	—
				—	32 ¹²⁰	—	—
— (РРБ 1464) ¹²¹ Лютий 2003р.	Операція <i>Licote</i> (Кот-д'Івуар)	Війська: Франція		4 000	3 500 ¹²²	23	319,8
				—	—	3	—
				—	—	(-, 1, 1)	—
				—	—	—	—

RAMSI (Бігетавська декларация) ¹²³ Листопад 2003р.	Місія регіональної допомоги на Соломонових Островах (Соломонові Острови)	Війська: <u>Австралія</u> , <u>Фіджі</u> , Папуа-Нова Гвінея, Нова Зеландія, Тонга Поліція: <u>Австралія</u> , Острови Кука, Фіджі, Кірібати, Маршаллові Острови , Мікронезія , Науру, Нова Зеландія, Палау , Папуа-Нова Гвінея, Самоа, Тонга, Тувалу, Вануату	— — — —	200 — 389 ¹²⁴ 159 ¹²⁵	2 —	101,5 ¹²⁶ —
MNF-I (РРБ 1511) ¹²⁷ Листопад 2003р.	Багатонаціональні сили в іраку (Ірак)	Війська: Албанія, Вірменія, Австралія, Азербайджан, Боснія і Герцеговина, Болгарія , Чехія, Данія, Сальвадор, Естонія, Грузія, Японія, Казахстан, Південна Корея, Латвія, Литва, Македонія, Молдова, Монголія, Польща, <i>Португалія</i> , Румунія, Сінгапур, Словаччина, <u>Велика Британія</u> , <u>США</u> Поліція: Сальвадор , Італія , Велика Британія, США	— — — —	155 200 — 1 000 ¹²⁸	2 860 869 (746, 74, 11) ¹²⁹	89 033,0 ¹³⁰ —
ISF (25 травня 2006р. та РРБ 1690) ¹³¹ Травень 2006р.	Міжнародні сили безпеки (Тімор-Лешті)	Війська: Австралія , Нова Зеландія Поліція: Австралія , Малайзія , Нова Зеландія , Португалія	— — —	950 ¹³² — —	— — —	52,4 —

Скорочення в таблиці та посланнях: ГА – Генеральна Асамблея; ДМО – Департамент ООН з миротворчих операцій; ДПС – Департамент ООН з політичних справ; ДРК – Демократична Республіка Конго; КВП – Комітет вищих посадових осіб ОБСЄ (тепер – Вища Рада); МПП – Меморандум про порозуміння; П-АР – Північно-Атлантична Рада; ПЗМ – Партнерство заради миру; ПР – Постійна Рада ОБСЄ; РГА – Резолюція Генеральної Асамблеї; РДР – роззброєння, демобілізація і реінтеграція військових; РМ – Рада міністрів; РПР – Рішення Постійної Ради ОБСЄ; РБ – Рада Безпеки ООН; РРБ – Резолюція Ради Безпеки ООН; ф.р. – фінансовий рік; ЦАР – Центральновіфриканська Республіка.

¹ UNTSO утворена на підставі РРБ №50 від 29 травня 1948р., для допомоги Посереднику та Комісії з перемир'я в нагляді за дотриманням перемир'я в Палестині після арабо-ізраїльської війни 1948р. Пізніше вона також допомагала в дотриманні Генеральної угоди про перемир'я 1949р. і припинення вогню після Шестиденної арабо-ізраїльської війни 1967р. UNTSO тісно співпрацює з UNDOF і UNIFIL. Виконання мандата забезпечувалося протягом 2006р. Для припинення роботи Місії потрібно позитивне рішення РБ.

² Робота Місії забезпечується 120 штатними працівниками з місцевого населення.

³ UNMOGIP утворена на підставі РРБ №91 від 30 березня 1951р., для заміни Комісії ООН з індо-пакистанського конфлікту. Її завданням є нагляд за припиненням вогню в Кашмірі, згідно з Карачинською угодою (липень 1949р.). Для припинення діяльності Місії потрібно рішення РБ.

⁴ Робота Місії забезпечується 49 штатними працівниками з місцевого населення.

- ⁵ *UNFICYP* утворені на підставі з РРБ №186 від 4 березня 1964р., для запобігання зіткненням між грецькою і турецькою громадами Кіпру, підтримання та відновлення законності та правопорядку. Після завершення в 1974р. воєнних дій мандат *UNFICYP* охоплює моніторинг припинення вогню (із серпня 1974р.) та збереження неоторканості буферної зони між двома сторонами. На підставі РРБ №1728 від 15 грудня 2006р., мандат продовжений до 15 червня 2007р.
- ⁶ Робота Місії забезпечується 104 штатними працівниками з місцевого населення.
- ⁷ *UNDOF* утворені після близькохідної війни 1973р., на підставі Угоди про роз'єднання ізраїльських і сирійських військ. На підставі РРБ №1729 від 15 грудня 2006р., мандат продовжений до 30 червня 2007р.
- ⁸ Робота Місії забезпечується 107 штатними працівниками з місцевого населення.
- ⁹ *UNFIL* утворені на підставі РРБ №425 і №426 від 19 березня 1978р., для підтвердження факту виведення ізраїльських військ з Південного Лівану та допомоги Уряду Лівану у відновленні влади на території країни. Після конфлікту між Хезболлою та Ізраїлем у липні 2006р., на підставі РРБ №1701 від 11 серпня 2006р., мандат поновлений, а чисельність військового персоналу збільшена до 15 тис. осіб, мандат продовжений до 31 серпня 2007р.
- ¹⁰ Робота Місії забезпечується 304 штатними працівниками з місцевого населення.
- ¹¹ *MINURSO* утворена на підставі РРБ №690 від 29 квітня 1991р., з метою спостереження за дотриманням угоди про припинення вогню між силами *Frente Polisario* та урядовими військами Марокко, верифікації скорочення марокканських військ у Західній Сахарі, а також організації референдуму стосовно інтеграції Західної Сахари до складу Марокко. На підставі РРБ №1720 від 31 жовтня 2006р. мандат продовжений до 30 квітня 2007р.
- ¹² Робота Місії забезпечується 138 штатними працівниками з місцевого населення і 22 волонтерами ООН.
- ¹³ *UNOMIG* утворена на підставі РРБ №849 від 9 липня 1993р. та РРБ №858 від 24 серпня 1993р. Початковий мандат з контролю над виконанням угоди між Урядом Грузії і керівництвом Абхазії про припинення вогню втратив силу через поновлення бойових дій в Абхазії у вересні 1993р. Місія отримала тимчасовий мандат на підтримання контактів з обома сторонами конфлікту та з російським військовим контингентом, а також на моніторинг і звітування про ситуацію. Після підписання Угоди 1994р. про припинення вогню та виведення військ мандат *UNOMIG* був розширений і, на підставі РРБ №937 від 27 липня 1994р. охоплює моніторинг і контроль над імплементацією Угоди. На підставі РРБ №1716 від 13 жовтня 2006р. мандат продовжений до 15 квітня 2007р.
- ¹⁴ Робота Місії забезпечується 181 штатним працівником з місцевого населення та одним волонтером ООН.
- ¹⁵ *UNMIK* утворена на підставі РРБ №1244 від 10 червня 1999р. Її головними завданнями є: сприяння запровадженню міцної автономії і самоврядування в Косово; виконання функцій цивільної адміністрації; підтримання законності та порядку; сприяння дотриманню прав людини; безпечне повернення всіх біженців і переміщених осіб. Місія співпрацює з ЄС та ОБСЄ, які мають завдання, відповідно, створення підгрунтя "реконструкції і економічного розвитку" та "демократизації і побудови державних інститутів". Для припинення діяльності Місії потрібне рішення РБ.
- ¹⁶ Робота Місії забезпечується з 2040 штатними працівниками з місцевого населення і 152 волонтерами ООН.
- ¹⁷ *MONUC* утворена на підставі РРБ №1279 від 30 листопада 1999р. На підставі РРБ №1291 від 24 лютого 2000р., Місія уповноважена здійснювати моніторинг імплементації угоди про перемир'я між ДРК, Анголою, Намібією, Руандою, Угандою і Зімбабве, нагляд і контроль над роззброєнням, моніторинг дотримання прав людини та надання гуманітарної допомоги. На підставі РРБ №1493 від 28 липня 2003р., її повноваження переглянуті та приведені у відповідність до глави VII Статуту ООН, яка дозволяє застосування "всіх необхідних засобів" для виконання завдань миротворчих місій. На підставі РРБ №1565 від 1 жовтня 2004р., мандат Місії доповнений завданнями: забезпечення розгортання і присутності у клончоні, потенційно небезпечних, з точки зору насилья, районах; взаємодія з *ONUB* у моніторингу та запобіганні переміщенню бойовиків і зборі через спільні кордони; забезпеченні захисту цивільного населення; прискорення процесу ДПР; допомога в успішному завершенні виборчого процесу. Під час виборчого процесу 2006р. Місію підтримували *EUFOR RD Congo*. На підставі РРБ №1711 від 29 вересня 2006р., мандат Місії продовжений до 15 лютого 2007р., а чисельність військового персоналу та цивільної поліції збільшена.
- ¹⁸ Робота Місії забезпечується з 2 092 штатними працівниками з місцевого населення та 665 волонтерами ООН.

- 19 *UNMEE* утворена на підставі РРБ №1312 від 31 липня 2000р. На підставі РРБ №1320 від 15 вересня 2000р., мандат Місії був розширений і передбачає: моніторинг припинення бойових дій; репатріацію ефіопських військ і наглядач за розташуванням ефіопських та еритрейських сил за межами 25-км тимчасової зони безпеки; очолювання Комісії з військової координації ООН та АС; надання допомоги в розмінуванні території. На підставі РРБ №1741 від 30 січня 2007р., мандат Місії продовжений до 31 липня 2007р., що було спричинено затримкою демаркаційного процесу на кордоні між Ефіопією та Еритреєю.
- 20 Робота Місії забезпечується 194 штатними працівниками з місцевого населення та 65 волонтерами ООН.
- 21 *UNMIL* утворена на підставі РРБ №1509 від 19 вересня 2003р. та відповідно до глави VII Статуту ООН. Мандат Місії передбачає: підтримку імплементації Загальної мирної угоди 2003р.; сприяння реформуванню національної безпеки; підтримку гуманітарної і правозахисної діяльності; захист цивільного населення. Місія співпрацює з *UNAMSIL* і *UNOCI*. На підставі РРБ №1712 від 29 вересня 2006р. мандат Місії подовжений до 31 березня 2007р.
- 22 Робота Місії забезпечується 940 штатними працівниками з місцевого населення і 263 волонтерами ООН.
- 23 *UNOCI* утворена на підставі РРБ №1528 від 27 лютого 2004р. і відповідно до глави VII Статуту ООН. Визначені мандатом завдання охоплюють: моніторинг дотримання угоди про припинення вогню; надання допомоги Тимчасовому уряду національної єдності у встановленні державного контролю; підтримку закону та порядку; сприяння реалізації програми РДР; забезпечення умов для здійснення гуманітарної допомоги; захист і сприяння розвитку прав людини; проведення вільних виборів. Місія взаємодіє з *UNMIL* і силами операції *Licote*. На підставі РРБ №1739 від 10 січня 2007р. мандат Місії подовжений до 30 червня 2007р.
- 24 Робота Місії забезпечується 526 штатними працівниками з місцевого населення і 209 волонтерами ООН.
- 25 *ONUSV* утворена на підставі РРБ №1545 від 21 травня 2004р. і відповідно до глави VII Статуту ООН. Завданнями Місії були: забезпечення дотримання Арушської угоди 2000р. про мир і злагоду; сприяння реалізації програм РДР; допомога в успішному завершенні виборного процесу; проведена інституційних реформ; захист цивільного населення. Під час їх виконання *ONUSV* співпрацювала з *MONUSC*. Місія припинила діяльність 31 грудня 2006р.
- 26 У січні 2006р. чисельність військового контингенту становила 5 726 осіб і протягом року поступово зменшувалася.
- 27 Робота Місії забезпечувалася 308 штатними працівниками з місцевого населення та 98 волонтерами ООН.
- 28 *MNUSTAH* утворена на підставі РРБ №1542 від 30 квітня 2004р. та відповідно до глави VII Статуту ООН. Завданнями Місії є: забезпечення безпеки і стабільності, необхідних для просування мирного процесу; допомога зусиллям Уряду Гаїті в реформуванні сектору безпеки, в т.ч. в реалізації широкі програми РДР; підготовка національної поліції; відновлення верховенства права; підтримка діяльності у сферах гуманітарної політики та дотримання прав людини; захист цивільного населення. На підставі РРБ №1702 від 15 серпня 2006р. мандат Місії подовжений до 15 лютого 2007р.
- 29 Робота Місії забезпечується 642 штатними працівниками з місцевого населення і 191 волонтером ООН.
- 30 *UNMIS* утворена на підставі РРБ №1590 від 24 березня 2005р., після підписання Всеосяжної мирної угоди 2005р. Завданнями Місії є: моніторинг імплементації мирного договору; захист і підтримка прав людини; допомога в реалізації програми РДР. На підставі РРБ №1706 від 31 серпня 2006р., мандат Місії поширений на провінцію Дарфур, де завданнями *UNMIS* є моніторинг імплементації Дарфурської мирної угоди 2006р. і Нджаменської угоди з припинення вогню в Дарфурському конфлікті; забезпечення присутності на ключових територіях, спостереження за діями на кордонах; захист цивільного населення, а також підтримка та захист прав людини. На підставі РРБ №1714 від 6 жовтня 2006р. мандат Місії подовжений до 30 квітня 2007р.
- 31 Ці дані не враховують чисельність персоналу в Дарфурі, визначену РРБ №1706 від 31 серпня 2006р.
- 32 Робота Місії забезпечується 2 234 штатними працівниками з місцевого населення і 185 волонтерами ООН.
- 33 *UNMIT* утворена на підставі РРБ №1704 від 25 серпня 2006р., після спалаху насильства у травні 2006р. Завданнями Місії є: підтримання діяльності Уряду Тімор-Лешті з пост-конфліктної побудови миру, створення, спорядження та підготовка сил національної поліції; організація і проведення президентських і парламентських виборів 2007р. На підставі РРБ №1745 від 22 лютого 2007р. мандат Місії подовжений до 26 лютого 2008р.
- 34 Робота Місії забезпечується 320 штатними працівниками з місцевого населення і 100 волонтерами ООН.

35 *UNAMA* утворена на підставі РРБ №1401 від 28 березня 2002р. Завданнями Місії є: сприяння національному примиренню; виконання завдань та обов'язків, наданих ООН Боннською угодою 2001р. (*Вотл Agreement*), у т.ч. пов'язаних з правами людини, верховенством права та гендерними аспектами; управління у взаємодії з Урядом Афганістану всією діяльністю ООН у сферах гуманітарної допомоги, відновлення, відновлення та реконструкції в Афганістані. В рамках виконання мандата Місія взаємодіє з *ISAF*. На підставі РРБ №1662 від 23 березня 2006р. мандат Місії подовжений до 23 березня 2007р.

36 Робота Місії забезпечується 843 штатними працівниками з місцевого населення і 34 волонтерами ООН.

37 *UNAMI* утворена на підставі РРБ №1500 від 14 серпня 2003р. Зараз її завданнями є: допомога Уряду Іраку в політичному та економічному розвитку; координація діяльності з реконструкції і гуманітарної допомоги; підтримка прав людини і сприяння національному примиренню; зміцнення верховенства права. В рамках виконання мандата *UNAMI* співпрацює з *MNF-I*, *NTM-I* та *EUJUST LEX*. На підставі РРБ №1700 від 10 серпня 2006р. мандат Місії подовжений до 10 серпня 2007р.

38 Робота Місії забезпечується 189 штатними працівниками з місцевого населення.

39 *UNOPIL* утворена на підставі РРБ №1599 від 28 квітня 2005р. Її завданням було підтримання розвитку державних інститутів, зокрема, національної поліції і підрозділу прикордонного патрулювання, а також навчання у сфері прав людини. Місія припинила діяльність 25 серпня 2006р.; її наступницею стала *UNMIT*.

40 Робота Місії забезпечувалася 221 штатними працівниками з місцевого населення і 34 волонтерами ООН.

41 *UNIOSIL* утворена на підставі РРБ №1620 від 31 серпня 2005р. з метою: допомоги Уряду Сьєрра-Леоне у створенні державних інститутів, демократизації, запровадженні належного державного управління та верховенства права, сприянні розвитку прав людини, зміцненні сектору безпеки та підготовці до виборів і чесних виборів у 2007р.; моніторингу сектору безпеки; формування відповідей на транскордонні виклики; координації діяльності зі Спеціальним судом у справах Сьєрра-Леоне. На підставі РРБ №1734 від 22 грудня 2006р. мандат Місії подовжений до 31 грудня 2007р.

42 Робота Місії забезпечується 176 штатними працівниками з місцевого населення і 29 волонтерами ООН

43 *AMIS* започаткована як спостережна Місія, на підставі Угоди від 28 травня 2004р. між суданськими учасниками конфлікту про підходи до створення Комісії у справах припинення вогню та розгортання спостерегачів у Дарфурі; створення Місії підтверджене РРБ №1556 від 30 липня 2004р., відповідно до глави VII Статуту ООН. Мандат був розширений рішенням 17 Засідання Ради АС у справах миру та безпеки (*AU, PSC/PR/Comm.(XVII), 20 Oct. 2004*). Зараз Місія уповноважена: здійснювати моніторинг Наджаменської угоди з припинення вогню; надавати допомогу в забезпеченні довіри між конфліктуючими сторонами та забезпеченні безпеки у провінції Дарфур. На підставі рішення Ради АС у справах миру та безпеки (*AU PSC/ANG/Comm.(LXVI), 30 Nov. 2006*), мандат Місії подовжений до 30 червня 2007р.

44 За інформацією АС, донорами, що відраджали додаткових військових спостерегачів, були: СС/США – 23 особи, Уряд Судану – 34, Рух за справедливість і рівність – 34; Суланський вивільнений рух/Армія – 34.

45 Цей бюджет, запроєктований на рік, ґрунтується на бюджеті *AMIS* на період з квітня по грудень 2006р.

46 *AMISEC* була створена на підставі рішення Ради АС у справах миру та безпеки (*AU, PSC/PR/Comm.(XLVII), 21 Mar. 2006*). Її завданням було створення безпечного середовища, сприятливого для проведення достовірних, вільних і чесних виборів у травні 2006р. Місія припинила діяльність 9 червня 2006р.

47 Франція, Норвегія і Велика Британія надавали логістичну підтримку та техніку.

48 Протягом 11-19 травня 2006р. був розгорнутий посилений контингент військових осіб чисельністю 675 з Південної Африки.

49 Третина бюджету *AMISEC* була профінансована ЄС.

50 *FOMUC* утворена на підставі рішення Лібрівельського саміту *SEMASC* від 2 жовтня 2002р. з метою посилення охорони кордону між Чадом і ЦАР, а також для забезпечення гарантій безпеки колишнього Президента Патассе (*Patassé*). Після військового перевороту 15 березня 2003р., на підставі рішення Лібрівельського саміту від 21 березня 2003р., її мандат був розширений та охопив завдання з підтримання загальної безпеки, допомоги в реструктуризації Збройних сил ЦАР і сприяння переходному процесу. Мандат є чинним до 30 червня 2007р.

51 *FOMUC* підтримується розташованим поряд підрозділом з 225 французьких військовослужбовців. Крім того, Робота Місії забезпечується 58 штатними працівниками з місцевого населення.

52 79% бюджету *SEMASC* фінансується ЄС, а решту 21% – складають щорічні внески держав-членів.

⁵³ Вичерпні дані про витрати країн-учасниць на операції СНД відсутні. Відомо, що на ці операції Росія внесла у 2006р. \$1 883 226, враховуючи витрати, пов'язані з утриманням координаційних структур СНД і забезпеченням дії Договору про колективну безпеку Росії в колективну безпеку. Загальний внесок Росії в колективну безпеку та миротворчі операції СНД у 2006р. сягнув \$3 794 705.

⁵⁴ Спільні миротворчі сили Об'єднаної контрольної комісії (*Joint Control Commission Peacekeeping Force*) були створені на підставі Угоди про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту у Придністров'ї від 21 липня 1992р. Спостережна комісія, що складається з представників Молдови, Росії та Адміністрації Придністров'я, координує діяльність спільного миротворчого контингенту. Участь конфліктуючих сторін у миротворчих операціях, як правило, не відбувається в таблиці. Проте значна за чисельністю участь конфліктуючих сторін є загальною особливістю операції СНД та мирної Угоди, яка є підставою для проведення цієї операції.

⁵⁵ Дані відбивають загальне число жертв в складі російського та молдовського контингентів. Загибель – внаслідок нещасних випадків і захворювань.

⁵⁶ Спільні сили в Південній Осетії утворені на підставі Угоди про принципи мирного врегулювання конфлікту в Південній Осетії від 24 червня 1992р. Об'єднана спостережна комісія, що складається з представників Росії, Грузії та Адміністрації Північної і Південної Осетії, створена для нагляду за імплементацією Угоди. Про врахування участі конфліктуючих сторін у таблиці див. послання 54.

⁵⁷ Миротворчі сили СНД у Грузії утворені на підставі грузино-абхазької Угоди про припинення вогню та роз'єднання військ від 14 травня 1994р. Мандат операції визначений РРБ №937 від 21 липня 1994р. і затверджений главами державо-членів Ради колективної безпеки СНД 21 жовтня 1994р. Із січня 2004р. мандат Місії продовжений на невизначений термін.

⁵⁸ Спільні дії Ради ЄС не визначають конкретну чисельність контингентів місії; замість цього, вони містять вимогу стосовно відповідності чисельності персоналу цілям і структурі кожної окремої місії. Цифри, наведені нижче, узгоджені на рівні ЄС.

⁵⁹ *EUFM* утворена на підставі Брюнської угоди (Брюні, Хорватія) від 7 липня 1991р., укладеної представниками Європейського Співтовариства та шістьма республіками колишньої Югославії. Меморандуми про порозуміння були підписані з урядами Албанії (1997р.) і Хорватії (1998р.). На підставі Спільної дії Ради ЄС 2000/811/СЗПБ від 23 грудня 2000р., Місія отримала мандат на моніторинг подій у галузі політики та безпеки, нагляд за кордонами, міжгромадськими відносинами та поверненням біженців, надання Європейській Раді попереджень на ранніх стадіях кризових ситуацій, а також на сприяння змінненню довіри і стабільності в регіоні. На підставі Спільної дії Ради ЄС 2005/807/СЗПБ від 21 листопада 2005р., до географії мандата Місії внесені зміни – із зосередженням зусиль у Косово та Сербії і Чорногорії. На підставі Спільної дії Ради ЄС 2006/867/СЗПБ від 30 листопада 2006р., мандат Місії продовжений до 31 грудня 2007р.

⁶⁰ Робота Місії забезпечується 64 штатними працівниками з місцевого населення.

⁶¹ *EUPM* утворена на підставі Спільної дії Ради ЄС 2002/210/СЗПБ від 11 березня 2002р., з метою впровадження сталих механізмів підтримання правопорядку в Боснії і Герцеговіні у відповідності до європейських і міжнародних стандартів за відповідальної участі Боснії. Завданнями Місії є: моніторинг діяльності, підготовка та інспектування управління місцевої поліції. На вимогу боснійської влади, на підставі Спільної дії Ради ЄС 2005/824/СЗПБ від 24 листопада 2005р., мандат Місії змінений (у т.ч. її чисельність) і продовжений до кінця 2007р.

⁶² Робота Місії забезпечується 215 штатними працівниками з місцевого населення.

⁶³ *EUFOR ALTHEA* започаткована на підставі Спільної дії Ради ЄС 2004/570/СЗПБ від 12 липня 2004р. і схвалена РРБ №1551 від 9 липня 2004р., відповідно до глави VII Статуту ООН. Завданнями операції є: підтримка безпеки під час імплементації Дейтонської угоди 1995р.; допомога у зміцненні місцевих можливостей і підтримка євроінтеграційних процесів у Боснії і Герцеговіні. Контингент у складі сил з Великої Британії, Фінляндії і Франції поділений на три відповідні багатонаціональні групи військ: Північна (Тула), Південно-Східна (Мостар), Північно-Західна (Банья Лука) – за які відповідають, у тому ж порядку, Австрія, Франція і Велика Британія. На підставі РРБ №1722 від 21 листопада 2006р., мандат продовжений до листопада 2007р.

⁶⁴ Навесні 2007р. відбудеться скорочення чисельності військового контингенту *EUFOR ALTHEA* з 6 000 до приблизно 2 500 осіб.

- 65 Робота Місії забезпечується 200 міжнародними працівниками за контрактом, які працюють одночасно на *EUFOR ALTHEA* і штаб-квартиру НАТО.
- 66 *EUROL Kinshasa* створена на підставі Спільної дії Ради ЄС 2004/847/СЗПБ від 9 грудня 2004р., з метою моніторингу, підготовки та інспектування контрольно-польової поліції. *EUROL Kinshasa* співпрацює з *EUSEC DR Congo*. Мандат є чинним до 30 червня 2007р.
- 67 Робота Місії забезпечується дев'ятьма штатними працівниками з місцевого населення.
- 68 *EUSEC DR Congo* створена на підставі Спільної дії Ради ЄС 2005/355/СЗПБ від 2 травня 2005р., з метою подовження та доповнення діяльності *EUROL Kinshasa*. Головними завданнями Місії є надання консультацій і допомоги контролюючим властям у питаннях безпеки для забезпечення відповідності політики міжнародному гуманітарному праву, стандартам демократичного державного управління і принципам верховенства права. У виконання цих завдань *EUSEC* тісно співпрацює з *EUROL Kinshasa* і *MONUSC*.
- 69 Із загальної чисельності 21 особа розміщується в Кіншасі, а 11 — у східних районах ДРК. Більшість з них — військові радники. Робота Місії забезпечується 30 штатними працівниками з місцевого населення.
- 70 *JUST LEX* утворена на підставі Спільної дії Ради ЄС 2005/190/СЗПБ від 7 березня 2005р., як комплексна цивільна місія зі зміцнення системи кримінального судочинства Іраку шляхом навчання офіцерів поліції і суддів. Місія доповнює поточні операції ООН і НАТО в Іраку та діє на підставі РРВ №1546 від 8 червня 2004р.
- 71 Наведені країни у 2006р. здійснювали підготовку місцевого персоналу. Фінансову підтримку надають також Австрія, Бельгія, Сполучені Штати, Люксембург, США, Угорщина, Фінляндія і Швеція.
- 72 *AMM* була створена на підставі Спільної дії Ради ЄС 2005/643/СЗПБ від 9 вересня 2005р., для контролю над імплементацією мирної угоди, укладеної в рамках Меморандуму про порозуміння 2005р., підписаного між Урядом Індонезії і Рухом за вільний Ачех (*Free Aceh Movement, GAM*). Завданнями Місії були: моніторинг припинення вогню; сприяння процесу РДР бойовиків *GAM*; контроль над виведенням індонезійських військових і поліцейських сил; спостереження за дотриманням прав людини. Протягом 2006р. Місія зазнала скорочення штату з початкових 230 до 36 працівників, а 7 вересня 2006р. закрилися її місцеві відділення. Місія припинила діяльність 15 грудня 2006р.
- 73 Усі — цивільні спостерігачі. Робота Місії забезпечувалася 45 штатними працівниками з місцевого населення.
- 74 *EU BAM Rafah* утворена на підставі Спільної дії Ради ЄС 2005/889/СЗПБ від 12 грудня 2005р., на підставі Угоди про пересування та доступ, укладеної між Ізраїлем і Адміністрацією Палестинської автономії (АПА) 15 листопада 2005р. Місія уповноважена: спостерігати, перевіряти та оцінювати діяльність АПА з охорони кордону, роботу працівників безпеки та митниці на прикордонному переході Рафах, згідно з узгодженими у 2005р. принципами функціонування переходу Рафах, а також підтримувати зусилля АПА у зміцненні прикордонного контролю. Мандат є чинним до 24 травня 2007р.
- 75 Робота Місії забезпечується 11 штатними працівниками з місцевого населення.
- 76 *EURAT* утворена на підставі Спільної дії Ради ЄС 2005/826/СЗПБ від 24 листопада 2005р. Місія отримала мандат на підтримку створення національної поліції, моніторингу її дій і навчання з питань забезпечення прикордонного контролю, громадського спокою, підзвітності, боротьби з корупцією і організованого злочинністю. Місія припинила діяльність 14 червня 2006р.
- 77 Робота Місії забезпечувалася 20 штатними працівниками з місцевого населення.
- 78 *EUROL COPPS* утворена на підставі Спільної дії Ради ЄС 2005/797/СЗПБ від 14 листопада 2005р. Її завданням є створення структур палестинського кримінального судочинства та поліції і консультаційна допомога, а також координація допомоги, що надається ЄС Палестинській автономії. Тривачий мандат Місії завершується 31 грудня 2008р.
- 79 Робота Місії забезпечується чотирма штатними працівниками з місцевого населення.

⁸⁰ *EUFOR RD Congo* була створена на підставі Спільної дії Ради ЄС 2006/319/ЄЗППБ від 27 квітня 2006р. та отримала мандат на підтримку *MONUC* протягом виборчого процесу в ДРК. Мандат затверджений і розширений на підставі РРБ №1671 від 24 квітня 2006р. та відповідно до глави VII Статуту ООН. Місія припинила діяльність 30 листопада 2006р.

⁸¹ Із загальної чисельності, 1 075 осіб розташовувалися в Кіншасі та 1 200 – в Лібравелі (Габон) як резерв. Дані не враховують ще одного стратегічного резерву з 1 500 військовослужбовців, розквартированих у Франції.

⁸² *KFOR* отримали мандат на підставі РРБ №1244 від 10 червня 1999р. Їх завданнями є: запобігання поновленню бойових дій; забезпечення безпеки; підтримка *UNMIK*; здійснення прикордонного контролю. Разом зі штаб-квартирою *KFOR* у Приштіні, контингент *KFOR* зведений в шість багатонаціональних оперативних груп: Центральну (Ліп'ян) під керівництвом Фінляндії; Північну (Ново Село) – Франції; Південну (Печ) – Німеччини; Західну (Печ) – Італії; і Східну (Уросевац) – США. Багатонаціональним спеціалізованим підрозділом у Приштіні керує Італія.

⁸³ Країни-партнери надають 16% цих військ.

⁸⁴ *ISAF* утворені на підставі РРБ №1386 від 20 грудня 2001р. та відповідно до глави VII Статуту ООН, як багатонаціональні сили із завданням допомагати Перехідному уряду Афганістану підтримувати безпеку, що передбачено Додатком I Боннської угоди 2001р. В серпні 2003р. командування та контроль над *ISAF* перейшли до НАТО. В липні та жовтні 2006р. були завершені, відповідно, третій і четвертий етапи поширення оперативної зони на південну і східну частини Афганістану. *ISAF*, крім того, здійснюють контроль над усіма 24 групами відбудови провінцій (ГВП, *provincial reconstruction teams, PRT*). Оперативна зона *ISAF* в Афганістані поділена на п'ять районів відповідальності: Центральне (Кабул) регіональне командування (РК) під керівництвом Франції; Північне РК (Мазарі-Шариф) – Німеччини; Західне РК (Герат) – Італії; Південне РК (Кандагар) – Нідерландів; Східне РК (Баграм) – США. На підставі РРБ №1707 від 12 вересня 2006р., мандат Місії продовжений до 12 жовтня 2007р.

⁸⁵ Враховуючи персонал ГВП, наданий: Австралією, Бельгією, Великою Британією, Канадою, Данією, Естонією, Іспанією, Італією, Литвою, Нідерландами, Німеччиною, Норвегією, Румунією, США, Угорщиною, Фінляндією, Францією, Чехією, Швецією і Швейцарією.

⁸⁶ *NTM-I* утворена на підставі РРБ №1546 від 8 червня 2004р. і схвалена Північно-Атлантичного Радою (*North Atlantic Council*) 17 листопада 2004р. Завданнями Місії є: сприяння зусиллям іракського Уряду в побудові власних сил безпеки шляхом підготовки і спорядження персоналу іракських сил безпеки, переважно середньої і вищої ланок.

⁸⁷ Даних про національні контингенти немає, тому визначити провідну країну неможливо.

⁸⁸ *MAP/OEA* започаткована на підставі РПР ОАД 859 (1397/04) від 6 лютого 2004р., з метою підтримання зусиль Уряду Колумбії в запровадженні політичного діалогу з Армією національного визволення. Завданням Місії є сприяння процесу РДР.

⁸⁹ Робота Місії забезпечується 32 міжнародними працівниками за контрактом, 15 національними фахівцями та 53 штатними працівниками з місцевого населення.

⁹⁰ Спеціальна місія ОАД зі зміцнення демократії в Гаїті створена на підставі РПР ОАД 806 (1303/02) від 16 січня 2002р. Її завданнями є сприяння врегулюванню політичної кризи в Гаїті, а також допомога Уряду країни у зміцненні демократичних процесів та інститутів. На підставі РПР ОАД 2058 (XXXIV-O/04) від 8 січня 2004р., мандат Місії доповнений завданнями допомогти у проведенні виборів, підтримання та захисту прав людини, сприяння професіоналізації Національної поліції Гаїті.

⁹¹ Робота Місії забезпечується 103 штатними працівниками з місцевого населення.

⁹² Дані за період з 1 жовтня 2005р. по 31 вересня 2006р.

⁹³ Місія ОБСЄ зовнішньої допомоги у Скоп'є утворена на підставі рішення 16 засідання КВП ОБСЄ від 18 вересня 1993р. Місія санкціонована Урядом колишньої Югославської Республіки Македонія через Меморандум про порозуміння, погоджений шляхом обміну листами 7 листопада 1992р. Завдання Місії охоплюють моніторинг, підготовку поліції, розвиток та іншу діяльність, пов'язану з виконанням Охридської рамкової угоди 1992р. На підставі РПР №764 від 14 грудня 2006р., мандат Місії продовжений до 31 грудня 2007р.

- 94 Робота Місії забезпечується п'ятьма міжнародними працівниками за контрактом і 188 штатними працівниками з місцевого населення.
- 95 Місія ОБСЄ у Грузії утворена на підставі рішення 17 засідання КВП ОБСЄ 6 листопада 1992р. Місія санкціонована Урядом Грузії через Меморандум про порозуміння від 23 січня 1993р., а також лідерами Південної Осетії через обмін листами 1 березня 1992р. Початковою метою Місії було сприяння переговорам між конфліктуючими сторонами. Мандат був розширений на 14 засіданні ПР ОБСЄ 29 березня 1994р. з метою охоплення моніторингу Об'єднаних миротворчих сил у Південній Осетії. На підставі РПР №450 від 13 грудня 1999р., мандат був доповнений завданням з нагляду за кордоном Грузії з Інгушетією. На підставі РПР №522 від 19 грудня 2002р., мандат Місії ще раз був доповнений завданням спостереження і звітування про перетин кордону Грузії з Дагестаном. На підставі РПР №766 від 14 грудня 2006р., мандат подовжений до 31 грудня 2007р.
- 96 Робота Місії забезпечується шістьма міжнародними працівниками за контрактом і 132 штатними працівниками з місцевого населення.
- 97 Місія ОБСЄ в Молдові створена на підставі рішення 19 засідання КВП ОБСЄ 4 лютого 1993р. та санкціонована Урядом Молдови через Меморандум про порозуміння 7 травня 1993р. Її завдання охоплюють допомогу сторонам у переговорах про надійне політичне врегулювання конфлікту та збір і надання інформації про стан справ. На підставі РПР №763 від 14 грудня 2006р., мандат подовжений до 31 грудня 2007р.
- 98 Робота Місії забезпечується чотирма міжнародними працівниками за контрактом і 32 штатними працівниками з місцевого населення.
- 99 Центр ОБСЄ в Душанбе створений на підставі РРМ №1.4, ухваленого на четвертому засіданні РМ ОБСЄ в Римі 1 грудня 1993р. Двосторонній Меморандум про порозуміння не підписувався. Завдання Місії охоплюють сприяння діалогу, забезпечення прав людини та інформування ОБСЄ про наступний розвиток подій. У 2002р. до них були додані економічний та екологічний аспекти. На підставі РПР №754 від 23 листопада 2006р., мандат подовжений до 31 грудня 2007р.
- 100 Робота Центру забезпечується трьома міжнародними працівниками за контрактом і 68 штатними працівниками з місцевого населення.
- 101 10 серпня 1995р. діючий Голова ОБСЄ призначив Особистого представника (ОП, *Personal Representative, PR*) в районі конфлікту, що перебуває під опікою Мінської конференції ОБСЄ; метою Конференції є домогтися мирного врегулювання конфлікту в Нагорному Карабаху. Мандат ОП передавачас: допомогу Голові ОБСЄ у плануванні можливих миротворчих операцій; сприяння сторонам у заходах зміцнення довіри та в гуманітарних питаннях; моніторинг припинення вогню між сторонами. ОП має п'ять візівних помічників. Для припинення роботи Місії необхідне позитивне рішення.
- 102 Робота Місії забезпечується 11 штатними працівниками з місцевого населення.
- 103 Місія ОБСЄ в Боснії і Герцеговині створена на підставі РРМ №1, ухваленого на п'ятому засіданні РМ ОБСЄ 8 грудня 1995р., та відповідно до Додатку 6 Дейтонської угоди 1995р. Завдання Місії охоплюють сприяння сторонам у заходах з регіональної стабілізації і побудови демократії. На підставі РПР №747 від 23 листопада 2006р., мандат Місії подовжений до 31 грудня 2007р.
- 104 Робота Місії забезпечується 558 штатними працівниками з місцевого населення.
- 105 Місія ОБСЄ в Хорватії утворена на підставі РПР №112 від 18 квітня 1996р. Мандат змінювався на підставі РПР №176 від 26 червня 1997р. і РПР №239 від 25 червня 1998р. Завдання Місії охоплюють допомогу в поверненні біженців і переміщених осіб, контроль над цим процесом і захист національних меншин.
- 106 Робота Місії забезпечується 144 штатними працівниками з місцевого населення.
- 107 Представництво ОБСЄ в Аlobанії започатковане на підставі РПР №160 від 27 березня 1997р. Чинний мандат затверджений РПР №206 від 11 грудня 1997р. На підставі РПР №750 від 23 листопада 2006р., мандат подовжений до 31 грудня 2007р.
- 108 Робота Місії забезпечується 93 штатними працівниками з місцевого населення.
- 109 Місія ОБСЄ в Косово створена на підставі РПР №305 від 1 липня 1999р. Завданнями Місії є: підготовка поліції, працівників судів і цивільної адміністрації, моніторинг і забезпечення прав людини. Місія є складовою (*pillar II*) *UNMIK*. Її штаб-квартири в Приштині і п'ять регіональних центрів розташовані по всьому Косово; кожен з цих органів охоплює 5-9 муніципалітетів. У всіх муніципалітетах діють 30 муніципальних груп, що наглядають за роботою місцевої влади. На підставі РПР №765 від 14 грудня 2006р., мандат Місії подовжений до 31 грудня 2007р.

- 110 Робота Місії забезпечується 62 міжнародними працівниками за контрактом і 749 штатними працівниками з місцевого населення.
- 111 Місія ОБСС в Сербії – нова назва колишньої Місії ОБСС в Сербії і Чорногорії, перейменованої в червні 2006р. Спочатку, на підставі РПР №401 від 11 січня 2001р., була створена Місія ОБСС в Союзній Республіці Югославія. Мандат діючої Місії передбачає консульвання з питань імплементації законів і спостереження за належним функціонуванням і розвитком демократичних інститутів і процесів у Сербії. Місія надає допомогу в підготовці та реструктуризації органів правопорядку та судової системи. Остання зміна назви відбулася внаслідок прийняття Декларації про незалежність Чорногорії 3 червня 2006р. На підставі РПР №749 від 23 листопада 2006р., мандат Місії продовжений до 31 грудня 2007р.
- 112 Робота Місії забезпечується двома міжнародними працівниками за контрактом і 138 штатними працівниками з місцевого населення.
- 113 Ця цифра враховує бюджет першого місяця роботи Місії ОБСС в Чорногорії, а також бюджет Місії ОБСС в Сербії.
- 114 Місія ОБСС в Чорногорії утворена на підставі РПР №732 від 29 червня 2006р., після проголошення незалежності Чорногорії 3 червня 2006р. До того часу нішня Місія була складовою Місії ОБСС в Сербії і Чорногорії (див. послання 111). Її завданнями є допомога в підготовці та реструктуризації органів правопорядку та судової системи, підтримка структури місцевого та центрального урядування. На підставі РПР №751 від 23 листопада 2006р., мандат Місії продовжений до 31 грудня 2007р.
- 115 Робота Місії забезпечується 30 штатними працівниками з місцевого населення.
- 116 *MNSC* утворена на підставі Угоди про перемир'я в Кореї, підписаної в Панмунджомі 27 липня 1953р. Мандат передбачає нагляд, спостереження та верифікацію процесу імплементації Угоди про перемир'я.
- 117 *MFO* створені 3 серпня 1981р. на підставі Протоколу до Договору про мир між Єгиптом та Ізраїлем, підписаного 26 березня 1979р. Розгортання почалося 20 березня 1982р., після виведення ізраїльських військ із Синаю; але Місія не працювала до 25 квітня 1982р., доки Ізраїль не повернув Сінай в підпорядкування Єгипту.
- 118 Значну частину головних завдань *MFO* в Сінаї виконує Група цивільних спостерігачів (*Civilian Observer Unit, COU*). *COU* походить із Сінайської військово-польової місії США (*US Sinai Field Mission, SFM*), започаткованої на підставі Угоди "Сінай II" від 4 вересня 1975р. Сьогоднішній склад *COU* налічує 15 осіб-громадян США.
- 119 *TPH 2* створена на підставі Протоколу про згоргання сил у Хевроні від 17 січня 1997р. та Угоди про тимчасову міжнародну присутність у Хевроні, укладену 21 січня 1997р. Завданням Місії є забезпечення завдяки своїй присутності безпеки та стабільності. Внаслідок нападу на її штаб-квартиру 8 лютого 2006р., *TPH 2* була тимчасово виведена з Хеврону, а її чисельність зменшена. У травні 2006р. *TPH 2* повернулася до регулярного проведення денних патрулювань з бази у Віфлеємі.
- 24 жовтня 2006р. Місія повернулася до Хеврону та з того часу працює в нормальному режимі. Мандат переглядається кожні три місяці з обов'язковим ухваленням як палестинською, так і ізраїльською сторонами.
- 120 Робота Місії забезпечується вісьмома штатними працівниками з місцевого населення.
- 121 Операція *Licorne*, що здійснюється винятково французьким військовим контингентом, започаткована на підставі РПБ №1464 від 4 лютого 2003р. і відповідно до глав VII і VIII Статуту ООН, з метою підтримки Місії *ESOMAS* у забезпеченні безпеки та, зокрема, сприянні виконанню Лінас-Маркусійської угоди 2003р. Чинний мандат Місії наданий на підставі РПБ №1528 від 27 лютого 2004р., яким передбачена також взаємодія з *UNOCI*. На підставі РПБ №1739 від 10 січня 2007р., мандат операції розширений і продовжений до 30 червня 2007р.
- 122 Війська, розгорнуті в Кот-д'Івуарі, підтримуються контингентом, розгашованим у Того (по 100 осіб на кожен авіапідрозділ).
- 123 *RAMSI* створена в рамках Бікетавської декларації 2000р., в якій члени Форуму тихоокеанських островів (*Pacific Islands Forum*) погодилися на колективну відповідь на кризи, як правило, на вимогу приймаючої країни. Місія призначена для допомоги Уряду Соломонових Островів у відновленні законності та правопорядку, а також у створенні власних поліцейських сил.
- 124 Чисельність наданих сил поліції коливається від 308 до 389 осіб. У квітні 2006р., у відповідь на заворушення після парламентських виборів, було розгорнуто додатковий контингент чисельністю приблизно 389 військовослужбовців і 75 поліцейських.

¹²⁵ Ця цифра не враховує персонал, приписаний до офісу Спеціального координатора. Робота Місії забезпечується 51 штатним працівником з місцевого населення.

¹²⁶ Ця цифра є внеском Австралії в *RAMSU* за 2006/2007ф.р.

¹²⁷ *MNF-I* створені на підставі РРБ №1511 від 16 жовтня 2003р., з метою забезпечення безпеки і стабільності в Іраку, в т.ч. створення необхідних умов для виконання мандата *UNAMI*. Після припинення діяльності Коаліційної тимчасової адміністрації і передачі нею влади Тимчасовому уряду Іраку мандат був знову підтверджений РРБ №1546 від 8 червня 2004р. Для виконання завдань *MNF-I*, територія Іраку поділена на п'ять районів, за які відповідають наступні формування: *MNF* “Північ”, багатонаціональні дивізії (БНД) “Багдад” і “Захід” під керівництвом США; Центрально-Південна БНД під керівництвом Польщі; і Південно-Східна БНД під керівництвом Австралії і Великої Британії. На підставі РРБ №1723 від 28 листопада 2006р., мандат продовжений до 31 грудня 2007р.

¹²⁸ Дані стосовно цивільної поліції є приблизними і враховують 110 осіб з коаліційного військового контингенту.

¹²⁹ Загальне число загиблих враховує лише жертви, підтвержені РБ. Ця величина переглядається мірою отримання нової інформації. 3 869 смертельних випадків у 2006р., 820 – стосуються США, 29 – Великої Британії, решта 20 – інших країн. Із загального числа, 38 – сталися з причин, не пов'язаних з бойовими діями.

¹³⁰ Ця величина є сумою внесків США та Великої Британії. Кожна з цих країн оплачує утримання власного персоналу. Приблизна сума внеску США за 2006р. 2006ф.р. (1 жовтня 2005р. - 30 вересня 2006р.) складає \$87 млрд., з урахуванням додаткових асигнувань на передбачені витрати, ухвалені Конгресом у червні 2006р. Внесок Великої Британії за період 1 жовтня 2005р. - 30 вересня 2006р. становив приблизно \$1,1 млрд., надані на запит МО Великої Британії.

¹³¹ *ISF* (відомі також під назвою *Operation Astute and Joint Task Force*) розгорнуті на прохання Уряду Тимор-Лешті з метою допомоги у стабілізації безпеки у країні; їх діяльність санкціонована РРБ №1690 від 20 червня 2006р. *ISF* тісно співпрацюють з *UNMIT*.

¹³² У перші місяці розгортання прибули майже 1 300 австралійських і 200 новозеландських військовослужбовців. Наприкінці вересня 2006р. особовий склад розгорнутих підрозділів цивільної поліції *ISF* був зарахований до контингенту *UNMIT*.

4. Регіональне співробітництво в галузі безпеки на пострадянському просторі

ЕЛІСОН ДЖ.К.БЕЙЛЗ, ВОЛОДИМИР БАРАНОВСЬКИЙ,
ПАЛ ДУНАЙ

I. Вступ

Після завершення холодної війни відбулося глобальне зростання ролі регіональних організацій в налагодженні співробітництва в галузі безпеки¹. Регіональні спільноти, які були традиційно зайняті пошуком засобів уникнення конфліктів, зменшення воєнного протистояння між країнами-сусідами та об'єднання зусиль у різних аспектах конструктивного співробітництва, змушені реагувати на зростаючий спектр нових загроз, що виникли після терористичної атаки на США 11 вересня 2001р. Тенденція розширення та конкретизації програм діяльності спостерігалась як на регіональному, так і субрегіональному рівнях і не лише в кількох частково дублюючих одна одну організаціях розширеної Європи, але й у відповідних структурах Африки, Південно-Східної Азії та Латинської Америки. Аналітики та політичні діячі дедалі частіше відзначали, що найгостріші проблеми безпеки, зокрема, загроза розповсюдження зброї масового ураження (ЗМУ), походять з регіонів, де відсутні структури для співробітництва або де стосунки між сусідніми країнами характеризуються переважно негативною динамікою².

У відповідному розділі *Щорічника СІПРІ 2006* запропоновані кілька універсальних критеріїв оцінки ефективності та легітимності регіональних механізмів забезпечення безпеки³. Аналітики визначили чотири узагальнені типи (що не виключають один одного) функцій регіональних організацій у сфері безпеки: (а) уникнення, локалізація і вирішення конфлікту в регіоні; (б) налагодження практичного військового співробітництва, наприклад, у рамках міжнародних миротворчих місій; (в) просування реформ, демократії і належного державного

¹ Більш детальну інформацію і пояснення стосовно припущень і визначень, що наводяться в цьому розділі, див.: Бейлз Е.Дж.К., Котті Е. "Регіональне співробітництво у сфері безпеки на початку XXI століття", *Щорічник СІПРІ 2006: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.211-243.

² Наприклад, у нинішній Стратегії національної безпеки США особливо наголошується, що стосунки США з іншими "центрами глобального впливу" мають підтримуватися "відповідними регіональними і глобальними інституціями з метою перетворення співробітництва на більш стале, ефективне та широкомасштабне". Там же сказано, що "такий регіональний підхід має особливе значення у врегулюванні проблемних питань ізраїле-палестинських відносин, конфліктів у районі Великих озер в Африці, а також конфлікту в Непалі". Див.: The White House, 'The National Security Strategy of the United States of America', Washington, DC, Mar. 2006, URL <<http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006>>, pp.36, 16.

³ Бейлз, Котті (посилання 1).

управління в секторі безпеки та оборони, а також у більш широкому контексті; (з) вирішення функціональних проблем, зокрема, стосовно так званих нових загроз та інших викликів, що виникають на межі сфер безпеки та економіки. Розроблені також критерії визначення рівня легітимності та ефективності співробітництва, що ґрунтуються переважно не на теорії, а на спостереженнях і реаліях політичного дискурсу: “(а) чи є співробітництво примусовим і здійснюється за участю домінуючого партнера; (б) чи передбачає воно стосунки з оточенням, побудовані на антагонізмі інтересів; (в) чи є воно жорстким і статичним, чи гнучким і здатним до розширення; (г) чи є воно штучним і поверховим; (д) чи є воно ефективним, з точки зору управління ресурсами та їх використання”⁴. Тип структури або ступінь інституціалізації свідомо не враховуються, оскільки ці характеристики мають специфіку, залежну від конкретних потреб регіону. На підставі визначених засад СІПРІ зробив огляд ряду регіональних структур та їх оцінку⁵.

У цьому розділі застосовується згаданий вище новий аналітичний підхід до визначення характеристик трьох чітко орієнтованих на безпеку утворень на просторі колишнього Радянського Союзу – Співдружності незалежних держав (СНД), Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ), об’єднання Грузії, України, Азербайджану та Молдови під назвою “Організація за демократію і економічний розвиток – ГУАМ” (далі – ГУАМ), а також Шанхайської організації співробітництва (ШОС), яка пов’язує окремих членів згаданих утворень з Китаєм (див. таблицю 4.1 підрозділу II цього розділу). Всі вони є маловідомими за межами свого регіону; формальний характер цих утворень часто піддається критиці як ззовні, так і з боку їх окремих учасників. Три очолювані Росією об’єднання (СНД, ОДКБ і ШОС) часто розглядаються на Заході як такі, що ставлять за мету відродження чогось на зразок неорадянської гегемонії із застосуванням примусу та недемократичних методів⁶; діяльність цих об’єднань з протидії тероризму та повстанськими рухам розцінюється Заходом як спільна програма дій з ізоляції і придушення національних меншин. У стратегічному плані, ці об’єднання виглядають, по суті, заснованою на антагонізмі інтересів спробою врівноважити існування об’єднань на Заході або протистояти впливу США та західних країн. Поширена думка, що всім цим чотирьом об’єднанням притаманні жорсткі, штучні форми управління, низькі

⁴ Бейлз, Котті (посилання 1), с.234.

⁵ Див.: Adisa, J., ‘The African Union: the vision, programmes, policies and challenges’, *SIPRI Yearbook 2003: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2003), pp.79-85; Холліс Р. “Великий Близький Схід”, *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.233-264; Rosas, M. C., ‘Latin America and the Caribbean: security and defence in the post-cold war era’, *SIPRI Yearbook 2005: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2005), pp.223-282; Bailes, A.J.K. et al., *Regionalism in South Asian Diplomacy*, SIPRI Policy Paper no.15 (SIPRI: Stockholm, Feb. 2007), URL <<http://www.sipri.org>>.

⁶ У червні 2006р. міністр оборони США Д.Рамсфельд (*Donald Rumsfeld*) піддав сумніву цінності безпеки ШОС, звинувативши її членів у розгляді питання про вступ до організації Ірану як повноправного члена, попри його проблемність з точки зору розповсюдження ЗМУ та тероризму. Див.: Dyer, G. and Yeh, A., ‘Iranian president to cause a stir at security summit’, *Financial Times*, 14 June 2006, p.3. Див. також підрозділ V цього розділу.

дієздатність і результативність. Нижче аналізуються висловлені твердження, а також нормативні аспекти, яким згадані організації, як і багато інших, мають відповідати рівною мірою. Висновки ґрунтуються на історичній перспективі, об'єктивних фактах, неупереджених доповідях і дослідженнях.

У наступному підрозділі наводяться історичний екскурс у передісторію появи СНД – першого пострадянського регіонального об'єднання – і створення після нього ОДКБ, ГУАМ і ШОС. У підрозділах III-VI ці об'єднання оцінюються за п'ятьма наведеними вище критеріями. У підрозділі VII наведені висновки.

II. Передісторія: базові реалії в пострадянському просторі

Розвал Радянського Союзу не був результатом ні відповідної підготовки, ні серйозних домовленостей. Більшість політичних гравців, безпосередньо залучених до цього процесу, дуже приблизно уявляли (якщо взагалі уявляли), що мало з'явитися замість колишньої держави розміром в одну шосту земної кулі. Тому не дивно, що сучасна картина регіонального співробітництва у сфері безпеки має тут хаотичний і суперечливий характер. Воно розвивається, фактично, в кількох різних форматах, порівняння яких наведено в таблиці 4.1. Головними визначальними чинниками розвитку співробітництва у сфері безпеки в пострадянському просторі, починаючи з 1990р., є наступні.

Таблиця 4.1. Участь пострадянських держав в об'єднаннях, що виконують функції із забезпечення безпеки, станом на січень 2007р.

	Найменування, рік створення та кількість учасників				
	СНД	ОДКБ	ГУАМ	ШОС ^a	НАТО/ЄС
	1991	2003	1997	2001	1949/1951
	12	7	4	6	26/27
<i>Росія</i>	x	x	–	x	–
<i>Європа</i>					
Білорусь	x	x	–	–	–
Молдова	x	–	x	–	–
Україна	x	–	x	–	–
<i>Південний Кавказ</i>					
Вірменія	x	x	–	–	–
Азербайджан	x	–	x	–	–
Грузія	x	–	x	–	–
<i>Середня Азія</i>					
Казахстан	x	x	–	x	–
Киргизстан	x	x	–	x	–
Таджикистан	x	x	–	x	–
Туркменістан	x	–	–	–	–
Узбекистан	x	x	–	x	–
<i>Країни Балтії</i>					
Естонія	–	–	–	–	x
Латвія	–	–	–	–	x
Литва	–	–	–	–	x

^a Шостим членом ШОС є Китай.

Сила інерції. Протягом певного часу після розвалу Радянського Союзу інерційний ефект існування колишнього спільного простору безпеки продовжував впливати на політику нових незалежних держав – попри їх формальну незалежність. Коли наприкінці 1991р. держави-спадкоємниці СРСР поспіхом оголосили про створення СНД замість Радянського Союзу⁷, ідея існування спільних збройних сил і військового потенціалу вважалася реальною. Така інерція, підкріплена економічними, історичними, соціальними, культурними і психологічними чинниками, була помітною і після 1990-х років, але за умов, що швидко змінюються, вона вже не могла бути рушієм регіонального співробітництва в галузі безпеки.

“Колишній Радянський Союз мінус республіки Балтії”. Пострадянський простір був спочатку поділений на дві частини. Три країни Балтії (Естонія, Латвія і Литва) відокремилися від пострадянського простору більш радикальним, ніж інші, шляхом, що свідчить про ігнорування ними СНД. Вступ до НАТО став їх метою набагато раніше, ніж, наприклад, Грузії чи Україні, і згодом, у 2004р. вони стали членами і НАТО, і Європейського Союзу.

Співробітництво між антагоністами. В окремих випадках зусилля з розвитку регіонального співробітництва в секторі безпеки були заблоковані або серйозно підірвані протиріччями, успадкованими з радянських чи дорадянських часів, які потенційно могли перетворитися на відкритий конфлікт, наприклад, як у випадку сутички між Азербайджаном і Вірменією з приводу Нагорного Карабаху, автономного регіону в південно-західному Азербайджані. В окремих випадках політичне та військове втручання Росії в подібні конфлікти на початку 1990-х років виявилось технічною причиною їх “заморожування”, однак навряд чи сприймалося Азербайджаном, Грузією чи Молдовою як нейтральне – формуючи усвідомлення регіонального лідерства Росії і відповідного ставлення до нього (див. підрозділ V). Усе це зумовило склад учасників створюваних об’єднань, орієнтованих на безпеку: наприклад, антагоністичні Азербайджан і Вірменія могли бути учасниками об’єднання, що виникло в рамках укладеного в 1992р. Договору про колективну безпеку (Ташкентський договір)⁸, доки ця структура не набула по суті практичного значення. У 2002р., з початком процесів консолідації цієї організації, Азербайджан припинив членство в ній. Так само, участь Азербайджану в ГУАМ унеможливило участь у ньому Вірменії. Отже, той факт, що і

⁷ СНД була створена у грудні 1991р. на заміну колишнього Радянського Союзу. Сьогодні членами СНД є Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Україна та Узбекистан; у серпні 2005р. Туркменістан припинив членство і став асоційованим членом (Україна не є стороною Статуту СНД та інших основоположних документів, тому може вважатися не членом, а учасницею Співдружності в окремих сферах діяльності, примітка перекладачів). Про СНД див.: URL <<http://www.cis.minsk.by/>>. Див. також підрозділ III цього розділу.

⁸ Договір про колективну безпеку підписаний в Ташкенті в 1992р. – спочатку шістьма державами, до яких згодом приєдналися ще три. Він набув чинності в 1994р. Про Договір див.: URL <<http://dkb.gov.ru/start/>>. У 1999р. Азербайджан, Грузія та Узбекистан утрималися від пролонгації Договору, внаслідок чого в ньому залишилися шість учасників (Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія і Таджикистан). У 2002-2003рр. ці країни вирішили на базі Договору створити Організацію договору про колективну безпеку. У 2006р. до ОДКБ приєднався Узбекистан.

Азербайджан, і Вірменія продовжують бути членами СНД, є красномовним свідченням слабкості цієї організації, у т.ч. в секторі безпеки.

Стратегічно різномірний простір. Різномірний характер пострадянського простору не лише підриває співробітництво в секторі безпеки в усьому регіоні, але й сприяє паралельному створенню невеликих об'єднань, що можуть перетинатися чи конфліктувати між собою. Про масштаби розпорошення зусиль свідчить той факт, що Росія і середньоазійські держави мають зобов'язання боротися з тероризмом у рамках трьох різних структур: СНД, ОДКБ і ШОС.

Домінування Росії. Панівне становище Росії на пострадянському просторі (навіть якщо воно поступово слабшає) залишається найбільш потужною незалежною змінною в цьому регіоні. Сила Росії зумовлюється не лише великою територією, потужними військовим та економічним потенціалами, але й стратегічною перевагою – вона є своєрідною “пуповиною”, з якою колишні радянські республіки поєднані стратегічно важливими стосунками, більш міцними, ніж будь-які з них між собою. Проте, практичні наслідки цього для регіоналізму не є ні очевидними, ні наперед визначеними: окремі сусідні країни приймають “патерналізм” Росії чи навіть прагнуть його, тоді, як інші принципово відмовляються від нього (див. *Перш за все політика* нижче).

Пошуки власної ідентичності. Під час повільного, але наполегливого пошуку власної ідентичності колишні радянські республіки часто змушені визнавати відмінності нових державних підходів до забезпечення безпеки, які можуть бути навіть конфліктними – і з часом це стає дедалі більш очевидним. Навіть до такого порівняно однорідного об'єднання, як ОДКБ, належать держави з досить різними геополітичними та безпековими середовищами – наприклад, Білорусь і Таджикистан з Узбекистаном. Різні погляди та потреби, звичайно, не є завадою співробітництву, але вони поступово руйнуватимуть будь-яку структуру, яка не повністю визнає ці розбіжності і не здатна ефективно їх владнати.

Перш за все політика. Територія колишнього Радянського Союзу складається з кількох недавно створених держав, процес формування яких ще не завершився, і їх поведінка у сфері безпеки часто відбиває мінливі політичні обставини, а не тверезий аналіз і досвід. Стратегічна доктрина самої Росії формується, схоже, під впливом загальної триєдиної політичної мети: (а) забезпечити стійкий розвиток країни як суверенного політичного суб'єкта; (б) нейтралізувати можливий несприятливий розвиток подій на прилеглих територіях; (в) розширити свою роль на міжнародній арені (навіть у значно меншому, порівняно з Радянським Союзом, масштабі). Політичне розуміння Росією цих імперативів у будь-який момент визначає її ставлення до подій у сфері регіональної безпеки. Наприклад, бачення СНД рушієм консолідації “в зоні впливу” Росії було потужним стимулом розвитку цієї організації; але будь-яка підозра, що інші партнери цинічно використовують це об'єднання для отримання дешевого доступу до російських ресурсів і військової допомоги, спонукає Москву до обмеження свого внеску в її розвиток. На практиці, спостерігається тенденція повернення Росії до двосторонніх відносин – чи то з друзями (наприклад, з Білоруссю), чи то з особливо непримиренними опонентами, – тим самим, й надалі ускладнюючи та обмежуючи можливості регіональних об'єднань, до яких вона належить.

Інші пострадянські республіки, здається, визначають пріоритети у своїх політичних міркуваннях подібним чином. Наприклад, лідери середньоазійських держав підтримали на початку XXI століття “спробу вдихнути нове життя” в Договір про колективну безпеку, не останньою чергою, через побоювання синдрому “кольорових революцій” (ненасильницьких протестів проти урядів під символікою певного кольору). Загалом, постає небезпека виникнення порочного кола: брак конкретного змісту регіонального співробітництва збільшує спокусу пожертвувати практичною вигодою на користь політичним цілям, що, зі свого боку, зумовлює переважно поверховий характер співробітництва в секторі регіональної безпеки на просторі колишнього Радянського Союзу. В будь-який час зміна політичних обставин може змусити до коригування існуючих відносин у тому чи іншому напрямі. (Справедливо було б зазначити, що за часів комуністичного минулого подібна декларативність на високому рівні в поєднанні з обмеженою і слабкою практичною базою була характерною рисою багатосторонньої діяльності в межах Східного блоку).

Безперервна реструктуризація. Протягом певного часу існували істотні причини нестабільності моделей співробітництва колишніх радянських республік – через мінливість сприйняття ними безпеки (та самосприйняття). До 2006р. Росія, за великим рахунком, загоїла постімперські економічні, політичні і психологічні травми, чому значною мірою сприяли високі ціни на енергоносії. Державне керівництво стало набагато самовпевненішим та очікує від міжнародних суб’єктів визнання домінуючої ролі Росії на пострадянському просторі. Проте, цьому перешкоджають принаймні три чинники: (а) відмінності умов у пострадянських державах продовжують ускладнювати розвиток стабільної та ефективної форми співробітництва між ними; (б) окремі пострадянські держави розглядають відродження могутності Росії як загрозу своїм інтересам і намагаються знайти противаги; (в) на пострадянському просторі більш помітними, порівняно з першим десятиріччям після розвалу Радянського Союзу, стали впливи ззовні. Тому, як це не парадоксально, навіть тепер, в умовах піднесення, Росія стикається з більш серйозними, ніж кілька років тому, викликами з боку сусідніх держав. Для інших держав СНД відповідною проблемою є підтримання крихкого балансу у стосунках з Росією, між собою і в більш широкому геополітичному контексті.

Зовнішні чинники. Зовнішні чинники відіграють значну роль у мотивації, організації та структуризації пострадянського регіонального безпекового співробітництва. Головними з них є: (1) домінування антинатовських настроїв у політичному мисленні та формуванні політичного курсу Росії у сфері безпеки; (2) створення в межах СНД, внаслідок реальної, уявної або очікуваної гегемонії Росії, альтернативних структур, зокрема ГУАМ, що можуть бути зорієнтовані на інші міжнародні полюси сили; (3) залежність процесів в ОДКБ і ШОС від характеру “великої гри” в Середній Азії. Через більшу відкритість пострадянського простору та його залежність від впливу інших суб’єктів, можна очікувати, що ці риси будуть дедалі більш помітними.

III. Співдружність незалежних держав

СНД утворена у грудні 1991р. як спадкоємиця Радянського Союзу та об'єднує зараз 12 держав з 15 колишніх радянських республік. Хоча пріоритетним завданням організації спочатку вважалося полегшення процесу ліквідації Радянського Союзу, від неї очікувалося також сприяння можливій конструктивній інтеграції нових держав. Перше завдання було виконане переважно успішно, а друге – набагато гірше, принаймні, на рівні СНД загалом.

Організаційна структура⁹

В організаційній структурі СНД ключовим органом у справах безпеки є Рада міністрів оборони (РМО). Вона була створена в лютому 1992р. як інструмент Ради глав держав СНД для вирішення проблемних питань військової політики і співробітництва. Її засідання проводяться за потреби, як правило, не рідше одного разу на чотири місяці¹⁰. Діяльність РМО забезпечують два органи: Секретаріат – з вирішення організаційних питань, і Штаб – з координації військового співробітництва держав-учасниць СНД. До складу останнього належать вищі військові представники, а його офіційний статус має бути на рівні або вище статусу Генерального штабу Збройних сил країни перебування (Росії). Насправді ж, лише окремі держави СНД беруть участь у діяльності Штабу, і найбільш помітною є відсутність у ньому представників України. Коли у 2004р. Казахстан запропонував ліквідувати Штаб, Росія мусила погодитися на цю пропозицію¹¹.

Однак, окремі елементи багатосторонності на рівні СНД, пов'язані з безпекою, збереглися: наприклад, такі функціональні органи при РМО, як Військово-технічний комітет, Військово-наукова рада, Координаційний комітет з питань протиповітряної оборони та інші. На практиці, вплив російського Міністерства оборони є домінуючим у всіх згаданих органах, а більшість працівників Секретаріату, особливо на вищих рівнях, складають російські військовослужбовці. Подібна ситуація і в самій РМО, де головування Росії було схвалене як єдине реалістичне рішення.

Об'єднана система протиповітряної оборони

Найважливішим функціональним елементом воєнно-політичної діяльності СНД є Об'єднана система протиповітряної оборони (ОС ППО), створена за участі 10 з 12 членів СНД¹². У 2006р. на її утримання Радою глав держав СНД було

⁹ Про структуру СНД див. сайт організації: URL <<http://www.cis.minsk.by/>>.

¹⁰ Наприклад, на засіданні РМО в листопаді 2006р. розглядалися 15 питань стосовно спільної (об'єднаної) системи комунікацій для збройних сил, миротворчих операцій, Об'єднаної системи протиповітряної оборони, соціального захисту військовослужбовців, топографічної і гідрометорологічної служб тощо. Див.: Міністерство оборони РФ, “Сообщение об итогах заседания Совета министров обороны государств-участников Содружества независимых государств в г.Бресте 23 ноября 2006г.”, 29 декабря 2006г., URL <<http://www.mil.ru/info/1069/details/index.shtml?id=19944>>.

¹¹ Фактично, Штаб припинив існування наприкінці 2005р.; багато його функцій були передані ОДКБ, решту – перебрав на себе Секретаріат РМО.

¹² Формально, лише дві держави СНД – Азербайджан і Молдова – не беруть участі в ОС ППО. Див.: “Состояние и перспективы развития Объединенной системы ПВО государств-участников СНГ”, URL <<http://old.mil.ru/articles/article12935.shtml>>.

виділено 292,6 млн. руб. (близько \$10,8 млн.)¹³. Починаючи з 2001р., кожні два роки проводяться крупномасштабні навчання сил ОС ППО. Останні за часом навчання такого характеру (2005р.) були вперше проведені під спільним командуванням. Прикладом навчань обмеженого масштабу, було спільне тренування у жовтні 2006р. із залученням органів управління та понад 100 літаків і вертольотів від восьми країн¹⁴.

Ефективність ОС ППО СНД має, проте, тенденцію до спаду. Наприкінці 1990-х років Грузія і Туркменістан припинили участь в її діяльності; деякі інші країни, зокрема, Україна та Узбекистан, надають перевагу взаємодії безпосередньо з Головним штабом Військово-Повітряних сил (ВПС) Росії. Казахстан конкурує з Росією, пропонуючи Україні та іншим державам СНД свої навчальні полігони для стрільби зенітними ракетами і проведення додаткових навчань поза рамками СНД. Скорочується також участь в ОС ППО України, оскільки така участь провокує ускладнення в контексті зростаючої, хоча й обережної, співпраці Києва з НАТО. Крім того, Україна вимагає збільшити оплату за послуги з утримання на її території російських радіолокаційних станцій попередження про ракетний напад (СПРН)¹⁵.

Росія намагається й надалі підтримувати життєздатність ОС ППО. В червні 2005р. в рамках обговорення плану розвитку РМО на наступні п'ять років вирішено створити три регіональні підгрупи зі штабами в Астані (Казахстан), Мінську (Білорусь) і Ростові-на-Дону (Росія). Проте, співробітництво в цій галузі ускладнюється наявністю інших підходів. Хоч ОДКБ пропонує, на перший погляд, кращі умови співробітництва з питань протиповітряної оборони завдяки невеликій кількості його учасників, між країнами-учасницями існують важливі двосторонні зобов'язання, як у випадку поставки до Білорусі російських протиповітряних систем *С-300ПМ* у рамках планів двох країн створити спільну систему протиповітряної оборони¹⁶.

Місії з підтримання миру¹⁷

У 1990-х роках миротворчі перспективи СНД широко обговорювалися в політичних та аналітичних колах. Станом на сьогодні, єдиною реальною миротворчою місією СНД є її Миротворчі сили у Грузії¹⁸. Мандат цих сил, до складу

¹³ "Решение о выделении ассигнований на создание и развитие Объединенной системы противовоздушной обороны государств-участников Содружества независимых государств в 2006г.", 25 ноября 2005г., URL <<http://www.pravoby.info/megd/doc/part0/megd0097.htm>>.

¹⁴ "Завершилась командно-штабная тренировка органов управления и дежурных сил Объединенной системы ПВО государств СНГ, в которой были задействованы более 100 самолетов и вертолетов", *Российская газета*, 19 октября 2006г., URL <<http://www.rg.ru/2006/10/19/ucheniy-anons.html>>.

¹⁵ ITAR-TASS 'Ukraine: defense minister says Russia not paying enough for radar sites in Crimea', World News Connection, International Security and Counter Terrorism Reference Center, US Department of Commerce, 23 Dec. 2005.

¹⁶ "ОДКБ состоялась как международная организация, заявил Лукашенко", РИА Новости, 23 июня 2006г., URL <<http://rian.ru/politics/cis/20060623/49956051.html>>.

¹⁷ Російське визначення терміну "миротворчість" (*миротворчество*) не розрізняє (за винятком окремих додаткових уточнень) операції зі збереження, підтримання миру чи примушення до миру.

¹⁸ Про дві інші місії СНД, що здійснюються на двосторонній основі, див. додаток 3А цього видання.

яких належить винятково російський військовий персонал і які дислокуються в самопроголошеній республіці Абхазія, схвалений ООН. Уряд Грузії розцінює присутність цих сил як “фіговий листок”, що прикриває російське втручання; для Росії ж це є законним виправданням у будь-якій дискусії про майбутнє регіону. Коли Грузія закликає до виводу російських військ, Росія відповідає, що присутність сил Співдружності може бути припинена лише на підставі рішення на рівні СНД (що вимагає одностайності, а Росія має право вето). Таким чином, залучення СНД у цьому випадку перетворилось як для Грузії, так і для Росії на важливий політичний стереотип і може зумовити подальше погіршення їх взаємовідносин.

Загалом, допомога СНД у підтриманні безпеки в цьому регіоні виглядає сьогодні малодоцільною. В майбутньому політичні або миротворчі кампанії від імені СНД не виключаються, але вони залежатимуть насамперед – як у випадку з Грузією та в інших випадках, – від трансформації політичних відносин з Москвою, а також від наявності відчутних переваг, які надатиме СНД і які важко побачити зараз.

Антитерористична діяльність

СНД ще до подій 11 вересня 2001р. почала підвищувати свою роль у боротьбі з тероризмом як на політичному рівні, так і в плані координації зусиль. У червні 1999р. її члени підписали Договір про спільні дії держав-членів Співдружності незалежних держав у боротьбі з тероризмом (*Treaty on Cooperation among the States Members of the Commonwealth of Independent States in Combating Terrorism*)¹⁹; у 2000р. була затверджена перша Програма СНД боротьби з міжнародним тероризмом, а на самітах 2001р., 2003р. і 2004р. – наступні програми²⁰. Учасники СНД координують свої зусилля в напрямках приєднання до базових антитерористичних інструментів ООН, їх імплементації і впровадження їх положень у національні законодавства.

У 2000р. був утворений Антитерористичний центр СНД зі спеціальним відділенням у Бішкеку (Киргизстан), діяльність якого зосереджується на антитерористичній діяльності в Середній Азії. Центр здійснює антитерористичні навчання, аналіз і моніторинг терористичних загроз, готує інструкторів антитерористичних підрозділів. На саміті СНД на вищому рівні в серпні 2005р. були схвалені Концепція і нова Програма співробітництва в боротьбі з тероризмом та іншими насильницькими проявами екстремізму²¹. Зокрема, передбачене підписання угоди про обмін інформацією в галузі боротьби з тероризмом,

¹⁹ Про Договір див.: URL <http://untreaty.un.org/English/Terrorism/csi_e.pdf>.

²⁰ Усі головні документи та угоди (починаючи з 2000р.) стосовно антитерористичної діяльності СНД див.: URL <<http://www.cis.minsk.by/main.aspx?uid=7216>>.

²¹ Про Концепцію див.: URL <<http://cis.minsk.by/main.aspx?uid=4294>>; про Програму див.: URL <<http://cis.minsk.by/main.aspx?uid=4006>>.

а також договору про боротьбу з тероризмом та іншою екстремістською діяльністю. Міжпарламентська Асамблея СНД працює над концепцією кримінального законодавства з цих питань²².

Загальна оцінка

СНД має непогані результати в документотворчості, але практичні успіхи вражають набагато менше. Загальна політична слабкість організації може призвести в середньостроковій перспективі до занепаду її сектору безпеки. Застосовуючи п'ять критеріїв, викладених у підрозділі I, можна дійти наступних висновків.

По-перше, гегемонія Росії в СНД існує внаслідок, крім іншого, відсутності будь-якої значимої противаги. Проте, слід зауважити, що ця гегемонія в багатьох випадках не виглядає як тиск на партнерів. Останні мають змогу уникати цього завдяки усталеній практиці неучасті у прийнятті та виконанні рішень СНД. Це порушує більш загальні питання: чи відповідає політика Росії сучасному розумінню конструктивного співробітництва в секторі безпеки на принципах “виграють усі”, та чи існують альтернативи, що залишають вибір між російським домінуванням і неієздатністю СНД? По-друге, слабкість СНД ускладнює її побудовані на антагонізмі інтересів відносини з оточенням; водночас, це об'єднання не створює продуктивних відносин усередині – ні на загальному інституційному рівні, ні на рівні учасників. По-третє, з точки зору адаптивності до нових умов, слід відзначити, що попри невтішні результати реагування СНД на нові виклики та серйозні політичні протиріччя між її членами, це об'єднання існує досить довго. Назвати організацію штучною чи ні (четвертий критерій) дуже не просто. Об'єктивні підвалини співробітництва в секторі безпеки в рамках СНД дійсно існують, але організація не здатна мобілізувати цей потенціал. Як наслідок – згідно з результатами аналізу, про які йшлося вище, вона демонструє риси, характерні для “порожніх” утворень: неоднакові рівні ентузіазму членів, їх швидке усування від спільної діяльності, нездатність залучити сторонніх гравців тощо. І нарешті, ефективність управління СНД знижується пропорційно зменшенню політичної ваги організації.

IV. Організація Договору про колективну безпеку

За порядком денним у секторі безпеки ОДКБ дуже схожа на СНД, але виглядає більш стійкою та ефективною і, по суті, перетворюється одночасно на наступницю та “ядро” цього старшого за віком об'єднання. Договір про колективну безпеку, укладений 15 травня 1992р. між шістьма державами, містить в якості центрального елемента положення про взаємодопомогу на випадок зовнішньої

²² Стисла інформація про різні варіанти концепції кримінального законодавства в галузі боротьби з тероризмом див. на сайті Міжпарламентської Асамблеї СНД: URL <<http://www.iacis.ru/html/?id=66&nid=8>>.

агресії. На початковому етапі Договору бракувало практичного змісту, і окремі сторони вийшли з нього під час підписання в 1999р. протоколу про його пролонгацію. На 10 річницю дії Договору, у травні 2002р., шістьма діючими учасниками (Білоруссю, Вірменією, Казахстаном, Киргизстаном, Росією і Таджикистаном) було прийняте рішення про його “новий старт” і створення нової структури – Організації Договору про колективну безпеку²³. Статут ОДКБ набув чинності у вересні 2003р.

Певною мірою зразком для створення ОДКБ, схоже, був досвід НАТО – про це свідчать як подібне найменування та, що більш важливо, подібність процесу побудови і структур (спочатку укладення договору про взаємодопомогу, а потім започаткування не обмеженого часом процесу побудови навколо нього матеріальної інфраструктури). Подібно до НАТО, керівництво ОДКБ здійснюється системою політичних і військових інституцій. Політична гілка, як і в СНД, складається з Ради міністрів оборони (РМО), Ради міністрів закордонних справ, а також Комітету секретарів рад безпеки. Вищим військовим органом є Об’єднаний штаб, очолюваний за принципом ротації начальників генеральних штабів чи аналогічних національних органів. Загальне керівництво на рівні глав держав-учасниць здійснює Рада колективної безпеки (РКБ). Безпосереднє управління діяльністю ОДКБ здійснює її Генеральний секретар²⁴. На цьому подібність ОДКБ до НАТО закінчується і не означає її аналогічності важливості; водночас, головні напрями військового співробітництва між Росією та її пострадянськими партнерами, здається, переміщуються від СНД до ОДКБ.

Сфери співробітництва

Ще у травні 2001р., через загрозливу ситуацію в Середній Азії, пов’язану з подіями в сусідньому Афганістані, сторонами ОДКБ було прийняте рішення про створення Колективних сил швидкого розгортання (КСШР). До 1999-2000рр. у Киргизстані та Таджикистані спостерігалось проникнення ззовні антиурядових бойовиків, що створювало проблеми для режимів цих країн. Наявних у них регулярних сил виявилось недостатньо для ефективної протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам. За повідомленнями, зараз ОДКБ планує розгортання двох військових угруповань на випадок війни: на Східноєвропейському стратегічному напрямі (у складі підрозділів збройних сил Білорусі та Росії) і на Кавказі (силами Вірменії і Росії)²⁵. Але інформації про підкріплення цих намірів оперативним плануванням, підготовкою і т.ін. немає. У червні 2005р. було прийняте рішення про подальший розвиток КСШР, зокрема, створення окремого військового формування в Середній Азії. Це зміцнило б воєнний потенціал ОДКБ в цьому регіоні, збільшуючи загальну чисельність

²³ Див. посилання 8.

²⁴ Цю посаду з квітня 2003р. обіймає М.Бордюжа, колишній секретар Ради безпеки Російської Федерації.

²⁵ Див., наприклад: “Н.Бордюжа: ОДКБ переходить в качественно новую фазу своего развития”, АНН, 18 сентября 2006г., URL <<http://www.annews.ru/news/detail.php?ID=26235.html>>.

КСШР у Середній Азії з наявних 4 000 осіб до близько 11 тис.²⁶ Зараз КСШР складаються з 10 батальйонів: по три – від Росії і Таджикистану, та по два – від Казахстану та Киргизстану. Військово-повітряні підрозділи КСШР розгорнуті на російській базі в м.Кант (Киргизстан), переданій в розпорядження ОДКБ у 2003р.²⁷ ОДКБ розробила плани наступного зміцнення військового співробітництва до 2010р. і на наступні роки²⁸.

З політичної точки зору, реалістичність і зростаюча важливість цих планів зумовлюється острахом режимів у країнах Середньої Азії перед кольоровими революціями. Здається, всі держави-учасниці ОДКБ дійшли згоди, що обидва завдання – забезпечення оборони ззовні і стабільності всередині – будуть якнайкраще виконуватися за умови розвитку функціональної сумісності, підвищення можливостей з перекидання військ тощо.

У червні 2004р. РКБ ухвалила концептуальний документ про діяльність ОДКБ з підтримання миру. Повідомлялося, що підготовка формальної угоди з цього питання перебуває у стадії завершення²⁹.

Схоже, діяльність у галузі спільної протиповітряної оборони поступово переходить, без відчутних відмінностей, від СНД до ОДКБ. Створення Об'єднаної системи протиповітряної оборони є частиною “координаційних планів” ОДКБ. У рамках цих планів, крім іншого, передбачається створення спільної системи виявлення загроз застосування біологічної і хімічної зброї. Для цього РМО створила Координаційний комітет начальників військ і служб хімічного, біологічного та радіаційного захисту. Також ОДКБ регулярно проводить військові навчання.

Військово-технічне співробітництво є, можливо, найефективнішим інструментом консолідації ОДКБ, оскільки ґрунтується на пільгових поставках озброєнь і військової техніки з Росії до інших держав-членів організації. Спочатку пільги стосувалися лише поставок до підрозділів зі складу КСШР, але на початку 2005р. поширилися на всі поставки до держав-учасниць ОДКБ. Росія використовує їх як один із важелів у налагодженні відносин з партнерами по СНД, причому учасники ОДКБ користуються пріоритетом в отриманні таких пільг. За повідомленнями, Росія вирішила більш чутливо реагувати на запити останніх на випадок надзвичайних подій і негайних потреб³⁰. У листопаді 2004р. ОДКБ проголосила намір піднести військово-технічне співробітництво на якісно вищий рівень, а в червні 2005р. держави-учасниці організації розпочали

²⁶ Панфилова В. “С учетом стратегического значения”, *Независимая газета*, 25 сентября 2006г., URL <http://www.ng.ru/courier/2006-09-25/17_strategy.html>.

²⁷ ‘Russian Air Force chief to inspect Kant airbase’, 14 Feb. 2006, World News Connection, National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce; Lachowski, Z., *Foreign Military Bases in Eurasia*, SIPRI Policy Paper no.18 (SIPRI: Stockholm, June 2007), URL <<http://www.sipri.org>>.

²⁸ Interfax-AVN ‘CSTO military commanders convene in Moscow’, 2 Nov. 2006, World News Connection, National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce.

²⁹ Див., наприклад: “Постсоветский союз по безопасности будет преобразован – Генеральный секретарь”, РИА Новости, 24 мая 2006г., URL <<http://en.rian.ru/russia/20060524/48573945.html>>.

³⁰ Interfax ‘Russia to supply CSTO states with arms—defense minister’, 22 Nov. 2006, World News Connection, National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce.

створення відповідної міждержавної комісії – замість ліквідованого через неефективність аналогічного органу СНД. Новостворена комісія невдовзі була вповноважена координувати національні науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, а також організовувати та фінансувати спільні розробки озброєнь і військової техніки.

Схоже, ОДКБ зробила більше, ніж СНД, у справі боротьби з контрабандою наркотиків, завдяки, зокрема, зусиллям невеликої кількості держав-учасниць, половина з яких розташовані на головних шляхах світових поставок наркотиків. ОДКБ контролює території на кордоні з Афганістаном, насамперед, у Таджикистані. У листопаді 2004р. тут була проведена крупномасштабна багатостороння операція з ліквідації шляхів контрабанди наркотиків. Того ж року в рамках ОДКБ була створена спеціальна структура у справах боротьби з незаконним обігом наркотиків – Координаційна рада з контролю над обігом психотропних і наркотичних речовин, а у 2005р. – робоча група у справах Афганістану. Існують також плани створення інших структур боротьби з наркоторгівлею, а також спеціального антитерористичного органу³¹.

ОДКБ помітно активізувала розробку антитерористичних заходів. У квітні 2004р. було рекомендовано запровадити Міжнародний антитерористичний медіа-форум як недержавну структуру, яка б займалась інформаційним забезпеченням боротьби з міжнародним тероризмом. У червні 2005р. – прийняте рішення підготувати перелік організацій, які ОДКБ відносить до терористичних та екстремістських³². У серпні 2006р. ОДКБ провела щорічні навчання *Рубеж-2006* (у Казахстані) за антитерористичним сценарієм, а у вересні оперативна група ОДКБ взяла участь у спільних командно-штабних навчаннях *Атом-Антитеррор* у Вірменії, організованих Антитерористичним центром СНД³³.

Політичне позиціонування

ОДКБ вживає заходів з покращення своєї репутації на міжнародній арені. У грудні 2004р. організація отримала статус спостерігача при Генеральній Асамблеї ООН. Певний час Росія просувала ідею “прямих робочих контактів” ОДКБ з НАТО, висловлюючи думку, що це був би зручний формат для обговорення проблем у пострадянському геополітичному просторі³⁴. Можливою

³¹ “Н.Бордюжа: ОДКБ переходить в качественно новую фазу своего развития” (посилання 25). Про плани створення антитерористичної структури див.: “ОДКБ планирует создать Антитеррористический комитет – Н.Бордюжа”, РИА Новости, 13 февраля 2007г., URL <http://www.rian.ru/defense_safety/20070213/60659625.html>.

³² “В “террористические списки” ОДКБ попала 21 организация”, РЕГНУМ, 22 июня 2006г., URL <<http://www.regnum.ru/news/661766.html>>.

³³ Див., наприклад: Дмитриев О. “Рубеж-2006”: “Красные”, “синие” и “коричневые”, РИА Новости, 23 августа 2006г., URL <<http://www.rian.ru/analytics/2006082353040763.html>>; а також інтерв’ю голови Антитерористичного центру СНД Б.Мильникова: “Атом-Антитеррор”: гарантия безопасности”, *Красная звезда*, 26 сентября 2006г., URL <http://www.redstar.ru/2006/09/26_09/1_01.html>.

³⁴ ‘Russia: Lavrov terms direct working contacts between CSTO, NATO promising’, Tashkent, 21 Oct. 2005, World News Connection, National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce.

зоною спільних зусиль ОДКБ-НАТО пропонувався Афганістан, і Росія запропонувала розробити спільну програму з підготовки персоналу антинаркотичних структур. Проте, в НАТО ці ідеї не викликали ентузіазму. Пояснення цього слід шукати в загальних тенденціях розвитку відносин Росії із Заходом, а також в розумінні західними державами політичних функцій ОДКБ. ОДКБ розглядається ними не лише як інструмент у руках Москви, а й як засіб консолідації авторитарних режимів держав-учасниць організації³⁵.

Загальна оцінка

Пострадянські республіки, з різних причин зацікавлені в регіональному співробітництві в секторі безпеки, надають перевагу ОДКБ. Ця організація є більш компактною (налічує сім держав-учасниць, порівняно з 12 – в СНД) і більш політично однорідною – через відсутність серед її учасників таких “прозахідних” країн, як Грузія та Україна. Базовим інструментом ОДКБ є Договір про колективну безпеку, за визначенням зосереджений на питаннях безпеки, тоді як СНД є структурою загального призначення. Як інституція, що проіснувала всього п’ять років, ОДКБ демонструє менше симптомів “руйнування і втоми”, ніж на цей момент СНД. Останній і, можливо, вирішальний момент: Росія як ключовий гравець в обох структурах, здається, зробила вибір на користь ОДКБ. Росії варто спробувати перетворити ОДКБ на більш ефективну організацію, враховуючи її більш лояльну та контрольовану природу. А СНД можна тримати в резерві з мінімумом фінансових і політичних витрат.

За п’ятьма критеріями оцінки, ОДКБ можна охарактеризувати як структуру з абсолютним домінуванням однієї країни, та водночас з чітко вираженою схильністю режимів інших учасників до певного безпекового патерналізму з її боку. Іншими словами, в рамках ОДКБ згода на співробітництво з державою-гегемоном є, скоріше, природною, ніж нав’язаною. Визначення стосунків ОДКБ із зовнішнім середовищем у термінах антагоністичних чи неантагоністичних інтересів не несе відчутного змісту, насамперед тому, що спроби організації позиціювати себе на міжнародному рівні, по суті, залишилися марними. Адаптивність ОДКБ до нових умов не достатньо випробувана, проте організація демонструє здатність до зростання та охоплення нових сфер діяльності. Спроба поєднати політику в секторі безпеки таких країн, як Білорусь, Вірменія і Таджикистан, виглядає, можливо, штучною, але незаперечний статус Росії як постачальника послуг у секторі безпеки (що б не означала безпека в цьому контексті) діє при цьому як консолідуючий чинник. Ефективність ОДКБ на практиці ще не перевірялася.

³⁵ Характерним є те, що Узбекистан приєднався до ОДКБ у 2006р. – після силового придушення узбецької опозиції Президентом І.Карімовим (зокрема, інциденту в Андіжані у 2005р.), демонстративного охолодження його стосунків із Заходом і переорієнтації на Росію.

V. ГУАМ

У 1997р. чотири держави, що мали напружені або прохолодні стосунки з Росією – Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова – утворили групу ГУАМ³⁶. Спочатку це був звичайний дипломатичний інструмент для ситуативного зближення позицій держав-учасниць у рамках багатосторонніх структур, наприклад, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ, *Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE*). Поступовий перехід групи до більш регулярних консультацій увінчався прийняттям у 2001р. в Ялті (Україна) її Статуту³⁷, завдяки чому підвищився статус групи та визначилися її мета, сфери співробітництва та інституційна структура.

“Кольорові революції” у Грузії (2003р.) та Україні (2004-2005рр.) створили додаткові стимули для відновлення зусиль ГУАМ як структури, що об’єднує нові політичні режими. На саміті ГУАМ у травні 2006р. в Києві учасники офіційно оголосили про реформування цієї структури та її нову назву – “Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ” – і прийняли новий Статут³⁸. У новій організації вищим органом є Рада глав держав, що діє в різних форматах. Саміти проводяться кожного року, а зустрічі міністрів закордонних справ країн-учасниць – принаймні двічі на рік³⁹. Робочим органом є Рада національних координаторів (РНК, *Committee of National Coordinators, CNC*), засідання якої відбуваються, в середньому, кожні чотири місяці. Для сприяння співробітництву створені сім галузевих робочих груп, у т.ч.: у справах енергетики, економіки та торгівлі, транспорту та інформаційних технологій. Були створені й інші структури, зокрема, Ділова рада та Парламентська Асамблея. Функції майбутнього секретаріату виконує Інформаційний офіс ГУАМ у Києві.

Росія як точка відліку

Від самого початку існування характерною рисою ГУАМ є те, що чотири країни СНД вперше заснували структуру безпеки, яка мала функціонувати незалежно від Росії, та в перспективі могла б кинути виклик домінуванню останньої

³⁶ Неформальний союз Азербайджану, Грузії та України існував з кінця 1996р.; Молдова наближалася до приєднання. Неофіційна “група чотирьох” з’явилась у травні 1997р. під час обговорення питань про перегляд визначення флангових зон у рамках Договору про звичайні збройні сили в Європі. Див.: Lachowski, Z., ‘Conventional arms control’, *SIPRI Yearbook 1998: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1998), pp.501-517. Формально, ГУАМ був створений в жовтні 1997р., під час зустрічі президентів чотирьох держав на засіданні Ради Європи. Див. сайт ГУАМ: URL <<http://www.guam.org.ua>>. У 1999р. до групи приєднався Узбекистан, після чого організація почала називатися ГУУАМ, але у 2005р. ця країна вийшла з організації.

³⁷ Статут ГУУАМ 2001р. див. на сайті ГУАМ: URL <<http://www.guam.org.ua/224.472.1.0.1.0.phtml>>.

³⁸ Див. Київську Декларацію про створення “Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ” і Статут (Додаток 6 до Протоколу засідання Ради національних координаторів ГУАМ), 23 травня 2006р., URL <http://www.mfa.gov.az/az/guam/2006_CNC_0426_protocol_attach08_Kyiv_Declaration_last_Eng.pdf>.

³⁹ Протягом 2000-2006рр. відбулося 20 зустрічей ГУАМ у різних форматах.

в цьому регіоні. ГУАМ, можливо, не декларує своєї антиросійської орієнтації, але виглядає досить зацікавленою у створенні альтернативи Росії на території СНД. Одним з підтверджень такого наміру є те, що всі країни ГУАМ здійснюють зовнішньополітичний курс, відмінний від російського, і Росія спостерігає за ними з дедалі зростаючою підозрою – тим більше, що відносини Москви із Заходом перетворюються на дедалі більш напружені. Узгоджені позиції держав-учасниць ГУАМ відкрито суперечать російським підходам, особливо, стосовно “заморожених конфліктів” на території колишнього Радянського Союзу, де існує ймовірність реальної конфронтації між ГУАМ і Росією на дипломатичному рівні. Крім того, циклічність і тенденції змін внутрішньополітичної ситуації в Росії і більшості країн ГУАМ не збігаються. Коли відчуження Узбекистану від Росії в 1990-х роках поглибилося, він вийшов з Договору про колективну безпеку і приєднався до ГУАМ; але коли з політичних міркувань у 2005р. він повернувся до проросійського курсу, то знову приєднався до ОДКБ.

Спробу ГУАМ вийти з зони політичного тяжіння Росії підкреслили символічні події, пов’язані з акціями під егідою Заходу: наприклад, квітневий 1999р. саміт ГУАМ відбувся у Вашингтоні, одночасно з самітом НАТО, що проходив там само. Не секрет, що ГУАМ підтримується США та ЄС, і цей факт охоче тлумачиться Росією як намагання цих країн захопити плацдарм на території СНД і кинути виклик російському пануванню в цьому регіоні. Для Росії всі ці чинники є підтвердженням “первородного гріха” ГУАМ, антиросійської політичної орієнтації цієї групи та відповідних мотивів її закордонних натхненників (або, як сказали б у Москві, – підбурювачів). Водночас, ГУАМ надає своїм членам безсумнівну перевагу – діяти на міжнародній арені більш незалежно.

Політична діяльність. Порядок денний ГУАМ у сфері безпеки містить два головні питання: (а) вирішення конфліктів і сприяння стабільності; (б) боротьба з тероризмом і злочинністю. Для розв’язання цих проблем країни ГУАМ випробували ряд варіантів: проголошення спільної позиції (як правило, у формі спільних заяв); координація підходів у рамках розширених багатосторонніх структур; створення – у вигляді експерименту – спільних підрозділів. Увага з боку ГУАМ до врегулювання конфліктів є природною, оскільки держави-учасниці є реальними або потенційними сторонами сепаратистських конфліктів на просторі колишнього Радянського Союзу. У Грузії існує проблема Абхазії і Південної Осетії, в Азербайджані – заморожений конфлікт у Нагорному Карабаху, Молдова не може домогтися суверенного права на Придністров’я, а Україні загрожує латентна сепаратистська тенденція у Криму. Не дивно, що починаючи з моменту заснування, заклики до політичного вирішення латентних конфліктів найчастіше стають частиною спільних заяв ГУАМ, а з 1999р. обговорюється ідея створення миротворчих сил ГУАМ.

У 2005р. було вирішено зосередити зусилля на врегулюванні конфлікту у Придністров’ї. Хоча безпосередньо зацікавленою стороною є Молдова, провідну роль у поновленні розгляду цього питання відіграла Україна. Нове українське керівництво, виплекане Помаранчевою революцією 2004-2005рр., відчувало привабливу можливість покращити за рахунок участі в розв’язанні

замороженого конфлікту у Придністров'ї міжнародну репутацію країни і зміцнити свою позицію як одного з лідерів ГУАМ. Підсумковий план В.Юшенка з розв'язання проблеми Придністров'я, представлений у 2005р., з'явився окремо від ГУАМ, але очевидно асоціювався з групою держав-однодумців, що належать до цієї групи⁴⁰. Так само в руслі політики ГУАМ (і за помітної політичної підтримки ЄС та США) трактувалося рішення Молдови та України посилити митний контроль навколо району Придністров'я в березні 2006р. Було кілька рекомендацій з припинення монополії Росії на миротворчість у цьому регіоні, за рахунок розміщення тут українського миротворчого контингенту із залученням ОБСЄ до моніторингу прикордонного режиму. Навесні 2006р. почалися обговорення питань створення миротворчого батальйону і спеціальних поліцейських сил ГУАМ; ця ідея була схвалена міністрами оборони ГУАМ у серпні 2006р., а у вересні 2006р. на засіданні міністрів закордонних справ було прийняте відповідне політичне рішення⁴¹.

У більш широкому контексті, ГУАМ прагне змінити формат врегулювання конфліктів на просторі колишнього СРСР і приховано чи відкрито звинувачує Росію у відсутності прогресу. Згідно з логікою ГУАМ, миротворчі зусилля мають спрямовуватися на відновлення територіальної цілісності конкретних країн, а не на підтримання існуючої роздробленості. Учасники ГУАМ також мають наміри залучити до процесу більшу кількість міжнародних суб'єктів, зокрема, ЄС і США. Політичний тиск на підтримку миротворчої діяльності ГУАМ у зонах конфліктів, однак, досі не дав практичних результатів, отже, найбільш очевидним (і політично доцільним) досягненням країн ГУАМ є їх спільна дипломатична позиція, особливо в ОБСЄ⁴² та ООН⁴³.

Політична діяльність ГУАМ у боротьбі з тероризмом є доволі вузькою – головним чином, через порівняно низький рівень антитерористичної активності самих держав ГУАМ. Загальним рамковим документом у цій галузі є підписана у 2002р. Угода про співробітництво між урядами держав-учасниць ГУАМ у сфері боротьби з тероризмом, організованою злочинністю та іншими небезпечними видами злочинів⁴⁴. У вересні 2006р. держави-учасниці ГУАМ організували в Баку першу спеціальну зустріч експертів у боротьбі з тероризмом; було

⁴⁰ Цей план був висунутий у травні 2005р. Президентом України В.Ющенком, але він не був ухвалений ні Росією, ні Придністров'ям. Росія, за повідомленнями, має свої плани врегулювання молдовської проблеми. Див.: 'The plan of victory over Moldova', *Kommersant Daily*, 8 June 2005.

⁴¹ ITCR-TASS 'Ukraine suggests setting up GUAM peacekeeping unit', 30 May 2006, World News Connection, National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce.

⁴² Наприклад, у грудні 2005р. держави ГУАМ виступили єдиним фронтом на засіданні Ради міністрів ОБСЄ в Люблянці (Словенія) під час дискусії стосовно виводу російських військ із Грузії і Молдови, згідно з рішеннями Стамбульського самміту 1999р. (див. розділ 13 цього видання). Молдова виступала в якості головної країни в ГУАМ і безпосередньо зацікавленої держави.

⁴³ У 2006р. державам ГУАМ, попри опір Росії, вдалося внести до порядку денного 61 сесії Генеральної Асамблеї ООН питання про "заморожені конфлікти" на пострадянському просторі. Це було розцінено як дипломатична поразка Росії, а також як прояв зростаючої політичної солідарності ГУАМ. Під час сесії міністри закордонних справ держав ГУАМ провели зустріч з метою обговорення проблеми "заморожених конфліктів"; що важливо – це відбулося у присутності посла Державного департаменту США і за відсутності представника Росії.

⁴⁴ Текст Угоди див.: URL <http://www.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=130&info_id=1927>. Про історію абревіатури ГУАМ див. посилання 36.

оголошено, що подібні консультації та інші форми практичного співробітництва в цій галузі будуть здійснюватися регулярно. Їх метою було визначене сприяння міждержавній координації дій та інформаційному обміну⁴⁵. Для забезпечення її реалізації учасники ГУАМ вирішили створити Міжнародну інформаційно-аналітичну систему, якою буде керувати Віртуальний центр ГУАМ у справах боротьби з тероризмом, організованою злочинністю, контрабандою наркотиків та іншими небезпечними видами злочинів. У травні 2006р. відбулося відкриття Службою безпеки України національного відділення Центру в Києві – за підтримки Рамкової програми ГУАМ-США сприяння розвитку торгівлі і транспорту, забезпеченню прикордонного та митного контролю, боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю і контрабандою наркотиків (*GUAM-US Framework Program of Trade and Transport Facilitation, Ensuring Border and Customs Control, Combating Terrorism, Organized Crime and Drug Trafficking*), започаткованої 6 грудня 2002р.⁴⁶

Загальна оцінка

Здобутки ГУАМ є дискусійним питанням, насамперед, через їх чітке політичне (і практичне) опозиційне підґрунтя, що, можливо, є потужною рушійною силою розвитку, але водночас створює дуже серйозні перешкоди успіху. Наприклад, квапливе входження Узбекистану до ГУАМ і подібний вихід⁴⁷ демонструє не лише мінливість його власних поглядів, але й піддає сумніву надійність і сталість політичних засад ГУАМ. Існування чотирьох держав-учасниць ГУАМ зовсім не означає створення будь-якого однорідного політичного, економічного чи стратегічного простору: їх територіальне розташування, геополітичні виклики, можливості і пріоритети є зовсім різними. Національні тенденції також є відмінними, а перспективи практичної інтеграції – невтішними.

Оскільки спільність учасників видається такою невизначеною, ГУАМ може бути легко замінений (і відсунутий в тінь) більш масштабними політичними союзами. Таким союзом може бути Спільнота демократичного вибору, створена у грудні 2005р., під час зустрічі в Києві лідерів і вищих посадовців Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Македонії, Молдови, Словенії, Румунії та України (як держав-учасниць), Азербайджану, Болгарії, Польщі, США, Угорщини, Чехії, а також ЄС та ОБСЄ (як спостерігачів)⁴⁸. Це нове об'єднання, якщо йому вдасться

⁴⁵ Javadova, E., 'First meeting of experts of Special Service and law-enforcement bodies of GUAM countries for fight with terrorism held in Baku', Trend, 18 Sep. 2006, URL <<http://www.trend.az/index.php?mod=shownews&news=27821&lang=en>>.

⁴⁶ Спроби посилити безпеку кордонів між пострадянськими державами стикаються з труднощами, зумовленими характером цих кордонів, що раніше були внутрішніми. В багатьох випадках вони досі не демарковані та не охороняються. Однак, ціна безпеки є високою, про що свідчать факти крупних перехоплень контрабандного ядерного матеріалу на грузинському кордоні у 2003р. та 2006р. Про Віртуальний центр ГУАМ і Рамкову програму ГУАМ-США див.: URL <<http://www.guam.org.ua/221.492.1.1.1.0.phtml>>.

⁴⁷ Див. посилання 36.

⁴⁸ Це об'єднання можна описати формулою "ГУАМ плюс", оскільки воно охоплює не лише держави ГУАМ, а багато – але не всі – балтійських, центрально-європейських та балканських країн. Про це об'єднання див.: Peuch, J.-C., 'Ukraine: regional leaders set up Community of Democratic Choice', Radio Free Europe/Radio Liberty, 2 Dec. 2005, URL <<http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/12/045ad9d6-04ea-41ac-9c8e-6501191f1cd8.html>>.

реалізувати амбіційне зобов'язання зі сприяння взаємодії демократичних режимів у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні, прихованим підтекстом якого є врівноваження впливу Росії, може стати конкурентом ГУАМ⁴⁹. Знаходження спільних, дуже загальних формулювань місії об'єднання виглядає значно легшим завданням, ніж координація конкретних дій.

Постійною перешкодою в реалізації намічених планів є те, що національні турботи та інтереси, як правило, превалюють над інтересами об'єднання, навіть за наявності спільної загрози з боку Росії. Примітно в цьому сенсі є слабка реакція ГУАМ на конкретні випадки самовпевненої поведінки Росії (наприклад, нещодавні протиріччя з Україною стосовно постачання газу та обмеження на імпорт вин з Грузії і Молдови). Всі чотири держави ГУАМ мають різну динаміку стосунків з Росією, і це, схоже, переважає стимули для формування ними спільних підходів. Як наслідок, стосовно перспектив ГУАМ можна робити лише обережні прогнози. Зусилля групи в міжнародному позиціонуванні, скоріш за все, не змінять обраного напрямку, зосередженого на сусідніх державах-однодумцях⁵⁰, США⁵¹ та євроатлантичних інституціях. Для ГУАМ досить логічним було б збалансувати цю орієнтацію, відкривши канали для Росії, але невідомо, що могло б підштовхнути Росію в зустрічному напрямі. Шанси перенести діяльність ГУАМ із врегулювання конфліктів на пострадянському просторі у практичну площину не є багатообіцяючими, хоча не можна відкидати і такого розвитку подій. Найбільш серйозними перепонами цьому є опозиційність Росії та опір сепаратистських режимів усередині держав-учасниць ГУАМ. І нарешті, в галузі енергетичної безпеки (питання цін, трубопроводів, заходів стабілізації, інвестицій тощо) для ГУАМ вимальовується перспектива стати причетним до обговорень і прийняття рішень лише в якості другорядного гравця.

На підставі п'яти критеріїв, можна запропонувати наступну остаточну оцінку ГУАМ: (1) ця група не є гегемоністською за стилем діяльності, оскільки виникла як антитеза СНД, де домінує Росія. Її внутрішня конфігурація є більш збалансованою, а характер участі не є примусовим; (2) у відносинах ГУАМ із зовнішніми партнерами, об'єктом з антагоністичними інтересами може вважатися Росія; (3) порядок денний групи є досить розпливчастим, але з тієї ж причини – не є жорстким: існує простір для адаптації і змін, хоча, можливо, ціною самотності; (4) групі бракує потужних, крім пов'язаних з Росією, об'єднуючих чинників, внаслідок чого її діяльність є досить поверховою; (5) через брак відчутних результатів діяльності, застосування до ГУАМ критерію ефективності видається некоректним.

⁴⁹ За словами грузинського учасника грудневого 2005р. засідання Спільноти демократичного вибору, однією з її головних цілей є “побудова вісі демократичних народів, які не бажають залишатися в зоні російського впливу”. Див.: Torbakov, I., ‘Kremlin uses energy to teach ex-Soviet neighbors a lesson in geopolitical loyalty’, *Eurasia Daily Monitor*, 2 Dec. 2005.

⁵⁰ Наприклад, президенти Болгарії, Литви, Польщі та Румунії були присутні на самітах ГУАМ 2005р. та 2006р. в якості або гостей, або спостерігачів.

⁵¹ Єдиним зовнішнім партнером, з ким ГУАМ співпрацює за спеціальною програмою, є США.

VI. Шанхайська організація співробітництва

ШОС була утворена згідно з декларацією, оприлюдненою в Шанхаї 15 червня 2001р. шістьма державами: Китаєм, Казахстаном, Киргизстаном, Росією, Таджикистаном та Узбекистаном⁵². Індія, Іран, Монголія і Пакистан стали державами-спостерігачами з правом присутності на зустрічах ШОС високого рівня. Попри порівняно “юний вік”, ця організація взяла високий темп дій і розвитку. На світовій арені її поява викликала як критику та підозри (особливо з боку правлячих кіл США), так і зацікавленість у приєднанні до неї з боку інших країн (таких, як Афганістан). Водночас, ШОС є однією з найменш прозорих і, можливо, найменш вивчених регіональних організацій з функціями в секторі безпеки. В цьому підрозділі, з метою оцінки характеристик ШОС з позицій як ефективності, так і легітимності, розглядаються характерні риси, історія створення організації, її структура, програма та діяльність⁵³.

Характеристики та походження

ШОС найбільшою мірою відрізняється від міжурядових об'єднань на пост-радянському просторі, оскільки до її складу належить крупна зовнішня сила, Китай, а потенційні нові учасники також розташовані поза межами пост-радянського простору. Організація покриває одну з найбільших географічних територій: від кордону з Польщею до Владивостока та від Білого моря до Південнокитайського моря та кордону з М'янмою. Шість її держав-учасниць і чотири держави-спостерігачі разом володіють 17,5% розвіданих світових запасів нафти, 47-50% відомих запасів природного газу, на їх території проживає близько 45% населення світу⁵⁴.

Об'єднання походить від періоду напруженості у відносинах між Китаєм і Радянським Союзом через проблеми спільного кордону, які після набуття незалежності середньоазійськими республіками в 1992р. перетворилися на багатосторонні проблеми. В 1996р. Китай, Росія і три країни Середньої Азії, що межують з Китаєм – Казахстан, Киргизстан і Таджикистан – підписали Шанхайську угоду про зміцнення довіри у військовій сфері в районі кордону, а згодом, у 1997р. – Угоду про взаємне скорочення збройних сил у районі кордону⁵⁵.

⁵² Декларацію про створення Шанхайської організації співробітництва від 15 червня 2001р. див.: URL <<http://www.sectsc.org>>, Archive 2001.

⁵³ Докладніше про ШОС, а також про позиції ключових держав-учасниць див.: Bales, A.J.K. et al., *The Shanghai Cooperation Organization*, SIPRI Policy Paper no.17 (SIPRI: Stockholm, May 2007), URL <<http://www.sipri.org>>.

⁵⁴ Дані про нафту та природний газ див.: US Department of Energy, Energy Information Administration, World Proved Crude Oil Reserves, 1 Jan. 1980-1981 Jan. 2006 Estimates, URL <<http://www.eia.doc.gov/pub/international/iealf/cruideoilreserves.xls>>; World Crude Oil and Natural Gas Reserves, 1 Jan. 2005, URL <<http://www.eia.doc.gov/pub/international/iea2004/tble81.xls>>; дані про населення див.: US Central Intelligence Agency (CIA), *The CIA World Factbook 2007*, URL <<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/rankorder/2119rank.html>>.

⁵⁵ Про угоди див.: Trofimov, D., ‘Arms control in Central Asia’, Bales, A.J.K. et al., *Armament and Disarmament in the Caucasus and Central Asia*, SIPRI Policy Paper no.3 (SIPRI: Stockholm, July 2003), pp.47-55, URL <<http://www.sipri.org>>.

Цими угодами були передбачені серйозні, конкретні заходи із забезпечення військової стриманості і прозорості вздовж кордону Китаю з чотирма сусідніми державами. Запроваджений спільний режим безпеки сформував перші багатосторонні зв'язки всередині утворення, що згодом отримало назву “Шанхайська п'ятірка”; стабілізації стосунків між його учасниками сприяло укладення ряду двосторонніх угод про делімітацію кордонів, торгівлю і співпрацю. В червні 2001р. ті ж самі країни та Узбекистан (який не має спільного кордону з Китаєм) продовжили інституціоналізацію своїх стосунків, започаткувавши ШОС, і проголосили цілі: “зміцнення взаємної довіри, дружби та добросусідства між державами-учасницями; співробітництво в політичній, економічній і торговельній, науково-технологічній, культурній, освітній, енергетичній, природоохоронній та інших галузях; спільними зусиллями збереження та захист миру, безпеки і стабільності в регіоні; запровадження демократичного, справедливого та раціонального нового міжнародного політичного та економічного порядку”⁵⁶. Установчі документи ШОС засвідчили особливу зацікавленість держав-учасниць у боротьбі з явищами, які вони визначили як “тероризм, сепаратизм та екстремізм”⁵⁷.

Структура

ШОС створювалась її ініціаторами як переважно міждержавна мережа, основу діяльності якої становили щорічні зустрічі глав урядів, міністрів закордонних справ та інших високопосадовців. Більшість держав-спостерігачів (крім Індії) делегують на зустрічі високого рівня представників відповідного рангу. Найчастіше проводяться робочі зустрічі з питань, пов'язаних з безпекою, до яких залучаються, наприклад, експерти з інформаційної безпеки, секретарі національних рад безпеки і глави верховних судів⁵⁸. Є певні ознаки прагнення залучити представників інших секторів політичної діяльності, зокрема, спікерів парламентів (як у травні 2006р.). Центральні органи ШОС, нечисленні та невеликі за розміром, складаються з Секретаріату (з 2004р. розташованого в Пекіні, з постійним персоналом у 30 осіб і початковим бюджетом \$2,6 млн.) і Регіональної антитерористичної структури (ПАТС, *Regional Anti-Terrorist Structure, RATS*). На 2005р. бюджет ШОС був збільшений до \$3,8 млн.⁵⁹ Першим

⁵⁶ Див. Декларацію про створення Шанхайської організації співробітництва (посилання 52).

⁵⁷ Ці визначення містяться у преамбулі Шанхайської конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом, прийнятої у червні 2001р.; див.: URL <<http://www.sectsc.org/html/00093.html>>. За словами Президента Росії В.Путіна, тероризм, сепаратизм та екстремізм китайські лідери визначають як “три лиха”. Див., наприклад, промова Президента В.Путіна “ШОС – нова модель успішного міжнародного співробітництва” від 14 липня 2006р., URL <http://www.kremlin.ru/eng/text/speeches2006/0614/0014_type104017_107007.shtml>.

⁵⁸ ‘The Heads of States support the initiative of Republic of Uzbekistan on holding regular meetings of National Security Council Secretaries of member states of the Organisation’. Tashkent Declaration of Heads of Member States of Shanghai Cooperation Organization, 17 June 2004, URL <<http://www.sectsc.org/html/00119.html>>. Текст див.: URL <<http://www.sectsc.org/html/01108.html>>.

⁵⁹ Лукин А.В., Мочульский А.Ф. “Шанхайская организация сотрудничества: структурное оформление и перспективы развития”, *Аналитические записки МГИМО*, т.2, №4 (февраль 2005г.), с.25.

главою Секретаріату ШОС був колишній Посол КНР у Російській Федерації Чжан Дегуан. 1 січня 2007р. його змінив Б.Нургалієв з Казахстану, який обіймає посаду з новим титулом (Генеральний секретар) до 2009р.⁶⁰ Частина бюджету ШОС направлена до РАТС, започаткованої у 2004р. (після кількох років дискусії між зацікавленими країнами) та розташованої в Ташкенті⁶¹. РАТС відповідає за інформаційний обмін та аналітичну підтримку діяльності служб безпеки держав-учасниць ШОС. Її персонал складається з 30 осіб: по сім – від Китаю і Росії, шість – від Казахстану, п'ять – від Узбекистану, три – від Киргизстану і дві – від Таджикистану⁶². В одній із доповідей стверджувалося, що Росія запропонувала виділити \$0,5 млрд. на зміцнення цього аспекту діяльності ШОС, можливо, за рахунок розширення військової інфраструктури⁶³. Структура, штати і процедури ШОС є предметом постійного широкого перегляду.

З часом інституційна структура організації продемонструвала тяжіння держав-учасниць до економічного співробітництва, особливо, в галузях енергетики та інфраструктури. В жовтні 2005р. учасники організації заснували Міжбанківське об'єднання ШОС⁶⁴, а у 2006р. – Ділову раду ШОС, на презентації якої зібралися 500 бізнесменів⁶⁵.

Порядок денний

Хоча головною сферою діяльності ШОС визначена безпека, організація ніколи не характеризувала себе (і не діяла) як військовий альянс, на зразок НАТО⁶⁶. Російський Президент В.Путін “публічно відкинув будь-яку можливість проведення військових операцій під егідою ШОС”⁶⁷. Важливо також відзначити, що перша зустріч міністрів оборони ШОС відбулася лише у квітні 2006р. Двома головними складовими порядку денного організації є: зміцнення взаємної довіри, стабілізація та уникнення конфліктів, що було головним завданням

⁶⁰ Joint Communiqué of the Meeting of the Council of Heads of Member States of the Shanghai Cooperation Organization, Shanghai, 15 June 2006, URL <http://www.sectsc.org/news_detail.asp?id=938&LanguageID=2>.

⁶¹ Про РАТС див.: Maksutov, R., ‘The Shanghai Cooperation Organization: a Central Asian perspective’, SIPRI Project Paper, p.11, URL <<http://www.sipri.org/contents/worldsec/eurosec.html>>. Див. також: China–Eurasia Forum (CEF), *CEF Monthly*, Jan. 2004, URL <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/CEF/CEF_January.pdf>; Huasheng, Z., ‘The SCO in the last year’, *CEF Quarterly*, July 2005, p.10, URL <<http://www.chinaeurasia.org/Newsletter.html>>.

⁶² ‘The Shanghai Cooperation Organisation: internal contradictions’, *IISS Strategic Comments*, vol.12, no.6 (July 2006), URL <<http://www.iiss.org/stratcom>>.

⁶³ Sysoev, G., ‘SHOS v. NATO’ [SCO v. NATO], *Kommersant*, 15 June 2006, URL <<http://www.kommersant.com/doc.aspx?id=520&id=682211>>.

⁶⁴ Підписання Угоди про Міжбанківське об'єднання ШОС схвалене в жовтневому 2005р. Спільному комюніке Московського засідання Ради глав урядів держав-учасниць ШОС; див.: URL <<http://www.sectsc.org/html/00648.html>>.

⁶⁵ Wei, Y., ‘Summit ascent: Shanghai Cooperation Organization charts its future’, *Beijing Review*, vol.49, no.26 (29 June 2006), URL <<http://www.bjreview.com.cn/06-26-e/w-1.htm>>.

⁶⁶ Weitz, R., ‘Shanghai summit fails to yield NATO-style defence agreement’, *Jane's Intelligence Review*, vol.18, no.8 (Aug. 2006), pp.40-43.

⁶⁷ Trenin, D., ‘Russia and the Shanghai Cooperation Organization: a difficult match’, *CEF Quarterly*, July 2005, p.26.

“Шанхайської п’ятірки” і виконується на практиці шляхом постійних взаємних інспекційних перевірок прикордонних військ; протидія не лише таким нетрадиційним загрозам, як міжнародний тероризм, але й внутрішнім заколотам та інакомисленню. Однак, зростаюче занепокоєння викликає той факт, що всі члени організації демонструють виразні мілітаристські підходи до боротьби з “новими загрозами”, а головними заходами ШОС, про які найчастіше повідомляється, є навчання із застосуванням збройних сил в операціях за антитерористичними або подібними сценаріями. Такими були, зокрема, спільні китайсько-киргизькі навчання 2002р., багатосторонні навчання 2003р. за участі всіх, крім Узбекистану, учасників ШОС, крупні китайсько-російські навчання в серпні 2005р., за якими спостерігали решта держав-учасниць ШОС⁶⁸, а також багатосторонні навчання на території Узбекистану у 2006р., з акцентом на ролі підрозділів спеціального призначення та силових структур⁶⁹. У 2007р. Росія проводить ще одне крупне антитерористичне навчання на кордоні з Казахстаном. Конвенція ШОС про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом, схвалена у 2001р. як один з основоположних документів організації, передбачає, однак, багатостороннє співробітництво в багатьох різних формах, починаючи з накопичення через РАТС відповідної розвідувальної інформації⁷⁰. Враховуючи закритий характер подібної діяльності, стороннім спостерігачам важко оцінити, наскільки далеко держави-учасниці можуть вийти за межі формальних завдань, і наскільки переконливим є продовження застосування двосторонності для досягнення дійсно важливих цілей.

Іншою важливою сферою компетенції ШОС є економіка, і тут домінує Китай, спонуканий інтересами як використання регіонального ринку для власного експорту, так і забезпечення себе новими резервами нафти та газу (та надійної інфраструктури їх доставки). Наприкінці 2003р. Прем’єр-міністр Китаю Вен Дзябао запропонував створити в рамках ШОС зону вільної торгівлі, і хоча поки вона не приваблює менших партнерів (через побоювання, що китайські товари заповнять їх ринки), зараз з’явилася спільна узгоджена мета – створити до 2020р. зону, сприятливу для вільного обігу продукції, капіталу, технологій і послуг⁷¹. У 2002р. започаткований форум ШОС з питань інвестицій і розвитку енергетичної галузі, а у 2004р. створені чотири робочі групи з наступних питань: електронної торгівлі; роботи митниць; перевірки якості товарів та уніфікації стандартів; інвестиційного співробітництва. На Шанхайському саміті 2006р. ШОС і Євразійське економічне співтовариство (*Eurasian Economic Community*) підписали меморандум про спільні завдання з покращення співробітництва в галузях енергетики і транспорту з метою активізації

⁶⁸ Докладніше див.: de Haas, M., ‘Russian–Chinese military exercises and their wider perspective: power play in Central Asia’, Clingendael Institute, Conflict Studies Research Centre, Russian Series 05/51 (Defence Academy of the United Kingdom: Swindon, Oct. 2005), URL <[http://www.defac.ac.uk/colleges/csrc/documentlistings/russian/05\(51\)MDH3.pdf](http://www.defac.ac.uk/colleges/csrc/documentlistings/russian/05(51)MDH3.pdf)>.

⁶⁹ Weitz (посилання 66), p.42.

⁷⁰ Див. посилання 57.

⁷¹ Лукин, Мочульський (посилання 59), с.21-22.

регіональної торгівлі⁷². На перший погляд, економічним інтересам усіх сторін найбільшою мірою відповідає зростання обсягів інвестицій Китаю до менш розвинутих країн регіону, спільне фінансування потреб нових енергетичних і транспортних вузлів і маршрутів, але ознаки відчутного прогресу на обох напрямках ще відсутні. Тоді, як окремі спостерігачі висловлюють побоювання, що ШОС буде використовуватися для створення ексклюзивного енергетичного картелю, застосування як Казахстаном, так і Росією (найкрупнішими поставальниками енергоресурсів) тактики нацьковування клієнтів один на одного, робить такий сценарій малоймовірним у найближчій перспективі – навіть якщо структури ШОС будуть здатні виконувати таку значну роль. Реально, всі без винятку члени ШОС досі не є самодостатніми у плані технологій, інвестиційних ресурсів і ринкового потенціалу, необхідних для підтримання високих темпів розвитку, яких потребують їх недостатньо розвинуті економіки.

Загальна оцінка

Багато оцінок ШОС грішать радикалізмом, визначаючи її як злісну “анти-натовську” організацію, або ігноруючи її через явну декоративність. Застосовуючи наведені в цьому дослідженні критерії, можна дійти цілком прозаїчного висновку: ця організація, як і будь-яка інша, має і сильні, і слабкі сторони. На макрорівні безпеки, ШОС (подібно до попереднього Шанхайського процесу), можливо, відіграла свою роль, дозволивши сучасним Китаю і Росії співіснувати та будувати свої відносини із середньоазійськими державами без видимих конфліктів. ШОС не переймалася ні активним врегулюванням конфліктів у гарячих точках Середньої Азії, ні загальним оборонним реформуванням, але, очевидно, набула певного рівня координації та сумісності збройних сил і служб безпеки своїх учасників у плані їх можливого антитерористичного застосування. В рамках організації розроблені спільні програми для відповідних секторів внутрішньої і функціональної безпеки, а також розглядаються такі надзвичайно актуальні для економічної безпеки теми, як співробітництво в галузях енергетики та інфраструктури. Набагато скромнішими або відверто негативними є здобутки ШОС у справі належного управління та побудови демократії. Усі її члени є державами з авторитарними режимами – від “керованої демократії” до диктатури. Політичні заходи та методи антитерористичної діяльності ШОС можна з легкістю застосувати для будь-якого виду насильства (включаючи стримування та переслідування суб’єктів, які вимагають місцевої автономії). Широка громадськість держав-учасниць практично позбавлена впливу на роботу ШОС або навіть, у більшості випадків, інформації про неї. Як висловився один з авторів, “ШОС є організацією, що не має нормативних засад, і завдяки чітким гарантіям невтручання у внутрішні справи, є особливо привабливою для авторитарних режимів у регіоні”⁷³.

⁷² Євразійське економічне співтовариство створене в жовтні 2000р. Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Росією і Таджикистаном; у 2006р. до них приєднався Узбекистан; див.: URL <<http://www.evrases.com/>>.

⁷³ White, A., ‘Guiding the “near abroad”–Russia and the Shanghai Cooperation Organization’, *CEF Quarterly*, July 2005, p.29, URL <http://www.chinaeurasia.org/files/CEF_Quarterly_August_2005.pdf>.

Застосовуючи більш детальні критерії легітимності та ефективності, важко сказати, що членство в ШОС є примусовим чи стиль її діяльності є гегемоністським. Могутність Китаю і Росії (хоча перевага поступово переходить до Китаю) створюють у групі двовладдя, дещо схоже на моделі співробітництва в Європі та Південній Америці. Багато нинішніх держав-спостерігачів продемонстрували зацікавленість в офіційному членстві, що стримується, схоже, лише браком консенсусу всередині організації стосовно переваг розширення⁷⁴. Середньоазійські держави-учасниці ШОС є *прохачами* в усіх смислах (крім Казахстану з його нафтою і газом), але участь у ШОС дає їм символічне визнання та рівність і може реально допомогти їм у їх глобальній політиці “балансування”. Повчальною є історія з базами США: на липневому 2005р. саміті ШОС в Астані була висунута вимога розробити графік виводу американських військ і демонтажу об’єктів, розміщених у Середній Азії за часів першої фази конфлікту в Афганістані⁷⁵. Коли незабаром Узбекистан повідомив США про необхідність згорання їх бази на його території, це виглядало як логічне завершення цієї історії⁷⁶. Своєю чергою, Киргизстан дозволив США залишити базу в Манасі (поблизу Бішкека, столиці Киргизстану), але зрештою дав зрозуміти, що хоче підвищити ціну за користування нею⁷⁷. Сумнівно, щоб еліти Середньої Азії, які бажають збалансованого розвитку зв’язків із Заходом, будуть вільні у своєму виборі, доки члени ШОС демонструють свою “лояльність” до більш географічно близьких партнерів⁷⁸. У будь-якому разі, на Шанхайському саміті ШОС 2006р. про “принцип Астани” стосовно іноземних баз більше нічого сказано не було.

Ця остання деталь стосується також судження про те, чи буде ШОС свої стратегічні відносини з рештою світу на антагонізмі інтересів. Президент Китаю Ху Дзіньгао сказав, що “ШОС створена для зміцнення регіональної стабільності, а не для протидії з США”⁷⁹ – цим висловленням не варто нехтувати, враховуючи як насторогу Росії і Китаю стосовно один одного, так і їх занепокоєння ризиком хаосу в Середній Азії та Афганістані. Очевидно, що офіційною спільною політикою ШОС є протидія будь-якій “монополії і домінуванню в міжнародних справах”⁸⁰. Два найкрупніші учасники ШОС прагнуть

⁷⁴ Попри попередження і претензії з боку США перед Шанхайським самітом 2006р. стосовно можливого членства в організації Ірану, держави-учасниці домовилися залишити на невизначений термін ситуацію такою, якою вона є. Держави Середньої Азії виступають проти допуску інших країн до розподілу можливих економічних вигод і водночас – ускладнення порядку денного; Росія не дозволить вступу Монголії, улюбленого кандидата Китаю, без відповідних кроків назустріч Ірану.

⁷⁵ Declaration of Heads of Member States of Shanghai Cooperation Organization, Astana, 5 July 2005, URL <http://english.scosummit2006.org/en_bjzl/2006-04/21/content_145.htm>, section II.

⁷⁶ Докладніше див.: Lachowski (посилання 27).

⁷⁷ Спочатку Киргизстан запропонував збільшити ренту з \$2 млн. до \$207 млн. Сторони погодилися на сумі \$150 млн. “у вигляді загальної допомоги та компенсації”. Див.: Sands, D.R., ‘U.S., Kyrgyzstan reach deal on air base payment’, *Washington Times*, 15 July 2006, URL <<http://www.washingtontimes.com/world/20060714-100731-3908r.htm>>.

⁷⁸ Maksutov (посилання 61), pp.12-13.

⁷⁹ Dyer, G., ‘Iran leader hits at intrusion in region’, *Financial Times*, 16 June 2006, p.4.

⁸⁰ Declaration of Heads of Member States of Shanghai Cooperation Organization (посилання 75).

зберігати власну незалежність від США, виступати в ролі альтернативних регіональних лідерів і (певною мірою) глобальних сил та обмежити прояви (чи, принаймні, наслідки) стратегічної присутності США в їх власному тилу. Водночас Китай і Росія продовжують шукати порозуміння зі США в інших аспектах, наприклад, солідарності в боротьбі з тероризмом. На практиці, ШОС не заперечує розширенню ролі ОБСЄ, Євроатлантичного партнерства НАТО та ЄС у Середній Азії – для всіх цих інститутів головними стримувальними чинниками є їх власні обмеження та нерішучість. Найбільш очевидним негативним аспектом відносин ШОС із зовнішнім світом є її недостатньо розвинуте співробітництво з більшістю інших регіональних інститутів (чи окремими країнами Заходу)⁸¹.

Швидким зростанням і створенням нових мереж і механізмів ШОС продемонструвала свою гнучкість. Важливість питань, що постають на її порядку денному (зокрема, енергетика та економічний розвиток загалом), а також прагнення інших держав приєднатися до неї дають підстави вважати, що її вплив продовжуватиме зростати, а збіг обставин, здатний її зруйнувати, важко уявити. Якщо і є такий ризик, то він полягає лише в загальній безперспективності спроб членів ШОС стримати зміни та загрози застосуванням репресій і маніпуляцій. Інцидент в Андіжані (Узбекистан) у травні 2005р. був лише одним з нагадувань, що така тактика в перспективі збільшує ризики потужнішого вибуху з широкими регіональними наслідками⁸². Для підвищення конструктивної ролі в розв'язанні цієї найбільш характерної для Середньої Азії проблеми, ШОС має перетворитися на організацію, що представляє не лише елітарні інтереси її членів. Замість блокування зовнішніх впливів чи спекуляцій на них, ШОС могла б допомогти відкрити регіон для іноземної присутності. Однак, щоб уявити сьогодні такий рівень гнучкості цієї організації, треба бути великим оптимістом.

Самим фактом свого існування ШОС реалізує головні цілі – уникнення конфліктів і налагодження мирного діалогу між її членами. З огляду на це, баланс витрат і результатів ШОС як організації можна вважати позитивним. Несприятливими чинниками є, мабуть, обережність найкрупніших її учасників у наданні більш-менш суттєвих коштів або інших ресурсів на діяльність організації, а також недорозвинутість її центральних інститутів.

VII. Висновки

У багатьох частинах світу прогресує співробітництво в секторі регіональної безпеки між групами невеликих і середніх держав. З іншого боку, регіони поблизу Китаю та Індії відчувають проблеми через антагоністичне або гегемоністське ставлення цих “велетнів” до принаймні деякого із своїх сусідів. Успіх

⁸¹ ШОС підписала меморандуми про порозуміння з АСЕАН (*Association of South East Asian Nations*) та СНД, а також отримала статус офіційного спостерігача при Генеральній Асамблеї ООН.

⁸² Про інцидент в Андіжані, коли узбецькі правоохоронці стріляли по демонстрантах, див.: Tarzi, A., ‘Afghanistan: inconsistencies in the state of the war on terrorism’, Radio Free Europe/Radio Liberty, URL <<http://www.rferl.org/featuresarticle/2005/07/ef308e31-84dd-478d-a2c8-fb6440433939.html>>.

кількох об'єднань, до складу яких належить найпотужніша в сучасному світі держава – Сполучені Штати, – можна пояснити впливом специфічних чинників: демократичною, заснованою на консенсусі, природою НАТО, Угоди про північноамериканську зону вільної торгівлі (*North American Free Trade Agreement*) та Організації американських держав (*Organization of American States*), а також існуванням потужних, подібних до Китаю, противаг у таких структурах Тихоокеанського регіону, як Організація азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва (*Asia-Pacific Economic Cooperation*).

З огляду на це, три пов'язані з безпекою об'єднання на території колишнього Радянського Союзу та ШОС, яка приєднує до цього регіону Китай, утворюють унікальну сукупність. Вони продовжують існувати, принаймні, за мінімальних рівнів ефективності та попри надто асиметричну вагу Росії; хоча не випадково ШОС, де Китай врівноважує вплив Росії, є найбільш енергійною організацією, попри недемократичний (чи недостатньо демократичний) характер правлячих режимів держав-учасниць, – а можливо, й завдяки цьому. Ці відхилення від норми спокушають до вилучення із сучасного аналізу всі чотири розглянуті в цьому розділі об'єднання, як такі, що не мають будь-якої реальної мети або, якщо й мають, то лише негативну. Було б також неважко віднести всіх їх, крім ГУАМ, до старомодних утворень, найбільш близьких до таких зразків часів холодної війни, як Організація Варшавського договору чи недовговічний китайсько-радянський союз після 1945р.

Подібні погляди з легкістю можна назвати поверховими, але важче з певністю їх спростувати – через брак незалежних, особливо західних, досліджень і непрозорість цих чотирьох об'єднань. Проте, наведені в цьому розділі результати аналізу дозволяють припустити, що проблема є більш складною. По-перше, будь-яке спрощене посилення на російський тиск може бути спростоване наступними доводами: ОДКБ заснована на консенсусному принципі ухвалення рішень; головними обмежувальними чинниками є прихильність до двосторонніх відносин та егоїзм самої Росії; дедалі більш прозахідні Грузія та Україна залишаються учасницями СНД; найменш дієздатним виглядає антиросійський ГУАМ. По-друге, хоча лише ГУАМ в усіх аспектах є прозахідною організацією, назвати будь-яке інше з цих чотирьох об'єднань “антинатовським” було б помилкою, оскільки важливі умови їх мотивації і політики визначаються переважно їх власними інтересами, зокрема: стабілізація китайсько-російських відносин, уникнення відкритої війни між Росією і колишніми радянськими республіками, офіційне визнання суверенітету останніх, створення в Середній Азії меж для збалансованих дій. Все це – не такі вже погані речі для міжнародного миру та безпеки.

Чим СНД, ОДКБ і ШОС явно не відповідають очікуванням Заходу? Тим, що вони ставлять стабільність вище за цінності демократії, відкритості, прав людини та навіть розглядають верховенство прав людини як загрозу безпеці. Проте, це не завадило їм розробити адекватну вимогам ХХІ сторіччя політику безпеки, зокрема в галузях боротьби з тероризмом і торгівлею наркотиками, а ШОС – обрати добре обґрунтований (хоча, можливо, егоїстичний і навряд чи заснований на консенсусі) підхід до забезпечення економічного розвитку. Жодне з розглянутих об'єднань не має вражаючого дисбалансу між витратами

та результатами, але ця рівновага може бути результатом уникнення ними багатьох проблем завдяки їх нетривалому існуванню. Тому в оцінках було б занадто необачним обмежувати терміни їх існування чи навіть шукати серед них переможця. Зараз вони визначають організаційні межі (навіть нечіткі та хиткі) між сферою, де панує західний стиль інституційного управління, та східно-євразійським простором, що рухається іншим шляхом. Не можна зневажати тим, що вмінь їх лідерів вистачить для підтримання існуючого стану справ протягом ще певного часу; або навіть тим, що внутрішньополітичні трансформації могли б перетворити, принаймні деякі з цих об'єднань, на інструмент досягнення більш високих і неантагоністичних іншим інтересів – хоча треба бути оптимістом, щоб закладатися на це. Альтернативами можуть бути або поступове поширення на Середню Азію впливу західних інститутів, або повернення до періоду структурної недостатності та фактичного безладдя, можливо, із збереженням російсько-китайського мирного співіснування на звуженій двосторонній основі.

Звичайно, повне уявлення про такі об'єднання неможливо створити, не враховуючи їх взаємодію в секторі безпеки з рештою світу. На сьогодні СНД, ОДКБ, ШОС і ГУАМ, не маючи зв'язків з іншими регіональними спільнотами, крім, можливо, стосунків суперництва та недовіри, відхилилися від світових норм. По суті, це є лише симптомом відсутності чіткої, стабільної і позитивної згоди у сфері безпеки між Китаєм і Росією, з одного боку, та євроатлантичною спільнотою або їх незахідними сусідами в Західній, Південній і Південно-Західній Азії – з іншого. Якщо б ці чотири об'єднання були дійсно сильними, то з'явилася б зацікавленість в їх здатності стати на шлях вирішення цього питання. Але, з іншого боку, саме через їх державоцентричність і політично зумовлену природу, вони навряд чи можуть вважатися значною перешкодою для цього. Мабуть, найкраще, що можна сказати на адресу всіх чотирьох організацій – що з певною мірою лукавства може розглядатися як данина, яку “порок платить доброчесності” (Франсуа де Ларошфуко), – вони надали окремим, менш демократичним державам шанс дізнатися про багатонаціональні та інтеграційні методи, що пропонують найкращу можливість впоратися в майбутньому з проблемами світової безпеки.

5. Демократична підзвітність розвідувальних служб

ХАНС БОРН, ЯН ЛІ*

I. Вступ¹

Хоча, як кажуть, шпигунство є однією з найдавніших професій, але підзвітність розвідки є явищем нещодавнім. До середини 1970-х років – попри необхідність хоча б якого нагляду за розвідувальною діяльністю – майже в усіх демократичних державах (не кажучи вже про диктаторські) вона вважалася винятково справою виконавчої влади². Раніше парламентарі навряд чи могли отримати інформацію про діяльність розвідувальних служб або мали можливості впливу на них.

До 1970-х років розвідувальні служби багатьох країн, наприклад, Великої Британії, функціонували на підставі винятково директив виконавчої влади, тому будь-якої юридично обгрунтованої необхідності отримання парламентської згоди стосовно структури і спеціальних повноважень цих служб не було³. У США ця ситуація почала змінюватися від середини 1970-х років, коли Конгрес США, шокований скандалами, пов'язаними зі стеженням за учасниками руху протесту проти війни у В'єтнамі і оприлюдненням інформації про незаконні таємні операції Центрального розвідувального управління (ЦРУ, *Central Intelligence Agency, CIA*), ухвалив важливий закон, згідно з яким на нього була покладена ключова функція – нагляд за розвідкою, а також створені інші

¹ Матеріали цього розділу ґрунтуються на наступних працях: Born, H. and Leigh, I., *Making Intelligence Accountable: Legal Standards and Best Practice for Oversight of Intelligence Agencies* (Publishing House of the Norwegian Parliament: Oslo, 2005); Born, H., Johnson, L.K. and Leigh, I. (eds), *Who's Watching the Spies? Establishing Intelligence Service Accountability* (Potomac Publishers: Dulles, Va., 2005). Обидві праці є частинами ширшого дослідження *Making Intelligence Accountable* Женевського Центру демократичного контролю над збройними силами (*Centre for the Democratic Control of Armed Forces, DCAF*) та Центру з прав людини Даремського Університету (*Human Rights Centre*), за підтримки Комітету з контролю над розвідкою Парламенту Норвегії. Про проект див.: URL <http://www.dcaf.ch/handbook_intelligence/>.

² Винятки підтверджують правило: Нідерланди та Німеччина започаткували парламентський контроль раніше, в 1953р. та 1956р., відповідно.

³ До 1989р. єдиним джерелом офіційної інформації про британські служби безпеки і розвідки була так звана директива Максвелла-Файфа (*Maxwell-Fyfe directive*), названа на честь міністра внутрішніх справ Великої Британії, який видав цей документ у 1952р. Див.: *Lord Denning's Report*, Command Paper 2151 (Her Majesty's Stationery Office: London, Sep. 1963).

* Автори висловлюють подяку за цінні коментарі дослідникам і редакторам СІПРІ; науковому співробітнику Женевського Інституту міжнародних відносин (*Graduate Institute for International Relations*) Т.Ветцлінгу (*Thorsten Wetzling*); а також практиканту DCAF Ф.Йенсену (*Fairlie Jensen*).

механізми парламентського контролю. Реформи почалися в Австралії і Канаді, а найбільшої інтенсивності цей процес набув у 1980-х роках. Після завершення холодної війни почалася чергова фаза розвитку нагляду за розвідкою – посткомуністичні країни (багато з яких за підтримки і стимулювання Заходу) здійснили реформування розвідувальних служб шляхом запровадження законного контролю над цими службами з боку уряду та парламенту⁴.

Таблиця 5.1. Законодавча структура контролю над діяльністю служб безпеки і розвідки

Елементи контролю

Підпорядкування служб безпеки і розвідки органам виконавчої влади (наприклад, кабінету міністрів, генеральній інспекції, координаційним органам високого рівня), запобігаючи при цьому можливості зловживань з боку міністерств

Повноваження парламенту, особливо спеціальних парламентських комітетів з нагляду за розвідувальними службами

Затвердження видатків і виділення державних коштів

Сталість мандатів спеціальних органів і сфер(и) їх діяльності

Внутрішній контроль та управління службами

Контроль над політично чутливими питаннями, зокрема, таємними операціями та міжнародним співробітництвом

Механізм звітності перед урядом, парламентом і широкою громадськістю

Призначення і звільнення керівників служб

Визначення будь-яких спеціальних чи виняткових повноважень, якими користуються служби

Роль незалежних структур: служби фінансового аудиту, судів, механізмів подання позовів (типу омбудсменів), трибуналів, спостережних рад органів захисту інформації

Джерело: відомості взяті з проекту *Making Intelligence Accountable* Женевського Центру демократичного контролю над збройними силами (*Centre for the Democratic Control of Armed Forces, DCAF*): Born, H. and Leigh, I., *Making Intelligence Accountable: Legal Standards and Best Practice for Oversight of Intelligence Agencies* (Publishing House of the Norwegian Parliament: Oslo, 2005), pp.121-129.

Чому різні держави одна за одною переглядають свої старі звички – приховувати від громадськості діяльність розвідувальних служб? У багатьох країнах скандали у сфері розвідки спричинили зміни в керівництві розвідувальних служб. Так було в Австралії, Канаді, Норвегії та США, де парламентські і громадські слідчі комісії виявляли факти порушення прав людини та домагалися створення систем посиленого нагляду за розвідувальною діяльністю⁵. Конституційні реформи (наприклад, у Південній Африці), перехід до демократії (в Аргентині, Південній Кореї і Польщі) та судові позови громадян (у Великій Британії, Нідерландах і Румунії) спонукали уряди до запровадження громадського контролю над розвідувальними службами. Станом на 2006р., законодавчо визначений демократичний парламентський контроль над

⁴ Leigh, I., 'More closely watching the spies: three decades of experiences', eds Born, Johnson and Leigh (посилання 1), pp.3-4.

⁵ Leigh (посилання 4), pp.3-5.

розвідками став міжнародною нормою в демократичних державах і отримав підтримку з боку таких міжнародних організацій, як Парламентська асамблея Ради Європи та Парламентська асамблея Західно-Європейського Союзу⁶.

Після терористичних нападів на США 11 вересня 2001р. виникли безліч нових чи реанімованих побоювань з приводу професійності розвідувальних служб Заходу та ризику спотворення їх ролі та результатів діяльності через надмірний вплив політики⁷. Окремі країни вдалися до публічних і спеціальних парламентських розслідувань невдач і посадових зловживань у розвідувальних службах, особливо, під час підготовки і здійснення операцій в Афганістані та Іраку. Найбільш яскравими прикладами є: створення Конгресом “Комісії 9/11” у США; діяльність Слідчої комісії Хаттона (*Hutton Inquiry*) у Великій Британії і Комісії з розслідування справи М.Арара (*Arar Commission*) в Канаді; проведення спеціального парламентського дізнання в Німеччині; парламентський запит у Нідерландах на проведення слідства з приводу звинувачень у тортурах, застосованих представниками військової розвідки і служби безпеки в Іраку⁸. Згадані спеціальні розслідування свідчать, що політичні лідери вже не вважають достатнім проведення внутрішніх слідчих дій і готові задовольнити вимогу запровадження ширшого громадського контролю.

У цьому розділі увага зосереджується на досвіді окремих держав із запровадження демократичного контролю над діяльністю розвідувальних служб; підставою для оцінки цього досвіду є матеріали дослідницького проекту, в якому порівнюються рівні підзвітності розвідки в різних країнах⁹. Аналізується досвід

⁶ Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Recommendation 1713/2005, 23 June 2005, URL <<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta05/EREC1713.htm>>; Western European Union Assembly, Resolution 113, 4 Dec. 2002, URL <http://www.assembly-weu.org/en/documents/sessions_ordinaires/pv/2002/pv09.php#P225_15553>.

⁷ Див.: Дунай П., Ляховскі Ж. “Євроатлантична безпека та інституції”, а також Гутрі Р., Харт Дж., Кулау Ф. “Ситуація в галузі хімічної і біологічної зброї та контроль над озброєннями”, *Щорічник СІПІРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.37-69 і с.619-643, відповідно.

⁸ Національна Комісія у справах терористичних нападів на США, відома також під назвою Комісія Кіна (*Kean Commission*), розслідувала обставини, що призвели до нападів, а також проаналізувала готовність країни до таких нападів і негайного реагування на них. Див.: URL <<http://www.9-11commission.gov/>>. Комісія з розслідування обставин смерті д-ра Д.Келлі (відома також як комісія Хаттона) досліджувала обставини загибелі д-ра Келлі в контексті спорів і обговорень питання, чи достатніми за повнотою та якістю були документи британського Уряду стосовно ймовірного володіння Іраком зброєю масового ураження для виправдання урядової заяви про загрозу національній безпеці Великої Британії з боку режиму С.Хусейна. Див.: URL <<http://www.the-hutton-inquiry.org.uk/>>. Див. також сайт Комісії з розслідування дій канадських посадовців стосовно М.Арара: URL <<http://www.ararcommission.ca/>>. Текст мандата Комітету з розслідувань Парламенту Німеччини від 7 квітня 2006р. див.: URL <http://www.bundestag.de/ausschuesse/ua/1_ua/auftrag/auftrag_engl.pdf>. Публічне розслідування в Нідерландах почалося після скандальних повідомлень у пресі про те, що працівники військової розвідки і служби безпеки Нідерландів застосовували до підозрюваних іракців (в Іраку) методи допиту, що перетворювалися на тортури. Див.: Hoedeman, J. and Koelé, T., ‘Kabinet gelast onderzoek ontsporingen in Irak’ [Cabinet requests investigation into derailments in Iraq], *De Volkskrant*, 19 Nov. 2006.

⁹ Див. посилання 1.

демократичних держав, де законодавчий орган визначив нормативно-правові засади діяльності розвідувальних служб і запровадив нагляд за ними. Розглянуті приклади Аргентини, Боснії і Герцеговини, Великої Британії, Канади, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Південної Африки, Польщі, США та Угорщини.

Доречними є два наступні коментарі стосовно рамок дослідження та визначень. Насамперед, як випливає з наведеного вище, першим кроком до належного нагляду є створення нормативно-правової бази, затвердженої легітимним представницьким органом, де в чітких і відкритих для обговорення термінах визначаються головні заходи, подібні до вміщених у таблиці 5.1. У цьому розділі аналізуються особливо важливі для організації нагляду аспекти імплементації нормативно-правової бази, яка, припускається, вже існує¹⁰.

По-друге, – і це є особливо характерним у сучасних умовах, коли уряди та суспільства стикаються з численими ризиками в різних сферах, – постійно розширюється перелік органів влади, що не є розвідувальними службами, які збирають, аналізують і використовують для своїх специфічних потреб матеріали, що підпадають під визначення розвідувальних¹¹. Військова розвідка є широко відомою спеціальною сферою діяльності (і досить часто конкурентом цивільних спецслужб), а “комерційна розвідка” має власну та досить специфічну спрямованість. Крім того, поліція, митні, імміграційні служби, служби безпеки транспорту та навіть служби соціального страхування дедалі більше залучаються до діяльності з елементами розвідувальної. Через обмежений обсяг цього розділу, в ньому не розглядається більш загальний контекст, але порушуються очевидні питання стосовно адекватності, послідовності та обґрунтованості демократичних норм та управління наглядом за зазначеними суб’єктами і їх діяльністю. Це є важливим предметом для наступних досліджень і дебатів.

Головні проблеми нагляду є центральною темою підрозділу II. В підрозділах III, IV і V розглянуті і проаналізовані три головні види нагляду: з боку виконавчої влади, парламенту та незалежних організацій. В цьому дослідженні нагляд розглядається як засіб забезпечення підзвітності служб безпеки і розвідки за прийняті рішення та діяльність. У підрозділі VI наведені висновки.

II. Проблема нагляду

Розвідка є життєво важливою потребою в забезпеченні діяльності сучасних урядів. Окремі держави вважають, що можуть обійтися без служби зовнішньої розвідки, але жодна з держав не є настільки захищеною від тероризму чи надмірної допитливості сусідів, щоб дозволити собі відмовитися від служби внутрішньої безпеки. Існують дві базові схеми організації служб безпеки і розвідки. Перша передбачає поєднання в одному агенстві функцій зовнішньої розвідки і внутрішньої безпеки (наприклад, у Боснії і Герцеговині,

¹⁰ Відповідне законодавство країн, про які тут ідеться, можна знайти в Інтернеті. Конкретні посилання на відповідні закони наводяться в підрозділах, де обговорюється досвід відповідних країн.

¹¹ Про оцінки ризиків урядом і громадськістю див. Вступ цього видання.

Іспанії, Нідерландах і Туреччині). За другою – створюються окремі органи внутрішньої безпеки та зовнішньої розвідки з відокремленими чи дублюючими територіальними повноваженнями (як у Великій Британії, Німеччині, Польщі, США та Угорщині). Попри варіації в організаційній структурі чи державному регулюванні спецслужб, у всіх країнах світу існують спільні проблеми підзвітності діяльності органів безпеки і розвідки.

Секретність чи прозорість?

Головна проблема нагляду за розвідувальною діяльністю полягає в дилемі – як забезпечити демократичний контроль над здійсненням функцій держави та державними інститутами, які є життєво важливими для існування і процвітання держави та водночас мають діяти в умовах певного рівня виправданої секретності.

Загальновідомо, що в галузі безпеки і розвідки, на відміну від багатьох інших галузей діяльності держави, офіційна інформація та діяльність можуть бути прозорими лише до певної межі – інакше відповідні операції, джерела інформації та засоби будуть піддані ризику. Це дає підстави припустити, що розповсюджена модель нагляду за іншими сферами урядової діяльності має бути адаптована до особливостей сектору безпеки і розвідки, тим більше, що потреба в жорсткому контролі є не меншою, а навіть більшою, ніж у більш звичних галузях, таких, як освіта або соціальне забезпечення.

Необхідна секретність навколо безпеки і розвідки створює ризик стимулювання та приховування незаконних та етично сумнівних методів роботи відповідних структур. Через проникнення спецслужб до політичних партій, профспілок чи громадських рухів в інтересах безпеки і розвідки може бути зруйнований весь демократичний процес. Права на особисте життя величезного числа людей можуть порушуватися шляхом збору, зберігання та поширення інформації (як правдивої, так і спотвореної) про конкретних осіб. При цьому, неефективне управління та корупція можуть залишитися непоміченими. Починаючи з вересня 2001р., через залучення дедалі ширшого кола країн до багатостороннього співробітництва розвідувальних служб у боротьбі з тероризмом, посилюється і ризик потрапляння інформації до режимів, які можуть використати її в деструктивних цілях – це питання розглядається в підрозділі III. Зрештою, але не останньою чергою, порушення прав людини або міжнародного права, скоєні розвідувальними службами окремої держави за кордоном, можуть як зашкодити її міжнародній репутації, так і спровокувати погіршення міждержавних відносин. Крім того, оприлюднення інформації про таємні операції може зашкодити відносинам з країнами, в яких здійснюються згадані операції чи проти яких вони спрямовані.

Спокуса для політичних діячів

У сучасних державах служби безпеки і розвідки відіграють надзвичайно важливу роль у підтриманні внутрішньої, оборонної і зовнішньої політики уряду, надаючи та аналізуючи відповідну інформацію та протидіючи виявленим

загрозам. При цьому, критично важливими аспектами є не лише внутрішній контроль, а наявність демократичного нагляду з боку обраних політиків за діяльністю цих служб і посадовців, які виконують специфічні функції. Проте, існує реальна загроза спокуси політичних діячів використати інформаційні ресурси спецслужб (про політичних опонентів) або їх виняткові повноваження (наприклад, на таємне проникнення до приміщень і встановлення прослуховуючих пристроїв) на користь внутрішньополітичних інтересів. У цьому сенсі має бути гарантовано усунена можливість збору інформації для дискредитації національних політичних суб'єктів і політичних рухів чи впливу на них. З огляду на це, добре організована діяльність наглядових органів спрямована на унеможливлення політичного впливу на служби безпеки і розвідки, не ізолюючи їх від контролю з боку виконавчої влади. Загалом, у демократичних країнах цей парадокс розв'язується двома способами: по-перше, збалансуванням прав і відповідальності спецслужб та їх політичного керівництва; по-друге, створенням механізмів контролю поза виконавчою гілкою влади (див. підрозділи IV та V про парламентський нагляд і незалежні органи, відповідно).

Проблеми нагляду за розвідкою в нових демократіях

Країни, які недавно здійснили перехід від авторитарних режимів до демократії, постали перед значним викликом. У минулому головним завданням служб внутрішньої безпеки і розвідки в таких країнах був захист не стільки держави чи конституційного ладу, скільки авторитарних лідерів від власних громадян. Ці служби виконували насамперед репресивну функцію. Потрібні величезні зусилля, щоб реформувати старі органи безпеки в сучасні демократичні служби, а процес перетворення їх з інструмента репресій на сучасний інструмент політики безпеки вимагає уважного нагляду з боку виконавчої влади та парламенту. В Європі ця проблема часто ускладнюється появою після 1989р. нової генерації політиків, недостатньо обізнаних у питаннях розвідки – нерідко це стосується й окремих політичних діячів у країнах з усталеною демократією. Важко очолювати чи реформувати розвідувальні служби, не маючи відповідних знань і досвіду.

Починаючи з 1989р., багато колишніх комуністичних держав у Центральній і Східній Європі запровадили конституційний дуумвірат в управлінні службами безпеки і розвідки, де президент відповідає за певні важливі функції (наприклад, призначення керівництва), а прем'єр-міністр – за поточні питання. Таку практику, очевидно, можна пояснити побоюванням монополії когось із лідерів виконавчої влади на застосування спецслужб. Водночас, в Естонії, Латвії, Литві, Румунії, Словаччині та Чехії спостерігається спотворене використання розвідувальними службами механізму подвійного керівництва з метою створення конфронтації між прем'єр-міністром і президентом, а іноді – уникнення загалом будь-якого нагляду¹².

¹² Oxford Analytica, 'CEE: Security problems are not just structural', Daily Brief Services, Oxford, 24 Oct. 2006.

III. Нагляд з боку виконавчої влади: вирішення політично чутливих питань розвідки

Виконавча влада відіграє значну, якщо не найважливішу, роль в управлінні спецслужбами (визначення завдань, спрямування діяльності та організація нагляду). В цьому підрозділі розглядаються три питання: (а) роль виконавчої влади в нагляді за спецслужбами; (б) нагляд за міжнародним співробітництвом у галузі розвідки; (є) органи, що запобігають надмірному політичному впливу урядовців на розвідувальні служби.

Роль виконавчої влади

Сфера компетенції і легітимність розвідувальних органів базуються на законодавчому схваленні їх повноважень, діяльності та витрат. Однак, з практичних міркувань і з огляду на чутливість питання та невідкладність його розгляду, ефективний зовнішній контроль над цими органами має бути покладений на уряд як виконавчу гілку влади. Між ефективним контролем з боку виконавчої влади та парламентським наглядом немає внутрішнього конфлікту. Навпаки, останній залежить від першого. Парламенти лише тоді можуть надійно розраховувати на звітування міністрів про дії розвідувальних органів, якщо ці міністри мають реальні повноваження з контролю над цими органами та відповідну інформацію про їх діяльність, здійснювану від їх імені. У країнах, де цього бракує, єдиною демократичною альтернативою для парламентського органу чи посадовця є спроба заповнити вакуум. Проте, така підміна є неповноцінною, оскільки, попри здатність законодавчих органів ефективно перевірити застосування повноважень і використання коштів *пост фактум*, вони не володіють такими важелями управління та організації цих питань у реальному часі, якими володіють урядові структури.

Міністрам, які відповідають за діяльність розвідувальних органів, для виконання обов'язків необхідні два види повноважень: право відповідного рівня контролю розвідувальних органів і право вимагати інформацію від них. Міністри вправі розраховувати на повну лояльність цих органів у впровадженні політичного курсу уряду в інтересах країни. Крім того, належні контроль та інформація їм потрібні, щоб бути здатними звітувати перед парламентом за застосування цими органами законних повноважень і витрачання ними виділених коштів.

Проте, ефективний контроль з боку виконавчої влади не передбачає прямої управлінської відповідальності за оперативну діяльність у сфері безпеки і розвідки. В багатьох країнах з метою запобігання зловживанням, а також в якості передумови ефективного контролю обов'язки відповідальних міністрів і керівників спецслужб законодавчо визначені. В інтересах ефективності обов'язки міністрів і керівників спецслужб мають бути відокремленими, але взаємодоповнюючими. Якщо міністри занадто заглиблюватимуться в повсякденні справи, вони не зможуть діяти як джерело зовнішнього контролю, що підриває основу демократичного нагляду. Чітку межу між відповідними обов'язками міністрів і керівників спецслужб провести важко. Корисною моделлю може

бути Закон 1984р. про Службу безпеки і розвідки Канади (*Canadian Security Intelligence Service, CSIS*), в якому визначено, що директор служби здійснює “контроль і управління Службою ... під керівництвом” міністра, який відповідає за діяльність Служби¹³. Законодавство Польщі про розвідку містить положення, яким чітко розмежовуються повноваження Прем’єр-міністра (давати вказівки) та керівників розвідувальних органів (складати плани дій і звітувати перед Парламентом і громадськістю)¹⁴. У суспільствах з перехідною демократією, де межа між цивільним урядом і розвідувальними органами раніше була розмитюю, існує необхідність розробити детальні заборони з метою запобігання можливим зловживанням. Наприклад, у законодавстві Боснії і Герцеговині від 2004р. голова Ради міністрів має ряд деталізованих функцій з формування політики і здійснення контролю, але йому однозначно заборонено перебирати на себе “цілком чи частково” права та обов’язки директора розвідки та його заступника¹⁵.

Міжнародне співробітництво в галузі розвідки

Розвиток і підтримка міжнародного співробітництва та взаємодії розвідувальних органів стали імперативом сьогодення у сфері безпеки. Якщо реалізація нових усвідомлених загроз (з боку бойовиків і терористів) відбувається через мінливі транскордонні структури (користуючись такими перевагами сучасних інформаційних засобів, як мобільні телефони та Інтернет), то й діяльність служб розвідки та їх оперативних працівників, які намагаються стежити за розвитком цих загроз, має, своєю чергою, бути побудована в подібний спосіб – динамічно та без обмежень кордонами. Попри різноманітні труднощі у спільному користуванні держав розвідувальною інформацією, співробітництво розвідувальних органів різних держав здійснюється кількома шляхами: через об’єднання ресурсів, обмін інформацією, спільну оцінку загроз і, на жаль, іноді через змову з метою порушення національного законодавства¹⁶.

У міжнародному співробітництві розвідок існують два тривожні моменти, які підкреслюють необхідність суворого і збалансованого контролю з боку виконавчої влади. По-перше, це спокуса для розвідувальних органів у гонитві за інформацією, потрібною для розв’язання невідкладних проблем, не звертати уваги на методи здобуття цієї інформації, можливо, менш добропорядними іноземними партнерами. Міжнародне право чітко забороняє під час, наприклад, розслідувань актів тероризму або судових справ про депортацію використовувати інформацію, отриману в інших державах шляхом тортур¹⁷. Згідно зі Статтею 15

¹³ Canada, Canadian Security Intelligence Service Act, 1984, section 6(1). Цей Закон зі значними змінами див.: URL <<http://laws.justice.gc.ca/en/C-23>>.

¹⁴ Poland, Internal Security Agency and Foreign Intelligence Agency Act, 24 May 2002, article 7, URL <<http://www.aw.gov.pl/eng/akty-prawne/akty-prawne.html>>.

¹⁵ Bosnia and Herzegovina, Law on the Intelligence and Security Agency, 2004, articles 8-10, URL <<http://www.legislationline.org/upload/old/35d065b27c243a9098a01793763f1b86.pdf>>.

¹⁶ Wetzling, T., ‘Actors, activities and dimensions: understanding European counter-terrorism intelligence liaisons’, eds S. Farson et al., *Handbook of Global Security and Intelligence: National Approaches* (Greenwood Publishing Group: Westport, Conn., forthcoming).

¹⁷ Born and Leigh (посилання 1), p.66.

Конвенції ООН 1984р. проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання (*Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*)¹⁸, будь-яка заява, зроблена внаслідок тортур, є непринятною в якості доказу в “будь-якій справі”, крім справ проти підозрюваного в тортурах. Можна стверджувати (хоча в міжнародному праві про це спеціально не йдеться), що подібні міркування стосуються навіть опосередкованого використання інформації, отриманої службами безпеки іншої держави шляхом тортур. Як сказав британський суддя Д.Нойбергер (*David Neuberger*), коментуючи відповідні справи, “застосовуючи тортури або навіть ухвалюючи результати, отримані через їх застосування, демократична країна послаблює свою аргументацію у протидії терористам, якщо вдається до їх методів, втрачаючи таким чином високі моральні засади, якими користується демократичне суспільство”¹⁹.

Друга причина занепокоєння полягає в тому, що міжнародне співробітництво у сфері розвідки може спричинити передачу іноземним спецслужбам інформації про власних громадян. Багато країн запровадили юридичні запобіжники та механізми контролю для уникнення передачі персональних даних про своїх громадян іншим країнам на порушення національного законодавства²⁰. Питання виходить за рамки турботи про громадян окремої держави. Оскільки розвідувальна інформація, надана іноземним розвідувальним органам, не може контролюватися тим, хто її надав, неналежне або необачне використання її отримувачем може зашкодити розвідувальній діяльності країни-постачальника цієї інформації. Більш важливим є те, що чутлива інформація, передана іноземному суб'єкту, може бути використана в інтересах (або навіть стати підґрунтям) політики, що суперечить інтересам, цілям чи етичним стандартам тих, хто її надав²¹. З цих та інших причин суттєвим є належне санкціонування міністрами міжнародного співробітництва у сфері розвідки та застосування необхідного мінімуму запобіжних інструментів, які б забезпечували дотримання національного законодавства та міжнародних юридичних зобов'язань. Таке міжнародне співробітництво має ґрунтуватися, як мінімум, на угодах або рамкових домовленостях, погоджених міністрами.

¹⁸ Конвенція ООН 1984р. проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання була відкрита для підписання 10 грудня 1984р. та набула чинності 26 червня 1987р. Текст Конвенції див.: URL <http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/h_cat39.htm>.

¹⁹ Lord Justice Neuberger (dissenting), *A. and others v. Secretary of State for the Home Department*, Court of Appeal (Civil Division), [2004] EWCA Civ.1123, URL <<http://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/2004/1123.html>>. Зрештою, Палата лордів ухвалила рішення проти застосування таких матеріалів, якщо доведено, що вони отримані шляхом тортур. Див.: *A. (FC) v. Secretary of State for the Home Department*, [2005] UKHL 71, URL <<http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/2005/71.html>>.

²⁰ German Bundesverfassungsschutzgesetz [Federal Constitution protection law], Nov. 2002, article 19 (3), (неофіційний переклад англійською), URL <<http://www.fas.org/irp/world/germany/docs/bverfg.htm>>.

²¹ Fava, C., ‘Draft report on the alleged use of European countries by the CIA for the transport and illegal detention of prisoners’, 2006/2200 (INI), European Parliament, Temporary Committee on the Alleged Use of European Countries by the CIA for the Transport and Illegal Detention of Prisoners, 24 Nov. 2006, URL <http://www.europarl.europa.eu/comparl/tempcom/tdip/default_en.htm>.

Запобіжні заходи проти неналежного використання міністерствами служб розвідки

Як зазначено вище, контроль виконавчої влади над сектором безпеки несе в собі потенційні ризики, що вимагають вжиття додаткових запобіжних заходів. По-перше, за умов надмірної секретності уряд, фактично, вважає своєю власністю інформацію, здобуту державними службовцями. Урядовці, прикриваючись інтересами національної безпеки, можуть намагатися приховати інформацію про підзвітність з питань безпеки чи її процедури, які на законних підставах є складовими публічних обговорень. По-друге, виконавча влада може піддатися спокусі використати органи безпеки чи їх можливості у зборі інформації в інтересах посилення власних позицій. В цьому контексті дуже бажаною є наявність запобіжників, що дають можливість державним службовцям відмовлятися виконувати необґрунтовані накази уряду.

Існує крихкий баланс між забезпеченням належного демократичного контролю над сектором безпеки та викривленням розвідувальних даних на користь певної політичної альтернативи. Законодавство, яким керуються служби безпеки і розвідки, має містити чіткі механізми здійснення політичного керівництва (а у випадку органів внутрішньої безпеки – забезпечення їх політичної незалежності), які б забезпечували вирішення політичних справ підзвітними громадськості політиками.

Запобігання зловживанням у використанні спецслужб виконавчою владою може здійснюватися багатьма способами. В Австралії, Канаді та Угорщині існують вимоги з надання міністерських розпоряджень у письмовій формі²². Крім того, може бути запроваджена вимога з оприлюднення таких розпоряджень поза межами відповідної спецслужби. Законодавство Канади, наприклад, вимагає, щоб ці розпорядження передавалися до спеціально призначеного наглядового комітету²³, а законодавство Австралії вимагає передачі таких розпоряджень незалежному генеральному інспектору з питань безпеки і розвідки в найкоротший термін після їх видання²⁴. Другий вид запобіжних заходів спрямований на розвиток політичного нейтралітету та двопартійності у використанні розвідувальних органів. Наприклад, австралійське законодавство у сфері розвідки зобов'язує директора розвідувального органу звітувати перед лідером опозиції²⁵. Застосуванню двопартійного підходу до організації безпеки і розвідки сприяє залучення лідерів парламентської опозиції до “кола секретності”. Попри те, що Австралія є федерацією, вона взяла за зразок

²² Hungary, Act on the National Security Services, 19 Dec. 1995, section 11, URL <http://www.dcaf.ch/info/legal/countries/Hungary/Sec_Service_Act.pdf>.

²³ Див., наприклад: Canada (посилання 13), section 6(2). Законом вимагається передача письмових міністерських розпоряджень, адресованих директору розвідувального органу, до Комітету з питань нагляду за службами безпеки і розвідки.

²⁴ Australia, Inspector-General of Intelligence and Security Act, 1986, section 32B, URL <http://www.austlii.edu.au/au/legis/cth/consol_act/ioiasa1986436.txt>.

²⁵ Australia, Intelligence Services Act, 2001, section 19, URL <<http://scaleplus.law.gov.au/html/pasteact/3/3483/pdf/IntelligServ2001.pdf>>.

стиль Вестмінстерської парламентської демократії. В державах з більш складним федеральним устроєм і президентською формою правління може існувати цілий ряд суб'єктів, яких потрібно інформувати за принципом службової необхідності. Наприклад, у Боснії і Герцеговині²⁶ та Великій Британії законодавство про розвідку містить чіткі положення про неприпустимість порушення неупередженості служб безпеки і розвідки – як в інтересах певних політичних партій, так і з метою послаблення довіри до легітимних політичних рухів у країні²⁷. Третій вид запобіжників – так звана політика “відкритих дверей”, згідно з якою керівнику спецслужби надається право доступу до прем'єр-міністра чи президента з метою, серед іншого, порушення будь-яких проблемних питань, пов'язаних з політикою. У Великій Британії керівники Служби безпеки (*Security Service*), Секретної розвідувальної служби (*Secret Intelligence Service*), попри їх підпорядкування відповідно міністрам внутрішніх і закордонних справ, а також керівник Головного управління урядового зв'язку (*Government Communications Headquarters*) мають право прямого доступу до Прем'єр-міністра²⁸. Четвертий вид запобіжників – внутрішні, що застосовуються всередині спецслужб, наприклад: законодавчі обмеження на перелік запитів до спецслужб; правові гарантії стосовно призначення і звільнення керівників спецслужб; незалежні механізми розгляду справ стосовно підозрюваних у незаконних видах діяльності (так звані процедури публічної гласності та досудового оскарження).

IV. Парламентський нагляд: у рамках чи поза рамками секретності?

Нагляд чи ретельний огляд сектору безпеки не може залишатися вочиною уряду, не породжуючи підозр у потенційних зловживаннях з його боку. Крім запровадження правових рамок діяльності уряду, парламенти, як правило, здійснюють і ретельний контроль над цією діяльністю. В більшості демократичних країн прийнято, щоб усі сфери діяльності держави, в т.ч. сектор безпеки і розвідки, залишалися відкритими для парламентських розслідувань. Залучення парламенту забезпечує легітимність і демократичність підзвітності служб безпеки і розвідки. Це надає певні гарантії того, що служби безпеки і розвідки служитимуть державі в цілому та захищатимуть конституцію, а не вузькі політичні чи галузеві інтереси. Водночас, треба уникати й відповідних ризиків, пов'язаних з політизацією питань розвідки депутатами та їх безвідповідальною поведінкою під час дебатів. У цьому підрозділі детально розглядається роль парламенту в нагляді за розвідувальними органами, зокрема, чутливе питання доступу парламентарів до секретної інформації.

²⁶ Bosnia and Herzegovina (посилання 15), article 6.

²⁷ Bosnia and Herzegovina (посилання 15), article 39; United Kingdom, Security Service Act, 27 Apr. 1989, section 2, URL <http://www.opsi.gov.uk/ACTS/acts1989/Ukpga_19890005_en_2.htm#mdiv2>.

²⁸ United Kingdom (посилання 27), section 2(4); United Kingdom, Intelligence Service Act 1994, 26 May 1994, sections 2(4), 4(4), URL <http://www.opsi.gov.uk/acts/acts1994/Ukpga_19940013_en_2.htm>.

Роль парламенту

Міжнародною нормою є створення парламентом спеціального органу з мандатом на здійснення нагляду за службами розвідки²⁹. Без створення з цією метою парламентського комітету важко, або навіть неможливо здійснювати систематичний і цілеспрямований нагляд за службами розвідки. В таблиці 5.2 наводяться різні типи парламентських комітетів з питань нагляду за розвідкою в окремих європейських країнах.

Таблиця 5.2. Типи парламентських комітетів з питань нагляду за розвідкою в демократичних країнах

Тип парламентського комітету з питань нагляду за розвідкою	Країна
Парламентського комітету з питань нагляду за розвідкою немає	Франція
Парламентського комітету з питань нагляду за розвідкою немає, але Парламент має в розпорядженні незалежну експертну комісію, яка забезпечує нагляд за розвідувальними органами; її члени призначаються Парламентом; комісія звітує перед Парламентом	Норвегія
Парламентський комітет з питань нагляду за розвідкою і сам Парламент мають у розпорядженні підзвітну Парламенту незалежну, призначену Парламентом експертну комісію	Бельгія
Парламентський комітет з питань нагляду за розвідкою взаємодіє з незалежною експертною комісією, яка призначається Урядом і звітує перед ним	Нідерланди
Парламентський комітет з питань нагляду за розвідкою, який має штат експертів	Німеччина, США
Кілька парламентських комітетів з питань нагляду за внутрішньою, зовнішньою і військовою розвідками	Румунія
Тимчасові слідчі комісії при парламенті з питань діяльності уряду та розвідувальних органів	Німеччина

Для успішної роботи такого парламентського комітету надзвичайно важливим є обсяг його мандата. Одним з варіантів є внесення до нього широкого набору повноважень, що охоплюють питання як формування політики, так і оперативної діяльності (наприклад, у Німеччині та США)³⁰. Орган парламентського нагляду, що має справу з оперативною діяльністю спецслужб, напевне, мусить користуватися більшою довірою і мати більш широкі повноваження, наприклад, право викликати до суду. Проте, він стикається і з неминучими обмеженнями в частині способів ведення розслідувань та інформації, яку можна надавати парламенту чи громадськості. По суті, він працює в режимі секретності, і це створює бар'єр між ним і рештою парламенту. Створюючи репутацію певної незалежності та ретельності діяльності комітету, це водночас не повинно зашкоджувати його легітимності. Проте, парламенту і громадськості доведеться

²⁹ Франція є однією з тих рідкісних ліберальних демократій, де Парламент не має спеціального комітету з питань нагляду за розвідувальними органами.

³⁰ US Senate Select Committee on Intelligence, 'Rules of the US Senate Select Committee on Intelligence', section 13; Act Governing the Parliamentary Control of Intelligence Activities by the German Federation, Parliamentary Control Panel Act (PKGrG), Apr. 1978, section 2, 2a. Обговорення цього питання див.: Born and Leigh (посилання 1), pp.77-102.

певною мірою сприймати на віру факт здійснення належного нагляду за оперативною діяльністю спецслужб, не маючи будь-яких підтверджень цього. Інша небезпека полягає в надмірному зближенні подібного наглядового органу зі службами, за якими він має наглядати. Наприклад, хоча законна вимога завчасного повідомлення наглядового органу про спеціальні операції спецслужб начебто сприяє зміцненню контролю, але її дотримання може також обмежити можливості цього органу в наступній критиці цих операцій. Така загроза існує, наприклад, у США, де застосовується подібна практика завчасного інформування³¹. Альтернативним підходом є обмеження мандата парламентського наглядового комітету лише політичними та фінансовими питаннями (як у Великій Британії) або питаннями захисту прав людини та верховенства права (як у Норвегії)³². Згадані питання можна сміливо, без особливих обмежень стосовно розголошення секретів, виносити на громадські обговорення, – хоча публікація точних бюджетних даних також може зашкодити національній безпеці. Водночас, проблемою останнього підходу є те, що це відволікає увагу від одного з ключових завдань парламентського нагляду: домогтися від уряду здійснення політики в конкретній сфері ефективно та в межах закону. Без доступу до певних деталей оперативної діяльності розвідувальних служб наглядовий орган не може отримати або надати повних гарантій ефективності чи законності їх діяльності.

Доступ до секретної інформації

Як згадувалося вище, ефективний нагляд за службами безпеки і розвідки є копіткою і непривабливою для політиків роботою, яка здійснюється майже повністю кулуарно. По суті, закриті парламентські розслідування вимагають створення в парламенті безпечного середовища для свідків і документів. Збереження необхідної секретності може створити бар'єри між кількома членами та рештою парламенту, викликаючи заздрість і недовіру до колег, які мають доступ до секретів. Тому дуже важливо забезпечити широке залучення парламентарів, які можуть користуватися довірою та авторитетом у громадськості, – наприклад, заслужених політиків і лідерів парламентських фракцій. Парламент та особливо його наглядовий орган повинні мати достатньо повноважень для отримання інформації і документів від уряду та розвідувальних органів. Точні межі доступу парламентського наглядового органу до інформації з питань безпеки і розвідки та тип відповідної інформації залежать від мандата цього органу. Наглядний орган, до функцій якого належить нагляд за оперативною діяльністю спецслужб та її ефективністю, мусить мати доступ до більш детальної інформації, ніж та, яка потрібна для розгляду винятково політичних

³¹ Подібні види діяльності регулюються законами Хьюза-Райана від 1974р. (*Hughes-Ryan Act*), Про нагляд (*Oversight Act*) від 1980р. та Про санкціонування розвідувальної діяльності (*Intelligence Authorization Act*) від 1991р. Про участь Конгресу в санкціонуванні таємних операцій див.: Johnson, L.K., 'Governing in the absence of angels: on the practice of intelligence accountability in the United States', eds Born, Johnson and Leigh (посилання 1), pp.64-66.

³² Norway, Act Relating to the Monitoring of Intelligence, Surveillance and Security Services, Act no.7, 3 Feb, 1995, section 2, URL <<http://www.dcaf.ch/info/legal/countries/Norway/Law/IntelligenceAct.pdf>>.

питань. Зрозуміло, що для виконання власних обов'язків наглядовий орган повинен мати необмежений доступ до інформації.

Нагляд полягає не лише в доступі до інформації, але й у поінформованості про справи, які є важливими, але інформацію про які має не весь парламент. Усвідомлюючи цю проблему, Конгрес США ухвалив закони, що вимагають від виконавчої влади надавати Комітету Конгресу з питань нагляду за розвідувальною повною та оновлену інформацію про розвідувальну діяльність усіх служб, зокрема, про таємні операції³³. З огляду на вимоги національної безпеки, завжди існує межа, за якою цей Комітет не може повідомляти інформацію решті Конгресу чи громадськості. В цьому питанні різні країни використовують різні підходи. Наприклад, в Австралії подібному комітету не дозволяється розкривати в доповіді Парламенту особисті дані або більш загальну інформацію про розвідувальну агентуру та іншу чутливу оперативну інформацію³⁴. У Великій Британії Комітет з питань розвідки і безпеки (*Intelligence and Security Committee, ISC*), до складу якого належать депутати обох палат, за законом повинен надавати Парламенту щонайменше одну доповідь на рік. Ця доповідь спочатку подається Прем'єр-міністру, який може самостійно викреслювати з неї певні положення, хоча досі в усіх випадках зміни узгоджувалися шляхом консультацій. Останніми роками річні звіти *ISC* були переповнені викресленими таким чином абзацами (позначеними зірочками). Крім того, Прем'єр-міністр приймає рішення стосовно часу публікації доповіді *ISC*, що дозволяє йому пом'якшувати вплив доповіді, вигравши час, поки не зменшиться інтерес громадськості до відповідних подій, або синхронізувати дату публікації з підготовленою Урядом відповіддю. Члени *ISC* постійно скаржаться на невинуватого затримку оприлюднення результатів їх досліджень³⁵. Небезпека британської системи полягає в тому, що виконавча влада може застосовувати подібні процедурні повноваження з метою ускладнення та обмеження підзвітності служб розвідки перед Парламентом.

Останнім, але не менш важливим питанням є здатність парламентарів зберігати таємниці. Вивчення роботи парламентських комітетів з нагляду за розвідувальними органами показали, що витік секретної інформації в парламентах трапляється рідко³⁶. Нічого дивного, оскільки депутати розуміють – якщо подібне трапиться, вони втратять довіру розвідувальних органів, уряду та громадськості. Крім того, якщо депутати позбавлені недоторканності в подібних випадках, то за витік офіційно засекреченої інформації передбачена кримінальна відповідальність. В багатьох країнах члени наглядових комітетів перед початком роботи ретельно перевіряються та відбираються³⁷. Відбір парламентарів

³³ Johnson (посилання 31), pp.64-66.

³⁴ Australia (посилання 25), schedule 1, part 1, clause 7.1.

³⁵ Leigh, I. 'Accountability of security and intelligence in the United Kingdom', eds Born, Johnson and Leigh (посилання 1), pp.88-89.

³⁶ Born, H. and Johnson, L.K., 'Balancing operational efficiency and democratic legitimacy', eds Born, Johnson and Leigh (посилання 1), pp.225-239.

³⁷ Перевірка передбачає вивчення минулого життя окремої особи та її політичних уподобань з метою надання оцінки її відповідності посаді, яка може передбачати участь у вирішенні питань національної безпеки. Див.: Born and Leigh (посилання note 1), p.88.

є делікатною справою. Ця практика може бути оскаржена на тій підставі, що законодавець повинен мати імунітет від перевірок (як в Аргентині, Великій Британії і США) з огляду на можливість порушення рівності між парламентами, а також через те, що депутатський мандат автоматично передбачає право доступу до секретної інформації. Крім того, якщо паралементарів піддають перевірці (наприклад, як у Польщі та Південній Африці), то виникає проблема залежності результатів їх перевірки на доступ до секретної інформації від тих служб, які вони мають потім контролювати. Щоб уникнути конфлікту інтересів і обов'язків, у країнах з подібною процедурою остаточне рішення про призначення депутата до комітету з питань нагляду за розвідувальними службами залишається винятково за керівництвом парламенту. Отже, служби розвідки в цих випадках відіграють лише дорадчу, а не вирішальну роль у наданні парламентам допуску до таємної інформації, необхідного для здійснення наглядової діяльності³⁸.

Можливість доступу до інформації не обов'язково означає, що члени парламенту користуватимуться цією можливістю. Парламентарі можуть з насторогою ставитися до володіння таємною інформацією через побоювання втрати незалежності та обмеження свободи слова. Наприклад, у Нідерландах депутати від Соціалістичної партії відмовилися з цієї причини від роботи в комітеті з нагляду за розвідувальними органами. У США лише 12 членів Палати представників скористалися правом на ознайомлення із секретним законопроектом про розвідку, ухваленим у квітні 2006р. 327 голосами проти 96; відповідно, переважна більшість членів Палати підтримали законопроект, не знаючи його змісту. Причина відмови членів Палати від ознайомлення з подібними законопроектами полягає в тому, що їм заборонено розголошувати таємну інформацію, почуту протягом пленарних дебатів у Конгресі, навіть після того, як ЗМІ вже повідомили про суть справи³⁹.

V. Неполітичний нагляд: роль судів і незалежних органів

У попередніх підрозділах була розглянута важлива роль парламенту та уряду в контролі над органами розвідки і безпеки. Третя, судова гілка державної влади також відіграє певну роль як вищий інститут захисту конституції і закону, а також як виконавець різних наглядових функцій.

Роль судової системи

Було б неправильно зображати судову гілку влади як просто долучену до нагляду. Справи, пов'язані з розвідкою, дуже рідко доходять до судів, і судді, як правило, не вважають своїм завданням наглядати за здійсненням урядових

³⁸ Born, H. and Johnson, L.K., 'Balancing operational efficiency and democratic legitimacy', eds Born, Johnson and Leigh (посилання 1). pp.225-239.

³⁹ У цілому, законопроект 2006р. про розвідку не є секретним, але в ньому містяться секретні положення та розділи. Див.: 'Classified intelligence bills often unread: secret process can discourage House debate', *Boston Globe*, 6 Aug. 2006, p.A1.

функцій – вони скоріше мають перевіряти їх конституційність, законність чи, коли потрібно, відповідність нормам прав людини. Проте, судова практика є важливою в сучасних демократіях, з точки зору забезпечення верховенства права як джерела захисту від зловживань владою. Судді є верховними арбітрами у справах дотримання законних повноважень, якими наділені органи безпеки і розвідки.

Наявність судового нагляду за справами, пов'язаними з розвідкою, має свої сильні сторони, але й зумовлює певну небезпеку. Позитивним є те, що в більшості ліберальних держав судді вважаються незалежними від уряду; їх, імовірно, незаангажована точка зору забезпечує кредит довіри до нагляду в очах громадськості. Традиційно суди вважаються гарантами прав особистості, і судді цілком можуть виконувати роль контролерів дотримання інтересів громадян – наприклад, у розслідуванні випадків стеження за особами. Однак, тут також є проблеми – як притаманні сфері безпеки, так і ті, що впливають з неминучого тиску та обмежень під час судових перевірок будь-яких урядових функцій⁴⁰. Судові процедури вимагають оприлюднення чутливої інформації поза межами самого контрольованого сектору безпеки. Навіть якщо судове провадження здійснюється за закритими дверима, судді, персоналу суду та адвокату можуть бути потрібні оголошення таємної інформації або доступ до неї. Це порушує складне питання стосовно перевірки суддів на допуск до секретних матеріалів. В окремих країнах суддів перевіряють на право доступу або обмежують доступ до розгляду справ певної категорії, дозволяючи його лише невеликій групі суддів. Однак, внаслідок цього можуть виникнути питання стосовно неупередженості перевірених суддів, оскільки вимога перевірки робить їх залежними від однієї із сторін судової справи. В інших країнах перевірка може вважатися конституційно неприпустимою, а високий ранг і репутація залучених до справи суддів вважаються достатніми гарантіями того, що їм можна довіряти таємну інформацію.

Загально поширеною небезпекою є те, що активний судовий контроль створює ризик долучення суддів до завдань виконавчої влади та розмивання таким чином межі поділу влади між цими гілками. Використання суддів для розслідувань у сфері безпеки може також призвести до політизації судової системи. Через це довіра до судового нагляду та його легітимність можуть бути підірвані. В галузях урядової політики, де судді не мають достатньої компетенції (наприклад, в оцінках достатності розвідувальних даних для прийняття рішень про здійснення конкретної військової акції або наявності неминучої загрози для держави у випадку оприлюднення цих даних), судовий нагляд має бути помірним і досить стриманим. Правовий контроль, здійснюваний безпосередньо судами, може бути ефективним лише у вузькому спектрі питань, – коли рішення з питань безпеки стосуються прав людини. Однак, здебільшого діяльність у сфері безпеки не підпадає під цей критерій, оскільки не впливає на визнані законні права людини (наприклад, збір інформації про особу із загальнодоступних джерел інформації чи стеження в публічних місцях). Навіть якщо права особи порушені, то в багатьох випадках вона навряд чи може подати позов до суду, оскільки роль відповідних органів не є очевидною для неї (тобто,

⁴⁰ Lustgarten, L. and Leigh, I., *In From the Cold: National Security and Parliamentary Democracy*, (Oxford University Press: Oxford, 1994), pp.320-359.

в окремих країнах особи можуть ніколи не дізнатися, що були об'єктами стеження). Проблеми порушення індивідуальних прав найбільш вірогідні під час судового провадження проти конкретної особи, наприклад, стосовно притягнення до відповідальності чи депортації на підставі матеріалів розвідки. В більшості інших випадків діяльність служб безпеки (наприклад, збір розвідувальних даних протягом тривалого часу) не підпадає безпосередньо під подібні судові процедури, отже, скоріш за все, залишається поза законним контролем. Державні інтереси можуть бути захищені також за допомогою спеціальних заборон на використання розвідувальних матеріалів в якості доказів обґрунтованості державної політики. Прикладами цього можуть бути положення загального права стосовно непорушності державних інтересів і прерогатив виконавчої влади, а також заборони на визнання в суді доказів, отриманих шляхом підслуховування телефонних розмов, як це визначено у Великій Британії в Законі Про регулювання слідчих дій (*Regulation of Investigatory Powers Act*)⁴¹ від 2000р. Цей закон, з одного боку, позбавляє звинувачувача потенційно цінних свідчень, але з іншого – захищає від судового оскарження дозволу на прослуховування телефонних розмов.

У кількох країнах наявні судові процедури, спеціально адаптовані до вимог безпеки: наприклад, у Канаді спеціально призначені судді Федерального суду розглядають подання Служби безпеки і розвідки Канади стосовно дозволу на стеження та займаються питаннями безпеки у справах, пов'язаних з імміграцією і свободою інформації⁴².

У США понад 20 років був чинним Закон 1978р. Про стеження за агентами іноземних розвідок (*Foreign Intelligence Surveillance Act, FISA*)⁴³. Відповідно до нього, був створений спеціальний судовий орган для нагляду за дозволами, що видаються органами федеральної поліції на стеження за ймовірними агентами іноземних розвідок на території США. Як зазначено в Законі, електронне відстеження телефонних дзвінків між США та іноземними державами вимагає санкції спеціального суду. У грудні 2005р. *The New York Times* викрила, що Президент Дж.Буш у 2002р. таємно санкціонував "програму стеження за терористами" Агентства національної безпеки (*National Security Agency, NSA*), призначену для контролю над телефонними розмовами між США та іншими країнами без судової санкції⁴⁴. Президент Дж.Буш стверджував, що програма *NSA* була законною і необхідною в рамках "глобальної війни з тероризмом"⁴⁵. Однак, Американський союз громадянських свобод (*American Civil Liberties Union, ACLU*) оскаржив у суді законність цієї програми, і Федеральний суд у серпні 2006р. виніс рішення про її незаконність⁴⁶. На виборах у листопаді

⁴¹ United Kingdom, Regulation of Investigatory Powers Act, 2000, URL <<http://www.opsi.gov.uk/Acts/acts2000/20000023.htm>>.

⁴² Leigh, I., 'Secret proceedings in Canada', *Osgoode Hall Law Journal*, vol.34 (1996) pp.113-173.

⁴³ United States, Foreign Intelligence Surveillance Act (FISA), 1978, URL <<http://caselaw.lp.findlaw.com/casecode/uscodes/50/chapters/36/toc.html>>.

⁴⁴ Risen, J. and Lichtblau, E., 'Bush lets U.S. spy on callers without courts', *New York Times*, 16 Dec. 2005.

⁴⁵ Lichtblau, E., 'Bush defends spy program and denies misleading public', *New York Times*, 2 Jan. 2006.

⁴⁶ *ACLU v. NSA*, Detroit District Court, 17 Aug. 2006; Cable News Network, 'NSA eavesdropping program ruled unconstitutional', 17 Aug. 2006, URL <<http://www.cnn.com/2006/POLITICS/08/17/domesticspying.lawsuit/>>.

2006р. більшість у Конгресі отримала Демократична партія, а в січні 2007р. до Палати представників був внесений законопроект про нагляд за діяльністю NSA⁴⁷. У разі його прийняття буде підтверджено, що санкція суду згідно з *FISA* є єдиною законною підставою прослуховування телефонних розмов.

Так само, у Великій Британії, відповідно до Закону 2000р. Про регулювання слідчих дій, призначені судові уповноважені, які (а не суд) надають окремі види санкцій на прослуховування; інші судові уповноважені займаються наглядом за системами прослуховування та перевіркою дозволів і санкцій, виданих міністерствами службам безпеки і розвідки. Навіть у подібних випадках, коли захист прав особи здійснюється через суд, існує загроза, що обізнаність і звичка працювати із секретними матеріалами, пов'язаними з безпекою, поступово піддасть сумніву незалежність та об'єктивність суддів. Надмірне залучення суддів до справ, інформації та оцінок з питань безпеки, як свідчать запити на їх допуск до роботи з розвідувальною інформацією, може призвести до погіршення їх професійної чутливості і зменшення ефективності захисту ними прав громадян. Досвід країн, де запроваджена вимога попереднього судового дозволу на стеження (наприклад, Канади і США), свідчить про невисокий рівень відмов у ньому. Це викликає сумнів у тому, що такі судді дійсно додають незалежності процесу судового нагляду; зрештою, може виявитися, що різниця між такою процедурою і системою надання дозволу всередині самої служби або урядовим міністром є невеликою.

Одним з варіантів уникнення труднощів у поведженні з розвідувальною інформацією як первинними матеріалами в судочинстві є залучення до справ, пов'язаних з депортацією, працевлаштуванням і (дедалі частіше) злочинністю, спеціальних, перевірених службами безпеки юристів⁴⁸. Початково запозичений з канадської практики, такий підхід покликаний збалансувати так звану відкритість правосуддя з інтересами державної безпеки⁴⁹. Він дозволяє перевіреному на благонадійність юристу критично оцінити версію державного звинувачення та відповідну доказову базу навіть у випадках, коли з міркувань

⁴⁷ Broache, A., 'Congress off to slow start with tech', *New York Times*, 9 Jan. 2007; US House of Representatives, NSA Oversight Act, H.R.11, 4 Jan. 2007, URL <<http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/z?c110:H.R.11>>.

⁴⁸ British Treasury Solicitor, *Special Advocates: a Guide to the Role of Special Advocates* (Stationery Office: London, 2005).

⁴⁹ У Великій Британії, згідно із Законом 1997р. Про спеціальну апеляційну комісію у справах імміграції (*Special Immigration Appeals Commission (SIAC) Act*), така Комісія була створена після винесення Європейським судом з прав людини вироку у справі Чахала (*Chahal case*). Див.: *Chahal v. the United Kingdom*, 22414/93 [1996] ECHR 54, 15 Nov. 1996, URL <<http://www.worldlii.org/eu/cases/ECHR/1996/54.html>>. *SIAC* може отримувати розвідувальну інформацію під час закритих слухань навіть за відсутності позивача через спеціальних адвокатів. Спочатку до її юрисдикції належали справи депортації, пов'язані з питаннями національної безпеки. Проте, ухвалений у 2001р. Закон Про боротьбу з тероризмом, кримінальною злочинністю та безпеку (*Anti-Terrorism, Crime and Security Act*) розширив юрисдикцію Комісії, додавши перевірку законності затримання особи на підставі підтвердження відповідним міністерством факту загрози, що походить від громадянина іншої держави; однак ці положення пізніше були замінені "управлінськими наказами" ("control orders"), згідно із Законом 2005р. Про запобігання тероризму (*Prevention of Terrorism Act*). Див.: URL <<http://www.opsi.gov.uk/ACTS/acts2005/20050002.htm>>.

безпеки обвинувачений та його адвокат не залучаються до окремих судових засідань. Європейський суд з прав людини (*European Court of Human Rights*) виступив за впровадження таких процедурних інновацій як засобу дотримання Статті 6 (право на справедливий і публічний суд) Європейської конвенції з прав людини (*European Convention on Human Rights*)⁵⁰, навіть у справах, пов'язаних з питаннями безпеки⁵¹. Водночас, у Великій Британії використання подібних спеціальних юристів наразилося на критику з боку як їх окремих колег, залучених до цього, так і представників спеціального парламентського комітету⁵².

Системи оскарження

У більш широкому сенсі, як пояснювалося вище, суди – як засіб забезпечення підзвітності органів безпеки і розвідки або зустрічного оскарження дій цих органів – мають суттєві недоліки. Існує очевидна потреба в альтернативних шляхах відновлення прав осіб, постраждалих внаслідок застосування виняткових повноважень, якими часто користуються органи безпеки і розвідки. Організована належним чином система оскаржень може стимулювати відповідальність цих органів шляхом виявлення адміністративних помилок і врахування недоліків, тим самим покращуючи якість їх діяльності. Водночас, ця система не повинна допомагати особам, які на законних підставах переслідуються органами безпеки або розвідки, розкривати подробиці роботи цих органів. Система оскарження має бути, з одного боку, незалежною, надійною і справедливою до позивача, а з іншого – чутливою до потреб безпеки. Для європейських країн відправною точкою в забезпеченні поваги до приватного життя та доступності ефективного захисту є Європейська конвенція з прав людини – завдяки закріпленню в ній прав на справедливе судочинство в незалежному та неупередженому органі правосуддя⁵³.

Наглядова система може реагувати на скарги кількома способами. Незалежний посадовець (наприклад, омбудсмен) може наділятися повноваженнями з розгляду позовів до певної спецслужби та звітування про них – як це робиться в Нідерландах⁵⁴. Інші країни вважають реагування на позови до спецслужб однією з функцій незалежного генерального інспектора з питань загального нагляду

⁵⁰ Про право на справедливий суд див.: *Edward and Lewis v. the United Kingdom*, [2003] 15 BHRC 189, 22 July 2003, URL <<http://worldiil.org/eu/cases/ECHR/2003/381.html>>. Див. також: *European Convention on Human Rights*, Rome, 4 Nov.1950, URL <<http://www.hri.org/docs/ECHR50.html>>.

⁵¹ *Chahal v. the United Kingdom* (посилання 49).

⁵² British House of Commons, Constitutional Affairs Select Committee, Seventh Report of Session 2004-5, the operation of the Special Immigration Appeals Commission (SIAC) and the use of Special Advocates, HC 323-I, 3 Apr. 2005, URL <<http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200405/cmselect/cmconst/323/323i.pdf>>.

⁵³ Cameron, I., *National Security and the European Convention on Human Rights* (Iustus Forlag: Uppsala, 2000); Cameron, I., 'Beyond the nation state: the influence of the European Court of Human Rights on intelligence accountability', eds Born, Johnson, and Leigh (посилання 1), pp.34-53.

⁵⁴ Netherlands, Act of 7 February 2002, providing for rules relating to the intelligence and security services and amendment of several acts (Intelligence and Security Services Act 2002), article 83, URL <<http://www.aivd.nl/contents/pages/4704/IntelligenceandSecurityServicesAct2002.pdf>>.

за службами безпеки і розвідки. Прикладами згаданого підходу є створення в 1996р. Офісу генерального інспектора з питань безпеки і розвідки в Новій Зеландії та Офісу генерального інспектора з питань розвідки в Південній Африці (нижче йдеться про генеральних інспекторів і в інших країнах)⁵⁵. Уповноважені особи, призначені відповідно до законодавства про свободу інформації або захист даних, можуть також мати повноваження з розгляду позовів до спецслужб. Наявність різних наглядових систем з посадою омбудсмена підкреслює важливість здійснення розгляду позову незалежним посадовцем від імені позивача. Головним предметом уваги цих посадовців можуть бути скоріше адміністративні, а не юридичні помилки як такі, з меншим акцентом на безпосередній участі позивача у процесі, а також на прозорості. Результатом їх роботи є, як правило, доповідь, а не судові рішення чи заходи правового захисту, а також (якщо скарга задовольняється) рекомендації з виправлення ситуації і запобігання повторенню помилки.

Менш популярним є спосіб розгляду скарг і претензій громадян у парламентському комітеті з питань нагляду за розвідувальними органами, як це робиться в Німеччині та Норвегії⁵⁶. Подібна процедура може бути вдалим способом виявлення справжніх причин можливих недоліків роботи виконавчої влади – з точки зору політики, законності та ефективності. При цьому, окремий позивач може відчувати недостатню незалежність процесу оскарження – особливо, якщо наглядовий орган ототожнюється з підконтрольними службами або якщо діяльність цього органу оточена таємницею. Незручності від наявності одного органу з розгляду позовів і нагляду за спецслужбами можна частково усунути шляхом впровадження чітких юридичних процедур у рамках цих двох процесів. Кращим варіантом є передача цих функцій різним органам із забезпеченням водночас можливості органу нагляду реагувати на широкий спектр специфічних позовів. В окремих країнах працівникам спецслужб, а також громадськості дозволено виносити питання, пов'язані з цими службами, на розгляд омбудсмена або парламентського наглядового органу. Наприклад, у Південній Африці працівники спецслужб можуть подавати позови генеральному інспектору, а в Німеччині посадовці можуть порушувати питання перед Групою парламентського контролю⁵⁷.

Крім того, позови можуть розглядатися профільним трибуналом, створеним для роботи зі скаргами стосовно як конкретних спецслужби, так і неправомірного застосування спеціальних повноважень. У Великій Британії, наприклад, існують Уповноважений у справах розвідувальних служб (*Intelligence Services Commissioner*), а також Уповноважений у справах перехоплення повідомлень

⁵⁵ Офіс генерального інспектора з питань розвідки створений в Південній Африці відповідно до розділу 210b Конституції країни. Див.: Constitution of the Republic of South Africa 1996, 8 May 1996 (amended 11 Oct. 1996), URL <<http://www.polity.org.za/html/govdocs/constitution/saconst.html?rebookmark=1>>.

⁵⁶ Sejersted, F., 'Intelligence and accountability in a state without enemies: the case of Norway', eds Born, Johnson, and Leigh (посилання 1), pp.119-141.

⁵⁷ German Bundestag, Secretariat of the Parliamentary Control Commission, *Parliamentary Control of the Intelligence Services in Germany* (Bundespresseamt: Berlin, 2001), pp.19-20.

у системі зв'язку (*Commissioner for the Interception of Communications*). З позовами може працювати (за допомогою судових процедур на зразок трибуналу) і профільний наглядовий орган – це є однією з функцій Комітету з питань нагляду за розвідкою у сфері безпеки (*Security Intelligence Review Committee, SIRC*) в Канаді. В розгляді справ, пов'язаних з безпекою і розвідкою, трибунали мають переваги над звичайними судами: вони можуть здійснювати якісну експертизу, механізм якої спеціально пристосований до чутливої інформації. Такі процедури не бажано застосовувати під час відкритих судових слухань, оскільки це викликає великі ускладнення для позивачів: навіть якщо слухання дозволяються, позивачам під час судового процесу доведеться, очевидно, зазнати значних практичних труднощів в отриманні доступу до відповідних свідчень або в оспорюванні викладеної спецслужбою версії подій. Для розв'язання цих проблем у Канаді та Великій Британії були створені спеціальні, перевірені спецслужбами консультативні органи, що мають допомогати органу правосуддя дійти більш об'єктивної оцінки свідчень і доказів, навіть якщо вичерпні деталі не можуть бути розкритими для позивача.

Генеральні інспектори та аудит

Ряд країн з метою перевірки діяльності сектору безпеки створили незалежні структури – генеральних інспекторів, судових уповноважених та аудиторів, які мають законний доступ до інформації та персоналу⁵⁸. Ці структури здійснюють неупереджену перевірку та надають уряду підтвердження того, що секретні служби діють відповідно до його політики, ефективно та з відповідною якістю. Крім того, вони можуть реагувати на позови. Практика використання структури генерального інспектора походить з розвідувальної спільноти США, де зараз працюють десятки таких службовців, незалежних від органів, які вони контролюють. Посади окремих з них визначені законодавством (наприклад, генеральних інспекторів ЦРУ та Міністерства оборони); інші походять з адміністративної структури, визначеної відповідним міністром (наприклад, Розвідувального управління Міністерства оборони (*Defense Intelligence Agency*) та Національного управління військово-космічної розвідки (*National Reconnaissance Office*)); а окремі є підзвітними як Конгресу, так і виконавчій владі. Окремі з цих генеральних інспекторів крім нагляду за законністю та дотриманням політичного курсу, перевіряють ефективність роботи спецслужб, цільове використання ними коштів і здійснюють їх аудит.

Як правило, на діяльність генеральних інспекторів розповсюджується режим секретності: в Канаді, наприклад, їх головною функцією є зміцнення підзвітності перед урядом, а не інформування громадськості про стан підзвітності спецслужб. Діяльність генерального інспектора Служби безпеки і розвідки Канади є показовим прикладом: для виконання своїх функцій він має повний доступ до інформації Служби⁵⁹. Подібно до Канади, в Боснії і Герцеговині

⁵⁸ United Kingdom, Cabinet Office, Intelligence and Security Committee Annual Report 2001-2002, appendix 3, URL <<http://www.cabinetoffice.gov.uk/publications/reports/intelligence/Intelligence.pdf>>.

⁵⁹ Canada (посилання 13), с.21, sections 33.2, 33.3.

генеральний інспектор виконує згідно із законом “функцію внутрішнього контролю” і може: здійснювати нагляд за діяльністю спецслужби; розглядати позови, ініціювати інспекторські перевірки, аудити та розслідування; видавати рекомендації⁶⁰. В Канаді генеральний інспектор зобов’язаний звітувати принаймні раз на півроку перед *SIRC*, регулярно і вчасно інформувати відповідних міністрів про перебіг подій. Йому дозволені опитування працівників спецслужб, доступ до приміщень і бази даних спецслужб. На відміну від Канади, в Південній Африці роль генерального інспектора полягає у звітуванні перед Парламентом. Інститут генерального інспектора, по суті, розриває коло секретності та забезпечує впевненість громадськості в нормальному стані справ у секторі безпеки – через надання Парламенту доповіді про те, що незалежна особа з доступом до відповідних матеріалів перевірила діяльність органу безпеки або розвідки. Не дивно, що генеральний інспектор не має права публікувати більшість зі своїх матеріалів, на підставі яких зроблена оцінка діяльності спецслужби, хоча з цими матеріалами можна ознайомлювати інші наглядові органи. Інститути генеральних інспекторів інших типів – підзвітні виконавчій владі – також можуть підтримувати неофіційні робочі відносини з парламентськими органами. Така практика існує в Австралії, а ряд генеральних інспекторів США періодично звітують перед Конгресом.

Незалежно від того, кому підзвітний генеральний інспектор – законодавчій, виконавчій чи судовій владі, – надзвичайно важливим є належне правове визначення юрисдикції, незалежності та повноважень очолюваної ним структури. Незалежні посадовці можуть бути залучені до перевірки відповідності діяльності спецслужби одному чи кільком критеріям: ефективності, дотриманню політики чи цілей уряду, обґрунтованості або законності дій. У кожному випадку, для здійснення достовірної оцінки структурі генерального інспектора потрібен необмежений доступ до документів і персоналу. Очевидно, що на практиці незалежний посадовець зможе перевірити лише певний фрагмент діяльності служби. Тому окремі генеральні інспектори практикують вибіркову перевірку сфер діяльності та документів підконтрольних служб, сподіваючись на “хвилевий ефект”, що змусить цю службу започаткувати більш масштабні процедури. В окремих країнах (наприклад, в Австралії⁶¹) інспектори мають, крім іншого, повноваження з розгляду особистих скарг.

Фінансовий аудит є іншою незалежною функцією⁶². Органи як виконавчої, так і законодавчої влади зацікавлені в забезпеченні законності та ефективності використання затвердженого бюджету розвідувальних органів. Однак, як і у випадку з розглядом позовів, необхідна певна винахідливість для створення системи захисту секретності та забезпечення водночас широкого доступу аудиторів до секретної інформації, потрібної для оцінки законності використання спецслужбами державних коштів. Доступ генерального аудитора може

⁶⁰ Bosnia Herzegovina (посилання 15), article 32.

⁶¹ Australia (посилання 24), sections 10-12.

⁶² Born and Leigh (посилання 1), pp.113-119.

бути обмежений спеціальними заборонами, призначеними для захисту певних джерел інформації та особливо чутливих подробиць оперативної діяльності. Проте, є ще одна відмінність між звичайним аудитом та аудитом спецслужб, яка полягає в характері механізмів звітності. В багатьох країнах з метою захисту безперервності оперативної діяльності, а також методів роботи і джерел інформації спецслужб, запроваджені спеціальні механізми звітування. Наприклад, у Великій Британії лише голови Рахункової палати (*Public Accounts Committee*) та парламентського Комітету з питань розвідки та безпеки (*Intelligence and Security Committee*) мають повну інформацію про результати фінансового аудиту. До цієї інформації належать доповіді про законність і ефективність витрат, можливі порушення та дотримання або перевищення визначених бюджетних меж. У багатьох країнах публічні річні доповіді служб безпеки і розвідки (наприклад, у Нідерландах) або органів парламентського нагляду (наприклад, у Великій Британії) містять акти про результати фінансових аудитів.

VI. Висновки

Демократичний нагляд за розвідувальними службами, зокрема, нагляд з боку урядових, парламентських органів і незалежних структур, стає дедалі більш важливим на фоні боротьби з тероризмом після вересневих подій 2001р., внаслідок принаймні чотирьох причин. По-перше, багато спецслужб збільшили чисельність особового складу та бюджети, що зумовило потребу в парламентському нагляді за ефективним використанням коштів платників податків. По-друге, в різних країнах значно розширилися спеціальні повноваження розвідувальних органів, що, своєю чергою, підвищило необхідність механізмів спостереження за дотриманням громадянських свобод – особливо, судового нагляду, але також незалежних механізмів оскарження⁶³. По-третє, підвищення рівня міжнародного співробітництва збільшило потребу в ефективному контролі з боку виконавчої влади, про що детально йшлося в цьому розділі. І нарешті, хоча розвідувальні служби завжди були певною мірою політизованими (як свідчать, наприклад, Уотергейтський скандал на початку 1970-х років і дискусія в 1960-х роках навколо відставання США за кількістю ракет), але війна в Іраку та боротьба з тероризмом засвідчили очевидну тенденцію до дедалі більшої політизації розвідки, створюючи нагальну необхідність захисту спецслужб від політичних маніпуляцій.

Слід підкреслити, що системи демократичного нагляду за розвідувальними службами почали діяти лише порівняно недавно (переважно із середини 1970-х років, а в багатьох країнах – лише з 1990-х років). Ця тенденція демонструє відхід від охоронної моделі держави, в якій важливі питання

⁶³ Див., наприклад: 2001 Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act (USA Patriot Act). US, USA Patriot Act, H.R. 3162, 24 Oct. 2001, URL <<http://www.epic.org/privacy/terrorism/hr3162.html>>. Про цей Закон див.: Public Broadcasting Service (PBS), 'Background report: the US Patriot Act', Online Newshour PBS, 27 Mar. 2006, URL <http://www.pbs.org/newshour/indepth_coverage/terrorism/homeland/patriotact.html>.

залишаються на розсуд професіоналів, до демократичної держави, де важливі питання є предметом нормальних демократичних процедур прийняття рішень. З одного боку, це може вважатися позитивним процесом у будь-якій демократичній державі, оскільки веде до створення кращої системи стримувань і противаг між гілками влади, охоплюючи, крім іншого, і розвідувальні служби. З іншого боку, поширення на розвідувальні служби публічної підзвітності означає, що їх роль і діяльність стануть дедалі частіше предметом публічних дебатів. При цьому, існує загроза використання політичними суб'єктами дебатів з питань контролю над спецслужбами для просування власних вузькопартійних інтересів. Іншими словами, демократична підзвітність розвідувальних служб, запроваджена для обмеження ризику політизації, несе водночас загрозу підвищення цього ризику. Ці та інші проблеми можуть бути вирішені, наприклад, шляхом поглиблення нагляду за міжнародним співробітництвом і розширення доступу виборних посадовців до секретної інформації. Майбутнє покаже, яким чином нові системи нагляду за розвідувальними органами, розглянуті в цьому розділі, впораються з усім комплексом викликів, пов'язаних з контролем над закритою розвідувальною спільнотою.

6. Енергоресурси і безпека: регіональні та глобальні виміри

КАМІЛА ПРОНІНЬСКА

I. Вступ

Нещодавнє поживлення дебатів з приводу енергетичної безпеки та її місця в міжнародних стратегіях і політиці часто порівнюють з наслідками першої нафтової кризи 1970-х років. Насправді, нинішні причини цього поживлення мають інші та більш різноманітні джерела. З 1970-х років відбулися зміни у структурі енергетичного ринку, природі та характері проблем енергетичної безпеки, а також у геополітичному середовищі. Всі ці зміни впливають на розуміння енергетичної безпеки та найкращих національних, регіональних і глобальних методів її забезпечення. Водночас держави відрізняються одна від одної стартовими умовами у сфері енергетичної безпеки, а їх енергетичні стратегії і політика обираються під впливом більш широкого, ніж це було в 1970-х роках, спектру економічних, геополітичних та ідеологічних міркувань. Це змушує окремі держави вдаватися до націоналістичних підходів у розв'язанні проблем енергетичної безпеки, не відкидаючи можливості застосування примусу (військового чи економічного) для захисту своїх енергетичних інтересів. Інші держави в забезпеченні енергетичної безпеки надають перевагу колективним та інституційним заходам.

Усі ці чинники формують сучасні міжнародні відносини у спосіб, що виходить за межі стратегічних і геополітичних аспектів самої енергетичної безпеки. З одного боку, вони можуть призвести до утворення нових стратегічних альянсів і співробітництва між державами - крупними гравцями на енергетичному ринку; з іншого – вони є джерелом міжнародної напруженості та конфліктів. Ці конфлікти, своєю чергою, можуть бути або “конфліктами з приводу ресурсів” (в яких ключовими чинниками є володіння енергоресурсами та їх постачання) або конфліктами, в яких енергоресурси не відіграють провідної ролі, а є лише одним із багатьох каталізаторів. Протягом двох світових війн ХХ століття ці різноманітні зв'язки між енергоресурсами та забезпеченням традиційної (воєнної) безпеки перетворилися на очевидні та відчутні, – якими вони є й сьогодні. Зараз вони характеризуються не лише військовою присутністю держав - крупних споживачів енергії в регіонах, багатих на нафту та газ, але й терористичними нападами на енергетичні об'єкти і зростанням потреб у захисті енергетичної інфраструктури в усьому світі військовими засобами.

У цьому розділі увага зосереджується переважно на одному невеликому та не досить з'ясованому аспекті енергетичної безпеки – на зв'язку між енергоресурсами і традиційною безпекою. Розглядаються переважно проблеми, що стосуються виробництва, використання і постачання нафти та газу, а також зовнішні аспекти енергетичної політики. Зрозуміло, що енергетичну безпеку

не можна зводити до питань нафти та газу; використання інших енергоресурсів, наприклад, вугілля, атомної енергії або відновлюваних джерел енергії може бути важливим чинником як зміцнення енергетичної безпеки країни, так і виникнення проблем у цій сфері¹. Однак важливість нафти та газу для світової економіки, а також той факт, що їх постачають на великі відстані від кількох головних центрів видобутку до споживачів, розкиданих буквально по всьому світі, роблять їх головними джерелами конкуренції, напруженості, політичних проблем і навіть конфліктів.

У підрозділі II цього розділу пояснюється зміст енергетичної безпеки, а також головні компоненти і процеси, що в різні періоди впливали на експертне та політичне бачення зв'язку між енергоресурсами та безпекою. В підрозділі III більш детально розглядається розвиток структури і внутрішні тенденції світового ринку нафти та газу. В підрозділі IV аналізуються зв'язки між енергоресурсами та міжнародними конфліктами, а в підрозділі V – політичні відповіді на проблеми енергетичної безпеки, які дотепер розглядаються державами, групами держав і міжнародними організаціями. В підрозділі VI наводяться висновки.

II. Геостратегічний підхід до безпеки постачання енергоресурсів

Енергетична безпека – тобто доступність енергоресурсів у достатній кількості та за доступними цінами в будь-який момент часу – є комплексною проблемою. Вона містить ряд економічних, геополітичних, геологічних, екологічних та інституційних чинників і під час аналізу поділяється на кілька рівнів узагальнення: глобальний, регіональний, національний та індивідуального споживача. В результаті, намагання аналітиків дати визначення енергетичної безпеки та пояснити зусилля урядів з її забезпечення ще більше ускладнюються. Крім того, бачення енергетичної безпеки залежить від позицій сторін у системі постачань енергоресурсів. Для експортерів найважливішим аспектом є безпека попиту на їх енергоресурси або, іншими словами, безпека доходів від енергетичного ринку. Отримання “нафтодоларів” дуже часто є підґрунтям економічної безпеки виробників, отже, їх власної енергетичної безпеки. Для більшості споживачів, навпаки, сприйняття енергетичної безпеки зосереджується на залежності від імпорту та загрозах зриву поставок. Тому в країнах - крупних споживачах енергоресурсів ключовими питаннями безпеки є диверсифікація поставок, доступ до енергоресурсів (що часто пов'язане з конкуренцією з іншими крупними споживачами енергії), стабільність цін на нафту, стратегічні запаси на випадок непередбачених ситуацій та альтернативні джерела енергії. Інші учасники системи поставок енергоресурсів сприймають

¹ Відновлювані джерела енергії – це джерела, що з часом можуть відновлюватися або фізично не можуть бути вичерпаними. Більшість відновлюваної енергії отримують від сонця – безпосередньо чи опосередковано – у вигляді енергії вітру, гідроенергії або фотосинтетичної енергії, яка зберігається в біомасі (її ще називають біоенергією або біопаливом). Несонячним джерелом відновлюваної енергії є тепло Землі (геотермальна енергія).

енергетичну безпеку також по-своєму – для комерційних компаній, наприклад, головним аспектом безпеки є стабільний легальний інвестиційний режим у країнах-виробниках.

Більше того, сприйняття енергетичної безпеки постійно змінюється, залежно від структури енергетичного ринку, стану відносин між споживачами та виробниками, тенденцій попиту і пропозиції, технічного прогресу та, не останньою чергою, від наявності чи побоювань енергетичної кризи, зривів поставок або стрибків цін. На практиці, зміни у сприйнятті енергетичної безпеки можуть серйозно вплинути як на теоретичні, так і на практичні підходи до її забезпечення. Тому аналітики з енергетичних питань не завжди однаково сприймали важливість геостратегічних аспектів². Наприклад, протягом 1970-х років концепція енергетичної безпеки зосереджувалася на таких геостратегічних аспектах, як зменшення залежності від імпорту та уразливості імпортних поставок до зривів, і сприймалася винятково через призму високої залежності від близькосхідних постачальників нафти та загроз зриву поставок. Навпаки, в 1990-х роках, коли постачальники припинили використовувати енергоресурси як зброю, а кількість постачальників нафти за помірними цінами була великою, країни-споживачі стали більш упевненими в достатності нафти та газу та більш свідомими своєї власної значимості як споживачів. З 1980-х років імпортери відчували здатність, наприклад, запровадити санкції до певних країн-експортерів нафти і створити багатосторонні механізми реагування на ситуації, що загрожують енергетичною кризою. Відповідно, аналітики звернули увагу на інші аспекти енергетичної безпеки. Головними питаннями були, по-перше, забезпечення більшої економічної ефективності шляхом лібералізації і дерегуляції газового та електроенергетичного секторів, і по-друге, – зміцнення захисту довкілля від загроз, спричинених виробництвом і використанням енергії, зокрема, від атмосферних викидів двоокису вуглецю.

На рівні державної політики зміни у змісті порядку денного енергетичної безпеки позначилися на пріоритетності цієї сфери серед національних і міжнародних проблем. Можливо, найяскравішим прикладом інциденту, який висунув питання енергетичної безпеки на одне з перших місць у політичному порядку денному, були рішення, прийняті в 1973р. Організацією країн-експортерів нафти (ОПЕК, *Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEC*) про запровадження ембарго на поставки нафти до країн-споживачів, які підтримували Ізраїль, і про суттєве підвищення цін на нафту³. Ці кроки дійсно стали шоком для країн Заходу, які значною мірою залежали від донедавна відносно дешевого та легкодоступного імпорту нафти. З одного боку, зазначені кроки продемонстрували уразливість економіки країн-імпортерів до зриву фізичних

² Наступне обговорення цього питання див.: Skinner, R. and Arnott, R., *The Oil Supply and Demand Context for Security of Oil Supply to the EU from the GCC Countries*, Working Paper/Monograph no.29 (Oxford Institute for Energy Studies: Oxford, 2 Apr. 2005), pp.22-31, URL <<http://www.oxfordenergy.org/books.php>>; Skinner, R., 'Energy security and producer-consumer dialogue: avoiding a Maginot mentality', Background Paper for Government of Canada Energy Symposium, Ottawa, 28 Oct. 2005, URL <<http://www.oxfordenergy.org/presentations.php?1#>>.

³ ОПЕК утворена в 1960р. До її складу належать Алжир, Ангола (з грудня 2006р.), Венесуела, Індонезія, Ірак, Іран, Катар, Кувейт, Лівія, Нігерія, ОАЕ та Саудівська Аравія.

поставок нафти і швидкого підвищення цін; з іншого – політичний характер рішень арабських країн сприяв формуванню поняття енергії як зброї, яка потенційно здатна спричиняти асиметричний вплив на високорозвинуті економіки. Це змусило крупних імпортерів замислитися над впровадженням багатосторонніх заходів із забезпечення в майбутньому безпеки поставок. Вперше в сучасній історії енергетична безпека перетворилася на важливе питання міжнародних обговорень, що призвели до створення Міжнародного енергетичного агентства (МЕА, *International Energy Agency, IEA*) та багатосторонніх механізмів реагування на загрози зриви поставок енергоносіїв⁴. У довгостроковій перспективі події 1970-х років зумовили певні переваги країн-споживачів, підвищивши усвідомлення ними можливостей захищати себе в майбутньому від подібних загроз і змусивши їх розробити широкий набір методів і стратегій для зміцнення енергетичної безпеки на національному та багатосторонньому рівнях.

Проте, стратегічне мислення в галузі безпеки поставок енергоносіїв з'явилося ще під час Першої світової війни. Однією з головних причин перетворення енергетичної безпеки на складову національної стратегії, було рішення У.Черчіля (*Winston Churchill*), тодішнього члена Кабінету Міністрів, відповідального напередодні Першої світової війни за Військово-Морські Сили Великої Британії, про перехід від використання місцевого вугілля на імпорту нафту⁵. Під час Другої світової війни важливість енергетичного чинника стала ще більш очевидною. Оскільки результат війни повністю залежав від наявності рідкого палива, обидві сторони мали два стратегічні завдання: захист власних джерел і шляхів постачання нафти та нанесення ударів по джерелах і шляхах енергопостачання ворога⁶.

Ці історичні приклади висвітлюють два важливі аспекти імпортозалежності: окремих економік від енергоресурсів, зокрема, нафти; високорозвинутих країн від закордонних виробників. Другий аспект залежності є результатом як більшого попиту розвинутих країн на енергоносії, так і нерівномірного розподілу світових запасів енергоресурсів, насамперед, нафти та газу. В обох випадках безпека постачання стала одним з найважливіших аспектів, який необхідно враховувати під час ідентифікації загроз енергетичній безпеці і протидії їм.

Р.Уллман (*Richard Ullman*) у статті, яка є класичним прикладом дослідження з питань нового визначення безпеки, виокремлює два види обмежень у постачанні

⁴ МЕА засноване в 1974р. В його роботі беруть участь Австралія, Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Норвегія, Південна Корея, Португалія, США, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швеція, Швейцарія, Японія. В роботі МЕА бере участь також Європейська Комісія. Механізми реагування МЕА в надзвичайних ситуаціях відповідають Угоді про міжнародну енергетичну програму, підписаній 18 листопада 1974р. Текст Угоди див.: URL <<http://www.iea.org/Textbase/about/>>.

⁵ Yergin, D., 'Ensuring energy security', *Foreign Affairs*, vol.85, no.2 (Mar./Apr. 2006), p.69.

⁶ Докладніше див.: Jensen, W.G., 'The importance of energy in the First and Second World Wars', *Historical Journal*, vol.11, no.3 (1968), pp.538-554; Spaight, J.M., 'The war of oil', *Military Affairs*, vol.13, no.3 (autumn 1949), pp.138-141; Kinnear, J., 'Oil and the military: the challenge of leadership', *Vital Speeches of the Day*, vol.59, no.14 (1993), pp.429-433.

енергоресурсів⁷. Перший – коли не відновлюваний ресурс стає дефіцитним внаслідок природного вичерпання; другий – коли постачання обмежується штучними урядовими заходами, наприклад, бойкотом, ембарго або картельними угодами. П.Хорснелл (*Paul Horsnell*) вказує на додаткові відмінності між обмеженнями в постачанні енергоресурсів⁸. Він відрізняє стрибки цін на нафту, спричинені “непослідовністю політики”, тобто змінами в політиці виробників, від стрибків цін, спричинених “принциповою зміною ситуації”, тобто коли наявні пропозиції в системі постачань не здатні задовольнити сукупний попит. П.Хорснелл також виокремлює три види раптових зривів постачань: “форсмажорний зрив” – нездатність виробника експортувати ресурси через внутрішні або зовнішні обставини, наприклад, війну; “зрив через обмеження на експорт” – коли виробник або група виробників вирішує обмежити експорт з політичних або стратегічних міркувань; “зрив через ембарго на імпорт” – коли країна-споживач блокує імпорт від певних експортерів⁹.

Якщо ринок не в змозі негайно компенсувати зрив постачань, то незалежно від причини зриву енергетична (та економічна) безпека держав може опинитися під загрозою. Проте, різні держави зазнають різної шкоди, залежно від гнучкості своїх енергетичних систем. Тому для політичних діячів першочерговим завданням є підвищення здатності своїх держав до гнучкого реагування і зменшення таким чином їх уразливості до зривів постачань. Загалом, зі зменшенням уразливості держави її енергетична безпека підвищується¹⁰; але справжню енергетичну безпеку може відчувати лише та держава, яка здатна забезпечити постачання енергоносіїв для національної економіки і своїх громадян під час кризи.

Нинішнє занепокоєння цими питаннями спричинене більш складним набором чинників, ніж це було в 1970-х роках. Головними з них є: (а) радикальне збільшення глобального попиту на енергоресурси; (б) перевищення попиту на нафту над її пропозицією на ринку та високі ціни на неї; (в) підвищення середнього рівня національної і регіональної імпортозалежності; (г) технічні проблеми з постачанням електроенергії, наслідком яких є тимчасові відключення від електромережі; (д) слабкість енергетичної інфраструктури вздовж усієї мережі постачання; (е) лібералізація і дерегуляція внутрішніх енергетичних ринків. До неекономічних чинників, що спричиняють більш-менш відчутні зриви постачань на нафтовому ринку, належать наслідки буревіїв у Мексиканській затоці, терористичні напади на стратегічні об'єкти енергетичної інфраструктури на Близькому Сході, періодичні загострення іракського конфлікту після вторгнення до цієї країни коаліційних сил під проводом США, інші конфлікти та нестабільність в окремих нафтовидобувних країнах і регіонах.

На додаток до традиційних зв'язків між енергетичною безпекою і безпекою в загальному сенсі слід окремо згадати проблеми тероризму. Терористичні

⁷ Ullman, R.H., 'Redefining security', *International Security*, vol.8, no.1 (summer 1983), p.144.

⁸ Horsnell, P., 'The probability of oil market disruption: with an emphasis on the Middle East', Prepared for the study of Japanese Energy Security and Changing Global Energy Markets, Rice University, James Baker Institute for Public Policy, May 2000, URL <<http://www.rice.edu/energy/publications/japaneseenergysecurity.html>>.

⁹ Horsnell (посилання 8), p.6.

¹⁰ Ullman (посилання 7), p.146.

напади на США 11 вересня 2001р. продемонстрували насамперед те, що розвинутий світ має багато привабливих для терористів цілей, однією з яких, цілком імовірно, може бути енергетична інфраструктура. Відразу після згаданих нападів більшість країн підвищили увагу до захисту енергетичних об'єктів. З моменту вторгнення до Іраку у 2003р. світ став свідком збільшення кількості терористичних нападів безпосередньо на об'єкти енергетичного сектору в найкрупнішому нафтовидобувному регіоні світу – на Близькому Сході. Сьогодні енергоресурси можуть перетворитися як на засіб війни (як у випадку нафтового ембарго в 1973р.), так і на її безпосередню ціль, а уразливість енергетичного сектору можна назвати Ахіллесовою п'ятою всього розвинутого світу. Терористичні напади, в т.ч. кіберзлочини, можуть спрямовуватися не лише на інфраструктурні елементи системи постачання нафти та газу, наприклад, термінали, танкери або магістральні трубопроводи, але й на об'єкти у країнах-споживачах, наприклад, електростанції, енергетичні мережі або нафтопереробні заводи. Сьогодні фізична безпека енергетичної інфраструктури дедалі більше визнається важливою складовою поняття енергетичної безпеки, навіть попри очевидну складність забезпечення силового захисту всіх згаданих об'єктів або навіть нагляду за ними.

III. Моделі попиту і пропозиції на енергоресурси

Світовий енергобаланс і тенденції на енергетичному ринку

З економічної точки зору, зміни попиту і пропозиції на енергоресурси є ключовими чинниками, що впливають на сприйняття енергетичної безпеки. Нинішнє занепокоєння безпекою багато в чому зумовлюється постійним зростанням попиту на всі види енергоресурсів протягом останнього десятиріччя. Зростання за той самий період світового видобутку нафти та газу не виявилось достатнім компенсаційним чинником. Однією з визначальних причин цього були високі темпи економічного зростання країн, що розвиваються, особливо Китаю та Індії.

Останні прогнози агентств, що здійснюють моніторинг енергетичної інформації, – Управління з енергетичної інформації (*Energy Information Administration, EIA*) США та МЕА – свідчать про невинне значне зростання енергоспоживання у світі. Наприклад, згідно з прогнозом *EIA*, протягом 2003-2030рр. попит на енергоносії зросте на 72% (таблиця 6.1). Що стосується конкретних видів енергоресурсів: світовий попит на нафту за цей період зросте на 48%; найшвидшими темпами зростатиме попит на природний газ і вугілля – споживання газу збільшиться на 93%, а вугілля – на 96%. Очікується, що підвищення цін на викопні види палива, особливо на нафту та газ, стимулюватиме ширше використання атомної енергії, споживання якої до 2030р., на думку *EIA*, зросте на 31%, а також енергії з відновлюваних джерел, споживання якої, за прогнозом, має зрости приблизно на такий самий відсоток, що й споживання природного газу та вугілля¹¹.

¹¹ US Energy Information Administration (EIA), *International Energy Outlook 2006* (EIA: Washington, DC, June 2006), pp.7-10, URL <<http://www.eia.doe.gov/oiarf/ieo/>>.

Таблиця 6.1. Світові первинні енергоресурси, попит на них у 2003р. і прогноз на 2030р.

Вид енергоресурсів	Попит		Питома вага в загальному попиті (%)	
	2003	2030	2003	2030
Нафта	80 мбд (4,0 млрд. т)	118 мбд (5,9 млрд. т)	38	33
Газ	2,7 трлн. м ³	5,2 трлн. м ³	24	26
Вугілля	4,9 млрд. т	9,6 млрд. т	24	27
Відновлювані джерела	8	9
Всього	444 Едж	762 Едж		

Едж – ексаджоуль (10¹⁸ джоулів); мбд – млн. барелів на добу.

Джерело: US Energy Information Administration (EIA), *International Energy Outlook 2006* (EIA: Washington, DC, 2006), pp.7-10, 37, 51, URL <<http://www.eia.doe.gov/oiaf/ieo/>>.

Підвищення попиту на енергоресурси саме по собі не мало б далекосяжних наслідків для енергетичної безпеки, якби не постійно зростаючий дефіцит постачань на ринку нафти. Тут важливими є кілька аспектів. Понад половина додаткового видобутку нафти, який протягом кількох останніх років допомагав задовольняти зростаючий попит на неї, припадає на Росію, яка спромоглася значною мірою збільшити видобуток завдяки оздоровленню нафтової промисловості наприкінці 1990-х років¹². Водночас окремі країни-члени ОПЕК були обмежені в коштах, потрібних для побудови додаткових потужностей: спочатку – через низькі ціни на нафту, а потім, коли ціни почали зростати, – з інших причин. Політичні конфлікти в таких країнах-виробниках, як Нігерія і Венесуела, не лише завадили розширенню видобутку, але й зірвали значну частину поставок нафти на світовий ринок. Подібний вплив на видобуток і постачання нафти спричинили буревії у США (Мексиканська затока, 2005р.) та нестабільність в Іраку, в т.ч. терористичні напади на його енергетичну інфраструктуру. Крім того, суттєву роль в обмеженні зростання видобутку нафти відіграли регуляторні чинники (наприклад, законодавчі обмеження на пошукові роботи в екологічно чутливих місцях), інвестиційні санкції, податкова політика країн-виробників, перешкоди доступу до об'єктів транспортування, переробки і зберігання нафти, нереалістично жорсткі технічні вимоги до нафтопродуктів і, не останньою чергою, спекуляції на ринку¹³.

¹² Див., наприклад: Leijonhielm, J. and Larsson, R.L., 'Russia's strategic commodities: energy and metals as security levers', Swedish Defence Research Agency (FOI) User Report FOI-R-1346-SE, Stockholm, Nov. 2004, pp.33-35, URL <http://www.foi.se/FOI/templates/Page_4356.aspx>.

¹³ World Economic Forum and Cambridge Energy Research Associates, 'The new energy security paradigm', *Energy Vision Update*, spring 2006, p.25, URL <<http://www.weforum.org/en/initiatives/energy/>>. Специфікація нафтопродуктів – це вимоги до якості таких нафтопродуктів, як бензин, газолін, дизельне паливо чи авіабензин. Стандарти якості у країнах різняться, хоча спостерігається загальна тенденція до їх підвищення. Специфікація нафтопродуктів впливає на вибір джерел сирової нафти, що потрапляє на регіональні нафтопереробні заводи, і якщо вимоги будуть занадто жорсткими, вони здатні значно обмежити імпортні можливості, вплинувши на безпеку поставок нафти та на кінцеві ціни нафтопродуктів.

Враховуючи очікуване різке зростання світового попиту та загальне зменшення резервних виробничих потужностей, можна стверджувати, що розвиток додаткових потужностей з видобутку та переробки нафти в усіх основних нафтовидобувних регіонах буде одним з найважливіших завдань на майбутнє. Нафтова галузь Росії вже не зможе витримувати таке навантаження, як у минулому. Згідно з даними компанії *BP*, у 2005р. майже весь чистий приріст світового видобутку нафти припадав на країни-члени ОПЕК¹⁴. Видобуток нафти в Росії в майбутньому, ймовірно, зростатиме обмеженими темпами, оскільки інвестиції в енергетичний сектор країни є значно нижчими за необхідний рівень. Ризик недостатнього фінансування існує в усіх країнах-виробниках. За оцінками МЕА, для задоволення попиту в нафті уряди та компанії мають інвестувати в енергетичну інфраструктуру протягом наступних 25 років понад \$20 трлн.¹⁵ Оскільки більшість інвестиційних потреб припадають на країни, що розвиваються, то, на жаль, немає будь-якої впевненості в тому, що всі ці потреби будуть задоволені.

Внаслідок перевищення на ринку нафти попиту над пропозицією і зростання уразливості ринку до проблем у видобувних регіонах, ціни на нафту з 2003р. почали поступово підвищуватися. З економічної точки зору, різке і швидке зростання цін на сиру нафту може мати набагато серйозніші наслідки, ніж їх повільне підвищення, до якого економіка може поступово пристосовуватися¹⁶. Однак, підвищення цін на нафту, в будь-якому випадку вразять галузі з її високим споживанням та можуть негативно відбитися на макроекономічних показниках країн. Подорожчання нафти може збільшити інфляцію, торговий дефіцит і зашкодити економічному зростанню країн-імпортерів, хоча, як зазначалося вище, рівні уразливості цих країн відчутно різняться. За нинішніх умов вищі ціни на нафту загалом є більш шкідливими для країн-імпортерів нафти, що розвиваються та які для виробництва одиниці продукції споживають майже вдвічі більше нафти, ніж країни-члени Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР, *Organisation for Economic Co-operation and Development*, *OECD*)¹⁷.

За попитом нафта є абсолютним світовим лідером серед енергоресурсів, і попри зменшення до 2030р. її частки у світовому споживанні первинних енергоресурсів (таблиця 6.1), очікується, що вона збереже провідну позицію. Три викопні види енергоресурсів разом становлять 86% світового енергоспоживання. Прогнозується, що світове споживання природного газу як найбільш екологічно чистого джерела енергії до 2030р. майже подвоїться¹⁸. Мірою збільшення та поширення використання природного газу його геополітичне значення і вплив на міжнародні відносини дедалі зростатиме.

¹⁴ BP, *Quantifying Energy: BP Statistical Review of World Energy June 2006* (BP plc: London, 2006), p.8, URL <<http://www.bp.com/statisticalreview/>>.

¹⁵ International Energy Agency (IEA), *World Energy Outlook 2006* (Organisation for Economic Co-operation and Development/IEA: Paris, 2006), pp.75-77.

¹⁶ 'Oil in troubled waters: a survey of oil', Supplement, *The Economist*, 30 Apr. 2005, p.4.

¹⁷ International Energy Agency, 'Analysis of the impact of high oil prices on the global economy', Paris, May 2004, p.2, URL <<http://www.iea.org/textbase/publications/>>.

¹⁸ US Energy Information Administration (посилання 11), pp.8, 37, 51.

Структурні зміни на світовому ринку нафти та газу

За останні понад 10 років структура світового ринку нафти та газу значно змінилася. Одним із чинників є зростання кількості крупних експортерів нафти та газу. Розпад СРСР дозволив Росії, Азербайджану і країнам Середньої Азії зупинити стагнацію експорту нафти та газу і вийти на світові ринки, тоді як країни Південної Америки та Західної Африки нарощували нафтовидобувні потужності. Водночас у світі відбулася диверсифікація центрів споживання нафти.

Росія зараз є другою країною у світі за обсягом видобутку нафти (після Саудівської Аравії) і найкрупнішою – за обсягами видобутку та експорту газу¹⁹. Її відкритість для світової економіки призвела до значних змін у структурі постачання нафти та газу. Після розпаду СРСР для нафтової промисловості Росії почався тривалий період скорочення видобутку. Тому для країн ОПЕК було несподіванкою, коли наприкінці 1990-х років щорічний видобуток нафти в Росії почав поступово зростати. Ще більшою несподіванкою стало те, що темпи зростання виробництва нафти в Росії, починаючи з 2000р., становили майже 0,5 млн. барелів на добу – на той час найбільший показник зростанням видобутку нафти у світі²⁰. Таке вражаюче зростання відбулося на російському експорті нафти, який у 2000р., вперше з радянських часів, почав підвищуватися: з 2,9 мбд (145 млн. т на рік) у 2000р. (що приблизно дорівнювало видобутку 1992р.) до 3,8 мбд (187 млн. т на рік) у 2003р.²¹ Для ОПЕК це означало появу нового серйозного конкурента на ринку, який картель ОПЕК по праву вважав своїм²². За словами Ф.Чалабі (*Fadhil Chalabi*), парадоксальним було те, що “рушієм вражаючого зростання російського видобутку та експорту нафти з 2000р. була політика ОПЕК підвищення цін на нафту”²³.

Частка ОПЕК на нафтовому ринку зменшилася з 55% у 1973р. до 43% у 2005р.²⁴ Проте, маючи в розпорядженні 75% загальних доведених світових запасів нафти, країни ОПЕК залишаються та залишатимуться єдиною найпотужнішою силою на нафтовому ринку²⁵. Близький Схід і його провідний виробник – Саудівська Аравія – відіграють ключову роль у світових поставках нафти та газу. Надзвичайно низька вартість видобутку близькосхідної нафти, а також висока якість та величезні обсяги запасів нафти та газу (в регіоні знаходиться 62% доведених світових запасів нафти, яких, за прогнозами, має вистачити майже на 80 років, і 40% доведених світових запасів газу²⁶) роблять цей

¹⁹ ВР (посилання 14), pp.8, 24.

²⁰ Morse, E.L. and Richard, J., ‘The battle for energy dominance’, *Foreign Affairs*, vol.81, no.2 (Mar./Apr. 2002), pp.16-17. Дані про виробництво нафти в Росії в період 1995-2005pp. див.: ВР (посилання 14), p.8.

²¹ Leijonhielm and Larsson (посилання 12), table 3, p.32. Див. також: Chalabi, F., ‘Russian oil and OPEC price policies’, *Middle East Economic Survey*, vol.47, no.12 (Mar. 2004).

²² Morse and Richard (посилання 20), p.29.

²³ Chalabi (посилання 21).

²⁴ Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC), *Annual Statistical Bulletin 2005* (OPEC: Vienna, 2006), p.24, URL <[http://www.opec.org/library/Annual Statistical Bulletin/ASB2005.htm](http://www.opec.org/library/Annual%20Statistical%20Bulletin/ASB2005.htm)>.

²⁵ ВР (посилання 14), p.6. Дані про запаси нафти, станом на кінець 2005р.

²⁶ ВР (посилання 14), pp.6, 22.

регіон унікальним і гарантують, що він і надалі відіграватиме найважливішу роль на сучасному енергетичному ринку. Хоча економічні аргументи триваючої залежності ринку в цілому та індивідуальних країн-споживачів від поставок з Близького Сходу є зрозумілими, але якщо взяти до уваги геостратегічні аспекти, то вартість такої залежності є високою. Близький Схід – один з найбільш нестабільних у політичному сенсі регіонів у світі, а його нафтогазова інфраструктура є особливо вразливою до зривів поставок. Практично, будь-яка терористична, політична чи військова акція в регіоні або навіть у будь-якому іншому місці здатна ускладнити поставки з Близького Сходу. Якщо такі ускладнення будуть досить серйозними, то вони можуть дестабілізувати не лише світовий енергетичний ринок, але й світову економіку в цілому.

Перебої в постачанні енергоресурсів можуть трапитися в будь-якому видобувному регіоні. Нещодавні події у Венесуелі та Нігерії, які є відповідно другою та третьою за обсягами видобутку нафти країнами ОПЕК поза межами Близького Сходу, обмежили їх поставки на ринок, а російсько-українська газова криза на початку 2006р. вплинула на поставки газу до ЄС²⁷. Тому надмірне покладання на будь-яку одну іноземну видобувну країну чи регіон є недоцільним. У цьому контексті видобуток за межами ОПЕК – в Америці, Північному морі, Росії, Прикаспійському регіоні та в Західній Африці – дозволяє здійснити диверсифікацію світових поставок нафти, важливість чого важко переоцінити. Те саме, з відповідними поправками, стосується і структурних змін у світових поставках природного газу, які роблять газовий ринок більш інтернаціональним, більш гнучким і зрештою більш диверсифікованим.

Росія і чотири прикаспійські країни – Азербайджан, Казахстан, Туркменістан і Узбекистан – відіграють ключову роль у групі країн-постачальників енергоресурсів, що не належать до ОПЕК. Сукупно їм належать майже 10% світових запасів нафти і понад 32% запасів природного газу. Їх частки в нинішньому світовому видобутку становлять приблизно 9% – нафти і 28% – природного газу²⁸. Очікується, що видобуток нафти в Росії буде щорічно підвищуватися на 2-3%, що набагато нижче темпів зростання попередніми роками²⁹. На газовому ринку Росія залишатиметься домінуючим експортером, і в майбутньому її важливість як постачальника енергоресурсів трубопроводами до Азії зростатиме, як і її значимість на ринку скрапленого природного газу (СПГ)³⁰. Проте, брак інвестицій (сьогодні більшість російської продукції надходить з добре розроблених родовищ) може обмежити темпи зростання виробництва як у нафтовій, так і в газовій галузях. Що стосується Прикаспійського регіону, то хоча його величезні запаси добре відомі, він щойно почав перетворюватися на значимий

²⁷ Див., наприклад: ‘Striking Venezuelan oil workers sacked’, BBC News, 29 Jan. 2003, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/2705281.stm>>; ‘Militants claim Nigeria oil raid’, BBC News, 8 Dec. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6220562.stm>>; ‘“Lessons” for EU from gas crisis’, BBC News, 4 Jan. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4582652.stm>>.

²⁸ ВР (посилання 14), pp.6, 8, 22, 24.

²⁹ У 2003-2004рр. видобуток зріс майже на 9%. Див.: ВР (посилання 14), p.8.

³⁰ СПГ – це рідина, яку отримують шляхом охолодження природного газу до температури 163°C. У рідкому стані його можна транспортувати танкерами, і потім повернути до газоподібного стану на “регазифікаційних” терміналах.

регіон експорту нафти та газу. Причина полягає в тому, що більшість трубопроводів у цьому регіоні була спроектована за часів Радянського Союзу, і після його розпаду Росія зберегла монополію на транспортування каспійських енергоресурсів. Трубопровід Баку-Тбілісі-Джейхан, який першим звільнив прикаспійських експортерів від монополії російської державної газової компанії *Газпром*, був введений в експлуатацію нещодавно – у 2005р. (На рис. 6.1 показані існуючі та заплановані нафто- і газопроводи в Середній Азії).

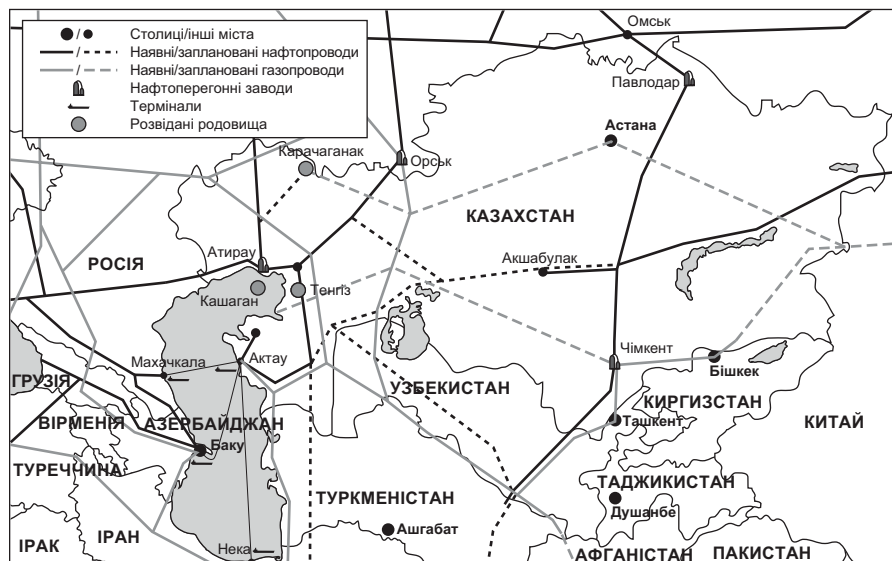

Рис. 6.1. Існуючі та заплановані нафто- і газопроводи в Середній Азії

Джерело: на основі карти В.Манковскі (*Wojciech Mankowski*); див.: Falkowski, M., *Russia's Policy in the Southern Caucasus and Central Asia*, Centre for Eastern Studies (CES) Studies no.23 (CES: Warsaw, June 2006), map 3, p.83, URL <<http://osw.waw.pl/en/epub/eprace/23/01.htm>>.

Серед інших постачальників нафти, що не належать до ОПЕК, слід відзначити прилеглий до Сахари регіон Африки. Як очікується, найближчими роками видобуток нафти в ньому значно збільшиться. Ангола, наприклад, у 2004р. видобувала 1 млн. барелів нафти на добу, а у 2006р. стала членом ОПЕК. Інші західно-африканські країни з прибережними нафтовими родовищами можуть підвищити до 2030р. обсяги видобутку, за прогнозами, до 1,1 мбд. Значне збільшення видобутку нафти прогнозуються також у Канаді, Мексиці та Південній Америці (в Аргентині, Бразилії, Еквадорі та Колумбії – незважаючи на складну політичну ситуацію в цих країнах). Певний приріст очікується також у таких країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону, як Австралія, Бангладеш, В'єтнам, Індія і М'янма. Водночас, перспективи одного з найважливіших європейських джерел постачання нафти – Північного моря – є невтішними. Прогнозується, що видобуток нафти в Норвегії зменшиться з пікового показника в 3,6 мбд (179 млн. т на рік) у 2006р. до 2,5 мбд (124 млн. т на рік) у 2030р., а у Великій Британії – з 2,2 мбд (110 млн. т на рік) у 2010р. до 1,4 мбд (70 млн. т на рік) у 2030р.³¹

³¹ US Energy Information Administration (посилання 11), pp.31-32.

Згідно з наведеними вище прогнозами *EIA*, пік видобутку нафти у світі очікується не раніше 2030р. Проте, слід зауважити, що ці прогнози ґрунтуються на доведених запасах нафти та на економічних припущеннях стосовно майбутніх цін на неї, темпів зростання та обсягів інвестицій. Прогнози не враховують впливу можливих зривів постачань, спричинених війною, тероризмом, політичним безладом або погодними умовами. Аналітики, які бачать перспективу досягнення піку виробництва раніше зазначеного терміну, наводять наступні аргументи: по-перше, як члени, так і не члени ОПЕК зараз видобувають понад 2 барелі нафти на кожен новий розвіданий барель; по-друге, запаси нафти в багатьох країнах-виробниках вже вичерпані майже на 50%; по-третє, компанії стикаються з труднощами в розвідці нових великих родовищ нафти; нарешті, останніми роками майже всі незадіяні видобувні потужності зосереджувалися на Близькому Сході³².

Очікується, що до 2030р. всі крупні видобувники природного газу збільшать обсяги видобутку, проте, на два регіони з найбільшими у світі покладами природного газу, – Близький Схід і Росію разом з Прикаспійським регіоном, на які припадає понад дві третини доведених запасів, – припадатиме лише 47% приросту загальносвітового видобутку. Фактично, видобуток природного газу найбільшими темпами зростатиме в африканських країнах, де протягом 2003-2030рр. темпи щорічного зростання становитимуть у середньому 4,9%. Залежність країн ОЕСР від імпорту газу підвищиться, оскільки прогнозований приріст їх власного видобутку природного газу (в середньому 0,5% на рік) не зможе задовольнити прогнозованого зростання їх попиту (1,5% на рік)³³.

Найсуттєвішою структурною зміною на ринку природного газу стало те, що це паливо перетворилося з другорядного енергетичного ресурсу, який споживався на окремих регіональних ринках, на паливо, яким торгують у всьому світі і яке транспортується на великі відстані³⁴. Технологічні досягнення, що зменшили вартість СПГ, сприяли розвитку міжнародного газового ринку та торгівлі газом на “спотових” умовах. У 2004р. лише 12 країн виробляли СПГ – Австралія, Алжир, Бруней, Індонезія, Катар, Лівія, Малайзія, Нігерія, Оман, ОАЕ, США, Тринідад і Тобаго, – але у 2005р. до них долучилися Росія та Єгипет, а з наступного десятиріччя до цього бізнесу приєднуються, як очікується, й інші країни, в т.ч. Іран і, можливо, Саудівська Аравія³⁵. Подібним чином, дедалі більше країн купують термінали для регазифікації СПГ, щоб мати змогу імпортувати це паливо. Торговля СПГ створює далекосяжні перспективи для енергетичної безпеки: вона дає шанс диверсифікувати джерела імпорту природного газу та робить газовий ринок загалом більш гнучким. Завдяки торгівлі

³² Докладне обговорення цього питання див.: 2005 Global Oil and Gas Forum, *The New Energy Security* (Aspen Institute: Washington, DC, 2006), URL <<http://www.aspeninstitute.org/ee/globalenergy/>>.

³³ US Energy Information Administration (посилання 11), pp.39-40.

³⁴ Soligo, R. and Jaffe, A.M., ‘Market structure in the new gas economy: is cartelization possible?’, Paper prepared for the Geopolitics of Natural Gas Study of the Stanford University Program on Energy and Sustainable Development and the Rice University James A. Baker III Institute for Public Policy, May 2004, p.8, URL <<http://pesd.stanford.edu/publications/>>.

³⁵ US Energy Information Administration (посилання 11), p.40.

СПГ, Америка, Азійсько-Тихоокеанський регіон і Європа, які в минулому були трьома окремими регіональними зонами торгівлі газом, стають більш взаємопов'язаними, що також означає, що зрив постачань з одного видобувного регіону впливає на інші. Нарешті, зростаюча важливість постачань природного газу разом з торгівлею СПГ підвищила занепокоєння можливістю створення газового картелю³⁶. Насправді, питання перетворення газового ринку, подібно до нафтового, на глобальний залишається відкритим.

Останніми десятиріччями структурні зміни попиту на енергоносії були ще більш суттєвими. В 1970-х роках на країни ОЕСР припадало 70% глобального споживання нафти, а країни Північної Америки споживали вдвічі більше за азійські країни. Сьогодні ці пропорції виглядають зовсім інакше: у 2005р. частка країн ОЕСР у глобальному попиті на нафту зменшилася приблизно до 60%, а споживання нафти азійськими країнами наблизилося до показників країн Північної Америки. У країнах, що розвиваються, попит на нафту та інші первинні енергоресурси значно підвищився внаслідок економічного та демографічного зростання, промислової діяльності і збільшення користування транспортом. Найяскравішими прикладами в цьому плані є дві азійські країни, економіки яких розвиваються найшвидшими темпами, – Китай та Індія. Споживання нафти Китаєм зросло з 6,1 мбд (285 млн. т на рік) у 2003р. до 7,1 мбд (334 млн. т на рік) у 2004р., що означає зростання майже на 17%. З 1993р., коли Китай вперше перетворився на чистого імпортера нафти, його споживання нафти більш ніж подвоїлося. Вже у 2005р. він задовольняв половину своїх потреб у нафті за рахунок імпортованих поставок, і ця частка швидко зростає. Що стосується Індії, то її внутрішнє споживання нафти постійно зростає (у 1995-2005рр. зростання склало 57%), а її дійсна залежність від імпорту нафти зросла більш ніж на 68%. Статистичні дані про використання первинних енергоресурсів і споживання природного газу в цих країнах є досить красномовними. Попит Китаю на природний газ зріс протягом 1996-2005рр. більш ніж на 163%, а Індії – на 78%. Останнім десятиріччям загальне використання первинних енергоресурсів у Китаї підвищилося на 61%, а в Індії – на 43%³⁷.

На нові економіки зараз припадає близько двох третин приросту світового споживання енергії³⁸. В майбутньому структура попиту на енергетичному ринку зазнає ще більшої трансформації. За прогнозами *EIA*, до 2030р. сукупний попит на енергоресурси в не членах ОЕСР перевищить їх споживання у країнах-членах на 34%, тобто споживання нафти та природного газу в країнах-не членах зростатиме втричі швидше, ніж в ОЕСР³⁹. Найбільша частка приросту поза межами ОЕСР припадатиме на Азію, перш за все, Китай та Індію;

³⁶ Див.: Soligo and Jaffe (посилання 34); Daniel, P.D., 'Natural gas in North America: a global commodity with an exciting—but uncertain—future', Paper presented at the Ziff North American Gas Strategies Conference, Calgary, Alberta, 3 Nov. 2003, URL <<http://www.enbridge.com/about/commentary.php>>; Yergin, D. and Stoppard, M., 'The next prize', *Foreign Affairs*, vol.82, no.6 (Nov./Dec. 2003), pp.103-114.

³⁷ ВР (посилання 14), pp.8, 11, 12, 27, 40.

³⁸ ВР (посилання 14), p.40.

³⁹ US Energy Information Administration (посилання 11), pp.7-8.

водночас в ОЕСР найшвидше зростатиме споживання в Північній Америці. Очікується, що до 2030р. попит на енергоресурси у країнах-не членах ОЕСР зросте більш ніж удвічі. Однак, країни ОЕСР залишаться найкрупнішими споживачами природного газу, хоча їх частка у світовому попиті на газ зменшиться з понад 50% до близько 40%⁴⁰.

Такі масштабні зміни у структурі попиту і пропозиції на енергетичному ринку створюють як нові можливості, так і проблеми. За оцінками А.Ехтешамі (*Anoush Ehteshami*) та С.Бехрендта (*Sven Behrendt*), ці зміни підсилять ринкову могутність постачальників, які “будуть знаходити нових споживачів для своїх перероблених і неперероблених вуглеводних ресурсів”, але, з іншого боку, “споживачі вперше за останні десятиріччя матимуть можливість укладати альтернативні угоди з кількома постачальниками, які працюють поза механізмом ціноутворення ОЕСР”⁴¹. Загалом, сильна залежність від імпорту нафти та природного газу, яка дедалі зростає і перетворюється на одну з особливостей економік країн – як членів, так і не членів ОЕСР, – підвищить уразливість світу до зривів постачань нафти та природного газу. Це, разом зі скрутним становищем у постачаннях на нафтовому ринку, лише посилить занепокоєння з приводу енергетичної безпеки і призведе до наслідків, що вплинуть на міжнародні відносини та допоможуть сформувати майбутню глобальну систему енергетичної безпеки.

IV. Проблеми енергетичної безпеки як джерело конфліктів

Діяльність держав із забезпечення енергетичної безпеки є важливим елементом їх зовнішньої політики і міжнародних відносин. Водночас, багато чинників міжнародного середовища – стабільність видобувних регіонів, ринкового попиту і пропозиції та цінових тенденцій, стан відносин між споживачами та виробниками, усвідомлення потенційних проблем і загроз енергетичній безпеці тощо – впливають на національні енергетичні стратегії і змушують держави вживати різноманітних політичних заходів і застосовувати різні засоби в різні періоди. Зусилля держав із забезпечення доступу до природних ресурсів впливають на динаміку безпеки насамперед у тих частинах світу, які є важливими для глобальної енергетичної безпеки, та можуть призвести як до утворення регіональних альянсів, так і до конфліктів між крупними країнами-споживачами та видобувниками енергоресурсів. Таким чином, сучасні структурні зміни на енергетичному ринку матимуть серйозні геополітичні наслідки.

Аналізуючи роль занепокоєння з приводу енергетичної безпеки у створенні напруженості або навіть конфлікту між державами, необхідно підкреслити, що більшість держав вважають фактичний збройний конфлікт останнім засобом досягнення цілі. Насправді, енергетична взаємозалежність держав, як і інші

⁴⁰ US Energy Information Administration (посилання 11), p.37.

⁴¹ Ehteshami, A. and Behrendt, S., ‘Perspective: geopolitical transformations and the shifting energy markets’, *Energy Vision Update*, spring 2006, p.21, URL <<http://www.weforum.org/en/initiatives/energy/>>.

чинники взаємозалежності, можуть допомогти зменшити ймовірність виникнення військового конфлікту між ними⁴². При цьому, слід чітко розрізняти підвищення напруженості між головними гравцями енергетичного ринку (що веде до конкуренції, а не до безпосереднього збройного конфлікту) та реальний конфлікт через енергоресурси, а також інші випадки застосування сили в багатих на нафту та газ регіонах.

Конкуренція за ресурси не є чимось новим або характерним лише для сучасності. Разом з конкуренцією за територію, вона створює підґрунтя найжорсткіших конфліктів в історії людства. Теза про збільшення кількості конфліктів через енергоресурси стала популярною нещодавно, хоча аналітики передбачали виникнення цієї тенденції понад три десятиріччя тому. Наприклад, на початку 1980-х років Р.Уллман помітив зменшення кількості конфліктів з приводу території і зробив прогноз, що “мірою зростання попиту на певні товари першої необхідності та зменшення надійності їх пропозиції” збільшиться кількість конфліктів з приводу енергоресурсів, зокрема, нафту. Він передбачив, що така боротьба “часто матиме форму відкритої збройної конфронтації, її насильницькі фази, ймовірно, будуть стислими, у формі гострих сутичок, а не тривалих війн”, а виникатиме вона насамперед між сусідніми державами⁴³.

Дійсно, мілітаризація енергетичної політики, тобто застосування військових засобів для гарантування стабільності в регіонах, де видобуваються нафта та газ, уже певний час є реальністю⁴⁴. Вражаючим прикладом 1980-х років є доктрина Картера, в якій Президент США Дж.Картер (*Jimmy Carter*), відповідаючи на вторгнення СРСР до Афганістану в 1979р., заявив, що США застосуватимуть “будь-які необхідні засоби”, в т.ч. військову силу, для захисту своїх життєвих інтересів у Перській затоці, включаючи постачання нафти⁴⁵. Після завершення Другої світової війни однією з головних гарантій безпечних поставок нафти з Близького Сходу на світовий ринок – як у мирний, так і воєнний час – була американська політика з підтримання монархічного режиму в Саудівській Аравії. Це зобов'язання, що бере початок з моменту зустрічі Президента Ф.Рузвельта (*Franklin D. Roosevelt*) з Королем Ібн Саудом (*Ibn Saud*) у лютому 1945р., охоплювало пряме військове втручання США у справи регіону, наприклад, під час Ірано-Іракської війни 1980-1988рр. або після вторгнення Іраку до Кувейту в 1990р.

У типовому “конфлікті з приводу ресурсів” енергетичний чинник є визначальним. Водночас, існують конфлікти, в яких енергоресурси є лише одним з багатьох чинників або каталізаторів. Загалом, між енергоресурсами і збройними конфліктами існують три види причинного зв'язку. Перший і найбільш очевидний – коли енергоресурси є безпосередньою причиною конфлікту; другий – коли вони відіграють роль інструмента, цілі або будь-якого іншого

⁴² Kemp, G., ‘Scarcity and strategy’, *Foreign Affairs*, vol.56, no.2 (Jan. 1978), p.396.

⁴³ Ullman (посилання 7), pp.139-140.

⁴⁴ Klare, M.T., ‘Oil wars: transforming the American military into a global oil-protection service’, TomDispatch.com, 7 Oct. 2004, URL <<http://www.tomdispatch.com/index.mhtml?pid=1888>>.

⁴⁵ Carter, J., State of the Union Address, Washington, DC, 23 Jan. 1980, URL <<http://www.jimmy-carterlibrary.org/documents/speeches/>>.

вторинного елемента війни; третій – коли прибутки від продажу енерго-ресурсів допомагають фінансувати збройні конфлікти⁴⁶.

У регіонах традиційного протистояння могутніх держав – на Близькому Сході та в Середній Азії – великі поклади нафти та газу викликали змагання між державами за доступ до цих ресурсів і транспортної інфраструктури – як у випадку Каспійського моря, що оточене сушею. Як місцева влада, так і іноземні держави можуть застосовувати військову присутність для захисту свердловин, трубопроводів, нафтопереробних заводів та інших нафтогазових споруд, а також для забезпечення стабільності у видобувних і транзитних регіонах. Як правило, іноземні війська дислокуються з чіткою метою: захищати потоки нафти та газу. Типовими прикладами є різні види присутності США в Колумбії і регіоні Перської затоки. Іноді більш широкі військові кампанії (на зразок тих, що ведуться Росією в Чечні або США в Іраку), на думку багатьох оглядачів, також мають енергетичну складову – коли відбуваються в місцевості, що має велике значення для регіональної та (як у випадку Іраку) глобальної енергетичної безпеки, – навіть якщо їх офіційні мотиви є іншими.

Вторгнення до Іраку у 2003р., яке здійснювалося під проводом США, мало на меті створення нового, прозахідного Іраку, який би став першою підвалиною у справі побудови більш демократичного і стабільного Близького Сходу та забезпечив би доступ Заходу до енергетичних ресурсів регіону. Як це не парадоксально, але і сама операція, і післявоєнна військова присутність США в Іраку не лише не стабілізували регіон і не підвищили безпеку постачань нафти, але й “відчинили двері” для нових загроз. Сьогодні зростаюча терористична активність на Близькому Сході проявляється, зокрема, в частих нападах на нафтові споруди в Іраку, хоча в регіоні існують також інші привабливі для терористів цілі, пов’язані з нафтою. Ормузька протока, через яку щоденно проходить 17 млн. барелів (2,3 млн. т) нафти, тобто близько 20% світових поставок, є одним з найкритичніших у світі пунктів її транспортування⁴⁷. Навіть один супертанкер, на якому виникла пожежа, може заблокувати прохід для інших перевезень і серйозно підірвати постачання нафти на глобальний ринок протягом кількох тижнів.

Іншим чинником, який викликає, можливо, найбільше занепокоєння та може сформувати майбутню динаміку подій у сфері безпеки регіону, є зростання впливу Ірану. Іран має можливість у будь-який момент заблокувати Ормузьку протоку. Загалом, у Перській затоці існує багато крупних нерозв’язаних територіальних спорів між державами цього регіону, наприклад, між Іраном та ОАЕ, Саудівською Аравією і Катаром, Катаром і Бахрейном. Усі ці та інші чинники, в т.ч. події, пов’язані з Ізраїлем, можуть дестабілізувати політичну ситуацію на Близькому Сході та таким чином поставити під загрозу постачання нафти. Це також робить ці чинники потенційними джерелами збройних конфліктів або військової інтервенції.

⁴⁶ Klare, M.T., *Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict* (Metropolitan Books: New York, N.Y., 2001); Renner, M., *The Anatomy of Resource Wars*, Worldwatch Paper no.162 (Worldwatch Institute: Washington, DC, Oct. 2002); Kemp (посилання 42).

⁴⁷ US Energy Information Administration, ‘World oil transit chokepoints’, Country Analysis Briefs, Nov. 2005, URL <http://www.eia.doe.gov/cabs/World_Oil_Transit_Chokepoints/Full.html>.

Запеклі територіальні спори з приводу покладів нафти та газу відбуваються також в інших, важливих з геостратегічної точки зору регіонах, переважно в Середній Азії і в басейні Південнокитайського моря. Як і в випадку Південнокитайського моря, конфлікти в Середній Азії між прикаспійськими державами мають переважно мирний та дипломатичний характер і є лише одним з аспектів ширшого міжнародного суперництва, яке почалося після розпаду Радянського Союзу та відкриття доступу західним компаніям до нафтових і газових родовищ регіону. До головних спірних питань належать: доступ іноземних компаній до енергоресурсів Каспійського моря та конкуренція між проектами магістральних трубопроводів, що покликані забезпечити (для кожної конкретної країни) найприбутковіший маршрут експортних поставок на світові ринки. Будівництво нових споруд для експорту, особливо трубопроводів великого діаметру для транспортування зростаючих обсягів каспійських нафти та газу на світові ринки, стало найважливішою сферою міжнародної конкуренції в регіоні. Однак, регіональне суперництво між Китаєм, Іраном, Росією, США та іншими державами ґрунтується й на інших геополітичних інтересах. Загалом, імовірно, що в майбутньому безпеці в країнах Середньої Азії загрожуватимуть скоріше етнічні конфлікти, сепаратистські рухи, нестабільність політичних режимів та економічних систем, а не “велике змагання” за маршрути транспортування нафти та газу.

Триваючі міжнародні ворожнеча та спори з приводу кордонів виключних економічних зон і права власності на острови в Південнокитайському морі, здається, є основними дестабілізуючими чинниками в цьому регіоні, до якого, як вважається, належать не лише значні поклади нафти та газу, а й головні маршрути їх морських поставок до азійських країн. Напруженість і військові дії розпочалися тут у 1970-х роках, приблизно з часу вторгнення Китаю до Парасельських островів у 1974р. Невдовзі після відкриття в 1976р. великих покладів нафти на островах Спратлі кілька прибережних країн розпочали її видобуток. У спорах з приводу територіальної належності островів Спратлі брали участь шість держав: Бруней, В'єтнам, Китай, Малайзія, Тайвань і Філіппіни. Всі вони збільшили свою військову присутність у регіоні, і сьогодні військові підрозділи різних країн окупують майже 65 островів, рифів і скель у Південнокитайському морі⁴⁸. З кінця 1980-х років у Південнокитайському морі періодично відбуваються сутички військово-морських сил. Китай у Законі 1992р. “Про територіальне море і прибережну зону” закріпив свій суверенітет над усіма островами Парасельського архіпелагу та архіпелагу Спратлі та сам уповноважив себе застосовувати силу в разі спроби їх окупації іншою країною⁴⁹.

⁴⁸ Kiesow, I., ‘China’s quest for energy: impact upon foreign and security policy’, Swedish Defence Research Agency (FOI) User Report FOI-R-1371-SE, Stockholm, Nov. 2004, p.25, URL <http://www.foi.se/FOI/templates/Page_4531.aspx>.

⁴⁹ Закон Китайської Народної Республіки “Про територіальне море і прибережну зону” прийнятий 25 лютого 1992р. Переклад тексту англійською див.: URL <<http://www.un.org/Depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/STATEFILES/CHN.htm>>. Див. також: Buszyński, L., ‘ASEAN security dilemmas’, *Survival*, vol.34, no.4 (winter 1992/93), pp.90-107; Burgess, J.P., ‘The politics of the South China Sea: territoriality and international law’, *Security Dialogue*, vol.34, no.1 (Mar. 2003), pp.7-10.

Ці та інші триваючі спори (Китай і В'єтнам ведуть аналогічні спори з приводу Тонкінської затоки; Малайзія і Філіппіни – територій, розташованих на схід від Борнео; Малайзія і В'єтнам – морського кордону в Таїландській затоці) дестабілізують ситуацію в Південно-Східній Азії і можуть опосередковано загрожувати енергетичній безпеці інших азійських держав, зокрема, Японії і Південній Кореї. Попри те, що Китай часто вважають основною рушійною силою регіональних конфліктів, останніми роками Уряд Китаю демонструє певну схильність до розв'язання територіальних проблем переважно дипломатичними засобами⁵⁰. Характерним прикладом цього є Декларація про поведінку сторін у Південнокитайському морі 2002р., яка є першим політичним документом, укладеним між Китаєм та Асоціацією держав Південно-Східної Азії (АСЕАН, *Association of South East Asian Nation, ASEAN*) стосовно спірного регіону⁵¹. Викладений в ній кодекс поведінки наголошує на необхідності мирного врегулювання територіальних конфліктів і спорів з приводу юрисдикції в регіоні та вимагає від сторін уникати будь-якої діяльності, що може призвести до “ускладнення або ескалації конфліктів і зашкодити миру та стабільності”, включаючи намагання заселити безлюдні острови та інші дії.

Не менш проблемним питанням стосовно Південнокитайського моря є контроль над його стратегічними артеріями, особливо над морськими шляхами з регіону Перської затоки та підходами до Малаккської протоки, через які щоденно транспортується 11,7 млн. барелів (1,6 млн. т) нафти та дві третини глобальних поставок СПГ до Китаю, Японії, Південної Кореї та інших країн тихоокеанського узбережжя⁵². Китай, Індія, США та окремі інші держави вважають, що вони мають право застосовувати свої військові засоби для захисту цих морських шляхів від нападів піратів і терористів та забезпечення вільного проходу своїх кораблів і танкерів; при цьому, одне до одного вони ставляться з підозрою. Індія та Японія розглядають зміцнення військово-морських сил Китаю як претензію на домінування в регіоні та загрозу їх власній безпеці. Для США провідна військова роль Китаю в Південнокитайському морі, здається, створює конкуренцію їх власній військовій ролі в західній частині Тихого океану та загрожує Тайваню. Водночас Китай розглядає плани військової присутності США в Малаккській протоці як загрозу своїм національним інтересам у Південнокитайському морі; Малайзія та Індонезія також відкидають ідею наявності американських патрулів у протоці.

Стратегічна присутність США у Перській затоці, Китаю – в Південнокитайському морі, а Росії – в Середній Азії вказує на те, що ці райони є першочерговими потенційними зонами міждержавного суперництва в енергетичній

⁵⁰ Див.: Гілл Б. “Нова багатостороння політика безпеки Китаю та її наслідки для азійсько-тихоокеанського регіону”, *Щорічник СІПРІ 2004: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2005, с.201-227.

⁵¹ Декларація про поведінку сторін у Південнокитайському морі укладена 4 листопада 2002р. Текст див.: URL <<http://www.aseansec.org/13163.htm>>.

⁵² US Energy Information Administration (посилання 47); BP (посилання 14), map, p.31.

сфері. В межах цього “стратегічного трикутника” знаходяться найбільші у світі поклади нафти та газу, протягом багатьох років ведуться спори з приводу державних кордонів і стикаються інтереси безпеки різних держав⁵³. Але навіть за цих умов загалом важко уявити, що таке суперництво може перерости у збройний конфлікт – надто багато країн можуть дуже багато втратити. З найбільшою вірогідністю, збройний конфлікт з приводу енергоресурсів може статися за межами цього стратегічного трикутника, насамперед в Африці.

Структурні умови багатьох африканських країн – авторитарні уряди, слабкі та корумповані політичні еліти, бідність та економічна нерівність у суспільствах, незбалансований розподіл надходжень від продажу енергоресурсів тощо – роблять їх схильними до внутрішніх збройних конфліктів з ресурсним контекстом. Грабування енергоресурсів часто є чинником, який сприяє подовженню збройних конфліктів, навіть якщо вони розпочалися з іншого приводу. В Анголі надходження від продажу нафти, що становлять 90% державних надходжень⁵⁴, дали можливість купувати озброєння під час громадянської війни 1974-2002рр.; “нафтодолари” перетворюються на дедалі більш вагомий чинник у триваючих конфліктах у Судані – спочатку на півдні країни, а зараз – у провінції Дарфур. Примітно, що саме під час цих громадянських конфліктів нафтові компанії, зокрема, з Канади, Китаю, Кувейту, Малайзії, Росії, США, Франції і Швеції придбали нафтові концесії і почали розвивати потужності з видобутку нафти в Судані⁵⁵. В Нігерії ситуація сьогодні також розвивається в напрямі підвищення непевності та конфлікту. Замість того, щоб дати країні шанс стати однією з найбагатших в Африці, нафта збагатила невелику групу нігерійців і призвела до проблем у сферах екології та охорони здоров’я, а також до збідніння жителів нафтовидобувних регіонів. Це зрештою призвело до відкритого конфлікту в районі дельти р.Нігер.

V. Відповіді на загрози енергетичній безпеці: політика споживачів і виробників

Як наголошувалося вище, швидко зростаючий попит на енергоресурси зумовив посилення конкуренції на світовому енергетичному ринку. Водночас, країни-споживачі і країни-виробники віднедавна більшою мірою усвідомили різноманіття нових ризиків і загроз енергетичній безпеці в найближчому майбутньому. Комплексний характер цих проблем вимагає запровадження всіма державами адекватної за складністю енергетичної політики на двох фронтах – внутрішньому та зовнішньому. Внутрішня політика забезпечення енергетичної безпеки має зосереджуватися на наступних питаннях: (а) вибір джерел енергоносіїв, що дає можливість диверсифікувати та оптимізувати національну

⁵³ Klare (посилання 46), p.49.

⁵⁴ US Energy Information Administration, ‘Angola’, Country Analysis Briefs, Jan. 2006, URL <<http://www.eia.doe.gov/cabs/Angola/Full.html>>.

⁵⁵ Про нафтовий чинник у суданських конфліктах див.: Human Rights Watch, *Sudan, Oil, and Human Rights* (Human Rights Watch: Brussels, 2003), URL <<http://www.hrw.org/reports/2003/sudan1103/>>.

структуру енергоспоживання і захист довкілля; (б) безпека державної енергетичної інфраструктури – електроенергетичних мереж, нафтопереробних заводів, трубопроводів, електростанцій тощо; (в) управління попитом на енергоресурси; (г) енергетична ефективність; (д) лібералізація і дерегуляція енергетичного сектору. Розробка і впровадження альтернативних джерел енергії, тобто відновлюваних джерел та атомної енергетики, може відіграти важливу роль в енергетичній політиці. Зовнішня енергетична політика більше стосується безпеки імпортерів поставок, доступу до нафтових і газових родовищ, диверсифікації закордонних поставок, урізноманітнення та захист транспортних шляхів. Міжнародне співробітництво імпортерів з експортерами і транзитерами, а також з іншими імпортерами може зробити суттєвий внесок до цієї політики. Проте, як зазначалося вище, країни можуть також застосовувати менш мирні засоби для захисту своїх інтересів в енергетичній сфері – військову силу, санкції, ембарго або маніпулювання енергоресурсами як зброєю.

Енергоресурси для всіх країн є чимось більшим, ніж просто ринковим товаром. Вони є специфічним стратегічним товаром. Відповідно, рішення держав з приводу майже будь-якого аспекту внутрішньої і зовнішньої енергетичної політики ґрунтуються не лише на економічних, але й значним чином на геополітичних розрахунках та міркуваннях безпеки. Наприклад, рішення європейських країн у 1970-х роках розпочати видобуток нафти в Північному морі – одному з регіонів світу, де буріння є найдорожчим, – і нещодавні дуже витратні та технічно складні проекти Росії з побудови нафто- і газопроводів (зокрема, газопроводів *Blue Stream* і *Nord Stream*⁵⁶) були продиктовані насамперед міркуваннями безпеки та геополітичними розрахунками.

Сьогодні вже очевидно, що окремі аспекти енергетичної безпеки, які традиційно вважалися винятково національними або внутрішніми питаннями, найкраще розв'язувати колективно на багатосторонній основі. Це зумовлюється тим, що вибір енергетичної політики однієї країни може значно вплинути на вибір іншої. Підвищення попиту в одному регіоні (часто, внаслідок низької енергетичної ефективності і слабкої політики, зорієнтованої на попит) посилює міжнародну конкуренцію за доступ до енергоресурсів і системи постачання. Якщо виробники приймуть націоналістичну політику та закриють свій енергетичний сектор для прямих іноземних інвестицій, то вони фактично зменшать свої шанси на розвиток програм пошукових робіт, будівництво видобувних і транспортних потужностей в регіоні. В довгостроковому плані це також загрожуватиме постачанню енергоресурсів на світовий енергетичний ринок. Нарешті, такі проблеми, як високий рівень викидів енергетичною галуззю

⁵⁶ Газопровід *Blue Stream* з'єднує Росію з Туреччиною дном Чорного моря та є альтернативою газопостачанню територією України, Молдови, Румунії і Болгарії. Поставки природного газу цим трубопроводом розпочалися в лютому 2003р. Див. сайт *Газпрома*: URL <<http://www.gazprom.com/eng/articles/article8895.shtml>>. Проект будівництва газопроводу *Nord Stream* дном Балтійського моря має на меті усунення країн-транзитерів від поставок російського газу до західноєвропейських країн. Газопровід, введення в експлуатацію якого планується у 2010р., щорічно постачатиме близько 55 млрд. м³ газу. Мінімальна загальна вартість інвестицій оцінюється в €5 млрд. Див. сайт проекту *Nord Stream*: URL <<http://www.nord-stream.com/>>; див. також посилання 65.

двоокису вуглецю, старі та ненадійні атомні електростанції, транспортування і зберігання радіоактивних відходів, навіть якщо вони є предметом національної політики, створюють ризики та загрози, що мають транснаціональний характер і викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства.

Проте, усвідомлення країнами своїх концепцій енергетичної безпеки часто змушує їх приймати політичні рішення, які не беруть до уваги енергетичні інтереси та потреби інших гравців на ринку. Р.Скіннер (*Robert Skinner*) зауважив: “Банальність енергетичної безпеки значною мірою визначається тим, що її формулювання може бути виправданням для будь-якого виду політики – від імперіалізму до ізоляціонізму, від експансіонізму до протекціонізму, від комунізму до економічного лібералізму”⁵⁷. Фактично, підходи країн до енергетичної безпеки знаходяться в діапазоні від повної зосередженості на власних інтересах і націоналізму до послідовного співробітництва. Перший підхід є більш-менш характерним для окремих крупних імпортерів та експортерів енергоресурсів, наприклад, Венесуели, Індії, Ірану, Китаю, Росії і США; водночас більшість європейських країн дотримуються іншого підходу. Зрозуміло, що в певних сферах енергетичної безпеки та за певних обставин країни, що характеризуються націоналістичним баченням енергетичної політики, також можуть діяти колективно. США були ініціатором Вашингтонської конференції 1974р., яка заснувала МЕА, а стратегічні резерви США є одним із ключових елементів сучасної глобальної системи енергетичної безпеки. Росія є активним учасником Конференції з питань Енергетичної Хартії і переговорів з питань Транзитного протоколу⁵⁸. Вона також підтримує енергетичний діалог з ЄС та ініціює міжнародні дебати з питань енергетичної безпеки, зокрема, на Санкт-Петербурзькому саміті “Великої вісімки” (G8), що відбувся в липні 2006р.⁵⁹ Водночас, ці країни свідомо уникають укладення міжнародних угод, якими запроваджуються юридичні зобов’язання: Росія не ратифікувала Договір про Енергетичну Хартію, а США – Кіотський протокол⁶⁰. З іншого боку, в енергетичній політиці окремих європейських країн також спостерігається зростання протекціонізму та націоналізму. У 2006р. державні органи Франції та Іспанії

⁵⁷ Skinner (посилання 2), р.3.

⁵⁸ Конференція з питань Енергетичної Хартії регулює діяльність Договору про Енергетичну Хартію, підписаного 17 грудня 1994р. Договір містить положення, що регулюють п’ять крупних сфер: торгівля, інвестиції, конкуренція, транзит і захист довкілля. Запропонований Транзитний протокол має на меті розробку правил діяльності, які регулювали б транзитні потоки енергоресурсів на основі положень Договору, що передбачають недискримінаційний характер транзиту. Переговори з питань Протоколу тривають з 2000р. Наприкінці 2002р. багатосторонні переговори були умовно завершені, хоча залишилося кілька питань, які мають бути врегульовані під час двосторонніх консультацій між Росією і ЄС. Про Договір, членство в Конференції та проект тексту Протоколу див.: URL <<http://www.encharter.org/>>.

⁵⁹ Див.: G8 Summit 2006, ‘Chair’s summary’, St Petersburg, 17 July 2006, URL <<http://en.g8russia.ru/docs/25.html>>; G8 Summit 2006, ‘Global energy security’, St Petersburg, 16 July 2006, URL <<http://en.g8russia.ru/docs/11.html>>. Саміту передувала Міжнародна конференція з енергетичної безпеки, що відбулася 13-14 березня 2006р.

⁶⁰ Кіотський протокол до Рамкової Конвенції ООН про кліматичні зміни підписаний 18 грудня 1997р. і набув чинності 16 лютого 2005р. Текст Протоколу див.: URL <<http://unfccc.int/>>.

втрутились у процес транскордонного поглинання їх національних енергетичних компаній, що призвело до конфлікту з Європейською Комісією⁶¹. Ці випадки не є поодинокими, оскільки багато інших членів ЄС не відкрили свої національні енергетичні сектори для закордонних конкурентів.

Націоналістичний підхід до енергетичної політики у країнах з більш-менш авторитарними режимами, зокрема, у Венесуелі, Ірані, Китаї або Росії, є просто продовженням їх більш широкого курсу економічної політики. Поставивши свої національні економічні і стратегічні інтереси на перше місце, вони хочуть брати участь у світовій економічній системі на власних умовах⁶². США, зі свого боку, діють як супердержава в усіх сферах, що стосуються безпеки, в т.ч. енергетичній. Симптоми націоналістичного підходу проявляються, як правило, в готовності вдаватися до крайніх засобів – військової присутності або застосування сили – з метою забезпечення національних інтересів у багатих на енергоресурси регіонах. Прикладами є поведінка Китаю в Південнокитайському морі або збройні інтервенції США на Близькому Сході, про що йшлося вище. Націоналістична енергетична політика проявляється також в економічній риторичі через рішучість видобувників отримувати прибутки від видобутку нафти та газу, а також великі грошові потоки, що генеруються нафтовими та газовими компаніями в межах своїх країн. Такі уряди, відповідно, підтримують жорсткий державний контроль над енергетичним сектором, у т.ч. намагаються контролювати іноземну інвестиційну діяльність і за необхідності блокувати будь-який доступ іноземних інвесторів до енергетичного сектору або використовувати їх лише тоді, коли це відповідає національним інтересам. Найрадикальнішим заходом є націоналізація енергетичного сектору. Кілька яскравих прикладів такої політики можна було спостерігати нещодавно в кількох країнах-виробниках. У травні 2006р. Болівія націоналізувала свою газодобувну галузь і збільшила оподаткування іноземних енергетичних компаній. В Росії незалежний власник нафтової корпорації *Юкос* М.Ходорковський був ув'язнений і позбавлений майна; нафтова компанія *Сибнефть* у жовтні 2005р. була куплена компанією *Газпром*; до ліцензійного законодавства були внесені зміни, а ставка оподаткування експорту нафти – підвищена, причому два останні кроки ускладнили ситуацію для іноземних інвесторів. У Венесуелі Уряд вжив заходів зі зміцнення контролю шляхом зменшення автономії нафтової компанії *Petróleos de Venezuela SA (PDVSA)*, збільшення ліцензійних платежів, що сплачувалися приватними компаніями за Законом 2001р. про вуглеводневі сировинні матеріали⁶³, а також – зі зміни структури нафтової промисловості,

⁶¹ Див., наприклад: Gow, D., 'Spain illegally blocking E.ON's Endesa bid', *The Guardian*, 25 Sep. 2006, URL <<http://business.guardian.co.uk/story/0,,1880637,00.html>>; 'To the barricades', *The Economist*, 2 Mar. 2006, URL <http://www.economist.com/background/displaystory.cfm?story_id=5578849>.

⁶² Linde, C. van der, 'Energy in a changing world', *Clingendael Energy Papers* no.11, Netherlands Institute of International Relations, Clingendael, Dec. 2005, p.13, URL <<http://www.clingendael.nl/ciep/publications/?id=6123>>.

⁶³ The Ley orgánica de hidrocarburos [Hydrocarbons Law], Decree no. 1510, 2 Nov. 2001. Закон набув чинності 1 січня 2002р. Текст Закону іспанською та англійською мовами див.: URL <<http://www.leydehidrocarburos.gov.ge/>>.

передавши угоди з іноземними компаніями про надання оперативних послуг до спільних з *PDVSA* підприємств, які, своєю чергою, змінюють характер іноземної участі в енергетичному секторі країни.

Націоналістична політика видобувників енергоресурсів неминуче призводить до напруженості у стосунках з країнами-споживачами, що видно на прикладі відносин між США та Венесуелою, які традиційно були коректними, але зараз перетворилися на напружені. Крім того, така політика порушує питання про майбутнє глобальної енергетичної безпеки, оскільки, як зазначалося вище, вона відлякує іноземні компанії від вкладання коштів у пошук і розробку корисних копалин, що негативно впливає на обсяг майбутніх поставань. Однак, залишається ймовірним, що такий стан справ сприятиме зміцненню співпраці між країнами-споживачами і створенню їх єдиного фронту. Дії Росії в січні 2006р. з припинення поставок газу до України відновили занепокоєння можливістю використання поставань енергоресурсів до Європи як зброї та безпосередньо спонукали до інтенсивної і всеохопної дискусії з цього приводу, але вже в рамках спільної енергетичної політики ЄС. У Зеленій книзі, оприлюдненій через два місяці після газової кризи, Європейська Комісія наполягала на необхідності відмови від фрагментарного підходу до енергетичної проблеми та розробки спільної політики, яка охоплювала б як внутрішні, так і зовнішні аспекти⁶⁴. Така політика дала б змогу 25 країнам-членам ЄС виступати зі спільними позиціями в питаннях енергетичної безпеки на глобальних та інших міжнародних форумах, а також додала б ЄС ваги в переговорах з ключовими постачальниками енергоресурсів. Однак, країни-видобувники можуть грати на протиріччях між країнами-споживачами: Росія, наприклад, може відмовитися від досягнення компромісу з ЄС у рамках колективного діалогу та вдатися до укладення угод з конкретними країнами-членами ЄС з тих самих ключових енергетичних питань у рамках двосторонніх відносин. Німеччина на практиці зміцнює свої енергетичні зв'язки з Росією і захищає свої національні інтереси незалежно від проблем енергетичної (чи загальної) безпеки інших країн-членів ЄС⁶⁵.

Враховуючи напружену ситуацію на нафтовому ринку та занепокоєння споживачів безпекою поставань, націоналістична енергетична політика крупних

⁶⁴ European Commission, 'A European strategy for sustainable, competitive and secure energy', Green Paper, Brussels, 8 Mar. 2006, URL <http://ec.europa.eu/energy/green-paper-energy/index_en.htm>.

⁶⁵ Колишній Канцлер Німеччини Г.Шрöder (*Gerhard Schröder*) сприяв укладенню угоди між німецькими компаніями і компанією *Газпром* про будівництво газопроводу *Nord Stream*, яка була підписана 8 вересня 2005р., напередодні його відставки, а його Уряд виступив гарантом кредиту на €1,2 млрд. на виконання цього проекту. Через два тижні після відставки Г.Шрöder був призначений членом правління *РАО Газпром*. За цією угодою, Німеччина перетворюється на головного суб'єкта розподілу додаткових майбутніх поставок російського газу до країн-членів ЄС з Центральної і Східної Європи, оскільки газопровід усуває їх участь як країн-транзитерів. Тому Польща і три балтійські держави ставляться з підозрою до проекту, який, на їх думку, може загрожувати їх енергетичній безпеці в майбутньому. Див.: 'Schroeder govt guaranteed credit for Russia's Gazprom, report confirmed', *MosNews*, 2 Apr. 2006, URL <<http://www.mosnews.com/news/2006/04/02/>>; Cohen, A., 'The north European gas pipeline threatens Europe's energy security', Backgrounder no. 1980, Heritage Foundation, Washington, DC, 26 Oct. 2006, URL <<http://www.heritage.org/Research/Europe/bg1980.cfm>>.

імпортерів енергоносіїв, може мати серйозні геополітичні наслідки. Через підвищення внутрішнього попиту на енергоресурси Китай в 1993р. перетворився на чистого імпортера нафти. З того часу його зовнішня енергетична стратегія спрямована на інвестування диверсифікації поставок нафти. Китайська національна нафтова корпорація (*China National Petroleum Corporation, CNPC*) скуповує ліцензії на виробництво нафти та газу в усьому світі (від азійсько-тихоокеанського регіону до Близького Сходу, Африки та Південної Америки), поглинає іноземні нафтові компанії і шукає можливості з побудови трубопроводів для транспортування енергоресурсів з Росії до Центральної Азії⁶⁶. Індія, яка за темпами розвитку економіки посідає друге місце у світі, останніми роками впроваджує подібну стратегію. Пошуки енергоресурсів і залучення більших обсягів інвестицій обома країнами сприяє їх зближенню, але водночас посилює занепокоєння інших крупних імпортерів з приводу енергетичної безпеки.

Китай має певні розбіжності в поглядах на енергетичні питання з Японією і США. Крім розбіжностей навколо нафтових і газових ресурсів у Східно-китайському морі, Китай та Японія конкурують, зокрема, за право участі в побудові трубопроводу з російських нафтових родовищ Східного Сибіру та видобутку нафти та газу на Сахаліні. США, зі свого боку, розглядають енергетичну стратегію Китаю як таку, що створює нові економічні і стратегічні виклики, які змінюють всю геополітичну картину. Китай не лише інвестує капітал у всі основні видобувні регіони світу, але й намагається придбати одну з найбільших американських нафтових компаній *Unocal*⁶⁷ і розвиває добрі відносини з видобувниками, зокрема, Венесуелою, які віднедавна мають погані стосунки зі США⁶⁸. *CNPC* інвестує розробку нафтових родовищ у Судані, тоді як США запровадили санкції до цієї країни, в т.ч. заборону інвестицій до неї з боку громадян і компаній США⁶⁹. Хоча можна вважати, що політика США також підпорядкована національним інтересам, американські урядові аналітики проводять чітку межу між цією політикою і політикою Китаю: “Якщо США перейшли від стратегії імпорту нафти, що ґрунтувалася на контролі над нафтою в місцях її видобутку, до стратегії контролю над поставками нафти на глобальний ринок і цінами, то стратегія Китаю дотепер зосереджена на отриманні імпортованої нафти в місці її видобутку”⁷⁰.

⁶⁶ Zweig, D. and Bi Jianhai, ‘China’s global hunt for energy’, *Foreign Affairs*, vol.84, no.5 (Sep./Oct. 2005), pp.25-38.

⁶⁷ *Unocal* зрештою була куплена американською компанією *Chevron* в серпні 2005р.

⁶⁸ Див., наприклад: Associated Press, ‘China to invest US\$5b on oil projects in Venezuela’, *China Daily*, 29 Aug. 2006, URL <http://www.chinadaily.com.cn/china/2006-08/29/content_676248.htm>.

⁶⁹ US Department of the Treasury, Office of Foreign Assets Control, ‘Sudan: what you need to know about U.S. sanctions’, Washington, DC, 27 Apr. 2006, URL <<http://www.treas.gov/offices/enforcement/ofac/programs/>>.

⁷⁰ US–China Economic and Security Review Commission, *2004 Report to Congress of the U.S.–China Economic and Security Review Commission* (US Government Printing Office: Washington, DC, June 2004), p.165, URL <http://www.uscc.gov/annual_report/04_annual_report.htm>. Про наслідки енергетичної політики Китаю див.: Kiesow (посилання 48).

На практиці, розгляд лише зовнішніх заходів Китаю спотворює картину діяльності країни в енергетичній сфері. Реальна довгострокова мета Китаю полягає в забезпеченні значного економічного зростання внутрішніми ресурсами. Головними напрямками її досягнення вважаються: підвищення енергетичної ефективності економіки шляхом відмови від енергоємних виробництв і запровадження високоефективних енергетичних стандартів; накопичення стратегічних запасів; розвиток альтернативних енергоресурсів; збільшення, можливо, частки вугілля у структурі енергоспоживання; інвестування пошуків нафти та газу на власній території. Більше того, як зауважують окремі аналітики, дії Китаю з інвестування розвитку нафтових родовищ і трубопроводів не дуже відрізняються від дій інших країн⁷¹. Загалом, зростаюча імпортозалежність Китаю та його інвестиційна діяльність мають допомогти в майбутньому збільшенню поставок нафти на енергетичний ринок, а також зрештою можуть сприяти співробітництву США та інших крупних споживачів у захисті життєво важливих морських шляхів і зміцненню стабільності в нафто- і газовидобувних регіонах.

Нафтова криза 1970-х років змусила уряди країн шукати шляхи забезпечення постачань енергоресурсів у кризові періоди. Уряди зрозуміли, що за надзвичайних обставин необхідно співпрацювати та координувати свої дії. Країни, що на той час були членами ОЕСР, виступили єдиним фронтом на противагу країнам-членам ОПЕК і заснували МЕА, увага якого зосереджувалася на політиці кризового менеджменту. Сьогодні екстрені заходи у країнах-учасниках МЕА залишаються одним з найважливіших елементів системи енергетичної безпеки. Найбільш загальною вимогою є створення країнами-учасниками МЕА резервів нафти трьох категорій: компаній, уряду та відомств, – що використовуються в будь-якому екстреному випадку з постачанням нафти. Востаннє такі резерви використовувались у 2005р., під час припинення видобутку нафти внаслідок стихійного лиха в Мексиканській затоці. Приклад співробітництва в рамках МЕА демонструє, що споживачі можуть співпрацювати не лише заради задоволення власних національних інтересів, але й заради більш широкого міжнародного блага, тобто глобальної енергетичної безпеки. З іншого боку, головним недоліком МЕА є те, що дві найбільші економічні системи, які з'явилися на енергетичному ринку – Китай та Індія, – не беруть участі в його роботі. Якщо “старі” й “нові” крупні імпортери енергоресурсів зможуть знайти шляхи співробітництва у спільному захисті постачань нафти, то це має створити взаємодовіру, яка, своєю чергою, є необхідною для інших аспектів співробітництва на енергетичному ринку, в т.ч. активного залучення всіх крупних імпортерів до забезпечення майбутніх постачань нафти та газу. Враховуючи стратегічні та економічні вигоди від такого багатостороннього співробітництва у сфері енергетичної безпеки, пошук шляхів його забезпечення має стати одним з пріоритетів міжнародної дипломатії.

⁷¹ Kiesow (посилання 48), p.49.

Індивідуальні ринкові гравці завжди матимуть різні енергетичні інтереси та конкуруватимуть один з одним на енергетичному ринку. Проте, вони також мають багато спільних або близьких цілей: зниження уразливості ринку і власних економік до зривів постачань; забезпечення фізичного захисту енергетичної інфраструктури та безпеки шляхів постачання; зміцнення політичної та економічної стабільності у видобувних регіонах; створення прозорої і легальної системи інвестування. Ці аспекти повинні стати сферами широкого співробітництва із залученням як країн-споживачів, так і країн-видобувників. Окремі спроби такого співробітництва на регіональному рівні вже робилися. Наприклад, у рамках Енергетичного діалогу ЄС-Росія (*EU-Russia Energy Dialogue*), започаткованого в жовтні 2000р., обидві сторони ініціювали співробітництво з питань безпеки енергетичних транспортних мереж⁷²; в Азії у 2004р. Китай висунув ініціативу співробітництва з енергетичних питань і розробки спільної азійської енергетичної політики, спрямованої насамперед на запобігання тероризму та піратству, які загрожують судноплавству в Малаккській протоці⁷³. Слід зауважити, що НАТО також вдався до пошуку шляхів підвищення енергетичної безпеки⁷⁴.

Іншим чинником, що може відіграти важливу роль у зміцненні зв'язків і взаємозалежності між державами, є їх спільна потреба в передових, придатних для використання та доступних технологіях. Енергетична стратегія має бути багатогранною і забезпечувати: диверсифікацію джерел постачання; урізноманітнення енергетичного балансу (наприклад, шляхом більш широкого споживання відновлюваних енергоресурсів та атомної енергії); збереження енергоресурсів за рахунок підвищення ефективності використання палива; максимізацію вітчизняного виробництва; пошук шляхів використання джерел енергії наступного покоління. Для реалізації більшості з цих цілей необхідні передові енергетичні технології і значні інвестиції, а технологічне співробітництво між державами може надати їм найкращу можливість забезпечити майбутні енергетичні потреби без зайвих витрат. Прикладом цього є співробітництво між ЄС і США у сфері прогресивних технологій: Доповнення про паливні елементи від 2003р. до Угоди 2001р. про співробітництво в галузі неядерної енергетики дозволило обом сторонам здійснювати спільні дослідження проблем застосування водню в якості альтернативного джерела енергії⁷⁵. Один з небагатьох на цей час відчутних результатів Енергетичного діалогу ЄС-Росія був досягнутий

⁷² Про Енергетичний діалог ЄС-Росія див. сайт Головного управління Європейської Комісії з питань енергетики і транспорту: URL <http://ec.europa.eu/energy/russia/overview/index_en.htm>.

⁷³ Ініціатива Квіндао (*Qingdao Initiative*) співробітництва в енергетичній сфері започаткована на зустрічі міністрів закордонних справ у рамках Азійського діалогу з питань співробітництва (*Asia Cooperation Dialogue, ACD*), що відбулася в м.Квіндао (Китай) 22 червня 2004р.

⁷⁴ North Atlantic Council, Riga Summit Declaration, NATO Press Release (2006) 150, 29 Nov. 2006, para.45, URL <<http://www.nato.int/docu/pr/2006/p06-150e.htm>>.

⁷⁵ Доповнення до Імплементаційної угоди між Міністерством енергетики США і Європейською Комісією з науково-технічного співробітництва в галузі неядерної енергетики стосовно співробітництва у сфері паливних елементів підписана 16 червня 2003р. Тексти Доповнень і первісної Угоди, підписаної 14 травня 2001р., див.: URL <http://ec.europa.eu/research/energy/gp/gp_ef/article_1098_en.htm>.

саме у сфері технологічного співробітництва (з 2002р. це співробітництво у сфері передових енергетичних технологій здійснювалося через розташований в Москві Технологічний центр). Більш спірним нещодавнім прикладом є Індійсько-американська ініціатива співробітництва в галузі цивільної атомної енергетики (*Indian-US Civil Nuclear Cooperation Initiative*), яка започаткована у 2005р. та надає Індії доступ до американських цивільних ядерних технологій⁷⁶.

VI. Висновки

Енергетична безпека посідає одне з пріоритетних місць у національних і міжнародних обговореннях. Така увага до неї зумовлена кількома чинниками. Важливими є тенденції на світовому енергетичному ринку, в т.ч. зростаючий глобальний попит на енергоресурси, складна ситуація на нафтовому ринку, високі ціни на нафту, зростаюча імпортозалежність, а також перспектива дефіциту запасів нафти та газу в майбутньому. Крім того, посилилося занепокоєння зовнішнім впливом, зокрема, терористичними нападами на енергетичну інфраструктуру, випадками відключення електроенергії, буревіями в Мексиканській затоці та нестабільністю в окремих видобувних країнах.

Зростаюча важливість питань енергетичної безпеки матиме численні геостратегічні наслідки. Боротьба за доступ до енергоресурсів і контроль над ними, вірогідно, загострить напруженість між головними глобальними гравцями на енергетичному ринку, що може призвести навіть до конфліктів. Трьома головними джерелами такої напруженості є: (а) відмінність енергетичних інтересів країн-споживачів і посилення конкуренції між ними на світових енергетичних ринках; (б) відносини між споживачами і виробниками та побоювання перетворення енергоресурсів на зброю в цих відносинах; (в) нерозв'язані територіальні розбіжності навколо прав власності на енергоресурси. Крім створення міжнародної напруженості, можливе виникнення міждержавних конфліктів з приводу енергоресурсів, особливо в Африці. В цілому, міжнародна увага до енергетичної безпеки значно підвищить стратегічну важливість усіх географічних регіонів з багатими покладами нафти та газу. Це означає, що в найближчі кілька десятиріч постійна увага буде прикута не лише до Близького Сходу, але й до Африки, Середньої, Південно-Східної Азії і Південної Америки як до потенційно небезпечних і конфліктогенних регіонів.

Водночас, хоча за характером нинішнє занепокоєння держав подібне до того, що виявилось у ХХ столітті (підвищення імпортозалежності, безпека постачань нафти та газу, нестабільна політична ситуація у видобувних регіонах та побоювання перетворення нафти та газу на політичну зброю), але бачення шляхів реагування на виклики енергетичній безпеці почало змінюватися. Як національні, так і міжнародні підходи до забезпечення енергетичної

⁷⁶ Див.: Ahlström, C. 'Legal aspects of the Indian-US Civil Nuclear Cooperation Initiative', *SIPRI Yearbook 2006: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2006), pp.669-685.

безпеки вимагають подальшого осмислення. Націоналістичні підходи до цього питання, притаманні сьогодні багатьом видобувним країнам і країнам-споживачам, навіть не враховуючи ризику виникнення конфліктів, не є вдалим рецептом для задоволення глобальних потреб у сфері енергетичної безпеки. Широке міжнародне співробітництво підвищить довіру та послабить напруженість між головними учасниками ринку, зміцнюючи таким чином майбутню безпеку для всіх постачань нафти та газу.

Слід наголосити, що в такій сфері, як енергетична, міжнародне співробітництво не протиставиться конкуренції і не є несумісною з нею. Зараз не можна сказати, який із цих чинників домінуватиме на енергетичному ринку в майбутньому. Вони, звичайно, можуть співіснувати, але в такому разі вони мають бути належним чином зрівноважені. Наприклад, існуючий механізм реагування МЕА, в якому не беруть участі Китай та Індія і який забезпечує міжнародну реакцію лише на випадок зривів постачань нафти, є неадекватним сьогоднішній структурі енергетичного ринку та недостатнім для того, щоб впоратися з широким колом нових загроз енергетичній безпеці, які вимагають колективної відповіді. Враховуючи ці імперативи, міжнародне співробітництво в майбутньому, ймовірно, має трансформувати існуючий інституційний порядок енергетичного ринку. Нові інституції і механізми співробітництва можуть бути створені або самими споживачами, або разом з видобувниками (як це сьогодні відбувається у двосторонніх або багатосторонніх діалогах між ними). Існує також імовірність того, що крупні видобувники газу можуть спробувати створити картель на зразок ОПЕК.

Нарешті, слід зауважити, що лише значні досягнення в розвитку альтернативних джерел енергії (насамперед у розвитку альтернативних видів палива для транспорту) можуть суттєво змінити окремі з наведених вище прогнозів. Зростаюче занепокоєння захистом довкілля в поєднанні з підвищенням ризику зриву в майбутньому постачань нафти та газу може привернути більшу увагу до розвитку атомної енергетики, відновлюваних джерел енергії і виробництва біопалива. Прогрес у цих галузях залежатиме не лише від національної енергетичної політики, але й від міжнародного співробітництва, особливо обміну ноу-хау. Однак, разом зі зменшенням існуючих загроз енергетичній безпеці, розвиток альтернативних джерел енергії (зокрема, атомної) створить нові проблеми⁷⁷.

⁷⁷ Про уявні загрози безпеці, пов'язані з цивільним застосуванням атомної енергії, див. розділ 12 цього видання.

7. Аналіз ризиків для життя людини

ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН*

I. Вступ

У 2006р. військові витрати урядів світу становили близько \$1,2 трлн. Ці витрати забезпечують широкий простір діяльності для оборонної промисловості: обсяг внутрішніх і зовнішніх продажів 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь сягнув \$290 млрд., а світовий експорт озброєнь у 2005р. дорівнював \$39-56 млрд.¹ Важливим питанням є рівень забезпечення безпеки – як результат військових витрат. Цей рівень залежить від багатьох чинників, у т.ч. від того, що вважати безпекою та економічно ефективними засобами її забезпечення.

Якщо кінцевою метою безпеки є захист людини від передчасної смерті та неієздатності, яким можна запобігти, то адекватна політика безпеки мала б зосереджуватися на інструментах запобігання їх причинам і на стратегіях зменшення ризиків. Крім того, якщо припустити, що характер причин передчасної смерті та неієздатності в найближчому майбутньому істотно не зміниться, то для ідентифікації головних причин і чинників ризику, а також для розвитку стратегій запобігання і зменшення ризику можна скористатися історичним досвідом.

Колективне насильство призводить до великого числа передчасних смертей та каліцтв і до ще більшого – інших видів тілесних ушкоджень. Більше того, найвагомішою причиною передчасної смерті і неієздатності є цілий ряд хвороб, яким можна було б порівняно легко запобігти (таблиця 7.2). Існує також зв'язок між різними причинами смерті та відповідними чинниками ризику. Отже, вплив на людей колективного насильства характеризується не лише числом спричинених смертей, а охоплює також спричинені ним бідність і погане здоров'я. Своєю чергою, бідність і погане здоров'я створюють сприятливі умови для виникнення насильства.

У цьому розділі розглядаються конкретні ризики для життя людини з акцентом на поширених у світі фактичних причинах смерті і неієздатності. Особлива увага надається країнам з низьким рівнем доходу, в яких рівні смертності та передчасної смертності істотно перевищують середньосвітові показники та в яких значному числу таких смертей можна було б запобігти за порівняно невеликих витрат. Цей огляд ґрунтується на дослідженнях у галузях епідеміології та економічності державної системи охорони здоров'я, де проаналізовані фактичні ризики для життя людини з метою визначення запобіжних заходів та оцінки їх вартості.

¹ Див. розділи 8-10 цього видання. Сума \$290 млрд. стосується сукупних продажів озброєнь 100 найкрупніших у світі компаній-виробників, що належать до Переліку СІПРІ 100, за винятком Китаю.

* Автор вдячна С.Бок (*Sissela Bok*), М.Брзосці (*Michael Brzoska*) і Т.Олсону (*Thomas Ohlson*), а також колегам із СІПРІ за коментарі стосовно попередніх версій цього тексту.

Далі в цьому розділі обговорюється визначення безпеки, з приводу якого точиться багато дискусій. У підрозділі II наводиться огляд фактичних причин смерті і недієздатності та пов'язаних з ними чинників ризику разом з рекомендованими запобіжними заходами або стратегіями зменшення ризиків. Зв'язок між захворюваннями та колективним насильством як загрозами життю людини розглядається в підрозділі III з метою з'ясування їх важливості для політики, аналізу безпеки та розподілу ресурсів. У підрозділі IV наведені висновки.

Концепції безпеки

Поняття безпеки є неоднозначним. Традиційно, під безпекою розумілися захищеність від зовнішніх воєнних загроз або ризиків для держави з боку іншої держави, а також захищеність від внутрішніх воєнних загроз, що походять від недержавних суб'єктів. Зміни в безпековому середовищі зумовили потребу визначити та концептуалізувати – як політично, так і теоретично – ці зміни та їх наслідки для держав, суспільств та індивідів. Традиційне поняття безпеки доповнилось іншими поняттями, які розширили як природу можливих загроз (додавши до воєнних загроз небезпеки тероризму, організованої злочинності та захворювань, що поєднуються з економічними, політичними, соціальними та екологічними ризиками), так і перелік об'єктів загроз (включаючи безпеку на глобальному, національному та індивідуальному рівнях)².

Переосмислення безпеки шляхом розширення поняття державної безпеки, віднесення до нього нових ризиків і загроз на додаток до загрози нападу із застосуванням військової сили, сприяло появі таких концепцій, як внутрішня безпека, функціональна безпека та екологічна безпека. Поглиблена концепція безпеки, що ґрунтується на захисті індивіда від загроз, вимагає створення соціальної системи, в якій люди жили б вільними від страху та нестатку³. Ширша концепція безпеки вимагає, крім того, всеохопного підходу до боротьби з різноманітними загрозами, що передбачає виявлення взаємозв'язків між загрозами та гуманітарними аспектами⁴.

² Шьон Е. «Фінансування безпеки у глобальному контексті», *Щорічник СППІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.267-289.

³ Ця точка зору відбилася в Декларації тисячоліття, ухваленій ООН 20 вересня 2000р. і вперше оприлюдненій Генеральним секретарем ООН К.Аннаном (*Kofi Annan*) у травні 2000р. Див.: United Nations, 'United Nations Millennium Declaration', UN General Assembly Resolution 55/2, 8 Sep. 2000, URL <<http://www.un.org/millenniumgoals/>>; United Nations, 'Secretary-General salutes international workshop on human security in Mongolia', Press Release SG/SM/7382, 8 May 2000, URL <<http://www.un.org/News/Press/docs/2000/20000508.sgs7382.doc.html>>. Про критичні зауваження стосовно одного з можливих способів концептуалізації "безпеки людини" див.: Owen, T., 'Conspicuously absent? Why the Secretary-General used human security in all but name', *St Anthony's International Review*, vol.1, no.2 (Nov. 2005), pp.37-42; Paris, R., 'Human security: paradigm shift or hot air?', *International Security*, vol.26, no.2 (fall 2001), pp.87-102.

⁴ Owada, H., 'The United Nations and the maintenance of international peace and security: the current debate in the light of reform proposals', Keynote speech at the Research Forum on International Law, European Society of International Law and Graduate Institute of International Studies, Geneva, 26 May 2005, URL <<http://www.esil-sedi.eu/english/forum2005.html>>.

Як наслідок, на цей час загальноприйнятого визначення безпеки немає – ні в теорії, ні на практиці. В різних теоретичних формулюваннях проголошуються різні цінності, а в інтерпретації предмета визначення, тобто безпеки, завжди наявний елемент суб'єктивізму. Теорії реалізму зосереджуються на міжнародних проблемах та акцентують увагу на конфлікті; транснаціональні корпоративно-глобалістичні підходи – на економічних аспектах і необхідності збереження існуючої міжнародної економічної системи; в нових підходах, що зосереджуються на безпеці людини, підкреслюється важливість умов існування індивідів і планети в цілому⁵. Крім того, з'являється новий інструмент вивчення проблем безпеки, який сприяє усуненню розбіжностей між її різними концепціями, – аналіз ризиків⁶. Для ілюстрації відмінностей аналізу безпеки із застосуванням різних теоретичних підходів у таблиці 7.1 наведені загрози та ризики, визначені в п'ятьох останніх дослідженнях.

Різні концепції безпеки можна представити у вигляді матриці, в якій у рядках вказані різні типи загроз, а у стовпцях – відповідні об'єкти захисту. Приклад такої матриці безпеки наведений на рис. 7.1. Проте, рядки і стовпці будь-якої подібної матриці не є фіксованими, тому в рамках нових концепцій безпеки можуть існувати багато пар загроз і відповідних об'єктів захисту. Вірогідні загрози безпеці можуть мати не лише військовий, а й політичний, економічний, соціальний та екологічний виміри⁷. Об'єкти захисту – це об'єкти впливу загроз, що потребують захисту; їх діапазон простягається від рівнів глобальної і колективної безпеки (включаючи національну, державну безпеку та безпеку режимів, а також безпеку соціальних класів, релігійних або етнічних груп усередині держави) до захисту індивіда. Останніми роками на захисті індивіда робиться більший наголос, ніж на національній безпеці, про що свідчить, наприклад, гасло “обов'язок захищати” – як норма, на яку спираються під час міжнародних гуманітарних втручань⁸.

Різним концепціям безпеки відповідають різні елементи наведеної матриці, які відбивають різні пари загроз і відповідних об'єктів захисту та передбачають потребу в різних інструментах або засобах протистояння ризикам і загрозам. Вибір з-поміж різних концепцій безпеки часто розглядається як гра з нульовим підсумком, у якій зміцнення захищеності одного типу суб'єктів (наприклад,

⁵ Про альтернативні цінності в рамках основних теорій див.: Gurtov, M., *Global Politics in the Human Interest*, 4th edn (Lynne Rienner: Boulder, Colo., 1999), pp.25-26. Див. також: Rojas Aravena, F., 'Human security: emerging concept of security in the twenty-first century', *Disarmament Forum*, no.2, 2002, pp.5-14.

⁶ Наприклад, так звані “дослідження рефлексивної безпеки” – це окремих напрям досліджень міжнародної безпеки на основі вивчення ризиків, в якому для усвідомлення сучасних проблем безпеки використовуються соціологічні теорії “суспільств ризику”. Див. Вступ цього видання.

⁷ Buzan, B., Wæver, O. and de Wilde, J., *Security: A New Framework for Analysis* (Lynne Rienner: Boulder, Colo., 1998).

⁸ International Commission on Intervention and State Sovereignty, *The Responsibility to Protect* (International Development Research Centre: Ottawa, Dec. 2001), URL <<http://www.iciss.ca/report-en.asp>>.

Таблиця 7.1. Окремі дослідження з питань ризиків і загроз, проведені у 2004-2006рр.

Об'єкт безпеки/ мета дослідження	Головні ризики та загрози
Дослідження Групи експертів високого рівня ООН “Більш безпечний світ: наш спільний обов’язок”, 2004р.	
Колективна безпека	Економічні і соціальні: бідність; інфекційні хвороби; деградація довкілля
Мета: запропонувати колективні підходи до запобігання загрозам глобальній, національній, регіональній безпеці та безпеці людини	Міждержавний конфлікт Внутрішній конфлікт: громадянська війна; геноцид; інші масштабні злочиння Ядерна, радіологічна, хімічна та біологічна зброя Тероризм Транснаціональна організована злочинність
Дослідження Ради національної безпеки США “Визначаючи глобальне майбутнє”, 2004р.	
Національна безпека США	<i>Небезпечні тенденції:</i> міжнародний тероризм; інтенсифікація внутрішніх конфліктів; зміцнення інших держав (наприклад, Китаю); розповсюдження зброї масового ураження <i>Тенденції в інших галузях:</i>
Мета: проаналізувати розвиток подій до 2030р., які можуть вимагати дій згідно з політикою США	Глобалізація: зростання та інтеграція глобальної економіки; технологічна революція; триваюча соціальна нерівність Мінливе геополітичне оточення: зростання впливу азійських та інших держав; старіння держав; підвищення попиту на енергоресурси; триваюча однополярність США Нові проблеми державного управління: припинення прогресу демократизації
Дослідження Центру безпеки людини “Доповідь з безпеки людини 2005”, 2005р.	
Безпека людини	Збройні конфлікти Геноцид і “політицид”
Мета: проаналізувати головні тенденції глобального політичного насильства та їх наслідки	Потоки біженців Військові перевороти Порушення прав людини Міжнародний тероризм
Дослідження Всесвітнього економічного форуму “Глобальні ризики 2006”, 2006р.	
Корпоративна безпека	Економічні: енергозабезпечення, заборгованість, падіння долара США, зростання впливу Китаю, уразливість життєво важливої інфраструктури
Мета: оцінити системні ризики для глобального бізнесу та їх можливий вплив на ринки і промисловість	Суспільні: недоліки регуляторної політики, корпоративного управління, дотримання прав на інтелектуальну власність; організована злочинність; глобальні пандемії; хронічні захворювання у промислово розвинутих країнах; епідемічні захворювання у країнах, що розвиваються Зміни в довкіллі: тропічні циклони, землетруси, зміни клімату Технологічні: технологічна конвергенція, впровадження нанотехнологій, вплив електромагнітних полей, поширення комп’ютеризації Геополітичні: тероризм, міграційні процеси в Європі, гарячі точки
Дослідження Європейського інституту дослідження проблем безпеки “Нова глобальна головоломка”, 2006р.	
Державна безпека та безпека людини	Демографічні тенденції Економічні тенденції Енергетичні тенденції
Мета: проаналізувати відповідні тенденції для майбутньої політики безпеки ЄС	Тенденції змін довкілля Тенденції розвитку науки та технологій

Джерела: United Nations, 'A more secure world: our shared responsibility', Report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change, UN document A/59/565 and Corr. 1, 4 Dec. 2004, URL <<http://www.un.org/secureworld/>>; US National Intelligence Council (NIC), *Mapping the Global Future*, Report of the NIC's 2020 Project (Government Printing Office: Washington, DC, Dec. 2004), URL <http://www.dni.gov/nic/NIC_globaltrend2020.html>; University of British Columbia, Human Security Centre, *Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century* (Oxford University Press: New York, N.Y., 2005), URL <<http://www.humansecurityreport.info/>>; World Economic Forum, *Global Risks 2006* (World Economic Forum: Geneva, 2006), URL <<http://www.weforum.org/en/initiatives/globalrisk/>>; EU Institute for Security Studies (EU-ISS), *The New Global Puzzle: What World for the EU in 2025?* (EU-ISS: Paris, 2006), URL <<http://www.iss-eu.org/public/content/bookse.html>>.

держави або режиму) від тієї чи іншої загрози зменшує захищеність суб'єктів на іншому рівні, наприклад, релігійних, етнічних меншин чи навіть усіх або частини громадян певної держави. В сучасному безпековому середовищі безпека на рівні індивіда та інших субнаціональних рівнях зумовлює дедалі більшу увагу міжнародної спільноти до ціни забезпечення національної безпеки, внаслідок чого постійно виявляються нові загрози. За цих умов традиційний аналіз безпеки є недостатнім для адекватної оцінки проблем – через нездатність подолати недоліки орієнтованого на нульовий підсумок мислення, яке, здається, є неодмінним результатом такого аналізу.

Застосування аналізу ризиків до всіх елементів матриці безпеки дає змогу пом'якшити недоліки аналізу на засадах нульового підсумку, притаманні традиційній теорії безпеки. Головний логічний висновок цього розділу полягає в наступному твердженні: підхід, заснований на аналізі ризиків разом з аналізом ефективності методів зменшення та усунення ризиків – зокрема, на рівні індивіда, – є корисним доповненням до традиційного аналізу безпеки. Він дає можливість знайти найкращий, виграшний для всіх сторін компроміс у забезпеченні безпеки на різних рівнях. Для виявлення такого компромісу потрібні дослідження взаємозв'язків між різними видами безпеки, загрозами та чинниками ризику.

Обговорення в цьому розділі питань загроз і ризиків для життя людини, які, як правило, раніше не визначались як загрози безпеці, висвітлює два вагомні аспекти. По-перше, робиться висновок, що ціна вибору між витратами на забезпечення безпеки військовими та альтернативними засобами є дуже високою. Це особливо помітно на прикладі безпеки політичного режиму, яка зменшується внаслідок недостатніх інвестицій в соціальну сферу: такі інвестиції здатні зміцнити безпеку індивіда та підвищити легітимність режиму в очах як власних громадян, так і міжнародної спільноти. По-друге, наведений спосіб аргументації не лише дає можливість отримати корисні нормативні рекомендації на рівні безпеки людини та конкретного індивіда, але й сприяє зміцненню безпеки на кількох рівнях і в кількох вимірах одночасно, тобто є привабливим, з точки зору реалістичності та раціональності.

Людина	Держава	Система	Мережа	Світ	
					Воєнні дії
					Тероризм і злочинність
					Проблемні держави
					Боротьба за ресурси
					Пандемії
					Чинники довкілля
					Розповсюдження ЗМУ
					Інформаційні війни

Рис. 7.1. Матриця безпеки

Заштрихований елемент відповідає традиційній концепції державної безпеки.

Джерело: Brown University, Watson Institute for International Studies, Global Security Matrix website, URL <<http://www.globalsecuritymatrix.org/>>.

II. Головні ризики для життя людини

В узагальненому вигляді ризик – це потенційний негативний вплив на будь-яку цінність або певні характеристики цінності, можливий внаслідок реалізації в майбутньому певного процесу або події. Оцінка ризиків для життя людини здійснюється, зокрема, в епідеміології – розділі медицини, яка вивчає причини виникнення та поширення хвороб, способи контролю над ними та яка є основою запобіжних заходів. Поняття ризику, що використовується в епідеміологічних дослідженнях, відбиває реальні наслідки захворювань населення протягом певного періоду, наприклад: смертність (число смертей за рік на певну чисельність населення, яке зазнало впливу цього ризику) або, віднедавна, кількість років здорового життя, втрачених внаслідок передчасної смерті чи недієздатності, пов'язаних з певними хворобами, умовами життя або пошкодженнями⁹.

У цьому підрозділі наводяться світові дані про смертність і недієздатність, чинники ризику, що їх спричиняють, а також рекомендовані превентивні стратегії. Ці дані базуються на офіційній статистиці зареєстрованих випадків смерті і недієздатності, а також на результатах крупних досліджень з питань чинників ризику та відповідних превентивних стратегій.

⁹ Rothman, K.J. and Greenland, S. (eds), *Modern Epidemiology*, 2nd edn (Lippincott–Raven: Philadelphia, Pa., 1998).

Дані Всесвітньої організації охорони здоров'я про причини смерті та недієздатності

Дані про смертність і недієздатність у цьому підрозділі ґрунтуються на статистиці Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ, *World Health Organization, WHO*). Використовуються три показники: кількість смертей, коефіцієнт смертності та кількість років недієздатного життя (*disability-adjusted life years, DALY*). *DALY* є комплексним показником, розробленим для кількісної оцінки глобальних наслідків захворювань і ушкоджень. У ньому враховуються кількість років життя, втрачених внаслідок передчасної смерті, та кількість років здорового життя, втрачених внаслідок недієздатності.

Проблеми з даними

Хоча статистичні дані ВООЗ і надають приблизну оцінку причин смерті та недієздатності, вони мають ряд недоліків. По-перше, повні зареєстровані дані про смертність стосуються лише третини померлих. Окрему інформацію про іншу третину можна знайти в реєстраційних системах великих міст і в національних реєстраційних системах Китаю та Індії. Стосовно останньої третини – доступна лише часткова інформація з епідеміологічних досліджень, реєстрів захворювань і систем спостереження¹⁰. Найбільш проблематичним є отримання даних про смертність і недієздатність внаслідок насильства, особливо колективного, оскільки точних даних про них не існує. Тому для формування такої статистики використовувалися кілька оціночних методів. По-друге, достовірність діагнозу причин смерті часто є сумнівною з таких причин, як реєстрація смерті без лікарської довідки, надання неповних даних про причини смерті через конфіденційність інформації, невірна інтерпретація правил відбору головних причин, труднощі з визначенням єдиної причини смерті¹¹. По-третє, вибір чинників, які вважаються ВООЗ загальними причинами смерті та недієздатності, здається дещо довільним. У принципі, причинами смерті є чинники, притаманні саме людині, а зовнішні умови мають розглядатися як чинники ризику. Проте, розмежування цих двох категорій є важким. Наприклад, у статистичних даних ВООЗ серед причин смерті та недієздатності згадується недостатнє харчування, а голод – ні; дорожньо-транспортні пригоди та колективне насильство вважаються причинами смерті, а природні катастрофи – ні. Цю проблему можна проілюструвати питанням, порушеним двома дослідниками в галузі продовольчої безпеки: “Що є “причиною” смерті, наприклад, змороженої голодом людини, яка зазнала впливу громадянської війни, а потім потрапила до табору біженців, де померла від кору?”¹² Як згадувалося вище, розгляд ненавмисних і навмисних тілесних ушкоджень (внаслідок нещасних випадків і насильства) як причин смерті значно ускладнює отримання достовірних даних. Докладніше ця проблема розглядається в підрозділі III.

¹⁰ Mathers, C.D., Lopez, A.D. and Murray, C.J.L., ‘The burden of disease and mortality by condition: data, methods, and results for 2001’, eds A.D. Lopez et al., World Bank, *Global Burden of Disease and Risk Factors* (Oxford University Press: New York, N.Y., Apr. 2006), p.51, URL <<http://www.dcp2.org/pubs/GBD/>>.

¹¹ Mathers, Lopez and Murray (посилання 10), pp.53-55.

¹² Falcon, W.P. and Naylor, R.L., ‘Rethinking food security for the twenty-first century’, *American Journal of Agricultural Economics*, vol.87, no.5 (Nov. 2005), p.1114.

Таблиця 7.2. Причини смертності та недієздатності у світі та в групах країн з різними рівнями доходу у 2005р.

Причина	Число смертей (тис.)	Коефіцієнт смертності (число смертей/100 тис. осіб) у групах країн з різними рівнями доходу					Наслідки захворювань (млн. DALY)
		У світі	Високий дохід	Вище середнього	Нижче середнього	Низький дохід	
<i>Інфекційні захворювання</i>	17 258	268	57	91	110	509	566
Інфекційні/ паразитарні, в т.ч.	10 262	159	16	41	65	312	325
туберкульоз	1 411	22	1	5	16	37	31
ВІЛ/СНІД	2 830	44	2	16	29	76	83
діарея	1 682	26	1	5	8	55	58
малярія	888	14	0	0	0	32	34
Респіраторні інфекції	3 757	58	37	22	23	103	87
Післяродові ускладнення	2 331	36	3	21	18	66	93
Успадковані від матері хвороби	460	7	0	1	1	16	30
Дефіцит травлення	448	7	2	6	2	13	31
<i>Неінфекційні хвороби/ розлади</i>	35 367	549	752	517	583	456	720
Серцево-судинні	17 528	272	325	242	292	242	153
Онкологічні	7 586	118	225	117	126	73	79
Респіраторні	4 027	63	55	39	85	51	58
Шлунково-кишкові	1 995	31	37	37	30	29	46
Нервово-психічні розлади	1 167	18	43	14	11	16	198
Діабет	1 118	17	25	36	13	15	18
Інші	1 946	30	42	33	26	29	168
<i>Тілесні ушкодження</i>	5 403	84	50	67	86	97	184
Ненавмисні (нещасні випадки)	3 700	57	34	41	57	69	134
ДТП	1 313	20	12	17	22	22	42
інші	2 387	37	22	24	35	47	92
Навмисні (насильство)	1 703	26	16	27	29	28	50
самогубство	912	14	13	8	18	12	21
двостороннє насильство	593	9	2	18	9	10	22
колективне насильство	184	3	0	0	2	5	7
Всього	58 028	901	859	675	778	1 062	1 471

DALY – кількість років недієздатного життя.

Джерело: World Health Organization, 'Projections of mortality and burden of disease 2006: projected deaths by income group, age, sex and cause for the years 2005, 2015 and 2030', Spreadsheet, Nov. 2006; World Health Organization, 'Projections of mortality and burden of disease 2006: projected DALYs by income group, age, sex and cause for the years 2005, 2015 and 2030', Spreadsheet, Nov. 2006; див.: URL <<http://www.who.int/healthinfo/statistics/bodprojections2030/en/>>

Оцінка глобальних наслідків захворювань і тілесних ушкоджень (тобто років, втрачених внаслідок передчасної смерті та недієздатності) є навіть ще більш проблематичною, оскільки передбачає використання принаймні двох додаткових методик оцінки: з обрахунку числа недієздатних осіб; обчислення співвідношення між смертністю та недієздатністю і оціночною тривалістю

здорового життя за сприятливих умов¹³. Нарешті, ВООЗ робить також прогнози на майбутнє. Хоча останнім роком, стосовно якого були наведені первинні дані про смертність і наслідки захворювань, був 2002р., прогнози зроблені на 2005р., 2015р. і 2030р. Вони є дуже непевними, особливо на 2015р. і 2030р., – через невизначеність припущень, що є підґрунтям цих прогнозів¹⁴. Таким чином, попри наявність приблизних оцінок причин смертності та недієздатності, їх інтерпретація вимагає врахування недоліків використаних методів¹⁵.

Зазначені ускладнення впливають на точність даних, однак порядок наведених величин дає уявлення про приблизний масштаб і характер різних причин смертності. Оскільки такі дані є важливими для будь-якого аналізу чинників ризику та визначення превентивних стратегій, спрямованих на усунення страху та нестатку, то потрібні додаткові інвестиції в системи їх реєстрації.

Дані ВООЗ про причин смертності та недієздатності

Згідно з оцінками ВООЗ, у 2005р. померли близько 58 млн. осіб, з яких 9,6 млн. – віком до п'яти років, а 35,4 млн. – молодші 70 років¹⁶. Із загального числа померлих понад 35 млн. осіб померли від неінфекційних хвороб, понад 17 млн. – від інфекційних хвороб і понад 5 млн. – від тілесних ушкоджень (таблиця 7.2).

Глобальні наслідки захворювань і тілесних ушкоджень у 2005р. становили, за оцінками, 1 471 млн. *DALY*, майже половина яких була спричинена неінфекційними хворобами, 38% – інфекційними хворобами, 13% – тілесними ушкодженнями. Коефіцієнти смертності значно різнилися за групами країн з різними рівнями доходів. У країнах з високим рівнем доходу неінфекційні хвороби спричинили в 13 разів більше смертельних випадків, ніж інфекційні, причому, така різниця значною мірою є результатом високої смертності від серцево-судинних хвороб і раку. У країнах з низьким рівнем доходу інфекційні хвороби спричиняють вищу смертність, ніж неінфекційні, причому, висока смертність спостерігається внаслідок таких хвороб, як ВІЛ/СНІД, діарея, туберкульоз, малярія, а також респіраторні інфекції та післяродові ускладнення.

¹³ У показнику *DALY* для визначення втрачених років життя використовується єдиний “ідеальний” стандарт імовірної тривалості життя для всіх підгруп населення, незалежно від тривалості життя в цих групах, порівняно з іншими. Подібним чином, передчасна смерть визначається як усі випадки смерті, що сталися раніше стандартної імовірної тривалості життя. Опис та обговорення методики обчислення показника *DALY* див.: Mathers, Lopez and Murray (посилання 10).

¹⁴ Майбутні тенденції здоров'я людини визначалися за допомогою моделей, що “базуються переважно на прогнозах економічного та соціального розвитку”, “з використанням помічених зв'язків між цими аспектами та коефіцієнтами смертності з тієї чи іншої причини”. Див.: Mathers, C. D. and Loncar, D., ‘Projections of global mortality and burden of disease from 2002 to 2030’, *PLoS Medicine*, vol.3, no.11 (Nov. 2006), pp.2011-2030.

¹⁵ Одне з критичних зауважень до прогнозів ВООЗ полягає в тому, що вони є надто оптимістичними, оскільки не здатні врахувати нові непередбачені обставини. Іншою проблемою є низька достовірність соціально-економічних передбачень Світового банку, на яких ґрунтуються ці прогнози. Третім джерелом неточності даних є непевність – чи матимуть соціально-економічні події однаковий вплив на рівень захворювання та тілесних ушкоджень у всіх країнах. Див.: ‘Disease plans must expect the unexpected’, *New Scientist*, 2 Dec. 2006, p.3.

¹⁶ World Health Organization (WHO), ‘Projections of mortality and burden of disease 2006: projected deaths by WHO region, age, sex and cause for the years 2005, 2015 and 2030’, Spreadsheet, Nov. 2006, URL <<http://www.who.int/healthinfo/statistics/bodprojections2030/en/>>.

Чинники ризику

Основою запобігання ризикам є виявлення їх причин. ВООЗ ідентифікувала 10 ключових причин, що впливають на величину глобальних наслідків захворювань. Цими причинами є (в порядку важливості): дистрофія, небезпечний секс, високий кров'яний тиск, вживання тютюну, алкоголю, небезпечна для вживання вода, незадовільні санітарія і гігієна, нестача заліза в організмі, забруднення повітря у приміщеннях продуктами згоряння твердих видів палива, високий рівень холестерину, надмірна вага та ожиріння¹⁷. Разом ці чинники ризику спричиняють понад третину всіх смертей у світі.

Важливість чинників ризику істотно різниться в бідних і багатих країнах. У розвинутих країнах майже половина всіх наслідків захворювань спричиняється палінням (12,2%), високим кров'яним тиском (10,9%), вживанням алкоголю (9,2%), високим рівнем холестерину (7,6%) і надмірною вагою (7,4%). У країнах, що розвиваються, де спостерігається висока смертність і розташованих переважно в Західній Африці та Південно-Східній Азії, третина всіх наслідків захворювань спричиняється чотирма чинниками ризику: дистрофією (14,9%), небезпечним сексом (10,2%), небезпечною для вживання водою, незадовільними санітарією і гігієною (5,5%) та забрудненням повітря у приміщеннях продуктами згоряння твердих видів палива (3,7%)¹⁸. У країнах, що розвиваються, в яких зареєстрована висока смертність і де проживає приблизно 2/5 населення світу, спостерігається висока концентрація ризиків. У цих країнах рівні захворювань і тілесних ушкоджень є особливо високими і спричинені, як правило, комплексом чинників ризику. Дистрофія та нестача мікроелементів (вітамінів і мінералів) в організмі разом спричиняють у цих країнах близько чверті наслідків захворювань – цей показник майже дорівнює сукупному показнику наслідків захворювань і ушкоджень розвинутих країн¹⁹.

Послідовність подій, що спричиняє смерть і недієздатність, характеризується наявністю як проксимальних (що безпосередньо спричиняють захворювання та тілесні ушкодження), так і дистальних (опосередкованих) чинників. Таким чином, оцінка ризиків для здоров'я людини вимагає аналізу всієї сукупності причин і наслідків. Крім того, багато ризиків не можна розглядати окремо, оскільки вони не діють в ізоляції від інших²⁰. На практиці комплексний, багатоаспектний характер захворювань часто зумовлює необхідність застосування різних превентивних стратегій, тому паралельні дії можуть, у принципі, забезпечити набагато більше користі.

Серед 10 головних загальних чинників ризику, визначених для країн, що розвиваються та в яких спостерігається висока смертність, чотири – стосуються недостатнього харчування (дистрофія, брак цинку, заліза та вітаміну А), ще два – довкілля (небезпечна для вживання вода, незадовільні санітарія і гігієна та

¹⁷ WHO, *The World Health Report 2002: Reducing Risks, Promoting Healthy Life* (WHO: Geneva, 2002), URL <<http://www.who.int/whr/2002/en/>>, Overview, p.7.

¹⁸ WHO (посилання 17), table 5.1, p.102.

¹⁹ WHO (посилання 17), pp.82-83.

²⁰ WHO (посилання 17), pp.13-14, 26-27.

забруднення повітря у приміщеннях продуктами згоряння твердих видів палива)²¹. Різні види недостатнього харчування та чинників довкілля є головними проксимальними причинами, а бідність – дистальною.

Голод як чинник ризику

Голод є важливим чинником ризику захворювань. Діти з дистрофією мають більше шансів померти від інфекційної хвороби, наприклад, діареї або пневмонії. За оцінками, 50-70% дитячих захворювань на кишково-шлункові хвороби, кір, малярію і респіраторні інфекції нижніх дихальних шляхів є наслідком недостатнього харчування. Вважається, що у 2000р. через дистрофію померли 3,7 млн. осіб (тобто приблизно одна з 15 смертей). Оскільки смерть внаслідок недостатнього харчування трапляється майже винятково серед дітей, відсоток втрачених років здорового життя є значним: близько 9,5% глобального показника *DALY* спричинені дистрофією²².

Наявність загрози голоду для великого числа життів змусила запровадити спеціальний термін – “продовольча безпека”²³. За оцінкою Продовольчої і сільськогосподарської організації (*Food and Agricultural Organization, FAO*), щороку від голоду і пов’язаних із ним хвороб вмирає 10 млн. осіб²⁴. У країнах, що розвиваються, щороку народжуються понад 20 млн. дітей з дистрофією, майже третина всіх дітей у країнах, що розвиваються, мають затримку в рості, що свідчить про хронічне недоїдання. Згідно з даними *FAO*, через причини, пов’язані з голодом, щороку вмирають понад 5 млн. дітей²⁵.

Згідно з останніми оцінками *FAO*, у 2001-2003рр. у світі 854 млн. осіб мали проблеми з харчуванням, з яких 820 млн. проживали у країнах, що розвиваються, 25 млн. – у країнах з перехідною економікою і 9 млн. – у розвинутих країнах²⁶. Реалізація спільних цілей зі скорочення вдвічі до 2015р. числа людей, що голодують (мета Світового саміту з продовольства 1996р.), та на таку ж величину – їх частки в загальній чисельності світового населення (одна

²¹ WHO (посилання 17), table 5.1, p.102.

²² WHO (посилання 17), pp.53-54.

²³ Подібно до термінології в публікаціях про голод, термін “голод” вживається тут у сенсі недостатнього харчування. За визначенням, особи, які мають проблеми з харчуванням, – це ті, “хто з’їдає менше встановленої норми, або ті, чий обсяг вжитої їжі є недостатнім для постійної підтримки енергетичних потреб організму”. Див.: United Nations Statistics Divisions, Common Database, URL <http://unstats.un.org/unsd/cdb/cdb_dict_xrxx.asp?def_code=433>. Навколо точного визначення (із зазначенням кількості спожитих калорій) точиться дискусія. Див.: Mason, J.B., ‘Measuring hunger and malnutrition’, Keynote Paper presented at the International Scientific Symposium on Measurement and Assessment of Food Deprivation and Undernutrition, Food and Agricultural Organization, Rome, 26-28 June 2002, URL <<http://www.fao.org/docrep/005/y4249e/y4249e0d.htm>>.

²⁴ World Food Programme (WFP), ‘Faces of the hungry’, WFP website, 2007, URL <http://www.wfp.org/aboutwfp/introduction/hunger_who.asp>.

²⁵ FAO, *The State of Food Insecurity in the World 2004: Monitoring Progress towards the World Food Summit and Millennium Development Goals* (FAO: Rome, 2004), p.8, URL <<http://www.fao.org/docrep/007/y5650e/y5650e00.htm>>.

²⁶ FAO, *The State of Food Insecurity in the World 2006: Eradicating World Hunger–Taking Stock Ten Years after the World Food Summit* (FAO: Rome, 2006), p.8, URL <<http://www.fao.org/docrep/009/a0750e/a0750e00.htm>>.

з Цілей розвитку тисячоліття, *Millennium Development Goals, MDGs*) далека від завершення, особливо в африканських країнах²⁷. Голод проявляється у трьох різних формах: гострий, хронічний і прихований. Хоча ті, хто гостро страждають від голоду, привертають найбільшу увагу завдяки репортажам про голод і природні лиха, ця форма є причиною нещастя лише 10% усіх голодних у світі. Ті, хто хронічно не доїдає, становлять переважну більшість – 90% усіх голодних²⁸.

Крім того, що голод є чинником ризику захворювання, він має також власні причини. Хронічний голод є наслідком постійної або регулярної відсутності доступу до їжі. Проте, запасів їжі у світі достатньо, щоб нагодувати населення всієї планети чисельністю 6,54 млрд. Таким чином, причинами голоду є те, що голодні не мають грошей, щоб купити їжу, або засобів, щоб її виготовити. Причини цього і є чинниками ризику голоду. Світова продовольча програма визначила п'ять таких чинників: бідність, недосконала сільськогосподарська інфраструктура, надмірна експлуатація довкілля, природні лиха і збройні конфлікти²⁹. У Проєкті тисячоліття ООН наведені подібні, хоча й дещо відмінні чинники: бідність, брак виробництва продуктів, недостатня освіта матерів, небезпечна для вживання вода, незадовільні санітарія і гігієна, кліматичні зміни. До цього переліку належить також уразливість до криз (катастроф і війн) та інших негативних чинників (незахищеності прав на землю, відсутності необхідної сільськогосподарської техніки, нездатності зберегти врожай, погодних змін, деградації довкілля, поганого здоров'я, нестачі продуктів, відсутності належного заробітку)³⁰.

Починаючи з 1992р., відсоток продовольчих криз, які можна було б віднести на рахунок переважно людських чинників (насильницьких конфліктів або економічних невдач), збільшився з приблизно 15% до понад 35%, при цьому, кількість продовольчих криз, що вимагали негайної допомоги, також збільшилася – в середньому з 15 на рік у 1980-х роках до понад 30 – починаючи з 2000р.³¹ Більшість таких криз, а також збільшення їх кількості припадають на Африку. Природні та антропогенні чинники здатні підсилювати один одного, продукуючи комплексні кризи. Однак, лише 8% з 10 млн. осіб, які щорічно вмирають від голоду та пов'язаних з ним хвороб, були жертвами крупних природних катастроф і війн³².

²⁷ FAO (посилання 26), pp.8-12. Про Цілі розвитку тисячоліття див. сайт ООН: URL <<http://www.un.org/millenniumgoals/>>.

²⁸ Sanchez, P. et al., UN Millennium Project, Task Force on Hunger, *Halving Hunger: It Can be Done* (Earthscan: London, 2005), p.2, URL <http://www.unmillenniumproject.org/reports/tf_hunger.htm>. Ще 2 млрд. осіб страждають від прихованого голоду, спричиненого браком важливих мікроелементів, попри те, що вони споживають достатню кількість калорій і протеїну.

²⁹ World Food Programme (WFP), 'Why does hunger exist?', WFP website, 2007, URL <http://www.wfp.org/aboutwfp/introduction/hunger_causes.asp>.

³⁰ Sanchez et al. (посилання 28), p.5.

³¹ FAO (посилання 25), p.16.

³² World Food Programme (посилання 24).

Попри те, що бідність є однією з головних причин голоду, історичні тенденції свідчать, що недостатнє харчування зменшується нижчими темпами, ніж бідність. Хоча причина повільнішого зменшення голоду не з'ясована, *FAO* стверджує, що важливу роль відіграє той факт, що голод сам по собі є бар'єром для усунення бідності – феномен “пастки голоду”³³. Тому голод є не лише наслідком, але й причиною бідності.

Як це не парадоксально, але належність до фермерства пов'язується зі значним ризиком голоду. Три чверті голодних живуть у сільській місцевості, переважно в селищах Азії та Африки. Близько половини голодних – це дрібні сімейні господарства, що орендують землю та не в змозі виростити або купити достатньо продуктів для задоволення потреб сім'ї; ще 20% – безземельні сільські жителі³⁴.

Небезпечні чинники довкілля

Умови довкілля можуть бути важливими чинниками ризику, особливо у країнах, що розвиваються. Вони спричиняють понад 80% захворювань, про які регулярно сповіщає ВООЗ. За оцінками, в усьому світі 24% наслідків захворювань і 23% смертельних випадків спричинені чинниками довкілля³⁵. В окремих регіонах названі показники є набагато вищими; наприклад, у Західній Африці ці чинники були причиною захворювань майже в 35% усіх випадків³⁶.

Головними спричиненими довкіллям ризиками є небезпечна для вживання вода та погані санітарія і гігієна, на які припадає близько 3% смертельних випадків (1,7 млн.) і 3,7% світового показника *DALY*. Забруднення повітря у приміщеннях продуктами згоряння твердих видів палива є причиною 1,6 млн. смертей на рік і 2,7% світового показника *DALY*. Майже половина населення світу готує їжу, спалюючи тверде паливо. Багато захворювань тісно пов'язані з використанням твердих видів палива у приміщеннях, що, згідно з оцінками, спричиняє 36% респіраторних захворювань нижніх дихальних шляхів. Забруднення міського повітря вихлопними газами автомобілів, викидами промислових підприємств і теплових електростанцій спричиняють близько 5% усіх випадків раку трахеї, бронхів і легенів, призводячи приблизно до 1,4% всіх смертельних випадків (0,8 млн.) та 0,8% світового показника *DALY*. У 2000р. зміни клімату, за оцінками, були в окремих країнах із середнім рівнем доходу причиною 6% випадків захворювань на малярію і близько 2,4% випадків захворювань на діарею у світі. У світовому масштабі на них припадає 0,3% всіх смертельних випадків (154 тис.) і 0,4% світового показника *DALY*. Серед інших небезпечних чинників

³³ *FAO* (посилання 26), p.13.

³⁴ Sanchez et al. (посилання 17), pp.3-4; World Food Programme (посилання 24).

³⁵ Prüss-Üstün, A. and Corvalán, C., *Preventing Disease through Healthy Environments: Towards an Estimate of the Environmental Burden of Disease* (WHO: Geneva, 2006), p.9, URL <http://www.who.int/quantifying_ehimpacts/publications/preventingdisease/en/>.

³⁶ WHO and UN Environment Programme, Health and Environment Linkages Initiative (HELI), ‘Priority risks: the human toll’, HELI website, URL <<http://www.who.int/heli/risks/en/>>.

довкілля можна відзначити надмірний вплив токсичних хімікатів і пестицидів (350 тис. смертельних випадків). Таким чином, між захворюваннями та небезпечними чинниками довкілля існує тісний зв'язок³⁷.

Бідність як чинник ризику

Бідність є третім важливим чинником ризику захворювань. Крім того, з абсолютною бідністю тісно пов'язані як голод, так і небезпечні чинники довкілля.

Найбільші наслідки захворювань і тілесних ушкоджень припадають на бідні країни і знедолені верстви в усіх суспільствах. Переважна більшість загроз здоров'ю частіше зустрічається серед бідних людей, особливо серед малоосвічених і тих, хто виконує непрестижну роботу. Це трапляється тому, що бідність, яка сама значною мірою впливає на стан здоров'я, є водночас і головним серед багатьох проксимальних чинників ризику. Існує тісний взаємозв'язок між дитячою дистрофією та абсолютною бідністю. Люди, які живуть на менш ніж \$1 на день, ризикують мати дітей з дистрофією загалом у 2-3 рази частіше, ніж ті, хто живе на більше \$2 на день³⁸. Небезпечна для вживання вода, незадовільні санітарія і гігієна, забруднення повітря у приміщеннях продуктами згоряння твердих видів палива також тісно пов'язані з абсолютною бідністю.

Отже, існує беззаперечно доведений зв'язок між бідністю і захворюваннями. Бідність не лише підвищує ризик захворювання; бідні люди більшою мірою, ніж заможні ризикують померти від хвороб. Вплив бідності на здоров'я людини був підсумований в Доповіді 2001р. Комісії з питань макроекономіки та охорони здоров'я (*Commission on Macroeconomics and Health, CMH*). Згідно з цією Доповіддю, на бідних припадає непропорційно більше число смертей, яким можна було б запобігти; ці люди більшою мірою схильні до захворювань через недостатнє харчування, незадовільні санітарію і гігієну та відсутність чистої води; у них менше можливостей отримати доступ до медичної допомоги; вони меншою мірою охоплені поточними заходами з рятування життя, в т.ч. профілактикою захворювань і наданням доступу до необхідних ліків³⁹.

Запобігання

Запобіжні заходи можна поділити на категорії, залежно від того, в який момент негативного розвитку подій вони застосовані: (а) першочергові заходи – мають на меті запобігання небезпечній події ще до її виникнення; (б) заходи другої черги – екстрені заходи, які негайно вживаються у відповідь на негативний вплив події; (в) заходи третьої черги – довгострокові заходи з усунення наслідків події або процесу її розвитку.

³⁷ WHO (посилання 17), pp.67-73.

³⁸ WHO (посилання 17), p.50.

³⁹ Commission on Macroeconomics and Health (CMH), *Macroeconomics and Health: Investing in Health for Economic Development* (WHO: Geneva, 2001), URL <<http://www.cmhealth.org/>>; WHO, CMH Support Unit, 'Investing in health: a summary of the findings of the Commission on Macroeconomics and Health', Geneva, 2003, p.10, URL <<http://www.emro.who.int/cbi/cmh-documents.htm>>.

Ефективні заходи із запобігання захворюванням, на які припадає найбільше число передчасних смертей і випадків недієздатності, або лікування цих захворювань є відомими. Чого не вистачає, так це інвестицій та інституційних перетворень, спрямованих на адекватне втілення цих заходів. У Доповіді 2001р. *СМН* оцінила витрати, потрібні для зменшення смертності з найбільш розповсюджених причин у країнах з низьким рівнем доходу, а також серед бідних верств населення у країнах із середнім рівнем доходу – тобто в групах, у яких очікувана тривалість життя є набагато меншою, а рівні смертності за віковими групами набагато вищими, ніж в інших країнах світу. За оцінками *СМН*, до 2010р. можна було б щорічно рятувати близько 8 млн. життів за допомогою ряду ефективних оздоровчих заходів, спрямованих на боротьбу з інфекційними хворобами (ВІЛ/СНІДом, малярією, туберкульозом, дитячими інфекційними захворюваннями), а також на подолання браку харчування. Рекомендована програма запобіжних і лікувальних заходів, за оцінками, вимагала збільшення у 2007р. загального обсягу річних видатків на охорону здоров'я для згаданих груп країн на \$57 млрд. (у постійних цінах 2002р.). Враховуючи низький рівень доходів у цих країнах, мобілізація внутрішніх ресурсів не здатна задовольнити цю потребу, тому є необхідність у збільшенні донорського фінансування заходів з охорони здоров'я. Згідно із запропонованою концепцією розподілу пов'язаного з цим економічного навантаження, національні уряди країн, обраних для реалізації відповідних заходів, мають щорічно збільшувати внутрішні витрати на охорону здоров'я на 1% ВВП до 2007р. і на 2% ВВП – до 2015р., що збільшить витрати на охорону здоров'я за рахунок внутрішнього фінансування на \$35 млрд. до 2007р. і на \$63 млрд. – до 2015р.; потреба в щорічній зовнішній допомозі, яка має надаватись у формі програм на рівні країн, становитиме \$22 млрд. до 2007р., \$31 млрд. – до 2015р. Крім того, було рекомендовано спрямувати асигнування у сфері розвитку “глобальних суспільних благ” (\$5 млрд. у 2007р. і \$7 млрд. у 2015р.) на дослідження та розробки у сфері задоволення потреб в охороні здоров'я (наприклад, у нових, доступних за ціною ліках і вакцинах) бідних верств населення, а також на збір та аналіз епідеміологічних даних і спостереження за інфекційними хворобами на міжнародному рівні⁴⁰. Через п'ять років після публікації Доповіді з'явився певний прогрес у досягненні визначених цілей⁴¹.

Подібним чином, ВООЗ проаналізувала, якою мірою можна було б пом'якшити глобальні наслідки хвороб упродовж наступних 20 років за рахунок

⁴⁰ Commission on Macroeconomics and Health (посилання 39), pp.6, 11; WHO (посилання 39), p.20. Про “глобальні суспільні блага” див. сайти Всесвітньої мережі глобальних суспільних благ – URL <http://www.sdn.undp.org/gpgn/>, а також Міжнародної цільової групи з питань глобальних суспільних благ – URL <http://www.gpgetaskforce.org/>.

⁴¹ Проведена у 2006р. контрольна перевірка виконання рекомендацій Доповіді *СМН* показала, що зовнішнє фінансування охорони здоров'я збільшується, і хоча витрати на охорону здоров'я (як відсоток ВВП та загальні урядові витрати) після впровадження додаткових програм *СМН* у кількох обраних країнах також збільшилися, багато країн ще надто повільно просуваються в реалізації національних планових показників на 2015р. Див.: WHO, *Tough Choices: Investing in Health for Development—Experiences from National Follow-up to the Commission on Macroeconomics and Health* (WHO: Geneva, 2006), pp.26-28, URL <http://www.emro.who.int/cbi/cmh-documents.htm>.

зменшення впливу найвагоміших чинників ризику для здоров'я людини. З метою допомоги урядовцям і політикам у визначенні заходів, оптимальних з урахуванням наявних ресурсів і спрямованих на мінімізацію наслідків хвороб, для різних регіонів і субрегіонів були розроблені показники вартості та ефективності ряду заходів з усунення відповідних чинників ризику. Висновок був таким: "За порівняно невеликих витрат на заходи зі зменшення ризиків у галузі охорони здоров'я можна було б досягти істотних результатів"⁴². Наприклад, в Африці – одному з регіонів з найвищою смертністю і найбільшими наслідками захворювань – за щорічних витрат на суму приблизно І\$6,8 млрд., рекомендовані оздоровчі заходи могли б зменшити наслідки захворювань більш ніж на 140 млн. DALY⁴³. Ці витрати враховують заходи із запобігання захворюванням на ВІЛ/СНІД, забезпечення населення вітамінами та харчовими добавками із вмістом заліза та цинку, а також лікування діареї і пневмонії у дітей. У міжнародних дослідженнях смертності новонароджених як приклад наводиться перелік засобів, здатних на 59% знизити рівень смертності в 75 країнах з високим рівнем смертності і зберегти при цьому 2,3 млн. життів, що коштуватиме \$4 млрд.⁴⁴

Надання послуг з охорони здоров'я може бути віднесене до запобіжних заходів третьої черги. Чисельність і якість працівників сфери охорони здоров'я безпосередньо впливає на масштаби вакцинації, надання первинної медично-санітарної допомоги та виживання новонароджених дітей і матерів. Зокрема, через брак медичних працівників, принаймні 1,3 млн. осіб у всьому світі не можуть отримати найнеобхіднішу медичну допомогу. Найгостріше їх брак відчувається в Західній Африці, де проживає 11% світового населення та на яку припадає 24% глобального показника наслідків захворювань і лише 3% світової чисельності медичних працівників. Хоч у всьому світі на платній основі та з розрахунку повного робочого дня працюють 59 млн. медичних працівників, але в 57 країнах, що розвиваються, існує серйозна нестача медперсоналу, причому, за оцінками, цим країнам додатково потрібні 4,3 млн. лікарів, медсестер, акушерів та інших працівників сфери охорони здоров'я. Для забезпечення такої чисельності медперсоналу цим країнам слід щорічно збільшувати бюджетні витрати на охорону здоров'я до суми, еквівалентної принаймні \$20 на душу населення⁴⁵.

Голод

Підходи до запобігання голоду охоплюють заходи третьої черги (наприклад, специфічні заходи з харчування), другої черги (наприклад, екстрену продовольчу

⁴² WHO (посилання 17), p.137.

⁴³ І\$ означає міжнародний долар, що є доларовим еквівалентом вартості витрат у місцевій валюті, конвертованій за паритетом купівельної спроможності.

⁴⁴ United Nations Development Programme (UNDP), *Human Development Report 2005: International Cooperation at a Crossroads—Aid, Trade and Security in an Unequal World* (UNDP: New York, N.Y., 2005), p.33, URL <<http://hdr.undp.org/reports/global/2005/>>.

⁴⁵ WHO, *The World Health Report 2006: Working Together for Health* (WHO: Geneva, 2006), pp.xv, 8, 12-15, URL <<http://www.who.int/whr/2006/en/>>.

допомогу в кризових ситуаціях), та першочергові заходи, безпосередньо спрямовані на запобігання голоду як такого.

У короткостроковій перспективі продовольча підтримка може допомогти розірвати замкнене коло голоду та бідності. Заходи в галузі продовольчого забезпечення, зокрема, утримання немовлят на грудному вигодовуванні, надання їм добавок із вмістом вітаміну А та цинку є важливими заходами третьої черги, що здатні істотно зменшити дитячу смертність за невеликих витрат⁴⁶. Продовольча підтримка може також допомогти зменшити вплив ВІЛ/СНІДу, оскільки без достатнього харчування інфікована особа виявляється позбавленою одного з головних захисних механізмів проти ВІЛ та інших, пов'язаних зі СНІДом інфекцій, наприклад, туберкульозу. Завдяки належному харчуванню значно підвищуються ефективність медикаментозного лікування та сприйнятливність організму до ліків⁴⁷.

Феномен “пастки голоду” свідчить, що зростання доходу на душу населення є не завжди достатнім для ліквідації голоду; таким чином, зменшення бідності забезпечує не однакову користь бідним, харчування яких є недостатнім. Поширеність голоду в сільській місцевості спонукає до думки, що, не акцентуючи увагу на розвитку сільського господарства та аграрної інфраструктури, досягти сталого скорочення голоду неможливо. Розвиток сільського господарства, здається, є критичним чинником зменшення голоду, оскільки, за повідомленнями, понад 70% бідних у країнах, що розвиваються, живуть у сільській місцевості та отримують засоби до існування від сільськогосподарської діяльності – прямо або опосередковано. Сільське господарство, особливо у країнах з найнижчим рівнем продовольчої безпеки, є одним з головних джерел доходу та основною формою працевлаштування. Згідно з даними *FAO*, удосконалені технології також можуть сприяти розвитку сільського господарства, якщо вони пристосовані до місцевих факторів, які зумовлюють розвиток малих фермерських господарств, підвищення їх доходів і зниження цін на продукти. Подібним чином, зменшенню голоду може сприяти й торгівля. Проте, користь від торгівлі не є ні автоматичною, ні універсальною, і є неможливою без заходів з покращення інфраструктури ринку, місцевих інституцій і систем забезпечення економічної безпеки⁴⁸.

У рамках стратегії подолання голоду *FAO* рекомендує двосторонній підхід, що поєднує довгострокові заходи зі зміцнення виробничого потенціалу та розвитку сільської місцевості (заходи третьої черги) з програмами та політикою, що відповідають невідкладним потребам бідних і незахищених у продовольчому сенсі людей (першочергові заходи)⁴⁹. *FAO* рекомендує, щоб перша

⁴⁶ *FAO* (посилання 25), р.9. У 42 країнах, на які припадає понад 90% випадків дитячої смертності, відносно недорогі та ефективні продовольчі заходи могли б зменшити цей показник на 25% і кожного року рятувати життя 2,4 млн. дітей.

⁴⁷ World Food Programme (посилання 29), р.5.

⁴⁸ *FAO* (посилання 26), pp.13, 29.

⁴⁹ *FAO* (посилання 26), р.29.

група заходів зосереджувалася на розвитку сільського господарства та аграрної інфраструктури, створюючи умови для працевлаштування та забезпечуючи доступ бідних до засобів виробництва – фізичних, людських і фінансових. Група першочергових заходів може охоплювати забезпечення економічної безпеки, грошові виплати, оздоровчі заходи та продовольчі програми. Сприяння розвитку сільського господарства вимагає урядових інвестицій в інфраструктуру, сільськогосподарські дослідження та освіту. На нього позитивно впливають цілеспрямована іноземна допомога розвитку сільського господарства та аграрної інфраструктури, а також зосередження уваги на країнах з високим рівнем недоїдання.

Небезпечні чинники довкілля

Згідно з Доповіддю ВООЗ 2006р., урядові превентивні стратегії в галузі охорони здоров'я, що базуються на забезпеченні екологічно чистого довкілля, є економічно ефективними та можуть бути корисними для загального блага суспільств⁵⁰. Одна з ключових Цілей розвитку тисячоліття полягає у зменшенні вдвічі до 2015р. числа людей, які не мають постійного доступу до якісної питної води та належних санітарних умов. За оцінками, глобальні економічні здобутки від інвестицій в досягнення цієї мети у вісім разів перевищують витрати⁵¹. Ці здобутки охоплюють вигоду від підвищення економічної продуктивності, економію витрат на медичне обслуговування і збережені роки здорового життя. Зменшення наслідків захворювань, спричинених небезпечними чинниками довкілля, істотно сприятиме також досягненню багатьох інших Цілей розвитку тисячоліття.

Бідність

Хоча стандартним критерієм визначення бідності є рівень доходу, вона також може визначатись як втрата людиною базових спроможностей⁵². Ця точка зору не суперечить тому, що низький рівень доходу є одним з головних аспектів бідності, а скоріше доводить, що недостатній дохід може бути головною причиною втрати спроможностей. Крім того, прихильники цієї точки зору стверджують, що підвищення спроможностей людини, вірогідно, може бути вирішальним чинником збільшення здатності заробляти гроші, оскільки високі спроможності підвищують продуктивність і можливості людини отримувати вищий дохід. Це особливо важливо для ліквідації бідності, зумовленої нездатністю заробляти. Хоча освіта та медичне обслуговування можуть безпосередньо підвищити якість життя, вони також можуть підвищити спроможність людини отримувати дохід⁵³. Отже, з цієї точки зору, надання освіти, медичних послуг і реалізація інших базових прав людини мають безпосередній вплив на рівень бідності.

⁵⁰ Prüss-Üstün and Corvalán (посилання 35).

⁵¹ Prüss-Üstün and Corvalán (посилання 35), p.67.

⁵² Sen, A., *Development as Freedom* (Oxford University Press: Oxford, 1999), p.87.

⁵³ Sen (посилання 52), p.90.

Стратегії боротьби з бідністю, розроблені Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), зосереджуються на всебічному розвитку та покращенні доступу до соціальних послуг. Важливим вважається також зменшення нерівності, оскільки значна нерівність є головною причиною відсутності результатів у зменшенні числа бідних – попри економічне зростання у країнах, що розвиваються⁵⁴. Запропонована ОЕСР стратегія боротьби з бідністю ґрунтується на переконанні, що бідність породжується економічними системами, відсутністю ресурсів і доступу до них. Тому головні політичні засоби поділяються на три категорії: економічне зростання з урахуванням інтересів бідних; реалізація державою повноважень, прав, управління з урахуванням інтересів бідних; надання базових соціальних послуг для людського розвитку. Метою таких заходів є створення економічних, політичних, людських і соціальних можливостей⁵⁵.

Взаємозалежність запобіжних заходів

Наведений вище огляд свідчить, що між трьома головними чинниками смертності та недієздатності – голодом, небезпечними чинниками довкілля та бідністю – існують значні перетинання і взаємозалежність; відповідно, забезпечується сумісність між стратегіями зменшення ризиків і превентивними стратегіями подолання чинників ризику. Свідчення цього містяться і в Цілях розвитку тисячоліття, де проаналізовані кілька рекомендованих заходів зі зменшення бідності, голоду, смертності дітей віком до п'яти років, масштабів поширення небезпечних хвороб (у т.ч. ВІЛ/СНІДу і малярії), числа людей, які не мають доступу до безпечної питної води та належних санітарних умов, а також забезпечення екологічно чистого довкілля⁵⁶. За оцінками, для досягнення цих цілей до 2015р. типова країна з низьким рівнем доходів щорічно має витратити \$70-80 на душу населення у 2006р. і \$120-160 на душу населення у 2015р.⁵⁷ Як очікується, частина необхідних інвестицій буде забезпечена за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів, інша частина вимагатиме фінансування від іноземних урядів у рамках офіційної допомоги розвитку (ОДР, *official development assistance, ODA*). Це передбачає збільшення розміру загальної ОДР для безпосередньої реалізації Цілей розвитку тисячоліття з \$16 млрд. у 2002р. до \$73 млрд. у 2006р. і до \$135 млрд. у 2015р. (в доларах у постійних

⁵⁴ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), Development Assistance Committee, *The DAC Guidelines: Poverty Reduction* (OECD: Paris, 2001), p.31, URL <<http://www.oecd.org/dac/guidelines/>>.

⁵⁵ Organisation for Economic Co-operation and Development (посилання 54), pp.50-51.

⁵⁶ UN Millennium Development Goals (посилання 27).

⁵⁷ UN Millennium Project, *Investing in Development: A Practical Plan to Achieve the Millennium Development Goals* (Earthscan: London, 2005), pp.239-240, URL <<http://www.unmillenniumproject.org/reports/>>.

цінах 2003р.)⁵⁸. Це є невеликим обсягом інвестицій, порівняно з військовими витратами, які у 2006р. становили \$1,2 трлн. Крім того, такі інвестиції можуть позитивно вплинути на зменшення масштабів колективного насильства та їх наслідків.

III. Зв'язок між запобіганням хворобам і насильству

З'ясувавши взаємозалежність між різним заходами, спрямованими на усунення чинників ризику смерті і недієздатності внаслідок захворювань, слід перейти до з'ясування зв'язків між цими заходами та заходами із запобігання смерті і недієздатності внаслідок насильства. В цьому підрозділі дані та звіти про насильство аналізуються з точки зору охорони здоров'я.

Насильство як причина смерті та недієздатності

Згідно з оцінками ВООЗ за 2005р., 5,4 млн. смертельних випадків були спричинені тілесними ушкодженнями (таблиця 7.2). З них на ненавмисні ушкодження (нещасні випадки) припадало 3,7 млн. смертей, головною причиною яких були ДТП; 1,7 млн. смертей були спричинені навмисними ушкодженнями (насильством). Самогубства були причиною трохи більше половини випадків насильницької смерті, вбивства – приблизно третини, а колективне насильство – близько 20%⁵⁹.

За даними ВООЗ, більшість із загальної кількості відомих випадків насильницької смерті трапились у країнах з низьким і нижче середнього рівнями доходу (у 2005р. – 45% і 38%, відповідно); водночас у країнах з високим рівнем доходу трапилося менше 10% усіх випадків насильницької смерті⁶⁰. Рівень самогубств не дуже різниться між країнами з різними рівнями доходу, а число вбивств є набагато нижчим у країнах з високим рівнем доходу, ніж у країнах з низьким і нижче середнього рівнями (таблиця 7.2). Порівняння регіонів показує, що найвищі рівні самогубств спостерігаються в Західно-Тихоокеанському

⁵⁸ Хоча загальний обсяг ОДР збільшився з \$58,3 млрд. у 2002р. до \$106,8 млрд. у 2005р. (за поточними цінами та валютним курсом), ОДР у рамках безпосередньої реалізації Цілей розвитку тисячоліття, за свідченням ООН, не досягла запланованого показника. Про ОДР у 1996-2005рр. див.: Manning, R., *Development Co-operation Report 2006* (Organisation for Economic Co-operation and Development: Paris, 2007), URL <<http://www.sourceoecd.org/developmentreport/>>, 'Statistical annex', table 8, p.146. Оцінку прогресу в реалізації Цілей розвитку тисячоліття, в т.ч. аналіз ОДР, див.: United Nations, *The Millennium Development Goals Report 2006* (UN: New York, N.Y., 2006), URL <<http://mdgs.un.org/unsd/mdg/>>.

⁵⁹ Колективне насильство визначається ВООЗ як "практичне застосування насильства людьми, які ідентифікують себе членами групи (незалежно від того, чи є ця група тимчасовою, чи існує на більш-менш постійній основі) проти іншої групи або кількох осіб з метою досягнення політичних, економічних або соціальних цілей". Див.: WHO, 'Collective violence', Fact sheet, Geneva, 2002, URL <http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/factsheets/en/>. Визначення збройного конфлікту та колективного насильства див. додаток 2Б цього видання

⁶⁰ WHO, 'Projections of mortality and burden of disease 2006: projected deaths by income group, age, sex and cause for the years 2005, 2015 and 2030', Spreadsheet, Nov. 2006, URL <<http://www.who.int/healthinfo/statistics/bodprojections2030/en/>>.

та Європейському регіонах, де у 2005р. на самогубства припадало близько 20 смертельних випадків на кожні 100 тис. осіб. Рівні вбивств значно різняться між регіонами, при цьому в Африканському та Американському регіонах спостерігаються дуже високі рівні (відповідно 20 і 18 смертельних випадків на кожні 100 тис. осіб), порівняно з усіма іншими регіонами, де вони становлять менше 10 вбивств на кожні 100 тис. осіб⁶¹. Більшість смертельних випадків через колективне насильство припадають на країни з низьким рівнем доходу. Згідно з оцінками ВООЗ за 2005р., на країни з низьким рівнем доходу припадає 78% усіх смертельних випадків, спричинених колективним насильством⁶².

Дані про випадки насильницької смерті є дуже неточними з кількох причин⁶³. Якщо смертельні випадки внаслідок самогубства та двостороннього насильства принаймні відбиваються в офіційній статистиці про причини смерті, то дані ВООЗ про смертельні випадки внаслідок колективного насильства беруться з багатьох інших джерел⁶⁴. Ці дані піддавалися критиці за те, що зроблені на їх підґрунті оцінки є надто високими, порівняно з оцінками інших джерел стосовно смертності внаслідок збройних конфліктів⁶⁵. Дані про смертність внаслідок збройних конфліктів і війн збираються з досліджень, репортажів ЗМІ та оцінюються згідно зі спеціально розробленими визначеннями⁶⁶. Однак, дані ВООЗ про колективне насильство охоплюють, крім збройних конфліктів, широке коло подій, оскільки вони враховують будь-яку форму практичного застосування насильства однією групою проти іншої (в т.ч. геноцид)⁶⁷.

Проте, ВООЗ, імовірно, занижує загальну смертність внаслідок колективного насильства через наявність зв'язків між насильницьким конфліктом і здоров'ям. Підвищений рівень смертності цивільних під час насильницьких

⁶¹ WHO (посилання 16).

⁶² WHO (посилання 60).

⁶³ Krug, E. G. et al. (eds), *World Report on Violence and Health* (WHO: Geneva, 2002), p.9, URL <http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/en/>.

⁶⁴ Статистичні дані ВООЗ ґрунтуються на специфічних для кожної країни оцінках кількості смертей внаслідок війни, отриманих з різних опублікованих і неопублікованих баз даних, переважно з Доповіді про збройні конфлікти, що публікується організацією *Project Ploughshares*, які потім порівнюються з оцінками за минулий і поточний роки, наданими іншими дослідницькими групами. Див.: Mathers, Lopez and Murray (посилання 10), pp.56, 65-66. Див.: Mathers, C.D. and Loncar, D., 'Updated projections of global mortality and burden of disease, 2002-2030: data sources, methods and results', Working Paper, WHO, Geneva, Oct. 2005, revised Nov. 2006, URL <<http://www.who.int/healthinfo/statistics/bodprojections2030/en/>>.

⁶⁵ Підставою для критики є те, що наведені ВООЗ дані у 2-9 разів перевищують відповідні показники інших баз даних про збройні конфлікти; ВООЗ не надала зрозумілого пояснення такої різниці. Див.: University of British Columbia, Human Security Centre, *Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century* (Oxford University Press: New York, N.Y., 2005), p.30, URL <<http://www.humansecurityreport.info/>>.

⁶⁶ Про доступність даних стосовно збройних конфліктів див. додаток 2Б цього видання; див. також: Melander, E., Öberg, M. and Hall, J., *The 'New Wars' Debate Revisited: An Empirical Evaluation of the Atrociousness of 'New Wars'*, Uppsala Peace Research Papers no.9 (Uppsala University, Department of Peace and Conflict Research: Uppsala, 2006). Прикладом бази даних про збройні конфлікти є база Уппсальської програми збору даних про конфлікти (UCDP), з якої взяті дані, наведені в додатку 2А цього видання. Див. сайт UCDP: URL <<http://www.pcr.uu.se/research/UCDP/>>.

⁶⁷ WHO (посилання 17), p.79.

конфліктів, як зазначається у всебічному дослідженні з питань насильства і здоров'я, зумовлений, як правило: (а) тілесними ушкодженнями; (б) меншим доступом до продуктів харчування, що призводить до недоїдання; (в) підвищеним ризиком захворювання на інфекційні хвороби; (г) обмеженим доступом до медичних послуг; (д) обмеженням самих медичних послуг; (е) скороченням урядових програм охорони здоров'я; (є) небезпечними чинниками довкілля; (ж) психологічною втомою⁶⁸. Таким чином, колективне насильство може значною мірою впливати на смертність через такі показники, як кількість смертельних випадків, захворюваність і недієздатність.

Ці зв'язки були виявлені в крупному дослідженні з питань впливу війни в Іраку на рівень смертності. Завдяки спільним зусиллям іракських та американських дослідників у сфері охорони здоров'я і лікарів було проведено порівняння рівнів смертності до і після вторгнення в березні 2003р. коаліційних сил під проводом США⁶⁹. Важливо зазначити, що під час вивчення питань охорони здоров'я, дослідники виявили значний вплив насильницького конфлікту на загальну смертність. Згідно з результатами дослідження, в період з березня 2003р. до червня 2006р. в Іраку померло приблизно на 655 тис. осіб більше, ніж можна було очікувати за відсутності конфлікту. Близько 601 тис. "додаткових" смертельних випадків спричинені насильством. Їх причини розподілилися наступним чином: 56% – вогнепальні поранення; 13% – вибухи автомобілів; 14% – інші види вибухів/артилерійські обстріли; 13% – повітряні нальоти; 4% – невідомі причини та нещасні випадки. Дослідження продемонструвало, що конфлікт спричинив набагато більші втрати, ніж обчислені на підґрунті результатів пасивних спостережень, наприклад, у Бюлетені загиблих в Іраку, в якому, станом на жовтень 2006р., на підставі повідомлень ЗМІ було зафіксовано 43 937-48 783 випадків смерті цивільних осіб в Іраку внаслідок військового вторгнення в березні 2003р. коаліційних сил під проводом США⁷⁰. У грудні 2005р. Президент США Дж.Буш заявив, що під час вторгнення і внаслідок наступного насильства загинули близько 30 тис. іракців⁷¹.

Насильство: чинники ризику та запобіжні засоби

Виявлення чинників ризику колективного насильства є винятково складним завданням. ВООЗ взялася за його вирішення на підставі матеріалів дослідників, які побували в зонах бойових дій, але створений нею перелік чинників ризику слід розглядати лише як попередній. До цього переліку належать: (а) відсутність

⁶⁸ Krug et al. (посилання 63), p.225.

⁶⁹ Burnham, G. et al., 'Mortality after the 2003 invasion of Iraq: a cross-sectional cluster sample survey', *The Lancet*, vol.368, no.9545 (21 Oct. 2006), pp.1421-1428.

⁷⁰ Thieren, M., 'Deaths in Iraq: how many, and why it matters', *Open Democracy*, 18 Oct. 2006, URL <http://www.opendemocracy.net/conflict-iraq/iraq_deaths_4011.jsp>. Див. також Інтернет-сайт Бюлетеню загиблих в Іраку: URL <<http://www.iraqbodycount.org/>>.

⁷¹ The White House, 'President discusses war on terror and upcoming Iraqi elections', Press release, Washington, DC, 12 Dec. 2005, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2005/12/>>. Див. також: King, N., 'Iraqi death toll exceeds 600,000, study estimates', *Wall Street Journal*, 11 Oct. 2006, p. A4.

демократичних процесів і нерівний доступ до влади; (б) соціальна нерівність, що характеризується надзвичайно нерівним розподілом ресурсів і доступом до них; (в) узурпація однією групою контролю над цінними природними ресурсами, зокрема, діамантами, нафтою, деревиною, а також над ліками; (г) швидкі демографічні зміни, що перевищують здатність держави з надання необхідних послуг і працевлаштування⁷². Виходячи з цих чинників ризику, ВООЗ пропонує наступні заходи із запобігання колективному насильству та послаблення його негативних впливів: (а) скорочення бідності як в абсолютних, так і відносних показниках, та забезпечення цілеспрямованості допомоги розвитку з метою підвищення її впливу на бідність; (б) зменшення нерівності між суспільними групами; (в) обмеження доступу до зброї; (г) забезпечення впровадження та дотримання чинних міжнародних угод, у т.ч. тих, що стосуються прав людини. Більш специфічні заходи охоплюють інвестування розвитку охорони здоров'я. Це пояснюється тим, що зосередження зусиль на соціальних послугах сприятиме збереженню суспільної згуртованості і стабільності, а також тим, що ранні прояви передконфліктної ситуації можуть бути виявлені через показники стану охорони здоров'я⁷³.

Визначені ВООЗ чинники ризику та рекомендовані заходи із запобігання колективному насильству підтверджені результатами досліджень збройних конфліктів. Загально визнано, що насильство пов'язане як із соціально-економічними чинниками (на місцевому і глобальному рівнях), так і з політичними (місцевим самоврядуванням, світовим порядком). Цей висновок не залежить від майбутніх змін (парадигма “нових війн”, перспективи місцевого розвитку)⁷⁴, які є підґрунтям для аналізу нових внутрішніх рухів колективного насильства в Африці та інших регіонах. Крім того, збройний конфлікт негативно впливає на економіку та розвиток, що підвищує ризик відновлення насильницького конфлікту, внаслідок чого уражені країни попадають у “пастку конфлікту”⁷⁵.

Наслідки для оцінки безпеки

Окремі зі згаданих чинників ризику колективного насильства та збройного конфлікту, а також рекомендовані превентивні стратегії частково збігаються з чинниками і стратегіями в галузі боротьби із захворюваннями. Крім прямого впливу, колективне насильство впливає на смертність і недієздатність опосередковано – через захворюваність, доступність медичних послуг і продовольчу безпеку.

⁷² Krug et al. (посилання 63), p.220.

⁷³ Krug et al. (посилання 63), pp.228-229.

⁷⁴ Про парадигму “нових війн” див.: Kaldor, M., *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era* (Polity Press: Cambridge, 1999); Duffield, M., *Global Governance and the New Wars: the Merging of Development and Security* (Zed Books: London, 2001). Про місцеві перспективи див.: Mkandawire, T., ‘The terrible toll of post-colonial “rebel movements” in Africa: towards an explanation of the violence against the peasantry’, *Journal of Modern African Studies*, vol.40, no.2 (June 2002), pp.181-215.

⁷⁵ Stewart, F. and Fitzgerald, V. (eds), *War and Underdevelopment*, vol.1, *The Economic and Social Consequences of Conflict* (Oxford University Press: Oxford, 2001); Collier, P. et al., *Breaking the Conflict Trap: Civil War and Development Policy*, World Bank Policy Research Report (Oxford University Press: New York, N.Y., June 2003), URL <<http://econ.worldbank.org/prr/>>.

Таким чином, відносна користь спрямування ресурсів безпосередньо на зниження людської уразливості до хвороб шляхом інвестування заходів боротьби з голодом, небезпечними чинниками довкілля та бідністю потенційно подвоюється: вона зменшує число смертей від захворювань, яким можна було запобігти, підвищуючи шанси людини на виживання в умовах впливу наслідків насильницького конфлікту. Саме через цю подвійну користь ворогуючі сторони гіпотетичного внутрішньодержавного конфлікту (наприклад, Уряд і повстанці) можуть бути менш схильними до насильницьких способів вирішення внутрішніх питань, оскільки відмова від них підвищує популярність режиму серед населення, і мобілізувати людей на боротьбу з ним буде важче.

Загалом, тісні взаємозв'язки між чинниками ризику і превентивними стратегіями, а також усередині цих категорій наводять на думку, що потенційно існує великий набір політичних засобів забезпечення безпеки, який охоплює широкий спектр загроз. Велика кількість політичних заходів, що виходять за звичайні межі традиційного розуміння політики безпеки, можуть становити додаткову користь у розв'язанні традиційних проблем безпеки. Саме тут економісти можуть зробити внесок у розробку політики безпеки, принаймні, що стосується вибору її складових і забезпечення балансу між ними. Такі внески – зокрема, формування узгодженого розуміння широкого кола цілей безпеки і загроз – вже робляться⁷⁶. Однак, для перетворення результатів досліджень на реальність необхідно мати більш повні та якісні дані, а також поширити аналіз ризиків, – що здійснюється для ВООЗ і самою ВООЗ, – на всі важливі проблемні сфери безпеки.

IV. Висновки

Огляд ризиків для життя людини, наведений в цьому розділі, зроблений на підставі результатів епідеміологічних досліджень та відповідно до прогнозів розвитку сфери охорони здоров'я, в яких чинники ризику визначаються на основі огляду певних історичних процесів. Зосередження уваги на реальних показниках смертності та недієздатності дає можливість виявляти найбільш імовірні негативні чинники для життя людини і нехтувати менш імовірними. Перевага аналізу такого типу полягає в тому, що він ґрунтується на даних про явища, які сьогодні найбільшою мірою впливають на смертність і недієздатність, та про чинники ризику, що спричиняють смерть і недієздатність. Головним недоліком цього аналізу, особливо з точки зору проблем безпеки, є відсутність розгляду потенційних майбутніх ризиків і загроз життю людини, які, попри їх низьку поширеність у минулому або низьку імовірність у майбутньому, за умов реалізації обов'язково призведуть до дуже серйозних наслідків. Це стосується широкого спектру загроз: напади із застосуванням ЗМУ, терористичні акти, широкомасштабні традиційні війни, крупні катастрофи та поступові зміни клімату. Хоча тут не стверджується, що такий аналіз ризиків може замінити аналіз

⁷⁶ Brück, T., 'An economic analysis of security policies', *Defence and Peace Economics*, vol.16, no.5 (Oct. 2005), pp.375-389.

безпеки на підставі суб'єктивних експертних оцінок, проте, він є одним із важливих інструментів для оцінки ризиків життю людини.

Оцінка даних і ризиків, про які тут ідеться, спонукає до двох вагомих зауважень. Перше випливає з простого спостереження та полягає в тому, що більшість ризиків для життя людини, проаналізованих у цьому розділі, загалом не можна знизити за допомогою зброї або військових витрат. Більшість ризиків для життя людини, виявлених у цьому розділі, вимагають вжиття невійськових запобіжних заходів. Вагомими ризиками для життя людини є голод, небезпечні чинники довкілля та бідність. Мало яким з цих ризиків можна запобігти або знизити їх шляхом застосування військових засобів. З цього випливає висновок – якби існувала глобальна політика безпеки та якби її метою було збереження життів у всьому світі, то рекомендовані в цьому розділі заходи у сфері охорони здоров'я могли б бути її ефективним підґрунтям. Завдяки річним інвестиціям на заходи у сфері охорони здоров'я загальним обсягом близько \$57 млрд. кожного року можна було б рятувати до 8 млн. людських життів, багато з яких є дитячими. За оцінками, вартість реалізації до 2015р. Цілей розвитку тисячоліття становить \$135 млрд. у вигляді щорічної офіційної допомоги. Такий обсяг інвестування є невеликим, порівняно з рівнем військових витрат, які у 2006р. становили \$1,2 трлн.

Такі міркування мали б перетворитися на бажану форму мислення або нормативні положення, але існують також інші підстави для перегляду пріоритетів розподілу ресурсів, що виділяються на безпеку. З цього випливає друге зауваження. Взаємозалежність чинників ризику і стратегій запобігання захворюванням і колективному насильству наводить на думку, що порядки денні у сферах позбавлення від нестатку та страху мають дещо спільне. Ця синергія має теоретичні наслідки для різних концепцій безпеки. Частковий збіг чинників ризику в різних галузях відкриває можливість узгодження різних стратегій безпеки. Під час формування запобіжних заходів стосовно одного типу загроз бажано розглянути й інші типи – з метою усунення їх взаємного негативного впливу. Нарешті, існує економічний вимір аналізу ризиків – розподіл ресурсів. Поєднання аналізу ризиків з аналізом ефективності може допомогти під час прийняття рішень, розробки найбільш ефективних стратегій безпеки шляхом врахування зауважень про синергію і подвійну користь, отримання яких забезпечують окремі інструменти зменшення ризиків і запобіжні заходи.

Попри те, що брак ресурсів і конкуренція за володіння ними потенційно є джерелами конфліктів і насильства⁷⁷, раціональне використання світових ресурсів для реалізації Цілей розвитку тисячоліття, в т.ч. шляхом передачі ресурсів від багатих країн до країн, що мають у них потребу, має стати, по суті, спільною сферою діяльності, яка здатна безпосередньо підвищити виживання людини та опосередковано – зміцнити міжнародну безпеку.

⁷⁷ Про можливість конфліктів з приводу енергоресурсів див. розділ 6 цього видання.

8. Військові витрати*

ПЕТТЕР ШТОЛЕНХАЙМ, КАТАЛІНА ПЕРДОМО,
ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН*

I. Вступ

Підраховано, що світові військові витрати у 2006р. сягнули \$1,204 трлн. у постійних цінах¹. Це відбиває приріст у реальних цінах на 3,5%, порівняно з 2005р., а також зростання середніх витрат на душу населення з \$173 до \$177 у постійних цінах за валютним курсом 2005р. та до \$184 у поточних цінах². Військові витрати становили 2,5% світового валового внутрішнього продукту (ВВП)³.

У цьому підрозділі аналізуються військові витрати у 2006р. в контексті головних подій, що відбувалися протягом останнього десятиріччя. В підрозділі II розглядаються тенденції військових витрат за регіонами та в 15 країнах з найвищими рівнями військових витрат. У підрозділі III аналізуються пріоритети урядових витрат і порівнюється розподіл витрат на освіту, охорону здоров'я та військові цілі. У підрозділі IV аналізуються військові витрати США, оцінюється їх економічний вплив та описуються деякі альтернативні шляхи розгляду витрат на безпеку у США в цілому. В підрозділі V розглядаються нещодавні події в Європі та оцінюються військові витрати цього регіону в економічному та безпековому контексті. У підрозділі VI містяться стислі висновки.

У додатку 8А наведені дані СІПРІ про військові витрати 167 країн за період 1997-2006рр. У таблиці 8А.1 наведені узагальнені світові та регіональні витрати в доларах США у постійних цінах 2005р. Дані про країни наведені у трьох форматах: у національній валюті в поточних цінах (таблиця 8А.2); у \$ США в постійних цінах 2005р. (таблиця 8А.3); у відсотках ВВП (таблиця 8А.4). У додатку 8Б наведені дані про витрати держав-членів НАТО на особовий склад і придбання озброєнь за період 2000-2006рр.

¹ Це становить \$1,158 трлн. у постійних цінах за валютним курсом 2005р. Якщо не зазначено інше, військові витрати в цьому розділі подаються в доларах США у постійних цінах за валютним курсом 2005р. У *Щорічнику СІПРІ 2006* як базовий рік для порівняння даних за наступні роки використовувався 2003р. З огляду на різке падіння вартості долара США у 2003-2005рр., зміна базового року призвела до змін у визначенні місця країн у світовому розподілі військових витрат за обсягом і питомою вагою.

² Середній показник витрат на душу населення обчислений з розрахунку загальної чисельності населення світу 6,540 млрд. у 2006р. і 6,465 млрд. у 2005р. Див.: United Nations Population Fund (UNFPA), *State of the World Population 2006* (UNFPA: New York, N.Y., 2006); and United Nations Population Fund (UNFPA), *State of the World Population 2005* (UNFPA: New York, N.Y., 2005), URL <<http://www.unfpa.org/swp/>>.

³ Частка ВВП обчислена з розрахунку очікуваного у 2006р. світового ВВП обсягом \$47,767 трлн. за валютним курсом. Див.: International Monetary Fund (IMF), *World Economic Outlook, September 2006: Financial Systems and Economic Cycles* (IMF: Washington, DC, 2006), Statistical appendix, table 1, 'Summary of world output', p.189, URL <<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2006/02/>>.

* Подається у скороченому вигляді – *перекл.*

Таблиця 8.1. Оцінка світових і регіональних військових витрат у 1997-2006рр.

Дані наведені в \$ млрд. у постійних цінах за валютним курсом 2005р. Курсивом наведені відсотки. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

Регіон ^a											Зміни у % 1997- 2006	
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006	
Африка	10,3	11,1	12,3	13,0	13,2	14,4	14,0	14,8	15,3	(15,5)	(+51)	
Північна	4,4	4,6	4,6	5,0	5,2	5,6	5,7	6,2	6,5	6,5	+47	
Західна	5,8	6,5	7,7	8,0	8,0	8,9	8,3	8,6	8,8	9,0	+55	
Америка	375	367	368	381	387	431	481	522	549	575	+53	
Карібський басейн	
Центральна	3,7	3,6	3,8	3,9	3,9	3,7	3,8	3,5	3,5	3,5	-5	
Північна	347	340	341	354	357	399	453	493	518	542	+56	
Південна	24,1	23,2	22,5	23,3	26,3	27,4	24,5	25,1	27,4	29,1	+21	
Азія та Океанія	131	132	136	139	146	153	160	167	176	185	+41	
Центральна Азія	0,6	(0,6)	0,6	..	(0,7)	(0,7)	(0,8)	(0,9)	(1,0)	(1,1)	(+73)	
Східна Азія	99,6	100	100	103	109	116	121	126	131	138	+39	
Океанія	10,9	11,4	11,9	11,8	12,2	12,7	13,2	13,8	14,3	15,0	+37	
Південна Азія	19,6	20,2	22,6	23,4	24,2	24,3	25,0	25,8	29,0	30,7	+57	
Європа	283	275	280	287	287	294	302	306	309	310	+10	
Центральна	14,8	14,7	14,4	14,4	14,9	15,2	15,7	15,7	16,0	16,7	+13	
Східна	23,7	15,6	15,9	21,4	23,4	25,8	27,6	28,9	34,2	38,3	+61	
Західна	244	245	249	251	249	253	259	262	258	255	+5	
Близький Схід	46,1	49,3	48,9	55,8	58,4	55,9	58,0	62,8	70,5	72,5	+57	
Загалом у світі	844	834	844	876	892	948	1016	1072	1119	1158	+37	
Зміни (%)		-1,2	1,2	3,8	1,9	6,2	7,2	5,5	4,4	3,5		

() – узагальнені регіональні показники, розраховані на підставі національних даних, отриманих не менш ніж з 90% країн регіону; .. – дані отримані менш ніж з 60% країн регіону.

^a Дані про витрати окремих країн за регіонами наведені в таблиці 8А.1 додатка 8А. Окремі країни не враховані через брак даних або суперечливість вибірок даних за певний період. У показниках стосовно Африки не враховані Ангола, Бенін, Екваторіальна Гвінея та Сомалі; стосовно Америки – Куба, Гайана, Гаїті та Тринідад і Тобаго; стосовно Азії – Північна Корея, М'янма та В'єтнам; стосовно Близького Сходу – Катар. Ці країни не враховані і в розрахунку загального світового показника.

Джерела: таблиці 8А.1 та 8А.3 додатка 8А.

II. Регіональні тенденції та країни з найвищими рівнями військових витрат

Світові військові витрати у 2006р. склали \$1,158 трлн. (у постійних цінах за валютним курсом 2005р.). Це відбиває їх зростання в реальних цінах на 3,5%, порівняно з 2005р., і на 37% за період 1999-2006рр. (таблиця 8.1). На тенденції світових військових витрат дедалі більше впливають витрати США. У 2006р. на США припадало близько 62% (\$24 млрд.) загального збільшення світових військових витрат (\$39 млрд.).

Східна Європа є регіоном, у якому військові витрати у відносних показниках зросли у 2006р. найбільше – на 12%. У двох регіонах військові витрати у 2006р. зменшилися: в Західній Європі – на 1,5%, в Центральній Америці – на 0,7%.

За останні 10 років (1997-2006рр.), Центральна Азія, де військові витрати зросли на 73%, мала найвищий відсоток зростання витрат серед усіх регіонів. Оцінка загальних військових витрат Центральної Азії певною мірою є неточною – через брак даних стосовно деяких країн і відсутність детальної інформації у наявних даних. Військові витрати у Східній Європі та на Близькому Сході також значно зросли за останні 10 років – на 61% та 57%, відповідно. Центральна Америка зі зменшенням на 5% була єдиним регіоном, де військові витрати за ці 10 років знизилися.

У таблиці 8.2 показані 15 країн з найвищими у 2006р. рівнями військових витрат, обчисленими в постійних цінах за валютним курсом 2005р.⁴ Витрати цих 15 країн складають 83% загальних світових військових витрат, тоді як п'яти перших з них – 63%. З частиною в 46% світових військових витрат США є першими серед цих країн, за ними – Велика Британія, Франція, Китай та Японія з частками в 4-5%⁵. Військові витрати на душу населення в різних країнах мають іншу тенденцію. Якщо окремі малонаселені заможні країни, багаті на природні ресурси, можуть дозволити витратити понад \$1 500 на жителя, то бідніші, щільно населені країни, витрачають, як правило, \$50 на душу населення. Показник економічного тягаря військових витрат найкраще ілюструється через частки військових витрат у ВВП, наведені в таблиці 8А.4 додатка 8А.

У таблиці 8.2 наведене також ранжування країн за величиною військових витрат, конвертованою в долари США за паритетом купівельної спроможності (ПКС). Це ранжування надається як ілюстрація вагомої проблеми, що виникає під час порівняння економічних даних, оскільки результати такого порівняння значною мірою залежать від вибору методу конвертації⁶.

⁴ Зміна базового року з 2003р. на 2005р. вплинула на відповідне ранжування у світі. Див. посилання 1.

⁵ Коли військові витрати (як у *Щорічнику СІПІ 2006*) обраховуються з використанням 2003р. як базового, військові витрати США складають 48% світових витрат. Здійснюючи розрахунки за цінами та обмінним курсом 2005р., витрати США складають 45% світових. Причиною такої різниці стало зниження відносної вартості \$ США за період між двома базовими роками.

⁶ Про використання ПКС у міжнародних порівняннях військових витрат див.: Вод М. “Міжнародне порівняння військових витрат: питання і проблеми розрахунків з використанням паритету купівельної спроможності”, *Щорічник СІПІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.388-409.

Таблиця 8.2. 15 країн з найвищим рівнем військових витрат у 2006р. за ринковим валютним курсом і паритетом купівельної спроможності

Дані про витрати наведені в \$ млрд., у постійних цінах за валютним курсом 2005р.

Військові витрати, розраховані за обмінним курсом валют						Військові витрати, розраховані за ПКС ^a		
Місце	Країна	Обсяг (\$ млрд.)	На душу населення (\$)	Світова частка (%)		Місце	Країна	Обсяг (\$ млрд.)
				Витрати	Населення			
1	США	528,7	1 756	46	5	1	США	528,7
2	Велика Британія	59,2	990	5	1	2	Китай	[188,2]
3	Франція	53,1	875	5	1	3	Індія	114,3
4	Китай	[49,5]	[37]	[4]	20	4	Росія	[82,8]
5	Японія	43,7	341	4	2	5	Велика Британія	51,4
Усього перша п'ятірка		734,2		63	29	Усього перша п'ятірка		965,5
6	Німеччина	37,0	447	3	1	6	Франція	46,6
7	Росія	[34,7]	[244]	[3]	2	7	Саудівська Аравія ^{b,c}	36,4
8	Італія	29,9	514	3	1	8	Японія	35,2
9	Саудівська Аравія ^{b,c}	29,0	1 152	3	–	9	Бразилія	32,0
10	Індія	23,9	21	2	17	10	Німеччина	31,2
Усього перша десятка		888,7		77	50	Усього перша десятка		1 147,0
11	Південна Корея	21,9	455	2	1	11	Південна Корея	30,1
12	Австралія ^c	13,8	676	1	–	12	Іран ^b	28,6
13	Канада ^c	13,5	414	1	–	13	Італія	28,6
14	Бразилія	13,4	71	1	3	14	Туреччина	20,2
15	Іспанія	12,3	284	1	1	15	Пакистан	15,6
Усього перші 15 країн		963,7		83	56	Усього перші 15 країн		1 270,2
Загалом у світі		1 158	177	100	100	Загалом у світі		..

РВК – ринковий валютний курс ПКС – паритет купівельної спроможності; [] – оцінка СІПРІ.

^a Дані в доларах США, конвертовані за ПКС, станом на 2005р. Розрахунки здійснені Світовим банком на підставі порівняння даних про валовий національний продукт.^b Дані стосовно Ірану та Саудівської Аравії враховують витрати на охорону громадського порядку та безпеку, тому є дещо завищеними.^c Населення кожної з країн – Австралії, Канади та Саудівської Аравії, – взятої окремо, становить менше 0,5% населення світу.Джерела: **військові витрати**: додаток 8А; **ПКС**: World Bank, *World Development Report 2006: Equity and Development* (World Bank: Washington, DC, 2005), table 1, pp.292-293, and table 5, p.300, URL <<http://econ.worldbank.org/wdr/>>; **населення у 2006р.**: United Nations Population Fund (UNFPA), *State of the World Population 2006* (UNFPA: New York, N.Y., 2006), URL <<http://unfpa.org/swp/>>.

III. Військові та соціальні бюджетні пріоритети

Дані про військові та соціальні витрати, а також їх порівняння часто використовуються для оцінки пріоритетності для урядів військових і соціальних цілей. Такі дані використовуються у внутрішньополітичних дискусіях з метою оцінки політики уряду та ефективності використання коштів платників податків; ці дані можуть бути також використані окремими громадянами і громадськими об'єднаннями з метою оцінки ступеня задоволення урядами безпекових і соціальних потреб. Соціальні потреби набувають дедалі більшого значення з появою концепцій безпеки, що базуються, перш за все, на безпеці особистості, а не держави⁷.

⁷ Див. розділ 7 цього видання.

Національні та міжнародні діячі також використовують дані країн про військові та соціальні витрати для прийняття різноманітних рішень. Наприклад, деякі держави - донори економічної допомоги використовують дані про військові витрати як підґрунтя для оцінки рівня дотримання цілей розвитку країною-реципієнтом під час прийняття рішень про таку допомогу⁸. Водночас, Комітет допомоги розвитку (*Development Assistance Committee*) Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР, *Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD*) рекомендує державам-донорам звертати більшу увагу не на рівень військових витрат, а на процес прийняття рішень стосовно цього рівня⁹. Іншим прикладом є використання органами ліцензування в країнах-експортерах зброї даних про соціальні витрати як одного з критеріїв прийняття рішень. Відповідно до пункту 8 Кодексу ЄС поведінки стосовно експорту озброєнь (*EU Code of Conduct on Arms Export*), країни-члени ЄС повинні враховувати належним чином відповідний рівень військових і соціальних витрат країн-покупців з метою оцінки – чи може запланований експорт зброї “серйозно зашкодити стійкому розвитку країни-отримувача”¹⁰.

У цьому підрозділі містяться доступні статистичні дані про витрати урядів на військові цілі, освіту, охорону здоров'я. Хоча більшість користувачів цієї статистики звертають увагу на дані окремих країн, цікавим є порівняння груп країн за рівнями доходу, а також середніх показників військових і соціальних витрат за групами. Середні дані про обсяги військових і соціальних витрат наводяться як частка ВВП для країн з низьким, середнім і високим рівнями доходу. Це супроводжується певними міркуваннями, що мають бути враховані під час використання даних про військові і соціальні витрати.

Таблиця 8.3. Військові та соціальні витрати в окремих країнах у 1999-2003рр.^a

Дані є усередненою часткою кожного із секторів у ВВП країн.

Групи за рівнем доходу/ сектор ^b	1999	2000	2001	2002	2003	Середній показник, 1999-2003
<i>Низький</i>						
Військові витрати	2,7	2,7	2,5	2,5	2,3	2,5
Освіта	3,4	3,5	3,8	4,0	4,0	3,8
Охорона здоров'я	1,8	2,0	2,0	2,2	2,2	2,1
<i>Середній</i>						
Військові витрати	1,9	1,9	2,0	1,9	1,9	1,9
Освіта	4,8	4,5	4,7	4,6	4,7	4,7
Охорона здоров'я	3,3	3,3	3,4	3,4	3,4	3,4
<i>Високій</i>						
Військові витрати	2,1	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0
Освіта	5,5	5,4	5,6	5,7	5,9	5,6
Охорона здоров'я	5,8	5,8	6,1	6,2	6,4	6,1

⁸ Омїтугун В., Шьон Е. “Дані про військові витрати: огляд за 40 років”, *Щорічник СІПРІ 2006* (посилання 6), с.312-313.

⁹ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), Development Assistance Committee (DAC), *Security System Reform and Governance*, DAC Guidelines and Reference Series (OECD: Paris, 2005), p.37, URL <<http://www.oecd.org/dac/conflict/ssr/>>.

¹⁰ Кодекс ЄС поведінки стосовно експорту озброєнь (*EU Code of Conduct on Arms Exports*) затверджений Радою Європи у Брюсселі 5 червня 1998р., URL <<http://consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/08675r2en8.pdf>>. Див. також: Bauer, S and Bromley, M., *The European Union Code of Conduct on Arms Exports: Improving the Annual Report*, SIPRI Policy Paper no.8 (SIPRI: Stockholm, 2004), URL <<http://www.sipri.org/>>.

^a Інформація подана лише про країни, стосовно яких відомі дані щонайменше про два із трьох секторів за останні п'ять років, що загалом складає 82 країни зі 167, які є в базі даних СІПІРІ про військові витрати. Рівень представництва у групах є неоднаковим: 24 з 37 країн з високим рівнем доходу; 45 з 81 країни з середнім; 13 з 49 країн з низьким. Крім того, дані стосовно Еритреї (країна з низьким рівнем доходу), не були враховані як статистично ненадійні.

^b Дані про витрати на освіту та охорону здоров'я належать до загальних урядових витрат, охоплюючи центральні, регіональні та місцеві органи влади. Дані про витрати на охорону здоров'я охоплюють внески соціального страхування та фінансування із зовнішніх джерел.

Джерела: військові витрати: Додаток 8А; *витрати на освіту:* UNESCO Institute for Statistics (UIS), UIS Global Education Database, accessed 18 Jan. 2006, URL <<http://stats.uis.unesco.org/>>; *витрати на охорону здоров'я:* World Health Organization (WHO), The World Health Report 2004-2006 (WHO: Geneva, 2004-2006), URL <<http://www.who.int/whr/en/>>.

Дані про військові та соціальні витрати

Під час формування національного бюджету державні кошти, обмежені обсягами загального бюджету та розмірами національної економіки, розподіляються на різні категорії суспільних витрат¹¹. Два найбільш конкуруючі за ресурси сектори – оборонний і соціальний.

Цілями військових витрат є забезпечення оборони як основи національної безпеки країни (як інтересів країни, так і її території) та безпеки громадян. Метою соціальних витрат є надання соціальних послуг громадянам країни. Це, як правило, передбачає суттєвий перерозподіл ресурсів між групами населення з різними рівнями доходу та віковими групами заради досягнення цілей соціальної політики уряду. Соціальні витрати є широкою категорією, що охоплює фінансування освіти, охорони здоров'я, допомоги бідним, людям похилого віку та пенсіонерам, а також різні державні субсидії¹². Тут розглянуті лише два види соціальних витрат – на освіту та охорону здоров'я. Це є загальноприйнятою практикою, оскільки для цих категорій витрат можна знайти наближені порівнянні дані стосовно більшості країн¹³. Крім того, освіта та охорона здоров'я є двома найбільш фундаментальними соціальними потребами¹⁴.

У таблиці 8.3 представлені середні частки національних ВВП, що витрачаються урядами на військову сферу, освіту та охорону здоров'я, відповідно до груп

¹¹ Згідно зі стандартною неокласичною моделлю, держави розглядаються як економічні суб'єкти, які виконують функції соціального захисту громадян залежно від стану безпеки та економіки, та є суб'єктом бюджетних обмежень. Smith, R., 'The demand for military expenditure', eds K. Hartley and T. Sandler, *Handbook of Defense Economics*, vol. 1 (North-Holland: Amsterdam, 1995), p.71.

¹² Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), '1980-1998, 20 years of social expenditure: the OECD database', Paris, URL <<http://www.oecd.org/dataoecd/3/63/2084281.pdf>>.

¹³ Gupta, S. et al., *Review of Social Issues in IMF-Supported Programs*, International Monetary Fund (IMF) Occasional Paper no.191 (IMF: Washington, DC, Jan. 2000); Baqir, R., 'Social sector spending in a panel of countries', IMF Working Paper no.WP/02/35, IMF, Washington, DC, Feb. 2002, URL <<http://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.cfm?sk=15564>>; Martin, R. and Segura-Ubiergo, A., 'Social spending in IMF-supported programs', Independent Evaluation Office (IEO) Background Paper no.BP/04/1, International Monetary Fund, Washington, DC, Apr. 2004, URL <<http://www.imf.org/external/np/ieo/pap.asp>>.

¹⁴ United Nations Development Programme (UNDP), *Human Development Report 2005: International Cooperation at a Crossroads—Aid, Trade and Security in an Unequal World* (UNDP: New York, N.Y., 2005), URL <<http://hdr.undp.org/reports/global/2005/>>, pp.18-19. Див. також визначення соціальних можливостей: Sen, A., *Development as Freedom* (Oxford University Press: Oxford, 1999), pp.11, 295.

за рівнями доходу. Ці дані використовуються для оцінки відносного фінансового навантаження національної економіки. В таблиці представлені дані за 1999-2003рр. Дані наведені за трьома групами доходу країн, щоб продемонструвати загальні тенденції та відмінності для кожної групи. Через різну репрезентативність групових даних їх використання має супроводжуватися певними застереженнями.

На підставі даних таблиці 8.3 можна зробити три головні висновки. По-перше, у країнах з високим і середнім рівнем доходу витрати на освіту та охорону здоров'я були більш пріоритетними, ніж військові витрати протягом п'ятирічного періоду (1999-2003рр.) як у середньому за весь період, так і кожного року окремо. І навпаки, країни з низьким рівнем доходу надають перевагу військовим витратам над витратами на охорону здоров'я, але їх витрати на освіту є вищими, ніж військові, чи на охорону здоров'я. По-друге, чим вищим є рівень доходу, тим більша частка ВВП виділяється на соціальні витрати. Якщо країни з низьким рівнем доходу витрачають у середньому 5,9% ВВП на охорону здоров'я та освіту, то країни з високим і середнім рівнями доходу – 8,1% і 11,7%, відповідно. І останнє – частка ВВП, що витрачається на військову сферу у країнах як з високим, так і з середнім рівнями доходу, залишається приблизно стабільною (близько 2%), тоді як у країнах з низьким рівнем доходу рівень військових витрат дещо знизився. Водночас, частка ВВП, що витрачається на освіту та охорону здоров'я, зросла у країнах з високим і низьким рівнями доходу, але залишалася відносно стабільною у країнах із середнім рівнем доходу.

Ці середні показники дозволяють побачити приблизну картину національних пріоритетів військових і соціальних витрат і можуть бути використані для порівняння витрат окремої країни з середніми показниками відповідної групи.

IV. Сполучені Штати

Тенденції військових витрат

Військові витрати США значно зросли, починаючи з 2001р., коли Адміністрація Дж.Буша започаткувала “глобальну війну з тероризмом” після подій вересня 2001р. Протягом 2001-2006ф.рр. витрати Міністерства оборони США (МО) зросли на 53% в реальних цінах, проте збільшення витрат на національну оборону (функціональна категорія, що охоплює оборонні витрати, не пов'язані з діяльністю МО США) сягнуло 49% (таблиця 8.4)¹⁵. Такі збільшення витрат є результатом масштабних додаткових асигнувань, здійснених під гаслом “глобальної війни з тероризмом”, переважно для фінансування військових операцій в Афганістані, Іраку та інших регіонах.

¹⁵ Згідно з даними СППРІ, військові витрати США у 2001-2006рр. зросли на 53% у реальних цінах. Цей показник перевищує відповідні офіційні дані Уряду США внаслідок їх конвертації в постійні ціни. СППРІ використовує індекс споживчих цін (*consumer price index, CPI*) для конвертації цін стосовно всіх країн, а офіційні дані США конвертуються за допомогою спеціального військового дефлятора. Тому дані СППРІ відбивають тренд купівельної спроможності військового бюджету за умов його використання на придбання звичайних споживчих товарів і послуг, а офіційні дані США оцінюють купівельну спроможність стосовно військових товарів і послуг. Номінальні зміни є однаковими для обох груп показників.

Найбільше відносно зростання відбулось у витратах на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР), випробовування та оцінки (*research, development, test and evaluation, RDT&E*), які збільшилися на 58% в реальних цінах протягом 2001-2006ф.рр.; водночас, збільшення фінансування на бойову підготовку та експлуатацію озброєнь і військової техніки (ОВТ), а також на придбання озброєнь склало 47%. Зростання витрат на особовий склад, військове будівництво, забезпечення житлом були нижчими за середній рівень.

Таблиця 8.4. Тенденції військових витрат США у 2001-2006ф.рр.

Дані наведені в \$ млрд. за фінансовий рік, що триває 12 місяців, починаючи з 1 жовтня попереднього року.

	2001	2002	2003	2004	2005	2006 ^a	Зміни у % 2001- 2006
<i>Витрати в постійних цінах 2007ф.р.</i>							
Витрати МО^b							
Особовий склад	91,8	101,6	120,6	124,2	134,8	119,5	30
Бойова підготовка та експлуатація ОВТ	133,9	152,3	173,0	192,0	199,5	197,4	47
Придбання ОВТ	61,5	69,4	74,6	82,1	86,2	90,7	47
НДДКР, випробування та оцінки	45,7	49,5	58,5	65,5	68,8	72,3	58
Військове будівництво	5,6	5,7	6,4	6,8	5,6	7,5	34
Забезпечення житлом	3,9	4,2	4,2	4,2	3,9	3,9	0
Інше	1,2	0,7	1,6	1,8	1,6	2,4	100
Всього^b	343,6	382,0	435,7	476,6	500,4	493,7	44
Ухвалені додаткові видатки ^c	30,8	
Всього за МО	343,6	382,0	435,7	476,6	500,4	524,5	53
<i>Витрати в постійних цінах 2007ф.р.</i>							
Національна оборона ^d	297,2	329,4	365,3	397,3	419,8	443,1	49
<i>Витрати в поточних цінах^d</i>							
МО, військові витрати	290,3	332,0	387,3	436,5	474,2	512,1	
МЕ, військові витрати	12,9	14,8	16,0	16,6	18,0	18,7	
Інші військові витрати	1,6	1,8	1,6	2,8	3,1	5,1	
Загальні витрати на національну оборону	304,9	348,6	404,9	455,9	495,3	535,9	

МО – Міністерство оборони; МЕ – Міністерство енергетики.

^a Дані за 2006р. є бюджетними, а не фактичними витратами. Дані є оціночними, що ґрунтуються на даних бюджетних запитів.

^b Дані про витрати МО взяті з даних, що оприлюднені в березні 2006р. та не враховують майбутні додаткові асигнування на 2006ф.р.

^c Ці показники ґрунтуються на даних Управління адміністративних і бюджетних питань США (*US Office of Management and Budget, OMB*), що враховують затверджене фінансування “глобальної війни з тероризмом” на 2006ф.р.

^d Ці дані, надані *OMB*, охоплюють видатки з обсягу “затвердженого фінансування глобальної війни з тероризмом” на 2006ф.р.

Джерела: витрати МО: US Department of Defense (DOD), Office of the Under Secretary of Defense (Controller), National Defense Budget Estimates for FY 2007 (DOD: Washington, DC, Mar. 2006), table 6-11, p.133; URL <http://www.defenselink.mil/comptroller/defbudget/fy2007/>; додаткові асигнування та витрати на національну оборону: US Office of Management and Budget, Historical Tables: Budget of the United States Government, Fiscal Year 2007 (Government Printing Office: Washington, DC, 2006), tables 3.2, 6.1, URL <http://www.whitehouse.gov/omb/budget/fy2007/>.

Витрати на “глобальну війну з тероризмом”

Протягом 2001-2006рр. витрати Уряду США на “глобальну війну з тероризмом” склали \$432 млрд. (таблиця 8.5). Загальні витрати на “глобальну війну з тероризмом” у 2006ф.р. сягнули близько \$114,6 млрд., з яких \$15,9 млрд. виділені на особовий склад, \$55,9 млрд. – на проведення та підтримку військових операцій, \$21,5 млрд. – на придбання озброєнь, \$21,1 млрд. – на НДДКР, випробування та оцінки, а також на військове будівництво.

Бюджетний офіс Конгресу США (*US Congressional Budget Office*) представив кошторис військових і дипломатичних операцій в Іраку на 2006-2016ф.рр. за двома сценаріями, розробленими Бюджетним комітетом Палати представників США (*US House of Representatives Budget Committee*)¹⁶. За першим сценарієм, що передбачав вивід військ США з Іраку до кінця 2009р., загальна сума на десятирічний період передбачалася в обсязі \$166 млрд. для Збройних сил США (на додаток до \$264 млрд., що вже були затверджені на 2003-2006ф.рр.) та \$36 млрд. на витрати США, пов’язані з проведенням дипломатичних операцій, створенням сил безпеки Іраку, міжнародною допомогою та програмами адаптації колишніх бійців (на додаток до \$37 млрд., передбачених на 2003-2006ф.рр.). Таким чином, загальна сума на 2003-2016ф.рр. може сягнути \$493 млрд. Відповідно до другого сценарію, що передбачав скорочення до 2010р. чисельності військового контингенту США в Іраку до 40 тис. осіб, вартість військових операцій протягом 2007-2016рр. передбачається в обсязі \$368 млрд. Тобто, загальна сума на військові та інші операції США від початку війни в березні 2003р. сягне \$697 млрд. до кінця 2016ф.р.

Майбутні витрати

Бюджетний запит Адміністрації Дж.Буша на потреби МО США на 2007ф.р., направлений до Конгресу США в лютому 2006р., склав \$441 млрд., що на 8% більше, ніж затверджений на 2006ф.р. рівень фінансування в номінальних цінах¹⁷. Але дані за 2006ф.р. не враховують додаткові асигнування на “глобальну війну з тероризмом” згідно із запитом у лютому 2006р. З урахуванням серії додаткових

¹⁶ US Congress, Congressional Budget Office (CBO), ‘Estimated costs of U.S. operations in Iraq under two specified scenarios’, Washington, DC, 13 July 2006, URL <<http://www.cbo.gov/showdoc.cfm?index=7393>>.

¹⁷ US Department of Defense (DOD), Office of the Under Secretary of Defense (Comptroller), *National Defense Budget Estimates for FY 2007* (DOD: Washington, DC, Mar. 2006), table 1-1, p.4, URL <<http://www.defenselink.mil/comptroller/defbudget/fy2007/>>. У бюджетній термінології США бюджетними повноваженнями (*authority*) є повноваження на видатки як у поточному, так і наступних роках, а фактичні видатки називаються витратами (*outlays*). Ці витрати обсягом \$441 млрд. є дещо вищими від початкових даних у \$439,3 млрд., представлених Президентом Дж.Бушем у бюджетному запиті 6 лютого 2006р. Див.: US Department of Defense, ‘Fiscal 2007 Department of Defense budget is released’, Press release no.104-06, Washington, DC, 6 Feb. 2006, URL <<http://www.defenselink.mil/Releases/Release.aspx?ReleaseID=9287>>.

запитів, поданих у 2006р. – \$70 млрд. на 2006ф.р. та \$50 млрд. на 2007ф.р., – загальні бюджетні повноваження, запрошені для МО США сягнули суми \$538 млрд. на 2006ф.р. і \$491 млрд. на 2007ф.р.¹⁸

Згідно з Оборонним планом на наступні 2007-2011ф.рр., бюджетні витрати на національну оборону зростатимуть з \$463 млрд. у 2007ф.р. до \$482 млрд. у 2009ф.р., а потім знизяться до \$477 млрд. у 2011ф.р. (у постійних цінах 2007ф.р.), не враховуючи витрат на війну.

З метою економії коштів Військово-повітряні та Військово-морські сили скорочують чисельність особового складу на 40 тис. осіб кожні. Проте, за висновками Бюджетного комітету, цього буде недостатньо для усунення диспропорцій між процесами планування сил і бюджету та забезпечення виконання програм озброєнь видів Збройних сил.

Попри зростання цін на озброєння та витрат на війни в Іраку та Афганістані, кількість програм озброєнь зросла у США з 71 у 2001ф.р. (\$790 млрд.) до 85 у 2005ф.р. (\$1 585 млрд.)¹⁹.

Таблиця 8.5. Асигнування США на “глобальну війну з тероризмом” у 2001-2006ф.рр.

Дані наведені в \$ млрд. за фінансовий рік, що триває 12 місяців, починаючи з 1 жовтня попереднього року. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	Всього 2001-2006
На військові операції	14	18	80	88	70	111	381
Ірак ^a	0	0	46	68	53	87	254
Афганістан та інші країни ^b	14	18	34	21	18	24	128
На місцеві сили безпеки ^c	0	0	0	5	7	5	17
Ірак	0	0	0	5	6	3	14
Афганістан	0	0	0	0	1	2	3
На дипломатичні операції та міжнародну допомогу	<0,5	2	8	17	3	4	34
Ірак	0	0	3	15	1	3	22
Інші країни	<0,5	2	5	2	2	1	12
Всього	14	19	88	111	81	120	432

^a Фінансування операції *Iraqi Freedom*.

^b У т.ч. фінансування операцій *Enduring Freedom* (в Афганістані та прилеглих регіонах), *Operation Noble Eagle* (місії внутрішньої безпеки), реструктуризації підрозділів Сухопутних військ та Корпусу морської піхоти США, а також таємних заходів, що не фінансуються з Фонду *Iraq Freedom*. До них не належать витрати на *Operation Noble Eagle* (2005-2006рр.), оскільки вони були віднесені до щорічних асигнувань МО США і їх неможливо виокремити.

^c Фінансування навчання, підготовки та оснащення місцевих сил безпеки та поліцейських загонів в Афганістані та Іраку.

Джерела: US Congress, Congressional Budget Office (CBO), *The Budget and Economic Outlook: An Update* (CBO: Washington DC, Aug. 2006), box 1-1, p.9 URL <<http://www.cbo.gov/showdoc.cfm?index=7492>>.

¹⁸ Kosiak, S., ‘Historical and projected funding for defense: presentation of the FY 2007 request in tables and charts’, Center for Strategic and Budgetary Assessments, Washington, DC, 7 Apr. 2006, table 1, URL <<http://www.csbaonline.org/2006-1/2.DefenseBudget/Topline.shtml>>.

¹⁹ US Senate, Budget Committee, Republican Staff, ‘Informed budgeteer’, *Budget Bulletin*, 28 July 2006, URL <<http://www.senate.gov/~budget/republican/NewBB.htm>>. На кінець 2006ф.р. план закупівель охоплював 87 програм вартістю \$1 613 млрд. US Department of Defense, ‘Selected Acquisition Report (SAR) summary tables as of date: September 30, 2006’, Washington, DC, 14 Nov. 2006, URL <<http://www.acq.osd.mil/ara/am/sar/>>.

Парадоксом у динаміці військових витрат США, станом на кінець 2006р., було те, що попри їх суттєве зростання протягом 2001-2006рр. і досягнення рівня, вищого за загальний обсяг витрат усіх інших країн світу, фінансування планів Збройних сил завжди вважалося недостатнім.

Альтернативи розвитку та витрат

Політика США після вересня 2001р. характеризується не лише великими витратами, але й відсутністю вагомих результатів у досягненні цілей²⁰. Цими двома чинниками була зумовлена поява протягом 2006р. кількох альтернатив стратегії безпеки та витрат з боку опозиції.

Один з варіантів загального бюджету безпеки США надійшов від Спеціальної комісії у складі неурядових експертів – колишніх урядовців МО, Конгресу і Збройних сил²¹ (таблиця 8.6). Цим варіантом передбачаються скорочення витрат на \$62 млрд. – переважно на системи озброєнь, які неадекватно відбивають потреби із запобігання сучасним загрозам, і підвищення на \$52 млрд. витрат на невійськові засоби безпеки²².

Таблиця 8.6. Пропозиції Спеціальної комісії стосовно загального бюджету безпеки США у 2007р.

Дані наведені в \$ млрд. і є запропонованими змінами до бюджетного запиту Адміністрації США на 2007ф.р.

Найменування	Запропоновані зміни
Бойовий літак (за програмами F-22 та F-35)	-5,3
Бойові системи майбутнього	-2,7
Кораблі (підводні човни класу Virginia та есмінець DD(X))	-5,6
Ядерні боєголовки, зброя та ракети	-14,0
Національна протиракетна оборона	-8,0
Військові сили та персонал (Повітряні та Військово-морські сили)	-7,2
НДДКР	-5,0
Придбання ОВТ і бізнес-операції	-5,0
Інше	-8,7
Всього: запропоноване зменшення військових витрат	-61,5
Внутрішня безпека (охорона здоров'я, сили негайного реагування, транспортна безпека)	23,75
Сприяння економічному розвитку	10,00
Альтернативні джерела енергії	8,80
Нерозповсюдження (переважно знищення та безпека ядерної зброї)	4,60
Дипломатичні операції	1,80
Внески до міжнародних організацій, миротворчих місій тощо	2,79
Всього: запропоноване збільшення невійськових витрат	51,74

Джерело: Korb, L. and Pemberton, M., *Report of the Task Force on a Unified Security Budget for the United States, 2007* (Foreign Policy in Focus and the Center for Defense Information: Washington, DC, May 2006), pp.16, 22, URL <<http://www.fpif.org/fpiftxt/3253/>>.

²⁰ Стислі висновки див.: Gold, D., 'Is the war on terror "worth it"?', Security Policy Working Group, Proteus Fund, New York, N.Y., Sep. 2006, URL <<http://www.proteusfund.org/spwg/collab/>>. Більш детальний огляд внутрішньої критики оборонної політики США протягом 2006р. як стосовно війни в Іраку, так і майбутньої моделі та потреб Збройних сил США, див. розділ 1 цього видання.

²¹ Korb, L. and Pemberton, M., *Report of the Task Force on a Unified Security Budget for the United States, 2007* (Foreign Policy in Focus and the Center for Defense Information: Washington, DC, May 2006), URL <<http://www.fpif.org/fpiftxt/3253/>>.

²² Korb and Pemberton (посилання 20), p.i.

Таблиця 8.7. Профіцит і дефіцит бюджету США, державний борг і виплати відсотків у 2000-2007ф.рр.

Фінансовий рік триває 12 місяців, починаючи з 1 жовтня попереднього року

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006 ^a	2007 ^a
<i>Дані в поточних цінах (\$ млрд.)</i>								
Профіцит/дефіцит	+236	+128	-158	-378	-413	-318	-423	-354
Борг	5 629	5 770	6 198	6 760	7 355	7 905	8 611	9 295
Виплати відсотків	223	206	171	153	160	184	220	247
<i>Частка у ВВП (%)</i>								
Профіцит/дефіцит	+2,4	+1,3	-1,5	-3,5	-3,6	-2,6	-3,2	-2,6
Борг	58,0	57,4	59,7	62,6	63,7	64,3	66,1	67,5
Виплати відсотків	2,3	2,0	1,6	1,4	1,4	1,5	1,7	1,8

^a Дані за 2006ф.р. і 2007ф.р. є прогнозними, зробленими на підставі відповідного бюджетного запиту.

Джерела: US Office of Management and Budget, *Historical Tables: Budget of the United States Government, Fiscal Year 2007* (Government Printing Office: Washington, DC, 2006), tables 1.3, 7.1, 8.1, 8.4, URL <<http://www.whitehouse.gov/omb/budget/fy2007/>>.

Економічний вплив

Значне збільшення військових витрат США відбувалося разом із зростанням бюджетного дефіциту, державного боргу та витрат на обслуговування боргових зобов'язань (таблиця 8.7). У найближчій перспективі ситуація з бюджетом ускладниться через проблему старіння населення, народженого під час демографічного буму після Другої Світової війни, що зумовить величезне збільшення витрат на програми пенсійного забезпечення та охорони здоров'я. За висновками Головного бюджетно-контрольного управління Уряду США (*US Government Accountability Office, GAO*), за відсутності змін у політиці, існуюче зростання диспропорцій між урядовими витратами та податковими надходженнями означатиме "однозначно незабезпечені федеральний дефіцит і борг, які загрожують національній безпеці США, а також стандартам життя американців"²³.

Крім того, військові операції США в Афганістані, Іраку та інших регіонах матимуть довгострокові економічні наслідки, далекі від безпосереднього впливу військових витрат. Непрямі витрати, пов'язані зі збройними конфліктами охоплюють витрати як воюючих сторін, так і сусідніх країн, а також негативні макроекономічні наслідки безладу, спричиненого конфліктами²⁴. Непрямі

²³ US Government Accountability Office (GAO), *21st Century Challenges: Reexamining the Base of the Federal Government*, GAO-05-325SP (GAO: Washington, DC, Feb. 2005), p.5, URL <<http://www.gao.gov/21stcentury.html>>.

²⁴ Hartley, K., 'Iraq and the costs of conflict', *Socialist Review*, July 2006; and Sköns, E., 'The costs of armed conflict', International Task Force on Global Public Goods, *Peace and Security*, Expert Paper Series no.5 (Secretariat of the International Task Force on Global Public Goods: Stockholm, 2006), pp.169-190, URL <http://www.gpgtaskforce.org/bazment.aspx?page_id=265>.

витрати воюючих сторін пов'язані з людськими втратами, доглядом за пораненими, руйнуванням виробничих потужностей, інфраструктури та капіталу, а також відсутністю інвестицій у країну конфлікту. Крім того, крупні збройні конфлікти часто мають глобальні макроекономічні наслідки, як у випадку конфлікту в Іраку – для нафтового ринку.

З урахуванням усіх факторів, вартість війни в Іраку для США не обмежується зростанням військових витрат. За розрахунками, зробленими у 2006р. Л.Білмес (*Linda Bilmes*) та Ж.Стігліцом (*Joseph Stiglitz*), поточні та майбутні витрати на військові операції, демобілізацію та охорону здоров'я колишніх бійців, виплату компенсацій з інвалідності оцінювалися в сумі \$1 012 млрд. на період до 2016р.²⁵ Крім того, економічні наслідки від людських втрат, відволікання (резервістів – *перекл.*) від основної роботи, а також підвищення цін на нафту через політичну невизначеність на Близькому Сході оцінювалися в \$1 255 млрд., а загалом – у \$2 267 млрд.²⁶

Отже, навіть для такої потужної держави, як США, крупна війна на зразок іракської передбачає суттєвий економічний тягар з майбутніми суворими економічними та політичними наслідками.

V. Європа

У 2006р. військові витрати в Європі зросли на \$1,5 млрд. (0,5%), продовжуючи стабільну з 1998р. регіональну тенденцію поступового збільшення військових витрат (таблиця 8.1). Це невелике загальне зростання стало наслідком значного збільшення військових витрат, особливо в Росії, а також в Іспанії і Греції, з одночасним зменшенням витрат у Великій Британії, Італії та Німеччині. Азербайджан і Білорусь зі збільшенням витрат на 82% та 56%, відповідно, є країнами з найбільшим відносним рівнем зростання військових витрат у 2006р. Ще п'ять країн – Естонія, Латвія, Росія, Словенія і Хорватія – також збільшили військові витрати більш ніж на 10%. Дві країни – Італія та Угорщина – зменшили військові витрати більш ніж на 10%.

Протягом 1997-2006рр. військові витрати країн Європи збільшилися на \$28 млрд. або майже на 10%. В абсолютному вимірі, Росія та Велика Британія стали двома країнами, що збільшили свої військові витрати протягом 10 років – на \$13,4 млрд. та \$10,9 млрд., відповідно. Німеччина і Греція – країни, які найсуттєвіше зменшили військові витрати – на \$3,9 млрд. та \$2,4 млрд., відповідно. У відносному вимірі, виокремлюються три країни пострадянського

²⁵ Bilmes, L. and Stiglitz, J. E., 'Encore: Iraq hemorrhage', *Milken Institute Review*, no.4/2006 (Dec. 2006), pp.76-83. Дослідження ґрунтується на двох сценаріях, що використовувалися у звіті Конгресу, підготовленого Бюджетним Офісом Конгресу (посилання 16).

²⁶ Це був перегляд у напрямі підвищення попередніх розрахунків авторів, що складала \$1 026-2 239 млрд. Див.: Bilmes, L. and Stiglitz, J. E., 'The economic costs of the Iraq war: an appraisal three years after the beginning of the conflict', National Bureau of Economic Research (NBER) Working Paper no.12054, Cambridge, Mass., Feb. 2006, URL <<http://www2.gsb.columbia.edu/faculty/jstiglitz/papers.cfm>>.

простору – Азербайджан, Латвія та Грузія – які збільшили військові витрати за 10 років, відповідно, на 537%, 487% та 316%. Хорватія, Кіпр і Молдова протягом того ж періоду зменшили військові витрати більш ніж на половину.

Європейські країни НАТО та Європейський Союз

Щорічні заклики Генерального секретаря НАТО Я.Схеффера (*Jaap de Hoop Scheffer*) стосовно потреби збільшення військових витрат в Європі наштовхнулися на жорсткий опір у 2006р. Його попередник Х.Солана (*Javier Solana*), тепер – високий представник ЄС з питань Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (*High Representative of the EU's Common Foreign and Security Policy*), в липні заявив, що наявні витрати могли б бути достатніми для забезпечення потреб безпеки країн-членів ЄС за умов кращого розподілу та ефективнішого використання²⁷. Дійсно, потреба зменшення дублювання між країнами ЄС і значної економії коштів зумовила створення в ЄС у 2004р. Європейського оборонного агентства (СОА, *European Defence Agency, EDA*) із завданнями координації зусиль у сфері військових закупівель і НДДКР²⁸.

Існують чотири взаємопов'язаних фактори, що визначають тенденцію військових витрат європейських країн-членів НАТО, ЄС і країн-кандидатів. Першим фактором є зовнішні військові операції. Багато з країн, що надають свої війська для участі у військових операціях НАТО та ЄС (наприклад, в Афганістані, Боснії і Герцеговині, Іраку, Косово), покривають витрати на ці операції з власних оборонних бюджетів. Таким чином, наслідком участі в таких операціях є або збільшення загальних військових витрат країн, або, як у випадку Німеччини, зменшення витрат на повсякденну військову діяльність та закупівлі ОВТ²⁹. В інших країнах, наприклад, Італії, військові операції фінансуються не з щорічного оборонного бюджету, а за рахунок додаткових асигнувань або з фонду на непередбачувані обставини³⁰. Дані СІПРІ за 2006р. стосовно цих країн містять показники про такі витрати, якщо вони доступні.

Другим фактором, що впливає на всі європейські країни-члени НАТО, ЄС і країни-кандидати, є трансформація збройних сил для забезпечення їх здатності реагувати на нові загрози безпеці³¹. Метою є перетворення частини або всього складу традиційних сил територіальної оборони на збройні сили, здатні

²⁷ Solana, J., 'Europa profitiert vom neuen Markt für Verteidigungsgüter' [Europe profits from the new market for defence goods], *Handelsblatt*, 30 June 2006, p.7. Див. також: Agence France-Presse, 'EU defense spending poorly allocated: Solana', *Defense News*, 30 June 2006. For De Hoop Scheffer's calls for increased spending see e.g. Agence France-Presse, 'NATO chief embarrassed by low defense spending', *Defense News*, 29 Sep. 2006.

²⁸ Про останні події навколо СОА див. розділи 1 і 9 цього видання.

²⁹ Agence France-Presse, 'German military will not get more money because of Lebanon: minister', *Defense News*, 19 Sep. 2006.

³⁰ Kington, T., 'Italy may cut international military exercises by half', *Defense News*, 27 Feb. 2006.

³¹ Шьон Е. "Фінансування безпеки у глобальному контексті", *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.267-289.

взаємодіяти з партнерами в таких іноземних військових операціях, як миротворча діяльність і гуманітарне військове втручання. Для багатьох країн така трансформація означала збільшення військових витрат. Наприклад, у Франції, згідно із Законом про військове планування від 2003р., передбачене щорічне збільшення військових витрат до 2008р. з метою створення повністю професійних сил, здатних посісти провідні позиції у спеціальних зовнішніх європейських операціях³². Перед виборами у квітні-червні 2007р., міністру оборони Франції М.Елліот-Марі (*Michele Alliot-Marie*), вдалося наблизити головні проекти закупівель ОВТ до стану, в якому вони не можуть бути скасовані³³. В інших країнах, таких як Італія та Німеччина, трансформація була розпочата в умовах скорочення військового бюджету, а пріоритети надавались утриманню боргів і дефіциту бюджету в рамках вимог Пакту стабільності та розвитку ЄС³⁴.

Третім фактором, що впливає на військові витрати в Європі, є розширення НАТО та тиск з його боку на нових членів і кандидатів стосовно збільшення витрат. В індивідуальних Планах дій з набуття членства в НАТО необхідний мінімум військових витрат встановлено на рівні 2% ВВП, – якого досягли лише окремі країни-члени³⁵. Лише п'ять країн, які стали членами НАТО до 1999р. (Велика Британія, Греція, Португалія, Туреччина, Франція), та два нові члени (Болгарія та Румунія) виконали цю вимогу. Я.Схеффер навіть заявив, що йому соромно за такий контраст³⁶. Незалежно від вимог збільшення військових витрат, їх абсолютний рівень або їх частка у ВВП не є показником військових можливостей країни або її готовності брати участь у колективній безпеці та спільних операціях Альянсу. Італія є яскравим прикладом країни-члена НАТО, яка бере значиму участь у діяльності Альянсу, хоча рівень її витрат менший за 2%. За даними НАТО, у 2006р. Італія зменшила військові витрати з 2% до лише 1,7% ВВП³⁷. Попри це, країна бере участь та утримує провідні позиції в багатьох операціях ЄС і НАТО та має понад 10 тис. осіб, дислокованих за кордоном³⁸.

Головною причиною недотримання Італією потрібного рівня військових витрат НАТО є проблема фінансового балансу та контролю над дефіцитом бюджету, що є четвертим фактором, який впливає на військові витрати європейських країн. Німеччина також визначила більш пріоритетним виконання

³² Loi relative à la programmation militaire pour les années 2003 à 2008 [Law on military planning for the years 2003 to 2008], Law no.2003-73 of 27 Jan. 2003, URL <<http://www.legifrance.gouv.fr/WAspad/UnTexteDeJorf?numjo=DEFX0200133L>> (in French).

³³ Tran, P., 'French industry offers plan for aircraft carrier', *Defense News*, 2 Jan. 2007; Tran, P., 'French defense minister: maintain modernization momentum', *Defense News*, 29 Sep. 2006.

³⁴ Пакт стабільності та розвитку прийнятий в липні 1997р. з метою дотримання бюджетної дисципліни країнами-членами ЄС, які беруть участь в Європейському економічному і валютному союзі. Див.: Інтернет-сторінку Генерального директорату ЄС з економічних та фінансових питань, URL <http://europa.eu.int/comm/economy_finance/about/activities/sgp/sgp_en.htm>.

³⁵ Agence France-Presse, 'NATO chief embarrassed by low defense spending' (посилання 27).

³⁶ Там само.

³⁷ North Atlantic Treaty Organization (NATO), 'NATO–Russia compendium of financial and economic data relating to defence', Press release (2006)159, 18 Dec. 2006, table 3, URL <<http://www.nato.int/docu/pr/2006/p06-159e.htm>>.

³⁸ Valpolini, P., 'More budget cuts hit Italy's forces', *Jane's Defence Weekly*, 15 Feb. 2006, p.14.

вимог Пакту стабільності та розвитку ЄС, ніж прагнення досягти 2% рівня військових витрат. У 2005р. Німеччина виділила 1,4% ВВП на військову сферу, а у 2006р. її витрати зменшилися на 2,8%, продовжуючи тенденцію, започатковану у 2002р.³⁹ Угорщина і Словаччина також заявили, що зміцнення фінансового стану держави є більш пріоритетним, ніж досягнення 2% рівня військових витрат. Міністр оборони Словаччини заявив, що не очікує зростання військових витрат своєї країни до 2016р.⁴⁰

Росія і Східна Європа

Військові витрати Росії у 2006р. складала приблизно \$34,7 млрд. в постійних цінах 2005р. Росія була четвертою країною в Європі за рівнем військових витрат, що складала 11% загальних європейських витрат. Військові витрати Росії у 2006р. зросли майже на 12% після 19% збільшення у 2005р. Починаючи з 1998р., коли намітилася тенденція зростання, військові витрати Росії збільшилися на 155%, але, оскільки за цей період у бюджетній системі Росії відбулося кілька змін, то відстежити цю тенденцію неможливо⁴¹. За словами міністра оборони Росії С.Іванова, витрати на національну оборону повинні бути в межах 2,6-2,9% ВВП – для того, щоб не повторяти помилок з надмірними витратами, яких припускався Радянський Союз під час гонки озброєнь часів холодної війни⁴².

Багато інших країн Східної Європи (членів СНД) наслідували приклад Росії у збільшенні військових витрат. Протягом останніх двох років найбільші темпи збільшення військових витрат спостерігалися у країнах Східної Європи. У 2005р. Грузія збільшила військові витрати на 185%, а у 2006р. в Азербайджані військові витрати зросли на 82%. Вірменія та Білорусь також значно збільшили витрати у 2006р. – на 17% і 15%, відповідно.

VI. Висновки

Протягом 2006р. світові військові витрати продовжували зростати. Така тенденція притаманна переважно США, яким належить 62% загальносвітового показника збільшення військових витрат і 46% загальносвітової суми військових витрат у 2006р. Збільшення військових витрат США було значною мірою

³⁹ Згідно з даними НАТО, у 2006р. на військові цілі Німеччина витратила 1,3% ВВП. Див.: North Atlantic Treaty Organization (посилання 28).

⁴⁰ Hungarian News Agency (MTI), 'Defence minister's talks in Brussels', Hungarian Ministry of Defence, Budapest, 17 July 2006, URL <http://www.honvedelem.hu/news/defence_minister8217s_talks_in_brussels>; Czech News Agency (CTK), 'Slovak military budget frozen for nine years: minister', Prague, 16 May 2006.

⁴¹ Про зміни в бюджетній системі Росії, запроваджені у 2005-2006рр., див.: Cooper, J., 'Military expenditure in the 2005 and 2006 federal budgets of the Russian Federation', Research note, SIPRI, Stockholm, Jan. 2006, URL <http://www.sipri.org/contents/milap/cooper_russia_20060130>.

⁴² Agence France-Presse, 'Russian military spending to remain steady: minister', *Defence News*, 11 May 2006.

зумовлене додатковими асигнуваннями операцій і політики, пов'язаних з “глобальною війною з тероризмом”. В Європі останніми роками загальні військові витрати залишалися відносно стабільними.

Урядові політичні діячі завжди будуть змушені робити вибір розподілу обмежених ресурсів і пріоритетів на користь безпекових чи соціальних цілей. Проте, щонайменше в короткостроковій перспективі, шанси стрімкого зменшення світових військових витрат, що дозволило б урядам надавати більшого пріоритету соціальним витратам, виглядають примарними. Зменшення військових витрат можливе в деяких регіонах, але дані, наведені в цьому розділі, свідчать про стійку тенденцію збільшення загальних світових витрат, яка навряд чи буде змінена, доки країна з найвищим рівнем військових витрат веде війну. Світова тенденція в найближчому майбутньому, очевидно, визначатиметься політикою та рішеннями США у сфері безпеки і оборони.

Додаток 8А. Таблиці військових витрат

ПЕТТЕР ШТОЛЕНХАЙМ, КАТАЛІНА ПЕРДОМО,
ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН*

У таблиці 8А.1 наведені дані про військові витрати в 1997-2006рр. у доларах США в постійних цінах і за валютним курсом 2005р. – за регіонами, окремими міжнародними організаціями та групами країн за рівнем доходу; крім того, за 2006р. – у доларах США в поточних цінах. У таблиці 8А.2 наведені військові витрати в 1997-2006рр. у різних країнах світу в національній валюті в поточних цінах, а в таблиці 8А.3 – в доларах США в постійних цінах 2005р.; крім того, за 2006р. – у поточних цінах. У таблиці 8А.4 наведені дані про військові витрати у країнах у 1997-2005рр. у відсотках ВВП. Наприкінці цієї таблиці наводяться загальні посилання та пояснення.

Дані про військові витрати з різних видань Щорічника СІПРІ не можна поєднувати через регулярний перегляд даних. Зміни можуть бути суттєвими, особливо під час відповідного перегляду наявних виборок за умов появи нових даних. Перегляд даних, наведених у доларах у постійних цінах, може бути викликаний значними змінами в економічній статистиці Міжнародного валютного фонду, яка використовується для розрахунку певних показників. У таблиці 8А.2 через брак економічної інформації дані наведені в національній валюті, а не в доларах США або частках ВВП (таблиці 8А.3 і 8А.4).

* Автори висловлюють подяку за сприяння в отриманні даних про військові витрати, оцінки та рекомендації: Джуліану Куперу (*Julian Cooper*, Centre for Russian and East European Studies, University of Birmingham), Давіду Дарчіашвілі (*David Darchiashvili*, Center for Civil-Military Relations and Security Studies, Tbilisi), Дімітару Дімітрову (*Dimitar Dimitrov*, University of National and World Economy, Sofia), Назіру Камалю (*Nazir Kamal*, United Nations, New York), Паулю Дунну (*Paul Dunne*, University of the West of England, Bristol), Армену Куюмд'яну (*Armen Kouyoumdjian*, Country Risk Strategist, Valparaiso), Павану Кумар Наіру (*Pavan Kumar Nair*, India Together, Pune), Еліні Нур (*Elina Noor*, Institute of Strategic and International Studies, Kuala Lumpur), Пепе Ортезі (*Pere Ortega*, Centre d'Estudis per la Pau J. M. Delàs, Barcelona), Тамарі Патараїа (*Tamara Pataraiia*, Caucasus Institute for Peace, Democracy and Development, Tbilisi), Сему Перло-Фріману (*Sam Perlo-Freeman*, University of the West of England, Bristol), Джем'є Поланко (*Jamie Polanco*, Ministry of National Defence, Bogotá), Томасу Шітзу (*Thomas Scheetz*, Lincoln University College, Buenos Aires), Рону Сміту (*Ron Smith*, Birkbeck College, London) та Озрену Зунеку (*Ozren Zunec*, University of Zagreb).

Таблиця 8А.1. Військові витрати за регіонами, міжнародними організаціями та групами країн за рівнем доходу, в доларах США в постійних цінах у 1997-2006рр. та в поточних цінах – у 2006р.

Дані наведені в \$ млрд. у постійних цінах і за валютним курсом 2005р. Дані у правому стовпчику з позначкою (*) наведені в \$ млрд. у поточних цінах. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006*
Загалом у світі	844	834	844	876	892	948	1 016	1 072	1 119	1 158	1 204
<i>Географічні регіони</i>											
Африка	10,3	11,1	12,3	13,0	13,2	14,4	14,0	14,8	15,3	(15,5)	(16,1)
Північна Африка	4,4	4,6	4,6	5,0	5,2	5,6	5,7	6,2	6,5	6,5	6,7
Центральна та Південна Африка	5,8	6,5	7,7	8,0	8,0	8,9	8,3	8,6	8,8	9,0	9,4
Америка	375	367	368	381	387	431	481	522	549	575	597
Карибський басейн
Центральна Америка	3,7	3,6	3,8	3,9	3,9	3,7	3,8	3,5	3,5	3,5	3,5
Північна Америка	347	340	341	354	357	399	453	493	518	542	561
Південна Америка	24,1	23,2	22,5	23,3	26,3	27,4	24,5	25,1	27,4	29,1	32,0
Азія та Океанія	131	132	136	139	146	153	160	167	176	185	190
Середня Азія	0,6	(0,6)	0,6	...	(0,7)	(0,7)	(0,8)	(0,9)	(1,0)	(1,1)	(1,2)
Східна Азія	99,6	100	100	103	109	116	121	126	131	138	142
Океанія	10,9	11,4	11,9	11,8	12,2	12,7	13,2	13,8	14,3	15,0	15,2
Південна Азія	19,6	20,2	22,6	23,4	24,2	24,3	25,0	25,8	29,0	30,7	31,2
Європа	283	275	280	287	287	294	302	306	309	310	325
Центральна Європа	14,8	14,7	14,4	14,4	14,9	15,2	15,7	15,7	16,0	16,7	17,8
Східна Європа	23,7	15,6	15,9	21,4	23,4	25,8	27,6	28,9	34,2	38,3	43,8
Західна Європа	244	245	249	251	249	253	259	262	258	255	264
Близький Схід	46,1	49,3	48,9	55,8	58,4	55,9	58,0	62,8	70,5	72,5	75,9
<i>Організації</i>											
АСЕАН	12,9	11,7	11,7	11,8	12,5	13,2	14,8	14,9	15,3	15,9	17,6
СНД	24,3	16,2	16,5	22,0	24,0	26,5	28,4	29,8	35,2	39,4	45,0
ЄС	222	221	225	227	226	230	238	254	252	248	257

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006*
НАТО	574	568	583	596	598	645	705	753	775	797	825
Європейські країни НАТО	228	228	242	241	241	246	252	260	257	255	264
ОБСР	672	666	673	689	691	739	801	845	868	891	920
ОПЕК	34,5	36,4	35,3	40,6	43,4	39,9	41,7	45,9	51,8	56,9	60,2
ОБСЄ	629	615	621	641	644	694	756	800	827	853	887
Групи за рівнем доходу (ВНД на душу населення у 2005р.)											
Низький (≤\$875)	22,3	23,7	27,5	28,1	28,6	29,5	29,7	30,5	34,0	35,8	36,9
Нижче середнього (\$876-\$3 465)	61,3	62,5	64,6	73,3	80,9	86,9	90,9	96,8	103	110	119
Вище середнього (\$3 466-\$10 725)	65,7	57,2	59,6	64,5	67,6	69,4	71,1	72,4	79,2	84,3	91,1
Високий (≥\$10 726)	695	691	692	710	715	762	825	873	903	927	957

() – загальний показник, обчислений на підставі національних даних, що охоплюють менше 90% країн регіону; . . . – наявні дані охоплюють менше 60% країн регіону.

АСЕАН – Асоціація країн Південно-Східної Азії (*Association of Southeast Asian Nations, ASEAN*); НАТО – Організація Північно-Атлантичного Договору (*North Atlantic Treaty Organization, NATO*); ОБСЄ – Організація з безпеки та співробітництва в Європі (*Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE*); ОБСР – Організація економічного співробітництва і розвитку (*Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD*); ОПЕК – Організація країн-експортерів нафти (*Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEC*); СНД – Співдружність Незалежних Держав.

Загальні світові показники та показники для регіонів, організації і груп країн, наведені в таблиці 8А.1, є оцінками, що ґрунтуються на даних таблиці 8А.3. Якщо витрат цієї країни є такою ж, як у середньому в регіоні, до якого вона належить. У випадку, коли неможливо зробити будь-які оцінки, дані про країну вилучаються із загальних показників. Наступні країни вилучені з усіх показників таблиці 8А.1: Ангола, Бенін, В'єтнам, Гаїті, Гайана, Екваторіальна Гвінея, Ірак, Катар, Куба, М'янма, Північна Корея, Сомалі, Тринідад і Тобаго.

Показники регіонів складають світовий показник, а субрегіональні дані, своєю чергою, складають показники регіонів. Показники регіонів і груп за рівнем доходу охоплюють постійний для всіх років перелік країн; показники міжнародних організацій стосуються лише країн-членів у вказаному році.

Дані стосовно груп країн за рівнем доходу обчислені на підставі даних Світового банку про валовий національний дохід (ВНД, *gross national income, GNI*) на душу населення у 2005р., див.: *World Development Report 2007: Development and the Next Generation* (World Bank: Washington, DC, 2006), URL <<http://econ.worldbank.org/wdt/>>.

Африка: Алжир, Ангола, Бенін, Ботсвана, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камерун, Кабо-Верде, Центральноафриканська Республіка (ЦАР), Чад, Республіка Конго, Демократична Республіка Конго (ДРК), Кот-д'Івуар, Джибуті, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Ефіопія, Габон, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Кенія, Лесото, Лівія, Лівія, Малагаскар, Малаві, Мали, Мавританія, Маврійскій, Марокко, Мозамбік, Намібія, Нігер, Нігерія, Руанда, Сенегал, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Південна Африка (ПАР), Судан, Свазіленд, Танзанія, Того, Туніс, Уганда, Замбія, Зімбабве.

Північна Африка: Алжир, Лівія, Марокко, Туніс.

Центральна та Південна Африка: Ангола, Бенін, Ботсвана, Буркіна-Фасо, Бурунді, Камерун, Кабо-Верде, ЦАР, Чад, ДРК, Кот-д'Івуар, Джебугі, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Ефіопія, Габон, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Кенія, Лесото, Ліберія, Малагаскар, Малаві, Малі, Мавританія, Мароккі, Мозамбік, Намібія, Нігер, Нігерія, Республіка Конго, Руанда, Сенегал, Сейшельські Острови, Сьєрра-Леоне, Сомалі, ПАР, Судан, Свазіленд, Танзанія, Того, Уганда, Замбія, Зімбабве.

Америка: Аргентина, Багамські Острови, Барбадос, Бельгії, Бразилія, Канада, Чилі, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Домініканська Республіка, Еквалдор, Сальвадор, Гватемала, Гайана, Гаїті, Гондурас, Ямаїка, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Тринідад і Тобаго, Уругвай, США, Венесуела.
Карибський басейн: Багамські Острови, Барбадос, Куба, Домініканська Республіка, Гаїті, Ямаїка, Тринідад і Тобаго.

Північна Америка: Канада, США.

Центральна Америка: Бельгії, Коста-Ріка, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Мексика, Нікарагуа, Панама.

Південна Америка: Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Гайана, Еквалдор, Колумбія, Парагвай, Перу, Уругвай, Чилі.

Азія та Океанія: Австралія, Афганістан, Бангладеш, Бруней, В'єтнам, Індія, Індонезія, Казахстан, Камбоджа, Киргизстан, Китай, Лаос, М'янма (Бірма), Малайзія, Монголія, Непал, Нова Зеландія, Пакистан, Папуа-Нова Гвінея, Південна Корея, Північна Корея, Сінгапур, Таджикистан, Тайланд, Тайвань, Тонга, Туркменістан, Узбекистан, Фіджі, Філіппіни, Шрі-Ланка, Японія.

Середня Азія: Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан.

Східна Азія: Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Китай, Лаос, Малайзія, Монголія, М'янма (Бірма), Південна Корея, Північна Корея, Сінгапур, Тайвань, Тайланд, Філіппіни, Японія.

Південна Азія: Афганістан, Бангладеш, Індія, Непал, Пакистан, Шрі-Ланка.

Океанія: Австралія, Фіджі, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Тонга.

Європа: Австрія, Азербайджан, Албанія, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Велика Британія, Вірменія, Греція, Грузія, Данія, Естонія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Македонія (колишня Югославська Республіка Македонія), Мальта, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Сербія і Чорногорія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція.

Центральна Європа: Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Естонія, Латвія, Литва, Македонія, Польща, Румунія, Сербія і Чорногорія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія.

Східна Європа: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова, Росія, Україна.

Західна Європа: Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Туреччина, Фінляндія, Франція, Швейцарія, Швеція.

Близький Схід: Бахрейн, Єгипет, Ізраїль, Ірак, Іран, Йорданія, Катар, Кувейт, Ліван, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Ємен.

АСЕАН: Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа (1999–), Лаос (1997–), Малайзія, М'янма (Бірма) (1997–), Сінгапур, Тайланд, Філіппіни.

СНД: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан (асоційований член з серпня 2005р.), Узбекистан, Україна.

ЄС: Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія (2004–), Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр (2004–), Латвія (2004–), Литва (2004–), Люксембург, Мальта (2004–), Нідерланди, Німеччина, Польща (2004–), Португалія, Словаччина (2004–), Словенія (2004–), Угорщина (2004–), Фінляндія, Франція, Чехія (2004–), Швеція.

НАТО: Бельгія, Болгарія (2004–), Велика Британія, Греція, Данія, Естонія (2004–), Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Латвія (2004–), Литва (2004–), Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща (1999–), Португалія, Румунія (2004–), Словаччина (2004–), Словенія (2004–), США, Туреччина, Угорщина (1999–), Франція, Чехія (1999–).

Європейські країни НАТО: Велика Британія, Греція, Данія, Естонія (2004–), Ісландія, Іспанія, Італія, Латвія (2004–), Литва (2004–), Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща (1999–), Португалія, Румунія (2004–), Словаччина (2004–), Словенія (2004–), Туреччина, Угорщина (1999–), Франція, Чехія (1999–).

ОЕСР: Австралія, Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Канада, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Норвегія, Південна Корея, Польща, Португалія, Словаччина (2000–), США, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція, Японія.

ОПЕК: Алжир, Венесуела, Індонезія, Іран, Ірак, Катар, Кувейт, Лівія, Нігерія, ОАЕ, Саудівська Аравія.

ОБСЄ: Австрія, Азербайджан, Албанія, Бельгія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Велика Британія, Вірменія, Греція, Грузія, Данія, Естонія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Казахстан, Канада, Киргизстан, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Македонія, Мальта, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Сербія і Чорногорія (2000–), Словаччина, Словенія, США, Таджикистан, Туреччина, Туркменістан, Угорщина, Узбекистан, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швейцарія, Швеція.

Країни з низьким рівнем доходу (ВНД на душу населення – до \$875 у 2005р.): Афганістан, Бангладеш, Бенін, Буркіна-Фасо, Бурунді, В'єтнам, Гаїті, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Еритрея, Ефіопія, Ємен, Замбія, Зімбабве, Індія, Камбоджа, Кенія, Киргизстан, ДРК, Кот-д'Івуар, Лаос, Ліберія, М'янма (Бірма), Мавританія, Малагаскар, Малаві, Малі, Мозамбік, Монголія, Непал, Нігер, Нігерія, Папуа-Нова Гвінея, Північна Корея, Руанда, Сенегал, Сомалі, Судан, Сьєрра-Леоне, Таджикистан, Танзанія, Того, Уганда, Узбекистан, ЦАР, Чад.

Країни з рівнем доходів, нижчим за середній (ВНД на душу населення – \$876-3 465 у 2005р.): Азербайджан, Албанія, Алжир, Ангола, Білорусь, Болгарія, Болівія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Вірменія, Гайана, Гватемала, Гондурас, Грузія, Джебугі, Домініканська Республіка, Еквадор, Єгипет, Індонезія, Ірак, Іран, Йорданія, Кабо-Верде, Казахстан, Камерун, Китай, Колумбія, Республіка Конго, Куба, Лесото, Македонія, Марокко, Молдова, Намбія, Нікарагуа, Паратвай, Перу, Сальвадор, Свазіленд, Сербія і Чорногорія, Срія, Тайланд, Тонга, Тринідад і Тобаго, Туніс, Туркменістан, Україна, Фіджі, Філіппіни, Шрі-Ланка, Ямайка.

Країни з рівнем доходів, вищим за середній (ВНД на душу населення – \$3 466-10 725 у 2005р.): Аргентина, Барбадос, Беліз, Ботсвана, Венесуела, Габон, Екваторіальна Гвінея, Естонія, Коста-Ріка, Латвія, Ліван, Лівія, Маврійї, Малайзія, Мексика, Оман, ПАР, Панама, Польща, Росія, Румунія, Сейшельські Острови, Словаччина, Туреччина, Угорщина, Уругвай, Хорватія, Чехія, Чилі.

Країни з високим рівнем доходів (ВНД на душу населення – понад \$10 726 у 2005р.): Австралія, Австрія, Багамські Острови, Бахрейн, Бельгія, Бруней, Велика Британія, Греція, Данія, Ізраїль, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Катар, Кіпр, Кувейт, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Норвегія, ОАЕ, Південна Корея, Португалія, Саудівська Аравія, Сінгапур, Словенія, США, Тайвань, Фінляндія, Франція, Швейцарія, Швеція, Японія.

Таблиця 8А.2. Військові витрати країн у національній валюті в 1997-2006рр.

Дані наведені за календарний рік у національній валюті в поточних цінах, якщо не вказане інше.

Країна	Валюта	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Африка											
<i>Північна Африка</i>											
Алжир ^{§1}	млн. динарів	101 126	112 248	121 597	141 576	149 468	167 000	170 764	201 929	214 320	224 767
Лівія	млн. динарів	577	675	535	556	496	575	700	894	981	1 000
Марокко ²	млн. дирхамів	15 643	16 102	16 492	16 685	18 543	19 414	19 976	20 133	20 506	21 075
Туніс	млн. динарів	396	417	424	456	483	491	525	554	608	574
<i>Центральна та Південна Африка</i>											
Ангола ³	млрд. кванзів	[0,2]	[0,1]	[1,7]	[2,0]	[2,8]	[7,5]	[22,2]	[68,4]	144	..
Бенін	млн. ЦА франків	24 464
Ботсвана	млн. пула	586	765	784	942	1 229	1 415	1 560	1 728]	[1 602]	..
Буркіна-Фасо	млн. ЦА франків	22 500	23 300	25 700	26 100	27 000	33 400	31 960	34 700	40 173	[44 501]
Бурунді	млрд. франків	21,8	26,3	28,5	30,5	44,2	41,8	47,0	49,4	53,5	50,7
Камерун [§]	млн. ЦА франків	69 288	80 969	89 095	87 598	91 118	101 500	109 556	116 808	117 670	134 345
Кабо-Верде	млн. ескудо	382	443	518	814	572	530	554	586
ЦАР ^{†4}	млн. ЦА франків	7 445	8 729	7 979	8 121	..
Чад	млрд. ЦА франків	12,0	11,8	16,0	18,8	22,5	23,9	23,8	26,7	29,3	30,9
Республіка Конго	млн. ЦА франків	28 374	35 035	39 916	40 050	41 400	44 070
ДРК ⁵	млн./млрд. франків 110	42,8	600		48,0	78,0	71,0	(76,0)
Кот-д'Івуар	млрд. ЦА франків	54,6	..	2 901	124
Джібуті	млн. франків	4 019	4 042	4 053	3 979	4 045	4 500
<i>Екваторіальна Гвінея</i>											
Ерїтрея ⁶	млн. нафеа	634	1 936	2 225	2 220	1 884	2 104	2 520
Ефіопія ⁷	млн. бір	1 512	3 263	5 589	5 075	3 154	2 671	2 397	2 686	2 960	3 000
Габон	млрд. ЦА франків	65,0	60,0	66,0	63,0	65,0	58,0	60,0
Гамбія [†]	млн. даласі	42,6	43,1	40,1	42,5	38,5	48,6	51,1	57,9
Гана ⁸	млн. седі	93 148	132 812	158 060	277 269	231 740	297 800	439 200	636 097	726 111	827 595
Гвінея ⁹	млрд. франків	48,6	55,7	76,6	80,3	171	194	167	182
Гвінея-Бісау ¹⁰	млн. ЦА франків	1 061	1 711	..	6 786	4 533	4 435	4 362	..	6 391	..

Країна	Валюта	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Кенія	млн. шиллінгів	10 327	10 381	10 684	12 614	15 349	16 844	18 676	20 570	23 936	27 087
Лесото	млн. малоті	132	154	208	212	201	206	207	203	214	..
Ліберія	млн. доларів	(1 990)	(2 590)
Мадгаскар ¹¹	млрд. аріарі	53,5	54,9	56,6	63,9	85,7	78,9	89,8	102	108	116
Малаві	млн. квача	434	450	635	698	916	1 136	1 276
Малі	млрд. ЦА франків	31,3	32,2	36,0	41,4	43,8	45,8	51,6	54,5	63,2	68,9
Мавританія ¹²	млрд. угій	5,2	6,3	4,8	6,7	9,0	13,3	9,9	16,4	18,6	17,7
Маврікій	млн. рупій	206	203	228	246	262	285	304	319	363	..
Мозамбік ¹³	млн. нов. метикаів	[485]	[585]	722	843	1 048	1 267	1 422	1 753	1 436	1 459
Намбібія ¹⁴	млн. доларів	386	436	646	641	833	928	979	1 079	1 192	1 306
Нігер	млрд. ЦА франків	10,1	13,0	14,5	14,3	18,2	14,4	14,3	17,2
Нігерія ¹⁵	млн. найра	17 920	25 162	45 400	37 490	63 472	108 148	75 913	65 400	88 506	101 452
Руанда ¹⁶	млрд. франків	23,3	27,2	27,0	23,9	25,2	24,3	23,0	24,7	34,3	37,7
Сенегал ¹⁷	млн. ЦА франків	41 324	44 300	48 200	44 400	50 500	51 829	56 293	56 819	65 469	77 528
Сейшельські Острови	млн. рупій	57,3	55,5	59,3	59,0	64,8	64,1	66,1	87,6	69,0	77,0
Сьєрра-Леоне ¹⁸	млн. леонів	(9 315)	[55 000]	37 868	33 371	40 774	35 243	34 041	41 859
Сомалі	шиллінгів
ПАР	млн. рандів	11 131	10 716	10 678	13 128	15 516	18 616	20 247	20 277	22 687	23 752
Судан ¹⁹	млрд. динарів	15,4	52,2	109	151	100	128	104
Свазіленд	млн. емалангені	[137]	[163]	[180]	[186]	[184]	[223]	[261]	[298]
Танзанія	млрд. шиллінгів	72,6	89,3	95,7	108	132	136	130	139	152	179
Того	млн. ЦА франків	16 757	16 757	17 532	..
Уганда*	млрд. шиллінгів	139	181	212	[202]	[215]	[230]	[270]	325	350	360
Замбія ²⁰	млрд. квача	57,0	85,0	134	..	100	585
Зімбабве ²¹	млн. нов. доларів	3,4	3,7	10,1	15,4	15,8	37,3	136	1 292	2 942	..
Америка											
<i>Карибські басейн</i>											
Багамські Острови	млн. доларів	[33,6]	33,4	34,1	28,6	28,1	30,2	32,9	34,9	39,2	48,3
Барбадос	млн. доларів	33,0	37,9	40,4	43,6	47,0	47,2	46,9	46,9
Куба	млн. песо
Домініканська Респ.	млн. песо	1 682	1 818	2 005	2 872	3 742	4 440	3 578	4 093	5 336	[5 392]

Гайті	..	1 951	..	1 741	..	1 762	..	1 873	..	2 133	..	2 755	..	3 167	..	3 311	..	3 469	..	3 689	
Ямайка*	
Тринідад і Тобаго	
<i>Центральна Америка</i>																					
Беліз	..	18 790	
Коста-Ріка ²²	
Сальвадор	..	97,5	..	96,3	..	99,8	..	112	..	109	..	109	..	106	..	106	..	108	..	109	
Гватемала	..	801	..	894	..	914	..	1 225	..	1 546	..	1 239	..	1 420	..	913	..	798	..	1 111	
Гондурас ^{† § 23}	516	..	646	..	898	..	919	..	928	..	933	..	1 041	
Мексика ^{† §}	..	18 306	..	20 950	..	25 825	..	29 228	..	30 884	..	31 083	..	33 404	..	32 690	..	34 800	..	35 196	
Нікарагуа ²⁴	..	286	..	278	..	318	..	390	..	389	..	501	..	537	..	505	..	565	..	613	
Панама ²⁵	..	118	..	104	..	112	
<i>Північна Америка</i>																					
Канада	..	11 001	..	11 495	..	12 199	..	12 326	..	12 972	..	13 332	..	13 952	..	14 749	..	15 739	..	16 677	
США ²⁶	..	276 324	..	274 278	..	280 969	..	301 697	..	312 743	..	356 720	..	415 223	..	464 676	..	504 638	..	546 018	
<i>Південна Америка</i>																					
Аргентина	..	3 769	..	3 782	..	3 852	..	3 739	..	3 638	..	3 784	..	4 433	..	4 803	..	5 553	..	[5 897]	
Болівія ²⁷	..	797	..	1 002	..	848	..	869	..	1 104	..	1 064	..	1 161	..	1 171	..	[1 232]	..	[1 298]	
Бразилія	..	[17 440]	..	[16 960]	..	[16 408]	..	18 617	..	23 062	..	28 620	..	25 590	..	25 620	..	30 450	..	[34 043]	
Чилі ^{§ 28}	..	1 114	..	1 249	..	1 367	..	1 502	..	1 615	..	1 765	..	1 743	..	2 216	..	2 463	..	2 809	
Колумбія ²⁹	..	3 537	..	4 356	..	5 372	..	5 935	..	7 228	..	7 405	..	[8 823]	..	[9 790]	..	[10 588]	..	[11 120]	
Еквадор ³⁰	..	499	..	549	..	296	..	266	..	384	..	505	..	739	..	710	..	887	..	[934]	
Гайана	
Парагвай	..	[284]	..	[294]	..	[266]	..	[283]	..	284	..	296	..	345	..	310	..	341	..	[425]	
Перу ³¹	..	2 224	..	2 671	..	2 773	..	3 228	..	3 486	..	2 709	..	3 066	..	3 178	..	3 585	..	3 653	
Уругвай	..	[3 812]	..	[4 114]	..	4 501	..	4 009	..	4 375	..	4 330	..	4 755	..	5 009	..	5 349	..	5 442	
Венесуела	..	753	..	716	..	927	..	1 030	..	1 524	..	1 388	..	1 706	..	2 571	..	3 357	..	4 475	
<i>Азія та Океанія</i>																					
<i>Середня Азія</i>																					
Казахстан ³²	..	17,9	..	19,0	..	17,2	..	20,4	..	32,5	..	37,7	..	47,5	..	58,0	..	78,7	..	[93,2]	
Киргизстан ³²	..	955	..	912	..	1 267	..	1 864	..	1 734	..	2 055	..	2 408	..	2 688	..	3 100	..	[3 483]	
Таджикистан ³²	..	10 713	..	17 562	..	18 723	..	21 496	..	29 577	..	70 700	..	106 500	..	134 000	

Країна	Валюта	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Туркменістан ^{32,33}	млрд. манатів	440	436	582
Узбекистан ^{32,34}	млн. сумів	[13 700]	..	34 860	..	41 115	..	53 018
<i>Східна Азія</i>											
Бруней	млн. доларів	548	492	438	421	390	405	424	(337)	(414)	449
Камбоджа ³⁵	млрд. ріелів	447	481	474	455	417	407	411	423	451	498
Китай ³⁶	млрд. юанів	[131]	[149]	[165]	[182]	[216]	[253]	[283]	[324]	[363]	[411]
Індонезія	млрд. рупій	8 336	10 349	10 254	13 945	16 416	19 291	27 446	[32 111]	[33 091]	[40 491]
Японія* § 37	млрд. ен	4 922	4 942	4 934	4 935	4 950	4 956	4 954	4 916	4 868	4 824
Північна Корея ³⁸	млрд. вон	..	(2,9)	(2,9)	(3,0)	(3,1)	(3,3)	(3,9)	(4,2)	(5,0)	..
Південна Корея* § 39	млрд. вон	13 102	13 594	13 337	14 477	15 497	16 364	17 515	18 941	20 823	22 863
Лаос	млрд. кіпів	53,0	66,5	224	278	325
Малайзія	млн. рінггітів	5 877	4 547	6 321	5 826	7 351	8 504	10 950	10 728	11 817	11 734
Монголія	млн. тугриків	14 767	16 750	18 416	26 126	25 384	28 071	27 899	32 891	35 940	..
М'янма ⁴⁰	млрд. к'ятів	29,8	37,3	43,7	58,8	63,9	73,1
Філіппіни	млн. песо	29 212	31 512	32 959	36 208	35 977	38 907	44 440	43 847	47 634	52 657
Сінгапур	млн. доларів	6 618	7 475	7 616	7 466	7 721	8 108	8 230	8 525	9 099	9 849
Тайвань	млрд. доларів	302	299	258	243	248	225	228	249	250	241
Тайланд	млн. батів	98 172	86 133	74 809	71 268	75 413	76 724	77 774	77 067	81 171	85 936
В'єтнам	млрд. донгів
<i>Південна Азія</i>											
Афганістан	млн. афгані	29 376	33 958	36 042	..
Бангладеш	млн. така	25 863	28 436	31 277	33 377	34 020	34 105	36 150	39 630	43 005	46 950
Індія ⁴¹	млрд. рупій	416	492	598	642	689	717	761	812	982	1 102
Непал ⁴²	млн. рупій	2 471	2 789	3 239	3 648	4 837	6 621	7 951	9 756	12 488	12 171
Пакистан	млрд. рупій	132	140	147	154	170	188	210	240	270	[290]
Шрі-Ланка* § 43	млрд. рупій	37,1	42,5	40,1	56,9	54,2	49,2	47,0	[56,3]	61,5	68,4
<i>Океанія</i>											
Австралія	млн. доларів	10 207	10 799	11 496	11 975	12 995	14 077	14 965	16 119	17 184	18 694
Фіджі	млн. доларів	47,0	48,0	49,0	73,0	86,0	71,0	[70,0]	[55,0]
Нова Зеландія	млн. доларів	1 344	1 363	1 380	1 422	1 428	1 411	1 468	1 524	1 563	1 612
Папуа-Нова Гвінея	млн. кіна	92,6	86,0	80,0	85,0	85,5	66,3	68,8	78,7	94,2	89,5
Тонга	тис. паянга	3 623	3 693	3 535	3 837	4 211	4 319	4 314	4 121

Країна	Валюта	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Сербія і Чорногорія ⁵⁸	млн. динарів	[5 406]	6 441	8 600	21 292	33 060	43 695	42 070	43 154	41 996	45 738
Словаччина [†] ¶	млн. крон	16 792	14 009	13 532	15 760	19 051	19 947	22 965	22 944	25 550	28 245
Словенія	млн. толарів	46 434	50 030	49 958	49 518	65 903	78 552	86 346	94 873	99 085	120 221
Іспанія	млн. євро	6 750	6 756	7 092	7 599	7 972	8 414	8 587	9 132	9 508	10 243
Швеція ⁵⁹	млн. крон	39 726	40 801	42 541	44 542	42 639	42 401	42 903	40 527	41 240	39 823
Швейцарія [†] ¶	млн. франків	4 634	4 532	4 416	4 503	4 476	4 461	4 437	4 381	4 344	4 284
Туреччина ⁶⁰	млн. нов. лір	1 183	2 289	4 168	6 248	8 844	12 108	13 553	13 386	13 840	16 451
Велика Британія ⁶¹	млн. фунтів	21 792	22 261	22 530	23 301	24 217	25 718	29 845	32 217	33 042	33 440
Україна ^{8 62}	млн. гривень	3 851	3 442	3 890	6 184	5 848	6 266	7 615	8 963	[10 244]	[11 336]
Близький Схід											
Бахрейн ⁶³	млн. динарів	109	111	123	121	126	126	176	180	182	177
Єгипет	млн. фунтів	8 503	9 439	9 881	10 847	11 859	12 741	13 948	14 684	15 213	16 476
Іран ⁶⁴	млрд. ріалів	8 540	10 624	17 757	31 113	38 310	35 362	48 291	63 073	81 183	95 879
Ірак ⁶⁵	млрд. динарів	(2 213)	(3 574)
Ізраїль ⁶⁶	млрд. нов. шекелів	31,4	34,3	37,4	39,5	40,6	47,4	44,7	45,8	56,2	52,3
Йорданія	млн. динарів	[324]	[312]	[322]	[330]	[329]	[407]	[480]	458	477	492
Кувейт	млн. динарів	745	696	696	827	824	858	933	1 032	1 142	1 147
Ліван	млрд. фунтів	[1 044]	1 052	1 251	1 102	1 445	1 368	1 392	1 439	1 510	1 417
Оман [†] 67	млн. ріалів	760	676	687	809	933	958	1 010	1 144	1 404	1 245
Катар	млн. ріалів
Саудівська Аравія ⁶⁸	млн. ріалів	67 975	78 231	68 700	74 866	78 850	69 382	70 303	78 414	95 146	110 779
Сірія	млрд. фунтів	[37,6]	[40,4]	39,5	49,9	47,6	47,9	59,0	74,7	68,9	65,5
ОАЕ ⁶⁹	млн. дирхамів	8 629	8 712	8 790	8 688	8 796	9 139	9 244	8 943	9 399	..
Ємен	млрд. ріалів	51,3	52,2	61,5	76,6	[91,1]	130	148	136	193	..

Таблиця 8А.3. Військові витрати країн у доларах США, в потійних цінах у 1997-2006рр. та в поточних цінах – у 2006р.

Дані наведені за календарний рік, якщо інше не зазначено, у \$ млн. у потійних цінах і за курсом долара 2005р. Дані у правому стовпчику з позначкою (*) наведені в \$ млн. у поточних цінах.

Країна	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006*
Африка											
<i>Північна Африка</i>											
Алжир ^{§1}	1 703	1 801	1 900	2 205	2 234	2 461	2 453	2 801	2 925	3 014	3 089
Лівія	367	414	320	342	335	431	536	699	749	741	763
Марокко ²	1 994	1 997	2 032	2 017	2 228	2 269	2 308	2 292	2 312	2 314	2 406
Туніс	379	386	382	400	415	411	428	436	469	395	432
<i>Центральна та Південна Африка</i>											
Ангола ³	[1 186]	[423]	[1 546]	[436]	[224]	[304]	[456]	[973]	1 654
Бенін	44,7	47,0
Ботсвана	209	256	243	269	329	351	355	[367]	[313]
Буркіна-Фасо	51,3	50,6	56,4	57,4	56,6	68,4	64,2	70,0	76,2	[82,2]	[85,5]
Бурунді	42,6	45,7	47,9	41,2	54,7	52,4	54,6	51,9	49,5	46,0	49,2
Камерун [§]	154	175	189	183	183	198	212	226	223	243	258
Кабо-Верде	4,9	5,5	6,1	9,9	6,7	6,1	6,3	6,8
ЦАР ⁴
Чад	26,9	25,3	37,4	42,3	45,0	45,5	46,1	54,6	55,5	55,3	59,4
Республіка Конго	58,9	69,7	79,9	78,3	78,5	79,2	84,7
ДРК ⁵	61,1	18,4	67,0	49,8	128	200	150	(146)	(169)
Кот-д'Івуар	131	247
Джібуті	26,1	25,7	25,7	24,9	24,8	27,5
<i>Екваторіальна Гвінея</i>											
Ерїтрея ⁶	135	378	400	333	247	236	230
Ефіопія ⁷	246	518	822	741	502	418	319	346	341	316	345
Габон	129	117	129	120	123	110	112	115
Гамбія [*]	2,5	2,4	2,2	2,3	2,0	2,3	2,1	2,1
Гана ⁸	41,5	51,6	54,7	76,6	48,2	53,9	62,8	80,7	80,0	83,1	90,2
Гвінея ⁹	28,4	31,0	40,7	40,0	80,9	89,0	68,0	63,0
Гвінея-Бісау ¹⁰	2,5	3,8	..	13,8	8,9	8,5	8,6
Кенія	247	233	227	243	280	301	304	300	317	315	372

Центральна Америка

Беліз	8,9
Коста-Ріка ²²
Сальвадор	121	117	121	132	124	122	116	111	108	105	109	105	109	146
Гватемала	178	186	181	229	269	199	217	130	105	137	146	137	146	55,1
Гондурас ^{† § 23}	41,0	46,8	60,4	57,4	53,6	49,6	52,6	55,1	52,6	55,1	3 201
Мексика ^{† §}	3 160	3 120	3 298	3 409	3 388	3 246	3 336	3 119	3 193	3 136	3 201	3 136	3 201	34,9
Нікарагуа ²⁴	33,4	28,7	29,5	32,5	30,2	37,4	38,1	33,0	33,8	33,5	34,9	33,5	34,9	..
Панама ²⁵	128	112	119
<i>Північна Америка</i>														
Канада	10 748	11 122	11 603	11 412	11 709	11 771	11 984	12 441	12 986	13 507	14 837	13 507	14 837	546 018
США ²⁶	336 185	328 611	329 421	342 172	344 932	387 303	440 813	480 451	504 638	528 692	546 018	528 692	546 018	..

Південна Америка

Аргентина	2 074	2 062	2 125	2 082	2 048	1 692	1 748	1 813	1 912	[1 847]	[1 927]	[1 847]	[1 927]	[15 638]
Болівія ²⁷	133	155	128	126	157	150	158	153	153	[153]	[162]	[153]	[162]	[15 638]
Бразилія	[12 569]	[11 845]	[10 928]	11 583	13 428	15 369	11 979	11 250	12 510	[13 446]	[15 638]	[13 446]	[15 638]	5 256
Чилі ^{§ 28}	2 551	2 719	2 879	3 048	3 164	3 374	3 241	4 077	4 397	4 858	5 256	4 858	5 256	[4 595]
Колумбія ²⁹	2 997	3 111	3 460	3 500	3 948	3 803	[4 229]	[4 431]	[4 562]	[4 609]	[4 595]	[4 609]	[4 595]	[934]
Еквадор ³⁰	696	688	353	317	439	578	778	727	887	[908]	[934]	[908]	[934]	..
Гайана	[90,0]	[83,5]	[70,8]	..	64,7	61,0	62,2	53,6	55,2	[63,5]	[76,1]	[63,5]	[76,1]	..
Парагвай	855	958	961	1 078	1 141	885	980	980	1 088	1 086	1 118	1 086	1 118	..
Перу ³¹	[310]	[302]	313	266	278	241	222	214	219	210	227	210	227	..
Уругвай	1 791	1 254	1 314	1 257	1 654	1 229	1 152	1 427	1 606	1 924	2 084	1 924	2 084	..
Венесуела

Азія та Океанія

<i>Середня Азія</i>														
Казахстан ³²	248	246	206	215	317	347	411	470	592	[650]	[768]	[650]	[768]	..
Киргизстан ³²	51,1	44,2	44,8	55,5	48,3	56,1	63,8	68,4	75,6	[80,5]	[86,7]	[80,5]	[86,7]	..
Таджикистан ³²	17,3	19,8	16,6	14,3	14,2	30,3	39,2	46,0
Туркменістан ^{32 33}	198	168	182
Узбекистан ^{32 34}	[115]	..	173	..	92,5	..	72,0
<i>Східна Азія</i>														
Бруней	334	301	269	254	234	249	260	(205)	(249)	268	283	268	283	..
Камбоджа ³⁵	147	138	131	127	117	110	110	109	110	114	121	114	121	..

Країна	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006*
Китай ³⁶	[16 800]	[19 300]	[21 600]	[23 800]	[28 000]	[33 100]	[36 600]	[40 300]	[44 300]	[49 500]	[51 400]
Індонезія	2 653	2 079	1 710	2 242	2 367	2 486	3 319	[3 655]	[3 410]	[3 695]	[4 430]
Японія ³⁷	43 521	43 405	43 483	43 802	44 275	44 725	44 814	44 473	44 165	43 701	41 702
Північна Корея ³⁸	16 706	16 127	15 689	16 652	17 120	17 605	18 197	19 000	20 333	21 853	23 928
Південна Корея ³⁹	44,3	29,1	42,9	42,5	46,1
Лаос	1 858	1 365	1 847	1 677	2 087	2 370	3 020	2 917	3 120	2 996	3 200
Малайзія	20,2	21,3	21,0	28,1	27,0	28,4	26,1	29,7	29,8
Монголія	27 571	22 722	22 505	30 349	27 201	19 809
М'яма ⁴⁰	828	818	807	853	794	833	920	857	865	901	1 019
Філіппіни	4 153	4 703	4 791	4 634	4 745	5 002	5 051	5 147	5 468	5 868	6 194
Сінгапур	9 487	9 247	7 966	7 389	7 539	6 871	6 966	7 494	7 352	6 963	7 380
Тайвань	3 006	2 440	2 113	1 982	2 063	2 087	2 077	2 003	2 018	2 045	2 265
Тайланд
В'єтнам
<i>Південна Азія</i>
Афганістан	834	777	728
Бангладеш	615	624	647	675	675	655	657	659	669	692	678
Індія ⁴¹	14 144	14 757	17 150	17 697	18 313	18 256	18 664	19 204	22 273	23 933	24 014
Непал ⁴²	52,1	52,9	57,1	62,8	81,1	108	122	146	175	161	165
Пакистан	3 285	3 281	3 311	3 320	3 553	3 819	4 138	4 399	4 534	[4 572]	[4 818]
Шрі-Ланка ⁴³	716	751	676	904	755	625	562	[626]	612	616	664
<i>Океанія</i>
Австралія	9 675	10 150	10 648	10 617	11 037	11 608	12 008	12 639	13 122	13 794	14 075
Фіджі	34,9	33,7	33,8	49,7	56,2	46,1	[43,6]	[33,3]
Нова Зеландія	1 110	1 112	1 127	1 132	1 107	1 066	1 090	1 106	1 101	1 094	1 022
Папуа-Нова Гвінея	65,6	53,6	43,4	39,9	36,7	25,5	23,0	25,8	30,4	27,9	29,0
Тонга	3,4	3,4	3,1	3,2	3,2	3,0	2,7	2,3
Європа
Албанія ⁴⁴	63,0	59,6	69,0	76,3	86,7	86,6	97,3	108	117	139	146
Вірменія ⁴⁵	86,8	85,6	87,4	90,4	88,1	89,7	105	115	133	156	177

Австрія	[2 743]	[2 751]	[2 808]	[2 875]	[2 679]	2 632	2 741	2 746	2 687	2 676	2 751
Азербайджан ⁴⁶	[89,6]	[102]	[133]	[141]	[160]	[172]	[215]	[260]	314	571	657
Білорусь [†] ¶	196	189	187	205	274	284	287	348	368	[574]	[622]
Бельгія	4 723	4 722	4 783	4 783	4 573	4 434	4 482	4 409	4 210	4 331	4 465
Боснія і Герцеговина ⁴⁷	328	228	205	174
Болгарія [†]	412	478	542	559	619	624	637	622	641	665	720
Хорватія [†] 48	1 559	1 570	1 231	867	795	785	737	623	613	684	705
Кіпр [†]	494	441	273	291	344	235	228	237	234	239	307
Чехія	1 715	1 862	2 019	2 082	2 003	2 140	2 325	2 231	2 210	2 264	2 474
Данія	3 655	3 695	3 673	3 553	3 774	3 728	3 618	3 638	3 467	3 770	3 890
Естонія	80,9	85,6	106	126	147	175	202	213	204	225	238
Фінляндія	2 381	2 434	2 120	2 234	2 129	2 171	2 521	2 673	2 744	2 791	2 878
Франція ⁴⁹	51 926	50 535	50 979	50 395	50 225	51 257	52 643	54 018	52 917	53 091	54 686
Грузія ⁵⁰	[53,6]	[51,7]	[39,8]	[27,2]	[34,5]	49,3	57,7	80,6	230	223	239
Німеччина	40 854	40 993	41 822	41 147	40 474	40 604	40 044	38 816	38 060	36 984	38 108
Греція	7 228	7 876	8 246	8 701	8 508	8 630	8 361	[8 456]	[9 236]	[9 642]	[10 091]
Угорщина	1 350	1 217	1 401	1 507	1 662	1 621	1 742	1 612	1 596	1 353	1 295
Ісландія	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ірландія	1 012	1 022	1 057	1 085	1 177	1 133	1 104	1 083	1 141	1 121	1 180
Італія ⁵¹	29 781	30 763	31 969	34 102	33 543	34 459	34 739	34 853	33 531	29 891	30 905
Латвія ⁵²	52,5	56,2	73,3	91,6	115	188	217	234	274	308	330
Литва ⁵³	[98,2]	[171]	[147]	[242]	[242]	264	305	319	308	335	351
Люксембург	174	187	190	194	243	256	267	[272]	[296]	[319]	[333]
Македонія ⁵⁴	97,2	101	88,8	102	325	142	129	136	127	121	127
Мальта [†]	42,0	38,5	37,3	36,2	38,7	38,2	39,4	41,6	40,8	39,2	41,0
Молдова [†] 55	50,5	33,2	26,4	20,2	22,3	26,9	27,0	24,7	24,6	22,4	...
Нідерланди	9 147	9 114	9 557	9 116	9 352	9 344	9 479	9 549	9 568	9 751	10 029
Норвегія	4 203	4 482	4 506	4 358	4 385	5 269	5 066	5 194	4 887	4 891	5 070
Польща	[4 900]	5 073	4 989	4 874	4 990	5 073	5 311	5 615	5 880	6 330	6 627
Португалія	3 282	3 210	3 378	3 479	3 617	3 719	3 636	[3 882]	[4 183]	[3 980]	[4 135]
Румунія ⁵⁶	[2 069]	[1 879]	1 696	1 614	1 693	1 684	1 737	1 868	1 948	2 100	2 323
Росія ⁵⁷	[21 300]	[13 600]	[14 000]	[19 100]	[21 300]	[23 600]	[25 100]	[26 100]	[31 100]	[34 700]	[39 800]
Сербія і Чорногорія ⁵⁸	[781]	715	671	970	772	854	749	692	580	562	678
Словаччина [†] ¶	952	744	650	676	761	771	818	760	824	873	943
Словенія	393	392	369	336	412	457	476	505	514	610	632

Країна	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006*
Іспанія	10 599	10 418	10 690	11 073	11 214	11 483	11 374	11 741	11 826	12 328	12 966
Швеція ⁵⁹	5 780	5 954	6 178	6 411	5 993	5 833	5 791	5 450	5 521	5 271	5 418
Швейцарія [†] ¶	3 976	3 888	3 757	3 773	3 714	3 678	3 635	3 560	3 489	3 405	3 438
Туреччина ⁶⁰	13 684	14 339	15 832	15 322	14 046	13 265	11 851	10 778	10 301	11 291	11 248
Велика Британія ⁶¹	48 276	47 691	47 529	47 778	48 760	50 949	57 452	60 234	60 076	59 213	61 925
Україна ^{§ 62}	1 918	1 551	1 429	1 772	1 497	1 592	1 839	1 985	[1 999]	[2 023]	[2 245]
Близький Схід											
Бахрейн ⁶³	297	304	340	337	356	357	491	491	483	458	470
Єгипет	2 073	2 215	2 249	2 404	2 570	2 688	2 816	2 664	2 632	2 710	2 868
Іран ⁶⁴	2 977	3 142	4 374	6 695	7 408	5 981	7 013	7 982	9 057	9 849	10 453
Ірак ⁶⁵	(1 503)	(1 641)	(2 407)
Ізраїль ⁶⁶	8 519	8 827	9 149	9 553	9 712	10 735	10 050	10 339	12 522	11 373	11 737
Йорданія	[538]	[502]	[515]	[524]	[514]	[624]	[724]	669	673	659	694
Кувейт	2 933	2 735	2 658	3 082	3 029	3 126	3 369	3 679	3 909	3 836	3 953
Ліван	[735]	708	840	743	978	911	914	957	1 002	899	940
Оман ^{† 67}	1 934	1 735	1 757	2 091	2 439	2 520	2 667	3 011	3 652	3 091	3 238
Катар
Саудівська Аравія ⁶⁸	17 749	20 500	18 248	20 112	21 421	18 805	18 944	21 060	25 372	29 032	29 541
Сірія	[3 789]	[4 104]	4 167	5 474	5 070	5 053	5 883	7 134	6 138	5 526	5 835
ОАЕ ⁶⁹	3 067	3 036	2 999	2 925	2 882	2 909	2 853	2 629	2 559
Ємен	565	543	589	700	[744]	943	973	793	1 009

Таблиця 8А.4. Військові витрати країн за регіонами у відсотках ВВП у 1997-2005рр.

Країна	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Африка									
<i>Північна Африка</i>									
Алжир ^{§1}	3,6	4,0	3,8	3,5	3,5	3,7	3,3	3,4	2,9
Лівія	4,1	5,3	3,8	3,1	2,7	2,4	2,3	2,4	2,0
Марокко ²	4,9	4,7	4,8	4,7	4,8	4,9	4,8	4,5	4,5
Туніс	1,9	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6	1,6
<i>Центральна та Південна Африка</i>									
Ангола ³	[10,3]	[5,2]	[9,9]	[2,2]	[1,4]	[1,8]	[2,2]	[4,0]	5,7
Бенін
Ботсвана	3,1	3,7	3,2	3,0	3,5	3,8	3,9	[3,8]	[3,0]
Буркіна-Фасо	1,4	1,3	1,4	1,4	1,3	1,5	1,3	1,3	1,3
Бурунді	6,4	6,6	6,3	6,0	8,0	7,2	7,3	6,6	6,2
Камерун [§]	1,3	1,5	1,5	1,3	1,3	1,3	1,4	1,4	1,3
Кабо-Верде	0,8	0,9	0,8	1,3	0,8	0,7	0,7	0,7	..
ЦАР ^{*4}	1,1	1,3	1,2	1,1
Чад	1,3	1,2	1,7	1,9	1,8	1,7	1,5	1,1	1,0
Республіка Конго	1,4	1,7	1,9	1,7	1,4
ДРК ⁵	1,4	0,4	1,2	1,0	2,1	3,0	2,4
Кот-д'Івуар	0,8	1,5
Джібуті	4,5	4,4	4,2	4,0	3,9	4,2
<i>Екваторіальна Гвінея</i>									
Ерїтрея ⁶	12,8	35,3	37,4	36,2	24,7	23,7	24,1
Ефіопія ⁷	3,4	6,7	10,7	9,6	5,0	3,9	2,9	2,8	2,6
Габон	1,9	1,9	1,9	1,8	1,7	1,5
Гамбія [*]	1,0	1,0	0,8	0,8	0,6	0,7	0,5	0,5	..
Гана ⁸	0,7	0,8	0,8	1,0	0,6	0,6	0,7	0,8	0,7
Гвінея ⁹	1,2	1,3	1,6	1,5	2,9	3,1	2,3	2,0	..
Гвінея-Бісау ¹⁰	0,7	1,4	..	4,4	3,1	3,1	3,1	..	4,0
Кенія	1,3	1,2	1,2	1,3	1,5	1,6	1,6	1,6	1,7
Лесото	2,8	3,1	3,7	3,6	3,1	2,8	2,6	2,3	2,3
Ліберія	(8,0)	(7,7)

Країна	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Китай ³⁶	[1,7]	[1,9]	[2,0]	[2,0]	[2,2]	[2,3]	[2,3]	[2,0]	[2,0]
Індонезія	1,3	1,1	0,9	1,0	1,0	1,0	1,3	[1,4]	[1,2]
Японія ³⁷	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Північна Корея ³⁸
Південна Корея ³⁹	2,7	2,8	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,4	2,6
Лаос	2,4	1,6	2,2	2,0	2,1
Малайзія	2,1	1,6	2,1	1,7	2,2	2,3	2,8	2,4	2,4
Монголія	1,6	1,9	1,8	2,4	2,0	2,1	1,8	1,7	1,6
М'яма ⁴⁰	2,7	2,3	2,0	2,3	1,8	1,3
Філіппіни	1,2	1,2	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9
Сінгапур	4,7	5,4	5,4	4,7	5,0	5,1	5,1	4,7	4,7
Тайвань	3,5	3,2	2,7	2,4	2,5	2,2	2,2	2,3	2,2
Тайланд	2,1	1,9	1,6	1,4	1,5	1,4	1,3	1,2	1,1
В'єтнам
<i>Південна Азія</i>									
Афганістан	13,0	11,9	9,9
Бангладеш	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,1	1,0
Індія ⁴¹	2,7	2,8	3,1	3,1	3,0	2,9	2,8	2,6	2,8
Непал ⁴²	0,8	0,8	0,9	0,9	1,1	1,5	1,6	1,8	2,1
Пакистан	4,9	4,8	3,9	3,7	3,9	3,9	3,7	3,6	3,5
Шрі-Ланка ⁴³	4,2	4,1	3,6	4,5	3,9	3,1	2,7	[2,8]	2,6
<i>Океанія</i>									
Австралія	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9	1,8
Фіджі	1,6	1,5	1,3	2,0	2,3	1,8	[1,6]	[1,2]	...
Нова Зеландія	1,4	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,1	1,0
Папуа-Нова Гвінея	1,3	1,1	0,9	0,9	0,8	0,6	0,5	0,6	0,6
Тонга	1,6	1,5	1,4	1,4	1,4	1,2	1,2	1,0	...
Європа									
Албанія ⁴⁴	1,4	1,2	1,2	1,2	1,3	1,3	1,4	1,4	1,4
Вірменія ⁴⁵	3,9	3,5	3,7	3,6	3,1	2,7	2,7	2,7	2,7
Австрія	[1,1]	[1,0]	[1,0]	[1,0]	[0,9]	0,9	0,9	0,9	0,9

Азербайджан ⁴⁶	[2,3]	[2,4]	[2,6]	[2,3]	[2,2]	[2,4]	[2,6]	2,5
Білорусь ^{††}	1,6	1,4	1,3	1,3	1,4	1,3	1,4	1,2
Бельгія	1,5	1,5	1,4	1,4	1,2	1,2	1,2	1,1
Боснія і Герцеговина ⁴⁷	4,3	2,8	2,3	1,9
Болгарія [†]	2,1	2,3	2,5	2,5	2,7	2,6	2,4	2,4
Хорватія ^{†48}	5,7	5,5	3,0	3,0	2,6	2,6	2,7	1,6
Кіпр [†]	4,1	3,5	2,1	2,1	2,3	1,5	1,5	1,4
Чехія	1,7	1,9	2,0	2,0	1,9	2,1	1,9	1,8
Данія	1,6	1,6	1,5	1,5	1,6	1,5	1,5	1,8
Естонія	1,1	1,1	1,4	1,4	1,5	1,8	1,8	1,5
Фінляндія	1,6	1,5	1,3	1,3	1,2	1,4	1,4	1,4
Франція ⁴⁹	2,9	2,7	2,5	2,5	2,5	2,6	2,6	2,5
Грузія ⁵⁰	[1,3]	[1,1]	[0,9]	[0,6]	[0,7]	1,1	1,4	3,5
Німеччина	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,4	1,4	1,4
Греція	4,5	4,7	4,7	4,7	4,4	4,0	[3,9]	[4,1]
Угорщина	1,7	1,5	1,7	1,7	1,8	1,7	1,5	1,5
Ісландія	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ірландія	1,0	0,9	0,8	0,8	0,8	0,7	0,6	0,6
Італія ⁵¹	1,9	1,9	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	1,9
Латвія ⁵²	0,6	0,6	0,9	0,9	1,0	1,7	1,7	1,7
Литва ⁵³	[0,6]	[1,0]	[0,9]	[1,4]	[1,3]	1,4	1,4	1,2
Люксембург	0,7	0,7	0,7	0,6	0,8	0,8	[0,8]	[0,8]
Македонія ⁵⁴	2,2	2,2	1,8	1,9	6,6	2,5	2,5	2,2
Мальта [†]	0,8	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7
Молдова ^{††55}	0,9	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3
Нідерланди	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5	1,6	1,5	1,5
Норвегія	2,1	2,2	1,8	1,8	1,7	2,0	1,9	1,7
Польща	[2,0]	2,0	1,9	1,8	1,9	1,9	1,9	1,9
Португалія	2,3	2,2	2,0	2,0	2,0	2,0	[2,1]	[2,3]
Румунія ⁵⁶	[3,0]	[3,0]	2,7	2,5	2,5	2,1	2,0	2,0
Росія ⁵⁷	[4,5]	[3,3]	[3,4]	[3,7]	[4,1]	[4,3]	[3,9]	[4,1]
Сербія і Чорногорія ⁵⁸	[4,8]	4,4	4,5	6,0	4,7	3,8	3,3	2,6
Словацьчина ^{††}	2,4	1,8	1,6	1,7	1,9	1,9	1,7	1,7
Словенія	1,5	1,4	1,3	1,2	1,4	1,5	1,5	1,5
Іспанія	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1

Країна	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Швеція ⁵⁹	2,1	2,1	2,0	2,0	1,9	1,8	1,7	1,6	1,5
Швейцарія [†] ¶	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0
Туреччина ⁶⁰	4,1	4,4	5,4	5,0	5,0	4,4	3,8	3,1	2,8
Велика Британія ⁶¹	2,7	2,6	2,5	2,4	2,4	2,5	2,7	2,7	2,7
Україна ^{§ 62}	4,1	3,4	3,0	3,6	2,9	2,8	2,8	2,6	[2,4]
Близький Схід									
Бахрейн ⁶³	4,6	4,8	4,9	4,0	4,2	4,0	4,9	4,4	3,6
Єгипет	3,3	3,3	3,2	3,2	3,3	3,4	3,3	3,0	2,8
Іран ⁶⁴	2,9	3,2	4,1	5,4	5,7	3,8	4,4	4,5	5,8
Ірак ⁶⁵
Ізраїль ⁶⁶	8,5	8,4	8,3	8,0	8,1	9,2	8,5	8,3	9,7
Йорданія	[6,3]	[5,6]	[5,6]	[5,5]	[5,2]	[6,0]	[6,7]	5,7	5,3
Кувейт	8,1	8,8	7,6	7,2	7,7	7,4	6,5	5,9	4,8
Ліван	[4,3]	4,1	4,9	4,4	5,6	4,9	4,6	4,4	4,5
Оман ^{† 67}	12,5	12,5	11,4	10,6	12,2	12,3	12,1	12,0	11,9
Катар
Саудівська Аравія ⁶⁸	11,0	14,3	11,4	10,6	11,5	9,8	8,7	8,4	8,2
Сирія	[5,0]	[5,1]	4,8	5,5	5,0	4,7	5,6	6,4	5,1
ОАЕ ⁶⁹	4,8	5,1	4,3	3,4	3,4	3,3	2,8	2,3	2,0
Ємен	5,8	6,2	5,2	5,0	[5,6]	7,2	7,1	5,7	7,0

Умовні позначки:

() – недостовірні дані; [] – оцінка СШРІ; | – зміна валюти; † – дані цих країн не враховують військові пенсії; ‡ – дані цих країн стосуються лише поточних витрат; § – дані цих країн стосуються прийнятих бюджетів, а не реальних витрат; ¶ – дані цих країн не враховують витрати на напіввійськові формування.

1 Дані стосовно Алжиру стосуються бюджетних показників лише на оперативні витрати. У липні 2006р. Уряд Алжиру оприлюднив додатковий бюджет, де загальні витрати були збільшені на 35%. Не відомо, чи була якась частина цих додаткових коштів призначена на військові витрати.

2 Дані стосовно Марокко за 1998-2006рр. стосуються прийнятих бюджетів, а не реальних витрат.

3 Дані стосовно Анголи мають розглядатися в контексті високої невизначеності економічної статистики через вплив конфлікту. Дані враховують витрати на оборону, забезпечення громадського порядку та безпеку.

4 Дані стосовно ЦАР враховують поточні витрати. Капіталовкладення за 2005р. перевищують 775 тис. ЦА франків.

5 Дані стосовно ДРК за 2006р є перспективними оцінками Міжнародного валютного фонду (МВФ) і, вірогідно, занижені з огляду на високий рівень інфляції у країні. ДРК була відома під назвою Заір до 1997р.

6 Ерітрея змінила валюту протягом звітного періоду. Всі дані конвертовані в нову валюту.

- 7 Дані стосовно Ефіопії за 1999р. враховують 1 млрд. бір (\$130 млн.), доданих до первинного оборонного бюджету.
- 8 Дані стосовно Гани з 2001р. стосуються затвердженого бюджету.
- 9 Дані стосовно Гвінеї можуть бути заниженими, оскільки МВФ доповідає про значні позабюджетні витрати на військові потреби.
- 10 Значне зростання оборонних витрат Гвінеї-Бісау (особливо у 2000р.) сталося внаслідок збройного конфлікту, що спалахнув у 1998р. Згідно з даними МВФ, це зростання фінансувалося за рахунок банківського кредиту та боргових зобов'язань. Гвінея-Бісау змінила валюту протягом звітного періоду. Всі дані конвертовані в нову валюту.
- 11 Дані стосовно Мадагаскару враховують витрати на жандармерію і національну поліцію. Мадагаскар змінив валюту протягом звітного періоду. Всі дані конвертовані в нову валюту.
- 12 Дані стосовно Мавританії стосуються лише поточних витрат.
- 13 Дані стосовно Мозамбіку враховують витрати на демобілізацію особового складу урядових Збройних сил, Мозамбікського національного опору (МНО, *Mozambican National Resistance, RENAMO*) та створення нової об'єднаної армії. Демобілізація завершилася в 1998/1999рр. Мозамбік змінив валюту протягом звітного періоду. Всі дані конвертовані в нову валюту.
- 14 Дані стосовно Намібії за 1999р. охоплюють лише бюджет Міністерства оборони. На додаток до цього бюджету, в 1999р. Міністерство фінансів надало на непередбачені витрати, пов'язані з присутністю намібійських Збройних сил у ДРК, 104 млн. намібійських доларів. Дані за 2002р. враховують додаткові видатки на суму 78,5 млн. намібійських доларів.
- 15 Дані стосовно Нігерії до 1999р. є заниженими через використання військовим відомством сприятливого обмінного курсу.
- 16 Дані стосовно Руанди за 1998р. стосуються офіційного оборонного бюджету. За даними МВФ, існують додаткові джерела фінансування військових операцій – як безпосередньо з бюджету, так і через позабюджетні видатки. Дані за 2005-2006рр. охоплюють видатки на миротворчі місії Африканського Союзу.
- 17 Дані стосовно Сенегалу не враховують витрати на воєнізовані формування, що в 1998р. склали 21 100 млн. франків.
- 18 Дані стосовно Сьєрра-Леоне за 1998-1999рр. відсутні з причини державного перевороту та наступної громадянської війни.
- 19 Судан змінив валюту протягом звітного періоду. Всі дані конвертовані в нову валюту.
- 20 Дані стосовно Замбії є приблизними, особливо в доларах США в постійних цінах та у відсотках ВВП, через значні темпи інфляції та неодноразові зміни валюти.
- 21 Дані стосовно Зімбабве повинні використовуватися обережно через значні темпи інфляції в країні. Зімбабве змінило валюту протягом звітного періоду. Всі дані конвертовані в нову валюту. Дані за 1999р. враховують додаткові видатки на суму 1,8 млн. нових зімбабвійських доларів.
- 22 Коста-Ріка не має збройних сил. Витрати на воєнізовані формування, прикордонну охорону, сили морського та повітряного спостереження складають менше 0,05% ВВП.
- 23 Дані стосовно Гондурасу не враховують військові пенсії та імпорт озброєнь. У 2005р. бюджетні витрати на військові пенсії склали 58,9 млн. лемпірів.
- 24 Дані стосовно Нікарагуа охоплюють військову допомогу, надану США та Тайванем. За 2004-2006рр. вона сягнула 7-13 млн. кордоба. Дані за 2002-2006рр. відбивають дані затвердженого бюджету, а не фактичні витрати.
- 25 Сили оборони Панами розформовані в 1990р. та замінені Національною гвардією, яка складається з національної поліції, повітряних і морських служб.
- 26 Дані стосовно США стосуються фінансового (1 жовтня - 30 вересня), а не календарного року.
- 27 Дані стосовно Болівії містять певні витрати на цивільну оборону.
- 28 Дані стосовно Чілі враховують прями перерахунки на закупівлю військової техніки від державної компанії з виробництва, переробки та реалізації мідної руди і продуктів переробки (*CODELCO, Corporacion del Cobre*). З 2005р. перерахунки зросли суттєво через зростання цін на мідь.

²⁹ Дані стосовно Колумбії за 2002-2004рр. враховують додаткові надходження в сумі 2,6 млрд. песо, отримані від військового податку, запровадженого 12 серпня 2002р.

³⁰ Екватор змінив свою валюту (із сукре на долар США) 13 березня 2000р. за курсом 1 долар/25 тис. сукре. Дані в поточних цінах за 1997-2000рр. відбивають військові витрати в доларах, обчислені з використанням ринкового валютного курсу (РВК) відповідного року.

³¹ Дані стосовно Перу за 2005р. не враховують 20% трансферту на утримання Збройних сил і національної поліції за рахунок прибутків від видобутку газу державної компанії *SAMISA*.

³² До 2002р. включно в *Щорічниках СІПРІ* конвертація національних валют країн Середньої Азії в долари США здійснювалася з використанням паритету купівельної спроможності (ПКС).

³³ Загальні дані стосовно Туркменістану є непоследовними через зміну в системі національних рахунків.

³⁴ Дані стосовно Узбекистану, наведені в доларах у постійних цінах, мають розглядатися з урахуванням суттєвої різниці між офіційним і неофіційним обмінним курсом.

³⁵ Дані стосовно Камбоджі враховують витрати на оборону та безпеку, в т.ч. на регулярні поліцейські сили.

³⁶ Дані про Китай стосуються ориєнтованих загальних військових витрат. Дані по оцінці в національній валюті та відсотках ВВП за 1989-1998рр. див.: Wang, S., 'The military expenditure of China, 1989-1998', *SIPRI Yearbook 1999: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1999), pp.334-349.

³⁷ Оцінки за 1999-2002рр. обчислені, виходячи з відсоткових змін офіційних військових витрат, а також з припущення про повільне скорочення надходжень від комерційної діяльності Китайської Народної Армії.

³⁸ Дані стосовно Японії враховують діяльність Спеціальної комісії з питань о. Окінава (*SACO*).

³⁹ Дані стосовно Північної Кореї наведені згідно з доповіддю органів влади країни і є дуже спірними. Через відсутність надійних даних про обмінний курс долара США до північно-корейського вона неможливо надати оцінку в доларах США.

⁴⁰ Дані стосовно Південної Кореї не враховують імпорту озброєнь, а також витрати на військові пенсії та утримання воєнізованих формувань.

⁴¹ Дані стосовно М'янми не наводяться в доларах США через значні коливання державного обмінного курсу к'ята.

⁴² Дані стосовно Індії враховують витрати на воєнізовані формування Прикордонних військ, Поліцейських сил центрального резерву, Стрілків Ассаму та поліції індо-тібетської ділянки кордону, але не охоплюють витрати на військову ядерну діяльність.

⁴³ Дані стосовно Непалу не охоплюють витрати на воєнізовані формування, які в 1998-1999фр.рр. сягали 3 315 млн. рупій.

⁴⁴ Оскільки дані стосовно Шрі-Ланки враховують лише поточні витрати, спеціальні видатки на бойові дії у 2000р. в сумі 28 млрд. рупій не повністю враховані в офіційних даних.

⁴⁵ Дані стосовно Албанії з 2001р. – прийнятний бюджет. Дані не враховують витрати на воєнізовані формування і до 2006р. – витрати на військові пенсії враховані не повністю.

⁴⁶ Дані стосовно Вірменії не враховують витрати на військові пенсії. У 2004-2006рр. ці витрати сягали 9 979, 1 113, 12 440 млрд. драм, відповідно.

⁴⁷ Азербайджан змінив валюту протягом звітного періоду. Всі дані конвертовані в нову валюту.

⁴⁸ Дані стосовно Боснії і Герцеговини з 2005р. враховують витрати на Армію Боснії і Герцеговини, яка була створена у 2005р. на базі Хорватсько-Боснійської Армії Федерації Боснії і Герцеговини та Боснійсько-Сербської Армії Республіки Сербської. Дані стосовно Боснії і Герцеговини до 2005р. враховують витрати на обидві армії – Армію Федерації Боснії і Герцеговини та Армію Республіки Сербської.

⁴⁹ Дані стосовно Хорватії із врахуванням військових пенсій могли б бути більшими майже на 10-15%.

- 49 Дани стосовно Франції за 2006р. розраховані за новою методикою через зміни в бюджетній системі та фінансовому законодавстві Франції.
- 50 Дани стосовно Грузії з 2002р. відбивають бюджетні витрати. Бюджетні дані за 2003р. є, вірогідно, дещо заниженими, порівняно з реальними, через політичну нестабільність протягом року.
- 51 Дани стосовно Італії охоплюють витрати на цивільну оборону, які зазвичай становлять близько 4,5% загальних.
- 52 Дани стосовно Латвії не враховують витрати на військові пенсії, сплачувані Росією протягом 1996-1998рр., що в середньому становили 27 млн. латвів протягом трьох років.
- 53 Дани стосовно Литви не враховують витрати на воєнізовані формування.
- 54 Визначення військових витрат для колишньої югославської республіки Македонії було змінено у 2006р. Прикордонні війська були передані з Міністерства оборони до Міністерства внутрішніх справ, а частина військових пенсій, які раніше не враховувалися, зараз враховуються.
- 55 Дани стосовно Молдови не враховують витрати на військові пенсії і воєнізовані формування. Якщо скласти всі військові статті в бюджеті, то загальна сума за 2003р. становитиме 361, а не 109 млн. лей, а за 2004р. – 432, а не 113 млн. лей.
- 56 Румунія змінила національну валюту протягом звітного періоду. Всі дані конвертовані в нову валюту.
- 57 Про джерела, методи та показники військових витрат Росії див.: Cooper, J., "The military expenditure of the USSR and the Russian Federation, 1987-1997", *SIPRI Yearbook 1998: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford, 1998), pp.243-259. До 2002р. включно в *Щорічниках СІПРІ* конвертація національної валюти в долари здійснювалася за ПКС.
- 58 Чорногорія відокремилася від Союзу Держав Сербії і Чорногорії з червня 2006р.
- 59 У 2001р. Швеція змінила систему звіттування, що призвело до розбіжності статистичних даних у 2001-2002рр. і зумовило зменшення військових витрат у цьому періоді більш ніж на 1,4 відсоткові пункти.
- 60 Дани стосовно Туреччини наведені в турецьких лірах. Національна валюта деномінована у 2005р. за курсом 1 нова турецька ліра/1 млн. старих турецьких лір.
- 61 Статистика Великої Британії за 2000р. і 2001р. має розбіжності, оскільки у 2001р. Велика Британія перевела систему обліку з "касового методу" на метод обчислення витрат за звітний період. Вплив цих змін на тенденції військових витрат Великої Британії оцінити важко.
- 62 **Дани стосовно України враховують статті затвердженого бюджету Міністерства оборони, видатки на військові пенсії та воєнізовані формування. За повідомленнями, протягом 1996-1999рр. реальні витрати становили близько 95-99% бюджетних показників.**
- 63 Дани стосовно Бахрейн у охоплюють поточні та проектні витрати Міністерства оборони. За 2005-2006рр. дані проектних витрат, що становили близько 5% загальних за попередні роки, не оприлюднювалися.
- 64 Дани стосовно Ірану враховують витрати на забезпечення громадського порядку та безпеку, але не враховують витрати на воєнізовані формування такі, як Револьюційна Гвардія.
- 65 Дани стосовно Іраку – грошове утримання та пенсії сил оборони та внутрішньої безпеки. Дани повинні розглядатися з урахуванням нестабільної безпекової ситуації та високого рівня інфляції.
- 66 Дани стосовно Ізраїлю враховують щорічну військову допомогу з боку США в розмірі близько \$2 млрд.
- 67 Дани стосовно Оману враховують поточні витрати на національну безпеку і оборону.
- 68 Дани стосовно Саудівської Аравії враховують витрати на безпеку і оборону.
- 69 Дани стосовно ОАЕ не враховують військові витрати кожного з семи еміратів, що утворюють ОАЕ. За умови врахування цих витрат, загальні військові витрати могли б бути значно вищими.

Додаток 8Б. Розподіл військових витрат НАТО за категоріями

ПЕТТЕР ШТОЛЕНХАЙМ

Таблиця 8Б. Військові витрати НАТО на особовий склад та озброєння і військову техніку (ОВТ) у 2000-2006рр.

Дані наведені в \$ млн. у постійних цінах і за валютним курсом 2005р. Стосовно Канади, Великої Британії і США дані наведені за фінансовими роками; стосовно решти країн – за календарними. Курсивом наведені відсоткові зміни, порівняно з попереднім роком.

Країна	Стаття витрат	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
<i>Північна Америка</i>								
Канада	Особовий склад	5 000	5 103	5 329	5 458	5 785	6 103	6 119
	Особовий склад (зміни)		2,1	4,4	2,4	6,0	5,5	0,3
	ОВТ	1 413	1 320	1 642	1 651	1 732	1 563	1 779
	ОВТ (зміни)		-6,5	24,4	0,6	4,9	-9,7	13,8
США	Особовий склад	129 085	124 894	139 629	159 029	165 465	175 384	157 089
	Особовий склад (зміни)		-3,2	11,8	13,9	4,0	6,0	-10,4
	ОВТ	74 988	88 547	106 232	108 017	118 266	123 491	128 932
	ОВТ (зміни)		18,1	20,0	1,7	9,5	4,4	4,4
<i>Європа</i>								
Бельгія	Особовий склад	3 148	3 144	3 169	3 262	3 291	3 160	3 265
	Особовий склад (зміни)		-0,1	0,8	2,9	0,9	-4,0	3,3
	ОВТ	277	327	314	239	228	268	234
	ОВТ (зміни)		17,9	-3,8	-24,0	-4,4	17,2	-12,6
Болгарія	Особовий склад					392	336	344
	Особовий склад (зміни)						-14,4	2,5
	ОВТ					58,4	111	94,0
	ОВТ (зміни)						89,9	-15,3
Чехія	Особовий склад	884	928	965	958	1 044	1 108	1 040
	Особовий склад (зміни)		4,9	4,0	-0,7	9,0	6,1	-6,2
	ОВТ	464	410	370	450	385	258	248
	ОВТ (зміни)		-11,6	-9,7	21,6	-14,6	-32,9	-3,8

Данія	Особовий склад	1 939	1 974	1 939	1 864	1 944	1 905	1 837
	Особовий склад (зміни)		1,8	-1,8	-3,9	4,3	-2,0	-3,5
	ОВТ	525	633	503	583	698	388	585
	ОВТ (зміни)		20,6	-20,6	15,9	19,8	-44,5	50,9
Естонія	Особовий склад					62,4	59,5	58,4
	Особовий склад (зміни)					24,0	-4,6	-1,8
	ОВТ						24,3	32,6
	ОВТ (зміни)						1,3	33,9
Франція	Особовий склад	30 434	30 406	31 121	31 022	30 997	30 708	29 873
	Особовий склад (зміни)		-0,1	2,3	-0,3	-0,1	-0,9	-2,7
	ОВТ	9 503	9 738	9 800	10 803	11 315	11 285	12 556
	ОВТ (зміни)		2,5	0,6	10,2	4,7	-0,3	11,3
Німеччина	Особовий склад	24 963	24 412	24 130	24 069	23 010	22 172	21 630
	Особовий склад (зміни)		-2,2	-1,2	-0,3	-4,4	-3,6	-2,4
	ОВТ	5 560	5 677	5 707	5 506	5 744	5 396	5 550
	ОВТ (зміни)		2,1	0,5	-3,5	4,3	-6,1	2,9
Греція	Особовий склад	5 502	5 507	4 494	4 211	4 782	5 006	5 205
	Особовий склад (зміни)		0,1	-18,4	-6,3	13,5	4,7	4,0
	ОВТ	1 569	1 308	870	603	454	1 032	1 050
	ОВТ (зміни)		-16,6	-33,5	-30,6	-24,8	127,4	1,8
Угорщина	Особовий склад	736	796	798	849	797	768	705
	Особовий склад (зміни)		8,2	0,2	6,4	-6,2	-3,6	-8,3
	ОВТ	187	175	180	179	191	135	127
	ОВТ (зміни)		-6,6	3,1	-0,4	6,6	-29,6	-5,5
Італія	Особовий склад	24 338	24 266	25 504	25 254	26 254	25 853	25 429
	Особовий склад (зміни)		-0,3	5,1	-1,0	3,9	-1,5	-1,6
	ОВТ	4 890	3 460	4 268	4 490	4 076	3 049	2 350
	ОВТ (зміни)		-29,3	23,4	5,2	-9,2	-23,2	-22,9
Латвія	Особовий склад					78,5	102	113
	Особовий склад (зміни)						29,4	11,8
	ОВТ					13,3	17,6	35,9
	ОВТ (зміни)						32,3	103,9
Литва	Особовий склад					163	178	185
	Особовий склад (зміни)						8,7	4,3
	ОВТ					39,2	46,6	59,0
	ОВТ (зміни)						18,8	26,5

Країна	Стаття витрат	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Люксембург	Особовий склад	147	166	173	180	187	184	188
	Особовий склад (зміни)		12,9	3,9	4,3	3,9	-1,8	2,4
	ОВТ	9,0	29,4	14,7	16,8	19,7	27,9	21,4
	ОВТ (зміни)		226,6	-50,1	14,7	16,8	41,9	-23,4
Нідерланди	Особовий склад	4 635	4 491	4 788	4 990	4 753	4 831	5 050
	Особовий склад (зміни)		-3,1	6,6	4,2	-4,7	1,6	4,5
	ОВТ	1 554	1 559	1 484	1 416	1 561	1 528	1 770
	ОВТ (зміни)		0,4	-4,9	-4,5	10,2	-2,1	15,9
Норвегія	Особовий склад	1 777	1 713	1 997	2 039	2 145	2 093	2 046
	Особовий склад (зміни)		-3,6	16,6	2,1	5,2	-2,4	-2,3
	ОВТ	847	928	1 249	1 105	1 188	1 029	1 169
	ОВТ (зміни)		9,7	34,5	-11,5	7,5	-13,4	13,6
Польща	Особовий склад	2 959	3 121	3 119	3 258	3 233	3 173	3 394
	Особовий склад (зміни)		5,5	-0,1	4,5	-0,8	-1,9	7,0
	ОВТ	416	428	534	624	776	808	1 063
	ОВТ (зміни)		3,0	24,7	16,9	24,4	4,0	31,6
Португалія	Особовий склад	2 846	2 924	2 356	2 144	2 165	2 381	2 184
	Особовий склад (зміни)		2,7	-19,4	-9,0	1,0	9,9	-8,3
	ОВТ	223	192	115	202	222	280	378
	ОВТ (зміни)		-13,8	-40,0	74,9	10,0	25,9	35,2
Румунія	Особовий склад					944	1 126	1 189
	Особовий склад (зміни)						19,2	5,6
	ОВТ			477	394	477	394	468
	ОВТ (зміни)						-17,4	18,5
Словаччина	Особовий склад			384	384	384	384	426
	Особовий склад (зміни)						0,1	10,9
	ОВТ			89,9	122	122	122	134
	ОВТ (зміни)						35,2	10,1
Словенія	Особовий склад			311	329	311	329	357
	Особовий склад (зміни)						5,9	8,4
	ОВТ			93,4	48,6	93,4	48,6	70,4
	ОВТ (зміни)						-48,0	44,8

Іспанія	Особовий склад	7 079	7 112	7 168	7 062	7 065	7 125	7 389
	Особовий склад (зміни)		0,5	0,8	-1,5	0,0	0,9	3,7
	ОВТ	1 433	1 419	3 035	2 815	2 994	2 880	3 255
	ОВТ (зміни)		-1,0	113,9	-7,3	6,3	-3,8	13,0
Туреччина	Особовий склад	6 908	6 274	6 082	5 407	5 355	5 374	5 486
	Особовий склад (зміни)		-9,2	-3,1	-11,1	-1,0	0,3	2,1
	ОВТ	4 335	4 628	4 179	4 533	3 541	3 074	3 901
	ОВТ (зміни)		6,8	-9,7	8,5	-21,9	-13,2	26,9
Велика Британія	Особовий склад	18 436	19 408	19 866	20 127	20 133	23 519	22 339
	Особовий склад (зміни)		5,3	2,4	1,3	0,0	16,8	-5,0
	ОВТ	12 416	11 871	11 797	11 505	11 555	11 149	11 859
	ОВТ (зміни)		-4,4	-0,6	-2,5	0,4	-3,5	6,4
Європейські країни НАТО								
	Особовий склад	136 732	136 643	137 669	136 697	139 482	141 874	139 734
	Особовий склад (зміни)		-0,1	0,8	-0,7	2,0	1,7	-1,5
	ОВТ	44 208	42 784	44 422	45 072	45 743	43 350	47 010
	ОВТ (зміни)		-3,2	3,8	1,5	1,5	-5,2	8,4
16 європейських країн, що були членами НАТО до 2004р.								
	Особовий склад	136 732	136 643	137 669	136 697	137 146	139 360	137 061
	Особовий склад (зміни)		-0,1	0,8	-0,7	0,3	1,6	-1,6
	ОВТ	44 208	42 784	44 422	45 072	44 947	42 585	46 117
	ОВТ (зміни)		-3,2	3,8	1,5	-0,3	-5,3	8,3
18 країн, що були членами НАТО до 2004р. (з урахуванням Канади і США)								
	Особовий склад	270 816	266 640	282 627	301 183	308 396	320 847	300 269
	Особовий склад (зміни)		-1,5	6,0	6,6	2,4	4,0	-6,4
	ОВТ	120 609	132 651	152 296	154 740	164 945	167 640	176 828
	ОВТ (зміни)		10,0	14,8	1,6	6,6	1,6	5,5
НАТО загалом								
	Особовий склад	270 816	266 640	282 627	301 183	310 732	323 360	302 942
	Особовий склад (зміни)		-1,5	6,0	6,6	3,2	4,1	-6,3
	ОВТ	120 609	132 651	152 296	154 740	165 741	168 404	177 721
	ОВТ (зміни)		10,0	14,8	1,6	7,1	1,6	5,5

Примітки: Дані таблиці розраховані на підставі статистики НАТО про розподіл загальних військових витрат за категоріями, виходячи з відсоткових часток витрат на особовий склад та ОВТ у загальних витратах на оборону, та конвертовані в долари США за постійними цінами 2005р. з використанням індексів споживчих цін МВФ, опублікованих в *International Financial Statistics*. Дані, що стосуються Болгарії, Естонії, Литви, Латвії, Словаччини та Словенії, враховані в загальних показниках європейських країн і НАТО, починаючи з 2004р. – року їх приєднання до Альянсу. З метою ілюстрації тенденцій, характерних для однорідних груп країн, наведені узагальнені показники для країн, що були членами НАТО весь період 2000-2006рр. (16 європейських країн і 18 країн загальноєвропейського регіону Канаду і США).

У 2004р. країни НАТО поділилися на зміни в термінології військових витрат. З 2002р. всі країни, за винятком Італії, Люксембурга, Нідерландів і Франції, звітують за новою класифікацією, що не охоплює “Інші сили”, які не призначені до реального розгортання. Дані, надані Італією, Люксембургом, Францією та Нідерландами не повною мірою відповідають новій термінології. Стосовно Греції, Португалії, Туреччини та Угорщини зміни в термінології зумовили значні розбіжності – внаслідок звітування за старою класифікацією до 2002р. включно, а стосовно окремих країн із змінами в термінології виникли два розриви у вибірках даних, крім країн, які ще не змінили термінологію (Італія, Люксембург, Нідерланди, Франція): один – у 2001-2002рр., і другий – у 2002-2003рр.

Джерело: NATO, ‘NATO–Russia compendium of financial and economic data relating to defence’, Press release (2005)161, 9 Dec. 2005, URL <<http://www.nato.int/docu/pr/2005/p05-161e.htm>>; and NATO, ‘NATO–Russia compendium of financial and economic data relating to defence’, Press release (2006)159, 18 Dec. 2006, URL <<http://www.nato.int/docu/pr/2006/p06-159e.htm>>.

9. Виробництво озброєнь

ЕЛІЗАБЕТ ШЬОН, ІМОН СУРРІ

I. Вступ

Обсяги продажу озброєнь 100 найкрупнішими компаніями-виробниками озброєнь, що складають Перелік СППРІ 100, протягом 2005р. продовжували зростати, хоч і меншими темпами, ніж у 2004р. В Переліку СППРІ 100 домінують компанії США і Західної Європи. У 2005р. їх сумарна частка сягнула 92% загального обсягу продажу озброєнь компаніями з цього Переліку. Водночас продовжувалася концентрація виробництва озброєнь – з укрупненням великих компаній, що посідають вищі позиції в Переліку, і зменшенням кількості їх конкурентів. Це порушує питання про монополні тенденції у виробництві озброєнь і змушує уряди замислюватися над тим, як утримати контроль над витратами і плануванням виробництва у процесі придбання озброєнь.

Процес концентрації є реакцією, зокрема, на високі й дедалі більш зростаючі витрати на удосконалення систем озброєнь. Він є головним рушієм розвитку оборонної промисловості з моменту завершення Другої світової війни і продовжує формувати цю галузь зараз¹. Злиття та поглинання дозволяють компаніям підвищувати ефективність за рахунок зростання масштабів виробництва. Але водночас вони призводять до зниження конкуренції, отже, зменшення стимулів для стримування цін на озброєння і збільшення інноваційної складової їх виробництва. Протягом останніх 40 років це протиріччя між виграшем на масштабах виробництва та конкуренцією є головною дилемою для урядів країн у придбанні озброєнь та оборонно-промисловій політиці².

Замість спроб загальмувати зростаюче вдосконалення систем озброєнь, урядові стратегії з розв'язання згаданої економічної дилеми орієнтуються на міжнародне співробітництво та розширення експорту озброєнь з метою збільшення обсягів виробництва, широкого впровадження комерційних технологій у виробництво систем озброєнь, а також аутсорсингу, приватизації і партнерства з приватним сектором. Однак, зростання собівартості одиниці озброєння залишається визначальним чинником у політиці придбання озброєнь, зумовлюючи в довгостроковій перспективі зменшення кількості придбаних озброєнь. У цій

¹ Це було яскраво висловлене Н.Августіном (*Norman Augustine*), який ще в 1970-х роках проочив, що зростання вартості крупних систем озброєнь зрештою призведе до ситуації, коли навіть країни з найбільшими оборонними бюджетами зможуть дозволити собі “один літак, один танк, один корабель”. Див.: Augustine, N.R., ‘One plane, one tank, one ship: trend for the future?’, *Defense Management Journal*, vol.11, no.2 (Apr. 1975), pp.34-40.

² Про головні тенденції і чинники, що діють в оборонній промисловості протягом минулих 40 років, див.: Дунн П., Суррі І. “Виробництво озброєнь”, *Щорічник СППРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.411-444; Dunne, P., ‘Sector futures: defence industry’, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, European Monitoring Centre on Change (EMCC), May 2006, URL <<http://eurofound.europa.eu/emcc/content/source/eu06019a.html>>.

ситуації оборонна політика та політика придбання озброєнь опинилися перед вибором, неминучими наслідками якого є подальші консолідація і скорочення оборонної промисловості.

Водночас, на оборонну промисловість значною мірою впливає триваюча трансформація збройних сил, яка має за мету їх адаптацію до сучасних воєнних вимог і забезпечення готовності до невизначеності майбутнього. Хоча кінцеві цілі та економічні й політичні обмеження трансформації збройних сил у різних країнах – як, наприклад, у США та європейських країнах – мають відмінності, трансформаційні процеси пов'язані з технологічним розвитком у галузях інформатизації і зв'язку. Ключовою вимогою сучасних трансформаційних процесів є, насамперед, забезпечення всіх учасників комплексних військових операцій детальною і точною інформацією в реальному масштабі часу. Ця ідея отримала різні назви: “мережецентричні воєнні дії”, “можливості, генеровані мережею”, “можливості, забезпечені мережею”, “мережеві операції”, “оборона, заснована на використанні мереж”. У всіх цих випадках увага акцентується не стільки на основних платформах озброєнь, скільки на їх придатності до об'єднання в мережу. Проте, проблема, пов'язана з підвищенням вартості озброєнь і бюджетними обмеженнями, має тенденцію до поглиблення, отже уряди будуть змушені обирати: які вітчизняні промислові підприємства зберегти, заміщаючи імпортом втрату потужностей з виробництва озброєнь.

У США, чий великі обсяги придбань озброєнь є важливим чинником розвитку світової оборонної промисловості, необхідність військової трансформації перетворилась у 2006р. на політичну проблему. Одним з головних завдань Чотирирічного оборонного огляду (*Quadrennial Defense Review*) у 2006р. було прискорення військової трансформації в напрямі створення невеликих за чисельністю, високотехнологічних збройних сил і забезпечення їх готовності до ведення ефективних мережецентричних бойових дій³. Проте, в цьому Огляді на підставі досвіду війни в Іраку відзначається потреба підвищення можливостей для ведення асиметричних бойових дій – з акцентом скоріше на людських ресурсах, ніж на високотехнологічних системах. Це дає підстави припустити, що замість зосередження уваги на одному напрямі розвитку воєнної стратегії і військових технологій, одночасно існуватимуть два напрями.

Разом з адаптацією до змін у військових потребах, оборонна промисловість шукає можливості розширення попиту на системи забезпечення внутрішньої безпеки. В результаті, багато компаній-виробників військової електроніки переорієнтуються на вітчизняні ринки засобів безпеки, а окремі виробники озброєнь перетворюються на компанії з виробництва “засобів оборони та безпеки”.

У підрозділі II цього розділу наводяться оцінки обсягів і тенденцій продажу озброєнь у 2005р. компаніями з Переліку ССПРІ 100. Визначаються компанії з найбільшим зростанням обсягів продажу, а також причини цього зростання. В підрозділі III розглядаються окремі процеси в оборонній промисловості США, структура внутрішніх закупівель у 2006р., вплив на них антитерористичної політики Адміністрації США, а також реалізація політики Міністерства

³ US Department of Defense, ‘Quadrennial Defense Review Report’, Washington, DC, 6 Feb. 2006, URL <<http://www.defenselink.mil/qdtr/>>. Результати Огляду див. у розділі 1 цього видання.

оборони (МО, *Department of Defense, DOD*) США з формування оборонно-промислової бази. В підрозділі IV розглядаються окремі події в західноєвропейській оборонній промисловості, структура внутрішньоєвропейських і трансатлантичних закупівель протягом 2006р. Аналізуються також дебати у Великій Британії у 2006р. навколо нової стратегії оборонної промисловості, спрямованої на створення інструментів запровадження британської оборонно-промислової політики; підбиваються підсумки політичних подій на рівні Європейського Союзу та їх впливу на європейську оборонну промисловість. У підрозділі V наведені висновки. В додатках 9А і 9Б наведені Перелік 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь за 2005р. і таблиця найкрупніших поглинань в оборонній промисловості Північної Америки та Західної Європи у 2006р.

II. Перелік СІПРІ 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь

Сумарна вартість продажу озброєнь 100 найкрупнішими у світі компаніями-виробниками озброєнь (за винятком Китаю) у 2005р. склала \$290 млрд., порівняно з \$266 млрд. у 2004р. (таблиця 9.1)⁴. У Переліку СІПРІ 100 домінують компанії США; у 2005р. на 40 американських компаній припадало 63% загального обсягу продажу компаній з Переліку СІПРІ 100, на 32 західноєвропейські компанії – 29%, на дев'ять російських – 2%. Решта 6% припадає переважно на компанії Японії, Ізраїлю та Індії.

Порівняно з попереднім роком, компанії, що потрапили у 2005р. до Переліку СІПРІ 100, збільшили сумарні обсяги продажу на 9% у номінальних цінах і на 6% – у реальних. Порівняно з обсягами продажу компаній з Переліку СІПРІ 100 за 2004р., зростання було меншим: 6% у номінальних цінах і 3% – в реальних (таблиця 9.2). За період 2002-2005рр. обсяги продажу 100 найкрупніших компаній збільшилися на 38% у номінальних цінах і на 18% – у реальних.

Компанії з найбільшим зростанням обсягів продажу озброєнь у 2005р.

Окремі компанії постійно збільшують продаж озброєнь у величезних обсягах. Якщо в 1995р. існувала лише одна компанія з річним зростанням обсягів продажу понад \$1 млрд. та 11 компаній із зростанням понад 30%⁵, то у 2005р. до першої категорії потрапили вже шість компаній і 19 компаній – до другої (таблиця 9.3). Більша частина збільшення їх обсягів продажу досягалася завдяки поглинанням, а не зростанню основних виробничих потужностей.

Шість компаній, які у 2005р. мають зростання обсягів продажу озброєнь понад \$1 млрд., належать до першої десятки Переліку СІПРІ 100 за 2005р. Її замикають компанії *Boeing*, *Lockheed Martin*, *EADS* і *Thales*. Після ряду невдач

⁴ Китайські компанії не внесені до Переліку СІПРІ 100 через відсутність порівнянних даних.

⁵ Sköns, E. and Cooper, J., 'Arms production', *SIPRI Yearbook 1997: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1997), table 8.2, p.241.

на початку 2000-х років⁶, компанія *Boeing* збільшила у 2005р. обсяг продажу озброєнь на \$550 млн., а у 2006р. мала портфель невиконаних військових контрактів на \$80 млрд.⁷ Інші три компанії у 2005р. мали майже незмінні обсяги продажу озброєнь, але останніми роками їх зростання загалом було значним.

Таблиця 9.1. Регіональні та національні частки у світовому продажу озброєнь 100 найкрупнішими компаніями-виробниками озброєнь у світі (за винятком Китаю^а) у 2005р., порівняно з 2004р.

Дані наведені в \$ млрд., у поточних цінах за валютним курсом. Сума складових може не збігатися з підсумком через округлення.

Кількість компаній	Регіон/країна	Продаж озброєнь (\$ млрд.) ^b		Зміни (%) у 2004-2005рр.		Частка в загальному продажу озброєнь у 2005р. (%)
		2004 ^c	2005	номінальні ^d	реальні ^e	
41	Північна Америка	167,3	183,0	9	6	63,1
40	США	166,8	182,5	9	6	62,9
1	Канада	0,5	0,4	-4	-13	0,2
32	Західна Європа	78,4	85,3	9	7	29,4
10	Велика Британія	31,7	34,2	8	6	11,8
6	Франція	18,8	19,9	6	4	6,9
1	Транс'європейські ^f	9,5	9,6	1	-1	3,3
3	Італія	8,3	10,9	33	30	3,8
7	Німеччина	5,6	6,0	8	6	2,1
1	Швеція	1,9	2,1	9	11	0,7
2	Іспанія	1,7	1,6	-4	-7	0,6
1	Швейцарія	0,6	0,6	-6	-7	0,2
1	Норвегія	0,4	0,4	-8	-13	0,1
9	Східна Європа	4,6	5,4	18	3	1,9
9	Росія ^g	4,6	5,4	18	3	1,9
9	Інші країни ОЕСР	7,8	8,3	6	5	2,9
6	Японія ^h	6,1	6,2	2	4	2,1
2	Південна Корея ⁱ	1,3	1,6	25	9	0,6
1	Австралія	0,4	0,5	14	7	0,2
9	Інші країни - не члени ОЕСР	7,4	8,0	9	4	2,8
4	Ізраїль	3,5	3,7	7	6	1,3
3	Індія	2,7	3,0	10	3	1,0
1	Сінгапур	0,9	0,9	9	7	0,3
1	Бразилія	0,4	0,4	8	-16	0,1
100	Всього	265,5	290,1	9	6	100,0

ОЕСР – Організація економічного співробітництва і розвитку.

^a Китайські компанії не внесені до Переліку через відсутність порівнянних даних. Інші країни (Казахстан, Пакистан, Україна), можливо, мають компанії, достатньо великі, щоб за наявності даних бути внесеними до Переліку СІПРІ 100.

⁶ У 2001р. компанія *Boeing* програла конкурс на контракт з виробництва Спільного ударного винищувача (*Joint Strike Fighter*), доходи від якого могли скласти \$200 млрд., а у 2004р. Військово-Повітряні Сили США відмовилися від запланованого лізингу 100 літаків-заправників компанії *Boeing*. Див.: Шьон Е. та ін. "Військові витрати", *Щорічник СІПРІ 2004: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2005, с.303-305.

⁷ Ratnam, G., 'Turbulent flight for Boeing: analysts question setbacks in high-profile programs', *Defense News*, 10 July 2006.

^b Продаж озброєнь охоплює всі продажі компанії – як експорт, так і продаж на внутрішньому ринку.

^c Дані про продаж у стовпчику за 2004р. стосуються Переліку СППРІ 100 за 2005р., а не за 2004р.

^d У цьому стовпчику наведені зміни в обсягах продажу протягом 2004-2005рр. у доларах за поточними цінами.

^e У цьому стовпчику наведені зміни в обсягах продажу озброєнь за 2004-2005рр. у доларах у постійних цінах 2005р. З урахуванням інфляції національної економіки у 2004-2005рр. та коливання валютних курсів, були випадки, коли після конвертації національної валюти в долари США реальні зміни виявлялися більшими за номінальні.

^f До “транс’європейських” належить компанія *EADS*, яка розташована на території трьох країн (Іспанії, Німеччини та Франції), а зареєстрована в Нідерландах.

^g Показник загального обсягу продажу озброєнь дев’яти російських компаній за 2004р. містить орієнтовну оцінку обсягів продажу однієї з них.

^h Дані про продаж озброєнь японськими компаніями є даними про нові військові контракти МО Японії, а не про реальні обсяги продажу за цей рік.

ⁱ Дані про компанію Південної Кореї є неточними.

Джерело: додаток 9А, таблиця 9А.1.

Зростання обсягів продажу компанії *Finmeccanica* на \$2,7 млрд. відбулося переважно за рахунок ряду поглинань. Найкрупнішим з них було придбання компанією наприкінці 2004р. за €1,5 млрд. (\$2 млрд.) 50% акцій компанії *GKN*, які вона мала в колишньому спільному підприємстві *AgustaWestland* – одному з найбільших у світі виробників вертольотів⁸. Протягом 2005р. *Finmeccanica* здійснила ще два крупні поглинання. По-перше, в рамках угоди з придбання *AMS* (донедавна спільного з *BAE Systems* підприємства з виробництва військової електроніки) *Finmeccanica* відновила повний контроль над італійськими активами *AMS* (нове найменування – *Selex Sistemi Integrati*), придбала у *BAE Systems* підприємство з виробництва захищених систем зв’язку (нове найменування *Selex Communications*) і заволоділа 75% акцій *AMS* у підприємствах з виробництва авіоніки (нові назви *Selex Sensors* та *Airborne Systems*). Усі ці активи були інтегровані на підприємстві *Finmeccanica* з виробництва військової електроніки⁹. По-друге, компанія придбала 52,7% акцій *Datamat*, італійської компанії-розробника інформаційних технологій (IT), яка має потужний оборонно-космічний підрозділ¹⁰. Ці придбання (на них припадає \$3,5 млрд. річних доходів компанії) є головною складовою плану реструктуризації *Finmeccanica*, яким передбачене її зосередження на виробництві аерокосмічної та оборонної продукції – з одночасним (у відповідь на політичний тиск) скороченням випуску цивільної продукції¹¹. У березні 2006р. компанія завершила розміщення на фондовому ринку нових облігацій *Ansaldo STS* – свого підприємства з виробництва засобів сигналізації, автоматики для залізниці та підземного транспорту, залишивши за собою 40% його акцій. Ця операція принесла компанії *Finmeccanica*

⁸ *Finmeccanica*, ‘*Finmeccanica: closing with GKN of the acquisition of 100% of AgustaWestland*’, Press release, Rome, 30 Nov. 2004, URL <http://www.finmeccanica.it/Holding/EN/Corporate/Sala_stampa/Comunicati_stampa/>.

⁹ *Finmeccanica*, ‘*Selex venture boosts Finmeccanica’s defence electronics business*’, Press release, Rome, 18 May 2005, URL <http://www.finmeccanica.it/Holding/EN/Corporate/Sala_stampa/Comunicati_stampa/>.

¹⁰ Anderson, G., ‘*Finmeccanica acquisitions prompt upswing in orders and revenues*’, *Jane’s Defence Industry*, Nov. 2005, p.12.

¹¹ Nativi, A., ‘*Finmeccanica remains hungry for growth through acquisitions*’, *Aviation Week and Space Technology*, 11 Apr. 2005; Kington, T., ‘*Divestiture difficulties: political shackles complicate moves by Italy’s Finmeccanica*’, *Defense News*, 1 Aug. 2005.

Таблиця 9.2. Тенденції продажу озброєнь 100 найкрупнішими компаніями-виробниками озброєнь у світі (за винятком Китаю) у 2002-2005рр.

	2002	2003	2004	2005	2002-2005
<i>Обсяги продажу озброєнь у поточних цінах за валютним курсом</i>					
Всього (\$ млрд.)	210,1	234,2	272,6	290,1	
Зміни (%)		11,5	16,4	6,4	38,1
<i>Обсяги продажу озброєнь у постійних цінах і за валютним курсом 2005р.</i>					
Всього (\$ млрд.)	246,0	256,7	280,9	290,1	
Зміни (%)		4,4	9,5	3,2	17,9

Примітка: дані в таблиці стосуються компаній з Переліку СІПРІ 100 за роками; це означає, що вони стосуються різного складу компаній, визначених відповідно до несуперечливого набору даних за відповідні роки. Тому показники за 2004р. тут відрізняються від показників у таблиці 9.1.

Джерело: додаток 9А.

€520 млн. (\$625 млн.) доходу, що забезпечило фінансування нових поглинань та інвестицій в аерокосмічну та оборонну галузі, переважно у США¹².

Багато з компаній, наведених у таблиці 9.3, є російськими, і багато компаній працюють у сфері ІТ.

Російські компанії

Чотири російські компанії потрапили до переліку тих, хто у 2005р. збільшив обсяги продажу озброєнь більш ніж на 30%: *Адмиралтейские верфи*, *Алмаз-Антей*, *Северная верфь* і *Корпорация ТРВ*¹³. Російські компанії присутні в Переліку СІПРІ 100, починаючи з 2002р., коли дані про них вперше стали доступними¹⁴. Проте, оцінки, зроблені на підставі цих даних, навряд чи є точними, а знайти достовірні дані про обсяги та тенденції продажу озброєнь російськими компаніями дуже важко¹⁵.

Зростання обсягів продажу озброєнь компанії *Алмаз-Антей*, завдяки якому вона посіла перше місце серед російських компаній з найбільшими обсягами продажу у 2005р., відбувся частково за рахунок внутрішніх продажів на суму майже \$530 млн. та експорту ракетних систем до Китаю та В'єтнаму¹⁶. Ця компанія, що розробляє і виготовляє системи протиповітряної оборони (ППО), була створена у 2002р. в рамках реалізації стратегії реструктуризації російського оборонно-промислового комплексу, спрямованої на формування крупних інтегрованих структур у провідних секторах промисловості¹⁷. В жовтні 2005р.

¹² Kington, T., 'Finmeccanica shifts 520M euros to A&D', *Defense News*, 3 Apr. 2006.

¹³ *Корпорация ТРВ (Тактическое ракетное вооружение)* відома також під англійською назвою *Tactical Missiles Corporation*.

¹⁴ Стосовно прозорості російської оборонної промисловості див.: Surry, E., *Transparency in the Arms Industry*, SIPRI Policy Paper no.12 (SIPRI: Stockholm, Jan. 2006), URL <<http://www.sipri.org/>>.

¹⁵ СІПРІ робить оцінки обсягів продажу озброєнь більшості російських компаній, спираючись на дані про їх загальні обсяги продажу, певна частка з яких, за даними Аналітичного центру стратегій і технологій (Москва), стосується продажу озброєнь.

¹⁶ Makienko, K., '2005 rating of Russia's largest defence companies', *Moscow Defense Brief*, no.6 (2006); Vasiliev, D., 'Russia's arms trade with foreign states in 2005', *Moscow Defense Brief*, no.5 (2006).

¹⁷ Див., наприклад: Купер Дж. "Розвиток виробництва озброєнь у Росії", *Щорічник СІПРІ 2006* (посилання 2), с.457-474.

компанія отримала право самостійно (тобто, без втручання державної експортної компанії *Рособоронекспорт*) експортувати запасні частини та послуги з технічного обслуговування російської військової техніки, що використовується іноземними споживачами¹⁸. На російські системи ППО існує високий попит: у 2006р. сукупна вартість замовлень компанії *Рособоронекспорт* на ці системи сягала \$3,5 млрд.¹⁹

Зростання обсягів продажу озброєнь двох російських суднобудівних компаній (таблиця 9.3) відбулося переважно за рахунок експорту у 2005р. до Китаю трьох звичайних підводних човнів класу *Kilo* (проект *636М*) компанією *Адмиралтейские верфи* та одного есмінця класу *Современный* (проект *956ЕМ*) компанією *Северная верфь*²⁰. Ще один такий есмінець був побудований компанією *Северная верфь* у 2006р.²¹ Повну картину діяльності компанії *Адмиралтейские верфи* отримати важко, оскільки вона надає дуже мало відкритої інформації (посилаючись на державну таємницю)²². Інформація про компанію *Северная верфь* є більш доступною. Вона, крім випуску експортної продукції, має також крупне внутрішнє замовлення на чотири корвети серії 20380, перший з яких був введений в експлуатацію у 2005р., а два – будуються²³. Наприкінці 2005р. компанія також виграла вітчизняний контракт на будівництво протягом 15 років нового класу фрегатів²⁴. У серпні 2005р. *Северная верфь* об'єдналася з компанією *Балтийский завод* під керівництвом компанії *Объединенная промышленная корпорация*, після того, як *Межпромбанк* став мажоритарним акціонером обох верфей. Ці дві верфі, розташовані в Санкт-Петербурзі, є одними з найбільших і технічно найдосконаліших у всій російській військовій суднобудівній галузі. В перспективі *Роспром* (Федеральне агентство з промисловості), планує сконцентрувати все військове суднобудування у двох державних компаніях: у Центрі підводного та Центрі надводного суднобудування. Проте наступна консолідація російської суднобудівної промисловості, як очікують, буде складною, оскільки окремі верфі перебувають у приватній власності²⁵.

¹⁸ Interfax–AVN, 'Almaz-Antei granted right to conduct foreign economic activity', Moscow, 5 Oct. 2005. Systems manufactured by Almaz-Antei are in service with c.50 armed forces abroad. Interfax–AVN, 'Almaz-Antei consortium's air defense system exports to total \$5-6 billion in near future', Moscow, 9 Dec. 2005.

¹⁹ Abdullaev, N., 'Orders flood some Russian arms makers', *Defense News*, 24 July 2006. Див. також розділ 10 цього видання.

²⁰ In addition, Krasnoye Sormovo exported 1 and Sevmas 2 Kilo Class submarines to China. Lantratov, K., 'Russia shares state secret with UN', *Kommersant*, 20 June 2006, URL <<http://www.kommersant.com/p683546/>>.

²¹ Novichkov, N., 'China accepts final Sovremenny', *Jane's Defence Weekly*, 11 Oct. 2006, p.16; Abdullaev, N., 'Russia sends 4th destroyer to China', *Defense News*, 9 Oct. 2006. Див. також розділ 10 цього видання.

²² Pronin, L., 'Russian firms to display upgrades, training gear', *Defense News*, 13 June 2005.

²³ Severnaya Verf, 'The keel-laying of the corvette for Russian Navy took place at JCS Shipbuilding plant "Severnaya Verf"', News item, 10 Nov. 2006, URL <http://www.nordsy.spb.ru/sv2/news_eng.php?id=46>; 'Russia launches new ship', *Defense News*, 22 May 2006.

²⁴ Scott, R., 'Severnaya Verf secures Russian frigate contract', *Jane's Defence Weekly*, 2 Nov. 2005, p.12.

²⁵ Makienko, K., 'Consolidation and restructuring of the Russian shipbuilding sector during 2005', *Moscow Defense Brief*, no. 5 (2006).

Таблиця 9.3. Компанії з Переліку СППРІ 100, які мали найбільший приріст обсягів продажу озброєнь у 2005р.

Дані наведені в \$ млн., у поточних цінах за валютним курсом. Курсивом наведені відсотки.

Місце 2005	Компанія	Країна	Сектор ^a	Продаж озброєнь (\$ млн.)		Зміни у 2004-2005рр.	
				2004	2005	\$ млн.	%
<i>Компанії з найбільшим абсолютним зростанням обсягів продажу озброєнь (понад \$1 млрд.)</i>							
4	BAE Systems	Велика Британія	А ЛА Ел Ра ВТЗ СЗ/Б Ко	19 840	23 230	3 390	17
9	L-3 Communications	США	Ел	5 970	8 970	3 000	50
7	Finmeccanica	Італія	А ЛА Ел Ра СЗ/Б	7 130	9 800	2 670	37
5	Raytheon	США	Ел Ра	17 150	19 800	2 650	16
2	Northrop Grumman	США	ЛА Ел Ра Ко	25 970	27 590	1 620	6
6	General Dynamics	США	А Ел ВТЗ Ко	15 150	16 570	1 420	9
<i>Компанії з найбільшим відносним зростанням обсягів продажу озброєнь (понад 30%)</i>							
91	Северная верфь ^b	Росія	Ко	20	440	420	2 100
97	Universal Shipbuilding Corp. ^{b,c}	Японія	Ко	100	360	260	260
40	Armor Holdings	США	Комп. (ВТЗ, ін.)	610	1 190	580	95
98	Корпорация ТРВ	Росія	Ра	220	350	180	95
65	Адмиралтейские верфи ^b	Росія	Ко	340	660	320	94
32	EDS	США	Комп. (ін.)	990	1 570	580	59
41	CACI International	США	Комп. (ін.)	770	1 190	420	55
49	AM General	США	ВТЗ	690	1 050	360	52
9	L-3 Communications	США	Ел	5 970	8 970	3 000	50
27	Textron	США	ЛА Ел Дв ВТЗ	1 300	1 800	500	39
47	Oshkosh Truck	США	ВТЗ	770	1 060	290	38
7	Finmeccanica	Італія	А ЛА Ел Ра СЗ/Б	7 130	9 800	2 670	37
31	Алмаз-Антей	Росія	Ра	1 190	1 590	400	34
39	Thyssen Krupp ^b	Німеччина	Ко	930	1 240	310	33
86	United Industrial	США	ЛА	360	480	120	33
16	ITT Industries	США	Ел	2 410	3 190	780	32
21	Dassault Aviation	Франція	ЛА	1 670	2 210	540	32
30	DRS Technologies	США	Ел	1 280	1 680	400	31
48	Samsung ^d	Південна Корея	А ВТЗ СЗ/Б	800	1 050	250	31

^a А – артилерія; ВТЗ – військові транспортні засоби; Дв – двигуни; Ел – електроніка; Ко – кораблі; ЛА – літальні апарати; Ра – ракети; СЗ/Б – стрілецька зброя/боєприпаси, ін. – інше, Комп. (...) – комплектуючі, послуги або будь-які компоненти видів озброєнь (секторів), наведених у дужках.

^b Суднобудівні компанії часто здійснюють продаж великогабаритних виробів, які неточно відбивають поточну діяльність компанії.

^c Показники продажу озброєнь японських компаній стосуються нових військових контрактів МО Японії, а не реальних продажів протягом року.

^d Показники продажу озброєнь компанії Samsung є неточними. Показник, наведений СППРІ, є сумою приблизної оцінки обсягу продажу озброєнь Samsung Techwin і 50% обсягу продажу озброєнь за 2004р. компанії Samsung Thales.

Джерело: додаток 9А.

У цілому у 2005р. російські суднобудівні компанії продемонстрували помітне зростання як загальних обсягів продажу, так і обсягів продажу озброєнь, внаслідок чого вперше, з часу появи у 2001р. доступних систематичних даних про російську оборонну промисловість, вони перетворилися на її провідний сектор. Хоч експортна залежність російської оборонної промисловості є відносно високою²⁶, але у 2005р. частка експорту в загальних обсягах продажу, через збільшення закупок на внутрішньому ринку²⁷, зменшилася до 62%, порівняно з 68% у 2004р. У 2007р. на російську оборонну промисловість, вірогідно, вплине рішення, прийняте в січні 2007р., стосовно відновлення монополії російської державної експортної корпорації *Рособоронекспорт* на експорт готових систем озброєнь²⁸.

Зростання обсягів продажу озброєнь компанії *Корпорація ТРВ* відбулося внаслідок реалізації Урядом протягом 2002-2006брр. програми реформування та розвитку російської оборонної промисловості. *ТРВ* була створена у 2002р. шляхом об'єднання шести компаній з виробництва тактичних ракет в одне об'єднання, яке згодом мало інтегруватися в більш крупні структури. У 2004р. був підписаний Указ Президента РФ про подальший розвиток *ТРВ*, після чого до неї приєднали ще вісім компаній-виробників озброєнь²⁹.

Хоча на чотирьох згаданих російських компаніях у 2005р. відбулося значне зростання обсягів продажу озброєнь, загальна оцінка свідчить про те, що через брак ресурсів і структурні проблеми подальше скорочення російської оборонної промисловості є неминучим³⁰.

Компанії-виробники інформаційних технологій

Зростання обсягів продажу озброєнь кількох компаній у 2005р. були наслідком збільшення продажу ІТ-товарів і послуг (розробка мереж сучасного зв'язку, інтеграція технологічних систем, аналітичні послуги). До компаній, які у 2005р. збільшили обсяги продажу в цій галузі, належать *EDS*, *CACI International*, *L-3 Communications*, *ITT Industries* і *DRS Technologies* (таблиця 9.3).

EDS є типовим прикладом компанії, що спеціалізується переважно на виробництві цивільних ІТ, без яких важко уявити сучасні війни та збройні сили. *EDS* надає ІТ-послуги багатьом клієнтам, а питома вага продажу озброєнь, переважно підприємством *Defence Industry Solutions*, становила лише 8% її сукупного

²⁶ Makienko, K., 'Evolution of Russia's defense industry in 2005', *Moscow Defense Brief*, no.5 (2006). Див. також: Cooper (посилання 17).

²⁷ Lantratov, K. and Safronov, I., 'Shipbuilding overtakes aviation', *Kommersant*, 13 June 2006, URL <<http://kommersant.com/page.asp?id=681459>>.

²⁸ Указ Президента Российской Федерации "О некоторых вопросах военно-технического сотрудничества Российской Федерации с иностранными государствами" №54 от 18 января 2007г. Текст Указу див.: URL <<http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=037563>>. Див. також розділ 10 цього видання.

²⁹ "История ОАО "Корпорация "Тактическое ракетное вооружение", URL <<http://www.ktrv.ru/about/history/>>.

³⁰ Cooper (посилання 17).

доходу за 2005р. Подібно до багатьох інших компаній, що спеціалізуються на ІТ, EDS позиціонує себе як постачальника мережецентричних засобів і намагається зацікавити уряди можливістю передати їй модернізацію цілого ряду функцій із забезпечення військ³¹. У 2000р. компанія підписала контракт вартістю \$7 млрд. на створення найбільшої у світі мережі внутрішнього зв'язку для ВМФ США. Попри критику виконання компанією цього проекту, у 2006р. контракт був подовжений на три роки, а його вартість збільшилася на \$3 млрд., внаслідок чого він став найкрупнішим військовим замовленням за всю історію компанії³². Незважаючи на заперечення, в березні 2005р. МО Великої Британії надало EDS (як лідеру консорціуму) замовлення вартістю £2,3 млрд. (\$4 млрд.) на 10 років із завданням об'єднати оборонні інформаційні мережі в рамках проекту “Оборонна інформаційна інфраструктура (перспективна)” (*Defence Information Infrastructure (Future)*)³³. Значне зростання обсягів продажу озброєнь компанії у 2005р. пояснюються, зокрема, доходами від реалізації цього проекту³⁴. Крім того, використовуючи зв'язки, напрацьовані під час виконання для урядів великої кількості робіт неопорного характеру, EDS через свою британську дочірню компанію шукає подібні військові замовлення в Західній Європі³⁵.

Зростання у 2005р. обсягів продажу озброєнь компанії *CACI International*, яка надає МО США рішення та послуги в галузі ІТ, є наслідком здійснених нею поглинань³⁶. Протягом 2004р. *CACI International* придбала чотири компанії, у т.ч. *American Management Systems' Defence and Intelligence Group*³⁷. Частка

³¹ Згідно з політикою EDS, компанія прагне вигідно скористатися фінансовим тиском на уряди, роблячи для їх збройних сил “більше за менші кошти”: “Оборонні відомства всього світу бажають збільшити військовий потенціал з меншими витратами. EDS ... може допомогти їм управляти та користуватися інформацією для виконання військових завдань за менші кошти”. Див.: EDS, ‘Defense’, EDS website, URL <<http://www.eds.com/industries/defense/>>. Про загальну тенденцію до аутсорсингу військових послуг і функцій через замовлення приватному сектору див.: Шьон Е., Вайдахер Р. “Виробництво озброєнь”, *Щорічник СІПІ 2002: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2003, с.378-382.

³² Див., наприклад: Onley, D., ‘Hanlon on NMCI: “EDS was not prepared”’, *Government Computer News*, 22 June 2004; Webb, C.L., ‘Navy-Marine Corps intranet project takes fresh flak’, *Washington Post*, 24 June 2004. Про подовження контракту див.: EDS, ‘EDS signs NMCI contract extension to 2010’, News release, Plano, Tex., 24 Mar. 2006, URL <<http://www.eds.com/news/releases/2905/>>.

³³ EDS, ‘EDS-Led consortium signs contract with UK Ministry of Defence for Defence Information Infrastructure project: approximately \$4 billion contract is largest win since 2002’, News release, Plano, Tex., 22 Mar. 2005, URL <<http://www.eds.com/news/releases/2282/>>.

³⁴ EDS, *2005 Annual Report* (EDS: Plano, Tex., 2006), URL <<http://www.eds.com/investor/annual/2005/>>, p.AR-11.

³⁵ Felstead, P., ‘EDS looks to strengthen its presence in European defence markets’, *Jane's Defence Weekly*, 14 Sep. 2005.

³⁶ У 2003-2005рр. *CACI* на замовлення американської армії допитувала полонених в Іраку. Після того, як один з її працівників виявився причетним до скандалу в тюрмі Абу-Грейб, компанія вирішила відмовитися від ведення допитів після завершення контракту у вересні 2005р. McCarthy, E., ‘CACI plans to drop interrogation work; firm was entangled in Abu Ghraib’, *Washington Post*, 15 Sep. 2005, p.D04.

³⁷ Див.: Суррі І. “Таблиця поглинань у 2005р.”, *Щорічник СІПІ 2006* (посилання 2), с.454-456.

її річних надходжень від контрактів з МО США відчутно зростає – з 67% у 2004ф.р. до 73% у 2005ф.р.³⁸

Зростання обсягів продажу озброєнь компанії *L-3 Communications* також було наслідком насамперед тривалого процесу придбання³⁹, але, за оцінками самої компанії, воно відбулось і за рахунок внутрішніх резервів⁴⁰. Останніми роками *L-3* демонструє чітку стратегію придбання невеликих і середніх компаній, що спеціалізуються на високотехнологічній продукції і послугах для МО США та інших, переважно розвідувальних, державних відомств. У 2005р. *L-3* придбала за \$2,65 млрд. компанію *Titan Corporation*⁴¹. *L-3* є однією з кількох компаній оборонної промисловості, що прагнуть застосовувати свій досвід на зростаючому ринку засобів і послуг у сфері внутрішньої безпеки (див. підрозділ III цього розділу)⁴².

Компанії *ITT Industries* і *DRS Technologies* надають послуги МО США в галузях військової електроніки, зв'язку та технічного обслуговування. Нещодавно вони здійснили поглинання, які розширили спектр їх оборонної діяльності⁴³. Ринковою спеціалізацією цих компаній є ніша товарів подвійного використання, де їх продукція і послуги останнім часом користуються високим попитом⁴⁴. Наприклад, *ITT* виготовляє супутникове обладнання для глобальних навігаційних систем (*global positioning system, GPS*), яке купують як військові, так і комерційні споживачі⁴⁵. Подібні компанії з виготовлення продукції

³⁸ SACI International, 'Form 10-K annual report under Section 13 or 15(d) of the Securities Exchange Act of 1934 for the fiscal year ended June 30, 2005', Arlington, Va., 13 Sep. 2005, URL <<http://www.sec.gov/edgar.shtml>>.

³⁹ Див., наприклад, додаток 9Б цього видання; Суррі (посилання 37); Суррі І. "Таблиця поглинань у 2004р.", *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.385-387.

⁴⁰ Ratnam, G., 'Frank Lanza, Chairman, Chief Executive, L-3 Communications', *Defense News*, 16 Jan. 2006.

⁴¹ L-3 Communications, 'L-3 announces agreement to acquire the Titan Corporation', Press release, New York, N.Y., 3 June 2005, URL <<http://www.l-3com.com/news-events/pressrelease.aspx>>.

⁴² Murphy, J., 'L-3 outlines avenues for growth', *Jane's Defence Industry*, June 2006, p.12; L-3 Communications, 'L-3 Communications acquires two leaders in threat detection for military and homeland security applications', Press release, New York, N.Y., 21 Mar. 2006, URL <<http://www.l-3com.com/news-events/pressreleases.aspx>>.

⁴³ У 2004р. *ITT Industries* придбала підрозділ з виробництва систем дистанційного зондування компанії *Eastman Kodak* за \$725 млн. Див.: *ITT Industries*, 'ITT Industries to acquire Kodak's Remote Sensing Systems (RSS)', Press release, White Plains, N.Y., 9 Feb. 2004. У січні 2006р. *DRS Technologies* завершила придбання *Engineered Support Systems* за \$1,97 млрд. Див.: *DRS Technologies*, 'DRS Technologies completes acquisition of Engineered Support Systems', Press release, Parsippany, N.J., 31 Jan. 2006, URL <<http://www.drs.com/press/archivist.cfm>>.

⁴⁴ *DRS Technologies* зосереджує виробництво в "кількох ключових, особливо важливих для МО США галузях: збір розвідувальної інформації, спостереження, військова розвідка, управління енергоживленням, перспективні засоби зв'язку та мережеві системи". Див.: *DRS Technologies*, 'Form 10-k annual report pursuant to Section 13 or 15(d) of the Securities Exchange Act of 1934 for the fiscal year ended March 31, 2006', Parsippany, N.J., 12 June 2006, URL <<http://www.sec.gov/edgar.shtml>>.

⁴⁵ Ratnam, G., 'Diverse ITT holds onto defense', *Defense News*, 17 May 2005. Приблизно 44% продажів, здійснених підрозділом військової електроніки та послуг компанії *ITT*, припадають на контракти з надання військовою та іншим урядовим агентствам технічних послуг і підтримки. Див.: *ITT*, 'Business & products: Defense Electronics & Services', *ITT website*, URL <<http://www.itt.com/business/prof-defn.asp>>.

і надання ІТ послуг часто виконують роботи, які не завжди можна віднести до військової сфери, але зрозуміло, що без участі цих компаній збройні сили не здатні функціонувати або обслуговувати свої надзвичайно складні системи.

Збільшення продажу військової продукції ІТ-компаніями є продовженням тенденції до змін, притаманної оборонній промисловості⁴⁶. Таке збільшення відбувається внаслідок як входження в оборонну галузь компаній нового типу – про що свідчать наведені вище приклади, так і придбання ІТ-компаній крупними виробниками озброєнь, – як видно з деяких поглинань, що відбулися у 2006р. (див. додаток 9Б).

III. Сполучені Штати

У 2006р. у США доцільність витрачання великих коштів на мережецентричні засоби бойових дій дедалі частіше піддавалася критиці, а прихильники низькотехнологічних бойових дій домоглися певного успіху. Це було зумовлене двома головними причинами: скептицизмом стосовно спроможності забезпечити досягнення поставлених цілей раніше задекларованою політикою трансформації⁴⁷; складними бюджетними обставинами, що виникли, зокрема, через пріоритетність ремонту та заміни військової техніки, яка використовується в бойових діях в Афганістані та Іраку⁴⁸. Певні аргументи на підтримку “традиціоналістів” надав Чотирирічний оборонний огляд, стверджуючи, що перемога у війні залежить не лише від високотехнологічних систем, але й від військових людських ресурсів. У листопаді 2006р. Д.Рамсфельд (*Donald Rumsfeld*), якого вважали одним з головних прихильників ідеї трансформації, залишив посаду міністра оборони. Однак перші заяви його наступника, Р.Гейтса (*Robert Gates*), засвідчили, що значних змін у проекті трансформації збройних сил не очікується⁴⁹.

У цьому підрозділі наводиться огляд процесів злиття та поглинань в оборонній промисловості США, впливу антитерористичної політики США на виробництво озброєнь і розвитку оборонно-промислової політики США.

⁴⁶ Дунн, Суррі (посилання 2), с.438-442.

⁴⁷ За словами Л.Томпсона (*Loren Thompson*), директора Відділу оборонних досліджень Лексингтонського Інституту, “[Чотирирічний оборонний огляд] не зміг надати законного статусу концепції трансформації, яку [міністр оборони Д.]Рамсфельд і його радники підтримували протягом останніх чотирьох років... Це стало наслідком, зокрема, як політичного опору, так і їх власної некомпетентності”. Див.: Bruno, M., ‘Experts: 2005 QDR fails to deliver transformation’, *Aviation Week*, 19 Dec. 2005. Another analyst, Richard Aboulafia of the Teal Group, argued that: ‘Transformation is basically dead [for] Three reasons: strategic irrelevance, marketing overhype and budgetary impossibility’. Rigby, B., ‘US military “transformation” is dead: analysts’, *Defense News*, 7 Dec. 2006. Див. також розділ 1 цього видання.

⁴⁸ Див. розділ 8 цього видання.

⁴⁹ US Senate, Armed Services Committee, ‘Advance policy questions for Dr. Robert M. Gates, nominee to be Secretary of Defense’, 5 Dec. 2006, URL <http://armed-services.senate.gov/testimony.cfm?wit_id=5850&id=2446>.

Злиття та поглинання

Після періоду інтенсивної консолідації оборонної промисловості США (1993-1998рр.), динаміка та фінансові параметри процесів злиття та поглинання стали менш вражаючими. Зокрема, зменшилася кількість великомасштабних об'єднань. Хоча ніщо не свідчить про зменшення кількості операцій злиття та поглинання, є очевидним поступове зниження усередненого показника їх вартості. Консолідація продовжується переважно на рівні субпідрядників, особливо, в галузях ІТ і військових послуг.

З огляду на великі прибутки та надзвичайно високий рівень грошових накопичень, що спостерігалися протягом кількох років, окремі аналітики прогнозували збільшення у 2006р. кількості великомасштабних поглинань⁵⁰. Проте, у 2006р. відбулося лише одне поглинання вартістю понад \$1 млрд., порівняно з трьома – у 2005р.⁵¹ Це було придбання компанією *Boeing* за \$1,7 млрд. компанії *Aviall*, одного з найкрупніших в аерокосмічній промисловості постачальника новітніх авіаційних запасних частин і послуг⁵².

У цьому ж 2006р., компанія *Halliburton* розпочала процес виведення активів з дочірньої компанії *KBR* (шляхом поетапного первинного публічного розміщення (*Initial public offering, IPO*) 17% її акцій) та оголосила намір продати до квітня 2007р. решту акцій цієї компанії⁵³. *KBR* піддавалася критиці з боку Конгресу США, організацій захисту прав споживачів та інших, особливо, за свою роботу в Іраку⁵⁴. *IPO* було проведене попри застереження про його вплив на національну безпеку Великої Британії, пов'язаний з мажоритарною участю *KBR* у капіталі Девенпортської військово-морської верфі⁵⁵.

Поглинання компаній у США протягом 2006р. стосувалися переважно фірм, продукція яких, на думку покупців, у найближчій перспективі користуватиметься великим попитом, особливо продукція і послуги ІТ та інші види послуг збройним силам (див. додаток 9Б). Окремі невеликі компанії, що перебувають зараз у процесі поглинання, мають високий ступінь спеціалізації і працюють у вузьких ринкових нішах. Зокрема, з огляду на намагання урядів знизити військові витрати шляхом подовження термінів експлуатації наявної військової

⁵⁰ Wayne, L., 'Cash puts U.S. military contractors in bind', *International Herald Tribune*, 13 May 2005; Ratnam, G., 'Industry's full pockets: surplus cash, tight U.S. budgets may mean wave of acquisitions', *Defense News*, 16 May 2005; Koch, A., 'Acquisition and mergers market looks to remain hot in 2006', *Jane's Defence Weekly*, 4 Jan. 2006, p.19.

⁵¹ Див. додаток 9Б цього видання; а також: Суррі (посилання 37).

⁵² Boeing, 'Boeing to acquire Aviall to enhance its growing services business', Press release, Chicago, Ill., 1 May 2006, URL <<http://www.boeing.com/news/releases/>>.

⁵³ Halliburton, 'KBR announces pricing of its initial public offering', Press release, Houston, Tex., 15 Nov. 2006, URL <<http://www.halliburton.com/news/>>; Witte, G., 'KBR shares up 22% on 1st day of trading', *Washington Post*, 17 Nov. 2006, p.D03; Merle, R., 'Minority stake in KBR will be sold', *Washington Post*, 28 Jan. 2006, p.D01.

⁵⁴ Про причини цієї критики див. статтю компанії на сайті *Windfalls of War*: URL <<http://www.publicintegrity.org/wow/bio.aspx?act=pro&ddlc=31>>; а також на сайті *Halliburton Watch*: URL <<http://www.halliburtonwatch.org/>>.

⁵⁵ Boxell, J., 'UK demands Halliburton drop KBR float', *Financial Times*, 14 Nov. 2006.

техніки, спостерігається тенденція придбання компаній, що виконують поточний ремонт і модернізацію наявної техніки. Поглинання дрібних компаній здійснюється також з метою входження на дедалі більш великий ринок засобів внутрішньої безпеки. У 2006р. *L-3 Communications* і *SAIC* придбали по чотири невеликі американські компанії, а *Lockheed Martin* – п'ять. Компанії *Raytheon*, *General Dynamics*, *EDO* і *CACI International* здійснили по два такі придбання. Вартість цих операцій не завжди оприлюднюється компаніями-учасницями, але жодне з придбань не було крупним.

Двома характерними для зазначеної тенденції прикладами були: придбання *L-3 Communications* компанії *Nova Engineering* з виробництва систем зв'язку для мережецентричних засобів ведення бойових дій, яка працює над кількома великими програмами МО США, зокрема, Об'єднаною тактичною системою радіозв'язку (*Joint Tactical Radio System*)⁵⁶; придбання *Raytheon* компанії *Houston Associates* з розробки “мереж з вирішення критично важливих завдань і прикладних програм для мережецентричної інфраструктури командування та управління військами” (*‘mission-critical networks and network-centric command and control infrastructure applications’*)⁵⁷.

За одним з повідомлень, протягом 2001-2005рр. кількість щорічних поглинань компаній, що спеціалізуються на проектуванні систем і їх технічній підтримці, зросла більш ніж удвічі (з 47 до 98, відповідно), а частка продажу послуг у доходах 100 компаній, що мають найкрупніші за вартістю контракти з МО США, зросла з 30% у 2000р. до 34% у 2005р.⁵⁸

Доходи в оборонній та аерокосмічній промисловості США є високими й надалі зростають. Протягом 1996-2004рр. зростання операційних доходів у цих галузях у п'ять разів перевищувало індекс *Standard & Poor's 500* найкращих компаній⁵⁹. За показником “віддача від інвестицій” прибутковість крупних компаній оборонної та авіакосмічної промисловості протягом 2002-2004рр. була вищою, ніж в однотипних компаніях не оборонних галузей. Сумарний чистий прибуток п'яти найкрупніших компаній-виробників озброєнь США з Переліку СІПРІ 100 за 2005р. зріс на 39% – з \$5,9 млрд. у 2004р. до \$8,1 млрд. у 2005р.⁶⁰ Від воєн в Афганістані та Іраку виграли не лише ці компанії, але й керівний склад (*chief executive officers, CEO*) крупних оборонних підрядників. У дослідженні

⁵⁶ Butterfield, E., ‘L-3 gets net-centric with Nova Engineering buy’, *Washington Technology*, 14 Aug. 2006, URL <http://www.washingtontechnology.com/news/1_1/29122-1.html>.

⁵⁷ Raytheon, ‘Raytheon acquires Houston Associates, Inc.’, News release, McKinney, Tex., 24 Jan. 2006, URL <<http://www.raytheon.com/newsroom/>>.

⁵⁸ Ratnam, G., ‘For DOD, merger decisions get tougher’, *Defense News*, 9 Oct. 2006.

⁵⁹ US Department of Defense (DOD), Office of Under Secretary of Defense Acquisition, Technology & Logistics Industrial Policy, *Annual Industrial Capabilities Report to Congress* (DOD: Washington, DC, Feb. 2006), URL <http://www.acq.osd.mil/ip/ip_products.html>, p.5. *Standard & Poor's (S&P) 500* є переліком 500 крупних, офіційно зареєстрованих на біржі компаній США. Індекс *S&P 500* обчислюється на підставі величини капіталізації компаній і використовується як індикатор цін на акції американських компаній.

⁶⁰ Цими компаніями є *Lockheed Martin*, *General Dynamics*, *Northrop Grumman*, *Raytheon* і *Boeing*. Під доходами маються на увазі надходження після сплати податків, як показано в їх річних звітах.

за 2006р. оцінювалася заробітна плата *CEO* всіх зареєстрованих на біржі компаній США серед 100 найкрупніших оборонних підрядників, що отримали на поставках озброєнь принаймні 10% своїх прибутків. Виявилось, що сумарний обсяг заробітних плат 34 найбільш високооплачуваних *CEO* сягнув, починаючи з вересня 2001р., майже \$1 млрд.⁶¹

Вплив антитерористичної політики США на виробництво засобів оборони та безпеки

Можна вирізнити два напрями, в межах яких після вересня 2001р. антитерористична політика США впливала на оборонну промисловість країни: безпосередньо – через збільшення витрат МО США на військову техніку та підтримку військових операцій в Афганістані та Іраку, та опосередковано – через збільшення експорту озброєнь. Відбувався також вплив на не оборонні галузі – через витрати МО та інших урядових відомств на служби безпеки та відбудову в Афганістані та Іраку. Не враховуючи закордонні військові операції, антитерористична політика викликала також сплеск попиту на товари та послуги для потреб внутрішньої безпеки США.

Вплив на оборонну промисловість

Оборонна промисловість США отримала значний зиск від збільшення витрат на придбання озброєнь, у т.ч. на дослідження, розробку, випробування та оцінку (*research, development, test and evaluation, RDT&E*). Внаслідок масштабного фінансування військових операцій в Афганістані та Іраку⁶², витрати США на придбання озброєнь зросли в реальних цінах з \$62 млрд. у 2001ф.р. до \$91 млрд. у 2006ф.р., а витрати на *RDT&E* – з \$46 млрд. у 2001ф.р. до \$72 млрд. у 2006ф.р. (в постійних цінах 2007ф.р.)⁶³. Такі темпи зростання були б неможливими без спеціальних асигнувань на цілі “глобальної війни з тероризмом”. Однак, дізнатися подробиці про використання цих коштів нелегко. За наявності інформації про окремі контракти, надані МО приватним фірмам, для отримання цілісної картини треба докласти певних зусиль до пошуку та обробки необхідної інформації⁶⁴. Іншою причиною труднощів оцінки впливу

⁶¹ Anderson, S. et al., *Executive Excess: Defense and Oil Executives Cash in on Conflict*, 13th Annual CEO Compensation Survey (Institute for Policy Studies and United for a Fair Economy: Washington, DC, Aug. 2006), URL <<http://www.faireconomy.org/>>.

⁶² Див. розділ 8 цього видання.

⁶³ US Department of Defense (DOD), Office of the Under Secretary of Defense (Comptroller), *National Defense Budget Estimates for FY 2007* (DOD: Washington, DC, Mar. 2006), table 6.11, p.133, URL <<http://www.defenselink.mil/comptroller/defbudget/fy2007/>>.

⁶⁴ Повний перелік компаній, що отримали контракти МО США на роботи в Іраку, був складений Центром громадських чеснот (*Center for Public Integrity*) за період із січня 2002р. по червень 2004р. Див. сайт *Windfalls of War*: URL <<http://www.publicintegrity.org/wow/>>. Перелік компаній, що отримали більшу частину цих контрактів, див.: Шьон Е., Суррі Р. “Виробництво озброєнь”, *Щорічник СІПІ 2005* (посилання 39), с.363.

“глобальної війни з тероризмом” на оборонну промисловість є те, що замовлення на заміну техніки, яка застосовувалася під час воєнних дій, часто були складовими більш крупних контрактів.

Війна в Іраку вплинула на продаж озброєнь кількома компаніями з Переліку СІПРІ 100. Принаймні три компанії з великим зростанням обсягів продажу за 2005р. (див. таблицю 9.3) отримали за рахунок цієї війни значні прибутки: *AM General*, *Armor Holdings* і *Oshkosh Truck*. Ці компанії постачають військово-транспортні засоби, здійснюють їх модернізацію і ремонт. У середині 2003р. МО США розпочало крупну програму з оснащення додатковим бронезахистом легких автомашин і вантажівок в Іраку⁶⁵. Компанія *AM General* є єдиним постачальником багатоцільових автомашин високої прохідності *M-1151* і *M-1152* (*High Mobility Multi-purpose Wheeled Vehicles, HMMWV* або *Humvees*), які масово використовувалися в Іраку, та має поточні контракти на поставку цих автомобілів загальною вартістю \$191,9 млн.⁶⁶ *Armor Holdings* спеціалізується на обладнанні бронезахистом цілого ряду типів військових автомашин, насамперед *HMMWV*, і у 2005р. здійснила поставку 6 684 цих машин силами США за кордоном та іракським силам (на додаток до 3 945 машин, поставлених у 2004р.⁶⁷). *Oshkosh Truck* отримала кілька контрактів, пов’язаних з війною в Іраку, в т.ч. на вантажівки високої прохідності для тилового забезпечення військ в Іраку, зокрема, середній евакуаційний тягач тактичної ланки (*Medium Tactical Vehicle Replacement, MTRV*). Однак, головним джерелом зростання обсягів продажу озброєнь *Oshkosh* є надання нею логістичних послуг, зокрема, з матеріально-технічного забезпечення, з розгортання в Іраку та Кувейті пунктів обслуговування⁶⁸. В окремих випадках таке зростання обсягів продажу має, схоже, тимчасовий характер, оскільки пов’язане з оновленням парку автомашин.

Війни в Афганістані та Іраку посилили тенденцію, що виникла задовго до їх початку, а саме – передачу до приватного сектору традиційних військових функцій, зокрема, з утримання, обслуговування та ремонту військової техніки. Отже, крім впливу на традиційну оборонну промисловість, ці війни спричинили також потік контрактів для компаній в інших секторах, насамперед з надання послуг у сфері безпеки. Проте, прибутки отримують не всі компанії. Витрати на воєнні операції за кордоном вимагають скорочення бюджетних витрат на закупівлі в інших сферах, тому окремі компанії можуть нести збитки через зміщення акцентів у витратах від довгострокових програм до більш нагальних потреб забезпечення боєздатності військ⁶⁹.

⁶⁵ Goure, D., ‘Rolling thunder’, *Armed Forces Journal*, May 2005, pp.24-27.

⁶⁶ ‘\$191.9M more to AM General for M1151 & M1152 Humvee Jeeps’, *Defense Industry Daily*, 23 Mar. 2006, URL <<http://www.defenseindustrydaily.com/2006/03/23/>>.

⁶⁷ *Armor Holdings, 05 Annual Report: Protecting the Future* (Armor Holdings: Jacksonville, Fla., n.d.), p.10. Див. також: Ratnam, G., ‘War in Iraq keeps armor firm busy’, *Defense News*, 22 Nov. 2004.

⁶⁸ Much, M., ‘War in Iraq keeps truck manufacturer busy’, *Investor’s Business Daily*, 2 May 2005.

⁶⁹ ‘Collateral damage’, *The Economist*, 24 Aug. 2006.

Ще більшу вигоду від антитерористичної політики Уряду США оборонна промисловість отримала завдяки експорту озброєнь⁷⁰. Найбільш показовим прикладом є контракт на продаж Пакистану бойових літаків *F-16* на суму \$5,1 млрд., укладений у вересні 2006р. Необхідність цього контракту Адміністрація США виправдовувала потребами “глобальної війни з тероризмом”⁷¹.

Опосередковано на експорт озброєнь впливає посилення привабливості на світовому ринку систем озброєнь, ефективність яких продемонстрована у війнах. Війна є експозицією озброєнь для потенційних покупців – цей факт відкрито визнається як промисловістю, так і урядами⁷².

Вплив на виробництво засобів забезпечення внутрішньої безпеки

Антитерористична політика США стосується і внутрішньої (національної) безпеки, зокрема, охорони кордонів і транспортної безпеки. В січні 2003р. було створене Міністерство внутрішньої безпеки США (МВБ, *Department of Homeland Security, DHS*) шляхом об’єднання 22 відповідних агентств. Згідно з повідомленням журналу *Forbes*, у 2006ф.р. бюджет МВБ складав \$40,3 млрд., що є значним зростанням, порівняно з \$28,2 млрд. бюджетних коштів для 22 окремих агентств у 2003ф.р.⁷³ З часу створення МВБ обсяги його закупівель значно зросли. Як повідомляє *Forbes*, кількість компаній-підприємців МВБ зросла з 3 512 у 2003р. до 33 890 у 2005р. Починаючи з вересня 2001р., загальна вартість контрактів, укладених МВБ (до 2003р. – 22 агентствами, з яких пізніше утворилося МВБ) з приватними підприємцями склала принаймні \$130 млрд., а половина суми надійшла до 10 найкрупніших компаній-виробників засобів забезпечення внутрішньої безпеки⁷⁴.

У таблиці 9.4 наведені дані про 10 компаній, що протягом 2001-2006рр. отримали найбільші доходи від контрактів у сфері внутрішньої безпеки США. Сім із них безпосередньо або як власники компаній належать до Переліку СППРІ 100. Хоча зміни в галузях промисловості, що забезпечують сфери оборони та внутрішньої безпеки, можуть відрізнятися, часткове перехрещення крупних компаній в цих двох галузях, а також тенденція отримання контрактів у сфері внутрішньої безпеки компаніями, що починали працювати в оборонній промисловості, розмивають межу між цими двома галузями⁷⁵.

⁷⁰ Myerscough, R. and Stohl, R., ‘Update: U.S. post-Sept. 11 arms trade policy’, Center for Defense Information, Washington, DC, 3 Jan. 2007, URL <<http://www.cdi.org/program/index.cfm?programid=73>>.

⁷¹ Myerscough, R., ‘Update: United States and Pakistan break F-16 stalemate, finalizing \$5 billion sale’, Center for Defense Information, Washington, DC, 4 Oct. 2006, URL <<http://www.cdi.org/program/issue/index.cfm?ProgramID=73&issueid=84>>. Див. також розділ 10 цього видання.

⁷² International Relations and Security Network, ‘War is good for arms business’, Center for Security Studies, Zurich, 2 Apr. 2003, URL <<http://www.isn.ethz.ch/news/sw/details.cfm?ID=6229>>.

⁷³ Monahan, R. and Beaumont, E. H., ‘Big time security’, *Forbes*, 3 Aug. 2006, URL <http://www.forbes.com/home/business/2006/08/02/homeland-security-contracts-cx_rm_0803homeland.html>.

⁷⁴ Monahan and Beaumont (посилання 73).

⁷⁵ Існує багато інших прикладів цієї тенденції. Наприклад, у 2006р. компанія *Boeing* отримала від МВБ контракт на спорудження загороджувального бар’єру на кордоні США та Мексики. Див.: US Department of Homeland Security, ‘DHS announces SBInet contract award to Boeing’, Press release, Washington, DC, 21 Sep. 2006, URL <http://www.dhs.gov/xnews/releases/pr_1158876536376.shtm>.

Таблиця 9.4. 10 компаній-отримувачів найкрупніших контрактів від Уряду США на виробництво засобів забезпечення внутрішньої безпеки у 2001-2006рр.

Компанія (компанія-засновник)	Контракти МВБ у 2001-2006рр. (\$ млрд.)	Предмет контракту МВБ
1. InVision Technologies (General Electric)	15,90	Машини з виявлення вибухових пристроїв для потреб УТБ
2. IBM	15,50	Створення електронної бази даних застарілої паперової документації АМПК про торговельні операції США
3. Apptis	9,70	Модернізація інфраструктури ІТ-систем для потреб ВГІ та АМПК
4. L-3 Communications	5,42	Прилади з виявлення вибухових пристроїв в аеропортах для потреб УТБ
5. Apogen Technologies (QinetiQ)	4,29	ІТ-системи для розподілу секретної електронної інформації
6. SAIC	4,06	Інфрачервоні сканери для виявлення небезпечних матеріалів
7. EADS North America	3,60	Вертольоти та технічне обслуговування для потреб Берегової охорони та АМПК
8. Honeywell	2,78	Технологічне забезпечення, зв'язок, системи спостереження; спеціальні захисні тканини
9. Integrated Coast (Lockheed Martin/ Northrop Grumman)	2,26	Модернізація парку літаків Берегової охорони
10. ITS	2,20	Інфраструктура ІТ-систем для потреб АМПК та ВГІ
Усього, 10 компаній	65,71	
Усього, всі контракти	130,00	

АМПК – Агентство митного та прикордонного контролю (*Customs and Border Protection Agency, CBPA*); ВГІ – Відділ з питань громадянства та імміграції (*Office of Citizenship and Immigration Services, OGIS*); УТБ – Управління транспортної безпеки (*Transportation Security Administration, TSA*).

Примітка: маються на увазі контракти, надані за 2001-2002рр. – 22 агентствами, з яких було сформоване МВБ, і з 2003р. (з часу створення) – самим МВБ.

Джерела: Monahan, R. and Beaumont, E. H., 'Big time security', *Forbes*, 3 Aug. 2006, URL <http://www.forbes.com/home/business/2006/08/02/homeland-security-contracts-cx_rm_0803homeland.html>.

Оборонно-промислова політика

Завданнями політики та відповідних заходів МО США в галузях досліджень, розвитку та закупівлі військової техніки є керівництво обороною промисловістю США та вплив на її трансформацію шляхом розподілу ринкового попиту в широкому спектрі промислових сегментів з метою задоволення нових потреб Міністерства. Якщо обсяги та номенклатура контрактів МО на дослідження, розвиток та закупівлю військової техніки зумовлюють зосередження уваги оборонної промисловості на технологічних і програмних досягненнях, то рішення Міністерства про злиття та поглинання в оборонній промисловості формують фінансову та конкурентну структуру галузі. Заходи, що стосуються промислової бази, враховуються в нормативних положеннях МО і стратегіях поглинання, з метою сприяння конкуренції та інноваціям, а в окремих випадках – збереження життєво важливих оборонно-промислових потужностей і технологій. В цьому

підрозділі розглянуті заходи МО у трьох проблемних сферах: його залежність від комерційних ринків ІТ-продукції; консолідація галузі; вплив поглинань іноземними компаніями підприємств, які створюють важливу оборонно-промислову базу США. Автори підрозділу спиралися насамперед на видану МО США у 2006р. “Щорічну доповідь перед Конгресом про промисловий потенціал” (*Annual Industrial Capabilities Report to Congress*), в якій описується ситуація в оборонній промисловості США та заходи, вжиті МО з метою розв’язання проблем технологічного та промислового потенціалу⁷⁶.

Політика на комерційних ринках

Однією з головних проблем МО США є його зростаюча залежність від комерційних ринків, особливо ІТ-продукції, оскільки вплив МО на ці ринки є обмеженим. У доповіді 2006р. відзначаються переваги, які пропонує ІТ-продукція для МО: вона є найбільш сучасною за рівнем технології; часто є якіснішою і значно дешевшою, ніж технології, спеціально придбані для використання МО, оскільки витрати на її розробку амортизуються через ширшу базу комерційного бізнесу; в цій галузі працюють багато конкуруючих постачальників. Тому МО там, де це є можливим, використовує комерційну ІТ-продукцію⁷⁷.

Причина занепокоєння МО полягає в тому, що галузь ІТ є глобальною, отже, для реалізації певних функцій найкращу продукцію можуть запропонувати неамериканські постачальники. На світовому рівні МО має обмежені можливості впливу на напрями ринкових стратегій, наштовхується на небезпеку порушень безперервності поставок і змушене враховувати можливість підробок продукції. Хоча військові витрати США складають майже половину світових⁷⁸, їх витрати на ІТ, за оцінками МО, становлять лише близько 1% обсягу світового ринку ІТ-продукції⁷⁹. Тому методи впливу Уряду США на ринок військової продукції навряд чи матимуть такий самий ефект на ринку комерційної ІТ-продукції.

Крім того, на думку МО, існує перспектива появи більш важливих стратегічних проблем, таких, як можливість втрати інтелектуального потенціалу США, зокрема, в галузі мікроелектроніки, оскільки дослідження, розробки і проектні роботи дедалі більше зосереджуються на іноземних підприємствах з низьковитратним виробництвом продукції. МО планує розробити детальну оцінку потенційного впливу цих питань на чутливі військові аспекти⁸⁰.

Політика у сфері злиття та поглинань

Одним із завдань МО є збереження промислових можливостей США, яким загрожує занепад. Перед тим, як вдатися до будь-якого втручання в діяльність оборонно-промислових підприємств, МО має “переконатися в корисності промислових потужностей для задоволення військових потреб, в унікальності

⁷⁶ US Department of Defense (посилання 59).

⁷⁷ Там само, р.3.

⁷⁸ Див. розділ 8 цього видання.

⁷⁹ US Department of Defense (посилання 59), р.3.

⁸⁰ Там само.

цих потужностей та наявності ризиків для них, у відсутності реальних альтернатив запропонованим заходам, а також в економічній і практичній ефективності цих заходів”⁸¹.

Оборонно-промислова політика США ґрунтується на визнанні ринкової конкуренції найкращим механізмом формування промислового середовища як підґрунтя перспективних військових стратегій. Тому МО втручається в ринкові відносини лише за необхідності підтримання відповідної конкуренції та створення чи збереження промислових і технологічних можливостей, критично важливих для МО. Міністерство визнає необхідність об’єднання компаній для створення промислових можливостей, важливих, з точки зору бойових дій майбутнього, і впевнене, що така гнучкість його дій є важливим чинником, “якщо МО сподівається отримати зиск від революційних технологій завтрашнього дня”⁸². Загалом, МО США не має цілісної стратегії злиття та поглинань, а оцінює кожну запропоновану угоду за її конкретними вигодами в контексті конкретного ринку та його мінливих характеристик.

МО США дедалі більше цікавиться інноваційними можливостями малих фірм і турбується, щоб поглинання не загрожували їх інноваційній цінності та не призводили до наступної консолідації, яка може зашкодити МО. Тому Міністерство прагне створювати інструменти захисту і просування інновацій та, можливо, шукає для цього регуляторну підтримку⁸³.

Втручання МО США у процес злиття та поглинань в оборонній промисловості регулюється кількома правовими актами. Згідно з положеннями Закону 1976р. Харта-Скотта-Родіно про вдосконалення антимонопольної діяльності (*Hart-Scott-Rodino Antitrust Improvement Act*), Міністерству дозволяється (в рамках загальних перевірок антимонопольними органами випадків злиття та поглинання) аналізувати операції вартістю понад \$50 млн. на предмет їх впливу на національну безпеку та оборонно-промислові можливості⁸⁴. У 2005р. МО США перевірило 23 такі операції. З них лише одна – купівля компанією *BAE Systems* фірми *United Defense* (єдина операція з іноземним покупцем з числа розглянутих) – вважалася такою, що потребує судового рішення з метою захисту конкуренції⁸⁵.

У 2006р. МО розглянуло п’ять справ, пов’язаних з угодами про злиття, що загрожували утворенням монополії і розглядалися Федеральною торговельною комісією (*Federal Trade Commission*)⁸⁶. Однією з них був план компаній *Boeing* і *Lockheed Martin* утворити спільне підприємство *United Launch Alliance (ULA)* шляхом об’єднання діяльності із запусків ракет-носіїв *Delta 4 (Boeing)* і *Atlas 5 (Lockheed Martin)* з щорічними доходами \$1 млрд. Хоча ця угода могла створити майже монополію в галузі запусків космічних апаратів, проте, вона підтримувалася МО на тій підставі, що її недоліки компенсувалися

⁸¹ Там само, р.4.

⁸² Там само, р.7.

⁸³ Там само, р.9.

⁸⁴ The 1976 Antitrust Improvements Act, US Public Law 94-435; Закон набув чинності 30 вересня 1976р.

⁸⁵ US Department of Defense (посилання 59), р.10.

⁸⁶ Ratnam (посилання 58).

забезпеченням надійності через збереження двох варіантів запусків військових супутників⁸⁷. Ця угода свідчить, що варіант монополії може бути прийнятним за певних обставин. До інших проблематичних об'єднань у 2006р. належали угоди, що можуть спричинити конфлікти інтересів або створення вертикально інтегрованих фірм, які контролюють монтаж, виробництво та розповсюдження своєї продукції. Особливо проблематичним у цьому сенсі є придбання сервісних компаній, значна кількість яких зараз купуються великими виробниками озброєнь. Одним з таких випадків було придбання *General Dynamics* компанії *Anteon*, виробника ІТ і послуг, яка за дорученням МО здійснювала нагляд за окремими контрактами Міністерства з *General Dynamics*. Угода з придбання була схвалена лише після того, як *Anteon* погодилася продати свій підрозділ програмного менеджменту⁸⁸.

Політика іноземних придбань

Поглинання американських фірм іноземними компаніями чи злиття з ними підлягають розгляду міжвідомчим Комітетом іноземного інвестування США (*Committee on Foreign Investment, CFIUS*), до складу якого належать і представники МО США. Перевірки здійснюються на засадах положень Ексон-Флоріо (*Exon-Florio*) у Зведеному законі 1988р. про торгівлю та конкуренцію, який доповнює розділ 721 Закону 1950р. про оборонне виробництво⁸⁹. Згідно з положеннями Ексон-Флоріо дозволяється призупиняти або блокувати придбання вітчизняних фірм іноземними покупцями, якщо доведена можливість загрози національній безпеці⁹⁰.

МО здійснює оцінку іноземних придбань з метою забезпечення: (а) “надійності поставок Міністерству товарів і послуг”; (б) “мінімізації ризиків несанкціонованої передачі секретної інформації, військових технологій і технологій подвійного призначення”; (в) “узгодження стратегічних інтересів фірми-покупця та МО”. Водночас МО “намагається сприяти об'єднанню оборонно-промислової бази союзників і торгових партнерів США з метою підвищення сумісності коаліційних сил під час бойових дій і скорочення витрат МО на закупівлю військової техніки”. При цьому, розвідувальні служби готують для МО аналіз ризиків стосовно компаній-покупців і відповідних країн, у якому оцінюються: (а) їх відповідність міжнародним та американським законам у галузі експортного контролю та міжнародним режимам контролю над розповсюдженням зброї масового ураження; (б) їх потенційна надійність як постачальників; (в) підтримка ними боротьби з міжнародним тероризмом⁹¹.

⁸⁷ Lockheed Martin, ‘FTC gives clearance to United Launch Alliance’, Press release, Bethesda, Md., 3 Oct. 2006, URL <<http://www.lockheedmartin.com/wms/findPage.do?dsp=fec&ci=17936&rsbci=0>>.

⁸⁸ Merle, R., ‘General Dynamics wins clearance to buy Anteon’, *Washington Post*, 8 June 2006, p.D04.

⁸⁹ The 1950 Defense Production Act, US Public Law 81-774; Закон набув чинності 8 вересня 1950р. З того часу він регулярно переглядався та доповнювався. The 1988 Omnibus Trade and Competitiveness Act, US Public Law 100-418; Закон набув чинності 23 серпня 1988р. Положення Ексон-Флоріо містяться в розділі 5021 Закону 1988р., який доповнив розділ 721 Закону від 1950р.

⁹⁰ US Department of Defense (посилання 59), p.11.

⁹¹ Там само, p.12.

Протягом 2005р. *CFIUS* розглянув 65 угод загальною вартістю \$29,7 млрд., 12% з яких стосувалися американських фірм, які вважалися власниками критично важливих технологій, та 17% – фірм США, які з інших причин вважалися важливими для оборонної промисловості. У 23 випадках претензії МО США стосовно іноземних власності, управління та впливу були усунуті шляхом вжиття заходів з пом'якшення ризиків⁹².

IV. Західна Європа

У Західній Європі збройні сили та оборонна промисловість не отримали таких вигод від збільшення військових витрат, як у США⁹³. Уряди європейських держав зазнають більшого тиску у вирішенні питань зі скорочення витрат, трансформації збройних сил та адаптації оборонної промисловості. Крім того, триваючий розвиток Європейської політики безпеки і оборони (ЄПБО, *European Security and Defence Policy, ESDP*) Європейського Союзу (ЄС) передбачає постійну модифікацію національної політики безпеки і оборони. На національному рівні відбулося зміщення акцентів від територіальної оборони до військових операцій поза межами Європи і трансформації збройних сил з метою їх підготовки до участі в багатонаціональних операціях. Зростання вартості військової техніки (як і самої трансформації) в поєднанні з бюджетними обмеженнями означають, що обсяги закупівлі систем озброєнь будуть зменшуватися. Урядам доведеться приймати рішення – які оборонно-промислові можливості залишати та від яких відмовлятися, а промисловість має пристосовуватися до звуження і змін внутрішнього ринку. За таких обставин багато компаній-виробників озброєнь Західної Європи орієнтуються на іноземні ринки, зокрема США. Водночас, Європейська Комісія наполягає на підвищенні рівня конкуренції в оборонній промисловості та на продажу європейських компаній іноземним покупцям. Уряди і промислові кола країн розробили різноманітні стратегії спільної діяльності шляхом створення відкритого європейського ринку оборонної продукції та інтеграції промисловості. У 2005-2006рр. у цьому контексті була переглянута оборонно-промислова політика Великої Британії.

У цьому підрозділі аналізується ситуація у сфері злиття та поглинань у західноєвропейській оборонній промисловості у 2006р., описуються дебати, що точилися протягом 2006р. у Великій Британії після ухвалення її Урядом нової оборонно-промислової стратегії, а також зусилля Європейського оборонного агентства (ЄОА, *European Defence Agency, EDA*) зі зміцнення європейської оборонної промисловості.

Злиття та поглинання

Протягом 2006р. в оборонній промисловості Західної Європи не відбулося жодного значного випадку транскордонної інтеграції (див. додаток 9Б). Єдиним крупним поглинанням була угода між двома інвестиційними компаніями:

⁹² Там само.

⁹³ Див. розділ 8 цього видання.

європейська інвестиційна група *Cinven* придбала у американської компанії *Carlyle Group* за €2,57 млрд. (\$3,4 млрд.) італійську компанію-виробника двигунів *Avio*⁹⁴. На час придбання *Carlyle* і *Finmeccanica* компанії *Avio* у 2003р., ціна продажу дорівнювала €1,5 млрд. (\$1,7 млрд.)⁹⁵, що є ілюстрацією використання інвестиційними компаніями купівлі-продажу компаній-виробників озброєнь для отримання великих прибутків. Новий власник *Avio*, очевидно, ще раз використає компанію подібним чином⁹⁶.

Останніми роками кілька американських інвестиційних фірм, насамперед приватні акціонерні фонди, придбали західноєвропейські компанії з виробництва озброєнь. До таких операцій належали: придбання у 2003р. *MTU Aero Engines* (Німеччина) фірмою *Kohlberg Kravis Roberts & Co.* (США) за \$1,4 млрд.; у 2004р. *Thales Acoustics* (Велика Британія) – фірмою *J.F. Lehman* (США); у 2005р. *NP Aerospace* (Велика Британія) – фірмою *Carlyle Group* (США)⁹⁷. Усі три згадані американські фірми вже мають тісні стосунки з МО США, а зараз налагоджують їх з урядами європейських країн – з метою кращого розуміння європейської оборонної промисловості та отримання засобів впливу на неї. Найбільш спірною операцією було придбання групою *Carlyle* у 2003р. третини звичайних акцій і 51% акцій з правом голосу компанії *QinetiQ* – на той час головної дослідної лабораторії МО Великої Британії. Після реєстрації компанії на Лондонській фондовій біржі в лютому 2006р. *Carlyle* продала акції на суму \$281 млн., отримавши прибуток, вчетверо більший за початкові вкладення, залишивши водночас за собою акції на суму близько \$300 млн.⁹⁸

Уряди окремих європейських країн, зокрема Франції і Німеччини, намагаються узаконити захист своїх оборонно-промислових підприємств від “недружніх” поглинань іноземними компаніями. В серпні 2005р. французьке Міністерство промисловості проголосило політику блокування схем поглинання – з оцінкою в кожному окремому випадку – в 10 ключових стратегічних секторах, у т.ч. виробництва озброєнь і технологій подвійного використання, з метою уникнення потрапляння їх активів і технологій до рук іноземців⁹⁹. Проте, така політика може стати предметом розгляду Європейської Комісії. В жовтні 2006р. Комісія офіційно попросила Францію внести зміни до її Постанови 2005-1739 від грудня 2005р., згідно з якою запроваджується “дозвольна процедура для іноземних інвестицій в окремі сектори діяльності, які можуть вплинути на державну політику, державну безпеку чи національну

⁹⁴ Carlyle Group, ‘The Carlyle Group and Finmeccanica agree to sell Avio to Cinven for €2.57 billion’, News release, Milan, 7 Aug. 2006, URL <<http://www.thecarlylegroup.com/eng/news/>>.

⁹⁵ Carlyle Group, ‘The Carlyle Group and Finmeccanica: agreement for the acquisition of Fiat Avio’s aerospace business’, News release, Milan, 2 July 2003, URL <<http://www.thecarlylegroup.com/eng/news/>>.

⁹⁶ *Cinven* називає себе компанією, “відомою своєю здатністю виходити з ринку”. Див.: *Cinven*, ‘Creating value’, *Cinven* website, URL <<http://www.cinven.com/firstlevel3.asp?pageid=5>>.

⁹⁷ Див.: Суррі І., Бауманн Х. “Таблиця поглинань у 2003р.”, *Щорічник СІПІ 2004* (посилання 6), с.412-413; Суррі (посилання 37); Суррі (посилання 39).

⁹⁸ O’Hara, T., ‘Carlyle shows it’s still tops in defense’, *Washington Post*, 13 Feb. 2006, p.D01.

⁹⁹ Lewis, J.A.C., ‘France moves to protect defence firms’, *Jane’s Defence Weekly*, 17 Sep. 2005, p.23.

оборону”¹⁰⁰. Комісію занепокоїло те, що окремі положення цієї Постанови могли завадити інвестиціям з інших країн-членів ЄС, оскільки суперечать договірним нормам ЄС про вільне переміщення капіталу і права на підприємство.

Загалом, політика Уряду Франції зосереджена на двох завданнях: відновлення у промисловій політиці підходів, що гарантують захист ключових напрямів оборонної промисловості та підтримка розвитку оборонно-промислової і технологічної бази як на національному, так і на європейському рівнях¹⁰¹. Ця політика ґрунтується на принципі “конкурентної автономії” промислової і технологічної бази, де під автономією мається на увазі надійність поставок, необмежене використання придбаного устаткування та можливість експорту озброєнь до дружніх країн і союзників. У рамках сприяння конкуренції в оборонній промисловості, а також як складова європейської консолідації політика Уряду Франції має передбачати продовження контрольованого продажу державної частки власності в компаніях-виробниках озброєнь. Іншою метою державної політики є розвиток міцних зв’язків з оборонною промисловістю заради підтримки французьких виробників озброєнь на світовому ринку, що свідчить про особливу увагу до експорту озброєнь¹⁰².

Подібно до Франції, Кабінет Міністрів Німеччини у вересні 2005р. ухвалив зміни до закону про зовнішню торгівлю, дозволивши Уряду накладати вето на придбання вітчизняних фірм іноземними покупцями, “якщо це необхідно для захисту важливих інтересів безпеки”¹⁰³. Це було розширенням права вето, запровадженого у 2003р. у відповідь на зацікавленість *Carlyle Group* у придбанні *MTU Friedrichshafen*; наприкінці 2005р. остання була зрештою продана шведській інвестиційній компанії *EQT*.

Протягом 2006р. головні поглинання США оборонних підприємств у Західній Європі здійснені однією компанією – *L-3 Communications*, яка оголосила про купівлю нею чотирьох європейських компаній (трьох британських та однієї німецької). Водночас, європейські виробники озброєнь продовжували шукати виходи на великий ринок США через придбання американських компаній. Однак, як і попередніми роками, це вдалося переважно британським

¹⁰⁰ European Union, ‘Free movement of capital: Commission calls on France to modify its legislation establishing an authorisation procedure for foreign investments in certain sectors of activity’, Press Release IP/06/1353, Brussels, 12 Oct. 2006, URL <<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/06/1353>>. Décret no.2005-1739 du 30 décembre 2005 réglémentant les relations financières avec l’étranger et portant application de l’article L.151-3 du code monétaire et financier, URL <<http://www.legifrance.gouv.fr/WAspad/UnTexteDeJorf?numjo=ECOX0508949D>>. Раніше, у червні 2002р. Європейський суд обмежив можливості Уряду Франції з контролю над приватизованими підприємствами, скасувавши його право скористатися “золотою акцією” для припинення передачі в іноземну власність нафтової компанії *Elf Aquitaine*. Суд вирішив, що подібні дії є серйозним порушенням фундаментального принципу вільного переміщення капіталу. Див.: *Commission of the European Communities v.French Republic*, Case C-483/99, European Court of Justice, Judgment of the Court of 4 June 2002.

¹⁰¹ French Ministry of Defence, ‘For a competitive autonomy in Europe: the defence procurement policy’, Paris, July 2004, p.VI, URL <http://www.defense.gouv.fr/defense/overview/the_ministry_of_defence/an_introduction_to_french_defence/the_french_defence_policy>.

¹⁰² French Ministry of Defence (посилання 101), p.VII.

¹⁰³ Aguera, M., ‘Germany tightens rules on foreign ownership’, *Defense News*, 19 Sep. 2005.

компаніям – *Rolls Royce*, *GKN* і *Meggitt*, – які у 2006р. зробили невеликі придбання в американській оборонній промисловості¹⁰⁴.

У Європі протягом 2006р. відбулося кілька невеликих транскордонних поглинань. Більшість крупних поглинань були внутрішніми: компанія *Thales* купила підприємство з виробництва супутників компанії *Alcatel* (Франція); *Saab* – оборонне виробництво компанії *Ericsson* (Швеція), після чого *Ericsson* практично залишила оборонний сектор¹⁰⁵; фірма *VT Group* – компанію *Lex Vehicle Solutions* яка є постачальником автомобілів і послуг МО Великої Британії.

Головною подією загальноєвропейського значення став продаж компанією *BAE Systems* 20% своїх акцій в компанії *Airbus*, внаслідок чого *EADS* стала одноосібним власником *Airbus*. Угода проілюструвала намір *BAE Systems* зосередити діяльність в оборонному секторі¹⁰⁶.

Дебати навколо британської оборонно-промислової стратегії

Безперервні дебати, що розпочалися у Великій Британії після оприлюднення у грудні 2005р. нової оборонно-промислової стратегії, є виразною ілюстрацією проблем європейської оборонної промисловості. Перед компаніями-виробниками озброєнь постала дилема, спричинена змінами в оцінці загроз, технологічним розвитком і бюджетними обмеженнями в умовах зростання цін та одночасної інтернаціоналізації приватного сектору оборонної промисловості.

У Білій книзі з питань оборонно-промислової стратегії за 2005р. (*Defence Industrial Strategy White Paper*) МО Великої Британії оприлюднило інформацію про свої перспективні військові потреби, оборонно-промисловою політику і промислові потужності, які воно має намір зберегти у країні для забезпечення оборонних потреб¹⁰⁷. Було також зазначено, що втілення цієї стратегії вимагатиме змін у політиці як виробників, так і Уряду, а також у стосунках між державою і промисловістю.

Визнаючи, що “жодна країна світу, крім США, не може дозволити собі мати замкнутий виробничий цикл у кожному секторі промисловості”, Біла книга зазначає, що після завершення поточних крупних проектів з виробництва військової техніки промисловість буде змушена пристосуватися до скорочення обсягів виробництва, зберігаючи водночас кваліфікацію спеціалістів і потужності з проектування, необхідні для підтримки військових можливостей на всьому життєвому циклі озброєнь¹⁰⁸. Це означає відмову від вітчизняних потужностей з виробництва базових платформ, а натомість – концентрацію

¹⁰⁴ Див. додаток 9Б цього видання; а також: Scott, R. et al., ‘No pain no gain’, *Jane’s Defence Weekly*, 5 Apr. 2006, pp.24-29.

¹⁰⁵ Ericsson, ‘Ericsson agrees to sell its defense business to Saab’, Press release, 12 Jun. 2006, URL <<http://www.ericsson.com/ericsson/press/releases/>>.

¹⁰⁶ ‘BAE confirms possible Airbus sale’, BBC News, 7 Apr. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4886154.stm>>.

¹⁰⁷ British Ministry of Defence (MOD), *Defence Industrial Strategy: Defence White Paper*, Cm 6697 (MOD: London, Dec. 2005), URL <<http://www.mod.uk/DefenceInternet/AboutDefence/CorporatePublications/PolicyStrategyandPlanning/DefenceIndustrialStrategyDefenceWhitePapercm6697.htm>>.

¹⁰⁸ British Ministry of Defence (посилання 107), pp.2, 7.

зусиль на технічному обслуговуванні та модернізації платформ, що перебувають в експлуатації¹⁰⁹. В Білій книзі наведені критерії вибору оборонно-промислових потужностей, які доцільно залишити: (а) достатня самостійність, у т.ч. функціональна незалежність і надійність поставок; (б) забезпечення військових можливостей на всьому життєвому циклі озброєнь, зокрема, шляхом поширення аутсорсингу; (в) підтримка ключових промислових потужностей; (г) підтримка міцних взаємозв'язків між споживачами та постачальниками¹¹⁰.

До секторів, що підлягають скороченню, належить виробництво бойових кораблів, літаків, вертольотів, ракет і торпед. Секторами та промисловими потужностями, які доцільно залишити у Великій Британії, мають бути: проектування систем озброєнь, виробництво підводних човнів, технічне обслуговування та модернізація бойових броньованих машин і літаків на всьому їх життєвому циклі, виробництво звичайних боєприпасів, а також кілька спеціалізованих підприємств з виробництва засобів *C⁴ISTAR* (командування, управління військами, зв'язку та комп'ютеризації, розвідки, спостереження, виявлення цілей і рекогносцировки)¹¹¹.

Однією з причин того, що від МО вимагалось роз'яснення перспектив оборонного планування, була нова ситуація, коли приватні компанії-виробники озброєнь “мають більший, ніж раніше, вибір – на які ринки виходити, щоб забезпечити найбільші прибутки акціонерів і де створювати промислову базу”. Тому в Білій книзі робиться висновок – якщо Уряд не визначить, які потужності слід зберегти, то промисловість прийме самостійне рішення, внаслідок чого необхідні вітчизняні потужності можуть зникнути¹¹².

Реакція на висновки Білої книги протягом 2006р. була неоднозначною¹¹³. У промислових колах, які мали вплив на пропозиції, сформульовані в Білій книзі, висновки були сприйняті переважно позитивно, хоча *BAE Systems* продовжувала наполягати, що промисловість має рухатися назустріч ринку і що США, безперечно, є найважливішим ринком для результатів оборонних досліджень, технологій і закупівель¹¹⁴. У колах, не пов'язаних з промисловістю, виникло занепокоєння можливістю надмірної залежності МО від монопольних постачальників (насамперед від *BAE Systems*), спричинену використанням партнерських домовленостей¹¹⁵. Як зазначалося в одному з найбільш ґрунтовних

¹⁰⁹ Scott et al. (посилання 104); Cook, N., ‘Preserving innovation’, *Jane's Defence Weekly*, 4 Jan. 2006, p.11.

¹¹⁰ British Ministry of Defence (посилання 107), pp.17-18.

¹¹¹ Там само, pp.7-10, 59-127.

¹¹² Там само, р.6. Див. також: Murphy, J., ‘Key DIS architect explains timing’, *Jane's Defence Weekly*, 5 Apr. 2006, pp.16, 26-29.

¹¹³ Думки представників оборонної промисловості, профспілок, вчених та урядових посадовців див.: British House of Commons, Defence Committee, *The Defence Industrial Strategy*, Seventh Report of Session 2005-2006 (Stationery Office: London, May 2006), URL <http://www.parliament.uk/parliamentary_committees/defence_committee.cfm>. Про дебати навколо невідворотного зростання вартості військової техніки див.: Pugh, P. et al., ‘Our unaffordable defence policy: what now?’, *RUSI Defence Systems*, vol.9, no.2 (autumn 2006), pp.12-17.

¹¹⁴ Turner, M., BAE Systems Chief Executive, Oral evidence taken before the Defence Committee, 28 Feb. 2006, British House of Commons (посилання 113), p.Ev47. Див. також: Scott et al. (посилання 104).

¹¹⁵ Chuter, A., ‘U.K. MoD, industry await effects of White Paper’, *Defence News*, 2 Jan. 2006; Murphy, J., ‘MoD and industry need to “sex up” relationship, says Drayson’, *Jane's Defence Weekly*, 15 Feb. 2006, p.28.

критичних відгуків, Біла книга показала, що МО продовжує орієнтуватися на дедалі більш складні та дорогі військові комплекси (зокрема, надзвичайно витратну заміну підводних човнів, ракет і ядерних боеголовок системи *Trident*), замість того, щоб розглянути в ширшому контексті глобальну безпеку та роль, яку могла б відігравати в ній британська промислово-технологічна база¹¹⁶.

Наслідки прояву згаданої оборонно-промислової проблеми (тобто, зростання вартості досліджень і розробок в умовах бюджетних обмежень) та визначені в Білій книзі критерії вибору оборонно-промислових потужностей, що підлягають збереженню, були проаналізовані у промові професора Йоркського Університету К.Хартлі (*Keith Hartley*) під час парламентських слухань з питань оборонно-промислової стратегії¹¹⁷. Він зазначив, що у сфері політики придбань обіцянка, висловлена в Білій книзі стосовно збереження ключових потужностей оборонної промисловості, може означати обмеження конкуренції – і це було однією з причин, чому в Білій книзі, з одного боку, висловлюється підтримка конкурентної політики придбань, а з іншого – простежується зміщення акцентів на альтернативні підходи, особливо на кооперацію. Однак, пропонуючи компаніям гарантовані ринки, партнерські домовленості між замовником і постачальником не обов'язково призводять до економічно виправданих результатів, оскільки фірми не мають значних мотивів для економії ресурсів і мінімізації витрат, якщо на них не здійснюється потужний тиск¹¹⁸. К.Хартлі також зауважив, що вибір на користь безальтернативних контрактів і посилення в Білій книзі на необхідність надання підприємствам оборонної промисловості достатніх стимулів для того, щоб вони залишалися на ринку, створюють значні проблеми для Агентства оборонних придбань Великої Британії (*Defence Procurement Agency, DPA*). *DPA* доведеться знайти таку формулу контрактів, яка б містила достатні прибуткові стимули для компенсації ризиків та інновацій на неконкурентних ринках, забезпечуючи водночас раціональне використання коштів британської армії і платників податків¹¹⁹.

На думку К.Хартлі, у сфері промислової політики ця оборонно-промислова стратегія призведе до підвищення залежності МО від вітчизняних монополій і збільшення, порівняно з імпортом, вартості виробленої ними військової техніки, оскільки промисловість потребує мінімально прийняттого доходу, заради якого вона залишатиметься на британському ринку. К.Хартлі висловив особливе занепокоєння наслідками партнерських домовленостей МО з компанією *BAE Systems*, яка, з огляду на її домінуюче становище в британській оборонній

¹¹⁶ Schofield, S., 'The UK defence industrial strategy and alternative approaches', British American Security Information Council (BASIC), BASIC Papers no.50, Mar. 2006, URL <<http://www.basicint.org/pubs/Papers/BP50.htm>>.

¹¹⁷ Hartley, K., Memorandum to the Defence Committee, 2 Feb. 2006, British House of Commons (note 113), pp.Ev102-105; Hartley, K., 'The defence industrial strategy: an economists view', University of York, Centre for Defence Economics, May 2006, URL <<http://www.york.ac.uk/depts/econ/research/associated/>>.

¹¹⁸ Hartley, Memorandum (посилання 117), pp.Ev102-103.

¹¹⁹ Там само, p.Ev103.

промисловості, отримує можливість впливати на Уряд у власних інтересах. Підсумовуючи, К.Хартлі висловив думку, “що, можливо, потрібно ретельно обміркувати ставлення до *BAE* як до регульованої державою фірми, подібно до того, як Велика Британія ставиться до своїх приватизованих комунальних служб” з урахуванням досвіду запровадження ними правил ціноутворення, створення стимулів і норм прибутковості¹²⁰.

Процеси в Європейському Союзі

Процес інтернаціоналізації європейської галузі виробництва озброєнь рухається в тому ж напрямі, що й промисловість у цілому, хоча події в цій галузі на урядовому рівні розгорталися повільніше. Після створення Європейським Союзом у липні 2004р. Європейського оборонного агентства (ЄОА)¹²¹ політичні процеси почали набирати обертів. Завдання ЄОА тісно пов'язані з імплементацією ЄПБО та зосереджуються переважно на посиленні військових можливостей із врегулювання криз. Агентство має чотири функціональні управління, що працюють у цьому напрямі¹²². Завданням Управління з питань можливостей (*Capabilities Directorate*) є визначення вимог до реальних можливостей на підставі стратегічних військових цілей і воєнно-політичних потреб ЄПБО. Управління з питань озброєнь (*Armaments Directorate*) призначене для сприяння європейському співробітництву в галузі виробництва озброєнь, зокрема, на основі випереджального прогнозу спільних потреб, який робиться з метою узгодження заявок до того, як національні програми озброєння будуть конкретизовані. Сьогодні діяльність Управління зосереджується на співробітництві за двома напрямками: виробництво транспортного літака *A-400M* і бойових броньованих машин. Управління з питань досліджень і технологій (*Research and Technology (R&T) Directorate*) забезпечує сприяння європейському співробітництву в галузі *R&T* та розробці політичних заходів і стратегій, спрямованих на покращення європейських військових технологій шляхом, наприклад, запровадження європейських *R&T*-пріоритетів і підвищення ефективності спільного використання результатів досліджень у сферах безпеки і оборони.

Одним з головних завдань Управління з питань промисловості та ринку (*Industry and Market Directorate*) є сприяння створенню європейського ринку військової техніки шляхом узгодження чинних правил і регуляторних дій в галузі придбання озброєнь. Протягом 2006р. ЄОА вжило ряд заходів із заохочення конкуренції і прозорості в європейських поставках озброєнь. 1 липня 2006р. на засадах Кодексу поведінки стосовно придбання оборонної продукції (*Code of Conduct for Defence Procurement*) від 2005р. був запроваджений новий

¹²⁰ Там само, р.Еv104.

¹²¹ Council of the European Union, Joint Action 2004/551/CFSP of 12 July 2004 on the establishment of the European Defence Agency, Brussels, 12 July 2004, URL <<http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/r00002.htm>>.

¹²² European Defence Agency, ‘Background’, EDA website, 20 Dec. 2006, URL <<http://www.eda.europa.eu/background.htm>>.

добровільний механізм¹²³, покликаний стимулювати держави-члени відкрити для транскордонної конкуренції свої сфери оборонних придбань. Дія цього механізму поширюється на контракти, вартість яких перевищує €1 млн. Була створена також служба відкритих електронних бюлетенів, яка в діалоговому режимі забезпечує доступ до тендерної інформації¹²⁴.

Одночасно із заходами ЄОА, у грудні 2006р. з метою “запобігання можливим неправильним тлумаченням і зловживанням” Європейська Комісія оприлюднила своє бачення шляхів застосування державами-членами статті 296 Римського договору¹²⁵. Зокрема, стосовно спірного питання офсетних угод у торгівлі озброєннями, зазначається, що стаття 296 забороняє державам-членам відхилитися від прийнятих в ЄС правил використання непрямих невійськових офсетів у рамках державних закупівель, оскільки ці угоди не відповідають ні економічним інтересам безпосередніх імпортерів, ні інтересам національної безпеки¹²⁶.

Діяльність ЄОА ґрунтується на офіційному визнанні того, що оборонні бюджети країн Європи в найближчій перспективі значно збільшуватися не будуть. Проте, поточні процеси в рамках ЄПБО свідчать про поновлення нарощування збройних сил та озброєнь, а також про створення європейського військово-промислового чи навіть безпеко-промислового комплексу у спосіб, що не сприятиме реалізації проголошеної стратегії безпеки ЄС¹²⁷. Це викликає занепокоєння, особливо з боку неурядових організацій. Ці занепокоєння посилилися через зростання ролі оборонної промисловості у процесі розробки політичного курсу ЄС, а також через лобіювання на користь посилення урядової

¹²³ Кодекс поведінки держав-членів ЄС, що беруть участь у ЄОА, схвалений 21 листопада 2005р.; текст див.: <<http://www.eda.europa.eu/reference/eda/EDA - Code of Conduct - European Defence Equipment Market.htm>>. Див. також: European Defence Agency, ‘EU governments agree voluntary code for cross-border competition in defence equipment market’, Press release, Brussels, 21 Nov. 2005, URL <<http://www.eda.europa.eu/news/2005-11-21-1.htm>>. Угорщина та Іспанія не приєдналися до Кодексу поведінки, а Данія не бере участі в ЄОА. Новий механізм підсилюється Кодексом найкращих правил у мережах постачань (*Code of Best Practice in the Supply Chain*), ухваленим 15 травня 2006р. Текст див.: URL <<http://www.eda.europa.eu/reference/eda/eda - code of best practice in the supply chain - european defence equipment market.htm>>. Див. також: European Defence Agency, ‘Birth of European defence equipment market with launch of code of conduct’, Press release, Brussels, 30 June 2006, URL <<http://www.eda.europa.eu/news/2006-06-30-0.htm>>.

¹²⁴ Електронні бюлетені ЄОА див.: URL <<http://www.eda.europa.eu/ebbweb/>>. Див. також: Tigner, B., ‘Inching toward a common market: electronic tender form is first step for EDA, EU’, *Defense News*, 6 Feb. 2006.

¹²⁵ European Commission, ‘Interpretative Communication on the application of Article 296 of the Treaty in the field of defence procurement’, COM(2006) 779 final, Brussels, 7 Dec. 2006, URL <http://ec.europa.eu/internal_market/publicprocurement/dpp_en.htm>. Стаття 296 Договору 1957р. про створення Європейського Співтовариства (*Treaty Establishing the European Community*) (Римський договір, доповнений Амстердамським договором 1997р.) дозволяє державам-членам ЄС відхилитися від правил єдиного ринку, що визначають порядок державних придбань, коли це необхідно для захисту їх “істотних інтересів безпеки”. Текст чинного Римського договору див.: URL <http://europa.eu.int/eur-lex/en/treaties/dat/EC_consol.html>.

¹²⁶ Про офсетні угоди в торгівлі озброєннями див.: Brauer, J. and Dunne, J.P. (eds), *Arms Trade and Economic Development: Theory, Policy and Cases in Arms Trade Offsets* (Routledge: London, 2004).

¹²⁷ Slijper, F., *The Emerging EU Military-Industrial Complex: Arms Industry Lobbying in Brussels*, TNI Briefing Series no. 2005/1 (Transnational Institute: Amsterdam, May 2005), URL <<http://www.tni.org/reports/militarism/eumilitary.htm>>; Hayes, B., *Arming Big Brother: The EU's Security Research Programme*, TNI Briefing Series no.1/2006 (Transnational Institute: Amsterdam, Apr. 2006), URL <<http://www.tni.org/reports/militarism/bigbrother.htm>>.

підтримки з метою підвищення конкурентоздатності європейських компаній, порівняно з оборонними підприємствами США. При цьому, спірним залишається питання: чи вимагають миротворчі місії в рамках ЄПБО застосування сучасних мережевих військових технологій такого ж типу, як і в бойових операціях, передбачених доктриною національної безпеки США¹²⁸.

V. Висновки

Протягом 2005р. тенденція зростання обсягів продажу озброєнь компаніями з Переліку СІПРІ 100 зумовлена переважно підвищенням активності американських виробників озброєнь, яким належить більша частка (63%) в загальному обсязі продажу компаній з цього Переліку.

У 2005р. обсяги продажу шістьох компаній зросли більш ніж на \$1 млрд.: двох європейських компаній – *BAE Systems* і *Finmeccanica*, і чотирьох компаній США – *L-3 Communications*, *Raytheon*, *Northrop Grumman* і *General Dynamics*. Чотири російські компанії внесені до переліку фірм з найбільшим відносним зростанням обсягів продажу озброєнь (на 30% і більше), завдяки зростанню їх експорту та, в одному випадку, консолідації кількох компаній в одну. Серед компаній з найбільшим відносним зростанням були також кілька тих, що підвищили обсяги продажу ІТ-товарів і послуг. Це зростання було досягнуте за рахунок, насамперед, придбання малих компаній чи окремих підприємств. Окремі з цих покупців є традиційними крупними виробниками озброєнь, проте інші – відносними “новачками” Переліку СІПРІ 100. Цей факт свідчить про продовження концентрації виробництва озброєнь як у Західній Європі, так і в США, – хоч і повільнішими темпами, ніж минулими роками.

Вплив антитерористичної політики Вашингтону на оборонну промисловість Сполучених Штатів відбувався за двома напрямками: через зростання попиту МО США, викликане значним ростом військових витрат на фінансування воєнних операцій в Афганістані та Іраку, та через різке збільшення експорту озброєнь. Крім того, цей політичний курс призвів до значного зростання витрат на внутрішню безпеку, що, своєю чергою, збільшило попит на засоби забезпечення безпеки в широкому розумінні.

У Західній Європі значного зростання попиту на військову техніку не відбулося. Уряди західноєвропейських країн були змушені шукати підходи до економії ресурсів, що є одним з головних завдань Європейського оборонного агентства. ЄОА намагається виконувати його переважно шляхом сприяння європейському співробітництву в галузі виробництва озброєнь і наукових досліджень, а також шляхом розробки спільної політики покращення європейських військових технологій. Однак, попри впевненість у тому, що розвиток ЄПБО не вимагатиме збільшення європейських військових бюджетів, існують побоювання, що поточні процеси в рамках Європейської політики безпеки і оборони та забезпечення потрібних для реалізації її цілей озброєнь призведуть до поновлення нарощування військових потужностей у Європейському Союзі.

¹²⁸ Broek, M. and de Vries, W., *The Arms Industry and the EU Constitution* (European Network Against Arms Trade: London, Jan. 2006), URL <<http://www.enaat.org/publications/>>.

Додаток 9А. 100 найкрупніших компаній-виробників озброєнь у 2005р.

ІМОН СУРРІ разом з МЕРЕЖЕЮ СІПРІ З ПИТАНЬ ОБОРОННОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ*

I. Критерії відбору та джерела даних

У таблиці 9А наведені в порядку зменшення дані про обсяги продажу озброєнь у 2005р. 100 найкрупнішими у світі компаніями-виробниками озброєнь (за винятком Китаю). У таблиці подається інформація про продаж озброєнь компаніями у 2004-2005рр., а також підсумкові показники продажу, прибутку та зайнятості у 2005р. Перелік містить підприємства державного і приватного секторів, за винятком підприємств з виробництва або технічного забезпечення зі складу збройних сил. До переліку внесені лише компанії з виробництва товарів військового призначення та надання відповідних послуг; холдингові та інвестиційні компанії не згадуються. Через брак даних, до Переліку не внесені китайські компанії. До нижніх рядків переліку могли б бути внесені компанії інших держав, за умови наявності достатньої інформації про їх діяльність.

Публічно доступні дані про продаж озброєнь, фінансовий стан компаній та зайнятість в оборонній промисловості є дуже обмеженими. Наведені в таблиці 9А дані отримані з наступних джерел: річні звіти та веб-сайти компаній; відповіді на анкету СІПРІ; корпоративні новини, надруковані в розділі ділових новин газет, військових журналів та Інтернет-видань, що спеціалізуються на військових питаннях. Як джерела даних були використані також огляди преси, маркетингові звіти, публікації урядів про укладені контракти, а також загальні огляди стосовно різних країн. За відсутності даних із цих джерел, окремі оцінки робилися аналітиками СІПРІ. Тематичне та географічне охоплення даних значною мірою залежить від наявності інформації. Усі дані постійно переглядаються, оновлюються та можуть відрізнятися у виданнях *Щорічника СІПРІ* за різні роки.

Джерелом даних про валютні курси є видання “Міжнародна фінансова статистика” (*International Financial Statistics*) Міжнародного валютного фонду (МВФ).

* Учасниками мережі у 2005р. були: Джуліан Купер (*Julian Cooper*, Centre for Russian and East European Studies, University of Birmingham), Кен Еппс (*Ken Epps*, Project Ploughshares, Waterloo, Ontario), Гюлай Гюнлюк-Сенесен (*Gülay Günlük-Senesen*, Istanbul University), Джованні Гаспаріні (*Giovanni Gasparini*, Istituto Affari Internazionali, Rome), Жан-Поль Ебер (*Jean-Paul Hébert*, Centre Interdisciplinaire de Recherches sur la Paix et d'Études Stratégiques, Paris) і Ревен Педатцур (*Reuven Pedatzur*, Tel Aviv University).

II. Визначення

Продаж озброєнь. СІПРІ визначає “продаж озброєнь” як продаж товарів і послуг військовим споживачам, включаючи як внутрішні закупівлі, так і експорт. Товарами та послугами військового призначення вважаються такі, що розроблялися спеціально для військових цілей, а також технології, пов’язані з виробництвом таких товарів і послуг. Дані про продаж озброєнь не охоплюють продаж товарів широкого вжитку (наприклад, мастильних матеріалів, електроенергії, офісних комп’ютерів, послуг з прибирання приміщень, постачання уніформи та взуття). Дані про продаж озброєнь охоплюють усі прибутки, що стосуються продажу військової техніки і складаються з оплати не лише виробництва, але й науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР), технічного забезпечення, обслуговування та ремонту. Це визначення є базовим, але на практиці його важко застосувати. Ні кращих альтернатив, ні загально-визнаного стандартного визначення “продажу озброєнь” не існує. Дані про продаж озброєнь компаніями, наведені в таблиці 9А, часто відбивають лише ту частку загального продажу компанії, яку вона сама вважає пов’язаною з оборонною діяльністю. Тому порівняння компаній за цими даними є обмеженим.

Загальний обсяг продажу, прибуток і зайнятість. Дані про загальний продаж, прибуток і зайнятість стосуються компанії в цілому, а не її “оборонних” підрозділів. Усі дані стосуються загального продажу, включаючи продаж, здійснений національними та закордонними дочірніми підприємствами. Дані про прибуток означають суму, отриману після сплати податків. Дані про зайнятість наводяться станом на кінець року, за винятком компаній, що оприлюднюють лише середньорічні показники. Всі дані наводяться на підставі оцінок за фінансовий рік, поданих у щорічних звітах компаній.

III. Розрахунки

Часом дослідники СІПРІ самостійно оцінюють продаж озброєнь. В окремих випадках СІПРІ використовує дані про загальний продаж “оборонними” підрозділами компаній, хоча ці підрозділи частково можуть здійснювати продаж цивільної продукції, іноді невизначеного характеру. Коли компанії не надають дані про свої “оборонні” підрозділи, оцінки можуть робитися на підставі інформації про укладені контракти, чинні програми виробництва озброєнь або даних, оприлюднених офіційними представниками компаній у ЗМІ чи в інших джерелах.

Дані про продаж озброєнь використовуються для приблизного оцінювання щорічних обсягів їх виробництва. Для більшості компаній такі оцінки є реалістичними. Винятком є переважно суднобудівні компанії. В їх діяльності існують значні розбіжності між обсягами щорічного виробництва і продажу – через тривалий період побудови кораблів і невелику кількість одиниць продукції. Окремі суднобудівні компанії надають оцінки щорічних обсягів виробництва, які й використовуються СІПРІ.

Усі дані надходять у національних валютах за поточними цінами. Для конвертації національних валют у долари США СППРІ використовує дані МВФ про середньорічні ринкові валютні курси. Дані таблиці 9А та більшості таблиць розділу 9 подані в доларах за поточними цінами. Річні зміни цих даних важко інтерпретувати, оскільки зміна доларової вартості має кілька складових: зміна обсягів продажу, рівень інфляції та, що стосується продажу в національній валюті, коливання валютного курсу. Продаж на міжнародних ринках озброєнь часто здійснюється в доларах. Коливання валютних курсів не впливають на доларову вартість, але значною мірою відбиваються на вартості в національних валютах. Якщо долар падає в ціні, то знижується дохід компанії в національній валюті, а якщо виробничі витрати здійснюються також у національній валюті (найчастіше так і буває), то це негативно впливає на обсяг прибутку компанії. Розрахунки в доларах за постійним валютним курсом складно робити з наступних причин. Коли невідомо, яка частка озброєнь продається на внутрішньому ринку, а яка експортується, то неможливо дати точну оцінку вартісних обсягів торгівлі озброєннями. Тому ці дані слід використовувати обережно. Це особливо стосується країн, в яких коливання валютного курсу є відчутними.

Таблиця 9А. 100 найкрупніших у світі компаній-виробників озброєнь (за винятком Китаю) у 2005р.
 Дані про обсяги продажу і прибутки наведені в \$ млн., у поточних цінах за валютним курсом.

Місце ^d	Компанія (голова компанія)	Країна/ регіон	Сектор ^b	Продаж озброєнь		Загальний продаж 2005	Столп. 6 до 8 у %	Прибуток 2005	Зайнятість 2005	
				2005	2004					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Boeing	США	ЛА Ел Ра Ко	28 050	27 500	54 845	51	2 572	153 000	
2	Northrop Grumman	США	ЛА Ел Ра Ко КА	27 590	26 210	30 721	90	1 400	123 600	
3	Lockheed Martin	США	ЛА Ел Ра КА	26 460	26 400	37 213	71	1 825	135 000	
4	BAE Systems ^e	Вел. Бриг.	А ЛА Ел ВТЗ Ра СЗ/Б Ко	23 230	19 840	28 020	83	1 060	100 000	
5	Raytheon	США	Ел Ра	19 800	17 150	21 894	90	871	80 000	
6	General Dynamics	США	А Ел ВТЗ Ко	16 570	15 150	21 244	78	1 461	72 200	
7	Fimmesanica	Італія	А ЛА Ел ВТЗ Ра СЗ/Б	9 800	7 130	14 265	69	493	56 600	
8	EADS ^d	Європа	ЛА Ел Ра КА	9 580	9 470	42 545	23	2 085	113 210	
9	L-3 Communications ^e	США	Ел	8 970	5 970	9 445	95	509	59 500	
10	Thales	Франція	Ел Ра СЗ/Б	8 940	8 950	12 765	70	415	53 370	
11	United Technologies Corp., UTC	США	Ел Дв	6 840	6 740	42 725	16	3 069	222 200	
12	SAIC	США	Комп (Ін.)	5 060	4 670	7 792	65	927	42 500	
ДК	MBDA (BAE Systems, UK/ EADS, Europe/ Fimmesanica, Italy)	Європа	Ра	4 080	3 850	4 080	100	..	10 600	
13	DCN	Франція	Ко	3 520	3 240	3 524	100	340	12 200	
14	Rolls Royce	Вел. Бриг.	Дв	3 470	3 310	12 005	29	631	36 200	
15	Computer Sciences Corp.	США	Комп (Ін.)	3 400	4 330	14 616	23	634	79 000	
ДК	Pratt & Whitney (UTC)	США	Дв	3 280	2 990	9 295	35	..	38 500	
16	ITT Industries	США	Ел	3 190	2 410	7 430	43	360	41 000	
17	General Electric	США	Дв	3 000	3 000	149 702	2	16 353	316 000	
18	Honeywell International	США	Ел	2 940	2 810	27 653	11	1 655	116 000	
ДК	AgustaWestland (Fimmesanica) ^f	Італія	ЛА	2 850	..	3 097	92	182	8 530	
19	Halliburton	США	Комп (Ін.)	2 720	3 100	20 994	13	2 358	106 000	
ДК	KBR (Halliburton) ^g	США	Комп (Ін.)	2 720	3 100	10 894	25	

20	19	SAFRAN ^b	Франція	Комп (ЛІА Ел Дв)	2 630	2 510	13 155	20	623	58 000
ДК	23	United Defense (BAE Systems, UK)	США	ВТЗ
21	29	Dassault Aviation Groupe	Франція	ЛІА	2 210	1 670	4 264	52	379	12 080
22	20	Mitsubishi Heavy Industries ^d	Японія	ЛІА ВТЗ Ра Ко	2 190	2 500	25 333	9	271	62 210
ДК	ДК	Eurocopter Group (EADS)	Європа	ЛІА	2 120	1 620	3 994	53	..	12 790
23	25	Saab	Швеція	ЛІА Ел Ра	2 110	1 930	2 585	82	160	12 830
24	26	Alliant Techsystems	США	СЗ/Б	2 060	1 740	3 217	64	154	15 200
ДК	24	Spesma (SAFRAN) ^b	Франція	Дв
25	30	Harris	США	Ел	1 870	1 550	3 001	62	202	12 600
26	31	Rockwell Collins	США	Ел	1 810	1 540	3 445	53	396	17 000
27	37	Textron	США	ЛІА Ел Дв ВТЗ	1 800	1 300	10 043	18	203	37 000
28	27	Rheinmetall	Німеччина	А Ел ВТЗ СЗ/Б	1 740	1 720	4 296	41	147	18 550
29	28	CEA	Франція	Ін.	1 710	1 720	3 993	43	-167	15 010
30	39	DRS Technologies	США	Ел	1 680	1 280	1 736	97	82	9 800
31	41	Алмаз-Антей ^j	Росія	Ра	1 590	1 190	1 770	90	64	87 500
32	48	EDS	США	Комп (Ін.)	1 570	990	19 757	8	150	117 000
33	34	QinetiQ	Вел. Брит.	Комп (Ін.)	1 550	1 390	1 912	81	165	11 450
ДК	ДК	Sikorsky (UTC)	США	ЛІА	1 550	1 690	2 802	55	..	9 640
34	35	Israel Aircraft Industries	Ізраїль	ЛІА Ел Ра	1 520	1 370	2 340	65	25	15 000
35	33	Goodrich	США	Комп (ЛІА)	1 510	1 420	5 397	28	264	22 000
36	40	Smiths	Вел. Брит.	Ел	1 450	1 240	5 485	26	402	30 000
37	43	URS Corp.	США	Ел	1 410	1 150	3 918	36	82	29 200
ДК	ДК	Selex Sensors & Airborne Systems (Finmeccanica)	Італія	Комп (Ел)	1 380	560	1 841	75	85	7 170
38	44	Antheon	США	Комп (Ін.)	1 310	1 130	1 493	88	79	9 500
39	51	ThyssenKrupp ^k	Німеччина	Ко	1 240	930	52 318	2	1 267	187 220
40	70	Armor Holdings	США	Комп (ВТЗ Ін.)	1 190	610	1 637	73	133	4 940
41	57	CACI International	США	Комп (Ін.)	1 190	770	1 623	73	85	10 400
42	36	Kawasaki Heavy Industries ^d	Японія	ЛІА Дв Ра Ко	1 180	1 320	11 999	10	149	28 920
43	47	VT Group	Вел. Брит.	Ко	1 170	1 040	1 540	76	76	9 920
44	42	Ordnance Factories	Індія	А СЗ/Б	1 150	1 150	1 371	84	..	118 640
ДК	ДК	Alenia Aeronautica (Finmeccanica)	Італія	ЛІА	1 120	1 030	1 418	79	..	7 340
45	52	Hindustan Aeronautics	Індія	ЛІА Ра	1 100	900	1 219	90	151	29 100

67	79	EDO	США	Ел	620	480	648	95	26	3 000
68	66	MTU Aero Engines	Німеччина	Дв	610	620	2 672	23	41	6 750
69	73	Fincantieri	Італія	Ко	610	560	2 822	21	64	9 380
70	63	Babcock International Group	Вел. Брит.	Ко	610	700	1 521	40	54	8 760
71	71	Іркут ¹	Росія	ЛА	600	570	712	84	84	15 420
72	76	Korea Aerospace Industries	Півд. Корея	ЛА	590	510	661	89	1	2 730
73	68	RUAG	Швейцарія	А ЛА	580	620	959	61	-15	5 640
74	77	Aerospace Corp. ¹	США	Комп (Ін.)	580	510	664	87	..	3 500
75	78	Curtiss-Wright	США	Комп (ЛА)	570	480	1 131	50	75	5 890
76	-	Севмаш ¹	Росія	Ко	540	..	677	79	73	26 300
77	85	Cubic	США	Комп (Ел Ін.)	540	450	804	68	12	6 000
78	72	Avio	Італія	Дв	530	560	1 593	33	-136	4 800
ДК	ДК	United States Marine Repair (BAE Systems, UK)	США	Комп (Ко)	..	530
79	32	Сухой ¹	Росія	ЛА	520	1 470	562	93	-	27 000
80	86	Tenix	Австралія	Ел СЗ/Б Ко	500	440	777	64	..	4 000
81	87	DaimlerChrysler, DC ^W	Німеччина	Дв	500	440	186 289	-	3 540	382 720
82	82	Mitre ^Y	США	Ін.	500	460	962	51	..	5 750
ДК	ДК	ADI (Transfield Group/Thales, France)	Австралія	Ел СЗ/Б Ко	500	440	558	90	..	2 500
ДК	ДК	MTU Friedrichshafen (DC)	Німеччина	Дв	500	440	1 904	26	..	5 780
83	84	Ultra Electronics	Вел. Брит.	Ел	490	450	623	78	53	2 880
84	96	Jacobs Engineering Group ^W	США	Комп (Ін.)	480	390	5 635	8	151	27 200
85	90	Moog	США	Комп (Ел Ра)	480	430	1 051	46	65	6 660
86	100	United Industrial	США	ЛА	480	360	517	93	41	2 000
ДК	-	Selex Sistemi Integrati (Finmeccanica)	Італія	Комп (Ел)	470	..	728	65	72	3 100
87	88	MAN	Німеччина	ВТЗ Ко	460	440	18 248	3	587	60 780
88	95	Meggitt	Вел. Брит.	Ін.	460	390	1 121	41	120	5 680
89	97	Toshiba ¹	Японія	Ел Ра	450	380	57 554	1	709	172 000
90	80	CAE	Канада	Ел	440	460	914	48	54	5 000
91	-	Сверная верфь ^{1,Х}	Росія	Ко	440	20	453	98	9	3 500
ДК	ДК	General Dynamics Land Systems Canada (General Dynamics, USA)	Канада	ВТЗ	420

Місце ^а	Компанія (головна компанія)	Країна/ регіон	Сектор ^б	Продаж озброєнь		Загальний продаж 2005	Ступ. 6 до 8 у %	Прибуток 2005	Зайнятість 2005	
				2005	2004					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
ДК	94	Франція	Комп (ЛІА)
ДК	-	Італія	Ра	410	..	409	100	-39	1 480	..
92	89	Росія	Ел	400	440	585	69	48	38 900	..
ДК	-	Австралія	Комп (Ел)	400	2 600	..
ДК	ДК	Півд. Корея	Ел	400	360	400	100	27	1 000	..
93	99	Бразилія	ЛА	390	360	3 752	10	291	16 950	..
ДК	ДК	Італія	А ВТЗ Ра	390	390	1 207	32	64	7 270	..
95	98	США	Косм	380	370	392	100	7	1 350	..
ДК	93	Франція	Дв Ін.	380	390	703	54	28	2 600	..
97	-	Норвегія	Ел Ра СЗ/Б	370	400	12 593	3	1 305
98	-	Японія	Ко	360	100	885	42	41	3 370	..
99	-	Росія	Ра	350	220	374	95	7	22 260	..
100	92	Ізраїль	А ВТЗ СЗ/Б	340	400	403	87	5	13 520	..
						379	90	..	2 720	..

^а Місце компанії визначається на підставі вартості продажу озброєнь у 2005р. Компанії з позначкою ДК у стовпчиках 1 або 2 є дочірніми компаніями. (-) у стовпчику 2 означає, що компанія або не здійснювала продажів озброєнь у 2004р., або не належала до переліку 100 найкрупніших компаній-виробників у 2004р. Назви 1 склад компаній наведені станом на 31 грудня 2005р. Інформація про наступні зміни наводиться в посиланнях. Місце компанії у 2004р. може відрізнятися від місця в Щорічнику СІПРІ 2006 через уточнення даних – найчастіше компанія надає іншу інформацію, а іноді аналітики СІПРІ уточнюють розрахунки. Найбільш значні уточнення пов'язані з посиланнями.

^б Найменування секторів та їх скорочення: А – артилерія, ЛА – літальні апарати, Ел – електроніка, Дв – двигуни, Ра – ракети, ВТЗ – військові транспортні засоби, СЗ/Б – стрільська зброя/босприпаси, Ка – космічні апарати; Ко – кораблі, Ін. – інше, Комп (...) – компоненти продукту, поданого в дужках (це стосується лише компаній, що не виробляють кінцевої продукції).

с Дані про обсяг продажу озброєнь *BAE Systems* є різницею між загальним обсягом продажу та обсягом продажу її підрозділу *Commercial Aerospace*. Дані компанії стосовно бізнес-групи *Commercial Aerospace* враховують наявність у неї 20% акцій *Airbus*. Крім того, дані стосовно військового продажу *BAE Systems* враховують близько \$1 146 млн. вартості продажу озброєнь компанією *United Defense* за перші шість місяців року. *United Defense* була придбана *BAE Systems* у червні 2005р. В рамках цієї угоди *BAE Systems* також стала власницею компанії *United States Marine Repair*.

d Акції *EADS (European Aeronautic Defense and Space Company)*, Європейська аерокосмічна оборонна компанія) належать: 22,32% – *DaimlerChrysler* (Німеччина), 29,75% – *SOGEADE* (акції якої належать *Lagarde* і державі Франція), 5,44% – іспанському державному холдингу *SEPI EADS* зареєстрована в Нідерландах.

e Дані про обсяги продажу озброєнь *L-3 Communications* у 2005р. враховують близько \$750 млн. від продажу озброєнь компанією *Titan Corporation* за перші сім місяців року *L-3 Communications* придбала *Titan Corporation* 29 липня 2005р.

f У листопаді 2004р. *Fimmesantica* (Італія) придбала 50% акцій *GKN* (Велика Британія) у вертольотобудівній компанії *AgustaWestland*, яка до цього була спільним підприємством.

g Дані про обсяги продажу озброєнь *KBR* є оціночними та дорівнюють третині продажу її підрозділу *Government and Infrastructure*. Протягом 2004-2005рр. компанія здійснювала забезпечення та обслуговування Збройних сил США в межах укладеного у 2001р. контракту за програмою *Logistics Civil Augmentation Program (LOGCAP)*. У 2006р. було оголошено, що контракт з *KBR* поновлюватися не буде. Крім того, протягом 2006р. *Halliburton*, управлінська компанія *KBR*, ініціювала відкриття емісії акцій *KBR*.

h У травні 2005р. *Siestra* об'єдналася із *Saget*, утворивши компанію *SAFRAN*. Для порівняння фінансових показників *SAFRAN* за 2004-2005рр. компанія підготувала перспективний звіт, згідно з яким злиття начебто відбулося 1 січня 2004р. Протягом 2005р. *SAFRAN* придбала також 100% акцій *SMA*, яка раніше належала *Siestra*, *EADS* і *Renault*.

i Дані стосовно японських компаній у стовпчику обсягів продажу відбивають скоріше нові військові контракти, а не власне обсяги продажу озброєнь.

j Це вже четвертий рік, коли російські компанії потрапляють до Переліку СІПРІ 100. Можливо, існують також інші російські компанії, що мають на це право, але доступні дані про них є неповними. Ситуація в російській оборонній промисловості досі є дуже мінливою, до чого додається часта зміна назв компаній під час їх реструктуризації. Компанії *Іркут* і *Сухой* наводять на своїх сайтах детальну інформацію, що збігається з їх фінансовими звітами. Усі дані про *Іркут* взяті з її зведених фінансових звітів. Зведені дані про доходи компанії *Сухой* були надані на спеціальне прохання організації *Центр аналізу стратегій і технологій (ЦАСТ)*. Дані про загальний обсяг продажу та обсяг продажу озброєнь компанії *Адмиралтейские верфи* та *ММЗ Салют* надані ЦАСТ. Дані про інші російські компанії з Переліку СІПРІ 100, суми загального обсягу продажу і прибутків за 2005р. надані російським рейтинговим агентством *Експерт РА*, а оціночні дані про частку продажу озброєнь і зайнятість отримані від ЦАСТ.

k Обсяги продажу озброєнь *ThyssenKrupp* є оціночними. В січні 2005р. компанія придбала німецьке підприємство з виробництва підводних човнів *Howaldtswerke-Deutsche Werft (HDW)*.

l Дані про обсяги продажу озброєнь *Samsung* є неточними. Наведена величина є сумою орієнтовних обсягів продажу озброєнь компанією *Samsung Techwin* і 50% продажу за 2004р. компанією *Samsung Thales* (дані за 2005р. відсутні).

m Окремі фінансові показники *AM General* оприлюднюються у відкритих джерелах. Оцінка СІПРІ обсягу продажу озброєнь ґрунтується на середньому за три роки показнику даних про найкрупніші контракти з МО США та оцінках експорту.

n Військове суднобудівництво компанії *Izar* 31 грудня 2004р. було передане до нової компанії *New Izar*. Пізніше, 2 березня 2005р., ця компанія була перейменована в *Navantia*. Слідним її акціонером є іспанська державна холдингова компанія *SEPI*. Дані за 2005р. ґрунтуються на доступних даних за 2004р.

o *ST Engineering* була дочірньою компанією *Singapore Technologies Pte Ltd*, що припинила існування 31 грудня 2004р. Станом на 1 січня 2005р., всі компанії, підконтрольні раніше *Singapore Technologies Pte Ltd*, у т.ч. *ST Engineering*, перейшли під управління *Temasek Holdings*, інвестиційної холдингової компанії Уряду Сінгапура.

- ^p *Computer Sciences Corporation* продала *DynCorp International* компанії *Veritas Capital* у лютому 2005р.
- ^q Власниками *Devonport Management Limited* є *Halliburton KBR* (51%), *Balfour Beatty* (24,5%) і *Weir Group* (24,5%).
- ^r Дані про *Krauss-Maffei Wegmann* надані у відповідь на спеціальний запит до компанії.
- ^s Обсяг продажу озброєнь компанії *GKN* у 2005р. значно скоротився через продаж 50% акцій компанії *AgustaWestland* у 2004р.
- ^t Компанія *Aerospace Corporation* керує фінансованим державою Науково-дослідним центром Військово-Повітряних Сил США.
- ^u Дані про обсяги продажу озброєнь *DaimlerChrysler* є даними про виробництво озброєнь *MTU Friedrichshafen* і не охоплюють 22,32% акцій *DaimlerChrysler* в *EADS*. Після продажу *MTU Aero Engines* наприкінці 2003р. і *MTU Friedrichshafen* наприкінці 2005р. *DaimlerChrysler* позбавилася всього оборонного виробництва, крім частки в *EADS*.
- ^v *Mitre* керує трьома фінансованими державою Науково-дослідними центрами МО США.
- ^w Показники обсягу продажу озброєнь *Jacobs Engineering Group* ґрунтуються на даних про найкрупніші контракти з МО США.
- ^x Дані про обсяг продажу озброєнь компанії *Северная верфь* за 2004р. ґрунтуються на оціночних даних за 2005р.
- ^y *Universal Shipbuilding Corporation* була створена в жовтні 2002р., коли компанії *NKK Corporation* і *Hitachi Zosen Corporation* об'єднали суднобудівні підрозділи. Пізніше *NKK* і *Kawasaki Steel Corporation* об'єднались, утворивши *JFE Holdings*. Таким чином, протягом 2005р. *Universal Shipbuilding Corporation* була у спільній власності *JFE Holdings* (50%) і *Hitachi Zosen Corporation* (50%). У листопаді 2006р. *JFE* вела переговори про повний контроль над цим спільним підприємством.
- ^z Англійська назва корпорації *TRW* (*Тактическое ракетное вооружение*) у перекладі *ЦАСТ – Tactical Missiles Corporation*.

Додаток 9Б. Таблиця поглинань у 2006р.

ІМОН СУРРІ

У таблиці 9Б наведені дані про найважливіші поглинання компаній в оборонній промисловості Північної Америки та Західної Європи, що були оголошені або завершені в період з 1 січня до 31 грудня 2006р. Наведений перелік не є вичерпним, але дає загальне уявлення про стратегічно та фінансово важливі операції.

Таблиця 9Б. Найважливіші поглинання в оборонній промисловості Північної Америки та Західної Європи у 2006р.

Дані наведені в \$млн. у поточних цінах.

Компанія-покупець (країна/регіон)	Придбана компанія (країна)	Компанія-продавець (країна) ^a	Вартість продажу (\$ млн) ^b
<i>У Північній Америці (компанії США, якщо не зазначене інаше)</i>			
Armor Holdings	Stewart & Stevenson Services	..	755
Armor Holdings	Integrated Textile Systems
Boeing	Aviall	..	1 700
CACI International	AlphaInsight	Закрита компанія	..
CACI International	Information Systems Support
Curtiss-Wright	Swantech	..	4
EDO	CAS	..	176
EDO	Impact Science & Technology	..	124
General Dynamics	CMC Scranton division	Duchossois Industries	..
General Dynamics	SNC Technologies	SNC-Lavalin Group	275
L-3 Communications	CyTerra
L-3 Communications	Nova Engineering	..	45
L-3 Communications	SafeView
L-3 Communications	SSG Precision Optronics
Lockheed Martin	Aspen Systems	У власності працівників	..
Lockheed Martin	ISX	Закрита компанія	..
Lockheed Martin	Management Systems Designers	У власності працівників	..
Lockheed Martin	Pacific Architects and Engineers
Lockheed Martin	Savi Technology	Infolink Systems	..
Northrop Grumman	Essex	..	580
Raytheon	Houston Associates	Закрита компанія	..
Raytheon	Virtual Technology
Rockwell Collins	Anzus	Закрита компанія	..
Rockwell Collins	IP Unwired (Канада)
SAIC	Applied Ordnance Technology
SAIC	Applied Marine Technology

Компанія-покупець (країна/регіон)	Придбана компанія (країна)	Компанія-продавець (країна) ^d	Вартість продажу (\$ млн) ^b
SAIC	bd Systems
SAIC	Cornerstone Industry
Teledyne Technologies ^c	Assets of KM Microwave
Teledyne Technologies ^c	CollaborX	..	18
Teledyne Technologies ^c	Ocean Design	..	30
United Industrial Corp.	McTurbine	..	31
United Industrial Corp.	Symtx	..	34
<i>У Західній Європі</i>			
Cinven (Західна Європа) ^d	Avio (Італія)	Carlyle Group (США)	3 400
Kongsberg (Норвегія)	Navtek (Норвегія)
Уряд Норвегії та компанія Patria (Фінляндія) ^e	Nammo (Норвегія)	Saab (Швеція)	..
Saab (Швеція)Ericsson Microwave Systems (Швеція)		Ericsson (Швеція)	550
Thales (Франція)	Alcatel's satellite unitAlcatel (Франція)		825
VT Group (Велика Британія)	Hotel and CateringECI Partners Training Company (Велика Британія)	(Велика Британія)	18
VT Group (Велика Британія)	Lex Vehicle SolutionsRAC (Велика Британія)		156
QinetiQ (Велика Британія)	Graphics Research (Велика Британія)	..	2
<i>Трансатлантичні: Західноєвропейські компанії придбали в Америці</i>			
BAE Systems (Велика Британія)	National Sensor Systems (США)	..	9
GKN (Велика Британія)	Stellax Aerostructures (США)	Carlyle Group (США)	..
Meggitt (Велика Британія) ^f	Firearms Training Systems (США)
Rolls Royce (Велика Британія) ^g	Data Systems & Solutions (США)	SAIC (США)	59
ThyssenKrupp Services (Німеччина)	Alcoa's Aerospace Service Business (США)
<i>Трансатлантичні: поглинання компаній, розташованих у Західній Європі</i>			
Esterline Technologies (США)	Wallop Defence Systems (Велика Британія)	Cobham (Велика Британія)	59
Lockheed Martin (США) ^h	HMT Vehicles (Велика Британія)	Закрита компанія	..
L-3 Communications (США)	Advanced System Architectures (Велика Британія)
L-3 Communications (США)	Magnet-Motor (Німеччина)
L-3 Communications (США)	Nautronix Defence Group (Велика Британія)	Nautronix Holdings (Велика Британія)	65
L-3 Communications (США)	TRL Electronics (Велика Британія)	..	169

^a У стовпчику “Компанія-продавець” позначка “. . .” означає, що власність придбаної компанії не зазначена у прес-релізі. Компанія може бути як закритого типу, так і офіційно зареєстрованою на біржі.

^b У випадках, якщо вартість угоди наводилася не в доларах США, конвертація проводилася на підставі середнього валютного курсу за даними МВФ, станом на місяць здійснення операції. Компанії не завжди оголошують вартість операцій.

^c *Teledyne Technologies* придбала активи *KM Microwave*, *CollaborX* та *Ocean Design* через свої дочірні компанії, відповідно, *Teledyne Wireless*, *Teledyne Brown Engineering* і *Teledyne Instruments*.

^d *Cinven* – інвестиційна компанія з офісами в Лондоні, Франкфурті, Мілані та Парижі. До цього придбання *Avio* була у спільному володінні *Carlyle Group* (70%) і *Finmeccanica* (30%). У рамках угоди *Finmeccanica* погодилася на реінвестування *Avio*, утримуючи 15% акцій з правом збільшення цієї частки до 30%.

^e *Saab* передала 27,5% своїх акцій в *Nammo* Уряду Норвегії та компанії *Patria*. Це збільшило частку Уряду Норвегії з 45% до 50%, а частку *Patria* – з 27,5% до 50%.

^f *Meggitt* здійснила придбання *Firearms Training Systems* через свою дочірню компанію *Meggitt USA*.

^g *Data Systems and Solutions* з головним офісом у США була створена в 1999р. як спільне підприємство *SAIC* і *Rolls Royce*. У березні 2006р. компанія *Rolls Royce* придбала 50% акцій *SAIC* у колишньому спільному підприємстві.

^h *HMT Vehicles* була придбана компанією *Lockheed Martin UK Holdings*, що є дочірньою компанією *Lockheed Martin*.

Джерело: документи СІПРІ про злиття та поглинання в оборонній промисловості.

10. Міжнародні поставки озброєнь

СИМОН Т.ВЕЗЕМАН, МАРК БРОМЛІ, ДАМІЄН ФРУХАРТ,
ПОЛ ХОЛТОМ, ПІТЕР Д.ВЕЗЕМАН

I. Вступ

Останнім часом світові тенденції поставок основних видів звичайних озброєнь мають очевидні ознаки змін¹. У 2003-2004рр. спостерігалася стала тенденція підвищення обсягів поставок озброєнь – на протипагу ситуації 1986-2003рр., коли відбувалося майже стале їх зниження. Проте, сьогоднішній рівень поставок озброєнь досі складає лише половину обсягу середини 1980-х років – у розпал холодної війни.

Збір даних про міжнародні поставки основних видів звичайних озброєнь здійснюється в рамках Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь. Ці дані містяться в додатку 10А і є основою для аналізу, результати якого наведені в підрозділі II цього розділу. В цьому підрозділі наводиться також орієнтовна оцінка вартості світової торгівлі озброєннями з наданням головної уваги поставкам до Близького Сходу, зокрема, закупівлям ударних озброєнь великої дальності. В підрозділі III аналізується реакція країн на зростання вартості самостійної розробки сучасних озброєнь, що призводить до залежності від імпорту озброєнь і технологій. У розділі IV обговорюються поставки озброєнь таким недержавним суб'єктам, як повстанські сили, зокрема, угрупованню Хезбола та різним фракціям у Сомалі. В підрозділі V йдеться про зміни у прозорості поставок озброєнь. У підрозділі VI наводяться висновки.

У додатку 10Б описується методологія збору даних і обчислення показників з використанням вартісного тренд-індикатора СІПРІ. Останнім часом до методології були внесені кілька невеликих змін. Наприклад, база даних СІПРІ з питань поставок озброєнь була доповнена номенклатурою комплектуючих і легких озброєнь. У попередніх виданнях *Щорічника СІПРІ* в окремому додатку до цього розділу наводилися дані про конкретні угоди – тепер ці дані можна

¹ Інформація СІПРІ про поставки озброєнь стосується фактичних поставок основних видів звичайних озброєнь. Для порівняння даних за різними видами озброєнь та визначення загальних змін, СІПРІ використовує вартісний тренд-індикатор. Цей показник є лише індикатором вартості міжнародних поставок озброєнь і не відбиває їх фактичної вартості. Методика підрахунку з використанням вартісного тренд-індикатора описується в додатку 10Б цього видання та на сайті Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь: <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/atmethods.html>>. Кількісні дані в цьому розділі можуть відрізнятися від даних попередніх видань *Щорічника СІПРІ*, оскільки база даних про поставки озброєнь постійно оновлюється.

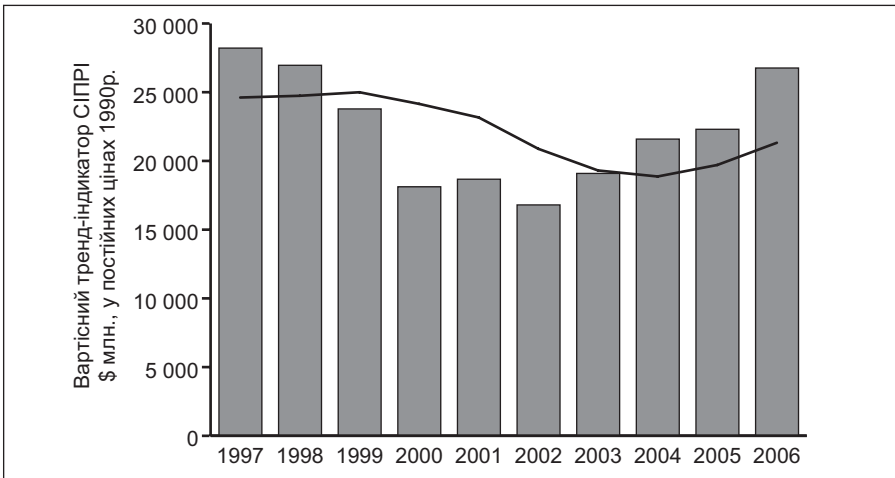

Рис. 10.1. Тенденція міжнародних поставок основних видів звичайних озброєнь у 1997-2006рр.

Примітка: стовпчики гістограми відбивають щорічні сукупні показники, а крива – поточні середні показники за п'ятирічку, обчислені наприкінці останнього року кожного п'ятирічного періоду.

знайти на сайті СІПРІ у двох форматах: як реєстр даних, використаних для аналізу, результати якого наведені в цьому розділі; як більш гнучка пошукова база даних з найостаннішими оновленнями інформації².

У додатку 10В обговорюється пропозиція з укладення глобального юридично зобов'язуючого договору про торгівлю озброєннями; ця пропозиція представлена Генеральній Асамблеї ООН через кілька місяців після серйозного регресу в контролі ООН над стрілецькою зброєю і легкими озброєннями (СЗЛЮ, *small arms and light weapons, SALW*), що стався в середині 2006р.

II. Міжнародні поставки озброєнь у 2002-2006рр.

СІПРІ оцінює тенденції поставок основних видів звичайних озброєнь у два способи. Перший і головний спосіб – обчислення обсягів поставок з використанням методології оцінки вартісного тренд-індикатора СІПРІ. Другий – аналіз статистичних даних про вартісні показники торгівлі озброєннями, накопичених у СІПРІ за багато років. Хоча результати використання цих двох способів відрізняються, обидва вони виявляють тенденцію підвищення обсягів поставок озброєнь (рис. 10.1).

Тенденція поставок озброєнь

Як показує рис. 10.1, тенденція 2003р. зростання поставок озброєнь, продовжувалася й у 2006р. Найнижчого з 1960р. рівня поставки озброєнь досягли у 2002р., порівняно з ними показники 2006р. зросли майже на 50%. Середні п'ятирічні

² Дані Реєстру, станом на 19 лютого 2007р. Електронна база даних СІПРІ постійно оновлюється. Див.: URL <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/>>.

показники з 2004р. також демонструють тенденцію постійного зростання³. За цей період найбільшими експортерами основних видів звичайних озброєнь були США, Росія (які й сьогодні безумовно зберігають свої позиції), Німеччина, Франція і Велика Британія. З 1950р. ці країни залишаються п'ятьма найкрупнішими експортерами озброєнь у світі. Що стосується імпорту, то тут помітні коливання, але перелік найкрупніших отримувачів залишався більш-менш постійним. Найкрупнішим імпортером (таблиці 10А.1 і 10А.2 додатка 10А) був Китай, за ним – Індія, Греція, ОАЕ. Відтоді, як СІПРІ розпочав дослідження з питань міжнародних поставок озброєнь, позиції в переліку головних експортерів залишалися незмінними; водночас перелік головних імпортерів змінювався. Однак більш значимими, ніж позиції в переліку, є часті зміни зв'язків між постачальниками та отримувачами, так само як і вплив поставок озброєнь на регіональну стабільність, економіку і внутрішню політику країн.

Вартість міжнародної торгівлі озброєннями

Як зазначалося вище, тренд-індикатор СІПРІ не призначений для оцінки економічних аспектів торгівлі озброєннями. Для отримання таких оціночних даних потрібна інформація про фінансову вартість продажу озброєнь. Приблизно оцінити вартість торгівлі озброєннями можна, підсумувавши дані про вартість експорту озброєнь, що, як правило, надаються в урядових звітах країн-постачальників або в загальнодоступних документах (сукупні дані відповідно до кожного звіту наведені в таблиці 10А.3 додатка 10А). Вартість експорту озброєнь у 2005р. – останньому році надходження даних – складає \$39-56млрд.⁴ Цей показник дещо відрізняється від показника 2004р. – \$42-55млрд. У 2004р. вона дорівнювала 0,5-0,6% всієї світової торгівлі, у 2005р. – 0,4-0,5%.⁵ Але фінансові дані є неповними та не дають точних відповідей на більшість питань, що турбують аналітиків; отже, в цьому розділі в якості головного аналітичного інструмента для описання тенденцій поставок озброєнь використовувався тренд-індикатор СІПРІ⁶.

³ Оскільки щороку графіки поставок можуть змінюватися, період одного року може бути надто коротким для того, щоб зробити достовірні висновки. З метою зменшення короткострокових коливань, СІПРІ визначає тенденції за середніми п'ятирічними показниками.

⁴ За оцінками СІПРІ, країни, що надають дані про національний експорт, враховують понад 90% загального експорту озброєнь. Через те, що окремі уряди надають дані в кількох варіантах, оцінка розраховується як різниця між сумами наведених у звітах найнижчих і найвищих вартостей. Слід зазначити, що офіційні дані про експорт озброєнь за різні роки не є повністю достовірними та порівнянними. Див. сайт Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь: URL <http://www.sipri.org/contents/armstrad/at_gov_ind_data.html>.

⁵ Обсяг сукупної світової торгівлі за 2004р. і 2005р. складав відповідно \$9 085 млрд. і \$10 354 млрд. Див.: International Monetary Fund, International Financial Statistics online, URL <<http://ifs.apdi.net/imf/>>.

⁶ Докладніше про корисність різних типів даних див.: Wezeman, S., *The Future of the United Nations Register of Conventional Arms*, SIPRI Policy Paper no.4 (SIPRI: Stockholm, Aug. 2003); Bauer, S. and Bromley, M., *The European Union Code of Conduct on Arms Exports*, SIPRI Policy Paper no.8 (SIPRI: Stockholm, Nov. 2004) – політичні звіти СІПРІ див. на сайті: URL <<http://www.sipri.org/>>; Хагелін Б. та ін. “Прозорість життєвого циклу озброєнь”, *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.269-294.

Значимі поставки озброєнь

У 2002-2006рр. найкрупнішим експортером основних видів звичайних озброєнь були *США*. Вони здійснили поставки основних видів звичайних озброєнь до 68 країн обсягом 30% загальних світових поставок. Майже 39% цих поставок припадають на Близький Схід (включаючи Туреччину), 26% – на Азійсько-Тихоокеанський регіон і 26% – на Європу (майже всі поставки – до країн НАТО).

Зростання напруженості в Північно-Східній Азії, зумовлене випробуванням Північною Кореєю ядерної зброї 9 жовтня 2006р., може призвести до збільшення придбання озброєнь Південною Кореєю та Японією; ці придбання – напевно не всі – будуть зроблені переважно у США⁷. Невдовзі після згаданого випробування Японія заявила, що прискорить розгортання протиракетних систем (вартість яких оцінюються приблизно в \$9,3 млрд.), що складаються переважно з американських ракет *PAC-3* та *SM-3*. Перші ракети *PAC-3* були поставлені у 2006р.⁸ В середині 2006р. Японія погодилася на експорт до США комплектуючих і технологій для систем ПРО – як частини спільної зі США програми наступної розробки ракет *PAC-3* та *SM-3*⁹.

Рішення США про укладення з іншими країнами угод на остаточний етап розробки та виробництва промислового прототипу (виробництво, бойові випробування та доопрацювання) спільного ударного винищувача (*JSF*, або *F-35*) набуло у 2006р., напевно, більшого значення, ніж фактичні поставки озброєнь. Програма *JSF* має великі перспективи як усередині НАТО, так і на світовому ринку бойових літаків. Останнім часом програма критикувалась європейськими партнерами США¹⁰, і на початку 2006р. окремі з них ще вагалися – залишатися у програмі *JSF* чи шукати інші (європейські) альтернативи. Головними проблемами залишалися обмеження з боку Адміністрації Дж.Буша на доступ до технологій *JSF*, низький рівень залучення неамериканських підприємств і зростаюча вартість програми. Обмеження на передачу технологій можуть ускладнити або унеможливити для неамериканських користувачів модифікацію літака (особливо, програмного забезпечення) з метою використання на ньому неамериканської зброї та іншого неамериканського обладнання. Однак, у середині 2006р. США виявили більшу гнучкість і, здається, мають погодитися на повну передачу технології¹¹. Скептичне ставлення зберігалось в деяких країн стосовно залучення до програми іноземних

⁷ Про ядерні випробування Північної Кореї див. додаток 12Б цього видання.

⁸ Grevatt, J., 'Japan considers missile options in face of North Korean threat', *Jane's Defence Industry*, vol.23, no.11 (Nov. 2006), p.11.

⁹ У принципі, угода була майже укладена у 2004р. Див.: Japanese Ministry of Foreign Affairs, 'Exchange of notes concerning the transfer of arms and military technologies to the United States of America', Press release, 23 June 2006, URL <<http://www.mofa.go.jp/announce/announce/2006/6/0623-2.html>>.

¹⁰ У програмі *JSF* беруть участь наступні європейські країни: Велика Британія, Данія, Італія, Нідерланди, Норвегія і Туреччина. Див.: Шьон Е., Бауер С., Суррі І. "Виробництво озброєнь", *Щорічник ССПРІ 2004: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2005, посилання 107 на с.397.

¹¹ 'UK signs up to herald next phase of the JSF', *Preview*, Jan. 2007, pp.1-2; 'US-UK JSF dispute resolved', *Air Forces Monthly*, no.220 (July 2006), p.6; 'Australia wins technology transfer assurances on JSF', *Asian Defence Journal*, Sep. 2006, p.52.

підприємств, але загалом неамериканські компанії, здається, були задоволені наданим шансом поборотися за участь у програмі¹².

Наприкінці 2006р. в рамках цієї програми залишалися невирішеними фінансові проблеми. Потенційна вартість програми значною мірою залежить від попиту на літаки *JSF*, особливо, у США. Однак, (і це є неприродним для великих програм) вартість літака вже більш ніж удвічі перевищила початково передбачену суму¹³ – і може зрости ще більше через невизначеність загальної вартості серійного виробництва.

Попри цю невизначеність, до кінця 2006р. більшість країн-партнерів погодилися взяти участь у програмі на етапі остаточної розробки та виробництва промислового прототипу літака, що починається у 2007р.; на цьому етапі кілька літаків *JSF* будуть замовлені для остаточного оцінювання. Остаточне рішення про замовлення літака затримується до 2008р. або 2009р., а серійне виробництво, як очікується, розпочнеться у 2013р.¹⁴ Хоча загалом за технологічними показниками програма вважається низько ризикованою¹⁵, більшість її партнерів почуваються невпевнено через обмеження доступу до технологій і вартість програми, а деякі – мають “план Б” на випадок, якщо програма *JSF* не буде реалізована з політичних або фінансових причин¹⁶. Проте, країни, що долучилися до програми, напевно, інвестували надто багато, щоб відмовитися від придбання кінцевої продукції.

Програма *JSF*, у рамках якої планується виробництво приблизно 4 500 літаків і яка оцінюється в \$500 млрд., часто згадується як найбільша в історії угода

¹² За винятком *BAE Systems* (Велика Британія), участь неамериканських компаній у програмі *JSF* заснована не на фіксованих частках, а на “вигоді від вкладання коштів” у кооперацію з компаніями країн-партнерів, що відповідають за обрані частини робіт над *JSF*. Див.: Lake, J., ‘Joint Strike Fighter and the UK’, *Air Forces Monthly*, no.227 (Feb. 2007), pp.28-29.

¹³ У 2002р. передбачалося виробництво 6 000 літаків. Оцінка поточної вартості програми *JSF* ґрунтується на планах виробництва 4 500 літаків, і існує можливість подальшого зменшення кількості. У 2002р. очікувалося, що замовлення 3 000 літаків *JSF* для Великої Британії і США буде здійснене за ціною \$37-48 млн., за вартості літака найпростішої і найчисленнішої версії *F-35A* – \$37 млн. Поточні плани США передбачають придбання 2 443 літаків *JSF* за ціною вже понад \$110 млн. У жовтні 2006р. в аудиторському звіті Нідерландів вартість одного літака *F-35A* оцінювалася приблизно у \$81 млн., тоді як у 1999р. – \$43 млн. Див.: Merret, N., ‘F-35 moves into production mode’, *Asia-Pacific Defence Reporter*, vol.32, no.8 (Oct. 2006), p.22; ‘Netherlands concerned over spiralling JSF costs’, *Air Forces Monthly*, no.225 (Dec. 2006), p.11; Dutch General Accounting Office, ‘Monitoring verwerving Joint Strike Fighter’ [Dutch], 11 Oct. 2006, URL <<http://www.rekenkamer.nl/>>; Fabey, M., ‘High initial JSF costs to drop after 2014’, *Defense News*, 12 June 2006. Досвід програми *JSF* свідчить про те, що вартість (а також економічні або технічні побічні наслідки) крупних програм придбання озброєнь важко визначити, зокрема, через непрозорість процесу їх обчислення. Див.: Hagelin et al. (посилання 6), pp.245-267.

¹⁴ Австралія, Велика Британія, Канада, Нідерланди та Туреччина мали підписати угоду наприкінці 2006р.; Данія, Італія і Норвегія – на початку 2007р. Див.: ‘F-35 Joint Strike Fighter: events and contracts 2007’, *Defense Industry Daily*, 18 Apr. 2007, URL <<http://www.defenseindustrydaily.com/2007/04/f35-joint-strike-fighter-events-contracts-2007-updated/>>; Merret, N., ‘Australia’s commitment to JSF programme deepens’, *Asia-Pacific Defence Reporter*, vol.32, no.10 (Dec. 2006/Jan. 2007), p.12; Lake (посилання 12), p.30.

¹⁵ Merret (посилання 13). Однак, з початку 2006р. до початку 2007р. Головне управління з питань підзвітності Уряду США (*US Government’s General Accountability Office, GAO*) видало три доповіді, в яких ішлося про існування технологічних ризиків внаслідок того, що терміни остаточної розробки літака *JSF* частково перебивають початок виробництва, підвищуючи таким чином його вартість. Рекомендувалося відкласти виробництво до завершення проєктування. Див.: GAO, *Joint Strike Fighter: Progress Made and Challenges Remain*, GAO-07-360 (GAO: Washington DC, Mar. 2007) URL <<http://www.gao.gov/docsearch/>>; Lake, J., ‘Facing a “bomber gap”’, *Air Forces Monthly*, no.217 (Apr. 2006), p.32.

¹⁶ Lake (посилання 12), p.28.

Таблиця 10.1. Внутрішнє замовлення та експорт звичайних озброєнь у п'яти найкрупніших країнах-експортерах озброєнь у 2002-2006рр.

Перша величина означає кількість замовлених для внутрішнього використання одиниць озброєнь; друга – кількість експортованих одиниць. Наведені величини є приблизними і стосуються лише нещодавно вироблених озброєнь.

Система	Країна					
	США	Росія	Німеччина	Франція	Велика Британія	ЄС ^a
Бойові літаки	260/301	3/293	45/0	55/57	55/16	260/58
Протичовнові/ бойові вертольоти	5/148	1/45	0/0	17/23	7/0	45/23
Великі надводні кораблі	19/0	2/5	3/10	3/3	3/0	20/11
Підводні човни	3/0	1/8	4/8	1/2	0/0	8/9
Танки	0/330	50/630	0/124	110/49	10/0	275/56
Броньовані машини	750/747	20/827	0/8	0/5	0/84	1750/350
Зенітні ракети	20/6	5/72	3/0	0/52	0/10	6/62

^a ЄС зазначений окремим стовпчиком як єдиний експортер. Величини потреб ЄС охоплюють поставки всередині ЄС; величини експорту з ЄС охоплюють експортні поставки всіх держав ЄС до країн, що не є членами Союзу.

Джерело: База даних СІПРІ з питань поставок озброєнь та архіви.

з виробництва озброєнь. Очікується, що в найближчі 25 років цей літак захопить переважну частину світового ринку бойових літаків¹⁷. Закупівля *JSF* “з’їдає” значну частину національних бюджетів, призначених для придбання озброєнь та певною мірою визначає специфічну структуру збройних сил країн-учасниць програми *JSF* на тривалу перспективу¹⁸. Реалізація програми залишає невеликим виробникам бойових літаків (наприклад, Індії і Франції) небагато простору для експорту, обмежуючи їх можливості з економії за рахунок масштабів виробництва.

Протягом 2002-2006рр. другим найкрупнішим експортером основних видів звичайних озброєнь була *Росія* – вона здійснювала поставки до 46 країн обсягом 28% загальних світових поставок. Попри повторювані кожного року плани збільшення закупівель озброєнь російськими ЗС, оборонна промисловість Росії значною мірою залишається експортозалежною: озброєнь власного виробництва набагато більше експортується, ніж купується для російських ЗС. Хоч експортна залежність для крупних виробників озброєнь може вважатися нормальною, залежність Росії від експорту є надзвичайно високою, і без експорту від її оборонної промисловості залишилося б небагато (див. таблицю 10.1). Росія має плани значних закупівель у власної промисловості (наприклад, понад 1 000 нових літаків протягом 2007-2015рр.¹⁹), однак, якою мірою ці плани будуть реалізовані – невідомо.

¹⁷ Fabey, M., ‘High initial JSF costs to drop after 2014’, *Defense News*, 12 June 2006.

¹⁸ Niccoli, R., ‘One fighter or two?’, *Air Forces Monthly*, no. 227 (Feb. 2007), pp.33-36. У бюджетах держав закупівлі літаків є найбільшою витратною статтею. З 2012р. на літак *JSF* буде витрачено приблизно 90% видатків бюджету США, призначених для закупівлі бойових літаків. Див.: Fabey (посилання 17); GAO (посилання 15).

¹⁹ Silent, J., ‘Russian procurement 2007-2015’, *Air Forces Monthly*, no.221 (Aug. 2006), p.27.

Головними імпортерами російських озброєнь у 2002-2006рр. були Китай та Індія; на них припадало відповідно 45% і 25% російських поставок, і в найближчому майбутньому вони, напевно, залишатимуться одними з найкрупніших ринків озброєнь Росії. Останніми роками обидві країни надавали особливого значення своєму регіональному статусу та виявляли інтерес до видів техніки, що значно посилюють військовий потенціал: авіаносців, літаків-винищувачів з великою дальністю польоту, літаків-заправників і транспортних літаків, ракет морського базування класу “корабель-земля”. Оборонна промисловість Китаю та Індії досі неспроможна виробляти більшість цих систем, і Росія дуже зацікавлена в заповненні цієї прогалини власними озброєннями.

У 2005р. Китай замовив у Росії 38 дальніх транспортних літаків *Ил-76* та літак-заправник *Ил-78*. Спочатку планувалося, що вони вироблятимуться в Узбекистані (хоча багато комплектуючих виробляється в Росії), але наприкінці 2006р. Росія вирішила побудувати нову виробничу лінію на своїй території і більшість літаків постачати власного виробництва. Це було зроблено не лише через ставлення Росії до партнерства з Узбекистаном як ненадійного, а також очікування нею більшої вигоди від самостійного продажу та більшої кількості перспективних замовлень від Китаю та інших покупців, але й у розрахунок на створення в Росії замкнутого циклу виробництва великих військових транспортних літаків²⁰.

Китай виявив також значну зацікавленість у придбанні озброєнь і технологій для авіаносців. Наприкінці 2006р. він був близький до підписання замовлення на два російські літаки *Су-33* з наступним його розширенням до 48 літаків²¹. Також повідомлялося, що Росія допомагає Китаю в добудові авіаносця, придбаного у 2000р. в Україні (з якого можуть злітати *Су-33*), та у виробництві трьох авіаносців, спроектованих у Китаї²². У 2006р. Росія виконала останні замовлення Китаю на поставки крупних бойових кораблів: восьми підводних човнів проекту 636 (класу *Kilo*²³) та двох есмінців класу *Современный*. Водночас,

²⁰ Abdullaev, N., ‘Russia transfers work on China’s Ilyushins’, *Defense News*, 15 Jan. 2007, p.10. Після розпаду СРСР дві радянські лінії виробництва крупних військово-транспортних літаків залишилися поза територією Росії – в Україні та Узбекистані. Плани з розробки та виробництва Ан-70 у кооперації з Україною були відкладені, залишивши літак радянських часів *Ил-76* єдиним військово-транспортним літаком Росії.

²¹ ‘Chinese Navy to buy up to 50 Su-33’, *Air Forces Monthly*, no.225 (Dec. 2006), p.5. Купувати бойовий літак *Су-33* для застосування на сухопутному театрі воєнних дій немає сенсу, оскільки єдиною його відмінністю від *Су-30*, що вже використовується Китаєм, є специфічне обладнання для виконання польотів з авіаносців.

²² Будівництво авіаносця *Варяг* було розпочато Радянським Союзом. Корабель успадкувала Україна, яка у 2000р. продала його в незавершеному вигляді компанії з Гонконгу для обладнання плаваючого казино в Макао. Однак, наприкінці 2005р. з’явилися повідомлення, що корабель знаходиться на китайській верфі в Даляні. У 2005р. китайські делегації відвідали російські та українські підприємства з виробництва авіаносців, обладнання та літаків для них. Див.: ‘Chinese Navy to buy up to 50 Su-33’, *Air Forces Monthly*, no.225 (Dec. 2006), p.5; Butowski, P., ‘Porte-avions chinois’ [Chinese aircraft carrier], *Air & Cosmos*, no.1996 (9 Sep. 2005), p.9; Farrer, M., ‘PLA(N) training carrier on way?’, *Asia-Pacific Defence Reporter*, vol.31, no. 6 (July/Aug. 2005), pp.44-46.

²³ Найменування радянських і російських озброєнь часто наводяться як за західними (НАТО та/або США), так і за російськими стандартами. В цьому розділі найменування наводяться спочатку за російськими, а в дужках – за західними стандартами.

у грудні 2006р., Президент Китаю Ху Дзиньтао (*Hu Jintao*) черговий раз заявив, що країні потрібен сильний і сучасний військово-морський флот²⁴. Хоча протягом останнього десятиріччя Китай будував власні бойові кораблі, але вони часто споряджалися системами протиповітряної оборони (ППО) та іншими ключовими озброєннями, що постачалися з Росії²⁵. Останнім часом надходили повідомлення про плани додаткових замовлень кораблів у Росії²⁶.

Індія придбала у Росії бойовий літак *Су-30МКІ* та багато танків *T-90С*. Водночас, на індійському ринку дуже активними є європейські та американські компанії, чії ініціативи на зразок диверсифікації постачальників, доступу до передових технологій, офсетних угод та, особливо, спільного з Індією виробництва озброєнь, можуть призвести до посилення її інтересу до неросійських озброєнь.

Значна залежність від дещо ненадійних китайського та індійського ринків турбує Росію і спонукає її до диверсифікації та активного пошуку інших ринків, часто – у країнах, до яких не бажають постачати озброєння західні компанії²⁷. Наприклад, попри сильний тиск США, замовлення Венесуели було прийняте до виконання. Цей контракт є важливим з політичної точки зору, оскільки він ясно показує, наскільки важко навіть такій супердержаві, як США, стримати постачання озброєнь до отримувачів, до яких вони ставляться негативно, – навіть до регіону, який багато хто вважав “задвірками” США. Крім блокування США будь-якого прямого продажу до Венесуели власних військових технологій, з 2005р. вони блокують також продаж техніки невійськового призначення, що містить американські компоненти. США дали чітко зрозуміти, що навіть продаж Венесуелі озброєнь без американських компонентів може мати небажані наслідки для компаній, які цим займаються. Європейські та інші країни охоче продавали б Венесуелі свою техніку, але більшість зразків містять американські компоненти; а багато неамериканських компаній більше втратять на ринку США, ніж здобудуть у Венесуелі²⁸. Замовлення на літак (транспортний і морського

²⁴ ‘Chinese president calls for strengthened, modernized navy’, *People’s Daily*, 27 Dec. 2006, URL <http://english.people.com.cn/200612/27/eng20061227_336273.html>.

²⁵ Fong, K., ‘Asian submarine force development update’, *Asian Defence Journal*, 9 Sep. 2006, p.26.

²⁶ Там само.

²⁷ Останнім часом з’явилися ознаки того, що Китай зацікавлений в російських технологіях більше, ніж в озброєннях. Головним неросійським джерелом таких технологій могла б бути Європа, скоріш за все – Франція, яка давно виступає за скасування ембарго ЄС на поставки озброєнь до Китаю і, висуває це умовою прийняття нової юридично зобов’язуючої версії Кодексу ЄС поведінки стосовно експорту озброєнь. У 2006р. позицію Франції стосовно скасування ембарго підтримали Греція та Італія. Див.: ‘Greece to continue working for lifting EU arms embargo against China’, *People’s Daily*, 20 Jan. 2006, <http://english.people.com.cn/200601/20/eng20060120_236856.html>; ‘Italy prone to lift arms sales ban against China’, *People’s Daily*, 19 Sep. 2006, URL <http://english.people.com.cn/200609/18/eng20060918_303851.html>; Rettman, A., ‘France blocking plan for EU Code on arms exports’, *EUObserver*, 18 Jan. 2007, URL <<http://euobserver.com/9/23296>>; Yu-li, L. and Wu, S., Overseas Office Republic of China (Taiwan), ‘EU not to tackle issues regarding lifting of China arms ban’, Press release, Taipei, 24 Mar. 2006, URL <<http://www.roc-taiwan.org/fp.asp?xItem=10686&ctNode=463&mp=1>>.

²⁸ Шведська компанія *Saab*, якій є що втрачати на ринку США, скасувала всі свої контракти з Венесуелою, навіть на системи, що не мають компонентів США, зокрема, на зенітну ракетну систему *RBS-70*. Див.: ‘Saab stops Venezuela arms sales’, *BBC News*, 3 Aug. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/5243880.stm>>.

патрулювання), підписане Венесуелою з Іспанією у 2005р., було скасоване у 2006р., оскільки цей літак містив американську технологію. З аналогічних причин Ізраїлем були скасовані заплановані замовлення від Бразилії (на бойовий літак) і Венесуели (на модернізацію бойового літака *F-16*)²⁹. Такий порядок залишив Венесуелі небагатий вибір у придбанні військової техніки, але прогалину швидко заповнила Росія, продавши Венесуелі озброєння на \$3,4 млрд., у т.ч. 24 бойові літаки *Су-30* вартістю близько \$1 млрд., а також транспортні та ударні вертольоти. Венесуела зацікавлена також у закупівлі російських систем ППО, підводних човнів та іншого озброєння – на суму \$3 млрд.³⁰ Причому, такі контракти, які Уряд та окремі представники преси США охарактеризували як дестабілізуючі та які є відносно крупними для Латинської Америки, не є незвичайними, особливо з урахуванням того, що Венесуела, вірогідно, планує замінити більшість свого технічного парку новими зразками озброєнь, які не містять американських компонентів.

У 2006р. Росія уклала найбільшу з часів розпаду Радянського Союзу угоду – з Алжиром³¹. Замовлення вартістю \$10,5 млрд. охоплює багато озброєнь, що можуть застосовуватися в міждержавних конфліктах, зокрема: бойові літаки, танки та системи ППО. Одночасно Росія продає озброєння і пропонує збільшити їх продаж до Марокко (країни, яка, схоже, вважає, що російсько-алжирська угода загрожує їй)³².

Росія почала пропонувати потенційним покупцям кредити на закупівлю озброєнь. Якщо для західних країн це є широковживаним заходом просування озброєнь на ринок, а раніше було таким і для Радянського Союзу, то Росія до 2006р. не застосовувала таку практику³³. Ця нова практика може свідчити, зокрема, про те, що нарешті Росія здобула фінансові можливості для надання кредитів і може не вдаватися до вимог з передоплати або оплати за фактом доставки³⁴.

²⁹ Higuera, J., 'Spain seals Venezuela deal in face of opposition', *Jane's Defence Weekly*, 7 Dec. 2005, p.4; 'Love on the rocks: CASA's \$600m Venezuelan plane sale in heavy turbulence', *Defense Industry Daily*, 14 Feb. 2006, URL <<http://www.defenseindustrydaily.com/2006/02/love-on-the-rocks-casas-600m-venezuelan-plane-sale-in-heavy-turbulence/index.php>>.

³⁰ Gentile, C., 'Venezuela bolsters military against US', *Washington Times*, 19 Feb. 2007.

³¹ Однак, у якості "компенсації" Росія мала списати Алжиру частку боргу радянських часів (\$4,5 млрд.). Див.: 'Russian-Algerian deal', *Military Technology*, vol.30, no.1 (2006), p.248; Vatanka, A. and Weitz, R., 'Russian roulette', *Jane's Intelligence Review*, Jan. 2007, p.39.

³² Vatanka and Weitz (посилання 31).

³³ Кредити на суму понад \$1 млрд. були запропоновані також Індонезії. Див.: Guerin, B., 'Indonesia-Russia: arms, atoms and oil', *Asia Times*, 1 Dec. 2006, URL <http://www.atimes.com/atimes/Southeast_Asia/HL12Ae02.html>. Докладніше про експортні кредити див.: Evans, P.C., 'The financing factor in arms sales: the role of official export credits and guarantees', *SIPRI Yearbook 2003: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2003), pp.539-560.

³⁴ За радянських часів кредити використовувалися для просування експорту. Однак, кілька крупних кредитів (зараз успадкованих Росією) досі не сплачені. Нещодавно Росія списала велику частину боргів Алжиру та Сирії, внаслідок чого радянські кредитні угоди переросли в угоди з поставок озброєнь.

У січні 2007р. Президент В.Путін видав Указ (хоча раніше дотримувався протилежної думки), яким *Рособоронекспорт* з березня 2007р. перетворюється на єдине експортне агентство. Цим Указом чотири компанії, на які припадало 10% загального російського експорту озброєнь, були позбавлені права незалежно експортувати цілісні системи озброєнь³⁵. За офіційною заявою, це було зроблено з метою запобігання конкуренції між цими компаніями на іноземних ринках. Однак, такий захід сприятиме й підвищенню прибутків Агентства *Рособоронекспорт*, отже, і держави – через зобов'язання компаній сплачувати до бюджету 5-15% вартості контрактів³⁶. Указом також передбачається використання доходів Агентства *Рособоронекспорт* на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР). Це робиться з метою зміцнення державного контролю як над НДДКР зокрема, так і над експортом загалом. Застосування Росією кредитів (часто небезпечних), її намагання ігнорувати тиск США і кращим чином координувати зусилля на ринках є доказами того, що світовий ринок – це ринок покупців, на якому постачальники ведуть запеклу конкурентну боротьбу за замовлення. Це свідчить також про завзятість і навіть відчайдушність, з якими Росія намагається знайти собі нових крупних покупців.

На держави-члени ЄС протягом 2002-2006рр. разом припадав 31% усіх світових поставок³⁷. Окремі експортери ЄС значною мірою залежать від ринків поза межами ЄС; водночас значний обсяг поставок здійснювався в межах ЄС. Експорт озброєнь державами ЄС до отримувачів, що не є членами ЄС, становив близько 68% загального експорту ЄС, роблячи Союз третім найкрупнішим експортером основних видів звичайних озброєнь³⁸. Шість членів ЄС – Німеччина, Франція, Велика Британія, Нідерланди, Італія і Швеція (за обсягами експорту) – у 2002-2006рр. були серед першої десятки постачальників основних видів звичайних озброєнь. Однією з найбільш важливих подій у 2006р. стало підписання Великою Британією і Францією Меморандуму з Саудівською Аравією про порозуміння стосовно майбутніх крупних контрактів (див. нижче), що продемонструвало відновлення важливості Близького Сходу як ринку озброєнь. Ці факти свідчать також не лише про конкурентоспроможність європейської продукції на чутливих ринках, а й про ефективність експортної політики ЄС, яка є менш обмежувальною і більш гнучкою, ніж політика США.

³⁵ Указ Президента Российской Федерации “О некоторых вопросах военно-технического сотрудничества Российской Федерации с иностранными государствами” №54 от 18 января 2007г. Текст Указу див.: URL <<http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=037563>>. Див. також розділ 9 цього видання.

³⁶ На Указ, імовірно, вплинула внутрішня політика держави. Див.: ‘Sergey Chemezov scores a monopoly’, *Kommersant*, 15 Dec. 2006, URL <http://www.kommersant.com/p730496/r_529/Rosoboronoexport_Arms_Exporter/>.

³⁷ Ця величина враховує сукупні поставки всім 25 членам ЄС протягом 2002-2006рр. (станом на 31 грудня 2006р.; не враховані Румунія і Болгарія, які приєдналися до ЄС 1 січня 2007р.).

³⁸ Внутрішній ринок ЄС найближчим часом може принести несподіванки. Зростає тиск стосовно відкриття ринку озброєнь ЄС для внутрішньої конкуренції; з цього приводу були укладені певні угоди. Див. розділ 9 цього видання.

Поставки до Близького Сходу

Міжнародна напруженість, що виникла внаслідок підозри Ірану в намірах розробити ядерну зброю³⁹, збройні конфлікти між Ізраїлем та угрупованням Хезбола (із залученням Ірану та Сирії), війна в Іраку – були у 2006р. головними причинами занепокоєння безпекою на Близькому Сході. В усіх цих випадках велику роль відігравали поставки озброєнь⁴⁰.

Близький Схід (включаючи Єгипет і Туреччину) тривалий час був одним з найважливіших місць призначення експорту озброєнь; у 1950-2006рр. на нього припадала майже чверть усіх поставок. З 1967р. цей регіон неодноразово ставав найкрупнішим у світі імпортером озброєнь. На початку та в середині 1990-х років імпорт озброєнь країнами Близького Сходу зменшився, але останніми роками більшість з них знову почали активно купувати багато озброєнь, майже всі – за кордоном. Хоча більшість країн цього регіону намагалися розвинути власне виробництво озброєнь, лише Ізраїль має суттєві можливості з їх розробки та виробництва, жодній іншій країні не вдалося створити щось подібне до самозабезпечення. Світова преса надавала значну увагу прагненням Ірану просунути вперед у виробництві цілого ряду сучасних озброєнь. Проте, багато систем з позначкою “зроблено в Ірані” насправді спроектовані в Китаї, Росії або Північній Кореї, а їх виробництво значною мірою залежить від імпортованих комплектуючих. Кілька цілком вітчизняних виробів розроблені на базі простих технологій або виробляються в невеликих кількостях – вірогідно, з пропагандистською метою⁴¹.

Нещодавно велику увагу привернув іранський імпорт озброєнь. Росія поставила до країни значну кількість озброєнь, переважно броньованої техніки старої конструкції (танки *T-72* та бойові машини піхоти *БМП-2*)⁴². В останні 10 років озброєння до Ірану постачали лише Білорусь, Китай, Північна Корея та Україна – відносно прості та невеликими обсягами (наприклад, Китай – невеликі бойові кораблі). У 2006р. США висловлювали протест проти згоди Росії продати Ірану 29 зенітних ракетних систем *Тор-М1 (SA-15)* – однієї з насправді сучасних систем озброєнь, які країні вдалося придбати вперше за багато років. Росія та Іран продовжують обговорювати продаж зенітної ракетної системи *C-300*

³⁹ Про Іран та його ядерну програму див. розділ 12 цього видання.

⁴⁰ Про поставки озброєнь до Іраку з 2003р. див.: Хагелін Б., Бромлі М., Веземан С. “Міжнародні поставки озброєнь”, *Щорічник СІПРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека* (посилання 6), с.491-493.

⁴¹ Johnson, R., ‘Iran strives for self-sufficiency in conventional weapons’, *Jane’s Intelligence Review*, Dec. 2006, pp.44-46

⁴² Докладніше про поставки озброєнь до Ірану див. сайт Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь (посилання 2). Зокрема, танк *T-72* поступався більш сучасним танкам, що застосовувалися країнами-отримувачами у війні в Перській затоці 1991р., наприклад: танку США *M-1*, застосованому Саудівською Аравією і Кувейтом, і французькому танку *Leclerc* – ОАЕ.

(SA-10)⁴³, які могли б утворити одну з небагатьох ефективних систем захисту від ударів з повітря по місцях, де, за підозрами США, Іран розробляє ядерну зброю. Хоча згаданий продаж систем *Top-M1* відбувся до запровадженого у грудні 2006р. ембарго ООН, коли торгівля озброєнням з Іраном вважалася законною, але для багатьох постачальників озброєнь Іран не є легітимним отримувачем⁴⁴.

З метою запобігання продажу озброєнь Ірану США вдалися до потужного тиску на іноземні компанії. Наприклад, у 2006р. Сполучені Штати запровадили ембарго на контракти економічних суб'єктів США з Агентством *Рособоронекспорт*, вважаючи, що вони могли бути пов'язані з розробкою Іраном ядерної зброї⁴⁵.

Однак, імпорт озброєнь Іраном сильно поступається за обсягами закупівлям країн Ради співробітництва держав Перської затоки (РСПЗ, *Gulf Cooperation Council, GCC*) та Ізраїлю (див. таблицю 10.2)⁴⁶ – і навряд чи ця ситуація найближчим часом зміниться. Якщо Саудівська Аравія, ОАЕ та Ізраїль мають великі поточні та нові програми придбання озброєнь, то в Ірані та Сирії їх майже немає. Країни РСПЗ, на відміну від Ірану, розглядаються багатьма постачальниками як легітимні і привабливі клієнти, що дає їм змогу отримувати кращі озброєння в більших обсягах. Прикладами є поставка США 80 бойових літаків *F-16E* до ОАЕ та майже укладений контракт на поставку Великою Британією 72 бойових літаків *Eurofighter Typhoon* до Саудівської Аравії – ці поставки не лише за кількістю, але й за якістю значно перевищують парк літаків Ірану, оскільки згадані літаки належать до найсучасніших бойових машин, які можна придбати.

Безумовно, ОАЕ та Саудівська Аравія є найкрупнішими імпортерами серед країн РСПЗ. Зокрема, ОАЕ за останні 10 років закупили багато морської, повітряної і наземної техніки. Імпорт озброєнь Саудівською Аравією сягнув максимуму в 1990-х роках, але в останні п'ять років був дещо обмежений через фінансові проблеми. Однак, починаючи з 2005р. Саудівська Аравія відновила фінансові можливості (зокрема, завдяки збільшенню прибутків від продажу нафти) та веде переговори про замовлення озброєнь на суму принаймні \$50 млрд.⁴⁷ Наприкінці 2005р. Саудівська Аравія підписала з Великою Британією Меморандум про порозуміння (МОП), згідно з яким вона мала

⁴³ Grimmitt, R.F., *Conventional Arms Transfers to Developing Nations, 1998-2005*, US Library of Congress, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RL33696 (CRS: Washington, DC, Aug. 2006), updated annually, URL <<http://openocrs.cdt.org/>>; US Department of State, Daily press briefing, Washington, DC, 16 Jan. 2007, URL <<http://www.state.gov/r/pa/prs/dpb/2007/78707.htm>>; 'USA may impose against Russia for selling 29 Tor-M1 complexes to Iran', *Pravda*, 25 Jan. 2007, URL <<http://english.pravda.ru/world/americas/25-01-2007/86770-TorM1-0>>.

⁴⁴ Навіть до ембарго ООН країни ЄС, як правило, не постачали озброєння до Ірану, хоча жоден закон не забороняв, наприклад, Австрії продати у 2004р. Ірану протитанкові рушниці. Див.: APA-OTS, 'Steyr Mannlicher wehrt sich gegen US-verdächtigungen' [Steyr Mannlicher defends itself against US accusations], 13 Feb. 2007, URL <http://www.ots.at/presseaussendung.php?schluessel=OTS_20070213_OTS0156&ch=wirtschaft>. Дискусії навколо загального ембарго ООН на поставки озброєнь до Ірану, що тривали до середини січня 2007р., зайвий раз підтвердили небажання країн ЄС продавати Ірану озброєння. Див.: Dombey, D. and Fidelius, S., 'Germany proposes wider Iran sanctions', *Financial Times*, 18 Jan. 2007.

⁴⁵ Baev, P.K., 'Moscow outraged by US sanctions against two Russian companies', *Eurasia Daily Monitor*, 7 Aug. 2006, URL <<http://www.jamestown.org/edm/>>.

⁴⁶ Членами Ради співробітництва держав Перської затоки є Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман і Саудівська Аравія.

⁴⁷ Про військові витрати Саудівської Аравії див. розділ 8 цього видання.

Таблиця 10.2. Поставки основних видів звичайних озброєнь до Іраку, Ірану, Ізраїлю, Сирії і країн Ради співробітництва держав Перської затоки у 1997-2006рр.

Дані є вартісними тренд-індикаторами СППІ, наведеними в \$ млн. у постійних цінах 1990р.

Отримувач	Постачальник					Загалом
	США	Росія	Китай	ЄС	Інші	
Ірак	63	68	0	131	135	397
Іран	0	3 437	840	10	237	4 524
Ізраїль	5 503	0	0	1 121	0	6 624
Сирія	0	512	0	0	92	604
<i>Країни РСПЗ</i>	9 972	404	89	10 576	496	21 537
Саудівська Аравія	5 253	0	0	3 274	108	8 635
ОАЕ	3 220	310	0	5 519	314	9 363
Інші країни РСПЗ	1 499	94	89	1 783	74	3 539

Примітка: інформація СППІ про поставки озброєнь стосується фактичних поставок основних видів звичайних озброєнь. З метою порівняння даних про такі поставки та визначення загальних тенденцій, СППІ використовує *вартісний тренд-індикатор*, який є показником лише обсягу міжнародних поставок озброєнь і не відбиває їх фактичну фінансову вартість. Тому ці дані не можуть порівнюватися з такими показниками економічної статистики, як валовий внутрішній продукт або показники експорту/імпорту.

Джерело: База даних СППІ з питань поставок озброєнь.

придбати 72 бойові літаки *Eurofighter Typhoon* і ракети класу “повітря-земля” великої дальності на суму £10 млрд. (\$19 млрд.)⁴⁸. Інший МОП потенційною вартістю \$10 млрд. був підписаний з Францією на поставку системи захисту кордонів, у т.ч. ударних і транспортних вертольотів та інших озброєнь. США отримали від Саудівської Аравії запит на закупівлю озброєнь, серед яких 373 танки і 724 бронемашини, на загальну суму понад \$8,7 млрд.⁴⁹ Як і у випадку з попередніми крупними угодами Саудівської Аравії, залишається побачити, скільки МОП і запитів на закупівлю озброєнь перетворяться на реальні замовлення. Проте, навіть якщо пропорція реальних поставок за укладеними раніше МОП збережеться на попередньому рівні, Саудівська Аравія за кілька років перетвориться на найкрупнішого імпортера озброєнь у регіоні.

Саудівська Аравія здійснює ефективну політику диверсифікації джерел постачання озброєнь. Наприклад, починаючи з 1992р., США неодноразово відмовлялися поставляти країні ракети класу “повітря-земля” великої дальності

⁴⁸ Угода викликала сумніви після заяви британського Уряду про готовність припинити розслідування хабарництва, пов’язаного з попередніми угодами з поставки озброєнь до Саудівської Аравії. Уряд заявив, що розслідування припинено з міркувань національної безпеки, оскільки воно могло “зашкодити відносинам зі спецслужбами” Саудівської Аравії. Проте, британськими спецслужбами можливість такої шкоди була заперечена. Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР, *Organisation for Economic Co-operation and Development*) піддала критиці Велику Британію за порушення антикорупційних правил Організації, які мали бути враховані. Див.: Peel, M., ‘People could die: how the inquiry into BAE’s Saudi deals was brought to earth’, *Financial Times*, 26 Feb. 2006, p.13. Угода могла викликати труднощі військового характеру для Великої Британії, оскільки замовлення Саудівської Аравії могло бути виконане за рахунок виробництва літаків *Typhoon*, призначених для британських ВПС. Це могло на багато років залишити країну без бойового літака. Див.: Lake, J., ‘Facing a “bomber gap”’, *Air Forces Monthly*, no.217 (Apr. 2006), p.32; ‘Saudi shopping spree: Eurofighter flying off with \$10b Saudi contract (updated)’, *Defense Industry Daily*, 18 Dec. 2006, URL <<http://www.defenseindustrydaily.com/>>.

⁴⁹ ‘Saudi shopping spree’ (посилання 48).

для 72 бойових літаків *F-15S* з великою дальністю польоту (які також мали бути поставлені Сполученими Штатами). Але такі ракети з готовністю поставила Велика Британія (ними споряджаються поставлені Великою Британією бойові літаки *Tornado*). ОАЕ з початку 1990-х років диверсифікували джерела постачання озброєнь навіть краще, ніж Саудівська Аравія, купуючи бойові літаки як у Франції, так і у США, а зенітні ракети *Панцѳрь-С1* – у Росії.

Постачання до Близького Сходу ударних систем великої дальності

Більшість сучасних збройних конфліктів на Близькому Сході точаться на суші і вважаються надто витратними та відносно марними заходами, що лише наближують до патової ситуації. Недавні бойові дії продемонстрували здатність повітряних сил забезпечувати більш швидкі, дешевші та більш значимі результати. Постачання ударних систем великої дальності сприяє набуттю державами Близького Сходу можливостей атакувати “стратегічні” цілі (наприклад, нафтові, водопровідні або ядерні установки) на великих відстанях, – що за потенційно небезпечними наслідками відрізняє такі постачання від попередніх поставок великої кількості танків та іншої техніки для потреб наземної війни.

У той час, коли головна увага надавалася придбанням Іраном ракет, багато інших країн Близького Сходу закупили ударні системи великої дальності (див. таблицю 10.3). Претензії Ірану на регіональне лідерство та його ядерні амбіції, в яких він підозрюється, походять, імовірно, від усвідомлення ним власної уразливості, спричиненої, зокрема, слабко оснащеними збройними силами. Починаючи з 1979р., Іран не в змозі закупити в достатніх обсягах сучасну техніку з метою заміни або модернізації істотно застарілого технічного парку, що позбавляє його переваг в оборонних і наступальних можливостях у протистоянні зі своїми потенційними противниками – США, Ізраїлем і державами Перської затоки. Позбавлений можливості отримати сучасні звичайні озброєння, Іран, однак, спромігся налякати своїх імовірних противників придбанням обмеженої кількості балістичних ракет з невідомими характеристиками. Ефективне використання цих ракет зі звичайними боеголовками є малоімовірним – що багатьма вважається підтвердженням ядерних амбіцій Ірану. Проте, можливо, Іран придбав ці ракети або з міркувань підвищення регіонального та міжнародного престижу – як єдиний (хоч і поганий) засіб ураження цілей на великій відстані, або з метою внутрішньої пропаганди. Дальність дії ракет, що в Ірані мають назву *Shahab-3*, точно не відома, але, за приблизними оцінками, вона становить максимум 2 500 км⁵⁰. В Ірані стверджують, що *Shahab-3* є ракетою вітчизняного виробництва, але загальновізнано,

⁵⁰ *Jane's Strategic Weapon Systems*, no.45 (Jane's Information Group: Coulsdon, July 2006), pp.68-71. Дотепер ракета була випробувана на дальностях 1 200-1 300 км.

Таблиця 10.3. Ударні системи великої дальності, поставлені до Близького Сходу у 1997-2006рр.

До таблиці внесені системи дальністю 300 км і більше, поставлені або замовлені після 1997р. Дані, виділені курсивом, не є достовірними.

Країна	Найменування	Вид	Кількість	Дальність ^a	Джерело
Іран	Scud Mod-C	P33	..	500	Північна Корея (вироблена в Ірані під назвою <i>Shahab-1</i>)
	Scud Mod-D	P33	..	700	Північна Корея (вироблена в Ірані під назвою <i>Shahab-2</i>)
	Nodong	P33	..	1 300+	Північна Корея (вироблена в Ірані під назвою <i>Shahab-3</i>)
	BM-25	P33	18	2 000+	<i>Північна Корея</i>
	<i>SS-N-27 (Club)</i>	P33	..	300	<i>Росія, для використання на ПЧ проекту 877 (клас Kilo); на замовлення</i>
Ізраїль	<i>Zelzal-3</i>	P33	..	400	<i>Місцеві розробка та виробництво</i>
	F-15I	Літак	25	..	США (поставки 1998-1999рр.)
	F-16I	Літак	102	..	США (поставки з 2004р.)
	<i>Jericho-3</i>	P33	..	3 500	<i>Місцеві розробка та виробництво; на замовлення (з ядерною боеголовкою)</i>
	<i>STAR-1</i>	<i>РПЗ</i>	..	400	<i>Місцеві розробка та виробництво</i>
	<i>Gabriel-4LR</i>	<i>P33</i>	<i>Місцеві розробка та виробництво (можливо, для використання на ПЧ Dolphin)</i>
Саудівська Аравія	F-15S	Літак	72	..	США (поставки 1995-1999рр.)
	Tornado	Літак	100	..	Модернізація Великою Британією літака Саудівської Аравії (на замовлення)
	Typhoon	Літак	72	..	Велика Британія (на замовлення)
	Black Shaheen	РПЗ	..	300	Велика Британія (на замовлення)
Сирія	Scud Mod-C	P33	..	500	Північна Корея та Іран
	<i>Scud Mod-D</i>	<i>P33</i>	..	700	<i>Північна Корея та Іран</i>
ОАЕ	Black Shaheen	РПЗ	600	300	Франція (поставки з 2003р.)
	Mirage-2000-5	Літак	62	..	Франція (поставки з 2003р.)
	ATACMS-ER	P33	202	300	США; на замовлення
	F-16E	Літак	80	..	США (поставки 2004-2006рр.)

ПЧ – підводний човен; P33 – ракета класу “земля-земля”; РПЗ – ракета класу “повітря-земля”.

^a Дальність польоту літаків не наводиться, оскільки вона залежить від таких чинників, як кількість палива та озброєнь, що несе літак, висота польоту тощо. Всі перелічені літаки можуть направлятися в повітрі, що підвищує дальність польоту принаймні на кілька тисяч кілометрів.

Джерело: База даних СІПРІ з питань поставок озброєнь та архіви.

що вона є ні чим іншим, ніж версією північно-корейської ракети *Nodong*, а вся іранська ракетна програма залежить від технологій і комплектуючих, що постачаються з Північної Кореї і, можливо, з будь-яких інших країн⁵¹.

⁵¹ Див.: Веземан С. “Постачальники технологій балістичних ракет”, *Щорічник СІПРІ 2004: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2005, с.537-552. Додаткові поставки будь-яких компонентів або технологій балістичних ракет заборонені РБ ООН.

У 2006р. повідомлялося, що Іран отримав від Північної Кореї 18 балістичних ракет нового типу *ВМ-25* з дальністю дії понад 2 000 км⁵². Іран також має невелику кількість винищувачів з великою дальністю польоту, більшість з яких (що особливо важливо) – *Су-24*. Після модернізації, замовлення на яку розміщене в російських компаніях, ці літаки мають використовуватися активніше для навчання льотного складу ударам на великих відстанях і заправці в повітрі⁵³. Постачання до Ірану балістичних ракет та інших систем, здатних доставляти ядерну зброю, було заборонене Резолюцією РБ ООН №1737 від грудня 2006р. Крім того, цією Резолюцією запроваджуються санкції проти Ірану, що забороняють йому імпорту/експорту виробів і технологій, пов'язаних з ядерною зброєю⁵⁴. Звичайні озброєння в Резолюції детально не згадуються; вона стосується технологій, що можуть використовуватися як у звичайних, так і в ядерних озброєннях – як товари і технології, що сприяють розробці систем доставки ядерної зброї. Ракети згадуються окремо як саме такі товари.

Турбує те, що попри розуміння багатьма постачальниками (особливо після іракського вторгнення в Кувейт у серпні 1990р.) того факту, що Близький Схід є регіоном, особливо чутливим до дестабілізуючого накопичення озброєнь⁵⁵, мало хто з них виявив стриманість у постачанні сюди нових і потенційно ще більш небезпечних ударних озброєнь великої дальності. Обмеження на експорт, спрямовані на запобігання неконтрольованій гонці озброєнь у регіоні, схоже, можуть завдати конкуренції серед постачальників. Наприклад, коли США (як головний постачальник регіону) не побажали внести до контракту з ОАЕ на продаж бойових літаків *F-16E*, як і у випадку із Саудівською Аравією, ракети класу “повітря-земля” великої дальності дії, ОАЕ звернулися до Франції, яка поставила їм 62 бойові літаки *Mirage-2000-5*, споряджені ракетами *Black Shaheen* з дальністю дії 300 км.

Ізраїль постійно отримує сучасні озброєння переважно із США, які частково фінансують ці поставки⁵⁶. Країна значною мірою залежить від поставок із США основних платформ, які, як правило, модифікує з використанням вітчизняних електроніки та зброї. Сьогодні найбільш важливим предметом поставок із США є бойові літаки, що підвищують і без того значні можливості Ізраїлю завдавати ударів на великі відстані. Ці можливості він створював багато років, постійно мотивуючи це потребою нанесення випереджальних ударів по ядерних об'єктах Ірану⁵⁷.

⁵² Ben-David, A., ‘EROS-B1 boosts Israeli surveillance capability’, *Jane's Defence Weekly*, 3 May 2006, p.6; Ben-David, A., ‘Iran acquires ballistic missiles from DPRK’, *Jane's Defence Weekly*, 4 Jan 2006, p.5.

⁵³ Hughes, R., ‘Iran eyes long-range air strike capability’, *Jane's Defence Weekly*, 7 Feb. 2007, p.11.

⁵⁴ UN Security Council Resolution 1737, 23 Dec. 2006. Резолюції ООН див. на сайті: URL <<http://www.un.org/documents/>>. Про передумови санкцій див. розділ 14 цього видання.

⁵⁵ Реєстр звичайних озброєнь ООН і був запроваджений, переважно, з метою запобігання новому накопиченню озброєнь на Близькому Сході.

⁵⁶ У 2006р. США надали Ізраїлю допомогу у придбанні озброєнь на суму \$2,3 млрд. З 1992р. на таку допомогу США спрямували понад \$40 млрд. Див.: Murphy, J., ‘US reveals FMF packages’, *Jane's Defence Weekly*, 7 Dec. 2005.

⁵⁷ У 1982р. Ізраїль використовував попередню версію *F-16* для ударів по майже добудованому Озіракському ядерному реактору в Іраку.

Попри важливу роль Сирії в ліванському конфлікті та наявність у неї постійних проблем з Ізраїлем, її імпорт озброєнь протягом останніх 15 років, порівняно з імпортом найкрупніших у регіоні отримувачів озброєнь, був помірним⁵⁸. Як і у випадку з Іраном, нарощування ударних озброєнь великої дальності здійснювалося нею шляхом закупівлі в Північній Кореї балістичних ракет *Scud Mod-D* з дальністю дії 700 км. Хоч ознак спроможності Сирії розробити в найближчому майбутньому ядерну зброю немає, але США наполягають на тому, що Сирія має програми розробки як хімічної, так і бактеріологічної зброї, пов'язані з ракетними системами їх доставки⁵⁹.

Країни Ради співробітництва держав Перської затоки та Ізраїль будують чисельні та добре оснащені звичайні ЗС за рахунок імпортованих озброєнь, у т.ч. ударних систем великої дальності; водночас, Іран і Сирія роблять це з меншим успіхом. Внаслідок цього збільшується кількісне та якісне відставання Ірану та Сирії в оснащенні ЗС звичайними озброєннями від інших головних суб'єктів регіону. Ізраїль та окремі країни РСПЗ набули можливості завдавати удари по цілях на великих відстанях з більшою точністю, ніж це дозволяють робити Ірану (або Сирії) їх ракети класу “земля-земля” чи інші види озброєнь. Такий стан справ може змусити Іран і Сирію шукати засоби врівноваження можливостей. Це може відбуватися у різних формах: через нарощування сучасних оборонних систем (наприклад, систем ППО), які мають змогу придбати, хоча й не без труднощів, обидві країни; накопичення звичайних, але асиметричних можливостей; придбання зброї масового ураження (попри зобов'язання її не купувати).

III. Залежність від імпорту чи імпортозаміщення

Розвиток технологічно складних основних видів звичайних озброєнь та інтегрування їх у військові системи або мережі перетворилися на головні завдання, виконання яких вимагає значних фінансових ресурсів і висококваліфікованої робочої сили. Це зумовило ситуацію, коли певні країни здатні власними силами розробити лише обмежений ряд озброєнь, – а не повний, який вони прагнуть мати. За винятком, можливо, Росії і США, всі країни мають залежність від імпорту іноземних технологій для власних розробок озброєнь. Часто така залежність є дуже значною, і цілком можливо, що незабаром США перетворяться на єдину країну, здатну самостійно фінансувати розробку сучасних озброєнь і технологій, а також на монополіста в галузі ключових технологій.

⁵⁸ Прикладами спроможності Ізраїлю завдавати удари на великі відстані є наступне: ізраїльські літаки неодноразово порушували повітряний простір Сирії, атакували палестинський табір у Сирії у 2003р і пролітали на низькій висоті над літньою резиденцією Президента Сирії у червні 2006р., – все це безкарно. Див.: Federman, J., ‘Home fly-by sends message to Syrian leader’, Associated Press, 28 June 2006.

⁵⁹ Statement by Lieutenant General Michael D. Maples, US Army Director, Defense Intelligence Agency, before the US Senate Select Committee on Intelligence, Current and Projected National Security Threats to the United States, 11 Jan. 2007, URL <<http://www.dia.mil/publicaffairs/Testimonies/statement26.html>>.

Якщо окремі країни можуть змиритися зі своєю залежністю, то інші вважають її політично принизливою, економічно не вигідною або загрозливою з воєнної точки зору. Для виходу з односторонньої залежності країни започатковують спільні програми розробки озброєнь, сприяючи тим самим не лише розширенню ринку та фонду фінансових і технологічних ресурсів НДДКР, а й розвитку взаємозалежності. Така залежність, схоже, є позитивним чинником – за умов культурної і політичної подібності партнерів (як, наприклад, між європейськими державами) або за умов таких типів військової та економічної взаємозалежності, які існують у рамках НАТО або Європейських Співтовариств. В інших випадках країни можуть зайняти певну технологічну нішу, яка, якщо й не охоплюється програмами співробітництва, то все рівно створює взаємну залежність. Третій варіант – набуття самодостатності, що передбачає імпортозаміщення у вітчизняних розробках і виробництві озброєнь.

Починаючи з 1945р., європейськими країнами практикувалася політика як залежності, так і самодостатності. Більшість країн НАТО, хоч і мають власне виробництво озброєнь, але нормально ставляться до значної залежності від США. Водночас, окремі країни – через національну самоповагу або через великі національні зобов'язання – не цілком погоджуються з політикою США (наприклад, Франція), або, дотримуючись нейтралітету, прагнуть набутися самодостатності (наприклад, Швеція і Швейцарія). До самодостатності наблизилася лише Франція, яка вже сьогодні здатна самостійно забезпечити багато своїх військових потреб. Швейцарія і Швеція швидко зрозуміли свою неспроможність без допомоги розробити всі необхідні озброєння та часто звертаються до імпорту готових озброєнь і навіть ще більше – до імпорту таких комплектуючих, як двигуни та електроніка.

Наприкінці 1950-х років для європейських країн стало очевидним, що пристосування до зростаючої вартості основних видів озброєнь, особливо літаків, вимагає запровадження пан'європейських програм співробітництва. Сьогодні багато основних видів європейських озброєнь є результатом європейського співробітництва, і ця тенденція напевно зберігатиметься надалі. Проте, в майбутньому може значно уповільнитися зростання співробітництва та взаємозалежності між країнами Європи та США. Нещодавні проблеми з доступом до американських технологій у програмі *JSF* (див. вище) посилили занепокоєння окремих європейських країн залежністю від США. Той факт, що Європейське оборонне агентство намагається компенсувати недостатню спроможність з технічного оснащення ЗС виробами європейської оборонної промисловості (тобто не імпортом від неєвропейських виробників) може свідчити про бажання зберегти незалежність.

Три “регіональні лідери” поза межами Європи – Японія, Південна Корея та Австралія – вже давно залежать від США. Однак, останнім часом вони намагаються зменшити односторонню залежність чи перетворити її на взаємну через співробітництво зі США або спеціалізацію на постачанні специфічної продукції. Існування тісних зв'язків у сфері безпеки із супердержавою забезпечує всім трьом країнам, з одного боку, надійну основу для залежності від США, а з іншого – готовність США стати частково залежними від них.

Японія зробила кілька спроб для зменшення залежності від США за рахунок невеликих придбань озброєнь в Європі та розширення вітчизняних програм розробки озброєнь. Однак, ці програми виявилися загалом не дуже вдалими, а найбільш амбітна з них – програма бойового літака *F-2* (або *FSX*) – з технічних і фінансових причин була у 2004р. закрита⁶⁰. З іншого боку, електронна промисловість країни виробляє найсучаснішу продукцію подвійного використання. Певного часу США у своїх військових інтересах дуже бажали отримати доступ до неї, але конституція Японії обмежує експорт військової продукції. Проте, останнім часом ця ситуація почала змінюватися, і сьогодні Японія готова експортувати військові технології до США, починаючи з передової технології систем протиракетної оборони (ПРО)⁶¹. Японія досі значною мірою залежить від озброєнь США, але використання в рамках спільної розробки систем озброєнь передових (і в окремих випадках унікальних) японських технологій може перетворити цю залежність на двосторонню та, можливо, необоротну.

Південна Корея у спробах зменшити залежність від США була більш відвертою. З цією метою вона купувала європейські озброєння та розробляла вітчизняні системи, що базуються на європейських, російських і власних технологіях⁶². На відміну від Японії, Південна Корея активно продає свої озброєння за кордон⁶³. Країна має високорозвинуту оборонну промисловість, а її доступ на ринки Європи і США свідчить про відсутність у неї потреби в будь-яких інших ринках для експорту озброєнь: нещодавно відбулися обговорення можливості продажу сучасного навчального літака до США і танків до Туреччини⁶⁴. Однак, розробки Південної Кореї досі залежать від імпорту комплектуючих.

Нарощування воєнної потужності Китаю, скорочення присутності США в Південній Кореї та Японії, випробування ядерної зброї і розробка балістичних ракет у Північній Кореї можуть у сукупності стимулювати підвищення зацікавленості Японії і Південної Кореї в розробці вітчизняних озброєнь. Південна Корея вже відреагувала на випробування ракет Північною Кореєю, оголосивши про розробку крилатої ракети великої дальності дії; в Японії точаться запеклі обговорення питань закупівлі систем ПРО⁶⁵.

У багатьох частинах світу регіональне середовище для співробітництва є нерозвинутим або його немає зовсім. Тому для багатьох несередовищ країн

⁶⁰ 'Japan to end F2 production early', *Air Forces Monthly*, no. 199 (Oct. 2004), p.14; Global Security. org, 'F-2 support fighter/FSX', 14 Nov. 2006, URL <<http://www.globalsecurity.org/military/world/japan/f-2.htm>>.

⁶¹ Japanese Ministry of Foreign Affairs (посилання 9).

⁶² Південна Корея має довгостроковий план розвитку високотехнологічної промисловості та у 2006р. передбачила в бюджеті на наступні п'ять років близько \$30 млрд. на НДДКР. У цілому на "забезпечення розвинутої вітчизняної оборонної промисловості" виділяється \$150 млрд. Див.: 'ROK increases spending', *Asia-Pacific Defence Reporter*, vol.32, no.6 (July/Aug. 2006), p.12.

⁶³ 'South Korea responds', *Asia-Pacific Defence Reporter*, vol. 32, no. 6 (July/Aug. 2006), p.12.

⁶⁴ 'South Korea responds' (посилання 63).

⁶⁵ 'Japanese missiles', *Asia-Pacific Defence Reporter*, vol.32, no.6 (July/Aug. 2006), p.12. Див. також розділ 8 цього видання.

співробітництво в галузі розробки озброєнь не є пріоритетним питанням. *Росія* за часів СРСР підтримувала свою самодостатність, але є серйозні сумніви – чи є вона самодостатньою сьогодні. Успадкувавши від СРСР ключові складові оборонної промисловості, з 1990р. Росія недостатньою мірою фінансувала НДДКР, що прирєкло російські технології на відставання від технологій інших крупних виробників озброєнь. Однак, для Росії залежність від імпорту або навіть співробітництво в галузі розробки озброєнь є неприйнятними. Натомість вона віддає перевагу вітчизняним розробці та виробництву повного спектру озброєнь і створює нові підприємства замість тих, що після розпаду СРСР залишилися в інших республіках (наприклад, з виробництва великих транспортних літаків; див. вище). Сучасна позиція Росії полягає у збереженні успадкованої промислової бази і професійних вмінь у галузі розробки озброєнь – за рахунок “вдалих замовлень” (на малосерійні зразки або бойові системи). Через брак фінансування НДДКР Росія змушена (і готова) продавати за кордон якомога більшої кількості озброєнь, спрямовуючи отримані кошти на НДДКР і підтримку наявних виробничих потужностей. Такі продажі іноді називають коопераційними або спільними проектами, але загалом це означає, що так звана країна-партнер платить Росії за повну розробку озброєнь російськими компаніями⁶⁶.

Інші країни також відчувають проблемність своєї залежності від імпорту озброєнь. Більшість арабських держав, Китай, Ізраїль, Індія, Іран і Пакистан одногосолно заявили, що їх мета – самодостатність. *Ізраїль* має унікальні відносини зі США, які охоплюють воєнно-стратегічні аспекти, і, хоч і виробляє багато озброєнь вітчизняної розробки, але загалом згоден із залежністю від США⁶⁷. Попри те, що *арабські країни* є одним з найбільших ринків військової техніки та мають достатні фінансові ресурси для підтримки оборонної промисловості, їх намагання у 1960-1970рр. налагодити пан’арабське виробництво озброєнь зазнали невдачі. Лише Єгипет створив примітивну оборонну промисловість. Оборонна промисловість *Ірану* та *Пакистану* розвивалася досить схожими шляхами. В обох країнах вона була останнім часом розширена, але до самодостатності цим країнам ще далеко – попри пропагандистські гасла, вони дуже залежать від іноземних розробок і комплектуючих. Великих зусиль до розбудови оборонної промисловості докладає *Китай*. Його навички з використання та часткового впровадження у виробництво іноземних технологій, отриманих ним протягом двох десятиліть – переважно з російських, але також і з європейських, ізраїльських та американських систем, – надають Китаю впевненості, що більшість озброєнь він зможе невдовзі розробляти та виробляти самостійно.

Індія є, можливо, найкращим (з документальними підтвердженнями) прикладом країни, що прагне набути військової самодостатності. Цей приклад дає можливість побачити проблеми, властиві процесу її набуття. Починаючи з 1950-х років, країна прагне створити оборонну промисловість, спроможну

⁶⁶ У Росії безпосередній продаж озброєнь отримав назву “військово-технічне співробітництво”.

⁶⁷ Причина цієї залежності полягає, зокрема, в тому, що велика частка бюджету Ізраїлю із закупівлі озброєнь складається з допомоги США, яка, за умовою США, має використовуватися на закупівлю озброєнь винятково американського виробництва. Ізраїль забезпечує самодостатність у розробці та виробництві ядерної зброї та окремих систем її доставки. Про ядерний арсенал Ізраїлю див. додаток 12А цього видання.

задовольнити більшість військових потреб. Проте, Індії, яка успішно побудувала крупну оборонно-промислову базу, не вдалося набути самодостатності – її власні розробки значною мірою залежать від імпортованих комплектуючих, а більшість її озброєнь (у т.ч. їх основні види) – імпортуються.

Протягом останніх років Індія намагалася дедалі більше залучати вітчизняну оборонну промисловість як до виробництва озброєнь в інтересах власних ЗС, так і для експорту. У своїй доповіді, опублікованій у 2005р., Комітет Келкара (*Kelkar Committee*) – незалежний орган, заснований у травні 2004р. для підготовки пропозицій з покращення вітчизняної промисловості – розробив 15-річний план придбання озброєнь. У ньому жорстко критикується робота державних підприємств і висуваються пропозиції стосовно впровадження офсетної політики, більш широкого залучення приватних підприємств та збільшення експорту озброєнь. Критики цього плану заявили, що такі пропозиції не є новими, а більшість з них, напевно, будуть заблоковані “міцними силами” в Міністерстві оборони Індії (наприклад, лобістами державних підприємств з виробництва озброєнь)⁶⁸. Попри це, Уряд Індії має виразний намір купувати до 2010р. 70% військової техніки у вітчизняних виробників⁶⁹.

Однак, через те, що багато вітчизняних проектів зазнали технічних труднощів і були відкладені або навіть скасовані, Індія постійно була змушена купувати іноземну техніку, в т.ч. сторожові кораблі, підводні човни, танки, зенітні ракетні системи, бойові літаки, танкові та авіаційні двигуни⁷⁰. Індія часто намагалася долучити до таких іноземних придбань власну промисловість (переважно через ліцензійне виробництво), але стикнулася в цьому із серйозними проблемами. В офіційних індійських доповідях робота промисловості часто піддається жорсткій критиці. У травні 2006р. в доповіді про збирання в Індії 140 бойових літаків Су-30МКІ, куплених у Росії (найкрупніша поточна програма озброєнь Індії), зазначалося, що поставки затримуються, а літаки поставляються без багатьох “критично важливих” систем. Також зауважувалося, що вартість проекту зросла приблизно на 90% – з \$4,9 млрд. у 2000р., коли контракт був укладений, до \$8,6 млрд. у середині 2005р., коли розпочиналося виробництво. Зростання вартості виробництва озброєнь є, скоріше, правилом, ніж винятком, і в цьому випадку це зробило літак набагато дорожчим – на відміну від безпосередньо імпортованих. Тому Індія вирішила відмовитися від вітчизняного виробництва великих компонентів літака Су-30 на користь імпорту літаків з Росії в майже готовому вигляді⁷¹. Після багатьох років спроб

⁶⁸ Bedi, R., ‘Report urges kick-start to Indian defence sector’, *Jane’s Defence Weekly*, 20 Apr. 2005, p.21.

⁶⁹ Suman, M., ‘Defence offsets and technology transfer’, *Indian Defence Review*, vol.21, no.3 (July-Sep. 2006), pp.57-61.

⁷⁰ Anderson, G., ‘India may purchase globally in order to “counter security threats”’, *Defence Industry*, July 2005, p.5; Anderson, G., ‘India faces calls to reduce military imports’, *Defence Industry*, Aug. 2005, p.11.

⁷¹ Це не лише зменшить ціну, але й прискорить виробництво. За графіком виробництво останніх 140 літаків має бути завершено у 2014р., а не у 2017р., як планувалося раніше. Див.: ‘Costs and time kill full SU-30MKI production in India’, *Defence Industry Daily*, 26 Sep. 2006, URL <<http://www.defenseindustrydaily.com/>>; Raghuvanshi, V., ‘India’s Su-30 costs double’, *Defence News*, 28 Aug. 2006; ‘Indian Su-30MKI production costs escalate’, *Air Forces Monthly*, no.220 (July 2006), p.22.

і помилок Індія відмовилася також від власного виробництва кількох флагманських кораблів. Програма виробництва танків *Arjun* була замінена ліцензійним виробництвом 1 000 російських танків *T-90*; проте, з певною мірою оптимізму Індія досі планує виробляти 75-95% їх комплектуючих (за винятком комплектуючих до перших 640 танків, що будуть поставлені готовими або з набором комплектуючих для збирання в Індії). Невдачі зазнало виробництво вітчизняних гвинтівки, зенітної системи *Trishul* (яка принаймні тимчасово була замінена ізраїльською системою *Barak*) і легкого бойового літака (який був частково замінений на *MuГ-29* та інші іноземні літаки⁷²).

Усередині 2006р. Уряд Індії запровадив нові правила закупівлі військової техніки. За ними, кожен іноземний постачальник військової техніки має відшкодувати державі 30% вартості контракту, яка перевищує 3 млрд. індійських рупій (приблизно \$65 млн.)⁷³. Такі офсети стосуються не лише озброєнь, і є сподівання, що вони охоплюватимуть передачі військових технологій, замовлення вітчизняних виробників озброєнь (прямих, що передбачають виробництво закупленої продукції, і непрямих – із зустрічною торгівлею) та іноземні інвестиції в індійську оборонну промисловість (з 2001р. були дозволені приватні інвестиції)⁷⁴. Індія сподівається, що її офсетна політика сприятиме набуттю самодостатності за рахунок підвищення вмісту вітчизняних технологій в імпортованих озброєннях і надання вітчизняній приватній промисловості переваг у конкуренції з менш ефективними державними виробниками⁷⁵. Але, як і у випадках з офсетною політикою інших країн, критики звертають увагу на те, що нові правила роблять закупівлю озброєнь більш складною і невизначеною – за винятком випадків, коли офсети обмежуються прямим залученням вітчизняних підприємств у виробництво придбаних типів озброєнь⁷⁶.

Намагання бути самодостатніми у виробництві сучасних звичайних озброєнь може викликати дві проблеми: або необхідність пошуку неординарних альтернатив постачання озброєнь, або гостру потребу в їх експорті. Успіх або невдача політики самодостатності значною мірою залежать від її фінансової підтримки. Великий внутрішній ринок (наприклад, у США) або сильна економіка (США, ЄС, Японії) допомагають витримати великі видатки на НДДКР без необхідності вдаватися до експорту з метою економії ресурсів на зростанні масштабів виробництва. Тому в цих випадках експорт

⁷² 'Tanks for India', *Asia-Pacific Defence Reporter*, vol. 36, no.6 (July/Aug. 2006), p.12; Novichkov, N., 'Russia signs new contract with India for MBTs', *Jane's Defence Weekly*, 18 Oct. 2006, p.6.

⁷³ Офсети – це угоди, за якими покупці, замість оплатити продукції готівкою, частину вартості оплачують зустрічною торгівлею (бартером) або беруть пряму участь у виробництві імпортованої продукції. Офсети можуть також здійснюватися у формі поставок технологій, які можуть бути використані в розробці вітчизняної продукції.

⁷⁴ Suman (посилання 71), pp.57-61.

⁷⁵ Bedi, R., 'India revises procurement procedures', *Jane's Defence Weekly*, 6 Sep. 2006, p.20.

⁷⁶ Suman (посилання 71).

не є обов'язковою економічною умовою, і його регулювання може здійснюватися, принаймні потенційно, з моральних міркувань. Інші країни змушені експортувати. Росія і Китай є найкращими прикладами країн, що не мають внутрішнього ринку або фінансових ресурсів для підтримки необхідних НДДКР, тому вони змушені покладатися на надходження від експорту. Така ситуація може змусити країни постачати озброєння до “небажаних” місць призначення.

У випадку з Індією, намагання набути самодостатності, напевно, приречені на невдачу. Якщо дивитися на ситуацію реалістично, то більшість країн можуть прагнути лише взаємної залежності⁷⁷. Проте, якщо вони не бажають потрапити в односторонню залежність, а взаємна залежність є недосяжною, то вони можуть вдаватися до пошуків джерел отримання альтернативних озброєнь (наприклад, зброї масового ураження, навіть якщо вона заборонена) або стратегій (наприклад, асиметричних, таких як тероризм, тактика партизанської війни або комп'ютерний тероризм), які забезпечують незалежність, а також гідний воєнний престиж.

IV. Державні поставки озброєнь повстанцям

Війна між Ізраїлем та угрупованням Хезбола в Лівані, громадянська війна в Сомалі та обговорення в ООН договору про торгівлю стрілецькою зброєю і легкими озброєннями показують, яку важливу роль можуть відігравати повстанські сили як сторони бойових дій і отримувачі озброєнь. СІПРІ протягом багатьох років відстежує постачання основних видів звичайних озброєнь повстанцям і завжди констатує, що за вартістю та обсягами вони є мінімальними⁷⁸. Найбільш поширеними були, вірогідно, постачання повстанцям стрілецької зброї і легких озброєнь, проте у світовому або навіть регіональному контексті вони були мінімальними за вартістю та обсягами. Однак, як свідчать минулі та нинішні конфлікти, навіть обмежені поставки повстанцям можуть мати великий вплив на місцеву та регіональну безпеку⁷⁹. Часті і значні порушення обов'язкових ембарго ООН на поставки озброєнь свідчать про труднощі в розв'язанні цієї проблеми.

⁷⁷ Заявлялося, що багато разів обговорювана “революція у військовій справі” надає країнам можливість ігнорувати “успадковані” з 1970-1980рр. технології. Хоча надання “взаємних послуг” з розвитку концепцій і технологій (як це робить Китай) забезпечує потенціал швидкого просування вперед з меншим ризиком, але країни для забезпечення своїх військових потреб досі змушені купувати стару військову техніку у великих обсягах. Див.: Fish, T., ‘Insurgents apply NCW concepts faster than the West’, *Asia-Pacific Defence Reporter*, vol.32, no.7 (Sep. 2006), p.18. *Asia-Pacific Defence Reporter*, vol.32, no.5 (June 2006), p.11; Gompert, D., Lachow, I. and Perkins, J., *Battle-Wise* (National Defense University Press: Washington, DC, 2006), p.44, URL <<http://www.ndu.edu/ctnsp/battlewise.htm>>.

⁷⁸ У період 1950-2006рр. СІПРІ визначив 39 повстанських угруповань-отримувачів озброєнь. У цей період поставки до них становили менше 0,1% загальних поставок, але документальних підтверджень про них у відкритих джерелах дуже мало.

⁷⁹ Вони мали також великий економічний вплив. Протидіючи Хезболі, яка застосовувала обмежену кількість озброєнь переважно іноземного виробництва, Ізраїль був змушений розпочати витратну воєнну операцію, що коштувала \$6,6 млрд.; негативні економічні наслідки коштували Ізраїлю \$5,5 млрд. Див.: Ben-David, A., ‘Israel revives plan for anti-rocket laser system’, *Jane's Defence Weekly*, 6 Sep. 2006, p.18.

Постачання озброєнь (або надання іншої підтримки) повстанцям не є новим явищем. Вони тривають стільки ж, скільки тривають самі поставки озброєнь, і завжди відігравали важливу роль у війнах на чужих територіях між Сходом і Заходом за часів холодної війни (наприклад, поставки США у 1980рр. моджахедам в Афганістан і контраст у Нікарагуа, або поставки СРСР у 1960-1970рр. партизанам Південного В'єтнаму).

У постачанні зброї повстанцям, як і у випадку поставок державним отримувачам, уряди часто керуються політичними та ідеологічними мотивами, хоча перспектива довгострокової економічної вигоди (тобто, після отримання повстанцями влади) також має значення. Однак, приватні постачальники (відомі як брокери або дилери в галузі озброєнь) та окремі країни можуть керуватися також негайною вигодою.

Тигри визволення Таміл Еламу (*The Liberation Tigers of Tamil Eelam*) у Шрі-Ланці та багато повстанських угруповань у Західній Африці, без сумніву, отримують більшу частину озброєнь від приватних дилерів на "відкритому ринку" (в окремих випадках, на кошти приватних суб'єктів - своїх прихильників з усього світу). Іноді повстанці отримують поставки від різноманітних політичних прихильників і брокерів, які шукають вигоду. У двох найбільш помітних у 2006р. випадках поставок озброєнь повстанцям – угрупованню Хезбола та Сомалі – постачальниками були переважно держави.

Законність постачань озброєнь повстанським угрупованням є темою запеклих дискусій. Зрозуміло, що з точки зору урядів, проти яких діють повстанські угруповання, такі поставки є незаконними. Водночас, той факт, що Рада Безпеки (РБ) ООН застосовує проти повстанських угруповань спеціальні ембарго на поставки озброєнь (сім із 12 ембарго ООН, чинних станом на 31 грудня 2006р., спрямовані проти недержавних суб'єктів), свідчить про те, що такі поставки підпадають під дію закону⁸⁰.

Постачання угрупованню Хезбола

Однією з найбільших несподіванок у війні між Ізраїлем і Хезболою в південному Лівані в липні та серпні 2006р. стало те, що Хезбола протягом кількох років створила значно краще озброєні, ніж вважалося раніше, звичайні збройні сили⁸¹. Виявляється, що більшість озброєнь постачали Іран і Сирія. Висловлювалися думки, що Іран здійснює поставки озброєнь Хезболі, виходячи з інтересів ведення війни проти Ізраїлю чужими руками, завдання йому клопоту, а також для того, щоб виглядати прихильником дотримання цілей ісламської революції. Можливо, Іран, бажав також відігравати провідну роль в ісламському світі – як демонструючи свої підходи у вирішенні "ізраїльської проблеми", так і захищаючи жертви ізраїльської "агресії"⁸².

⁸⁰ Перелік ембарго ООН та інших міжнародно погоджених ембарго див. на сайті СППРІ (посилання 2). Питання законності поставок озброєнь повстанцям мало велике значення в обговореннях в ООН питань стосовно стрілецької зброї і легких озброєнь та договору з торгівлі озброєннями. Див. додаток 10В цього видання.

⁸¹ Докладніше про цей конфлікт див. у розділі 2 цього видання.

⁸² Fish, T., 'The long arm of Tehran stirs trouble in Lebanon', *Asia-Pacific Defence Reporter*, vol.32, no.6 (July/Aug 2006), p.5.

Таїфська угода 1989р. (*Taif Agreement*) та кілька наступних резолюцій РБ ООН мали на меті запобігти постачанням озброєнь Хезболі та іншим неурядовим силам у Лівані. Проте, положення цих документів були сформульовані не коректно, що залишило свободу постачань Хезболі. Наприклад, у вересні 2004р. РБ ООН закликала до “розформування та роззброєння всіх ліванських і не ліванських ополченців”⁸³. Іран, Сирія і багато ліванських міністерств заявили, що Хезбола не належить до “ополчення, тому поставки їй озброєнь не є забороненими”⁸⁴. В таблиці 10.4 міститься перелік постачальників озброєнь Хезболі.

Хезбола побудувала свій арсенал із систем (переважно реактивних снарядів), які можна застосовувати для не вибіркового ударів по Ізраїлю, а також протитанкових ракет і переносних зенітних ракетних комплексів (ПЗРК)⁸⁵ для застосування їх при неминучій відповіді Ізраїлю⁸⁶. За інформацією з ізраїльських джерел, протягом 12 липня -14 серпня 2006р. Хезбола випустила по Ізраїлю 4 228 некерованих реактивних снарядів з пускових установок з однією або багатьма направляючими. З них – майже 4 000 пусків з використанням 122 мм реактивних снарядів з дальністю дії 20-35 км (так званої *Катюши*) і приблизно 250 – реактивних снарядів більшого калібру з більшою дальністю дії (переважно 220 мм і 320 мм снарядів сирійського виробництва, але, напевно, розроблених або скопійованих з російських/радянських і китайських зразків). 122 мм реактивні снаряди, оскільки вони належать до зброї, що найчастіше використовується та виробляється в усьому світі, могли потрапити до Хезболі від багатьох постачальників. Попри повідомлення про крупні поставки Хезболі ракет з Ірану, Ізраїль заявляє, що вдалося ідентифікувати лише одну іранську ракету *Fajr-3*. Водночас, несподіванкою – принаймні для ізраїльських Військово-Морських Сил – став пуск Хезболою (майже точний) протикорабельних ракет *C-802* по ізраїльських кораблях, що перебували поблизу ліванського узбережжя⁸⁷.

Тривалий час існували побоювання, що недержавні суб’єкти можуть заволодіти ракетами великої дальності або іншими “ударними” системами, що дадуть їм змогу погрожувати “стратегічним” цілям. У 2006р. Хезбола намагалася використати кілька ударних систем великої дальності, здатних досягати майже будь-якої частини Ізраїлю, але, з воєнної точки зору, вони виявилися неефективними (хоча їх застосування могло мати пропагандистські цілі). Представники Хезболі заявили, що це були РЗЗ *Zelzal-2* (поставлені Іраном) з дальністю дії 300 км. Це викликало велике занепокоєння серед ізраїльтян, які живуть у досяжних для ракет місцях; однак повідомлялося, що була випущена

⁸³ Резолюція РБ ООН №1559 від 2 вересня 2004р.

⁸⁴ Schiff, Z., ‘Lebanon admits it approved weapons transfer to Hezbollah’, *Haaretz*, 26 Feb. 2006.

⁸⁵ Докладніше про ПЗРК див. у додатку 13А цього видання.

⁸⁶ Sand, B., ‘After Lebanon, Israel learns new and old lessons’, *Asia-Pacific Defence Reporter*, vol.32, no.7 (Sep. 2006), pp.14-16.

⁸⁷ ‘Hezbollah’s tic examination’ [English], *Kommersant*, 23 Aug. 2006, URL <<http://www.kommersant.com/page.asp?id=698954>>; Darling, D., ‘Hezbollah’s arsenal’, *Weekly Standard*, 31 July 2006, URL <<http://www.weeklystandard.com/Content/Public/Articles/000/000/012/481ydesv.asp>>; Gambill, G., ‘Hezbollah’s strategic rocket arsenal’, *Middle East Intelligence Bulletin*, Nov./Dec. 2002, URL <http://www.meib.org/articles/0211_12.htm>.

Таблиця 10.4. Походження основних видів звичайних озброєнь, що застосовувалися Хезболою у 2006р.

Постачальник	Найменування	Тип	Кількість	Коментар	
Іран	<i>C-802</i>	ПКР	Кілька	У т.ч. іранська версія Іранська версія <i>Misagh-1</i>	
	<i>BGM-71 TOW</i>	ПТР	..		
	<i>QW-1</i>	ПЗРК	Кілька		
	<i>SA-7</i>	ПЗРК	Кілька		
	<i>SA-14</i>	ПЗРК	Кілька		
	<i>SA-16</i>	ПЗРК	Кілька		
	<i>BM-21</i>	РС	±4 000 застосовані		
	<i>Fajr-3</i>	РС	..		
	<i>Fajr-5</i>	РС	..		
	<i>Zelzal-2</i>	РЗЗ	..		
	<i>Mirsad-1</i>	БЛА	Кілька	<i>Mohajer-4</i> або <i>Ababil</i> ; використані як крилаті ракети	
Іран/Сірія	<i>Metis/AT-13</i>	ПТР	Сотні	У т.ч. іранська версія <i>Towsan-1</i>	
	<i>Конкурс/AT-5</i>	ПТР	Сотні		
Сірія	<i>AT-3</i>	ПТР	Сотні	Іранська версія <i>Ra 'ad</i>	
	<i>Фагом/AT-4</i>	ПТР	Сотні		
	<i>Корнет/AT-14</i>	ПТР	Сотні		
	..	РС (220 мм)	..		Хезбола називає їх <i>Ra 'ad</i> ; вірогідно, копія російської <i>БМ-22 (Ураган)</i>
	..	РС (302 мм)	..		Хезбола називає їх <i>Khaibar-1</i> ; вірогідно, копія китайської <i>WS-1</i>
Невідомий	<i>Milan</i>	ПТР	Кілька		

БЛА – безпілотний літальний апарат; ПЗРК – переносний зенітний ракетний комплекс; ПКР – протикорабельна ракета; ПТР – протитанкова ракета; РЗЗ – ракета класу “земля-земля”; РС – реактивний снаряд.

Джерело: База даних СІПРІ з питань поставок озброєнь та архіви.

лише одна ракета⁸⁸. Напередодні конфлікту Ізраїль збив кілька розвідувальних БЛА і заявляв, що під час конфлікту збив озброєний БЛА “на шляху до стратегічної цілі”⁸⁹. Проте, такий БЛА може нести боеголовку вагою лише 10 кг, що робить його застосування досить неефективним⁹⁰.

США критикують Китай за те, що окремі озброєння, які Хезбола одержала від Ірану, були китайського виробництва (наприклад, *C-802*). Деяка військова техніка, яку Хезбола отримала з Ірану та Сірії, була поставлена до цих країн недавно, зокрема: ПТР *Корнет* та *РПГ-29*, поставлені Сірії в 1990-1999рр. Росією; прилади нічного бачення, поставлені Ірану у 2003р. Великою Британією для антинаркотичних операцій⁹¹. Такі поставки озброєнь свідчать про труднощі в системі управління експортним контролем, недостатність або відсутність контролю після доставки та санкцій за нецільові поставки озброєнь⁹².

⁸⁸ Blanford, N., ‘Hizbullah set for long-term operation’, *Jane’s Defence Weekly*, 2 Aug. 2006, p.5.

⁸⁹ ‘Accident report updates’, *Air Forces Monthly*, no.224 (Nov. 2006), p.77.

⁹⁰ Інший БЛА був здатний нести бойову головку вагою до 50 кг (теж незначну), але він вибухнув під час запуску. Див.: Opall-Rome, B., ‘Israeli missiles down armed Hizbollah UAVs’, *Defense News*, 2 Oct. 2006, p.6.

⁹¹ Sand (посилання 88), p.16; King, O. and Sturcke, J., ‘Pressure on Beckett over Hizbullah’s “British equipment”’, *The Guardian*, 21 Aug. 2006.

⁹² Про експортний контроль див. розділ 14 цього видання.

Повідомлялося, що під час і після бойових дій в середині 2006р. Іран продовжував постачати озброєння Хезболі, в т.ч. ПЗРК⁹³. Після цього Резолюцією РБ ООН №1701 було запроваджене ембарго на поставки озброєнь усім угрупованням у Лівані, що не належать до урядових сил або сил ООН. Згідно з Резолюцією, постачання Хезболі вважаються незаконними⁹⁴. Ембарго є частиною заходів, що мають допомогти ліванському Уряду взяти під контроль після конфлікту у 2006р. всю територію країни. Роззброєння Хезболи та впровадження контролю ліванського Уряду над усіма контрольованими Хезболою територіями були одними з ключових умов Ізраїлю з припинення вогню та виведення його військ з Лівану.

Сирія зобов'язалася зупинити постачання озброєнь до повстанських угруповань через лівано-сирійський кордон⁹⁵. Однак, Уряд Лівану, ООН, США та інші держави заявляють, що озброєння продовжують перетинати кордон, і Хезбола продовжує їх отримувати⁹⁶.

Порушення ембарго на поставки озброєнь до Сомалі

До грудня 2006р. Сомалі перебувала під повним ембарго ООН на поставки озброєнь. Однак, часто з'являлися повідомлення, що держави постачають озброєння одній або кільком угрупованням у Сомалі, і що всі угруповання мають змогу купувати зброю на "чорному" ринку. В доповідях ООН у травні та листопаді 2006р. припускалося, що ці поставки збільшилися⁹⁷. В доповіді ООН від листопада стверджувалося, що Еритрея, Іран, Лівія, Саудівська Аравія і Сирія постачали озброєння Союзу ісламських судів (*Islamic Courts Union, ICU* або *UIC*); водночас перехідний федеральний уряд (*Transitional Federal Government, TFG*) отримував озброєння з Ефіопії, Уганди та Ємену. В доповіді йшлося про зростання кількості поставок, обсягів поставлених озброєнь та урізноманітнення асортименту поставок. Поставки з Еритреї, Ірану і Сирії до *ICU* містили ПЗРК, 122 мм, 130 мм та 152 мм артилерійські системи, зенітні гармати, керовані протитанкові озброєння та навіть сучасні зенітні ракети. Не дивно, що всі обвинувачувані країни заперечували будь-яке порушення ембарго⁹⁸.

⁹³ Hughes, R., 'Iran answers Hizbullah call for SAM systems', *Jane's Defence Weekly*, 9 Aug. 2006.

⁹⁴ Резолюція РБ ООН №1701 від 11 серпня 2006р.

⁹⁵ Williamson, H. and Peel, Q., 'EU to debate arms control call', *Financial Times*, 15 Sep. 2006, p.5; UN News Service, 'Syria agrees to help enforce arms embargo on its border with Lebanon, says Annan', 1 Sep. 2006, URL <<http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=19697&Cr=Leban&Cr1=#>>.

⁹⁶ 'Bolton: Syria, Iran arming Hizbullah', *Jerusalem Post*, 31 Oct. 2006; Gresh, A., 'Reconcontre avec Hassan Nasrallah' [Meeting with Hassan Nasrallah], *Carnets du Diplo* (Le Monde Diplomatique blog), 7 Apr. 2007, URL <<http://blog.mondediplo.net/2007-04-07-Rencontre-avec-Hassan-Nasrallah>>; Khoury, J., 'Nasrallah admits Iran supplies Hezbollah with arms', *Haaretz*, 4 Feb. 2007 URL <<http://www.haaretz.com/hasen/spages/821548.html>>.

⁹⁷ United Nations, Report of the Monitoring Group on Somalia pursuant to Security Council Resolution 1676 (2006), S/2006/913, 22 Nov. 2006; Report of the Monitoring Group on Somalia pursuant to Security Council Resolution 1630 (2005), S/2006/229, 4 May 2006. Документи ООН стосовно сомалійського ембарго див.: URL <<http://www.un.org/sc/committees/751/index.shtml>>.

⁹⁸ Доповідь від листопада 2006р. була піддана критиці через використання невизначених "розвідувальних джерел". Крім того, вона містила неточні назви озброєнь, наприклад, "друге покоління протитанкових озброєнь з інфрачервоним наведенням", яких зовсім не існує.

В інших доповідях повідомлялося про крупномасштабні порушення ембарго, а також містились обвинувачення США в підтримці Альянсу з відновлення миру та контртероризму (*Alliance for the Restoration of Peace and Counter-Terrorism, ARPCT*) – коаліції польових командирів, сформованої в лютому 2006р. для протидії *ICU*, що набував сили⁹⁹. США відкинули звинувачення, але посадовцями США часто визнавалися факти фінансової підтримки *ARPCT* і можливість купівлі озброєнь в її рамках¹⁰⁰. Президент Сомалі А.Ахмед (*Abdullahi Yusuf Ahmed*), який також очолює *TFG*, похвалявся, що, попри ембарго, він має змогу озброювати свої сили для здійснення замахів проти деяких польових командирів. Крім того, для допомоги *TFG* до Сомалі ввійшли ефіопські війська¹⁰¹.

6 грудня 2006р., на вимогу певних держав регіону¹⁰², РБ ООН частково скасувала ембарго 1992р. на поставки озброєнь до Сомалі з метою надання можливості розгорнутися регіональним силам для захисту *TFG*, формування та навчання його сил безпеки¹⁰³. Це питання набуло невідкладності наприкінці 2006р., коли *ICU* взяв під контроль більшу частину території Сомалі і, здавалося, міг захопити навіть останні опорні пункти *TFG*. Водночас США звинуватили *ICU* у приховуванні членів Аль-Каїди. До того часу ефіопські війська вже увійшли до Сомалі для допомоги *TFG*. Часткове скасування ембарго легалізувало цю присутність і дозволило, починаючи з кінця 2006р., воєнні дії США проти *ICU*. Ліга арабських держав (*Arab League* або *League of Arab States*), як і члени неурядових організацій (НУО) піддали критиці введення військ. Вони заявили, що РБ ООН стала на бік *TFG*, затягує конфлікт і не дає можливості сторонам домовитися (на той час мирні переговори *TFG-ICU* вже були призначені на середину грудня 2006р.), навіть спричиняючи, можливо, поширення конфлікту на інші країни регіону¹⁰⁴.

V. Прозорість державних поставок озброєнь¹⁰⁵

Офіційні та загальнодоступні дані про поставки озброєнь є важливими для оцінки політики експортерів та імпортерів, а також для притягнення до відповідальності за цю політику офіційних осіб. Проте, оприлюднення даних

⁹⁹ Wax, E. and DeYoung, K., 'US secretly backing warlords in Somalia', *Washington Post*, 17 May 2006; 'Terror in Mogadishu', *Africa Confidential*, vol.47, no.11 (26 May 2006), pp.3-4

¹⁰⁰ 'Terror in Mogadishu' (посилання 99).

¹⁰¹ Про конфлікт у Сомалі див. розділ 2 цього видання.

¹⁰² 'Somalia: a threat to the Horn and beyond', *Africa Confidential*, vol.47, no.18 (8 Sep. 2006).

¹⁰³ Резолюція РБ ООН №1725 від 6 грудня 2006р.

¹⁰⁴ Associated Press, 'UN Security Council OKs Somalia forces', 6 Dec. 2006; Shabelle Media Network, 'Arab League warns the US-backed draft resolution will spark civil war', 5 Dec. 2006, URL <<http://www.shabelle.net/news/ne1815.htm>>.

¹⁰⁵ У цьому розділі враховані загальнодоступні офіційні звіти про поставки озброєнь. Про міжурядовий інформаційний обмін, зокрема в рамках Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ, *Organization for Security and Co-operation in Europe*), Організації Американських Держав (*Organization of American States*), Економічного Співтовариства Західно-Африканських Держав (*Economic Community of West African States*) та Вассенаарської домовленості (*Wassenaar Arrangement*) див. розділ 14 цього видання.

про продаж і придбання озброєнь є чутливим питанням майже для всіх держав. З початку 1990-х років діють кілька глобальних і регіональних механізмів звітування про продаж і придбання озброєнь, але прозорість досі залишається обмеженою.

Реєстр ООН звичайних озброєнь

Ключовим міжнародним механізмом офіційної прозорості поставок озброєнь залишається Реєстр ООН звичайних озброєнь¹⁰⁶; у 2006р. в умовах звітування відбулися невеликі зміни¹⁰⁷. Як і попередніми роками, звітували близько 120 країн; суттєві інформаційні прогалини залишалися в тих регіонах, де можна очікувати дестабілізуючого накопичення озброєнь: в Африці, на Близькому Сході (майже всі країни цього регіону ніколи не звітували) та в Північно-Східній Азії (Китай не надавав звітів з 1998р., Північна Корея не звітувала ніколи, від Тайваню звіт не запитувався). Розбіжності між звітами про експорт та імпорт, як завжди, залишаються великими, а окремі звіти, навіть від держав - відомих прихильників прозорості (наприклад, США) продовжують бути неточними. Проте, Реєстр знову зібрав важливу інформацію, переважно про країни, в яких важко знайти офіційне або неофіційне джерело інформації. Наприклад, більшість даних, наданих Україною у 2006р., в неофіційних джерелах знайти неможливо.

Майбутнє Реєстру ООН звичайних озброєнь чергового разу обговорювалося групою урядових експертів – з моменту заснування це був п'ятий його перегляд. Як було погоджено раніше, країни мають подавати більш докладні звіти з відзначенням більшої кількості категорій озброєнь і допоміжних систем, придбань від національних виробників і даних про їх номенклатуру. Однак, як і під час попередніх переглядів, досягти консенсусу з приводу суттєвих змін стосовно статусу зброї масового ураження в Реєстрі не вдалося.

Остаточні рекомендації виявилися обмеженими, але містили зміну меж ваги, за якої повідомлення про відправку є обов'язковим (500 т замість 750 т, як було раніше)¹⁰⁸. Під час п'ятого перегляду було також вирішено надавати окрему стандартизовану форму звітності про стрілецьку зброю і легкі озброєння¹⁰⁹, тоді як раніше країни лише заохочувалися надавати такі дані. Нарешті,

¹⁰⁶ Єдиним іншим глобальним загальнодоступним механізмом звітування, до якого надходить інформація про поставки озброєнь, є База ООН статистичних даних торгівлі товарами (*UN Commodity Trade Statistics Database, UN Comtrade*).

¹⁰⁷ Дані, надані з 1992р. до Реєстру ООН звичайних озброєнь, див.: URL <<http://disarmament.un.org/cab/register.html>>. Цікавим, особливо у зв'язку з розбіжностями у звітах, спричинених нечітким визначенням семи категорій озброєнь, є використання Реєстру для визначення меж ембарго ООН, застосованого проти Північної Кореї 14 жовтня 2006р. (Резолюція РБ ООН №1718 від 14 жовтня 2006р.). Це ембарго охоплює лише основні види звичайних озброєнь, визначені Реєстром – на відміну від попередніх ембарго, що охоплювали всі озброєння та військову техніку, призначені для використання ЗС. Про ембарго до Північної Кореї див. розділ 14 цього видання.

¹⁰⁸ Початкова межа, запропонована в 1991р, складала 500 т, але в останній резолюції, якою впроваджувався Реєстр звичайних озброєнь, вона була підвищена до 750 т.

¹⁰⁹ Цей звіт, як і інші, див.: URL <<http://disarmament.un.org/cab/register.html#item3>>. Більш докладно про проблеми, що стосуються впровадження Реєстру, див.: Wezeman (посилання б).

було погоджено, що звітування стосуватиметься лише поставок членам або від членів ООН. Це могло б підштовхнути Китай до поновлення звітування: з 1998р. країна виправдовувала свою відмову робити це через звітування США про поставки до Тайваню.

Щорічна доповідь ЄС

У жовтні 2006р. ЄС видав восьму Щорічну доповідь про впровадження Кодексу ЄС поведінки стосовно експорту озброєнь¹¹⁰. Доповідь опублікована 16 жовтня 2006р. – на два місяці раніше, ніж попередні видання¹¹¹. Ще одним підтвердженням підвищення прозорості є те, що в окремому розділі міститься інформація про поставки до країн, які перебувають під ембарго ООН, зі спеціальними поясненнями підстав надання дозволу на такі поставки. Крім того, наводиться таблиця з даними про кількість проведених консультацій стосовно кожної країни кінцевого призначення¹¹².

Держави ЄС погодилися надавати до Щорічної доповіді ЄС дані про вартість наданих ліцензій і фактичний експорт, класифікований за місцем призначення та категоріями Військового списку ЄС¹¹³. Кількість держав, що надають ці дані, продовжує збільшуватися. Якщо у 2004р. до Щорічної доповіді надали дані лише п'ять держав, то у 2006р. – вже 18. “Старі” держави-члени ЄС (у т.ч. ті, що пропагують більшу прозорість) продовжують надавати неповні дані. Наприклад, Бельгія, Велика Британія, Італія і Швеція не надали даних або про експортні ліцензії, або про фактичні експортні поставки, класифіковані за категоріями Військового списку ЄС. На відміну від них, усі 10 держав, що приєдналися до ЄС у 2004р., ці дані надали – переважно внаслідок оновлення ними систем експортного контролю і збору даних, відповідно до вимог ЄС.

З метою гармонізації методології збору та обробки даних для Щорічної доповіді ЄС, серед держав-членів проводилося конфіденційне опитування з питань поточної національної практики в цій галузі¹¹⁴. Збільшення кількості даних для Щорічної доповіді відбиває значне підвищення рівнів охоплення та порівнянності даних. Водночас, залишається питання корисності фінансових даних для оцінки розуміння та дотримання державами критеріїв Кодексу ЄС і засад вихідних положень Щорічної доповіді¹¹⁵.

¹¹⁰ Council of the European Union, ‘Eighth annual report according to operative provision 8 of the European Union Code of Conduct on Arms Exports’, *Official Journal of the European Union*, C250 (16 Oct. 2006), p.3.

¹¹¹ Дві попередні доповіді були видані 21 грудня 2004р. та 23 грудня 2005р., відповідно. Всі щорічні доповіді ЄС див.: URL <http://www.sipri.org/contents/armstrad/atlinks_gov.html>.

¹¹² Консультації відбуваються під час розгляду державою-членом питання надання експортної ліцензії на поставку, “по суті подібної” до поставок, які впродовж трьох попередніх років заборонялися іншими державами ЄС. У таких випадках держава ЄС, що приймає рішення про надання ліцензії, зобов’язана проконсультуватися з іншою державою ЄС, яка до цього заборонила поставку, та отримати інформацію про причини цієї заборони.

¹¹³ ‘Common Military List of the European Union (equipment covered by the European Union Code of Conduct on Arms Exports) adopted by the Council on 27 February 2006’, *Official Journal of the European Union*, C66 (17 Mar. 2006), pp.1-28.

¹¹⁴ Council of the European Union (посилання 110).

¹¹⁵ Bauer, Bromley (посилання 6).

Розвиток прозорості на національному рівні

Звіти або офіційні заяви держав є ще одним важливим джерелом загально-доступної інформації про поставки озброєнь¹¹⁶. У 2006р. вони були отримані від 28 держав, у т.ч. трьох, що зробили це вперше.

Членство в ЄС продовжує бути чинником, що покращує прозорість поставок озброєнь на національному рівні. В березні 2006р. *Словенія* – новий член ЄС, видала свій перший звіт про поставки озброєнь. У звіті наведена інформація про експортні та імпорتنі ліцензії на військову техніку з відзначенням категорії продукції, що постачалася, кількості експортованих одиниць продукції, фінансової вартості та місць призначення. *Болгарія* видала свій перший звіт про поставки озброєнь у лютому 2007р., після приєднання в січні до ЄС. Звіт охоплює заходи 2005р. та надає інформацію про кількість наданих і використаних експортних та імпорتنих ліцензій, їх фінансову вартість і категорії експортованої техніки з розбивкою за країнами-отримувачами або постачальниками – прагнення приєднання до ЄС і в цьому випадку стало причиною покращення прозорості. *Колишня Югославська Республіка Македонія* видала свій перший щорічний звіт про поставки озброєнь у 2006р. Він містить докладну інформацію про всі експортні і транзитні ліцензії, у т.ч. опис експортованої продукції, кількість експортованих одиниць, дані про отримувачів і кінцевих користувачів.

Крім держав ЄС, звіти про національні експортні поставки озброєнь надали ще кілька держав. У 2006р. перший з лютого 2003р. звіт надала Австралія; документ містить експортні дані за період з липня 2002р. до червня 2004р. Водночас, Канада та Південна Африка знову не надали звітів про експорт озброєнь – останніми даними про поставки озброєнь обох країн залишаються дані за 2002р.

VI. Висновки

Тенденція збільшення поставок основних видів звичайних озброєнь, уперше помічена на початку 2000-х років, продовжувалася й у 2006р. Попри зростаючий попит, ринок озброєнь залишається ринком покупців, на якому імпортери мають змогу грати на відмінностях постачальників з метою не лише домогтися кращих фінансових умов, але й (що більш важливо) отримати передові озброєння та технології. Це може завадити зусиллям із запобігання розповсюдженню певних видів озброєнь, що вважаються найбільш “агресивними” та дестабілізуючими.

Американо-європейські відносини в торгівлі озброєннями після розв’язання проблеми передачі технології спільного ударного винищувача (*JSF*) почали покращуватися. США, у принципі, погодилися ділитися з усіма партнерами в рамках цієї програми більшістю або всіма передовими технологіями створення літака. Таким чином, напруженість у дебатах Європа-США була зменшена, а рівні довіри і взаємозалежності в рамках євроатлантичного співробітництва підвищилися.

¹¹⁶ Усі загальнодоступні національні звіти про поставки озброєнь див.: URL <http://www.sipri.org/contents/armstrad/atlinks_gov.html>.

Росія спромоглася укласти кілька крупних контрактів на старих і нових ринках – попри тривалі сумніви з приводу її здатності розробити нове покоління озброєнь. Проте, експортовані нею озброєння базуються переважно на технологіях і проектах часів холодної війни. Попри сильний тиск США, Росія була готова постачати озброєння до Ірану та Венесуели.

Кілька держав Близького Сходу за останні 10 років імпортували багато озброєнь, у т.ч. ударні озброєння великої дальності. Нафтовидобувні країни, зокрема, країни Близького Сходу, завдяки високим цінам на нафту та газ, змогли дозволити собі закупівлі крупної військової техніки.

У той час, коли увага була прикута до продажу Росією озброєнь Ірану та Сирії, значно більше озброєнь було імпортовано країнами Перської затоки та Ізраїлем. Саудівська Аравія уклала крупні угоди з Великою Британією, США і Францією, зменшуючи до мінімуму імпорт з Росії. Всі ці озброєння знову накопичуються в регіоні, що вважається надзвичайно нестабільним.

На глобальному рівні публічна прозорість поставок озброєнь досі є фрагментарною і неоднозначною. З точки зору придбань озброєнь, багато країн-отримувачів у зонах конфліктів або напруженості є абсолютно непрозорими. Повідомлення або заяви про поставки озброєнь досі надходять переважно від західних держав. Проте, більшість з цих повідомлень зосереджуються на фінансових даних і не містять інформації про типи поставленої техніки або озброєнь — через що корисність даних для аналізу впливу поставок озброєнь знижується. Разом з цим, прозорість поступово підвищується і цей процес може мати ще більшу користь від обговорень договору про торгівлю озброєннями¹¹⁷.

¹¹⁷ Див. додаток 10В цього видання.

Додаток 10А. Постачальники та отримувачі основних видів звичайних озброєнь

ПРОЕКТ СІПРІ З ПИТАНЬ ПОСТАВОК ОЗБРОЄНЬ

Таблиця 10А.1. Отримувачі основних видів звичайних озброєнь у 2002-2006рр.

Таблиця містить дані про обсяги імпорту основних видів звичайних озброєнь усіх країн/недержавних суб'єктів протягом 2002-2006рр. Країни наведені в порядку зменшення обсягів сукупного імпорту у 2002-2006рр. Дані є вартісними тренд-індикаторами, наведеними в \$ млн. у постійних цінах 1990р. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

Позиція								
2002- 2006	2001- 2005 ^a	Отримувач	2002	2003	2004	2005	2006	2002- 2006
1	1	Китай	2 636	2 068	2 853	3 791	3 261	14 609
2	2	Індія	1 659	2 928	2 476	1 417	1 672	10 152
3	3	Греція	484	2 226	1 984	1 097	1 452	7 243
4	4	ОАЕ	208	734	1 348	2 319	2 439	7 048
5	7	Південна Корея	336	599	1 030	627	1 292	3 884
6	5	Австралія	711	864	558	560	768	3 461
7	10	Ізраїль	280	291	845	1 047	994	3 457
8	6	Єгипет	656	575	542	740	526	3 039
9	9	Туреччина	887	585	174	845	454	2 945
10	12	Іран	538	439	377	327	891	2 572
11	11	США	394	511	510	444	417	2 276
12	15	Тайвань	314	116	341	775	624	2 170
13	8	Велика Британія	715	789	137	28	462	2 131
14	13	Пакистан	528	592	373	236	309	2 038
15	14	Японія	426	465	412	305	400	2 008
16	16	Саудівська Аравія	549	159	941	148	148	1 945
17	17	Італія	165	516	435	129	697	1 942
18	30	Чілі	62	175	50	470	1 125	1 882
19	22	Іспанія	246	110	271	323	378	1 328
20	19	Сінгапур	235	70	384	552	54	1 295
21	21	Ємен	592	40	314	308	–	1 254
22	23	Польща	286	405	229	97	224	1 241
23	49	Південна Африка	4	2	2	315	862	1 185
24	31	Німеччина	64	50	222	222	529	1 087
25	25	Румунія	24	25	288	594	131	1 062
26	18	Канада	395	139	308	97	100	1 039
27	45	Малайзія	139	137	81	16	654	1 027
28	20	Алжир	233	197	272	152	173	1 027
29	26	Нідерланди	317	172	151	121	171	932
30	42	Португалія	–	57	43	391	431	922
31	28	В'єтнам	129	32	259	308	179	907
32	27	Чехія	47	104	7	622	65	845
33	24	Бразилія	165	71	124	143	323	826
34	35	Перу	5	22	47	368	365	807

Позиція								2002-
2002-	2005 ^a	Отримувач	2002	2003	2004	2005	2006	2006
35	29	Йорданія	122	300	199	32	117	770
36	33	Індонезія	66	358	155	21	54	654
37	62	Норвегія	92	4	6	3	501	606
38	55	Оман	31	23	41	100	406	601
39	63	Венесуела	45	13	13	27	498	596
40	36	Данія	38	46	229	117	133	563
41	32	Судан	57	102	270	81	48	558
42	39	Швейцарія	53	91	175	159	72	550
43	38	Ерїтрея	2	–	202	276	70	550
44	34	Таїланд	156	153	117	58	47	531
45	44	Фінляндія	16	232	76	76	84	484
46	41	Мексика	79	31	247	25	68	450
47	58	Ірак	–	–	47	154	195	396
48	47	Ефіопія	20	193	162	–	–	375
49	43	Швеція	75	63	48	63	122	371
50	40	М'янма (Бірма)	250	70	11	25	7	363
51	101	Угорщина	–	–	3	13	337	353
52	37	Колумбія	163	115	11	8	33	330
53	52	Марокко	167	7	–	96	49	319
54	50	Казахстан	83	62	46	72	53	316
55	57	Франція	38	57	93	–	121	309
56	51	Бангладеш	39	9	25	27	208	308
57	122	Білорусь	–	–	–	6	254	260
58	53	Туніс	75	–	–	168	16	259
59	60	Аргентина	16	12	162	4	53	247
60	48	Лівія	–	145	74	–	5	224
61	69	Кувейт	18	49	–	21	107	195
62	66	Болгарія	–	2	12	158	20	192
63	54	Нова Зеландія	17	108	50	8	8	191
64	67	Бахрейн	58	6	10	53	60	187
65	59	Австрія	66	43	55	21	–	185
66	64	Азербайджан	128	–	3	45	–	176
67	68	Вірменія	–	–	151	–	–	151
68	81	Нігерія	6	52	10	–	72	140
69	73	Кот-д'Івуар	32	68	14	–	–	114
70	77	Литва	7	1	55	12	33	108
71	82	Філіппіни	5	8	37	14	43	107
72	74	Сірія	19	46	19	7	9	100
73	65	Грузія	–	1	45	49	–	95
74	61	Шрі-Ланка	11	12	26	18	20	87
75	72	Бельгія	36	27	18	–	4	85
76	79	Уганда	22	19	26	13	–	80
77	80	Афганістан	33	17	–	28	–	78
78	124	Габон	–	–	5	–	63	68
79	76	Ірландія	23	–	28	4	11	66
80	88	Зімбабве	–	23	–	20	20	63
81	83	Латвія	8	28	15	7	4	62

Позиція								
2002-	2001-							2002-
2006	2005 ^a	Отримувач	2002	2003	2004	2005	2006	2006
82	87	Танзанія	–	56	–	–	–	56
83	78	Конго (ДРК)	14	15	–	14	13	56
84	46	Ангола	24	2	8	22	–	56
85	85	Непал	8	9	32	4	–	53
86	89	Еквадор	1	–	19	33	–	53
87	70	Кіпр	11	8	–	–	26	45
88	90	Албанія	–	2	–	42	–	44
89	95	Естонія	1	15	5	12	8	41
90	86	Північна Корея	10	10	9	5	5	39
91	97	Уругвай	11	–	–	20	7	38
92	112	Ямайка	–	–	–	13	25	38
93	84	Словенія	2	15	15	2	2	36
94	117	Болівія	–	–	1	9	26	36
95	92	Гана	1	6	27	–	–	34
96	75	Хорватія	2	24	8	–	–	34
97	98	Словаччина	27	–	–	4	–	31
98	100	Туркменістан	–	20	10	–	–	30
99	99	Домініканська Республіка	–	3	27	–	–	30
100	103	Сальвадор	16	9	–	–	–	25
101	104	Кенія	–	–	–	25	–	25
102	94	Катар	12	12	–	–	–	24
103	91	Намібія	11	–	13	–	–	24
104	105	Буркіна-Фасо	–	–	–	19	–	19
105	106	Мальта	–	–	–	18	–	18
106	107	Киргизстан	–	9	5	3	1	18
107	96	Ботсвана	1	7	9	–	–	17
108	129	Замбія	1	–	–	–	15	16
109	126	Ліван/Хезбола ^b	3	–	1	–	11	15
110	109	Мавританія	15	–	–	–	–	15
111	111	Малі	1	–	–	13	–	14
112	137	Таджикистан	–	–	–	–	13	13
113	113	Камерун	6	–	–	5	–	11
114	116	Джібуті	2	–	–	8	–	10
115	140	ЦАР	–	–	–	–	9	9
116	108	Екваторіальна Гвінея	–	–	8	–	–	8
117	120	Гамбія	–	–	7	–	–	7
118	123	Бенін	6	–	–	–	–	6
119	115	Узбекистан	5	–	–	–	–	5
120	114	Парагвай	–	–	4	1	–	5
121	138	Росія	–	–	–	–	4	4
122	93	Лаос	–	–	–	4	–	4
123	127	Конго	–	–	–	4	–	4
124	128	Бруней	–	–	–	1	3	4
125	125	Бурунді	4	–	–	–	–	4
126	110	Чад	–	–	–	–	2	2
127	132	Мозамбик	–	1	–	–	–	1
128	133	Люксембург	–	1	–	–	–	1

Позиція								
2002-	2001-		2002	2003	2004	2005	2006	2002-
2006	2005 ^a	Отримувач						2006
129	118	Лесото	–	–	1	–	–	1
130	134	Ліван	–	–	–	1	–	1
131	121	Гвінея	–	1	–	–	–	1
132	135	Уганда/ГАО ^b	–	–	–	–	–	–
133	136	Македонія/НВА ^b	–	–	–	–	–	–
134	56	Афганістан/ПА ^b	–	–	–	–	–	–
135	130	Тринідад і Тобаго	–	–	–	–	–	–
136	131	Свазіленд	–	–	–	–	–	–
137	102	Сербія і Чорногорія	–	–	–	–	–	–
138	139	Панама	–	–	–	–	–	–
139	71	Македонія	–	–	–	–	–	–
140	119	Гайана	–	–	–	–	–	–
141	141	Бутан	–	–	–	–	–	–
н.в.	н.в.	Невідома країна ^c	–	–	3	–	–	3
н.в.	н.в.	Невідоме повстанське угруповання ^c	–	–	–	–	–	–
Всього			16 796	19 086	21 591	22 305	26 765	10 6543

“–” – від 0 до 0,5.

^a Позиції отримувачів у 2001-2005рр. відрізняються від опублікованих у Щорічнику СІПРІ 2006 (с.503-506) внаслідок перегляду та уточнення даних.

^b Недержавні суб'єкти/повстанські угруповання: ГАО – Господня армія опору (*Lord's Resistance Army, LRA*); НВА – Народно-визвольна армія (*National Liberation Army, NLA*); ПА – Північний альянс (або Об'єднаний ісламський фронт порятунку Афганістану, *Northern Alliance, United Islamic Front for the Salvation of Afghanistan, UFSA*).

^c Один або кілька невідомих отримувачів.

Примітка: Дані СІПРІ відбивають фактичні поставки основних видів звичайних озброєнь. Для порівняння даних про поставки різних видів озброєнь і виявлення тенденцій СІПРІ використовує вартісний тренд-індикатор. Оцінки СІПРІ, таким чином, відбивають лише обсяг міжнародних поставок озброєнь, а не реальні фінансові характеристики таких поставок. Тому вони не можуть порівнюватися з такими показниками економічної статистики, як ВВП або експорт/імпорт. Метод розрахунку з використанням вартісного тренд-індикатора див. на сайті Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь: URL <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/atmethods.html>>.

Джерело: База даних СІПРІ про поставки озброєнь.

Таблиця 10А.2. Постачальники основних видів звичайних озброєнь у 2002-2006рр.

Таблиця містить дані про обсяги експорту основних видів звичайних озброєнь усіх країн і недержавних суб'єктів протягом 2002-2006рр. Країни наведені в порядку зменшення обсягів сукупного експорту у 2002-2006рр. Дані є вартісними тренд-індикаторами, наведеними в \$ млн. у постійних цінах 1990р. Сума складових може не збігатися з підсумковим показником через округлення.

Позиція								
2002-	2001-		2002	2003	2004	2005	2006	2002-
2006	2005 ^a	Постачальник						2006
1	1	США	4 949	5 586	6 639	7 066	7 888	32 128
2	2	Росія	5 655	5 442	6 485	6 449	6 733	30 764
3	4	Німеччина	899	1 881	1 001	1 533	3 850	9 164
4	3	Франція	1 312	1 282	2 687	2 050	1 557	8 888
5	5	Велика Британія	742	680	1 083	912	1 071	4 488
6	10	Нідерланди	243	343	271	877	1 481	3 215
7	9	Італія	407	321	216	787	860	2 591
8	7	Китай	544	532	271	223	564	2 134
9	6	Швеція	127	468	306	587	472	1 960
10	11	Ізраїль	365	309	535	240	224	1 673
11	8	Україна	210	456	427	308	133	1 534
12	16	Іспанія	120	158	73	116	803	1 270
13	12	Канада	182	279	305	193	227	1 186
14	13	Швейцарія	109	139	201	166	144	759
15	14	Узбекистан	73	340	170	-	-	583
16	17	Польща	36	70	65	103	169	443
17	19	Бельгія	34	15	47	185	50	331
18	20	Норвегія	91	83	79	12	2	267
19	18	Південна Корея	-	114	20	39	89	262
20	24	Південна Африка	16	42	62	23	115	258
21	21	Данія	6	61	173	-	3	243
22	15	Білорусь	54	80	50	24	-	208
23	22	Чехія	58	65	0	23	56	202
24	29	Туреччина	23	38	10	47	45	163
25	30	Австрія	82	3	3	3	61	152
26	27	Бразилія	26	-	56	61	1	144
27	25	Австралія	30	40	2	50	4	126
28	23	Словаччина	44	-	79	-	-	123
29	31	Фінляндія	18	23	21	25	31	118
30	28	Грузія	108	-	7	-	-	115
31	33	Киргизстан	-	92	-	-	-	92
32	32	Індонезія	49	-	25	8	8	90
33	34	Болгарія	32	48	-	-	-	80
34	38	Греція	-	8	32	13	23	76
35	39	Лівія	11	38	-	-	24	73
36	35	Сінгапур	2	-	66	3	-	71
37	26	Північна Корея	45	13	13	-	-	71
38	37	Йорданія	-	-	42	15	13	70
39	36	Угорщина	-	-	-	68	-	68

Позиція

2002- 2006	2001- 2005 ^a	Постачальник	2002	2003	2004	2005	2006	2002- 2006
40	40	Ліван	45	–	–	–	–	45
41	44	Індія	–	4	22	4	11	41
42	42	Саудівська Аравія	–	–	–	36	–	36
43	45	ОАЕ	–	–	2	25	7	34
44	43	Пакистан	9	9	7	9	–	34
45	46	Румунія	–	24	–	–	–	24
46	54	Іран	3	–	1	–	9	13
47	49	Таїланд	–	5	5	–	–	10
48	50	Мальта	–	–	10	–	–	10
49	48	Сербія і Чорногорія	–	–	4	–	5	9
50	61	Венесуела	–	–	1	–	6	7
51	51	Перу	–	–	5	–	–	5
52	47	Казахстан	–	–	5	–	–	5
53	52	Молдова	–	–	–	4	–	4
54	55	Боснія і Герцеговина	4	–	–	–	–	4
55	64	Сірія	–	–	–	–	3	3
56	57	Литва	3	–	–	–	–	3
57	58	Нова Зеландія	1	–	1	–	–	2
58	59	Чілі	2	–	–	–	–	2
59	62	Оман	–	–	–	1	–	1
60	63	Ангола	1	–	–	–	–	1
61	53	Тайвань	–	–	–	–	–	–
62	41	Єгипет	–	–	–	–	–	–
63	60	Бахрейн	–	–	–	–	–	–
64	56	Аргентина	–	–	–	–	–	–
н.в.	н.в.	невідомі країни ^b	30	–	4	14	18	66
Всього			16 796	19 086	21 591	22 305	26 765	106 543

“–” – від 0 до 0,5.

^a Позиції постачальників у 2001-2005рр. відрізняються від опублікованих у Щорічнику СІПРІ 2006 (с.507-508) внаслідок перегляду та уточнення даних.

^b Один або кілька невідомих постачальників.

Примітка: Дані СІПРІ відбивають фактичні поставки основних видів звичайних озброєнь. Для порівняння даних про поставки різних видів озброєнь і виявлення тенденцій СІПРІ використовує вартісний тренд-індикатор. Оцінки СІПРІ, таким чином, відбивають лише обсяг міжнародних поставок озброєнь, а не реальні фінансові характеристики таких поставок. Тому вони не можуть порівнюватися з такими показниками економічної статистики, як ВВП або експорт/імпорт. Метод розрахунку з використанням вартісного тренд-індикатора див. на сайті Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь: URL <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/atmethods.html>>.

Джерело: База даних СІПРІ про поставки озброєнь.

Таблиця 10А.3. Фінансова вартість експортованих країнами озброєнь за інформацією з урядових і промислових джерел у 1998-2005рр.

Дані наведені в \$ млн., у постійних цінах 2005р.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Прийнятні назви сфер, яких стосуються дані
Загалом у світі^а	45 054- 49 783	40 570- 42 916	36 033- 37 413	27 944- 35 985	30 749- 37 450	36 547- 46 408	41 913- 54 805	39 042- 55 964	
<i>Дані за країни</i>									
Австралія	11	390	24	56	268	408	Експорт озброєнь (дані за 2003р. – з 1 липня 2003р. до 30 червня 2004р.)
Австрія	278	493	588	381	240	295	21	318	Ліцензії на експорт озброєнь
Бельгія	866	777	814	838	1 174	798	699	318	Ліцензії на експорт озброєнь
Бразилія	84	468	203	320	181	52	295	285	Експорт озброєнь
Канада	340	343	365	422	469	Експорт озброєнь (за винятком експорту до США)
Чехія	122	112	91	59	79	99	116	110	Експорт озброєнь
Данія	75	116	96	131	109	Ліцензії на експорт озброєнь
Фінляндія	41	50	25	39	55	59	54	128	Експорт озброєнь
Франція	7 712	4 634	2 776	3 065	4 434	5 046	9 010	4 744	Експорт озброєнь
Німеччина	911	1 816	711	362	326	1 597	1 450	2 027	Експорт озброєнь (стосується лише "воєнних озброєнь")
Греція	..	54	22	50	53	134	19	36	Ліцензії на експорт озброєнь
Угорщина	19	10	8	13	12	15	Експорт озброєнь
Індія	40	20	51	100	73	57	Експорт озброєнь (дані за 2005р. – з 1 квітня 2005р. до 31 березня 2006р.)
Ірландія	27	75	32	53	37	42	35	37	Ліцензії на експорт озброєнь
Ізраїль	2 251	1 883	2 001	2 206	2 171	2 495	2 688	2 600	Експорт озброєнь
Італія	139	1 107	631	546	499	755	617	1 034	Експорт озброєнь
Південна Корея	176	231	62	221	..	255	434	..	Експорт озброєнь
Нідерланди	575	457	436	643	461	1 379	802	1 461	Ліцензії на експорт озброєнь
Норвегія	165	184	137	197	312	453	309	382	Експорт озброєнь
Пакистан	..	35	45	88	109	106	103	..	Експорт озброєнь
Польща	45	55	87	219	338	361	Ліцензії на експорт озброєнь

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Прийнятні назви сфер, яких стосуються дані
Португалія	20	14	14	11	6	30	15	9	Експорт озброєнь
Румунія	67	79	43	28	48	74	43	36	Експорт озброєнь
Росія	3 115	3 975	4 174	4 086	5 233	5 733	5 976	6 126	Експорт озброєнь
Словаччина	43	65	50	103	34	46	84	62	Експорт озброєнь
Південна Африка	140	210	226	223	264	435	Ліцензії на експорт озброєнь
Іспанія	218	176	144	228	282	459	522	521	Експорт озброєнь
Швеція	530	519	541	327	384	851	1 026	1 155	Експорт озброєнь
	668	553	707	534	732	1 254	1 455	1 416	Експорт озброєнь (у т.ч. інших техніки, послуг та програмного забезпечення для військових споживачів)
Швейцарія	176	181	144	169	194	299	240	207	Експорт озброєнь
Туреччина	96	98	140	148	269	351	203	337	Експорт озброєнь
Велика Британія	3 905	1 861	2 953	2 434	1 533	1 720	2 633	2 527	Експорт озброєнь
	11 965	8 064	7 561	6 694	6 706	7 878	9 772	12 986	Експорт озброєнь (у т.ч. аерокосмічного устаткування та послуг)
Україна	359	..	567	551	543	531	Експорт озброєнь
США	18 664	19 949	14 344	9 952	10 692	11 172	11 828	11 552	Експорт озброєнь
	18 240	20 569	12 376	14 142	11 488	12 785	18 920	..	Експорт озброєнь (іноземні військові продажі додаточно до комерційних)

.. – дані відсутні.

Примітки: конвертація в долари США у постійних цінах 2005р. здійснена за ринковим валютним курсом звітного року та індексом споживчих цін США (*consumer price index, CPI*). Таблиця містить дані лише про ті країни, які надіслали офіційну інформацію прийнятні за чотири роки з останніх восьми. СІПР вважає, що експорт цих країн разом становить понад 90% загального експорту звичайних озброєнь. Дані про експорт країн у цій таблиці не є повністю достовірними та порівнянними за роками. Стосовно окремих країн доступними є лише дані про вартість ліцензій на експорт озброєнь.

^a Узагальнені показники обчислюються на підставі даних, що надаються щорічно кожною країною. У випадку відсутності даних, узагальнені показники обчислюються на підставі усередненого темпу змін на всій території даних. Оскільки окремі країни надають кілька показників вартості експорту озброєнь, узагальнені показники є середньою оцінкою певного діапазону величин вартості – від найнижчих до найвищих. Під час обчислення щорічних узагальнених показників, національні дані беруться за календарний рік, із розрахунку рівномірного розподілу витрат за роками.

Джерела: дані ґрунтуються на відкритій інформації урядів або офіційних установ промисловості або прямих контактах з ними. Повний перелік джерел і доступних фінансових даних про експорт озброєнь див.: URL <http://www.sipri.org/contents/armstrad/at_gov_ind_data.html>.

Додаток 10Б. Джерела та методи аналізу даних про поставки озброєнь

ПРОЕКТ СІПРІ З ПИТАНЬ ПОСТАВОК ОЗБРОЄНЬ

Проект СІПРІ з питань поставок озброєнь містить інформацію про міжнародні потоки звичайних озброєнь. Оскільки оприлюднена інформація не дає змоги відстежити рух усіх видів озброєнь і військової техніки, СІПРІ розглядає лише ті, що підпадають під визначення *основних видів звичайних озброєнь*. Дані збираються з відкритих джерел, вносяться до бази даних СІПРІ з питань поставок озброєнь і подаються в реєстрі, що містить інформацію про поставки озброєнь, постачальників та отримувачів¹, а також у таблицях, де наводяться дані про основні тенденції загального руху основних видів звичайних озброєнь та їх географічний розподіл. СІПРІ розробив унікальну систему визначення вартості за допомогою тренд-індикатора. Ця система оцінок не може порівнюватися з офіційною економічною статистикою стосовно, наприклад, валового внутрішнього продукту, державних витрат, показників експорту/імпорту.

База даних охоплює період з 1950р. Збір інформації та її аналіз – це постійний і безперервний процес. Як тільки з'являється нова інформація, база даних оновлюється за всі попередні роки².

I. Перегляд методів у 2006р.

Нова оприлюднена інформація про поставки озброєнь часто містить і нові дані про їх поставки. Це стосується і даних про окремі системи озброєнь, що може зумовити необхідність нових обчислень тренд-індикатора. Проте, час від часу, до бази вносяться більш суттєві зміни та новації – з метою кращого відбиття змін у сфері поставок озброєнь або забезпечення використання нових джерел інформації. Наприклад, у 1980-х роках до бази даних були внесені радіолокаційні системи. У 2006р., разом з переглядом і модифікацією методики обчислення вартісного тренд-індикатора СІПРІ для ліцензійного виробництва озброєнь, були внесені кілька змін у загальну систему класифікації інформації в базі даних. Ці зміни мали й ретроспективний характер у рамках усієї бази даних – з метою збереження адекватності вибірок даних за різні часові періоди, починаючи з 1950р.

Перегляд класифікації даних

У 2006р. класифікація інформації в базі даних була розширена з метою охоплення наступних складових озброєнь: (а) башт для танків та інших броньованих машин з гарматами (кулеметами) калібру від 20 мм і більше; (б) корабельних

¹ Цей реєстр поставок основних видів звичайних озброєнь наводився в попередніх виданнях *Щорічника СІПРІ*; зараз його можна переглянути на сайті СІПРІ у двох форматах: як реєстр з даними для аналізу, результати якого наведені в цьому розділі; як більш гнучка пошукова база даних з найостаннішими оновленнями інформації. База даних СІПРІ постійно оновлюється в режимі *on-line*. Див.: URL <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/>>.

² Отже, дані кількох видань *Щорічника СІПРІ* або інших публікацій СІПРІ не можуть бути об'єднані або порівняні між собою. Читачам, яким потрібні часові вибірки даних про тренд-індикатор за попередні періоди, слід звертатися до сайту Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь: URL <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/>>.

башт з гарматами калібру від 57 мм і більше (або з кількома гарматами загальним калібром 57 мм). Загалом, такі вироби не є самостійними системами озброєнь, але вони вважаються підсистемами базових рухомих платформ, що класифікуються СІПРІ як “основні озброєння”. Аналогічні зміни відбулися в 1980-х роках, коли до бази даних були внесені багато радіолокаційних систем.

Такі підсистеми вносяться до бази даних лише тоді, коли вони постачаються з країни, яка не є постачальником базової рухомої платформи, на яку вони монтується. Підсистеми вносяться до бази даних також у разі їх використання для модернізації наявних базових рухомих платформ. Загалом, кількість підсистем можна оцінити як похідну від кількості базових рухомих платформ; але за можливості використовуються точні дані про кількість замовлених і поставлених підсистем. Такі підсистеми були внесені до бази даних з наступних міркувань: це надає більш повне уявлення про відносини між постачальниками та отримувачами озброєнь; для більшості отримувачів такі підсистеми є технічними новаціями, важливими для оцінки тренд-індикатора (та часто є об’єктом експортного контролю); ефективність базових рухомих платформ з часом дедалі більше залежить від таких підсистем, що постачаються з інших країн. Крім того, це надало змогу відстежувати, принаймні частково, тенденції у створенні так званих “кооперативних” озброєнь, які також можуть бути внесені до бази даних як окремі вироби та ідентифіковані за даними з відкритих джерел як окремих “вимірюваний” об’єкт.

У контексті реєстру СІПРІ, це означає наявність додаткової інформації про окремі з основних підсистем звичайних озброєнь. У таблицях з величинами тренд-індикатора вартість базової рухомої платформи має бути зменшена на величину вартості підсистем, а тренд-індикатор для підсистем має враховувати її надходження від постачальника, який не є постачальником базових рухомих платформ. Якщо підсистема постачається для базової рухомої платформи того ж самого постачальника, то тренд-індикатор для підсистеми показується зараз окремим рядком у складі платформи, чого раніше не робилося.

Перегляд методики оцінки вартісного тренд-індикатора СІПРІ

Методика оцінки вартісного тренд-індикатора СІПРІ для озброєнь, виготовлених за ліцензією, була переглянута. Для озброєнь, які посідають у реєстрі окремі позиції і до виробництва яких залучений отримувач, факт такого залучення вже не впливає на обчислення величини тренд-індикатора. Попередні обчислення відсотку внеску ліцензіата (сторони, що надає ліцензію) були проблематичними та пов’язаними зі значними помилками, особливо, у випадках, коли внески були дійсно великими.

II. Критерії відбору та рівень охоплення

Критерії відбору

СІПРІ використовує термін “поставка”, а не “торгівля”, оскільки останній, як правило, асоціюється з “продажем”. СІПРІ розглядає не лише продаж озброєнь, включаючи ліцензії на виготовлення, але й інші форми поставок озброєнь, зокрема, у вигляді допомоги та подарунків.

Озброєння, що постачаються, мають бути призначені для отримання збройними силами, військовими формуваннями або розвідувальними органами іншої держави. Озброєння, поставлені повстанським силам (або ними), що беруть участь у збройному конфлікті, розглядаються як поставка окремим повстанським силам (або окремими повстанськими силами), позначеним(и) як окремі “постачальники” або “отримувачі”. Поставки міжнародним організаціям (або від них) враховуються таким само чином. У випадках, коли поставка зафіксована, а постачальника чи отримувача ідентифікувати з належним рівнем достовірності неможливо, поставки реєструються як здійснені “невідомим постачальником” або спрямовані “невідомому отримувачу”. Категорія “кілька постачальників” використовується лише у випадках наявності контракту на поставку озброєнь, що виробляються кількома країнами, причому не зрозуміло, яка саме країна здійснює поставку.

Озброєння мають передаватися постачальником добровільно. Це правило поширюється на озброєння, поставлені нелегально (без належного дозволу уряду країни-постачальника чи країни-отримувача), але не поширюється на захоплені озброєння та ті, що отримані від перебіжчиків. Нарешті, озброєння повинні мати військове призначення. Такі засоби, як літаки, що використовуються переважно іншими державними структурами, але знаходяться на балансі збройних сил, не вносяться до реєстру СІПРІ. Озброєння, поставлені лише для технічних і передпродажних оцінок, також не вносяться до реєстру.

Основні види звичайних озброєнь: охоплення

СІПРІ розглядає лише ті озброєння, які підпадають під поняття *основних видів звичайних озброєнь* і до яких належать:

1. *Літальні апарати*: всі повітряні судна з фіксованим крилом і вертольоти, включаючи безпілотні літаки розвідки/спостереження, за винятком малорозмірних надлегких літаків, планерів (як з двигунами, так і без) та безпілотних літаків-мішеней.

2. *Броньовані машини*: всі машини із вбудованим броньованим захистом, включаючи всі типи танків, протитанкових засобів, броньовані машини, бронетранспортери, броньовані машини підтримки та бойові машини піхоти. Машини з дуже легким броньованим захистом (такі, як вантажівки з легкоброньованою кабіною) до реєстру не вносяться.

3. *Артилерія*: морські, стаціонарні, самохідні та буксировані гармати, гаубиці, реактивні системи залпового вогню та міномети калібру 100 мм і більше.

4. *Пристрої виявлення*: (а) всі активні радіолокатори та пасивні (тобто електрооптичні) станції спостереження наземного, повітряного та морського базування з дальністю виявлення не менше 25 км, за винятком навігаційних і метеорологічних радарів; (б) всі радіолокатори управління вогнем, за винятком далекомірів; (в) протичовнові та протикорабельні гідролокаційні системи для суден і вертольотів. У випадках, коли система встановлена на базовій рухомій платформі (машині, літаку або кораблі), до реєстру вносяться лише ті системи, що були поставлені постачальником, який не є постачальником самої платформи.

5. *Системи протиповітряної оборони*: (а) всі зенітні ракетні системи (*SAM, surface-to-air missile systems*) наземного базування; (б) всі зенітні гармати калібру понад 40 мм. До цієї категорії належать також самохідні системи на броньованому або неброньованому шасі.

6. *Ракети*: всі керовані ракети та торпеди з силовою установкою та звичайною боеголовкою. Некеровані ракети, керовані ракети без силової установки та керовані бомби, авіаційні боеприпаси вільного падіння, протичовнові ракети та літаки-мішені до реєстру не вносяться.

7. *Кораблі*: (а) всі кораблі зі стандартною тоннажністю від 100 т і більше; (б) всі кораблі, озброєні артилерією калібру 100 мм і більше, торпедами або керованими ракетами, за винятком більшості гідрографічних суден, буксирів та окремих транспортних суден.

8. *Двигуни*: (а) двигуни для військової авіації, наприклад, літаків, придатних для ведення бойових дій, великих транспортних літаків і літаків підтримки, включаючи вертольоти; (б) двигуни для бойових кораблів, у т.ч. швидких штурмових катерів, корветів, фрегатів, есмінців, крейсерів, авіаносців і підводних човнів; (в) двигуни для більшості броньованих машин – переважно двигуни потужністю понад 200 кінських сил. У випадках, коли система встановлена на базовій рухомій платформі (машині, літаку або кораблі), у реєстрі відзначаються лише ті системи, що були поставлені постачальником, який не є постачальником самої платформи.

9. *Інші*: (а) всі башти для броньованих машин з гарматою (кулеметом) калібру не менше 20 мм або керованими протитанковими ракетами; (б) всі корабельні башти з гарматами калібру не менше 57 мм; (в) всі корабельні башти з кількома гарматами загальним калібром не менше 57 мм. У випадках, коли система встановлена на базовій рухомій платформі (машині або кораблі), до реєстру вносяться лише ті системи, що були поставлені постачальником, який не є постачальником самої платформи.

Статистичні дані, що надаються, стосуються лише поставок озброєнь за цими дев'ятьма категоріями. Поставки іншої військової техніки: стрілецької зброї і легких озброєнь, вантажівок, гармат калібру до 100 мм, босприпасів, допоміжних засобів і запасних частин, а також сервісного та технологічного обладнання, – до реєстру не вносяться.

III. Тренд-індикатор СІПРІ

Система оцінки вартості поставок озброєнь СІПРІ розроблена як засіб оцінки тенденцій. Вона дозволяє оцінити зміни в загальному русі основних видів звичайних озброєнь та їх географічному розташуванні. Тенденції, представлені в таблицях вартісними тренд-індикаторами СІПРІ, ґрунтуються лише на фактичних поставках протягом року/років, наведених у відповідних таблицях і схемах, але не на даних, що містяться в замовленнях, підписаних протягом року.

Система вартісного тренд-індикатора, в якій схожі озброєння мають схожі вартості, оцінює як кількість, так і якість поставлених озброєнь – іншими словами, вона описує передачу бойових потенціалів. Вартісний тренд-індикатор не відбиває грошову (чи сплачену) вартість поставлених озброєнь. Це зумовлено трьома причинами. По-перше, відсутністю в більшості випадків надійних даних про вартість поставок. По-друге, навіть якщо вартість поставки відома, то майже в кожному випадку це – загальна вартість контракту, який

може стосуватися не лише самих озброєнь, але й іншої продукції, пов'язаної з ними (комплектуючих і запасних частин, боєприпасів), систем забезпечення (наприклад, спеціальних машин) і продукції, пов'язаної з інтегруванням різних озброєнь у рамках збройних сил (засобів навчання або програмного забезпечення існуючих систем). По-третє, навіть якщо вартість поставки відома, то залишаються, як правило, невідомими важливі фінансові деталі контрактів на поставку (наприклад, ставки кредиту/позики чи знижки)³.

Оцінка військових наслідків поставок озброєнь вимагає зосередження уваги на вартості бойового потенціалу. Цю оцінку можна було б здійснити на підставі грошової вартості поставлених озброєнь, припускаючи, що ця вартість цілком відбиває військові можливості озброєнь. Однак, і в цьому випадку залишаються зазначені вище проблеми (наприклад, дуже дорогі озброєння можуть поставлятися як допомога, практично безоплатно – тому не будуть враховані у фінансовій статистиці, залишаючись, однак, важливою поставкою, з точки зору передачі бойових потенціалів). СІПРІ використовує систему, в якій вимірювання бойового потенціалу передбачає оцінку технічних параметрів зразка озброєнь. Оцінюються призначення та властивості зразка озброєнь, на підставі чого йому присвоюється індексована вартість – як відносна вартість його бойового потенціалу, порівняно з іншими озброєннями. Це можна зробити за наявності певної кількості опорних точок (орієнтирів), тобто шляхом присвоєння окремим озброєнням фіксованих індексованих вартостей. Ці озброєння вважаються типовими, з якими порівнюються всі інші.

У стислому вигляді, процес обчислення вартісного тренд-індикатора СІПРІ для конкретних озброєнь виглядає наступним чином. Середні величини купівельних цін на зразки окремих видів озброєнь можна отримати з відкритих джерел. Припускається, що така реальна ціна опосередковано відбиває вартість бойового потенціалу системи озброєнь. Наприклад, можна припустити, що бойовий літак, придбаний за \$10 млн., може мати вдвічі більший потенціал, ніж літак, придбаний за \$5 млн., а підводний човен, що коштує \$100 млн., – у 10 разів більший потенціал, ніж військовий літак за \$10 млн. Озброєння, реальна ціна яких відома, використовуються як типові для здійснення оцінок. Озброєння, ціна яких невідома, порівнюються з типовими. Таке порівняння здійснюється в кілька етапів.

1. Опис зразка озброєнь, що оцінюються, з описом типових видів озброєнь. У випадку, якщо жоден з типових видів озброєнь не відповідає точно виду, що оцінюється, то підшукується пара з найбільш близькими характеристиками.

2. Стандартні геометричні характеристики та властивості (вага, швидкість, дальність, бойове навантаження) оцінюваного зразка порівнюються з аналогічними характеристиками відповідних типових озброєнь. Наприклад, військовий літак вагою 15 т буде порівнюватися з військовим літаком подібної ваги.

³ Дуже приблизне уявлення про економічний чинник можна скласти на підставі доступної фінансової статистики більшості країн-експортерів зброї. Але більшості статистичних даних бракує суттєвих деталей.

3. Порівнюються інші характеристики: типи електроніки, завантажувальних/розвантажувальних механізмів, двигунів, гусениць чи коліс, складових частин, матеріалів.

4. озброєння порівнюються з типовим видом озброєнь одного покоління.

Вартість озброєнь, що були у використанні, оцінюється за стандартом – 40% вартості нових озброєнь. Вартість озброєнь, що були у використанні, але суттєво модернізовані чи модифіковані постачальником до здійснення поставки (отже, з відновленим бойовим потенціалом), оцінюється в 66% вартості нових озброєнь. Насправді, може існувати величезна різниця у вартості бойових потенціалів озброєнь, що були у використанні, залежно від умов експлуатації і модифікацій протягом строку служби.

Тренд-індикатор не враховує умови експлуатації озброєнь (наприклад, бойовий літак *F-16*, що використовується в добре злагоджених, підготовлених та організованих збройних силах, має набагато більшу військову цінність, ніж такий самий літак, що використовується у збройних силах держав, що розвиваються; тобто бойові потенціали – ті самі, але ефективність – різна). Також вважається, що ціни на типові озброєння є реальними, а не охоплюють витрати, які (хоч офіційно і є часткою програми придбання озброєнь) не стосуються безпосередньо самих озброєнь. Наприклад, можлива така ситуація, коли видатки, нібито призначені для виконання складової програми озброєнь, насправді можуть стосуватися додаткового устаткування, запасних частин або розвитку базових технологій, які можуть бути частиною інших програм (без витрати коштів), але для зручності офіційно реєструються лише в одній із них; крім того, такі видатки можуть бути прихованими урядовими субсидіями на підтримку промисловості шляхом виплати суми, більшої, ніж реальна вартість озброєнь.

IV. Джерела

У Проекті з питань поставок озброєнь використовується широкий набір джерел інформації: газети; періодичні видання та журнали; книги; монографії і щорічні довідкові матеріали; офіційні національні та міжнародні документи. Загальним критерієм відбору джерел є їх відкритість, тобто доступність для широкої аудиторії.

Така відкрита інформація, проте, не може дати повної картини світових поставок озброєнь. Опубліковані доповіді містять лише часткову інформацію; між наведеними в них даними існують, як правило, суттєві розбіжності. Не завжди можна точно визначити дати замовлень і поставок, реальні обсяги та навіть типи замовлених і відправлених озброєнь або визначити постачальника та отримувача. Тому процедури експертних рішень і повідомних оцінок є важливими елементами створення бази даних СІПРІ з питань поставок озброєнь. Оцінки у відкритих джерелах робляться з великою похибкою і тому можуть бути заниженими.

Усі джерела даних, а також розрахунки та оцінки, якщо й не опубліковані в документах СІПРІ, то задокументовані в його базі даних.

Додаток 10В. Назустріч Договору про торгівлю озброєннями?

ПОЛ ХОЛТОМ, СІМОН Т.ВЕЗЕМАН

I. Вступ

Найвизначнішими подіями у сфері контролю над звичайними озброєннями у 2006р. були досягнення домовленості під час Генеральної Асамблеї ООН стосовно засад юридично зобов'язуючого та універсального договору про торгівлю озброєннями (ДТО, *arms trade treaty, ATT*), а також утворення групи урядових експертів, яка має ретельно вивчити це питання. Ці досягнення позитивно вирізнялися на фоні відсутності прогресу на Конференції з огляду Програми дій ООН (*UN Programme of Action, POA*) з питань стрілецької зброї і легких озброєнь (СЗЛО, *small arms and light weapons, SALW*)¹.

Протягом тривалого періоду питання загальних керівних принципів контролю над звичайними озброєннями залишалося на порядку денному роботи міжнародних організацій. В 1925р. Ліга Націй розробила проект Конвенції про торгівлю озброєннями (*Convention on the Arms Trade*), яка так і не була прийнята. Роззброєння є складовою Статуту ООН, а питання контролю над звичайними озброєннями неодноразово обговорювалося на щорічних нарадах Генеральної Асамблеї з питань озброєнь. Але на відміну від хімічної, біологічної та ядерної зброї, постачання якої регулюються або забороняються глобальними конвенціями, стосовно звичайних озброєнь глобальних конвенцій або договорів, які б забороняли або обмежували їх постачання, не існує².

За часів холодної війни два великі блоки та окремі країни використовували постачання звичайних озброєнь з незначними обмеженнями, прагнули створити або підтримати сфери свого впливу. Від початку до середини 1990-х років питання заборони розповсюдження звичайних озброєнь почали привертати дедалі більшу увагу – ряд положень керівних принципів постачань озброєнь були погоджені групами країн, до яких увійшли окремі найкрупніші експортери³. В 1991р. з метою сприяння прозорості торгівлі звичайними озброєннями був розроблений Реєстр ООН звичайних озброєнь (*UN Register of Conventional Arms, UNROCA*).

¹ Програма дій ООН із запобігання, боротьби та викорінювання незаконної торгівлі стрілецькою зброєю і легкими озброєннями в усіх її аспектах (*Programme of Action (POA) to Prevent, Combat and Eradicate the Illicit Trade in Small Arms and Light Weapons in All Its Aspects*). У цьому додатку СЗЛО визначаються згідно з параметрами, погодженими ООН.

² Про контроль над ядерною зброєю див. розділ 12 цього видання.

³ Ці положення охоплюють принципи Організації з безпеки та співробітництва в Європі, керівні принципи ООН, керівні принципи п'яти постійних членів РБ ООН і критерії Європейського Союзу. Див.: Goldblat, J., SIPRI and International Peace Research Institute Oslo, *Arms Control: The New Guide to Negotiations and Agreements* (Sage Publications: London, 2002), pp.241-246.

Від середини 1990-х років у центрі уваги світової спільноти опинилися СЗЛО, а у 2001р. з цих питань відбулася Конференція ООН – СЗЛО почали розглядатися як найбільш дестабілізуючий вид звичайних озброєнь⁴. Проте, у 2006р. увага знову були прикута до звичайних озброєнь у цілому – ООН визнала негайність укладення ДТО. Як і у випадку із СЗЛО, джерелом ініціативи з укладення ДТО стала громадська кампанія, очолена групою лауреатів Нобелівської премії миру; згодом ініціатива була підтримана на рівні урядів і передана на розгляд ООН.

У підрозділі II цього додатка наведений стислий аналіз невдач Оглядової конференції 2006р. В підрозділі III увага надається розвитку ініціативи з укладення ДТО, а в підрозділі IV розглядаються ключові проблемні питання, що мають бути вирішені для наповнення ДТО реальним змістом. У підрозділі V наведені висновки.

II. Класифікація стрілецької зброї і легких озброєнь

У 2001р. існувало загальне розуміння серйозності загрози миру, безпеці та стабільності з боку СЗЛО. Проте, спостерігалися певні розбіжності в питаннях масштабності цієї проблеми та, що найбільш важливо, шляхів її розв'язання. Нарешті, Конференція ООН 2001р. з питань СЗЛО зосередила увагу на вузькому питанні – нелегальній торгівлі. Головним результатом Конференції стало ухвалення *POA*, в якій перед урядами держав був поставлений ряд завдань з боротьби проти нелегальної торгівлі СЗЛО⁵. На додаток до дворічних оглядів, було погоджено, що після п'яти років виконання *POA* вона буде оцінена, за необхідності скоригована, а стосовно нових проблемних питань буде докладено зусиль з досягнення згоди. Перші чіткі ознаки того, що Оглядова конференція 2006р. не досягне цих цілей, стали очевидними під час підготовчої зустрічі в січні 2006р. Брак консенсусу – переважно з проблемних питань володіння боєприпасами, заборон на поставки СЗЛО недержавним суб'єктам і стосовно глобальних керівних принципів постачань СЗЛО⁶ – унеможливив прийняття офіційного порядку денного Конференції⁷. Заперечення з боку ряду держав згаданих проблемних питань на Оглядовій конференції в Нью-Йорку в липні

⁴ UN General Assembly Resolution A/RES/50/70, 15 Jan. 1996. Резолюції, проекти резолюцій та інші офіційні документи ООН див. на сайті документації ООН: URL <<http://www.un.org/documents/>>. Прес-релізи ООН див.: URL <<http://www.un.org/News/Press/archives.htm>>. Про Конференцію ООН 2001р. з питань нелегальної торгівлі стрілецькою зброєю і легкими озброєннями в усіх її аспектах, а також про Оглядову конференцію 2006р. див.: URL <<http://disarmament.un.org/cab/salw.html>>.

⁵ Загальну оцінку подій в рамках *POA* див.: *Reviewing Action on Small Arms 2006: Assessing the First Five Years of the UN Programme of Action by Biting the Bullet* (Biting the Bullet: Bradford, 2006).

⁶ United Nations, 'Press conference by president-designate of conference on small arms, light weapons', Press release, New York, 21 June 2006.

⁷ Див. проект порядку денного: United Nations, 'Preparatory committee for review conference on illicit small arms trade concludes session without agreement on draft final document', Press release, UN document DC/3011, 20 Jan 2006.

2006р. підтвердили, що на ній не вдасться погодити підсумковий документ і надати “мандат на проведення наступного п’ятирічного огляду або визначити керівні принципи виконання *POA*”⁸.

Складність досягнення консенсусу в системі ООН розглядається як одна з причин браку успіху Конференції⁹. Наголошувалося, що саме так звана “тиранія меншості” – Єгипту, Ізраїлю, Індії, Ірану, Китаю, Куби, Пакистану, Росії і США – та її заклики до вузького тлумачення порядку денного Конференції зашкодили *POA*¹⁰. Ця меншість складається, як правило, з тих самих країн, які з часів Конференції 2001р. з питань СЗЛО наполегливо блокували спроби розширити масштаби *POA*. Внесення до неї глобальних принципів регулювання постачань СЗЛО із самого початку блокувалося Іраном, Кубою, Пакистаном і США (хоча згодом Іран, Куба та Пакистан, як повідомлялося, відкликали свої заперечення стосовно підсумкового документа Конференції, але США залишилися в опозиції)¹¹. США також дали зрозуміти, що компроміс стосовно “червоних ліній”, окреслених у 2001р. для постачань недержавним суб’єктам, розробки юридично зобов’язуючих угод і впровадження національних форм моніторингу та обмежень поставок озброєнь є неможливим¹². Представник Сьєрра-Леоне на Оглядовій конференції висловив обурення більшості: “Ми не будемо залежати від концепції консенсусу, яка, на мій погляд, використовується як засіб руйнування нашої роботи та всього того, що ми розробили”¹³.

Протягом шести років після Конференції ООН 2001р. з питань СЗЛО саме брак підтримки з боку США залишається головною перешкодою у створенні дієвого глобального режиму контролю над поставками СЗЛО. Проте, два позитивні результати на Оглядовій конференції були досягнуті. По-перше, світова спільнота продовжує використовувати *POA* як структуру для вжиття заходів глобального та національного масштабу з боротьби проти нелегальної торгівлі СЗЛО. Наприклад, Канада запропонувала провести у 2007р. міжнародну

⁸ United Nations, ‘United Nations conference aimed at strengthening global effort against illicit small arms trade ends without agreement on final document’, Press release, UN document DC/3037, 7 July 2006. Про недержавні аспекти Оглядової конференції див.: Stohl, R., ‘UN conference on tackling small arms ends in deadlock’, *Jane’s Intelligence Review*, Sep. 2006, pp.44-46; ‘UN small arms conference deadlocks’, *Arms Control Today*, vol.36, no.7 (Sep. 2006), pp.46-47.

⁹ Stohl (посилання 8), p.45.

¹⁰ Peters, R., ‘Small arms and light weapons: making the UN Programme of Action work’, *Disarmament Diplomacy*, no.82 (spring 2006), URL <<http://www.acronym.org.uk/dd/dd82/82rp.htm>>.

¹¹ Stohl (посилання 8), p.45.

¹² Відкрите звернення Р.Джозефа (*R.Joseph*), заступника Державного секретаря США з питань контролю над озброєннями та міжнародної безпеки, див.: Stohl (посилання 8), pp.45-46. Національна стрілецька асоціація США (*US National Rifle Association*) мобілізувала своїх членів на активну участь у процесі вдосконалення системи поставок СЗЛО, внаслідок чого до ООН надійшло понад 100 тис. листів протесту. Ще до початку Конференції Генеральний секретар ООН К.Аннан (*Kofi Annan*) був “змушений” зробити заяву про те, що не слід намагатися накласти заборону на легальну торгівлю та законне використання озброєнь. Він також був змушений відхилити плани проведення засідання Конференції 4 липня 2006р. – в День незалежності США. Див.: United Nations, ‘UN not negotiating “global gun ban”, nor is there intention to deny law-abiding citizens right to bear arms’, Press release, UN document DC/3031, 26 June 2006; United Nations (посилання 6).

¹³ United Nations, ‘Conference aimed at strengthening global effort against illicit small arms trade ends without agreement on final document’, Press release, UN document DC/3037, 7 July, 2006.

неформальну міжсесійну зустріч держав з обговорення заходів прискорення виконання чинної *РПА*, а також потенційного її розвитку поза межами процесу ООН у справах СЗЛО¹⁴ – поряд із запланованою на 2008р. зустріччю, що проводяться кожні два роки¹⁵. По-друге, кілька країн використали Конференцію для оприлюднення своїх міркувань з приводу ДТО. Хоча це питання детально не обговорювалося, наприкінці 2006р. існувало достатньо підстав для переконання діючих урядів на користь підтримки проекту Резолюції Генеральної Асамблеї.

III. Розвиток ініціативи з укладення договору про торгівлю озброєннями

Нинішня пропозиція з укладення ДТО розроблена на принципах, що містяться в Міжнародному кодексі поведінки стосовно постачань озброєнь (*International Code of Conduct on Arms Transfers*), розробленому лауреатами Нобелівської премії миру, та у Проекті рамкової конвенції про міжнародні поставки озброєнь (*Draft Framework Convention on International Arms Transfers*)¹⁶. Ці документи закликають уряди держав дотримуватися під час розгляду питань ліцензування експорту озброєнь своїх зобов'язань із забезпечення міжнародних прав людини та міжнародного гуманітарного права. Проект рамкової конвенції закликає також до укладення універсальної, юридично зобов'язуючої угоди про регулювання міжнародних поставок озброєнь. Вперше проект був оприлюднений на Конференції ООН 2001р. з питань СЗЛО; він був першим прикладом збігу зусиль кампанії з покращення контролю над СЗЛО та ініціативи з укладення ДТО.

У жовтні 2003р. неурядові організації (НУО) – Міжнародна Амністія (*Amnesty International*), Оксфам (Оксфордський комітет допомоги голодуючим, *Oxford Famine Relief, Oxfam*) та Міжнародна мережа діяльності у сфері стрілецької зброї (*International Action Network on Small Arms, IANSA*) – розпочали кампанію з контролю над озброєннями, головною метою якої було сприяння укладанню ДТО¹⁷. Кампанія передбачає узгодження стандартів, критеріїв, тлумачення і впровадження на національному рівні політики в галузі контролю над поставками озброєнь, спрямованої на протидію “безвідповідальним” постачанням. У рамках кампанії запропоновано ряд юридично зобов'язуючих принципів, які чітко визначають міжнародні юридичні зобов'язання та відповідальність держав; крім того, був поширений заклик з дотримання цих принципів – з моніторингом і верифікацією виконання зобов'язань і застосуванням санкцій проти порушників. Урядам був також запропонований перелік

¹⁴ Там само.

¹⁵ United Nations General Assembly, Revised draft resolution, ‘The illicit trade in small arms and light weapons in all its aspects’, UN document A/C.1/61/L.15/REV.1, 19 Oct. 2006.

¹⁶ Обидва документи див. на сайті Договору про торгівлю озброєннями: URL <<http://www.armstrade.treaty.com/>>.

¹⁷ Див. сайт кампанії з контролю над озброєннями: URL <<http://www.controlarms.org/>>.

питань стосовно кінцевого користувача та кінцевого використання, які мають розглядатися під час надання дозволів на поставки озброєнь¹⁸.

Подібно до очолюваних НУО кампаній проти протипіхотних мін і за суворіший контроль над поставками, використанням і утилізацією СЗЛО¹⁹, у рамках кампанії з контролю над озброєннями вдалося переконати велику кількість держав у необхідності сприяння ініціативі з укладення ДТО, а також впливу на інші держави, з метою підтримки ними цієї ініціативи²⁰. У вересні 2004р. Велика Британія стала першою країною - постійним членом Ради Безпеки (РБ) ООН, яка підтримала ініціативу²¹. Наступної осені ЄС оприлюднив заяву про її підтримку²². 24 липня 2006р. уряди Австралії, Аргентини, Великої Британії, Кенії, Коста-Ріки, Фінляндії та Японії розповсюдили серед членів Першого комітету Генеральної Асамблеї ООН проект резолюції “Назустріч Договору про торгівлю озброєннями”. 10 жовтня 2006р. кількість держав-прихильниць ініціативи зросла до 77²³.

У проекті резолюції визнається право держав виробляти та продавати звичайні озброєння для потреб самооборони і безпеки. Водночас, у ньому йдеться про те, що “відсутність загально визначених міжнародних стандартів у сферах імпорту, експорту та постачання звичайних озброєнь є чинником, що зумовлює конфлікти, примусове переселення людей, сприяє поширенню злочинності та тероризму”²⁴. Підкреслюється необхідність “обговорення на недискримінаційних, прозорих багатосторонніх засадах” юридично зобов’язуючого інструмента – з метою запровадження спільних глобальних стандартів контролю. 26 жовтня 2006р. проект резолюції був ухвалений Першим комітетом Генеральної Асамблеї ООН та підтриманий 139 урядами. США проголосували “проти”, 24 держави утрималися від голосування. Під час голосування на Генеральній Асамблеї ООН 6 грудня за підтримку проекту проголосували ще 14 урядів; так само 14 – проголосували проти або утрималися²⁵. У 2007р.

¹⁸ Control Arms, *Compilation of Global Principles for Arms Transfers* (Control Arms: London, 9 Aug. 2006).

¹⁹ Про міжнародну кампанію із заборони наземних мін див.: URL <<http://www.icbl.org/>>. Порівняння розвитку ініціатив НУО див.: Brem, S. and Rutherford, K., ‘Walking together or a divided agenda? Comparing landmines and small arms campaigns’, *Security Dialogue*, vol.32, no.2 (2001), pp.169-186.

²⁰ У 2003р. Ісландія, Камбоджа, Коста-Ріка, Малі та Фінляндія оголосили підтримку ДТО.

²¹ ‘Britain backs arms treaty calls’, BBC News, 30 Sep. 2004, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/3704322.stm>>; Straw, J., British Foreign Secretary, ‘Securing a global arms trade treaty’, Speech given at the Institute of Civil Engineers, London, 15 Mar. 2005, URL <<http://www.fco.gov.uk/>>.

²² Council of the European Union, ‘EU Council conclusions on an international treaty on the arms trade’, 2678th General Affairs Council meeting, Luxembourg 3 Oct. 2005, URL <http://www.europa-eu-un.org/articles/en/article_5080_en.htm>.

²³ Текст проекту та повний перелік сторін, що його підтримали, див.: United Nations, ‘Towards an arms trade treaty: establishing common international standards for the import, export and transfer of conventional arms’, Draft resolution, UN document A/C.1/61/L.55, 12 Oct 2006.

²⁴ Там само.

²⁵ В обох випадках США були єдиною державою, що проголосувала “проти”. З 24 держав, що утрималися 26 жовтня 2006р. від голосування, Куба та Джібуті проголосували 7 грудня 2006р. за підтримку резолюції, а Сомалі не була присутня на голосуванні. Ісландія, Зімбабве, Лаос і Маршаллові Острови 26 жовтня не були присутніми на голосуванні, а 7 грудня 2006р. утрималися від голосування. Див.: United Nations (посилання 23); UN General Assembly Resolution A/RES/61/89, 18 Dec 2006.

Генеральний секретар ООН має оприлюднити доповідь про позиції країн-членів стосовно створення у 2008р. групи державних експертів з вивчення “можливостей з розробки, меж та орієнтовних параметрів всеохопного, юридично зобов’язуючого інструмента із запровадження загальновизначених міжнародних стандартів імпорту, експорту та поставок звичайних озброєнь”²⁶.

IV. Ключові питання Договору про торгівлю озброєннями

Пропозиції з укладення ДТО мали свідомо невизначений характер – з тим, щоб заохотити щирі, відкриті, необтяжені юридичними судженнями багатосторонні обговорення. Окремі з проблемних питань підлягають передачі на розгляд групі державних експертів, у т.ч.: про межі визначень, що стосуються поставок та їх суб’єктів; про розвиток глобальних юридично зобов’язуючих керівних принципів; про механізми моніторингу, верифікації і застосування санкцій; про врівноваження політичних та економічних інтересів постачальників і отримувачів.

Масштаби

Незважаючи на заклики до запровадження “всеохопного за масштабами” ДТО, сфера його застосування ще не визначена. Досвід обговорень питань запровадження *UNROCA* свідчить про те, що досягнення згоди стосовно типів звичайних озброєнь, що охоплюватимуться ДТО, є складною справою²⁷. Крім розширених категорій *UNROCA*, існують інші приклади, які могли б слугувати моделями для визначення масштабів охоплення ДТО, наприклад, контрольні списки, розроблені в рамках Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЕ, *Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE*) та Вассенаарської домовленості про контроль над експортом звичайних озброєнь, товарів і технологій подвійного використання (ВД, *Wassenaar Arrangement on Export Controls for Conventional Arms and Dual-use Goods, WA*)²⁸. Необхідно також вирішити, чи поширюватиметься ДТО на поставки запасних частин, комплектуючих, устаткування для модернізації, виробничого обладнання та товарів подвійного використання, а також на передачі технологій і ліцензування виробництва. Мають бути розглянуті питання контролю над транзитом і перевантаженням озброєнь на маршруті постачання, а також періодичності оглядів та оновлення редакції Договору.

²⁶ UN General Assembly Resolution A/RES/61/89 (посилання 25).

²⁷ Laurance, E.J., Wezeman, S.T. and Wulf, H., *Arms Watch: SIPRI Report on the First Year of the UN Register of Conventional Arms*, SIPRI Research Report no.6 (Oxford University Press: Oxford, 1993), pp.10-13.

²⁸ Про контрольні переліки ОБСЕ та ВД див. Інтернет-сторінку Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь: URL <<http://www.sipri.org/contents/armstrad/>>. Про Вассенаарську домовленість див. розділ 14 цього видання.

Проблемним може виявитися питання визначення переліку суб'єктів, охоплених ДТО. Попри розробку останніми роками в рамках міжнародних організацій і режимів контролю над поставками озброєнь найкращих, корисних на практиці керівних принципів стосовно брокерської діяльності²⁹, знадобилося п'ять років для створення групи державних експертів з аналізу “кроків з розширення міжнародної співпраці в запобіганні незаконній брокерській діяльності, боротьбі з нею та в її викоріненні”³⁰. Тривалість цього процесу свідчить про те, що досягнення загальної згоди стосовно брокерської діяльності буде дуже складним питанням.

Проблематичним виглядає і питання стосовно повстанських угруповань як отримувачів озброєнь. Ряд південно-африканських країн виступили за глобальну заборону поставок СЗЛЮ таким угрупованням через дестабілізуючий вплив цих поставок³¹. На відміну від цих країн, США рішуче заперечили можливість повної заборони постачань озброєнь повстанським угрупованням, оскільки в цьому випадку усувається можливість надавати військову підтримку “продемократичним” повстанцям у “тоталітарних державах”. Попри виступи проти повної заборони таких поставок, США були лідером серед країн, що обстоювали ідеї заборони поставок повстанським угрупованням переносних зенітних ракетних комплексів (ПЗРК, *man-portable air defence systems, MANPADS*), а також запровадження ембарго РБ ООН на поставки озброєнь конкретним групам повстанців³². Залишається дочекатися, чи потрапить до ДТО делікатне положення про недержавних суб'єктів як отримувачів озброєнь.

Глобальні юридично зобов'язуючі керівні принципи

Попри відсутність юридично зобов'язуючого договору про експорт звичайних озброєнь, групи країн-постачальників і країн-отримувачів вже почали розробку мінімально необхідних стандартів і керівних принципів стосовно контролю над поставками озброєнь. Хоча в окремих випадках такі ситуативні політичні підходи виявились ефективними, продовжуються спроби надати керівним принципам юридично зобов'язуючого характеру – про що свідчить остання дискусія в рамках ЄС з питань Кодексу поведінки стосовно поставок озброєнь³³.

²⁹ Наприклад: ‘Council Common Position 2003/468/CFSP on the control of arms brokering’, 23 June 2003, *Official Journal of the European Union*, L 156/79 (25 June 2003); OSCE, ‘National control of brokering activities’, *Handbook of Best Practices on Small Arms and Light Weapons* (OSCE: Vienna, 2003), URL <http://www.osce.org/fsc/item_11_13550.html>; Wassenaar Arrangement, ‘Elements for effective legislation on arms brokering’, Dec. 2003, URL, <http://www.wassenaar.org/publicdocuments/2003_effectivelegislation.html>.

³⁰ Див. Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН A/RES/60/81 від 11 січня 2006р.

³¹ Наприклад, представники Нігерії на Оглядовій конференції 2006р. з питань СЗЛЮ наполягали на забороні поставок СЗЛЮ недержавним суб'єктам, аргументуючи свою позицію тим, що такі поставки можуть бути дозволені лише з урахуванням законних національних інтересів у сфері безпеки та оборони або інтересів миротворчості. Див.: United Nations, ‘Security Council debates global progress against illicit small arms trade’, Press release, UN document SC/8667, 20 Mar. 2006; United Nations, ‘International arms trade treaty aim of draft resolution approved by disarmament committee’, Press release, 26 Oct. 2006, UN document GA/DIS/3335.

³² Про недержавних суб'єктів та ембарго див. розділ 10 цього видання, а про ПЗРК – додаток 13А цього видання.

³³ Про Кодекс поведінки ЄС див. розділ 14 цього видання.

На відміну від цього, посадовці США, як повідомлялося, були занепокоєні тим, що “єдиним шляхом набуття глобальним ДОТ реальної чинності є загальна згода з питань стандартів... Для нас такі стандарти є настільки низькими, порівняно з тим, що ми вже зараз вимагаємо робити згідно з чинним законодавством США, що ми змушені голосувати проти, аби підтримати наші вищі стандарти”³⁴. Така позиція, здається, суперечить Кодексу Конгресу США поведінки стосовно міжнародних продажів озброєнь (*US Congress International Arms Sales Code of Conduct*) від 1999р., що вимагає від США започаткування переговорів “з метою запровадження міжнародного режиму ... обмеження, скорочення або заборони поставок озброєнь до держав, які не визнають фундаментальних цінностей свободи людини, миру та міжнародної стабільності”³⁵.

Офіційні представники Росії також піддали сумніву можливість погодження юридично зобов’язуючих критеріїв – через свідомо “суб’єктивний” характер зроблених на їх підставі оцінок³⁶. З цієї точки зору, Кодекс поведінки ЄС демонструє певні проблеми в досягненні домовленості про способи тлумачення та виконання ряду загальних стандартів, погоджених (як вважається) державами-однодумцями. Розбіжності в рамках Вассенаарської домовленості чітко демонструють труднощі в досягненні аналогічних цілей у випадку, коли до складу групи належать держави з різними позиціями стосовно визначення “відповідальний кінцевий користувач”.

Зараз ембарго РБ ООН на поставки озброєнь є глобальними, юридично зобов’язуючими заборонами. Проте, за доповідями комітетів із санкцій і груп експертів з питань моніторингу виконання цих ембарго, вимог ембарго дотримуються не всі члени ООН.

Механізми моніторингу, верифікації і застосування санкцій

Одна з нових пропозицій в рамках ініціативи з укладення ДТО (хоча й не дуже деталізована у проекті резолюції про ДТО) стосується розробки механізмів моніторингу, верифікації дотримання вимог Договору та застосування санкцій на випадок недотримання. В разі запровадження цієї пропозиції, передбачені в ній заходи могли б усунути недоліки чинних угод про контроль над поставками озброєнь, і за таких умов вимоги з примусового звітування до *UNROCA* більшою мірою відповідали б реаліям. Проте, такі рівні прозорості можуть бути сприйняті не всіма членами ООН³⁷. Наприклад, П.Літавін, керівник Департаменту з питань безпеки та роззброєння Міністерства закордонних справ Росії, як повідомлялося, порушив питання стосовно наявності “можливостей

³⁴ Dent, J., ‘Britain welcomes UN arms control vote’, *The Guardian*, 27 Oct. 2006.

³⁵ International Arms Sales Code of Conduct Act of 1999, Part of HR 3194, Consolidated Appropriations Act, 106th Congress, 1st session, <<http://www.fas.org/asmp/campaigns/code/intlcodetext.html>>.

³⁶ United Nations, ‘International arms trade treaty aim of draft resolution approved by disarmament committee’, Press release, UN document GA/DIS/3335, 26 Oct 2006 URL <<http://www.un.org/News/Press/>>; Козулин В. “История международных инициатив по созданию договора о торговле оружием”, *Экспорт вооружений*, июль-август 2006г., с.25-26.

³⁷ Laurance, Wezeman and Wolf (посилання 27).

для функціонування механізму моніторингу та контролю [дотримання] ДТО, а також механізму порівняння та перевірки отриманих даних”³⁸.

Існують приклади заборонних договорів з контролю над озброєннями, що передбачають розробку апарату верифікації, механізмів дотримання та заходів на випадок недотримання³⁹. Проте, малоімовірно, що такі обов’язкові механізми верифікації дотримання ДТО можуть бути розроблені. Однією з альтернатив цьому є створення постійного комітету з міжнародних санкцій, до якого б надходили національні звіти про поставки озброєнь і тривожні випадки, які треба розслідувати у спосіб, аналогічний застосовуваному комітетами ООН із санкцій. Проте, такий орган навряд чи уникне проблем, з якими стикнулися названі комітети під час застосування санкцій проти порушників ембарго на поставки озброєнь.

Врівноваження інтересів постачальників та отримувачів

Ініціатива з укладення ДТО має велике значення для визначення функцій держав, які не є крупними виробниками або постачальниками озброєнь. Завдяки недискримінаційному характеру, ініціатива набула міцної підтримки серед країн Південно-Африканського регіону та Латинської Америки, на відміну від позиції таких “ексклюзивних” міжнародних груп постачальників, як Вассенаарська домовленість. Ініціатива також запроваджує форум для обговорення країнами Африки та Латинської Америки глобальних принципів постачань озброєнь з європейськими державами⁴⁰. Водночас, Ізраїль, Куба та Лівія висловили побоювання, що керівні принципи ДТО можуть використовуватися в політичних інтересах, з метою блокування постачань озброєнь до країн, які прагнуть задовольнити свої законні оборонні потреби⁴¹. Крім того, існує занепокоєння, що ДТО може призвести до створення чергового “картелю постачальників” звичайних озброєнь⁴². У цьому контексті, країни, що розвиваються, вже висловили невдоволення існуючими режимами контролю над озброєннями⁴³.

³⁸ Козулин (посилання 36).

³⁹ Наприклад, Договір про ліквідацію ракет середньої дальності і меншої дальності, а також Конвенція про заборону хімічної зброї. Обговорення цих механізмів див.: Ентоні Я. “Погляди на безперервність і зміни в контролі над озброєннями”, *Щорічник СПІРІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.548-549.

⁴⁰ Див., наприклад: the Finland–Tanzania-led International Workshop on Global Principles for Arms Transfers, Dar es Salaam, Tanzania, 20-22 Feb. 2005, URL <<http://www.saferfrica.org/DocumentsCentre/Conferences/SaferAfrica/Continental/TanzaniaFeb2005/Content.php>>.

⁴¹ United Nations, ‘International arms trade treaty aim of draft resolution approved by Disarmament Committee’, Press release, UN document GA/DIS/3335, 26 Oct. 2006.

⁴² ‘UN initiates arms trade agreement’, BBC News, 27 Oct. 2006, URL <<http://www.bbc.co.uk/2/6088200.stm>>.

⁴³ Про занепокоєння отримувачів режимами контролю, запроваджених постачальниками, див.: Mallik, A., *Technology and Security in the 21st Century: A Demand-side Perspective*, SIPRI Research Report no.26 (Oxford University Press: Oxford, 2004).

Країни-постачальники прагнуть не лише забезпечити для себе можливість використання контролю над поставками озброєнь як інструмента зовнішньої політики (не надавати озброєння ворогам, постачаючи їх союзникам), але й захистити свої торговельні та економічні інтереси. Водночас, підтримка ініціативи з укладення ДТО Британською асоціацією виробників оборонної продукції (*British Defence Manufacturers Association*) може розглядатися як ознака того, що Уряд Великої Британії вбачає в ДТО серйозний чинник, здатний впливати в майбутньому на продаж озброєнь або на контроль над поставками⁴⁴. Залишається побачити, чи продемонструють таку саму впевненість інші національні виробники озброєнь. Наприклад, оскільки оборонна промисловість Росії значною мірою залежить від експорту, а здатність окремих отримувачів російської продукції виступати в ролі відповідальних кінцевих користувачів багатьма піддається сумніву, то подолати занепокоєння та заперечення російської сторони буде вкрай важко⁴⁵. На відміну від Франції, яка висловила підтримку ДТО, Китай і США залишаються невпевненими в його важливості. Для успіху ДТО, очевидно, слід усунути розбіжності між постійними членами РБ ООН, не останньою чергою, через те, що “ці п’ять країн несуть окрему відповідальність за більшу частку світової торгівлі озброєннями”⁴⁶.

Попри нагоду, яку надає ініціатива з укладення ДТО для постачальників та отримувачів з обговорення їх позицій, потреб і занепокоєнь, немає впевненості в тому, що кожна зі сторін зрозуміє або сприйме належним чином позицію іншої. Той факт, що кілька країн проголосили готовність виконувати ДТО, не означає, що ініціатива зможе компенсувати брак політичної волі або розбіжності стратегічних і комерційних інтересів, через що більшість “заходів експортного контролю з боку постачальників перетворюються на дії, які мало відрізняються від символічних жестів”⁴⁷.

V. Висновки

Процеси в галузях контролю над СЗЛО та укладення ДТО ропочалися з кампаній громадянського суспільства. В обох випадках все починалося переважно з висловлення організованими у глобальному масштабі структурами громадянського суспільства побажань і вимог до урядів з метою вжиття відповідних кроків, – майже як це відбувалося під час кампанії на підтримку контролю над ядерними озброєннями в рамках Пагоушського руху⁴⁸.

⁴⁴ ‘Arms trade treaty’, *Defence Manufacturers Association News*, no.35 (Jan. 2006), p.4.

⁴⁵ Про нинішній стан російської оборонної промисловості див. розділ 10 цього видання, а також: Купер Дж. “Розвиток виробництва озброєнь у Росії” *Щорічник СІПРІ 2006* (посилання 39), с.457-474.

⁴⁶ Stohl, R., Center for Defense Information, ‘United Nations to consider arms trade treaty—US opposes’, 15 Nov. 2006, URL <<http://www.cdi.org/>>. Про торгівлю озброєннями Великої Британії, Китаю, Росії, США і Франції див. також розділ 10 цього видання.

⁴⁷ Cooper, N., ‘What’s the point of arms transfer controls?’, *Contemporary Security Policy*, vol.27, no.1 (Apr. 2006), p.131.

⁴⁸ Пагоушські конференції у справах науки та міжнародних відносин (*Pugwash Conferences on Science and World Affairs*) є міжнародною організацією науковців і громадських діячів, що прагне обмежити збройні конфлікти і знайти вирішення питань, які становлять загрозу глобальній безпеці. Заснована в 1957р. Дж.Ротблатом (*Joseph Rotblat*) і Б.Расселлом (*Bertrand Russell*) у Пагоуші (Канада).

Одразу ж після внесення до порядку денного ООН, процес контролю над СЗЛО наштовхнувся на ряд лякаючих перешкод. Хоча жодна з країн не хоче виглядати прихильницею “нелегальних поставок”, але вже зараз є очевидною складність досягнення в рамках ООН домовленості про визначення “нелегальних” і “законних” поставок. Одним з найбільших ускладнень є забезпечення комплексного підходу до вирішення взаємопов’язаних питань нелегальної торгівлі СЗЛО: стабільності країн, злочинності (на національному та міжнародному рівнях) і приватного володіння вогнепальною зброєю. Незначна меншість країн – особливо США – вбачають останнє питання винятково внутрішнім і, відповідно, вважають, що воно не є темою порядку денного дискусій у глобальному масштабі.

Ініціатива з укладення ДТО розвивалася паралельно з процесом у галузі контролю над СЗЛО, але зараз увага до неї підвищилася. Ініціатива є спробою розробити загальні рамки, в яких би існували законні та чітко визначені поняття “поставки”, “озброєння”, та – що найбільш важливо – “ситуації, за яких поставки слід обмежувати або забороняти”. Оскільки масштабність цих питань поширюється за межі процесу в галузі СЗЛО (за видами озброєнь і поставок), ініціатива, схоже, постане перед більш серйозними викликами. Жоден з чинних керівних принципів, жодна з настанов не можуть істотно вплинути на контроль над поставками озброєнь до зон конфліктів і регіонів, що межують з конфліктними, або до нестабільних держав чи режимів, які визнані диктаторськими або такими, що порушують права людини. Проте, доки ініціатива з укладення ДТО базуватиметься на наявних механізмах, вона буде приречена повторювати помилки в реалізації пропозицій із запровадження дієвого механізму верифікації і застосування санкцій.

Кілька держав вже піддали обструкції зусилля з узгодження чітких, юридично обґрунтованих визначень “нелегальних” і “законних” поставок СЗЛО, а також запровадження примусових механізмів верифікації, як частини зусиль, спрямованих, зокрема, на відстеження переміщень озброєнь і боєприпасів. Більше того, багато країн мають проблеми з дотриманням вимог *UNROCA* – головного на цей час механізму прозорості. Оскільки найближчим часом розв’язати ці проблеми, вірогідно, не вдасться, залишаються сумніви в можливості створення ефективного, юридично зобов’язуючого механізму верифікації і застосування санкцій. Тобто, реальним результатом може виявитися укладення або добровільного, або юридично зобов’язуючого, але недостатньо чіткого та слабкого ДТО.

Проте, будь-який з цих результатів сприятиме послідовному прогресу, а ініціатива з укладення ДТО, попри серйозні перешкоди, на багато років залишиться найвизначнішою подією глобального масштабу у сфері контролю над звичайними озброєннями. Ці чинники зумовили повернення питання укладення ДТО до порядку денного ООН, у якому останнім часом надається, можливо, занадто багато уваги проблемним питанням зброї масового ураження.

11. Зменшення ризиків для безпеки шляхом контролю над володінням матеріалами цивільного призначення та їх використанням

ЯН ЕНТОНІ

I. Вступ

Останніми роками дедалі більше визнається потреба в доповненні традиційної системи контролю над озброєннями іншими заходами з метою її пристосування до нових загроз безпеці. В ряді випадків пропонувалося доповнити багатосторонні і двосторонні угоди, на яких традиційно базуються зусилля у сфері контролю над озброєннями.

Чинні угоди про контроль над озброєннями розроблялися з метою зменшення ризику агресивного застосування державами збройних сил. Частина двосторонніх і багатосторонніх угод про контроль над озброєннями, спрямованих на розв'язання цієї проблеми, стосуються визначення об'єкта контролю. Інші – є більш широкими та визначають рамки контролю та відповідальні військові органи, детальні переліки об'єктів, до яких застосовуватимуться обмежувальні заходи або скорочення.

Після терористичних нападів на США 11 вересня 2001р. більша увага надається способам унеможливлення доступу до озброєнь недержавних суб'єктів, зокрема, груп, що планують широкомасштабні терористичні акти¹. Актуальність внесення до функцій системи контролю над озброєннями завдань із врахування ризиків, пов'язаних з наявністю недержавних суб'єктів, зумовлена оцінками реалістичності потенційної загрози, яка полягає в отриманні зброї недержавними угрупованнями. У промові Генерального директора Служби безпеки Великої Британії від 2006р. зазначалося, що “сьогодні ми стикаємося з фактами використання саморобних вибухових пристроїв; завтрашні загрози можуть охоплювати використання хімічних, бактеріологічних, радіоактивних матеріалів і навіть ядерних технологій”².

Потрібні зусилля для посилення системи контролю над озброєннями новими заходами, пристосованими до сучасних умов. Однак, ряд оглядачів зазначають, що в майбутньому, з урахуванням мінливого характеру загроз, що спостерігаються в багатьох країнах і регіонах, необхідно застосовувати ширші підходи до визначення повного набору потрібних засобів зменшення загроз. Невдовзі після нападів 11 вересня 2001р., тодішній заступник Генерального секретаря ООН з питань роззброєння Дж.Дханапала (*Jayantha Dhanapala*)

¹ UN Security Council Resolution 1540, 28 Apr. 2004.

² Manningham-Buller, E., ‘The international terrorist threat to the UK’, Speech at Queen Mary’s College, London, 9 Nov. 2006, URL <<http://www.mi5.gov.uk/output/Page568.html>>.

зауважив, що в усіх регіонах існують екстремістські угруповання, готові застосувати “неймовірні методи, що призведуть до загибелі всієї цивілізації”, а також вказав на необхідність комплексної відповіді, яка б передбачала “різноманітні синергічні внески”³. Увага до нових недержавних угруповань є одним з ключових елементів такої комплексної відповіді. Іншим елементом є намагання розробити нові, вдосконалені міжнародні стандарти управління та контролю над рядом потенційно небезпечних матеріалів, що не належать до списку предметів, які традиційно асоціюються з ядерною, біологічною і хімічною зброєю.

У підрозділі II цього розділу стисло розглядаються окремі недавні ініціативи з розробки стандартів безпеки для матеріалів, які зазвичай не вважаються зброєю. В підрозділі III міститься стислий аналіз підходу до вирішення цього питання, що застосовується в ЄС, – у регіоні, в якому товари цивільного призначення переміщуються без перешкод у межах єдиного ринку. В Європі розробка такого підходу ускладнюється тим, що в розглянутих у цьому розділі галузях діяльності заходи контролю перетинаються по горизонталі з усіма трьома “стовпами”, на яких базується організація діяльності ЄС⁴.

У підрозділі IV аналізуються зусилля із залучення приватного сектору промисловості – як частина загальних зусиль зі зміцнення безпеки. Ключовим напрямом діяльності з розробки та поширення стандартів контролю є забезпечення підтримки з боку різних груп неурядових суб’єктів, зокрема приватного сектору і спільноти фахівців-дослідників, які користуються багатьма з таких матеріалів, товарів і технологій подвійного використання. Пошук порозуміння з такими суб’єктами щойно розпочався і безумовно є новим складним завданням. Зусилля в цьому напрямі, ймовірно, охоплюватимуть впровадження нових стандартів у законодавстві та регуляторній політиці, які перетворюють недержавний сектор на об’єкт контролю з питань безпеки. Водночас, бажано вжити зусиль із заохочення цього сектору до розробки і впровадження стандартів рекомендаційного характеру (добровільних стандартів), зокрема в межах системи управління якістю⁵.

В останньому підрозділі цього розділу наведені окремі попередні висновки.

II. Нещодавні події

Традиційно контроль над озброєннями зосереджувався переважно на контролі над об’єктами, спеціально створеними, розробленими або пристосованими для військового використання, але разом з цим значна увага надавалася контролю над так званими об’єктами подвійного використання. Цей термін запроваджено для визначення об’єктів, які не були спеціально створені, розроблені

³ Dhanapala, J., ‘The impact of September 11 on multilateral arms control’, *Arms Control Today*, Mar. 2002, URL <http://www.armscontrol.org/act/2002_03/dhanapalamarch02.asp>.

⁴ Про три “стовпи” ЄС див. підрозділ III цього розділу.

⁵ Згідно з визначенням Міжнародної організації стандартизації (*International Organization for Standardization, ISO*), загальне управління якістю – це скоординовані заходи з управління та контролю в організації з використанням параметрів якості її діяльності, де під якістю розуміють міру відповідності внутрішніх характеристик організації визначеним вимогам.

або пристосовані для військового використання, але водночас можуть використовуватися збройними силами держав у військових програмах. Одним із прикладів таких об'єктів є хімічні речовини, що легітимно використовуються у промисловості, але є сировиною і для виготовлення хімічної зброї. Іншим прикладом є токарні верстати з цифровим програмним управлінням (програмними засобами, що керують функціонуванням машини) і здатні одночасно виконувати скоординовані операції, спрямовані за кількома осями.

Подібна продукція подвійного використання є об'єктом контролю над озброєннями через можливість її застосування у військовій сфері. Увага до такої продукції підвищилася в 1990-х роках внаслідок перетворення окремими країнами (насамперед, Іраком) придбання товарів подвійного використання на головний елемент стратегії закупівлі озброєнь. Проблема подвійного використання залишається важливою частиною дискусії з питань контролю над озброєннями. Проте, в цьому розділі увага зосереджена переважно на výroбах, які за походженням і технічними характеристиками є суто цивільними (хоч і можуть використовуватись у військовій сфері), а не на výroбах військового призначення, що класифікуються як матеріали подвійного використання.

Для ілюстрації сказаного наведемо типовий приклад. Скраплений природний газ (СПГ) не розглядається жодним з організованих озброєних формувань як матеріал, що може безпосередньо застосовуватися на полі бою або бути перетвореним на бойовий засіб⁶. Проте, в разі витоку СПГ, він випарується, а утворена хмара може вибухнути або спалахнути під час змішування з повітрям. У 2003р. Уряд США звернув увагу на потенційну загрозу ефективного терористичного нападу на енергетичну інфраструктуру країни, в т.ч. на об'єкти зберігання і транспортування СПГ⁷. Очікується, що в майбутньому обсяги СПГ, що виробляються і транспортуються, а також кількість і частота його перевезень значно зростуть, оскільки це паливо відіграє дедалі більшу роль в енергетичній стратегії. Хоч ініціаторами порушення цього питання були США, проблеми безпеки, пов'язані з СПГ, непокоять не лише західний світ – до найкрупніших виробників та експортерів СПГ належать кілька незахідних країн (Алжир, Єгипет, Індонезія, Нігерія, Катар, Росія, ОАЕ), де нещодавно були зафіксовані напади недержавних угруповань на об'єкти інфраструктури⁸.

Приклад СПГ висвітлює інший аспект ризиків, що походять з цивільного сектору, – зв'язок між внутрішньою безпекою на об'єктах та їх захищеністю. У січні 2004р. потяг з вантажем СПГ зазнав аварії, внаслідок чого стався крупний вибух і пожежа на об'єкті з виробництва СПГ компанії *Sonatrach* у м. Скікда

⁶ Про додаткові питання, що стосуються безпеки та пов'язані з використанням СПГ, див. розділ 6 цього видання.

⁷ US Department of Homeland Security, 'The national strategy for the physical protection of critical infrastructure and key assets', Feb. 2003, p.52, URL <http://www.dhs.gov/xprevprot/publications/publication_0017.shtm>.

⁸ US Department of Energy, Energy Information Administration, 'The global liquefied natural gas market: status and outlook', Report no.DOE/EIA-0637, Dec. 2003, URL <<http://www.eia.doe.gov/oiaf/analysispaper/global/>>.

(Алжир)⁹. За наявності безпосередніх загроз, пов'язаних з конкретними матеріалами або процесами, необхідно знижувати ризик руйнівних інцидентів як наслідків недостатньої компетенції, недбалості персоналу або використання ним непередбачених правилами або застарілих обладнання та методів. У будь-яких галузях заходи зі зниження таких ризиків охоплюються поняттям безпеки на об'єктах. Ці заходи розробляються, як правило, без урахування можливості навмисного здійснення окремими особами або угрупованнями зі злочинними намірами акцій, що завдають шкоди.

Застосування корисного досвіду зі зміцнення безпеки дало змогу створити надійне підґрунтя для забезпечення біобезпеки та біозахисту. Беручи за основу біобезпеку, можна визначити і впровадити додаткові заходи, адаптовані до конкретних зовнішніх загроз, і таким чином разом вирішувати питання як біобезпеки, так і біозахисту. У вересні 2006р. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) розробила настанови із забезпечення безпеки в лабораторіях, у яких біобезпека визначена як "принципи, технології і практичні заходи, що впроваджуються з метою запобігання *ненавмисному* ураженню патогенними мікроорганізмами та токсинами або їх випадковому витоку". Лабораторна біобезпека визначається як "охорона, контроль та облік цінних біологічних матеріалів ... у лабораторіях з метою запобігання *несанкціонованому доступу, втраті, крадіжці, зловживанню, нецільовому використанню цих матеріалів або їх навмисному витоку*"¹⁰.

В інших дослідженнях виявлена можливість виникнення за певних обставин протиріч між заходами із захисту об'єктів і заходами безпеки на об'єктах. Аналізуючи співвідношення цих заходів у ядерній галузі, І.Хріпунов відзначив: "Прихильники безпеки на об'єктах закликають, як правило, до підвищення рівня резервування систем підвищеного ризику, тоді як прихильники захищеності об'єктів вважають, що підвищення рівня резервування може ... створити ситуацію, коли кількість матеріалів та обладнання перевищуватиме ресурсні можливості із захисту від зловмисних дій, – що зробить систему безпеки дорожчою і слабшою, порівняно з наявною"¹¹. Проте, після ретельного аналізу взаємозв'язку між безпекою на об'єктах та їх захищеністю І.Хріпунов робить висновок, що "попри розбіжності між двома концепціями, покращити безпеку на об'єктах, якість і продуктивність праці в організації може високий рівень культури безпеки, оскільки підвищена увага до якості персоналу забезпечує, як правило, кращі результати в будь-якій галузі"¹².

⁹ Hightower, M. et al., Sandia National Laboratories, 'Guidance on risk analysis and safety implications of a large liquefied natural gas (LNG) spill over water', Sandia report SAND2004-6258, Dec. 2004, pp.159-160, URL <http://www.fossil.energy.gov/programs/oilgas/storage/lng/sandia_lng_1204.pdf>.

¹⁰ World Health Organization (WHO), 'Biorisk management: laboratory biosecurity guidance', WHO document WHO/CDS/EPR/2006.6, Sep. 2006, URL <http://www.who.int/csr/resources/publications/biosafety/WHO_CDS_EPR_2006_6/en/> (зміни в тексті документа відзначені підкресленням). Докладніше про біобезпеку, див.: Роффі Р., Кулау Ф. "Посилення біобезпеки: потреба у глобальній стратегії", *Щорічник СППР 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.644-663.

¹¹ Khripunov, I., 'Nuclear security: attitude check', *Bulletin of the Atomic Scientists*, vol.61, no.1 (Jan./Feb. 2005), pp.58-64. Додаткове обговорення необхідності звітування про ядерні матеріали та забезпечення їх безпеки див. у додатку 12В цього видання.

¹² Khripunov (посилання 11), p.62.

Дискусія з питань зміцнення безпеки шляхом запровадження контролю над матеріалами цивільного призначення триває на фоні підвищення транснаціональної взаємозалежності, в т.ч. в економічній сфері¹³. В цьому контексті нещодавні міждержавні дискусії висвітлили той факт, що будь-який значний розрив у глобальних мережах постачання цих матеріалів може мати серйозні наслідки для стійкого зростання та розвитку багатьох економік. Наприклад, на симпозиумі 2006р. з питань забезпечення загальної безпеки мереж постачання, що відбувся під егідою Організації азієсько-тихоокеанського економічного співробітництва (*Asia-Pacific Economic Cooperation, APEC*), делегати зазначили необхідність розгляду проблем безпеки мереж постачання з позицій “більшої взаємоузгодженості принципів, настанов і стандартів безпеки, що стосуються як усіх вузлів мережі, так і зв’язків між ними”¹⁴.

Іншим прикладом є намагання Міжнародної морської організації (*International Maritime Organization, IMO*) впровадити у прибережних зонах мереж постачання повний набір стандартів шляхом укладення комплексу юридичних і політичних угод між державами. Політичний імпульс, зумовлений терористичними нападами на США, сприяв розробці до грудня 2002р. “комплексу всеохопних заходів, спрямованих на запобігання терористичним актам проти морських суден, портових споруд і протидію цим актам”¹⁵.

Такі більш жорсткі стандарти безпеки були формалізовані в Кодексі поведінки із забезпечення безпеки міжнародних суден і портових споруд (*Code of Conduct for International Ship and Port Facility Security, ISPS*), який доповнив Міжнародну конвенцію 1974р. з охорони людського життя на морі (*Convention for the Safety of Life at Sea, SOLAS*)¹⁶. Згідно з Кодексом *ISPS*, компетентні органи повинні розробити плани забезпечення безпеки портів та інших наземних об’єктів, а також суден. У планах забезпечення безпеки портів і суден, які мають бути затверджені урядом, визначаються заходи з безпеки для ряду ситуацій. Органи влади також повинні призначити спеціальних службовців,

¹³ Див. також Вступ і розділ 7 цього видання.

¹⁴ Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC), Symposium on Total Supply Chain Security, ‘Fact-sheet on total supply chain security’, Singapore, 6-7 July 2006, URL <http://app.mot.gov.sg/data/fs_06_07_03c.htm>.

¹⁵ Mitropoulos, E.E., Secretary-General of the International Maritime Organization, ‘Security of the international container supply chain: threats, challenges and solutions’, Speech to the Ministry of Foreign Affairs, Berlin, 18 Jan. 2005, URL <http://www.imo.org/InfoResource/mainframe.asp?topic_id=1028&doc_id=4650>.

¹⁶ International Maritime Organization (IMO), ‘IMO adopts comprehensive maritime security measures’, Conference of Contracting Governments to the International Convention for the Safety of Life at Sea, 1974, 9-13 Dec. 2002. Міжнародна конвенція з охорони людського життя на морі була відкрита для підписання 1 листопада 1974р. та набула чинності 25 травня 1980р. Текст Конвенції див.: URL <http://www.imo.org/Conventions/contents.asp?topic_id=257&doc_id=647>. Про проблему охорони людського життя на морі див.: Альєрсьом К. “Ініціатива протидії розповсюдженню: аспекти міжнародного права в Заяві про принципи запобігання нелегальним поставкам зброї масового ураження”, *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.671-695. Текст Кодексу *ISPS* див. на сайті *IMO*: URL <<http://www.imo.org>>.

які опікуються безпекою, для впровадження цих планів на суднах, у судових компаніях і портах.

Кодекс *ISPS* та відповідні доповнення до Конвенції *SOLAS* ухвалені у 2002р. та набули чинності у 2004р.; сьогодні перед керівництвом і персоналом портів, власниками та операторами суден, а також перед відповідними органами влади стоїть завдання їх впровадження. Успішність такого впровадження залежить від рівня співпраці між різними суб'єктами приватного сектору (про підхід до залучення приватного сектору йдеться далі). Загалом, слід зазначити, що переваг від зміцнення безпеки можна досягти лише в тому разі, якщо впровадження стандартів супроводжуватиметься практичними заходами відповідних суб'єктів на відповідних об'єктах. Прикладом спільних зусиль із запровадження стандартів і практичних заходів є оприлюднення Міжнародною організацією стандартизації (*International Organization for Standardization, ISO*) загальнодоступного стандарту (*publicly available standard, PAS*) *ISO/PAS 20858* одночасно з набуттям чинності Кодексом *ISPS* – з метою сприяння впровадженню Кодексу¹⁷. Такі скоординовані дії стали можливими завдяки тривалій співпраці між *IMO* та *ISO*.

Нещодавні зусилля зі зміцнення ядерної безпеки ілюструють інший підхід до впровадження узгоджених стандартів, а саме, важливу роль, яку може відігравати спеціалізоване агентство – Міжнародне агентство з атомної енергії (*МАГАТЕ, International Atomic Energy Agency, IAEA*) – як у запровадженні загальних принципів узгодження стандартів, так і в наданні державам допомоги технічними ресурсами для імплементації стандартів. Той факт, що розщеплювані матеріали є невід'ємним елементом ядерної зброї, змусив розробити складну систему заходів безпеки для запобігання використанню таких матеріалів з військовими цілями. На підставі аналізу можливості практичного застосування радіологічної зброї (на відміну від ядерної) військові спеціалісти давно дійшли висновку про недоцільність розробки такої зброї. Проте, ряд інших видів ядерної діяльності є потенційно небезпечними, з точки зору як безпеки на об'єктах, так і захищеності об'єктів.

11 вересня 2001р. Правління МАГАТЕ на засіданні у Відні розглянуло питання про доцільність запровадження додаткових заходів з підвищення безпеки ядерних матеріалів та інших радіоактивних матеріалів. До Правління був поданий звіт експертної групи, яка попередньо обговорила необхідність перегляду Конвенції 1980р. про фізичний захист ядерного матеріалу (*Convention on the Physical Protection of Nuclear Material, CPPNM*), яка була на той час єдиним міжнародним юридично зобов'язуючим документом у галузі фізичного захисту ядерних матеріалів¹⁸. *CPPNM* була розроблена у 1970-х роках, коли головними

¹⁷ International Organization for Standardization (ISO), 'ISO/PAS 20858:2004, Ships and marine technology: maritime port facility security assessments and security plan development', 7 July 2004, URL <<http://www.iso.org/>>.

¹⁸ Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу була відкрита для підписання 3 березня 1980р. і набула чинності 8 лютого 1987р. Текст доповненої *CPPNM* див.: URL <<http://www.iaea.org/NewsCenter/Features/PhysicalProtection/>>. Див. також: Кайл Ш.Н. "Контроль над ядерними озброєннями та нерозповсюдження", *Щорічник СІПРІ 2006* (посилання 10), с.555-586.

турботами її розробників були безпека та захист ядерних матеріалів під час транспортування з урахуванням екологічних ризиків, пов'язаних з роботою об'єктів ядерної енергетики, і зростаючої активності груп та окремих осіб, які виступали проти міжнародних перевезень ядерних матеріалів. Тому в *СPPNM* не розглядалися питання безпеки ядерних об'єктів та їх захисту, хоча МАГАТЕ розробила технічну документацію і політичні настанови з розв'язання цих проблем.

У 2001р. в попередньому звіті Групи юридичних і технічних експертів (Група експертів), утвореної Генеральним директором МАГАТЕ для підготовки проекту доповнень до *СPPNM*, зазначалося:

хоча відповідальність за створення всеохопної системи фізичного захисту ядерних матеріалів і об'єктів та управління нею в межах держави повністю покладається на уряд конкретної держави, але особливо очевидною стає потреба в міжнародній співпраці в ситуаціях, коли ефективність фізичного захисту в одній державі залежить від вжиття, в разі необхідності, іншими державами адекватних заходів для стримування і припинення ворожих дій проти ядерних об'єктів, а також матеріалів, що транспортується через національні кордони¹⁹.

У березні 2003р. Група експертів ухвалила остаточний звіт, запропонувавши в ньому можливі доповнення до *СPPNM*. У липні 2005р., після дискусії за участю держав-членів МАГАТЕ, доповнення, що зміцнюють положення Конвенції стосовно безпеки, були ухвалені, а назва Конвенції була змінена на Конвенцію про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних об'єктів (*Convention on the Physical Protection of Nuclear Material and Nuclear Facilities*). Доповнена Конвенція зобов'язує держави-члени захищати ядерні об'єкти та матеріал під час мирного внутрішнього використання, зберігання і транспортування. В ній визначені заходи, спрямовані на виявлення, стримування небезпечних дій з ядерними матеріалами та покарання за них. Перегляд Конвенції передбачав також розширення міжнародного співробітництва для якнайшвидшого з'ясування місцезнаходження та повернення вкрадених або нелегально переданих матеріалів, зменшення впливу диверсійних дій²⁰.

Доповнена *СPPNM* є частиною загальної системи ядерної безпеки, яка містить, крім Конвенції, оприлюднені юридично не зобов'язуючі технічні стандарти діяльності операторів і схвалені на державному рівні також юридично

¹⁹ International Atomic Energy Agency, 'Measures to improve the security of nuclear materials and other radioactive materials', IAEA document GC(45)/INF/14, 14 Sep. 2001, URL <<http://www.iaea.org/About/Policy/GC/GC45/Documents/gc45inf-14.pdf>>.

²⁰ На конференції з обговорення доповнень до *СPPNM* 89 держав узгодили пакет доповнень, які набувають чинності після того, як дві третини цих держав депонують свої ратифікаційні грамоти стосовно цього документа. Станом на 18 вересня 2006р., шість держав (Австрія, Болгарія, Хорватія, Лівія, Сейшельські Острови і Туркменістан) ратифікували доповнену *СPPNM*. Текст доповнень див.: 'Nuclear security measures to protect against nuclear terrorism: amendment to the Convention on the Physical Protection of Nuclear Material', Report by the Director General to the Board of Governors General Conference, GOV/INF/2005/10-GC(49)/INF/6, Vienna, 6 Sep. 2005, pp.555-556, URL <<http://www.iaea.org/About/Policy/GC/GC49/Documents/gc49inf-6.pdf>>. Див. також: Кайл (посилання 18).

не зобов'язуючі кодекси та настанови. Актуальність потреби надійної ізоляції окремих джерел радіоактивності з метою запобігання шкідливому впливу випромінювання посилюється наявністю проблем забезпечення як безпеки на об'єктах (у зв'язку з існуючими недоліками в процедурах обліку, збереження та утилізації таких джерел), так і захищеності (оскільки такі джерела можуть виявитися незахищеними від незаконного використання). Як зазначило МАГАТЕ, “триваючі інциденти та нещасні випадки з джерелами радіоактивності, а також занепокоєння їх можливим незаконним використанням свідчать про необхідність комплексу стандартів і керівних документів, які б допомогли державам в їх намаганні забезпечити адекватний рівень як безпеки, так і захищеності радіоактивних джерел”²¹.

Кодекс поведінки стосовно безпеки та захищеності радіоактивних джерел ухвалений Правлінням МАГАТЕ 8 вересня 2003р.²² Він містить стандарти безпеки та захищеності, а також рекомендації стосовно реалізації окремих з цих стандартів. Стандарти, що містяться в Кодексі поведінки, можуть бути імплементовані будь-якою державою, а їх широке застосування сприятиме впровадженню послідовних міжнародних підходів до радіаційного захисту персоналу, безпеки та захищеності радіаційних джерел.

Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму (*International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism*) ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 2005р. і того ж року відкрита для підписання. Ця Конвенція визначає дії осіб, які слід вважати злочинами, і вимагає від держав вжиття необхідних заходів з виявлення таких злочинів згідно з національним правом і “запровадження за їх скоєння відповідного покарання”, яке враховує їх загрозливий характер. Конвенція також вимагає, щоб держави забезпечили наявність національних органів з розслідування таких злочинів, та наділили їх повноваженнями та ресурсами, потрібними для взаємодії між ними під час розслідування та судового переслідування²³.

²¹ International Atomic Energy Agency, ‘Developing guidance for the safety and security of radiation sources’, URL <<http://www-ns.iaea.org/tech-areas/radiation-safety/source.htm>>.

²² Див.: International Atomic Energy Agency, ‘Code of Conduct on the Safety and Security of Radioactive Sources, and supplementary guidance on the import and export of radioactive sources’, URL <<http://www-ns.iaea.org/tech-areas/radiation-safety/code-of-conduct.htm>>.

²³ Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму наведена в додатку до документа: United Nations, Measures to eliminate international terrorism: Report of the Ad Hoc Committee established by General Assembly Resolution 51/210 of 17 December 1996, UN General Assembly document A/59/766, 4 Apr. 2005. Конвенція була відкрита для підписання 14 вересня 2005р. і набуде чинності через 30 днів після того, як її підпишуть і ратифікують принаймні 22 держави. Див. також: Кайл (посилання 18), с.585. Необхідність подвоєння зусиль із запобігання ядерному тероризму стала більш очевидною після заяви грузинських правоохоронців у лютому 2006р. про те, що вони перехопили близько 80г урану-235, збагаченого до рівня 89%. Див.: IAEA Staff Report, ‘Georgian authorities report seized illicit nuclear material’, 25 Jan. 2007, URL <http://www.iaea.org/NewsCenter/News/2007/georgia_material.html>. Цей матеріал був конфіскований у начебто російського громадянина, який стверджував, що за гроші він може дістати додаткову кількість. Грузинські правоохоронці не змогли перевірити цю інформацію начебто через брак співпраці з російськими властями. Див.: Butler, D., ‘Georgian sting seizes bomb grade uranium’, ABC News online, 25 Jan. 2007, URL <<http://abcnews.go.com/Politics/wireStory?id=2820902&page=1>>.

На додаток до розробки системи законів, регуляторних документів і настанов зі зміцнення безпеки та захищеності в ядерній сфері, МАГАТЕ створило технічний секретаріат, який може допомогти (у відповідь на прохання держав) у розробці національних стратегій або надати рекомендації з вирішення специфічних технічних проблем. У межах виконання своїх функцій МАГАТЕ також розробило ряд планів дій стосовно різних аспектів безпеки та захищеності в ядерній сфері, які передбачають надання технічної допомоги, що фінансується донорами.

III. Зусилля Європейського Союзу

Структура ЄС часто ілюструється у вигляді трьох “стовпів” (сфер). Перша сфера охоплює єдиний ринок, у межах якого має відбуватися вільне переміщення людей, товарів, послуг і капіталу, а також питання, що стосуються екологічної і торговельної політики. В цій сфері інститути ЄС мають право розробляти юридичні документи і приймати закони. У двох інших сферах ЄС досяг домовленості про зміцнення співпраці між державами-членами: у другій сфері зовнішня співпраця координується в межах Спільної зовнішньої політики та політики безпеки; у третій – співпраця з питань діяльності поліції та кримінального права організована в галузі юстиції та забезпечення свободи і безпеки. У третій сфері Рада ЄС може ухвалювати рамкові рішення, що гармонізують національні норми. Амстердамська угода 1997р. підвищила авторитет Європейського суду в питаннях, що належать до цієї сфери²⁴.

Така структура означає, що в ЄС відбувається обов’язкове обговорення заходів з контролю над переміщенням товарів цивільного призначення з огляду на їх можливий вплив на єдиний ринок. Адміністративна структура ЄС і розмежування юридичних повноважень зумовлюють ризик того, що окремі види діяльності, спрямовані на вирішення однієї проблеми, відбуваються одночасно в різних сферах компетенції ЄС. У функціональній площині, де існують як внутрішні, так і зовнішні аспекти, де відсутній чіткий розподіл юридичної компетенції між ЄС і державами-членами, а межі юридичної компетенції перетинаються, з різних частин ЄС від імені держав-членів можуть надходити різноспрямовані пропозиції стосовно внутрішніх дій і зовнішньої допомоги, а також пропонуватися багатосторонні ініціативи. Такі багатосторонні ініціативи можуть бути або не бути скоординовані між собою, і ті чи інші суб’єкти можуть просто не знати про діяльність у різних частинах ЄС. Крім того, Європейська Комісія привернула увагу до того факту, що в мінливому міжнародному середовищі внутрішня та зовнішня політика ЄС нерозривно пов’язані

²⁴ Амстердамська угода, що доповнює Угоду про Європейський Союз, угоди про створення європейських співтовариств і деякі пов’язані з ними акти, відкрита для підписання 2 жовтня 1997р. і набула чинності 1 травня 1999р. Текст Угоди див.: URL <<http://europa.eu.int/eur-lex/en/treaties/dat/amsterdam.html>>.

між собою²⁵. В Європі зараз обговорюються нові підходи до зовнішніх заходів, які дозволять ЄС відігравати вагомішу роль в усуненні навмисних або випадкових перешкод на шляху транснаціональних і трансрегіональних потоків життєво важливих товарів і ресурсів. Були прийняті нові документи, зокрема Інструмент забезпечення стабільності (*Stability Instrument*), що дають можливість фінансувати діяльність із запобігання появі таких перешкод²⁶. Запровадження до зовнішньої політики внутрішніх підходів перетвориться, ймовірно, на важливий елемент майбутньої зовнішньої діяльності ЄС у цій функціональній сфері.

ЄС свідомий ризику прийняття неузгодженого підходу в умовах нової і швидкоплинної ситуації у сфері безпеки. В Гаазькій програмі (*Hague Programme*) зі зміцнення свободи, безпеки і справедливості ЄС зазначив, що “у сфері безпеки зростає важливість координації і злагодженості між внутрішніми та зовнішніми вимірами, і цей зв’язок слід усіляко підтримувати”²⁷. Намагаючись досягти такої злагодженості, Європейська Комісія у травні 2005р. опублікувала п’ятирічний План дій в галузі свободи, безпеки і справедливості, в якому, серед іншого, містилися детальні пропозиції стосовно тероризму. Одним з елементів антитерористичної діяльності, запропонованим у Плані дій, був захист критично важливої інфраструктури, до якої, за визначенням, належать як транспортні об’єкти (аеропорти, морські порти, пункти перевантаження, залізниця, мережі міського транспорту та системи управління потоками вантажів і пасажирів), так і об’єкти виробництва, зберігання і транспортування небезпечних товарів (наприклад, хімічних, біологічних, радіологічних і ядерних матеріалів)²⁸. Для досягнення антитерористичних цілей в цих сферах ЄС започаткував кілька видів діяльності, спрямованих на: (а) забезпечення гарантій того, що різноманітні суб’єкти мають відповідні навички та компетенцію, необхідні для виконання важливих завдань з безпеки; (б) забезпечення гарантій захисту матеріалів, що зберігаються або перевозяться, від можливих ризиків, згідно з критеріями безпеки, шляхом застосування спеціальних контейнерів та інших захисних засобів; (в) збільшення часу, що відводиться на створення безпечних умов транспортування радіоактивних об’єктів, з вимогою попереднього повідомлення про вміст вантажів; (г) забезпечення гарантій фізичного захисту

²⁵ Commission of the European Communities, ‘Europe in the world: some practical proposals for greater coherence, effectiveness and visibility’, Communication from the Commission to the European Council of June 2006, COM(2006) 278 final, Brussels, 8 June 2006, p.4, URL <http://www.ec.europa.eu/comm/external_relations/euw_com06_278_en.pdf>.

²⁶ ‘Regulation (EC) No. 1717/2006 of the European Parliament and of the Council of 15 November 2006 establishing an Instrument for Stability’, *Official Journal of the European Union*, L327 (24 Nov. 2006), pp. 1-11. Текст Інструменту забезпечення стабільності див.: International Security Information Service (ISIS), Europe, ‘The Stability Instrument: defining the Commission’s role in crisis response’, ISIS Briefing, Brussels, 27 June 2005, URL <<http://www.isis-europe.org/>>.

²⁷ Council of the European Union, ‘The Hague Programme: strengthening freedom, security and justice in the European Union’, document 16054/04, Brussels, 13 Dec. 2004, URL <http://www.ec.europa.eu/justice_home/doc_centre/doc/hague_programme_en.pdf>.

²⁸ Commission of the European Communities, ‘Critical infrastructure protection in the fight against terrorism’, Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, COM (2004) 702 final, Brussels, 20 Oct. 2004.

матеріалів під час зберігання або перевезення; (д) створення умов для перевірки матеріалів під час зберігання або перевезення.

Для впровадження необхідних змін ЄС вдався до змішаного підходу, поєднуючи запровадження регуляторних положень і директив в одних галузях з намаганням заохотити або стимулювати добровільні дії в інших. Наприклад, Комісія запропонувала заходи з посилення захисту вибухових речовин, детонаторів, обладнання для виготовлення вибухівки та вогнепальної зброї з метою як зміцнення безпеки зберігання та транспортування вибухових речовин, так і забезпечення можливості відстеження руху промислових і хімічних прекурсорів. Запропоновані заходи передбачають як внесення до законодавства ЄС певних елементів міжнародних угод (таких, як Протокол ООН 2001р. про протидію незаконному виготовленню та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боеприпасів до неї), так і розробку добровільних заходів у межах “структурованого діалогу” з представниками промисловості та іншими неурядовими структурами²⁹. Подібний підхід був застосований до впровадження в біологічні галузі таких превентивних заходів і заходів з реагування, як біобезпека, готовність до дій і здатність до реагування.

Юридичні та адміністративні підходи використовувалися і в інших випадках з метою уніфікованого впровадження до законодавства і практики ЄС нових міжнародних стандартів. Наприклад, у квітні 2005р. Митний кодекс був доповнений положеннями з питань безпеки, що містилися в регуляторному документі Європейської Комісії №648/2005, який визначає правові засади здійснення митних процедур у всіх країнах-членах ЄС. Елементи, внесені до Митного кодексу, базувалися на розробленій під егідою Всесвітньої митної організації (ВМО, *World Customs Organization, WCO*) Системі стандартів 2005р. з забезпечення і сприяння глобальній торгівлі³⁰.

Просуванню політичних і регуляторних ініціатив такого типу можуть сприяти добровільні стандарти, про які йдеться нижче. Наприклад, зараз розробляються технічні стандарти на механічні та електронні герметичні замки для вантажних контейнерів. Такі стандарти допоможуть представникам промисловості зрозуміти і впровадити у виробничий процес досвід із забезпечення безпеки та надати гарантії придатності створених ними замків для забезпечення вантажних контейнерів під час міжнародних комерційних операцій з урахуванням майбутніх змін у регуляторному середовищі. Тому за розробкою цих стандартів уважно спостерігають ВМО, ЄС та Економічна Комісія ООН у справах Європи.

²⁹ Протокол ООН 2001р. про протидію незаконному виготовленню та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боеприпасів до неї, що доповнює Конвенцію ООН протидії транснаціональній організованій злочинності, відкритий для підписання 31 травня 2001р. і набув чинності 3 липня 2005р.; див.: URL <http://www.unodc.org/pdf/crime/a_res_55/255e.pdf>. Опис загального підходу та його складових див.: Commission of the European Communities, ‘Communication from the Commission on measures to ensure greater security in explosives, detonators, bomb-making equipment and firearms’, COM(2005) 329 final, Brussels, 18 July 2005, URL <http://www.eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2005/com2005_0329en01.pdf>.

³⁰ Про зміни в Митному кодексі див.: Ентоні Я., Бауер С. “Контроль над поставками озброєнь”, *Щорічник СППРІ 2006* (поширення 10), с.693-718. Додаткове обговорення їх імплементації див. розділ 14 цього видання.

Цілями Гаазької програми передбачене забезпечення всієї мережі постачання товарів і послуг до ЄС, хоча ця мережа не повністю знаходиться в рамках європейського спільного ринку. До неї належать усі суб'єкти, пов'язані з конкретною торговельною операцією: постачальники сировини, всі учасники процесів обробки та виготовлення, постачальники послуг, кінцевий споживач. Мережа постачання об'єднує багато компаній, в т.ч. ті, що працюють на європейському спільному ринку.

Модифікація Митного кодексу є частиною зусиль ЄС із впровадження інтегрованого управління прикордонними справами на зовнішньому периметрі єдиного ринку. Новий Кодекс запроваджує правовий статус уповноваженого економічного оператора (УЕО, *authorized economic operator, AEO*), який дає можливість компаніям отримувати право користуватися спрощеними митними процедурами після імплементації і сертифікації внутрішніх процедур, які зміцнюють безпеку мережі постачання. Водночас, товари, послуги, робоча сила та капітали можуть вільно переміщуватися в межах єдиного ринку, не підпадаючи під митний контроль, що також може створювати ризик для безпеки.

У лютому 2006р. Головне управління Європейської Комісії у справах енергетики та транспорту (*Commission Directorate-General for Energy and Transport, DG TREN*) запропонувало проект положення про зміцнення безпеки мережі постачання³¹. У проекті, що попередньо обговорювався з розробниками доповнень до Митного кодексу, пропонувалася схема, заснована на створенні “безпечних операторів”. Вимоги до “безпечного оператора” є подібними до вимог до УЕО в митній галузі; передбачається, що компанія, яка відповідає мінімальним вимогам до УЕО, автоматично отримує статус “безпечного оператора”. Очікується, що статус “безпечного оператора” стосуватиметься, переважно, таких специфічних груп, як прибережні вантажовідправники, транспортні компанії, експедиційні агентства, власники сховищ, сухопутних терміналів, які здійснюють свої операції винятково в межах єдиного ринку, навіть якщо вони працюють з товарами, що походять з інших регіонів або призначаються для наступного експорту. Також очікується, що ринок стимулюватиме “безпечних операторів” шляхом надання їм певних преференцій. Зокрема, можна очікувати, що компанії з мережі постачання, які знаходяться в інших регіонах і мають статус УЕО або “безпечних операторів”, віддадуть перевагу співпраці з партнерами, що мають такий самий або подібний статус, оскільки це може підсилити їх власні заходи з безпеки. Вірогідно, певної користі можна очікувати від зменшення для “безпечних операторів” розміру страхових внесків.

Європейська Комісія запропонувала країнам-членам ЄС створити мережі “безпечних операторів”, які б охоплювали всі типи пакування і способи транспортування. Комісія запропонувала забезпечити сумісність цих мереж із системами визначення УЕО, які вже створюються в митній сфері. Вона також

³¹ Commission of the European Communities, Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on enhancing supply chain security, COM(2006), 79, Brussels, 27 Feb. 2006, URL <http://www.ec.europa.eu/dgs/energy_transport/security/intermodal/doc/com_2006_0079_en.pdf>.

запропонувала запровадити взаємовизнання процедур сертифікації УЕО та “безпечних операторів”³².

Підвищення безпеки мереж постачання є тривалим процесом. Ця ініціатива спрямована, насамперед, на тих суб’єктів у мережах постачання, які є потенційними цілями терористичних атак масового впливу, що дещо звужує рамки застосування ініціативи. Проте, за підрахунками Комісії, таких суб’єктів в ЄС може бути близько 1 млн. Більше того, до їх переліку належать компанії, що працюють винятково з матеріалами цивільного призначення; персонал цих компаній усвідомлює необхідність дотримання безпеки на об’єктах, але загалом мало обізнаний з проблемою забезпечення захисту об’єктів.

Не дивно, що початкова реакція промисловців на цю пропозицію Європейської Комісії була дещо негативною, хоча під час розробки проекту положення Комісія намагалася передбачити найбільш вірогідні скарги. Європейська спілка малих підприємств (*The European Small Business Alliance, ESBA*) зауважила, що така мережа поставити у невігідне становище малі компанії (які не в змозі відповідати вимогам до “безпечних операторів”), при цьому “не надавши їм жодних відчутних переваг”³³. За оцінкою Британської федерації малих підприємств (*The British Federation of Small Businesses*), запровадження статусу “безпечного оператора” може коштувати малому підприємству €135 тис. (близько \$243 тис.) у вигляді початкового внеску та €131 тис. (близько \$250 тис.) у вигляді щорічної плати³⁴.

Нарікання промисловців з приводу створення ЄС “лісу з регуляторних положень”, були викликані тим, що ЄС вніс зміни до Митного кодексу та запропонував постанову про убезпечення мереж постачання невдовзі після набуття чинності Постановою про забезпечення безпеки цивільної авіації та аеропортів. Після використання цивільних авіалайнерів для терористичних нападів у США у вересні 2001р., в ЄС була терміново розроблена Постанова Європейської Комісії №2320/2002, якою запроваджувалися нові правила авіаційної безпеки. Постанова ухвалена 16 грудня 2002р. і набула чинності в січні 2003р.³⁵ Вона містить положення, що стосуються багатьох аспектів авіаційної безпеки, в т.ч. ті, що безпосередньо впливають на переміщення вантажів повітряним транспортом. На додаток до запровадження певних загальних мінімальних стандартів безпеки кожна країна ЄС протягом трьох місяців з моменту набуття Постановою чинності має запровадити національну програму забезпечення безпеки в цивільній авіації та відповідні програмами з контролю якості та навчання персоналу. За необхідності, країнам дозволяється

³² Commission of the European Communities (посилання 32), p.8.

³³ Sommer, T., President of the ESBA, quoted in ‘Transport security proposal could “cripple” small businesses’, Euractiv.com, 4 Sep. 2006, URL <<http://www.euractiv.com/en/transport/transport-security-proposal-cripple-small-businesses/article-157458>>.

³⁴ Cave, A., Federation of Small Businesses, ‘Briefing note: European Commission’s proposal on enhancing supply chain security’, 9 Aug. 2006, URL <<http://www.fsb.org.uk/data/default.asp?id=409&loc=policy>>.

³⁵ ‘Regulation (EC) No. 2320/2002 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2002 establishing common rules in the field of civil aviation security’, *Official Journal of the European Communities*, L355 (30 Dec. 2002), pp.1-21.

запроваджувати на національному рівні більш жорсткі заходи безпеки. Аналізуючи дворічний досвід імплементації Постанови, Комісія акцентувала увагу на необхідності виправлення помилок, зроблених під час розробки її проекту (переважно через брак часу), оскільки запровадження 25 національних систем створило потенційний ризик спотворення принципів конкуренції, що може підірвати єдиний ринок. Комісія закликала до якомога повнішої гармонізації заходів і процедур безпеки з метою полегшення роботи промисловості (в т.ч. авіаліній, вантажовідправників та експедиторів, а також виробників обладнання для захисту об'єктів)³⁶.

У вересні 2005р. Європейська Комісія висунула нову пропозицію – з прийняття країнами-членами ЄС зобов'язань здійснити на вимогу Комісії оцінку загроз авіаційній безпеці та обґрунтування національних дій і заходів безпеки в разі, якщо вони є більш жорсткими, ніж зазначені в Постанові, ухваленій в січні 2003р. Ця пропозиція передбачала розв'язання проблеми обтяжливості галузі зайвими вимогами до безпеки та водночас залишення за країнами-членами права реагувати на загрози підвищенням вимог до безпеки. Особлива увага надавалася безпеці авіаційних вантажів, і Комісія запропонувала пов'язати вимоги з безпеки, що стосуються визнаних на ринку операторів і відомих вантажовідправників, з концепцією УЕО, що отримала розвиток у Митному кодексі³⁷.

Дещо схожий підхід був запроваджений ЄС і стосовно безпеки портів. Міжнародні стандарти, розроблені в Конвенції *SOLAS* та Кодексі *ISPS*, внесені до законодавства ЄС шляхом прийняття регуляторного документа³⁸. Прийнята пізніше директива запровадила імплементаційні заходи, що мали вживатися країнами-членами для забезпечення уніфікованої імплементації цього документа та уникнення спотворення єдиного ринку³⁹.

IV. Роль бізнесу і приватного сектору в забезпеченні чутливої до ризиків цивільної продукції

У попередніх підрозділах наголошувалося на тому, що необхідність боротьби з тероризмом масового впливу призводить до створення ряду нових регуляторних документів з питань безпеки, які безпосередньо впливають на бізнес. Бізнес охоче поділяє цілі запобігання тероризму масового впливу. Крім власного захисту від прямих нападів, бізнесова спільнота має визнати ще три причини необхідності впровадження ефективних систем безпеки. По-перше, компанії юридично зобов'язані дотримуватися законів і можуть зазнати санкцій, якщо цього не робитимуть. По-друге, бізнес несе моральне зобов'язання

³⁶ European Commission, 'Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on common rules in the field of civil aviation security', COM(2005) 429 final, Brussels, 22 Sep. 2005, p.2, URL <http://eur-lex.europa.eu/en/dossier/dossier_06.htm>.

³⁷ European Commission (посилання 37).

³⁸ 'Regulation (EC) No. 725/2004 of the European Parliament and of the Council of 31 March 2004 on enhancing ship and port facility security', *Official Journal of the European Union*, L129 (29 Apr. 2004), pp.1-86.

³⁹ 'Directive 2005/65/EC of the European Parliament and of the Council of 26 October 2005 on enhancing port security', *Official Journal of the European Union*, no.L310 (25 Nov. 2005), pp.1-12.

перед працівниками і громадами, які забезпечують його діяльність, не робити того, що може зруйнувати безпеку. По-третє, він має власний інтерес, оскільки компанії ризикують зазнати потенційно руйнівних економічних наслідків, якщо їх діяльність пов'язується у громадській свідомості з тероризмом масового впливу. Промисловість визнає необхідність регуляторних впливів – якщо правила будуть чітко сформульовані, оприлюднені, не заважатимуть щоденній діяльності та охоплюватимуть перевірку дотримання правил, а також якщо рівень покарання за їх недотримання “відповідатиме тяжкості злочину”.

Проте, якщо у вирішенні однієї важливої проблеми намагаються взяти участь відразу кілька регуляторних органів, то зрозуміло, що бізнес починає нервувати. В Європі, в найгіршому (з точки зору бізнесу) випадку бізнес може зіткнутися з п'ятьма групами вимог антитерористичного законодавства: Постановою про забезпечення мереж постачання; Європейським митним законодавством; постановами про авіаційну безпеку; постановами про безпеку портів; постановами з питань безпеки конкретної продукції. Навіть якщо регуляторні документи надають можливість отримання права на спрощені процедури, то детальні вимоги зі здобуття статусу надійного партнера можуть різнитися в кожному конкретному випадку. Більше того, якщо такі переваги можуть бути передбачені в європейському законодавстві, то в інших країнах, наприклад у США, можуть діяти додаткові або інші вимоги.

Така думка в узагальненому вигляді була висловлена у 2003р. Шведською асоціацією бізнесу, яка запропонувала, щоб нові системи регуляторних документів уникали висунення вимог зі створення нових інформаційних систем, реалізація яких вимагає великих інвестицій. Висловлювалося занепокоєння з приводу того, що “одночасно пропонується надто багато нових ініціатив, що ускладнює координацію різних проектів і призводить до фрагментарних і несумісних рішень”⁴⁰. Коментуючи нещодавно запропоновану постанову ЄС з забезпечення мереж постачання, Міжнародний союз операторів дорожньо-транспортних засобів (*International Road Transport Union*) вказав на ризик створення плутанини для операторів через надмірну кількість ініціатив з безпеки⁴¹.

Зараз аналізується ідея формування більш тісного партнерства між регуляторними органами та промисловістю, і неофіційна домовленість, здається, вже почала набувати обрисів: компанія, здатна продемонструвати внутрішні механізми гарантування безпеки діяльності, звільнятиметься від окремих регуляторних вимог. Сьогодні необхідними є загальне розуміння того, що має робити бізнес, щоб скористатися перевагами спрощених процедур як винятків з регуляторних документів у сфері безпеки, а також конкретна робота з ретельного опрацювання узгоджених положень цих документів. Особливу увагу слід надавати двом аспектам: необхідності розуміння потенційного

⁴⁰ Confederation of Swedish Enterprise and Swedish Chamber of Commerce, ‘Reformation of the Community Customs Code: position paper on the Swedish business community’s response to the European Commission’s latest initiatives’, Interinstitutional file 2003/167(COD), 2003, URL <http://www.swedfreight.se/sidor/transppol/EU%20_ccr_sw_com.pdf>.

⁴¹ Dahlin, B., President of the International Road Transport Union Goods Transport Liaison Committee, quoted in ‘Transport security proposal could “cripple” small businesses’ (посилання 34).

використання матеріалів цивільного призначення, а також інформації про минуле осіб, які мають до них доступ.

Для спрощення та гармонізації завдань, що стоять перед промисловістю, в межах ряду ініціатив розглядається можливість розробки сертифікованих стандартів для системи забезпечення безпеки бізнесу, які стануть частиною корпоративної системи управління якістю. Дедалі більша кількість компаній застосовують для удосконалення різноманітних процесів і контролю над ними підхід, який базується на документуванні правил і процедур, що зрештою призведе до підвищення ефективності бізнесу⁴².

Кожна компанія, очевидно, має індивідуально підходити до розробки систем управління, але якщо існує забагато розбіжностей і відмінностей в підходах компаній, то впевненість в ефективності таких заходів може зменшитися. Загалом, система стандартів має визначати корпоративну політику на найвищому рівні і створити інституційні засади для визначення повноважень і відповідальності різних посадових осіб компанії. Система має продукувати керівні настанови як для всіх безпосередніх учасників мережі постачання, так і для філіалів компанії і дочірніх підприємств, а також вимагати від персоналу виконання покладених на нього обов'язків – з реальними та серйозними наслідками в разі невиконання. Стандарт має вимагати врегулювання питань фізичної безпеки, контролю над доступом, безпеки персоналу, процедур документування, інформаційної безпеки, а також питань, що стосуються освіти, підготовки та обізнаності персоналу. Кілька груп досліджують можливість розробки добровільних стандартів безпеки та систем їх акредитації⁴³.

Створення стандартів є складним процесом, що вимагає чіткого адміністрування, яке можуть надати спеціалізовані організації з питань стандартизації глобального або регіонального (європейського) рівня: відповідно, Міжнародна організація стандартизації (*ISO*) та Європейський комітет стандартизації (*Comité Européen de Normalisation, CEN*)⁴⁴. За можливості, розробку стандартів бажано виносити на міжнародний рівень – з метою забезпечення узгодженості та уникнення створення технічних бар'єрів для торгівлі.

Хоча запровадження стандартів може сприйматися як вузьке завдання – лише для узгодження та оприлюднення специфікації продукції, – але на практиці, якщо їх імплементація відбувається в будь-який офіційно визнаний спосіб, вони мають значно більший ефект. Найпоширенішою формою офіційного визнання

⁴² Було розроблено ряд таких підходів, у т.ч. метод “шести сигм” (*SIX-SIGMA*), метод загального управління якістю (*Total Quality Management*), а також серія стандартів *ISO 9000*.

⁴³ Стандарти є специфікаціями, що містяться в технічних угодах, якими визначаються межі для сумісної технології або сумісного підходу до вирішення певного глобального питання або проблеми. Такі стандарти є добровільними; компанії погоджуються на їх застосування, оскільки вбачають власний інтерес в усвідомленні того, що користуються методами або технологіями, які визнані у світі як їх споживачами, так і їх конкурентами.

⁴⁴ *ISO* є мережею національних інститутів стандартизації зі 157 країн на чолі з Центральним секретаріатом, який координує її діяльність. Вона є неурядовою організацією, але багато інститутів-членів *ISO* є урядовими установами або мають певний офіційний статус у своїх країнах. Про *ISO* див.: URL <<http://www.iso.org>>. *CEN* є комітетом представників національних органів стандартизації країн-членів ЄС і Європейської асоціації вільної торгівлі, метою якого є сприяння розробці стандартів в Європейській економічній зоні. Про *CEN* див.: URL <<http://www.cen.eu>>.

стандартів є аудит. Очевидно, що зацікавлена компанія може здійснити власну перевірку імплементації стандартів та опублікувати звіт про вжиті заходи, але більшою довірою користується аудит, що здійснюється незалежною організацією з метою перевірки відповідності імплементації узгодженим критеріям. Результатом такого аудиту може бути сертифікація – письмове підтвердження (сертифікат) від незалежної зовнішньої організації, що здійснила аудит системи та підтверджує її відповідність вимогам, зазначеним у стандартах.

Якщо стандарт стосується безпеки або пов'язаний з дотриманням анти-терористичних законів, то сертифікацію може здійснювати урядова установа або акредитована урядом організація. Такі прецеденти вже є в інших сферах регулювання. Відповідні урядові установи можуть скористатися керівними принципами із сертифікації, підготовленими міжнародними органами⁴⁵. Крім того, сертифікація може доручатись організації, яка користується довірою, пройшла акредитацію – тобто визнана як компетентна для сертифікації в певному секторі бізнесу⁴⁶.

Відповідальні за розробку стандартів установи починають враховувати аспекти безпеки під час розробки каталогів стандартів. Перед робочою групою *CEN* поставлено завдання розробити стандарт із захисту та безпеки громадян⁴⁷. Мандат групі був наданий у грудні 2003р. і з березня 2004р. відбуваються її засідання. Робоча група – це форум, на якому члени *CEN* спілкуються з представниками відповідних головних управлінь Європейської Комісії, Об'єднаного дослідницького центру при Комісії, Європейського поліцейського бюро (Європолу) та ряду промислових асоціацій. Вона створила кілька експертних груп, які вивчають різні питання з метою пошуку аргументації необхідності розробки стандарту в тій чи іншій сфері. Ці групи аналізують ряд питань, що стосуються обговорених у цьому розділі тем, у т.ч.: (а) інтегроване управління прикордонними справами; (б) критично важлива інфраструктура та постачання енергії; (в) безпека мереж постачання; (г) захист від тероризму; (д) зменшення ризику правопорушень у сфері постачання товарів і послуг.

ISO також розробляє стандарти для забезпечення захисту від загроз людині, матеріальним активам, інфраструктурі та інформаційним технологіям, у т.ч. електронним мережам та об'єктам. Стратегічна дорадча група з безпеки при *ISO* працює над такими ініціативами, як розробка письмових рекомендацій із заохочення всіх технічних комітетів системи *ISO* до скоординованого та раціонального

⁴⁵ Наприклад, *WCO* розробляє керівні принципи для національних митних адміністрацій стосовно сертифікації на відповідність нещодавно узгодженим у *WCO* вимогам програм з забезпечення мереж постачання. Це полегшує взаємне визнання сертифікатів країнами. ЄС розробляє керівні принципи із сертифікації статусу УЕО, запровадженого доповненням Митним кодексом.

⁴⁶ Європейська співпраця заради акредитації (*European Co-operation for Accreditation, EA*) створена у 2000р. шляхом злиття кількох організацій з питань акредитації, в результаті чого утворилася мережа установ з акредитації, визнаних на національному рівні. Зараз члени *EA* займаються акредитацією органів сертифікації лабораторій, інспекційних агентств, систем управління якістю та систем раціонального використання довкілля.

⁴⁷ European Committee for Standardization, 'CEN BT/WG 161: "protection and security of the citizen"', URL <<http://www.cen.eu/cenorm/businessdomains/businessdomains/security+and+defence/security/btwg161.asp>>.

врахування питань безпеки. Крім того, з'явилася необхідність розробки ряду нових міжнародних стандартів, зокрема для побудованої інфраструктури, ідентифікації особистості, засобів транспортування людей і вантажів, кібер-безпеки. В рамках роботи *ISO* в галузі забезпечення транспортування товарів була розроблена специфікація для загальнодоступного стандарту *ISO* з побудови систем управління безпекою для мереж постачання (*ISO/PAS 28001*)⁴⁸. Робота над *ISO/PAS 28001* розпочалася наприкінці 2005р. Специфікація для *ISO/PAS 28001* підкреслює потребу надання організації можливості розробляти, впроваджувати, обслуговувати та удосконалювати систему управління безпекою, включаючи питання фінансування, виробництва, інформаційного забезпечення, а також питання, що стосуються об'єктів пакування, збереження та переміщення товарів між різними місцями та різними видами транспорту. Це є складовою серії стандартів з безпеки, виданих *ISO*, інші – у процесі розробки.

V. Висновки

Багато зусиль докладається для створення системи, яка дозволяла б контролювати матеріали, що становлять потенційну загрозу безпеці, але не підпадають під контроль над озброєннями через їх суто цивільний характер. До цієї діяльності залучене широке коло осіб, які, як правило, не звикли замислюватися над питаннями безпеки. Тому налагодження цього процесу та узгодження його зсередини та ззовні є складним завданням.

Ще зарано робити висновки про кінцевий результат практичних зусиль з підвищення безпеки шляхом запровадження контролю над матеріалами невійськового використання. Досі немає системи, яка дозволяла б звести разом різні колективи, залучені до цього процесу, з метою обміну даними та інформування один одного про свою діяльність. Зусилля з координації описаних у цьому розділі різнопланових ініціатив або намагання створити єдину структуру, в межах якої можна було б ними управляти, навряд чи завершаться успіхом. Однак, регулярне оприлюднення доповідей та обмін інформацією можна організувати як на регіональній основі, так і в рамках глобального форуму під егідою ООН.

Бізнесові спільноти, в т.ч. ті, що займаються питаннями безпеки мереж постачання, вже зараз безпосередньо залучені до таких процесів. Усі ці процеси тим чи іншим чином вимагають: класифікації матеріалів, що циркулюють у мережах постачання, – за категоріями технічних чинників ризику; нагляду за транзакціями – на підставі інформації про проблемних кінцевих користувачів і кінцеве використання; запровадження всеохопної електронної системи – для архівного зберігання та пошуку документів; створення ефективної інформаційної системи – для збору інформації та її розповсюдження в різних форматах; розробки програм навчання та підготовки персоналу. Більше того, в рамках усіх цих процесів увага акцентується на можливості та корисності надання бізнесу статусу надійного та безпечного оператора.

⁴⁸ International Organization for Standardization, 'PAS 28001: Ships and marine technology: best practices for implementing supply chain security, assessments and plans', 4 Apr. 2006, URL <<http://www.iso.org/>>.

12. Контроль над ядерною зброєю і нерозповсюдження

ШЕННОН Н.КАЙЛ

I. Вступ

У 2006р. центральне місце в порядку денному Ради Безпеки (РБ) ООН посіли дві задавлені проблеми режиму ядерного нерозповсюдження. Перша – ядерні амбіції Корейської Народно-Демократичної Республіки (КНДР або Північної Кореї), яка в жовтні 2006р. здійснила підземне ядерне випробування з використанням технології і матеріалу, отриманих нею з мирними цілями. Друга – стосується намагань Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ, *International Atomic Energy Agency, IAEA*) проявити масштаби та характер іранської програми збагачення урану та інших чутливих видів діяльності, пов'язаних з ядерним паливним циклом. Протягом року РБ ООН запровадила до Ірану та Північної Кореї санкції, якими обмежувала їх діяльність, небезпечну з точки зору розповсюдження. Водночас тривали спори навколо американо-індійської Ініціативи співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики (*Civil Nuclear Cooperation Initiative, CNCI*) та пропозиції зробити для Індії виняток з обмежень на постачання ядерного матеріалу. В Женеві в рамках Конференції з роззброєння (*Conference on Disarmament, CD*) були зроблені спроби (які, однак, не дали результатів) відновити давно призупинені переговори стосовно глобального договору про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів (*fissile material cut-off treaty, FMCT*). На пропозицію російського Президента В.Путіна стосовно нового договору про скорочення стратегічних озброєнь, який мав би стати наступником Договору 1991р. про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Договір СНО-I)¹, США відповіли дуже стримано та пообіцяли обговорити це питання. У 2006р. у сфері ядерного нерозповсюдження відбулася одна обнадійлива подія – підписання лідерами п'яти держав Середньої Азії договору про створення в цьому регіоні зони, вільної від ядерної зброї (без'ядерної зони)².

У цьому розділі наводиться огляд головних подій у сфері контролю над ядерними озброєннями та нерозповсюдження у 2006р. В підрозділі II описуються обставини, за яких відбувалося ядерне випробування в Північній Кореї та аналізується рішення РБ ООН про запровадження санкцій до цієї країни. В підрозділі III підбиваються підсумки розвитку конфронтації між Іраном

¹ Договір про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Договір СНО-I, *Treaty on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms, START I Treaty*) був підписаний 31 липня 1991р. Радянським Союзом і США; з 5 грудня 1994р. чинними сторонами Договору стали Білорусь, Казахстан, Росія, США та Україна.

² Договір про створення Середньо-Азійської зони, вільної від ядерної зброї, підписаний 8 вересня 2006р. Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном.

і РБ ООН з приводу вимоги згорання іранської програми збагачення урану. В підрозділі IV аналізується полеміка навколо американо-індійського ядерного контракту з акцентом на перешкодах його виконанню. В підрозділі V узагальнюються міжнародні ініціативи з посилення безпеки зберігання ядерних матеріалів, захисту ядерних об'єктів і запобігання ядерному тероризму. В підрозділі VI описуються зусилля, вжиті на Конференції з роззброєння і спрямовані на розв'язання тупикової ситуації, через яку було заблоковане відкриття переговорів стосовно *ФМСТ*. У підрозділі VII наводяться висновки.

У додатку 12А подані таблиці даних про ядерні сили Сполучених Штатів, Росії, Великої Британії, Франції, Китаю, Індії, Пакистану, Ізраїлю та Північної Кореї. В додатку 12Б наведені дані про ядерні випробування Північної Кореї та інформація про всі відомі попередні ядерні випробування інших держав. У додатку 12В наводяться оцінки світових запасів розщеплюваних матеріалів і зусиль з безпечного розміщення великих обсягів надлишкового, з точки зору потреб національної безпеки, матеріалу.

II. Ядерна програма Північної Кореї і Шестисторонні переговори

У 2006р. посилилася міжнародна конфронтація навколо ядерної програми Північної Кореї. Нинішня фаза протиріч почалася у 2002р., коли серія кроків з боку Північної Кореї і США за принципом “око за око” призвели до колапсу Рамкової угоди 1994р. та видворення з Північної Кореї інспекторів МАГАТЕ³. Після цього, у квітні 2003р., відбувся офіційний вихід Північної Кореї з Договору 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Non-Proliferation Treaty, NPT*)⁴. У лютому 2005р. напруженість підвищилася ще більше – через заяву Північної Кореї про створення ядерної зброї⁵.

2006р. розпочався на фоні бойкоту з боку Північної Кореї Шестисторонні переговори за участі Китаю, Південної Кореї, Північної Кореї, Росії, США та Японії, спрямованих на подолання дипломатичної кризи навколо ядерної програми Північної Кореї⁶. Роком раніше на цих переговорах був досягнутий

³ International Atomic Energy Agency (IAEA), Agreed Framework between the United States of America and the Democratic People's Republic of Korea, 21 Oct. 1994, INFCIRC/457, 2 Nov. 1994. Про зрив Рамкової угоди див.: Kile, S.N., ‘Nuclear arms control, non-proliferation and missile defence’, *SIPRI Yearbook 2003: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2003), pp.578-592.

⁴ ДНЯЗ був відкритий для підписання 1 липня 1968р. та набув чинності 5 березня 1970р. Згідно з ДНЯЗ, ядерними державами визнаються лише ті, що виготовили та випробували ядерні пристрій до 1 січня 1967р. За цим визначенням ядерними державами-сторонами ДНЯЗ є Велика Британія, Китай, Росія, США і Франція. Північна Корея приєдналася до ДНЯЗ як неядерна держава 12 грудня 1985р. Її вихід з Договору набув чинності 10 квітня 2003р. Вважається, що одночасно втратила чинність Угода про повномасштабні гарантії між Північною Кореєю і МАГАТЕ (*INFCIRC/403*).

⁵ Про ядерні можливості Північної Кореї див. додаток 12А цього видання.

⁶ До 2006р. відбулося п'ять раундів Шестисторонніх переговорів: 27-29 серпня 2003р.; 25-28 лютого 2004р.; 23-26 червня 2004р.; 26 липня - 7 серпня та 13-19 вересня; 9-11 листопада 2005р.

очевидний прорив, коли 19 вересня 2005р. сторони оприлюднили Спільну заяву про керівні принципи майбутніх переговорів, спрямованих на “підконтрольне створення мирним шляхом без’ядерної зони на Корейському півострові”⁷. Проте, відразу після оприлюднення цієї заяви два головні опоненти на цих переговорах – Північна Корея і США – представили протилежні версії змісту щойно підписаної заяви, зокрема, стосовно послідовності можливих домовленостей про демонтаж ядерної інфраструктури Північної Кореї⁸.

Перспективи врегулювання розбіжностей були ускладнені запровадженням США 15 вересня 2005р. нових обмежень на торговельну та фінансову діяльність Північної Кореї. За версією США, це було зроблено у відповідь на імовірну участь Північної Кореї в незаконній діяльності, зокрема, з відмивання грошей і виготовлення фальшивої валюти⁹. За повідомленнями, найбільшу шкоду Уряду Північної Кореї завдало санкціоноване Китаєм заморожування рахунків у банку Макао, якими користувалися північно-корейські торговельні компанії і приватні особи з числа керівництва країни¹⁰. Північна Корея засудила ці заходи як тактику США, спрямовану на підрич успіхів Шестисторонніх переговорів, підкресливши, що оголошення про ці заходи збіглися з оприлюдненням Спільної заяви¹¹. У грудні 2005р. Північна Корея заявила, що вона не повернеться до переговорів, доки США не скасують банківські та інші фінансові санкції проти неї¹². Протягом I половини 2006р. посадовці Північної Кореї продовжували звинувачувати США у зриві Шестисторонніх переговорів¹³.

Оголошення Північною Кореєю 20 червня відмови дотримуватися надалі добровільного мораторію від 1999р. на випробувальні пуски ракет великої дальності посилило занепокоєння світової спільноти її стратегічними цілями¹⁴. 5 липня 2006р. армія Північної Кореї здійснила випробувальні пуски семи балістичних ракет. Уряд країни назвав випробування “звичайними військовими

⁷ US Department of State, ‘Joint Statement of the fourth round of the Six-Party Talks’, 19 Sep. 2005, Washington, DC, URL <<http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2005/53490.htm>>.

⁸ Про Спільну заяву див.: Кайл Ш.Н. “Контроль над ядерними озброєннями та нерозповсюдження” *Щорічник СІПІ 2006: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2007, с.579-581.

⁹ US Department of State, Bureau of International Information Programs (USINFO), ‘U.S. cites Banco Delta Asia for money laundering, other crimes’, Current Issues, 15 Sep. 2005, URL <<http://usinfo.state.gov/usinfo/products/washfile.html>>.

¹⁰ Lague, D. and Greenlees, D., ‘Squeeze on Banco Delta Asia hit North Korea where it hurt’, *International Herald Tribune*, 18 Jan. 2007.

¹¹ Korea Central News Agency, ‘DPRK Foreign Ministry’s spokesman urges U.S. to lift financial sanctions against DPRK’, Pyongyang, 9 Jan. 2006, URL <<http://www.kcna.co.jp/item/2006/200601/news01/10.htm>>; Korea Central News Agency, ‘KCNA blasts U.S. gimmick to evade responsibility for deadlocked talks’, Pyongyang, 11 Feb. 2006, URL <<http://www.kcna.co.jp/item/2006/200602/news02/13.htm>>.

¹² Korea Central News Agency, ‘U.S. perfidy under fire’, Pyongyang, 6 Dec. 2005, URL <<http://www.kcna.co.jp/item/2005/200512/news12/07.htm>>.

¹³ Korea Central News Agency, ‘DPRK Foreign Ministry: DPRK’s stand on Six-Party Talks clarified’, Pyongyang, 1 June 2006, URL <<http://www.kcna.co.jp/item/2006/200606/news06/02.htm>>.

¹⁴ Cooper, H. and Gordon, M., ‘North Korea disavows its moratorium on testing of long-range missiles’, *New York Times*, 21 June 2006.

навчаннями” в рамках суверенного права держави на самооборону та наголосив, що не порушує жодних договірних зобов’язань чи інших міжнародних правових обмежень¹⁵. Були випробувані кілька типів ракет. З полігону Мусудан-Рі (*Musudan-ri*) були здійснені успішні пуски в район Японського моря шести ракет малої і середньої дальності – *Hwasong-6 (Scud Mod-C)* і *Nodong*¹⁶. Сьомою була запущена багатоступенева ракета *Taepodong-2*. Ця ракета, дальність дії якої в окремих джерелах оцінюється в понад 3 500 км, раніше не випробувалася¹⁷. Ракета впала в море менш ніж через хвилину після запуску, через відмову стартового двигуна. Велика дальність *Taepodong-2* викликала особливе занепокоєння у США, які, за повідомленнями, в очікуванні цього випробування привели в готовність частину національної системи протиракетної оборони (ППО)¹⁸. На думку окремих неурядових аналітиків, попри широко оприлюднену невдачу із запуском *Taepodong-2*, попередні північно-корейські ракети малої і середньої дальності, схоже, показали себе краще. Це посилює потенційну загрозу того, що Північна Корея з використанням звичайних ракетних сил здатна здійснити ракетний напад на сусідні країни, а також підвищило репутацію країни як постачальника ракетних технологій¹⁹.

Випробування північно-корейських ракет викликали широкий осуд. У липні 2006р. РБ ООН одностайно прийняла Резолюцію №1695, у якій вимагала від Північної Кореї негайного згортання діяльності в галузі балістичних ракет і поновлення мораторію на їх випробувальні пуски²⁰. В Резолюції була висунута вимога до всіх держав – узяти зобов’язання “запобігати постачанню ракет і пов’язаних з ними виробів, матеріалів, товарів і технологій” для північно-корейських програм виготовлення ракет чи зброї масового ураження (ЗМУ). На додаток, Японія зробила крок у напрямі посилення своїх обмежень на подорожі та грошові перекази до Північної Кореї, одночасно зазначивши, що в разі виникнення підозри щодо безпосередньої загрози для Японії вона не відкидає можливості випереджальної військової акції проти ракетних баз Північної Кореї²¹. Південна Корея призупинила регулярні поставки рису та хімічних добрив до Північної Кореї, однак висловила застереження з приводу можливого небажаного посилення напруженості в регіоні в разі неадекватного реагування на ракетні випробування²².

¹⁵ Korea Central News Agency, ‘DPRK Foreign Ministry spokesman on its missile launches’, Pyongyang, 6 July 2006, URL <<http://www.kcna.co.jp/item/2006/200607/news07/07.htm>>.

¹⁶ Priest, D. and Faiola, A., ‘North Korea tests long-range missile’, *Washington Post*, 6 July 2006.

¹⁷ US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat*, NAIC-1031-0985-03 (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, Ohio, Aug. 2003), p.17, URL <<http://www.nukestrat.com/us/afn/NAIC2003rev.pdf>>.

¹⁸ Gertz, B., ‘N. Korean threat activates shield’, *Washington Times*, 20 June 2006.

¹⁹ Sterngold, J., ‘Missile failure masks success’, *San Francisco Chronicle*, 6 July 2006.

²⁰ UN Security Council Resolution 1695, 15 July 2006. UN Security Council resolutions can be accessed at URL <<http://www.un.org/documents/scres.htm>>.

²¹ ‘Seoul slams Japan for pondering strikes on N. Korea’, *Chosun Ilbo*, 11 July 2006; and Yamaguchi, M., Associated Press, ‘Japan mulling action over N. Korea missiles’, CBS News, 10 July 2006, URL <<http://www.cbsnews.com/stories/2006/07/10/ap/world/mainD81PODU00.shtml>>.

²² Onishi, N., ‘Missile tests divide Seoul from Tokyo’, *New York Times*, 11 July 2006.

Ядерне випробування в Північній Кореї

9 жовтня 2006р. Північна Корея оголосила, що її армія “з дотриманням безпечних умов здійснила успішне підземне ядерне випробування”²³. Вибух був зареєстрований сейсмічними датчиками в усьому світі, але його невелика потужність викликала сумніви – чи був цей вибух насправді ядерним. 16 жовтня працівники розвідувальних служб США оголосили, що наявність у пробах повітря характерних радіоактивних часток підтвердили підриг Північною Кореєю плутонієвого ядерного пристрою²⁴.

Ядерне випробування в Північній Кореї не стало несподіванкою для зовнішнього оточення. Ще раніше, на підставі розмов між лідером Північної Кореї Кім Чен Іром (*Kim Jong Il*) та іноземними дипломатами, у пресі поширилися чутки про те, що Північна Корея, можливо, планує здійснити ядерне випробування²⁵. Протягом літа 2006р. розвідувальні джерела США також повідомляли про підготовку Північною Кореєю підземного полігону для ядерних випробувань²⁶. Крім того, 3 жовтня 2006р. Північна Корея оголосила про підготовку ядерних випробувань без визначення їх дати²⁷.

В офіційних поясненнях Північної Кореї стосовно випробувань наголошувалося на їх оборонних цілях. За словами Кім Йонг Нама (*Kim Yong-nam*), голови Президії Верховної Народної Асамблеї (*Supreme People's Assembly*) Північної Кореї, випробування стало “історичною подією”; за умов загроз з боку США, воно підтвердило реалістичність північно-корейських засобів ядерного стримування і таким чином зробило внесок у стабільність у Північно-Східній Азії²⁸. У заяві Міністерства закордонних справ Північної Кореї містилось аналогічне пояснення, де стверджувалося, що країна була “змушена надати вагоме підтвердження володіння ядерною зброєю з метою захисту свого суверенітету і права на існування в умовах щоденно зростаючої воєнної загрози з боку США”²⁹. Ці заяви давали привід вважати, що випробування мали, зокрема, розвіяти будь-які сумніви США та інших держав стосовно реального опанування Північною Кореєю навичками розробки та проектування, необхідними

²³ Korea Central News Agency, ‘DPRK successfully conducts underground nuclear test’, Pyongyang, 9 Oct. 2006, URL <<http://www.kcna.co.jp/item/2006/200610/news10/10.htm>>.

²⁴ Office of the Director of National Intelligence, ‘Statement by the Office of the Director of National Intelligence on the North Korea nuclear test’, News release, 16 Oct. 2006, URL <http://www.dni.gov/announcements/20061016_release.pdf>. Докладніше про випробування та методи підтвердження факту ядерного вибуху див. додаток 12Б цього видання.

²⁵ Song-wu, P., ‘Diplomats in N. Korea believe underground nuke test highly probable’, *Korea Times*, 10 Sep. 2006, URL <<http://times.hankooki.com/lpage/200609/kt2006091017222510440.htm>>; Fifeld, A., ‘Pyongyang “likely to test nuclear bomb”’, *Financial Times*, 26 Sep. 2006.

²⁶ Karl, J., ‘N. Korea appears to be preparing for nuclear test’, ABC News, 17 Aug. 2006, URL <<http://abcnews.go.com/International/print?id=2326083>>.

²⁷ Korea Central News Agency, ‘DPRK Foreign Ministry clarifies stand on new measure to bolster war deterrent’, Pyongyang, 3 Oct. 2006, URL <<http://www.kcna.co.jp/item/2006/200610/news10/04.htm>>.

²⁸ Yonhap News, ‘Additional nuke tests hinge on U.S. said by Kim Young Nam’, *Daily NK*, 11 Oct. 2006, URL <<http://www.dailynk.com/english/read.php?cataId=nk09000&num=1203>>.

²⁹ Korea Central News Agency, ‘DPRK Foreign Ministry spokesman on U.S. moves concerning its nuclear test’, Pyongyang, 12 Oct. 2006, URL <<http://www.kcna.co.jp/item/2006/200610/news10/12.htm>>.

для створення ядерної зброї першого покоління³⁰. Однак, несподівано низька потужність вибуху спонукала багатьох міжнародних експертів до думки про невдалі випробування (начебто відбулася неефективна детонація, в результаті якої було вивільнено менше вибухової енергії, ніж очікувалося), що лише посилювало сумніви у здатності країни виготовити надійну ядерну зброю³¹.

На думку багатьох міжнародних аналітиків, Північна Корея, можливо, мала додаткові політичні мотиви для проведення випробування: заявити про незгоду із запровадженими до неї санкціями та набути дипломатичних важелів тиску на США та їх союзників з метою отримання від них поступок. Кім Йонг Нам нібито частково підтвердив це, попередивши, що Північна Корея й надалі проводитиме ядерні випробування, якщо США не відмовляться від спроб її ізоляції і санкцій до неї³². На думку окремих аналітиків, на рішення здійснити випробування могли вплинути “яструби” з військових кіл Північної Кореї, впевнені, що США погодяться на рівноправні переговори, якщо північно-корейський режим недвозначно продемонструє свій статус де факто ядерної держави³³.

У відповідь на заяву Північної Кореї про здійснення ядерного випробування, РБ ООН скликала позачергову сесію. США, за підтримки Японії, яка є тимчасовим членом РБ, внесли проект радикальної резолюції, в якій, крім іншого, містилася пропозиція заборонити будь-яку торгівлю військовими товарами і спорядженням з Північною Кореєю. Китай і Росія висунули заперечення, запропонувавши натомість менш жорсткі заходи. Вони наполягали також на тому, що будь-яка резолюція повинна ухвалюватися відповідно до статті 41 розділу VII Статуту ООН, якою дозволяється через рішення РБ впроваджувати економічні та інші заходи, але забороняється застосовувати військову силу³⁴.

14 жовтня РБ одностайно ухвалила Резолюцію №1718. Згідно зі статтею 41, у ній “висловлювалося глибоке занепокоєння” ядерними випробуваннями в Північній Кореї. Вона закликала Північну Корею до “повної, придатної для перевірки та незворотної... відмови від усієї ядерної зброї та існуючих ядерних програм”, а також від “усіх інших існуючих видів ЗМУ і програм балістичних ракет”. Крім того, в ній містився заклик до Північної Кореї “негайно та без висування умов повернутися до Шестисторонніх переговорів”. Резолюція

³⁰ Reuters, ‘US not certain North Korea has nuclear weapons’, ABC News, 1 Mar. 2006, URL <<http://abcnews.go.com/International/print?id=1671969>>.

³¹ Sanger, D. and Broad, W., ‘Small blast, or “big deal”? U.S. experts look for clues’, *New York Times*, 11 Oct. 2006.

³² Yonhap News (посилання 28).

³³ Kwanwoo, J., Agence France-Presse, ‘North Korean hardline military behind nuclear test say analysts’, *Space War*, 16 Oct. 2006, URL <http://www.spacewar.com/reports/North_Korean_Hardline_Military_Behind_Nuclear_Test_Say_Analysts_999.html>.

³⁴ O’Neill, J. and Choe, S., ‘U.S. softens proposal on North Korea at U.N.’, *New York Times*, 12 Oct. 2006; Kerr, P., ‘North Korean test provokes widespread condemnation’, *Arms Control Today*, vol.36, no.9 (Nov. 2006), URL <<http://www.armscontrol.org/act/archived.asp>>. Розділ VII Статуту ООН дозволяє РБ вдаватися до примушення з метою підтримання чи відновлення міжнародного миру та безпеки в ситуаціях, коли виявлена наявність “загрози миру, порушення миру чи акту агресії”. Застосування військової сили дозволяється згідно зі статтею 42 Статуту ООН. Текст Статуту ООН див.: URL <<http://www.un.org/aboutun/charter>>.

вимагала від усіх держав-членів ООН вжити різноманітних заходів із запобігання проникненню на територію Північної Кореї певних систем звичайних озброєнь, товарів і матеріалів подвійного використання³⁵. Висловлювалося також прохання до держав-членів ООН – “згідно з їх національними повноваженнями та законодавством і відповідно до міжнародного законодавства”, запобігати поставкам до Північної Кореї заборонених виробів шляхом перевірки вантажів, що ввозяться до країни та вивозяться з неї. Ця вимога викликала незгоду Південної Кореї, де Уряд Президента Ро Му Хена (*Roo Moo-hyun*) послідовно відмовлявся підтримувати колективні зусилля з перехоплення суден Північної Кореї в рамках започаткованої США Ініціативи протидії розповсюдженню (ІПР, *Proliferation Security Initiative, PSI*)³⁶. Незгоду з практикою перевірки вантажів висловив також Китай³⁷.

Ядерні випробування в Північній Кореї викликали особливо гостру реакцію з боку Китаю. Він оприлюднив жорстку заяву на адресу сусідньої країни, засудивши випробування як “нахабні” акти зневаги до світової спільноти³⁸. Як найкрупніший постачальник допомоги Північній Кореї у вигляді нафтопродуктів і продуктів харчування Китай раніше рекомендував не загострювати відносини з нею, відмовлявся підтримати запроваджені економічні санкції. Однак, рішення Північної Кореї здійснити ядерні випробування попри протести Китаю, як повідомляють, розсердило Китай настільки, що він вдався до погроз власними санкціями, зокрема, скороченням поставок нафтопродуктів, якщо Північна Корея не повернеться до Шестисторонніх переговорів³⁹. На загальну думку, завдяки цьому тиску Північна Корея змушена була проголосити 31 жовтня 2006р. готовність повернутися до переговорів⁴⁰. Повідомлялося також, що Китай відіграв вирішальну роль у переконанні США в необхідності обговорення ними фінансових санкцій безпосередньо з Північною Кореєю – з метою надання їй стимулу для повернення до переговорів⁴¹.

³⁵ Про санкції ООН див. розділ 14 цього видання.

³⁶ O'Neill and Choe (посилання 34). Аналіз юридичних аспектів ІПР див.: Альєрстром К. ‘Ініціатива протидії розповсюдженню: аспекти міжнародного права в Заяві про принципи запобігання нелегальним поставкам зброї масового ураження’, *Щорічник СІПІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.671-695.

³⁷ Permanent Mission of the People's Republic of China to the United Nations, ‘Explanatory remarks by Ambassador Wang Guangya at the Security Council after taking vote on draft Resolution on DPRK nuclear test’, New York, N.Y., 14 Oct. 2006, URL <<http://www.china-un.org/eng/smhwj/2006/t276121.htm>>.

³⁸ ‘Beijing “resolutely opposed” to DPRK nuclear test’, *People's Daily*, 10 Oct. 2006.

³⁹ Kahn, J., ‘China seems set to harden stance’, *International Herald Tribune*, 20 Oct. 2006, pp.1, 4; McGregor, R., ‘Failure of policy to restrain neighbour rankles with China’, *Financial Times*, 9 Oct. 2006, pp.1, 5.

⁴⁰ Korea Central News Agency, ‘Spokesman for DPRK Foreign Ministry on resumption of Six-Party Talks’, Pyongyang, 31 Oct. 2006, URL <<http://www.kcna.co.jp/item/2006/200611/news11/02.htm>>; and ‘North Korea talks set to resume’, BBC News, 31 Aug. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6102092.stm>>.

⁴¹ Cooper, H., ‘U.S. debates value of North Korea talks’, *New York Times*, 2 Nov. 2006.

Після річної перерви Шестисторонні переговори поновилися 18 грудня 2006р. в Пекіні⁴². Під час однієї з двосторонніх зустрічей США запропонували Північній Кореї пакет допомоги в галузі економіки та енергетики, за умови, що вона погодиться розпочати демонтаж своєї ядерної інфраструктури – як це передбачалося Спільною заявою від 19 вересня 2005р. Зі свого боку, Північна Корея продовжувала наполягати на скасуванні США банківських та інших фінансових санкцій до початку обговорення питань ядерного роззброєння. 22 грудня, за відсутності відчутного прогресу в переговорах, була оголошена перерва без визначення дати чергового раунду⁴³.

III. Іран і проблеми ядерного розповсюдження

У 2006р., через швидке просування Ірану в галузі збагачення урану та в інших чутливих видах діяльності з розробки ядерного паливного циклу, загострилася міжнародна полеміка навколо масштабів і характеру його ядерної програми⁴⁴. Ця полеміка розпочалася наприкінці 2002р. та зосередилася на результатах розслідування МАГАТЕ, які свідчили, що Іран, всупереч укладеній в рамках ДНЯЗ Угоди з Агентством про повномасштабні гарантії, протягом двох десятиліть відмовлявся від декларування важливих видів діяльності в ядерній галузі⁴⁵. Полеміка загострилась у 2003р. після виявлення фактів придбання Іраном ядерних технологій та устаткування через контрабандну мережу, організовану колишнім керівником пакистанської програми розробки ядерної зброї А.Ханом (*Abdul Qadeer Khan*)⁴⁶. Іран наполягає на тому, що його ядерна програма має винятково мирні цілі, а порушення гарантій МАГАТЕ були незначними – зокрема, недоліки у звітуванні до МАГАТЕ про певні дозволені види діяльності⁴⁷. Однак, у Європі, США та інших країнах існує занепокоєння з приводу намагання Ірану побудувати під прикриттям цивільної програми

⁴² Kerr, P. 'No progress at North Korea talks', *Arms Control Today*, vol.37, no.1 (Jan./Feb. 2007), URL <<http://www.armscontrol.org/act/archived.asp>>.

⁴³ Черговий раунд Шестисторонніх переговорів відбувся 8 лютого 2007р. та завершився домовленістю про ряд заходів з імплементації Спільної заяви від вересня 2005р., починаючи з демонтажу важководного реактора в Йонгбені. Див.: US Department of State, 'North Korea: denuclearization action plan', Media note, Washington, DC, 13 Feb. 2007, URL <<http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2007/february/80479.htm>>.

⁴⁴ Про полеміку з ядерних питань див.: Кайл Ш.Н. "Контроль над ядерними озброєннями та нерозповсюдження", *Щорічник СІПІ 2004: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2005, с.587-589.

⁴⁵ Іран приєднався до ДНЯЗ 2 лютого 1970р. як неядерна держава. Його Угода з МАГАТЕ про повномасштабні гарантії (*INFCIRC/214*) набула чинності 15 травня 1974р.

⁴⁶ Докладніше про мережу А.Хана див.: Кайл Ш.Н. "Контроль над ядерними озброєннями та нерозповсюдження", *Щорічник СІПІ 2005* (посилання 36), с.532-534; Clary, C., 'A.Q.Khan and the limits of the non-proliferation regime', *Disarmament Forum*, no.4 (2004), URL <<http://www.unidir.org/pdf/articles/pdf-art2188.pdf>>.

⁴⁷ Посадовці Ірану стверджували також, що секретність їх цивільної ядерної діяльності зумовлена бажанням захиститися від намагань США, всупереч зобов'язанням у рамках статті IV ДНЯЗ, блокувати ядерну програму Ірану. Див.: 'Statement by Ambassador Ali A. Soltanieh, Islamic Republic of Iran', IAEA Board of Governors meeting, Vienna, 12 Sep. 2003, URL <http://www.iaea.org/NewsCenter/Focus/IaealIran/bog12092003_statement-iran.pdf>.

атомної енергетики установки ядерного паливного циклу з метою отримання плутонію і високозбагаченого урану (ВЗУ), потрібних для виготовлення ядерної зброї. Починаючи з жовтня 2003р., три держави ЄС – Велика Британія, Німеччина і Франція (Трійка ЄС) – ініціювали спроби розв'язати цю проблему шляхом переговорів з Іраном. До переговорів долучився також Високий представник ЄС з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗППБ) Х.Солана (*Javier Solana*)⁴⁸.

Відновлення Іраном діяльності в галузі збагачення урану

На початку 2006р. Іран, попри посилений тиск міжнародної спільноти з примушення його до повного припинення програми збагачення урану, зробив кроки з її відновлення. З січня 2006р. Іран поінформував МАГАТЕ про рішення скасувати “добровільне та юридично не зобов'язуюче тимчасове призупинення” програми збагачення урану та відновити науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) з питань центрифугової технології⁴⁹. Тимчасове призупинення програми тривало з листопада 2004р., коли Іран пообіцяв зупинити збагачувальні роботи на час переговорів з Трійкою ЄС/ЄС про розширений пакет заходів зі зменшення міжнародного занепокоєння ядерною програмою країни⁵⁰. Тоді ж Іран категорично відкинув вимоги Трійки ЄС/ЄС про безстрокове зупинення збагачувальної програми. В серпні 2005р. Іран частково відмовився від призупинення програми та відновив під наглядом МАГАТЕ роботи з переробки урану на заводі поблизу Ісфагана⁵¹. Цей крок призвів до провалу переговорів з Трійкою ЄС/ЄС.

10 січня 2006р. Іран почав знімати пломби МАГАТЕ з центрифуг та іншого устаткування на пілотному збагачувальному заводі (*Pilot Fuel Enrichment Plant, PFEP*) в Натанці та двох підприємствах, підпорядкованих Організації з атомної енергії Ірану (*Atomic Energy Organization of Iran, AEOI*)⁵². У відповідь, міністри закордонних справ Трійки ЄС і Х.Солана оприлюднили заяву, в якій засуджувалося рішення Ірану як “очевидний вихід з [переговорного] процесу”⁵³. Автори заяви зазначили, що Правління МАГАТЕ раніше вимагало

⁴⁸ Точки зору Європи та Ірану на ядерні питання див.: Kile, S.N. (ed.), *Europe and Iran: Perspectives on Non-Proliferation*, SIPRI Research Report No.21 (Oxford University Press: Oxford, 2005).

⁴⁹ International Atomic Energy Agency (IAEA), ‘Iran to resume nuclear research and development’, Press release PR 2006/01, Vienna, 3 Jan. 2006, URL <<http://www.iaea.org/NewsCenter/PressReleases/2006/prn200601.html>>.

⁵⁰ Текст угоди між Великою Британією, Німеччиною, Францією та Іраном, підписаної в Парижі 15 листопада 2004р., див. на сайті МАГАТЕ: URL <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Infocircs/2004/infocirc637.pdf>>. Передісторію цих переговорів див.: Кайл (послання 48).

⁵¹ IAEA, ‘Iran starts feeding uranium ore concentrate at uranium conversion facility’, Press release PR 2005/09, Vienna, 8 Aug. 2005, URL <<http://www.iaea.org/NewsCenter/PressReleases/2005/prn200509.html>>.

⁵² IAEA, ‘Iran begins removal of IAEA seals at enrichment-related locations’, Press release PR 2006/02, Vienna, 10 Jan. 2006, URL <<http://www.iaea.org/NewsCenter/PressReleases/2006/prn200602.html>>. Підпорядкованими АЕОІ підприємствами були *Farayand Technique* і *Pars Trash*.

⁵³ ‘ЕЗ/ЕУ statement on the Iran nuclear issue’, Berlin, 12 Jan. 2006, URL <<http://www.diplomatie.gouv.fr/actu/bulletin.gb.asp?liste=20060113.gb.html>>.

від Ірану продовжити дотримуватися зобов'язань з призупинення програми, доки Агентство працюватиме над вирішенням питань його попередньої ядерної діяльності. Заявивши, що прийшов час “для втручання РБ ООН у забезпечення виконання Резолюцій МАГАТЕ”, дипломати оголосили, що три їх уряди вимагатимуть проведення “надзвичайного засідання Правління МАГАТЕ з метою доведення цієї невідкладної справи до кінця”.

4 лютого 2006р. Правління МАГАТЕ ухвалило резолюцію, яка вимагала від Генерального директора “надіслати до РБ ООН усі доповіді та резолюції МАГАТЕ”, пов'язані з іранським ядерним питанням⁵⁴. Цьому рішенню передувало ухвалення Правлінням 24 вересня 2005р. резолюції, в якій йшлося про те, що “численні випадки недотримання Іраном своїх зобов'язань” у рамках Угоди про повномасштабні гарантії “можуть вважатися порушенням статті XII.C Статуту Агентства”⁵⁵. В новій резолюції Правління МАГАТЕ висловило “серйозне занепокоєння” тим, що Агентство досі “не в змозі з'ясувати деякі важливі питання, пов'язані з ядерною програмою Ірану”, та заклиало Іран до “життєво необхідного та довгоочікуваного співробітництва” з Агентством. Резолюція містила п'ять умов, які Іран, на вимогу Правління, мав виконати з метою переконання у “винятково мирному характері його ядерної програми”: (а) відновити повномасштабне і тривале призупинення всіх робіт, пов'язаних зі збагаченням і переробкою ядерного палива; (б) переглянути питання спорудження в Араку 40-МВт дослідницького важководного реактора; (в) терміново ратифікувати та запровадити в цілому Додатковий протокол 2003р.⁵⁶; (г) до його ратифікації дотримуватися положень Додаткового протоколу; (д) впровадити, згідно з вимогою Генерального директора МАГАТЕ, заходи із забезпечення прозорості, які “виходять за рамки формальних вимог Угоди про гарантії МАГАТЕ та Додаткового протоколу”. Згадані заходи мали передбачати беззастережний дозвіл на спілкування інспекторів з ключовими особами, доступ інспекторів до цехів та об'єктів НДДКР, а також до всієї вихідної документації, пов'язаної з придбанням устаткування подвійного призначення⁵⁷.

Правління ухвалило цю резолюцію 27 голосами (три – проти, п'ять – утрималися)⁵⁸. Росія і Китай, двоє з п'яти постійних членів (P5) РБ ООН, погодилися підтримати резолюцію – після досягнення домовленості з іншими

⁵⁴ IAEA, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran’, Resolution adopted by the IAEA Board of Governors, GOV/2006/14, Vienna, 4 Feb. 2006, URL <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2006/gov2006-14.pdf>>.

⁵⁵ IAEA, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran’, Resolution adopted by the IAEA Board of Governors, GOV/2005/77, Vienna, 24 Sep. 2005, p.1, URL <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2005/gov2005-77.pdf>>. Відповідно до статті XII Статуту МАГАТЕ, “Правління закликає державу чи держави-отримувачі ядерних матеріалів негайно припинити будь-які порушення угод про гарантії МАГАТЕ, виявлені Агентством. Правління має інформувати про такі порушення всіх членів МАГАТЕ, РБ і Генеральну Асамблею ООН”.

⁵⁶ Іран підписав Додатковий протокол до Угоди про повномасштабні гарантії МАГАТЕ 18 грудня 2003р. Див.: IAEA News Center, 18 Dec. 2003, URL <<http://www.iaea.org/NewsCenter/News/2003/iranap20031218.html>>.

⁵⁷ IAEA (посилання 54).

⁵⁸ Kerr, P., ‘IAEA reports Iran to UN Security Council’, *Arms Control Today*, vol.36, no.2 (Mar. 2006), URL <<http://www.armscontrol.org/act/archived.asp>>.

членами Р5 і Німеччиною про те, що РБ ООН не вживатиме жодних заходів до завершення засідання Правління МАГАТЕ в березні 2006р., де буде заслухана чергова доповідь Генерального директора М.Ель-Барадея про ядерну програму Ірану. Це відстрочення мало дати Ірану час зупинити роботи зі збагачення урану та покращити співробітництво з МАГАТЕ⁵⁹.

Іран зухвало поставився до цієї резолюції, погрожуючи, як і раніше, припиненням добровільного співробітництва з МАГАТЕ, якщо Правління порушить у РБ ООН ядерну справу Ірану⁶⁰. 6 лютого Іран повідомив МАГАТЕ про неможливість надалі дотримуватися умов Додаткового протоколу, а також про призупинення всіх юридично не зобов'язуючих заходів із забезпечення прозорості⁶¹. Він також запропонував МАГАТЕ скасувати всі обмежувальні та спостережні заходи (зокрема, plombування устаткування та установку відеокamer), “що виходять за межі заходів забезпечення гарантій Агентства”⁶². Крім того, 15 лютого Іран оголосив про початок обмежених “випробувань збагачувальної технології” на каскаді з 10 центрифуг на пілотному збагачувальному заводі в Натанці⁶³.

Оцінка Генеральним директором МАГАТЕ ядерної програми Ірану

27 лютого М.Ель-Барадей надіслав до Правління МАГАТЕ останній звіт із серії доповідей, що стосуються стану імплементації Іраном його Угоди про повномасштабні гарантії⁶⁴. В ній надається перелік різноманітних результатів інспекцій МАГАТЕ. Підкреслювалося, що інспекторам Агентства вдалося переконатися у відсутності випадків використання задекларованих ядерних матеріалів у незаконній діяльності на території Ірану. Проте, оскільки Агентство не було впевнене, що йому вдалося адекватно відтворити історію раніше не задекларованої ядерної діяльності Ірану, воно не змогло зробити висновок, що така діяльність, у т.ч. з військовими цілями, не здійснювалася.

У звіті М.Ель-Барадея відзначалося, що протягом останніх місяців МАГАТЕ не домоглося прогресу у з'ясуванні ряду питань стосовно дотримання Іраном гарантій МАГАТЕ – тобто стосовно діяльності переважно в період 1980-1990-х років. Перше питання стосувалося виявлення часток низькозбагаченого (НЗУ) та високозбагаченого (ВЗУ) урану у пробах доквілля, взятих поблизу іранських

⁵⁹ Weisman, S.R., ‘China and Russia support sending Iran case to U.N.’, *New York Times*, 31 Jan. 2006.

⁶⁰ Esfandiari, G., ‘Tehran threatens to end nuclear cooperation if referred to UN’, Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL), 13 Jan. 2006, URL <<http://rfe.rferl.org/featuresarticle/2006/01/01726b6f-65db-47ef-86ca-cbc59a21048a.html>>.

⁶¹ IAEA, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General to the IAEA Board of Governors, GOV/2006/15, 27 Feb. 2006, p.6, URL <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2006/gov2006-15.pdf>>; Kerr (посилання 58).

⁶² Kerr (посилання 58); IAEA (посилання 61); Reuters, ‘Iran tells nuclear watchdog to remove monitoring gear’, ABC News, 7 Feb. 2006, URL <<http://www.abc.net.au/news/newsitems/200602/s1563703.htm>>.

⁶³ Kerr (посилання 58).

⁶⁴ IAEA (посилання 61).

установок і цехів із встановленими там центрифугами. Попри відсутність дотепер остаточного висновку Агентства стосовно всіх джерел забруднення, у звіті М.Ель-Барадея зазначається, що результати проб довкілля, взятих у Пакистані у грудні 2005р., разом з результатами попередніх проб, “свідчать, зрештою, на користь пояснення Іраном” присутності часток збагаченого урану – внаслідок забруднення компонентів, завезених через “іноземних посередників”⁶⁵. Друге питання стосувалося іранських програм створення центрифуг *P-1* і *P-2*, зокрема: перевірки заяв Ірану про придбання конструкторської документації на центрифуги, їх компоненти та відповідного устаткування через мережу іноземних посередників, а також визначення масштабів і часових меж НДДКР з виготовлення центрифуг⁶⁶.

Крім цих питань, у звіті М.Ель-Барадея повідомлялося, що МАГАТЕ продовжує аналізувати інші аспекти ядерної діяльності Ірану: дані експериментів зі збагачення плутонію; мету експериментів з використанням ізотопу полонію-210; певні види діяльності на урановій копальні Гчіне (*Gchine*). МАГАТЕ продовжувало наполягати на розширенні доступу до об’єкту в Лавісан-Шіан (поблизу Тегерана), де в розташованому там раніше Центрі фізичних наукових досліджень здійснювалися, ймовірно, роботи, пов’язані з ядерною зброєю⁶⁷.

У звіті М.Ель-Барадея зазначено, що МАГАТЕ не змогло знайти нових подробиць стосовно походження документа на 15 сторінках, виявленого минулого року інспекторами, в якому “йшлося про виготовлення компонентів ядерної зброї”. Документ містив опис “процедур переробки [гексафториду урану] з метою отримання невеликої кількості металевго урану та виливання півсфер зі збагаченого та збідненого металевго урану”⁶⁸. Поява цього документа викликала паніку, оскільки півсфери з металевго урану застосовуються для виготовлення сердечників імпульсивного ядерного заряду⁶⁹. У звіті зазначалося, що в січні 2006р. Іран погодився на вимогу МАГАТЕ допустити інспекторів до повторного вивчення документа, але домігся, щоб цей документ залишився в Тегерані під печаткою інспекції МАГАТЕ. Під час інспектування Іран знову заявив Агентству, що не замовляв цього документа, а отримав його випадково від іноземного посередника⁷⁰.

⁶⁵ IAEA (посилання 61), pp.2-3. Інформацію з питань забруднення див.: IAEA, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General to the IAEA Board of Governors, GOV/2004/83, Vienna, 15 Nov. 2004, pp.8-10, URL <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2004/gov2004-83.pdf>>.

⁶⁶ IAEA (посилання 61), pp.3-4, 10. Подробиці про іранські програми збагачення урану методом центрифугування див.: International Institute for Strategic Studies (IISS), *Iran’s Strategic Weapons Programme: A Net Assessment* (Routledge: Abingdon, 2005), pp.45-56.

⁶⁷ IAEA (посилання 61). Див. також: Shire, J. and Albright, D., ‘Iran’s NPT violations: numerous and possibly on-going?’, Institute for Science and International Security (ISIS), ISIS Issue Analysis, 13 Sep. 2006, URL <<http://www.isis-online.org/publications/iran/iranntpviolations.pdf>>.

⁶⁸ IAEA (посилання 61), pp.4-5.

⁶⁹ Jahn, G., ‘Iran said to have nuclear warhead plans’, Associated Press, 31 Jan. 2006, URL <<http://www.breitbart.com/news/2006/01/31/D8FG37780.html>>.

⁷⁰ IAEA (посилання 61), p.5.

У звіті також підкреслювалося, що МАГАТЕ не вдалося підтвердити інформацію про таємний іранський проект, відомий під назвою “Зелена сіль” (*Green Salt*)⁷¹. Попереднього місяця він згадувався в підготовленому заступником Генерального директора з питань гарантій О.Хейноненом (*Olli Heinonen*) письмовому повідомленні про успіхи МАГАТЕ у справі верифікації впровадження Іраном Угоди про гарантії⁷². Цей проект, імовірно, стосувався робіт, пов’язаних з переробкою двоокису урану на тетрафторид урану (“зелену сіль”), випробувань, пов’язаних з бризантною вибухівкою, а також розробки ракетних боєголовок⁷³. За словами М.Ель-Барадея, МАГАТЕ не вдалося довести, чи існував в Ірані такий проект, але зазначалося, що зв’язки цієї гіпотетичної діяльності “ведуть до адміністративного апарату”. Втім, у звіті не повторювалася попередня заява О.Хейнонена, що ці роботи “можуть мати військове призначення”⁷⁴. Коментуючи висновки, зроблені МАГАТЕ в лютому 2006р., Іран знову заявив, що інформація про ймовірний проект є “безпідставною”. Попри заперечення Ірану, ЗМІ виявили великий інтерес до пошуку слідів таємного проекту “Зелена сіль”, оскільки виявилося, що через цей проект можна було вийти на зв’язок між виробництвом Іраном ядерного палива та його військовою програмою⁷⁵.

Ядерна дипломатія в РБ ООН

8 березня, після засідання Правління МАГАТЕ, 15 членів РБ ООН розпочали розгляд ядерної справи Ірану⁷⁶. 29 березня Президент РБ оприлюднив заяву про ядерну програму Ірану, в якій висловлювалося “серйозне занепокоєння” з приводу поновлення Іраном діяльності в галузі збагачення урану і призупинення передбаченого Додатковим протоколом співробітництва з МАГАТЕ⁷⁷. В заяві Президент закликав Іран до реалізації положень лютневої резолюції Правління МАГАТЕ, зокрема, в частині повернення до повного припинення робіт зі збагачення урану та відповідних НДДКР.

У відповідь на заяву Президента РБ ООН Іран наголосив, що він має законне право як неядерна держава-учасниця ДНЯЗ займатися мирною атомною

⁷¹ Ця інформація ґрунтувалася, принаймні частково, на даних розвідувальних органів США, до яких, імовірно, потрапив викрадений портативний комп’ютер, у якому містилося багато документів з описом робіт над цим проектом. Див.: Sciolino, E. and Broad, W.J., ‘Atomic agency sees possible link of military to Iran nuclear work’, *New York Times*, 1 Feb. 2006.

⁷² IAEA, ‘Developments in the implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran and agency verification of Iran’s suspension of enrichment-related and reprocessing activities’, Update brief by the Deputy Director General for Safeguards, Vienna, 31 Jan. 2006, URL <<http://www.iaea.org/NewsCenter/Statements/DDGs/2006/heinonen31012006.pdf>>.

⁷³ Проміжною операцією зі збагачення урану є перетворення двоокису урану на тетрафторид урану – кристалічну хімічну сполуку зеленого кольору під назвою “зелена сіль”. Цю сполуку потім перетворюють на гексафторид урану (UF_6) – газоподібну речовину, яку використовують для ізотопної сепарації (збагачення) з метою отримання урану-235.

⁷⁴ IAEA (посилання 61), р.8; IAEA (посилання 72), р.3.

⁷⁵ Sciolino and Broad (посилання 71).

⁷⁶ Webb, G., ‘Nuclear standoff with Iran moves to Security Council’, *Global Security Newswire*, 8 Mar. 2006, URL <<http://www.nti.org>>.

⁷⁷ UN Security Council, Statement by the president of the Security Council, S/PRST/2006/15, 29 Mar. 2006.

енергетику. 11 квітня 2006р. Президент Ірану М.Ахмадінеджад (*Mahmoud Ahmadinejad*) заявив, що Іран домогся успіху у збагаченні урану до 3,5% рівня, необхідного для використання його як ядерного палива⁷⁸. Посадовці іранського ядерного сектору пояснювали, що цей уран був збагачений в кількості, потрібній для лабораторних досліджень з використанням каскаду зі 164 центрифуг на пілотному заводі. Крім того, вони зазначали, що Іран збирається до березня 2007р. завершити спорудження комплексу з 3 000 центрифуг як першої черги підземного заводу поблизу Натанца з 54 тис. центрифуг для промислового виробництва ядерного палива⁷⁹. Артистично оформлене повідомлення М.Ахмадінеджада про це досягнення було скептично сприйняте багатьма іноземними експертами, які вбачали в цій події не стільки науковий прорив, скільки політичне послання до Європи і США стосовно того, що збагачувальну програму Ірану не спинити⁸⁰. Пізніше з'явилась інформація про технічні труднощі у програмі, особливо, в частині стабільності роботи центрифуг і виробництва гексафториду урану (UF_6)⁸¹.

Ігнорування Іраном необов'язкової до виконання заяви Президента РБ ООН спричинило в РБ тривалі дискусії з приводу засобів переконання чи примусу Ірану виконувати вимоги РБ. На початку травня 2006р. Велика Британія, США і Франція, згідно з розділом VII Статуту ООН, запропонували проект резолюції з вимогою до Ірану припинити всі операції зі збагачення урану. За наполягання Китаю і Росії, у проекті резолюції не визначалася кінцева дата виконання рішення та не конкретизувалися дії на випадок невиконання Іраном цього рішення⁸². Трійка ЄС/ЄС, за підтримки США, також висунула нову пропозицію про допомогу Ірану в отриманні ядерної технології в обмін на призупинення ним програми збагачення урану⁸³. Президент М.Ахмадінеджад відхилив цю пропозицію, зазначивши, що, пропонуючи Ірану зробити значну поступку без жодних гарантій матеріалізації обіцянок, Трійка ЄС/ЄС пропонує "цукерку в обмін на золото"⁸⁴.

Разом з наближенням дискусій в РБ ООН до глухого кута, США зробили кроки до коригування своєї дипломатичної стратегії у стосунках з Іраном. На підтвердження крутого повороту в політиці США, Державний секретар К.Райс

⁷⁸ 'Iran proclaims breakthrough in nuclear program', *Global Security Newswire*, 12 Apr. 2006, URL <<http://www.nti.org>>.

⁷⁹ Див.: International Institute for Strategic Studies (посилання 66), pp.48-51.

⁸⁰ Fathi, N., Sanger, D. E. and Broad, W. J., 'Iran reports big advance in enrichment of uranium', *New York Times*, 12 Apr. 2006.

⁸¹ Fitzpatrick, M., 'Assessing Iran's nuclear programme', *Survival*, vol.48, no.3 (autumn 2006), pp.18-21; Marcus, J., 'Iran enrichment: a Chinese puzzle?', *BBC News*, 19 May 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/4995350.stm>>. Вважається, що Іран досяг оголошеного М.Ахмадінеджадом 3,5% рівня збагачення, застосовуючи UF_6 , поставлений Китаєм, а не гексафторид урану власного виробництва, який, за повідомленнями, є забрудненим металевими частками, внаслідок чого – непридатний для використання в якості сировини для центрифугування. Див.: Hibbs, M., 'Intelligence estimates vary widely on Iran's timeline to purify UF_6 ', *Nuclear Fuels*, vol.30, no.18 (29 Aug. 2005), p.1.

⁸² Sciolino, E., 'U.S., Britain and France draft U.N. resolution on Iran's nuclear ambitions', *New York Times*, 3 May 2006.

⁸³ Dombey, D., 'EU to offer Iran nuclear reactor', *Financial Times*, 17 May 2006.

⁸⁴ Mehr News Agency, 'EU incentives like candy for gold', *Arak*, 17 May 2006, URL <<http://www.mehrnews.com/en/NewsDetail.aspx?NewsID=327636>>.

(*Condoleezza Rice*) 31 травня 2006р. оголосила, що Сполучені Штати приєднуються до Трійки ЄС/ЄС у прямих переговорах з Іраном за умови, якщо останній негайно зупинить усі роботи зі збагачення та переробки урану, а також поновить співробітництво з МАГАТЕ, згідно з Додатковим протоколом⁸⁵. К.Райс зазначила, що пропозиція США мала на меті “надати нового імпульсу” зусиллям Європи в досягненні домовленості з Іраном. Ця заява була сприйнята багатьма як визнання Адміністрацією США відсутності надій зібрати коаліцію держав для запровадження штрафних санкцій (або розгляду можливості воєнної акції проти ядерних об’єктів Ірану) – принаймні, доки США першими не продемонструють готовність вичерпати всі дипломатичні варіанти за безпосередньої участі іранського режиму⁸⁶. Посадовці в Тегерані зазначили, що ця пропозиція зумовлена скоріше дипломатичною ізоляцією США, ніж щирим бажанням домогтися домовленості з Іраном. Вони наголосили, що Іран не погодиться на призупинення своєї збагачувальної програми як передумову прямих переговорів зі США⁸⁷.

Пропозиція P5+1

6 червня 2006р. Велика Британія, Китай, Німеччина, Росія, США і Франція (група P5+1) анонсували новий пакет пропозицій з використання ядерної енергії, технологічного співробітництва, політичних і безпекових питань, з метою переконання Ірану в можливості безумовного призупинення робіт зі збагачення урану⁸⁸. Пропозиція пролунала після оприлюднення М.Ель-Барадеєм доповіді Правлінню МАГАТЕ зі свідченнями про активізацію Іраном робіт зі збагачення урану, всупереч березневій заяві Президента РБ ООН⁸⁹. Пропозиції P5+1, фактично, запроваджували порядок денний переговорів. Крім того, в них передбачалося, що до початку будь-яких переговорів Іран має зробити наступні кроки: зобов’язатися шляхом співробітництва з МАГАТЕ врегулювати всі невирішені питання порушення гарантій; на час проведення переговорів призупинити всі роботи зі збагачення та переробки урану; поновити імплементацію Додаткового протоколу⁹⁰. В обмін на ці зобов’язання, держави P5+1 були готові обговорити з Іраном згаданий пакет стимулів у ядерній та інших галузях. У пропозиціях містилося попередження про те, що РБ ООН може вдатися до певних “адекватних заходів, якщо Іран відмовиться від переговорів”⁹¹.

⁸⁵ US Department of State, ‘Statement by Secretary of State Condoleezza Rice’, Washington, DC, 31 May 2006, URL <<http://www.state.gov/secretary/rm/2006/67088.htm>>.

⁸⁶ Sanger, D.E., ‘Bush’s realization on Iran: no good choice left except talks’, *New York Times*, 1 June 2006.

⁸⁷ Mehr News Agency, ‘Teheran rejects Washington’s condition for nuclear negotiations, Tehran, 1 June 2006, URL <<http://www.mehrnews.com/en/NewsDetail.aspx?NewsID=334472>>; Slackman, M., ‘Teheran rebuffs U.S. on talks’, *International Herald Tribune*, 2 June 2006.

⁸⁸ Kerr, P., ‘U.S. allies await Iran’s response to nuclear offer’, *Arms Control Today*, vol.36, no.6 (July/Aug. 2006), URL <<http://www.armscontrol.org/act/archived.asp>>.

⁸⁹ IAEA, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General to the IAEA Board of Governors, GOV/2006/38, 8 June 2006, URL <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2006/gov2006-38.pdf>>.

⁹⁰ Iran Focus, ‘Text of P5+1 package of nuclear incentives offered to Iran’, London, 18 July 2006, URL <<http://www.iranfocus.com/modules/news/article.php?storyid=7946>>.

⁹¹ Kerr (посилання 88).

Пакет пропозицій містив деякі ініціативи, пов'язані з атомною енергетикою, в т.ч. створення багатостороннього підприємства з побудови в Ірані легководного реактора (ЛВР, *light-water reactor*, *LWR*) для виробництва електроенергії, передачу Ірану в часткове володіння російської збагачувальної установки і створення п'ятирічного “буферного запасу” збагаченого урану, що зберігатиметься в Ірані під наглядом МАГАТЕ⁹². Окремі заходи, зокрема, побудова ЛВР, повторювали пропозиції, отримані Іраном від Трійки ЄС/ЄС у серпні 2005р. Окремо варто підкреслити, що новий варіант пропозицій залишав Ірану відкритою можливість самостійного збагачення урану для виробництва ядерного палива. Проте, посадовці США зазначили, що для цього Ірану доведеться переконати міжнародну спільноту в мирному характері його ядерної діяльності – що забере, можливо, багато років⁹³.

У пропозиціях *P5+1* не був визначений кінцевий термін відповіді Ірану. Попри неодноразові спроби світових лідерів покваліфікувати Іран, посадовці Тегерану продовжують наголошувати, що на відповідь “їм знадобиться стільки часу, скільки треба”⁹⁴. Занепокоєні тим, що Іран зволікає час в інтересах реалізації збагачувальної програми, 12 липня 2006р. держави *P5+1* оприлюднили заяву, де зазначалося, що “Іран відмовляється робити кроки, потрібні для початку переговорів, зокрема, призупинити всі роботи зі збагачення та переробки урану”⁹⁵. Отже, вони змушені звернутися до РБ ООН і порушити питання про резолюцію, “яка зробить вимогу МАГАТЕ з призупинення цієї діяльності обов'язковою до виконання”.

Резолюція №1696

У липні 2006р. РБ ООН ухвалила Резолюцію №1696⁹⁶. Документ, ухвалений 14 голосами проти одного (Катар), вимагав від Ірану до 31 серпня призупинення всіх видів діяльності зі збагачення урану та переробки плутонію під контролем МАГАТЕ. Підкреслювалося, що призупинення збагачувальних робіт, а також повномасштабне дотримання Іраном вимог Правління МАГАТЕ допоможуть шляхом дипломатії і переговорів знайти рішення, яке гарантувало б винятково мирне спрямування ядерної програми Ірану. В резолюції містилося попередження, що у випадку незгоди Ірану, РБ буде змушена вдатися до певних “адекватних заходів”.

Глава іранської делегації на ядерних переговорах А.Ларіджані (*Ali Larijani*) відразу засудив Резолюцію №1696 як “незаконну” та заявив, що Іран продовжуватиме збагачувальну програму, попри визначення РБ кінцевого терміну

⁹² У цьому пакеті була також обіцянка підтримати вступ Ірану до Світової організації торгівлі, скасувати обмеження на використання американської технології в сільському господарстві, а також на поставки американських запасних частин для іранської цивільної авіації.

⁹³ Cooper, H. and Sciolino, E., ‘U.S. says plan offers Iran uranium option’, *New York Times*, 8 June 2006.

⁹⁴ Islamic Republic News Agency, ‘Larijani rejects any deadline for responding to P5+1 offer’, Tehran, 29 June 2006, URL <<http://www.irna.com/en/news/view/menu-234/0606292803093903.htm>>.

⁹⁵ Douste-Blazy, P., French Foreign Minister, ‘P5+1 statement: negotiations with Iran’, Press statement, Paris, 12 July 2006, URL <<http://www.state.gov/p/eur/rls/or/68910.htm>>.

⁹⁶ UN Security Council Resolution 1696, 31 July 2006.

її призупинення⁹⁷. Незадовго до цього терміну Іран дав офіційну відповідь на пропозицію *P5+1* у документі, який А.Ларіджані назвав пропозицією “нової формули” зниження міжнародного занепокоєння ядерною програмою Ірану⁹⁸. Він також повідомив, що Іран налаштований на “серйозні переговори” з державами *P5+1* за всіма аспектами їх пропозицій⁹⁹. Однак, як ще раз зазначив А.Ларіджані, Іран не погодиться на призупинення своєї збагачувальної програми як передумови таких переговорів¹⁰⁰.

Рішення Ірану знехтувати вимогою РБ стосовно призупинення всіх видів збагачувальної діяльності було відзначене в доповіді Генерального директора МАГАТЕ М.Ель-Барадея від 31 серпня 2006р.¹⁰¹ У ній наголошувалося, що успіхи збагачувальної програми Ірану, очевидно, були скромними. На пілотному заводі в Натанці, на каскаді зі 164 центрифуг відбувалися дослідження з подачею до центрифуг газоподібного UF_6 “на дуже стислі часові проміжки”; там же продовжувалися роботи з монтажу ще одного ідентичного каскаду. Не припинялися також роботи з переробки урану, розпочаті в червні 2006р. на заводі в Ісфагані, і станом на 24 серпня було вироблено 26 т UF_6 . Крім того, Іран продовжував будувати важководний реактор поблизу Араку, попри заклик РБ “переглянути” цей проект. Що стосується дотримання гарантій МАГАТЕ, то в доповіді М.Ель-Барадея відзначалося, що Агентство надіслало Ірану запит на інформацію стосовно частинок ВЗУ, виявлених у пробах доквілля, взятих на об’єкті зі зберігання відходів¹⁰². Ця знахідка, про яку раніше не повідомлялося, порушила питання, чи міг Іран імпортувати або виготовляти не задекларований збагачений уран¹⁰³.

Осінь 2006р. ознаменувалася тривалими дискусіями всередині групи *P5+1* навколо того, як реагувати на зневагу Ірану до Резолюції №1696. Попри загальну згоду з необхідністю запровадження РБ ООН заходів проти Ірану, існували розбіжності стосовно типу заходів, які слід передбачити в резолюції. США закликали до запровадження повномасштабних торговельно-економічних санкцій, спрямованих на ізоляцію Ірану. На відміну від них, Китай, Росія і,

⁹⁷ Slackman, M., ‘Iran says it will ignore U.N. deadline on uranium program’, *New York Times*, 7 Aug. 2006.

⁹⁸ Shire, J. and Albright, D., ‘Iran’s response to the EU: confused but sporadically hopeful’, Institute for Science and International Security (ISIS), ISIS Issue Analysis, 13 Sep. 2006, URL <<http://www.isis-online.org/publications/iran/confusedbuthopeful.pdf>>.

⁹⁹ Fars News Agency, ‘Larijani calls for immediate talks with 5+1’, Tehran, 22 Aug. 2006, URL <<http://www.farsnews.com/English/newstext.php?nn=8505310280>>.

¹⁰⁰ Slackman, M., ‘Iran won’t give promise to end uranium effort’, *New York Times*, 23 Aug. 2006.

¹⁰¹ IAEA, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General to the IAEA Board of Governors, GOV/2006/53, 31 Aug. 2006, URL <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2006/gov2006-53.pdf>>.

¹⁰² IAEA (посилання 101), р.4. Ці частинки були знайдені в контейнерах для зберігання мішеней зі збідненого урану, які використовувалися в експериментах зі збагачення плутонію.

¹⁰³ Згодом Іран повідомив МАГАТЕ, що це забруднення могло трапитися через тимчасове зберігання використаного палива з Тегеранського дослідного реактора в контейнерах, які використовувалися на установці в Карачі. Див.: IAEA, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran’, Report by the Director General to the IAEA Board of Governors, GOV/2006/64, 14 Nov. 2006, p.3, URL <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2006/gov2006-64.pdf>>.

меншою мірою, Трійка ЄС схилилася до більш стриманих заходів, спрямованих (принаймні, як перший крок) на зміцнення авторитету РБ¹⁰⁴. Існували також розбіжності з конкретних питань: наприклад, Росія, попри заперечення США, наполягала на вилученні з переліку об'єктів, на які поширюються санкції, Бушерської атомної електростанції, паливо до якої має постачатися з Росії.

Нарешті, 23 грудня 2006р. РБ, згідно зі статтею 41 розділу VII Статуту ООН, одностайно ухвалила Резолюцію №1737. Резолюція, ініціатором якої виступила Трійка ЄС, ґрунтувалася на проекті, представленому нею в жовтні та кілька разів доповнюваному після заперечень з боку Китаю і Росії¹⁰⁵. В резолюції йшлося про готовність РБ “переконати Іран у необхідності дотримуватися Резолюції №1696 та вимог МАГАТЕ, а також обмежити розробку чутливих технологій, що використовуються в рамках ядерних і ракетних програм”. Від держав-членів ООН вимагалось “вжити необхідних заходів із запобігання поставкам, продажу чи передачі прямо чи опосередковано” різної продукції, яка б могла сприяти реалізації іранських програм зі збагачення урану і створення важководного реактора, а також розробці таких систем доставки ядерної зброї, як балістичні ракети. В тексті Резолюції містилися посилання на кілька списків, у яких перелічувалася згадана продукція¹⁰⁶.

Іран відразу відхилив цю резолюцію ООН як “безпідставну” та “незаконну”¹⁰⁷. Наприкінці 2006р. Іран оголосив, що розпочне роботи зі збирання та монтажу першої черги з 3 000 уранових центрифуг у Натанці. Він також урочисто пообіцяв вжити певних заходів зі згорання співробітництва з МАГАТЕ.

IV. Американсько-індійська Ініціатива співробітництва в галузі цивільної ядерної енергетики

У 2006р. Індія і США зробили кроки в напрямі запровадження неоднозначно оціненої Ініціативи співробітництва в галузі цивільної атомної енергетики (*Civil Nuclear Cooperation Initiative, CNCI*)¹⁰⁸. *CNCI* була започаткована в липні 2005р. спільною заявою Президента США Дж.Буша та Прем'єр-міністра Індії М.Сінґха (*Manmohan Singh*). Ця Ініціатива відбиває прогресуюче зближення

¹⁰⁴ ‘Security Council leaders move towards Iran sanctions’, *Global Security Newswire*, 10 Oct. 2006, URL <<http://www.nti.org>>; Dinmore, G. and Bozorgmehr, N., ‘Rice fails to win support for Iran referral to Security Council’, *Financial Times*, 17 Oct. 2006.

¹⁰⁵ ‘UN passes Iran nuclear sanctions’, BBC News, 23 Dec. 2006, URL <<http://news.bbc.co.uk/2/6205295.stm>>.

¹⁰⁶ Про Резолюцію РБ ООН №1737 і списки чутливої продукції див. розділ 14 цього видання.

¹⁰⁷ ‘UN votes for Iran nuclear sanctions’, AlJazeera, 23 Dec. 2006, URL <<http://english.aljazeera.net/NR/exeres/A742D5DB-379A-4A0F-8DFA-40213800A37C.htm>>; Reuters, ‘Iran defies UN nuclear sanctions’, *Financial Times*, 24 Dec. 2006.

¹⁰⁸ Докладніше про запровадження *CNCI* див.: Ahlström, C., ‘Legal aspects of the Indian-US Civil Nuclear Cooperation Initiative’, *SIPRI Yearbook 2006: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2006), pp.669-685.

між Індією і США та готовність двох лідерів трансформувати американо-індійські стосунки в напрямі “глобального партнерства”¹⁰⁹.

Метою *CNCI* є відновлення “повномасштабного співробітництва в галузі цивільної атомної енергетики” між Індією та США. Це означає поворот у 30-річній американській політиці нерозповсюдження, розпочатій після “мирного ядерного вибуху” в Індії в 1974р. і спрямованій на запобігання отриманню Індією ядерного палива та реакторів від США та інших постачальників¹¹⁰. Згадуючи про цю зміну, Президент Дж.Буш проголосив у спільній заяві, що Індія як “відповідальна держава”, що продемонструвала готовність запобігати поширенню ЗМУ, “має користуватися такими ж вигодами та перевагами”, що й інші держави, які володіють сучасними ядерними технологіями. Він пообіцяв докласти зусиль для того, щоб переконати Конгрес США внести зміни до чинного законодавства, яке забороняє торгівлю з Індією більшістю видів ядерної продукції¹¹¹. Він також пообіцяв домогтися для Індії винятку з Керівних принципів Групи ядерних постачальників (ГЯП, *Nuclear Suppliers Group, NSG*) з метою отримання нею доступу до міжнародних ринків ядерного палива і технологій¹¹².

Своєю чергою, М.Сінгх пообіцяв, що Індія візьме на себе таку ж “відповідальність і дотримуватиметься практики” запобігання розповсюдженню ядерної зброї, як інші країни, що володіють сучасними ядерними технологіями¹¹³. В рамках цих зобов’язань Індія відокремить свої цивільні ядерні об’єкти від військових, добровільно поширить на цивільні об’єкти гарантії МАГАТЕ, укладе Додатковий протокол і буде його дотримуватися. Більше того, М.Сінгх пообіцяв, що Індія подовжить мораторій на ядерні випробування, працюватиме разом зі США над розробкою глобального договору про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів, утримуватиметься від експорту технологій збагачення урану та сепарації плутонію до країн, які їх ще не мають,

¹⁰⁹ The White House, ‘Joint statement between US President George W. Bush and Indian Prime Minister Manmohan Singh’, News release, Washington, DC, 18 July 2005, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2005/07/20050718-6.html>>; Ahlström (посилання 108).

¹¹⁰ Є поширеною думка, що в індійському ядерному вибуховому пристрої начебто використовувалися ядерні технології, які США та інші іноземні держави надали Індії для мирного застосування. Вичерпну історію індійської ядерної програми див.: Perkovich, G., *India’s Nuclear Bomb: the Impact on Global Proliferation* (University of California Press: Berkeley, Calif., 1999).

¹¹¹ The 1978 Nuclear Non-proliferation Act (NNPA), 10 Mar. 1978, US Public Law 95-242, reprinted in *Nuclear Regulatory Legislation*, NUREG-0980, vol.1, no.6 (US Nuclear Regulatory Commission, Office of the General Counsel: Washington, DC, June 2002), pp.151-153. Закон вимагає від неядерних держав укладати з МАГАТЕ угоди про всеосяжні або “повномасштабні” гарантії (*INFCIRC/153*), що охоплюють усі джерела походження спеціальних розщеплюваних матеріалів на їх територіях, в якості умови співробітництва зі США у сфері мирної атомної енергії. Індія не є стороною ДНЯЗ і законно не визнана ядерною державою.

¹¹² ГЯП була створена в 1975р. у відповідь на здійснення Індією ядерних випробувань у 1974р. Про склад ГЯП та її діяльність у 2006р. див. розділ 14 цього видання. Останній варіант Керівних принципів ГЯП, а також пояснення стосовно їх застосування див.: URL <<http://www.nuclearsuppliersgroup.org/guide.html>>.

¹¹³ The White House (посилання 109).

та узгодити своє експортне законодавство з ГЯП та Керівними принципами Режиму контролю над ракетними технологіями (РКТР, *Missile Technology Control Regime, MTCR*)¹¹⁴.

Індійський План розмежування цивільних і військових компонентів у ядерній програмі

Один з найбільш суперечливих аспектів *CNCI* стосувався зобов'язання Індії розмежувати цивільні та військові компоненти в ядерній програмі. Згідно зі Спільною заявою від липня 2005р., була створена двостороння робоча група для обговорення Плану Індії та узгодження інших юридичних і технічних механізмів відновлення торгівлі ядерними матеріалами та технологіями¹¹⁵.

Завдяки цьому Плану Індія прагнула продемонструвати свою прихильність до принципів нерозповсюдження та відповідального управління ядерним арсеналом, зберігаючи водночас свободу маневру в реалізації довгострокової програми розвитку ядерної енергетики та підтримання свого військового ядерного потенціалу у стані, відповідному визначеним потребам національної безпеки¹¹⁶. Для збалансування цих цілей Індія відразу зауважила, що погодиться лише на добровільні домовленості про гарантії для таких типів своїх цивільних ядерних установок, які визначені МАГАТЕ у п'яти визначених ДНЯЗ ядерних державах¹¹⁷. Ці добровільні домовленості дозволили б Індії на свій розсуд розширювати або скорочувати перелік своїх об'єктів, на які поширюються гарантії МАГАТЕ, залежно від їх категорії. Це дало б можливість не обмежувати перелік “цивільних” ядерних об'єктів, які можуть залучатися до військової програми країни, а також подолати небажання індійського ядерного істеблішменту поширити гарантії МАГАТЕ на більшу частину ядерних об'єктів Індії¹¹⁸.

Посадовці США вимагали такого плану дій, який був би “ефективним, прозорим і захищеним, з точки зору нерозповсюдження”¹¹⁹. Вони наполягали на постійному характері майбутніх домовленостей про гарантії для індійського цивільного ядерного паливного циклу, що підвищило б упевненість держав-постачальниць у тому, що ядерний матеріал і технології, імпортовані

¹¹⁴ The White House (посилання 109). Про РКТР див. розділ 14 цього видання. Керівні принципи РКТР стосовно поставок чутливої продукції, пов'язаної з ракетними технологіями (*Sensitive Missile-Relevant Transfers*), див.: URL <http://www.state.gov/www/global/arms/treaties/mtrc_anx.html>.

¹¹⁵ Squassoni, S., *India's Nuclear Separation Plan: Issues and Views*, US Library of Congress, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RL33292 (CRS: Washington, DC, 3 Mar. 2006), pp.8-9, URL <<http://www.opencrs.com/document/RL33292>>; ‘U.S. says obstacles remain to U.S.–Indian agreement’, *Global Security Newswire*, 23 Jan. 2006, URL <<http://www.nti.org>>.

¹¹⁶ Varadarajan, S., ‘Nuclear separation plan seeks fine balance’, *The Hindu*, 8 Mar. 2006.

¹¹⁷ Subramanian, T., ‘Identifying a civilian nuclear facility is India's decision’, *The Hindu*, 12 Aug. 2005.

¹¹⁸ Balachandran, G., ‘International nuclear control regimes and India's participation in civilian nuclear trade: key issues’, *Strategic Analysis* (New Delhi), vol.29, no.4 (Oct.-Dec. 2005).

¹¹⁹ Joseph, R., Under Secretary of State, ‘The nonproliferation implications of the July 18, 2005 US–India joint statement’, Prepared remarks before the US Senate Foreign Relations Committee, 2 Nov. 2005, URL <<http://foreign.senate.gov/testimony/2005/JosephTestimony051102.pdf>>.

Індією для мирних потреб, не застосовуватимуться з військовими цілями¹²⁰. Посадовці США також закликали Уряд Індії до використання “всеосяжного” підходу у визначенні ядерних установок, які будуть віднесені до цивільних і, таким чином, перетворяться на об’єкти постійних гарантій МАГАТЕ¹²¹. Не пропонуючи конкретних критеріїв такого підходу, вони, здається, бажали, щоб Індія віднесла до цивільних об’єктів усю ядерну інфраструктуру, яка безпосередньо не пов’язана з виробництвом ядерної зброї. Окремі неурядові експерти висловлювали думку, що більш реальним та економним підходом, за умов відсутності в Індії чіткої межі між цивільною і військовою ядерною діяльністю, було б зосередження уваги на поширенні постійних гарантій МАГАТЕ на особливо чутливі об’єкти і програми, зокрема, на індійські брідерні реактори (з відтворення ядерного палива) на швидких нейтронах і пов’язані з ними заводи з переробки відпрацьованого ядерного палива¹²².

На саміті в Нью-Делі 2 березня 2006р. Президент Дж.Буш і Прем’єр-міністр М.Сінгх оголосили про досягнення згоди стосовно індійського Плану відокремлення в ядерній програмі цивільних і військових компонентів¹²³. В обмін на погодження Індією постійних гарантій МАГАТЕ для її цивільних ядерних об’єктів, План передбачав ряд заходів з надання гарантій на іноземні поставки до Індії ядерного палива. До цих заходів належали, зокрема, створення Індією стратегічного резерву ядерного палива та зобов’язання США допомогти Індії в пошуку альтернативних джерел ядерного палива на випадок перебоїв у його постачанні¹²⁴. З огляду на наявність таких перебоїв, забезпечення надійності поставок ядерного палива є для Індії ключовим завданням у реалізації *CNCI*¹²⁵. У США підхід до гарантування поставок був підданий критиці, оскільки виглядав як допомога США в пошуку Індією іноземних джерел ядерного палива навіть у випадку, якщо вона відновить випробування ядерної зброї¹²⁶.

Головна увага Плану зосереджувалася на 22 індійських ядерних енергогенеруючих реакторах, 15 з яких перебували в експлуатації, а сім – будувалися.

¹²⁰ Squassoni (посилання 115), pp.13-14. Існувало також занепокоєння тим, що згода на добровільні домовленості про гарантії МАГАТЕ, подібно до тих, що діють у п’яти ядерних державах, автоматично підтвердить законність претензій Індії на статус ядерної держави.

¹²¹ Joseph (посилання 119).

¹²² Albright, D. and Basu, S., ‘Separating Indian military and civilian nuclear facilities’, Institute for Science and International Security (ISIS), ISIS Report, 19 Dec. 2005, URL <<http://www.isis-online.org/publications/southasia/indiannuclearfacilities.pdf>>.

¹²³ The White House, ‘President, Prime Minister Singh discuss growing strategic partnership’, News release, New Delhi, 2 Mar. 2006, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2006/03/20060302-9.html>>.

¹²⁴ Indian Department of Atomic Energy, ‘PM’s Suo-Motu statement on discussions on civil nuclear energy cooperation with the US: implementation of India’s separation plan’, Press release, New Delhi, 7 Mar. 2006, URL <<http://www.dae.gov.in/press/suopm0703.htm>>; Baruah, A., ‘US, India clinch deal on nuclear separation’, *The Hindu*, 3 Mar. 2006.

¹²⁵ Після того, як Індія здійснила в 1974р. перше ядерне випробування, США припинили постачання ядерного палива на реактори в Тарапурі.

¹²⁶ Ruppe, D., ‘U.S. would assure India fuel even if Delhi tests nuclear weapons’, *Global Security Newswire*, 7 Apr. 2006, URL <<http://www.nti.org>>.

Індія запропонувала зарахувати 14 з цих реакторів до цивільних установок і “поетапно до 2014р.” поширити на них постійні, “характерні для Індії”, гарантії МАГАТЕ¹²⁷. До їх числа належали шість енергогенеруючих реакторів, що забезпечуються іноземним паливом, на які Індія вже дала згоду поширити гарантії МАГАТЕ, розроблені з урахуванням специфіки цих установок (*INFCIRC/66*)¹²⁸. Решта вісім запланованих до будівництва чи збудованих реакторів, а також усі дослідницькі реактори, мали визначатися як військові установки. Згідно з розрахунками Індії, 14 реакторів, що підпадали під гарантії МАГАТЕ, становлять 65% загальної потужності атомних енергогенеруючих установок Індії (в МВт) – порівняно з 19%, що припадають на реактори, на які поширюються специфічні (залежно від їх категорії) гарантії МАГАТЕ¹²⁹. Згідно з Планом розмежування цивільних і військових реакторів, Індія зобов’язалася поширити гарантії МАГАТЕ на всі майбутні ядерні енергогенеруючі та брідерні реактори, віднесені до цивільних установок. Індійські посадовці наголошували, що Індія залишає за собою виняткове право визначати, до якої категорії відносити ту чи іншу установку¹³⁰.

Індія відмовилася внести до переліку цивільних ядерних установок кілька реакторів, що викликали занепокоєння міжнародної спільноти. Застарілий реактор *CIRUS*, установлений в Центрі атомних досліджень ім.Х.Бхабха (*Bhabha Atomic Research Centre, BARC*) у Тромбеї, є предметом давнього спору Індії зі США та Канадою стосовно того, чи не порушила Індія початкові контракти з ними на поставки ядерного палива, застосувавши, за окремими повідомленнями, вироблений на цьому реакторі плутоній для своїх ядерних випробувань у 1974р.¹³¹ Хоча *CIRUS* не був внесений до переліку цивільних установок, Індія оголосила, що у 2010р. зупинить цей реактор. Що стосується програми брідерного реактора на швидких нейтронах, то Індія відхилила заклики поширити гарантії МАГАТЕ на його 500-МВт прототип (*prototype fast breeder reactor, PFBR*), що будується в Калпакамі, а також на дослідницький реактор на швидких нейтронах, що працює там з 1985р. М.Сінгх та інші індійські посадовці наголошували, що ключовим принципом відокремлення цивільних і військових реакторів було забезпечення відповідності цього проекту триетапному плану розвитку атомної енергетики, розробленому Департаментом атомної енергії Індії і розрахованому на створення замкнутого ядерного торієвого паливного циклу; його реалізація розпочалася в 1950-х роках¹³². Попри численні технічні проблеми, програма розробки реактора на швидких нейтронах

¹²⁷ Indian Department of Atomic Energy (посилання 124).

¹²⁸ Два з цих шести реакторів є 1 000-Мвт ЛВР з Росії; вони будуються в Куданкулами; за графіком їх будівництва має бути завершено відповідно у 2007р. і 2008р.

¹²⁹ Indian Department of Atomic Energy (посилання 124). 15 енергогенеруючих реакторів, що зараз працюють в Індії, мають встановлену потужність 3 310 Мвт, тобто близько 3% загальної встановленої потужності електроенергетики країни.

¹³⁰ Indian Department of Atomic Energy (посилання 124).

¹³¹ Perkovich (посилання 110), pp.183-187.

¹³² Indian Department of Atomic Energy (посилання 124). Про триетапний план див.: Perkovich (посилання 110), pp.26-28.

залишається невід'ємною складовою другого етапу цього плану. Небажання Індії поширити на ці реактори гарантії МАГАТЕ стало предметом серйозного занепокоєння США, оскільки згадані реактори можуть бути використані для виготовлення великої кількості плутонію, що дасть змогу Індії значно збільшити свій ядерний арсенал¹³³.

Існує обмаль інформації про інші об'єкти, не внесені до переліку цивільних об'єктів. У поданому до Парламенту документі індійського Уряду, де пояснюється План розмежування цивільних і військових реакторів, зазначено, що цивільні реактори, розміщені на "крупних ключових об'єктах стратегічного значення", будуть вилучені з категорії цивільних¹³⁴. За поясненнями одного індійського аналітика, два такі "стратегічні об'єкти" – *BARC* і Центр атомних досліджень ім.І.Ганді (*Indira Gandhi Centre for Atomic Research*) в Калпаккамі – вважаються надто чутливими, щоб дозволяти зовнішнє інспектування будь-яких розміщених там установок, у т.ч. тих, що не пов'язані з військовою діяльністю¹³⁵. Так само гарантії не поширюються на установки зі збагачення урану в Раттехаллі (поблизу м.Майсор). У Плані не визначено, які заводи зі складу ядерно-паливного комплексу в Хайдарабаді будуть запропоновані для поширення на них гарантій безпеки.

Законодавча діяльність США

Восени 2005р. Конгрес США прийняв до розгляду законодавчий акт, внесений Адміністрацією Дж.Буша, стосовно поправок до Закону 1954р. про атомну енергію (*Atomic Energy Act, AEA*), в яких ішлося про спеціальний виняток для Індії з окремих положень Закону. Схвалення Конгресом цього Закону у грудні 2006р. стало підґрунтям для початку переговорів між Індією і США стосовно так званої "угоди 123", де конкретизуються умови врегулювання передбаченого у *CNCI* відновлення торгівлі ядерними матеріалами та технологіями¹³⁶. Проте, перед тим, як набути чинності, ця угода має бути схвалена спільною резолюцією Конгресу.

Слухання з питань запропонованих поправок до законодавства, що відбулися в Комітеті з міжнародних справ Палати представників і Комітеті з міжнародних відносин Сенату США, відбивали більш широкі публічні дебати

¹³³ Mian, Z. et al., 'Fissile materials in South Asia and the implications of the U.S.–Indian nuclear deal', Draft report for the International Panel on Fissile Materials, 11 July 2006, URL <http://www.armscontrol.org/pdf/20060711_IPFM-DraftReport-US-India-Deal.pdf>.

¹³⁴ Embassy of India, Washington, DC, 'Implementation of India–United States joint statement of July 18, 2005: India's separation plan', Press release, 7 Mar. 2006, URL <http://www.indianembassy.org/newsite/press_release/2006/Mar/sepplan.pdf>.

¹³⁵ Varadarajan, S., 'Nuclear separation plan seeks fine balance', *The Hindu*, 8 Mar. 2006.

¹³⁶ McGoldrick, F., Bengelsdorf, H. and Scheinman, L., 'The U.S.–India nuclear deal: taking stock', *Arms Control Today*, vol.35, no.8 (Oct. 2005), URL <<http://www.armscontrol.org/act/archived.asp>>. Пункт 123 Закону 1954р. про атомну енергію (*US Public Law 42-2153, 30 Aug. 1954*), вимагає від Уряду США укладати угоди, визначивши ряд обов'язкових до виконання вимог і гарантій, зокрема, повномасштабних гарантій МАГАТЕ, в якості передумови для будь-якого істотного співробітництва в галузі мирної ядерної енергії з будь-якою державою, що не визнана, згідно з ДНЯЗ, ядерною державою.

навколо американо-індійської ядерної угоди. Прихильники угоди доводили, що зростаюча стратегічна важливість Індії і швидке покращення її стосунків зі США виправдовують зроблений для неї виняток з окремих правил нерозповсюдження та регуляторних заходів¹³⁷. Вони також стверджували, що імпорт із-за кордону ядерного палива та технічне співробітництво допоможуть Індії значно збільшити виробництво електроенергії, не збільшуючи при цьому потужності з виготовлення розщеплюваного матеріалу для ядерної зброї¹³⁸. Більше того, згода Індії на поширення гарантій МАГАТЕ на додаткові ядерні установки, разом з її приєднанням до майбутнього договору *FMCT*, стануть важливими досягненнями режиму нерозповсюдження та допоможуть ввести Індію в зону його компетенції¹³⁹.

Багато критиків угоди, навпаки, заперечували важливість її укладення для зміцнення відносин між Індією і США, оскільки ці відносини й без того міцні та продовжують зміцнюватимуться, незалежно від факту схвалення Конгресом цієї угоди¹⁴⁰. Опоненти угоди також попереджали, що вона опосередковано (якщо не прямо) сприятиме подальшому нарощуванню індійського ядерного арсеналу, всупереч зобов'язанням США в рамках ДНЯЗ¹⁴¹. Особливо непокоїло те, що в разі дозволу на поновлення імпорту ядерного палива, Індія зможе використати свої невеликі національні запаси урану для виготовлення розщеплюваного матеріалу з метою виробництва ядерної зброї¹⁴². Крім того, критики наводили аргументи, що визначення в запропонованій угоді спеціального винятку для привілейованого союзника США ускладнить як роботу над посиленням чинних правил стосовно таких держав, як Іран і Північна Корея, так і діяльність з переконання інших держав прийняти жорсткіші стандарти нерозповсюдження¹⁴³. Такі дії можуть зашкодити режиму нерозповсюдження, побудованому на загальновизнаних нормах, важливим багатостороннім ініціативам, зокрема ГЯП, а також

¹³⁷ Див. наприклад: Schaffer, T. and Mitra, P., 'The Bush visit and the nuclear deal', *South Asia Monitor*, no.93 (6 Apr. 2006), URL <http://www.csis.org/saprog/sam_archives/>; Spring, B., 'Nuclear energy cooperation with India will strengthen US-India ties', Heritage Foundation, Executive Memorandum no.1007, 25 July 2006, URL <<http://www.heritage.org/Research/AsiaandthePacific/em1007.cfm>>.

¹³⁸ Tellis, A., *Atoms for War? U.S.-Indian Civilian Nuclear Cooperation and India's Nuclear Arsenal* (Carnegie Endowment for International Peace: Washington, DC, June 2006), URL <<http://www.carnegieendowment.org/files/atomsforwarfinal4.pdf>>.

¹³⁹ The White House, 'India civil nuclear cooperation: responding to critics', News release, Washington, DC, 8 Mar. 2006, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2006/03/20060308-3.html>>.

¹⁴⁰ Perkovich, G., 'Faulty promises: the US-India nuclear deal', Carnegie Endowment for International Peace, Policy Outlook no.21, Sep. 2005, URL <<http://www.carnegieendowment.org/files/PO21.Perkovich.pdf>>.

¹⁴¹ Як ядерна держава-сторона ДНЯЗ США зобов'язані, відповідно до статті I Договору, "не допомагати, не заохочувати та не спонукати неядерні держави до виготовлення або придбання в інший спосіб ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв". Правовий аналіз наслідків *CNCI* для зобов'язань США в рамках ДНЯЗ див.: Ahlström (посилання 108).

¹⁴² Kimball, D., 'Civil, military separation plan not credible', *Asian Affairs*, Apr. 2006, URL <<http://www.asianaffairs.com>>.

¹⁴³ Motz, K. and Millhollin, G., 'Seventeen myths about the Indian nuclear deal: an analysis of nuclear cooperation with India', Wisconsin Project on Nuclear Arms Control, Washington, DC, 13 June 2006 <http://www.wisconsinproject.org/countries/india/Seventeen_Myths.htm>; Kimball, D.J. and Cirincione, J., 'A nonproliferation disaster', Center for American Progress, Washington, DC, 11 Dec. 2006, URL <http://www.americanprogress.org/issues/2006/12/india_deal.html>.

самому режиму ДНЯЗ. Нарешті, пильному розгляду, з точки зору нерозповсюдження, було піддане ядерне досье Індії, причому окремі аналітики вказували на існування проблем, пов'язаних з практикою здійснення Індією ядерних закупівель та її національною системою експортного контролю¹⁴⁴.

Попри спори навколо запропонованої ядерної угоди з Індією, в Конгресі США склалася потужна двопартійна підтримка змін до Закону про атомну енергію, спрямованих на подальше просування угоди. Багато лідерів Конгресу схвалювали її як крок до зміцнення нового стратегічного партнерства між Індією і США, попри занепокоєння недостатньою відкритістю Адміністрації Дж.Буша в оприлюдненні секретної інформації про дотримання Індією зобов'язань з нерозповсюдження та її стосунки з Іраном¹⁴⁵. 8-9 грудня 2006р. Палата представників і Сенат переважною більшістю схвалили остаточний варіант Закону про співробітництво між Сполученими Штатами та Індією у сфері мирного використання атомної енергії, відомого як Закон Генрі Хайда (*Henry Hyde*), за прізвищем головного розробника законопроекту в Палаті представників¹⁴⁶. Закон набув чинності 18 грудня 2006р., після його підписання Президентом Дж.Бушем¹⁴⁷.

Реакція Індії

Після схвалення Конгресом США Закону Хайда увага до імплементації *CNCI* змістилася до Індії, де запропонована угода стала предметом широких дебатів серед науковців і політичних діячів¹⁴⁸. Індійські посадовці обережно відреагували на прийнятий у США закон. Вітаючи його прийняття, міністр закордонних справ П.Мухерджі (*Pranab Mukherjee*) зазначив, що закон містить “не потрібні та надто зобов'язуючі положення”, що виходять за рамки Спільної заяви від липня 2005р. і потенційно можуть завадити Індії в реалізації суверенного права визначати власну зовнішню політику¹⁴⁹. Крім того, він наголосив,

¹⁴⁴ Albright, D. and Basu, S., ‘Neither a determined proliferator nor a responsible nuclear state: India’s record needs scrutiny’, Institute for Science and International Security (ISIS), ISIS Report, 5 Apr. 2006, URL <<http://www.isis-online.org/publications/southasia/indiacritique.pdf>>.

¹⁴⁵ Sengupta, S., ‘Pact transforms US–India ties’, *International Herald Tribune*, 11 Dec. 2006, p.4.

¹⁴⁶ US House of Representatives, ‘United States and India Nuclear Cooperation Promotion Act of 2006: report and additional views’, Report no.109-590, part 1, 21 July 2006, URL <<http://thomas.loc.gov/cgi-bin/cpquery/T?&report=hr590p1&dbname=109>>; ‘US approves Indian nuclear deal’, BBC News, 9 Dec. 2006, <<http://news.bbc.co.uk/2/6219998.stm>>. Текст Закону 2006р. (*Henry J. Hyde United States–India Peaceful Atomic Energy Act, US Public Law 109-401, 8 Dec. 2006*), див.: URL <http://www.armscontrol.org/pdf/20061208_H5682CR_HSE.pdf>.

¹⁴⁷ The White House, ‘President’s statement on H.R. 5682, the “Henry J. Hyde United States–India Peaceful Atomic Energy Cooperation Act of 2006”’, Press release, Washington, DC, 18 Dec. 2006, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2006/12/20061218-12.html>>.

¹⁴⁸ Про позицію Індії стосовно *CNCI* див.: *Delhi Policy Group (DPG), The Debate on Indo-US Nuclear Cooperation* (DPG: New Delhi, 2006).

¹⁴⁹ ‘Text of the *suo motu* statement made by the Union Minister of External Affairs, Shri Pranab Mukherjee, on Indo–US Civil Nuclear Cooperation in the Lok Sabha, December 12, 2006’, *The Hindu*, 17 Dec. 2006. Особливо непокоїло Індію те, що в пункті 103 Закону Хайда міститься вимога до Президента США щороку доповідати перед Конгресом про підтримку Індіїю ініційованих США зусиль з “покарання і стримування” Ірану у відповідь на його можливі прагнення створити ядерний потенціал.

що Індія не дозволить іншим країнам здійснювати детальний нагляд за своєю військовою ядерною програмою або втручатися до неї.

Ряд спеціальних положень згаданого Закону США були піддані різкій критиці провідними діячами індійського ядерного істеблішменту, які закликали керівництво Індії наполягати на вилученні цих положень з порядку денного переговорів стосовно “угоди 123”¹⁵⁰. Головним предметом критики стало те, що Закон Хайда, начебто, звужить свободу дій Індії в ядерній сфері, запровадивши “через чорний хід” обмеження, які в окремих випадках виходять за рамки ДНЯЗ. Одне з конкретних заперечень стосувалося того, що цей Закон, не чекаючи укладання *ФМСТ*, закликає Китай, Індію і Пакистан до “спільного мораторію” на виробництво розщеплюваного матеріалу для ядерної зброї¹⁵¹. Другим пунктом критики була вимога Закону, щоб постійне дотримання Індією одностороннього мораторію на ядерні випробування було однією з умов її співробітництва зі США в ядерній сфері¹⁵². Ці положення розглядалися як такі, що суперечать запевненням Прем’єр-міністра М.Сінгха, наданим індійському Парламенту, стосовно того, що ця ядерна угода “не обмежуватиме свободу дій і не порушуватиме цілісність [індійської] стратегічної програми”¹⁵³. Питання ядерних випробувань було принциповим для багатьох провідних діячів індійського ядерного істеблішменту, які вважали ці випробування необхідними для модернізації ядерного арсеналу Індії, який має відповідати визначеним потребам її національної безпеки¹⁵⁴. Закон Хайда, як вважалося, обмежував свободу дій, оскільки передбачав не лише припинення США співробітництва у випадку проведення Індією ядерних випробувань, але й повернення нею всіх пристроїв і матеріалів, отриманих від США в рамках угоди, а також будь-яких матеріалів, виготовлених Індією з їх використанням¹⁵⁵.

По-друге, Закон Хайда був підданий критиці за порушення ним угоди від 2 березня 2006р. про гарантовані поставки палива для енергогенеруючих реакторів, на які Індія обіцяла поширити дію постійних гарантій МАГАТЕ¹⁵⁶. На цей крок, як вважали в Індії, США погодилися без будь-яких додаткових умов¹⁵⁷. Однак, у пояснювальній записці Конгресу до Закону Хайда зазначалося, що

¹⁵⁰ ‘Hyde Act and nuclear scientists’ note’, *The Hindu*, 16 Dec. 2006 .

¹⁵¹ Srinivasan, M., ‘India may lose control of its nuclear future’, *The Hindu*, 14 Dec. 2006.

¹⁵² ‘Hyde Act and nuclear scientists’ note’ (посилання 150).

¹⁵³ Office of the Prime Minister of India, ‘Statement of the PM in Rajya Sabha on the India–US nuclear agreement’, New Delhi, 17 Aug. 2006, URL <<http://pminindia.nic.in/parl/pcontent.asp?id=30>>.

¹⁵⁴ ‘India to keep option open on future N-test: Pranab’, Rediff.com, 19 Dec. 2006, URL <<http://www.rediff.com/news/2006/dec/19ndea12.htm>>.

¹⁵⁵ Chari, P.R., ‘Indo-US nuclear deal: unending drama in many acts’, Institute of Peace and Conflict Studies (IPCS), IPCS Issue Brief no.42, Jan. 2007, p.3, URL <<http://www.ipcs.org/newlpcsPublications.jsp?status=publications&status1=issue&mod=d>>.

¹⁵⁶ Varadarajan, S., ‘Lifetime fuel guarantee remains a sticking point in “123” talks with U.S.’, *The Hindu*, 13 Dec. 2006.

¹⁵⁷ Varadarajan (посилання 156). Окремі посадовці Індії посилювалися на угоду з Росією стосовно реактора в Куданкуламі як на прецедент, коли Індія отримала від Росії ефективні та безумовні гарантії на поставки палива на весь термін експлуатації імпортованих з Росії реакторів.

порядок надання гарантій поставок, на який погодилися США раніше, стосується лише випадків зриву постачань палива “через збої на ринку чи схожі причини, а не через дії Індії, зокрема, ядерні випробування, несумісні із зобов’язаннями, взятими 18 липня 2005р.”¹⁵⁸.

По-третє, Закон Хайда критикувався Індією за те, що фактично позбавляв її “повномасштабного співробітництва” в галузі цивільної атомної енергетики. Зокрема, Закон не надавав дозволу на передачу Індії переробних, збагачувальних і важководних технологій та устаткування – запити на такі передачі мають ухвалюватися Конгресом США в кожному окремому випадку¹⁵⁹. Крім того, Закон не надавав Індії права переробляти відпрацьоване паливо з власних реакторів або матеріали, імпортовані зі США. Ці обмеження були додані до остаточного варіанту Закону з метою усунення можливості використання Індією (навіть ненавмисного) наданих США технологій (частину з яких Індія вже розробила власними силами) та устаткування на об’єктах, пов’язаних з військовою програмою, на які не поширені гарантії МАГАТЕ¹⁶⁰.

Нарешті, Закон Хайда критикували як спробу США нав’язати параметри Угоди про гарантії та Додаткового протоколу, які Індія мала укласти з МАГАТЕ¹⁶¹. В Законі США вимагалось, щоб “Індія і МАГАТЕ домоглися суттєвого прогресу в укладенні Додаткового протоколу з визначенням стандартів, принципів, методів і політики МАГАТЕ, які застосовуватимуться до цивільної ядерної програми Індії”, до моменту скасування Конгресом США обмежень на торгівлю з Індією ядерною продукцією. Закон визначав Додатковий протокол як такий, що базується на Типовому додатковому протоколі МАГАТЕ (*Model Additional Protocol, INFCIRC/540*), а не на спеціально розробленому для Індії протоколі про приєднання до Угоди про гарантії МАГАТЕ, на чому наполягала Індія. Своєю чергою, Індія послідовно відмовляється від ухвалення зобов’язуючого режиму інспектування, передбаченого для неядерних держав.

Наступні кроки та їх наслідки для домовленостей з ядерними постачальниками

Схвалення Конгресом США Закону Хайда дало можливість США розпочати у 2007р. переговори з Індією про “угоду 123”, але негативна реакція в Індії наводить на думку, що ці переговори, схоже, будуть важкими¹⁶². Очевидно, Президент Дж.Буш розумів це, коли в заяві під час підписання Закону зазначив, що окремі його положення мають, скоріше, “рекомендаційний”, а не зобов’язуючий характер¹⁶³.

¹⁵⁸ US House of Representatives (посилання 146), p.10. Про зобов’язання від 18 липня 2005р. див.: The White House (посилання 109).

¹⁵⁹ ‘Hyde Act and nuclear scientists’ note’ (посилання 150).

¹⁶⁰ US House of Representatives (посилання 146), p.21.

¹⁶¹ Srinivasan (посилання 151).

¹⁶² ‘Be wary of banking on 123 Agreement’, *Business Line*, 3 Jan. 2006, URL <<http://www.thehindubusinessline.com/2007/01/03/stories/2007010300580900.htm>>.

¹⁶³ The White House (посилання 147); Varadarajan (посилання 156).

Для 45 держав-членів ГЯП ядерна угода між Індією і США перетворилася на дискусійне питання. На щорічній зустрічі ГЯП у 2006р. (1-2 червня) США закликали членів Групи зробити для Індії виняток з Керівних принципів стосовно поставок ядерної продукції¹⁶⁴. Це дало б можливість Індії уникнути заборони ГЯП від 1992р. на експорт ядерних матеріалів і технологій до країн, що не уклали угоди з МАГАТЕ про повномасштабні гарантії (*INFCIRC/153*), які поширюються на всі їх ядерні об'єкти. Пропозицію США підтримали Велика Британія, Росія і Франція, а Китай згодом заявив, що не буде заперечувати¹⁶⁵. Водночас, ідея зробити для Індії виняток наразилася на гостру критику з боку кількох держав-членів ГЯП, зокрема, Ірландії і Швеції. ГЯП, що діє за принципом консенсусу, вирішила, як повідомлялося, не підтримувати прохання США, доки Індія не завершить паралельні переговори зі США та МАГАТЕ про "угоду 123" та нову угоду про гарантії, відповідно¹⁶⁶. Через можливе затягування цих переговорів, окремі вищі представники ГЯП висловлювали думку, що Група не зможе офіційно розглянути це питання раніше 2008р.¹⁶⁷ Заява Президента Дж.Буша від грудня 2006р., якою супроводжувалося підписання Закону Хайда, дає підстави вважати, що йому вдасться, не чекаючи на ухвалу ГЯП, зняти обмеження на поставки продукції, яка охоплюється її Керівними принципами¹⁶⁸.

Пропозиція США зробити для Індії виняток з Керівних принципів ГЯП призвела до появи вимог з боку інших держав зробити те саме для них. За повідомленнями, у 2006р. з проханням зробити виняток з обмежень ГЯП звернувся Ізраїль, але отримав відмову з боку США¹⁶⁹. В жовтні 2006р. пропозицію підписати зі США угоду в галузі цивільної атомної енергетики, подібну до американо-індійської, висунув Пакистан¹⁷⁰. Він також закликав ГЯП ухвалити "недискримінаційний" підхід до регулювання торгівлі ядерною продукцією, який ґрунтувався б на "об'єктивних критеріях" відповідального управління

¹⁶⁴ Boese, W., 'Nuclear suppliers still split on U.S.-Indian deal', *Arms Control Today*, vol.36, no.6 (July/Aug. 2006), URL <<http://www.armscontrol.org/act/archived.asp>>.

¹⁶⁵ 'China not to oppose nuclear deal: US', *Dawn*, 20 Dec. 2006, URL <<http://www.dawn.com/2006/12/20/int6.htm>>.

¹⁶⁶ Hibbs, M., 'More delays loom over NSG trade sanctions and India', *Nuclear Fuel*, vol.32, no.1 (1 Jan. 2007), pp.11-12.

¹⁶⁷ Hibbs (посилання 166). На Конференції з огляду ДНЯЗ 1995р. держави-сторони Договору домоглися згоди – запровадити принцип чинності повномасштабних гарантій МАГАТЕ як умови постачання ядерних матеріалів; це стало однією з підстав для прийняття рішення про безстрокову пролонгацію ДНЯЗ.

¹⁶⁸ Всупереч Керівним принципам ГЯП стосовно ядерних поставок, у цій заяві йшлося про те, що для Адміністрації не є обов'язковою визначена пунктом 104(d)(2) Закону Хайда заборона на "постачання чи надання дозволу на постачання продукції до Індії, яка є чинною на час здійснення майбутніх поставок такої продукції". Див.: The White House (посилання 147).

¹⁶⁹ Hibbs, M., 'US rebuffed Israeli request for exemption from NSG trade rule', *Nuclear Fuel*, vol.32, no.1 (1 Jan. 2007), pp.1, 10.

¹⁷⁰ Subramanian, N., 'Pakistan presses U.S. for civil nuclear energy pact', *The Hindu*, 26 Oct. 2006; Akhtar, S., 'US nuclear policy in South Asia', *Dawn*, 31 Mar. 2006, URL <<http://www.dawn.com/2006/03/31/ed.htm>>.

ядерною галуззю і прийнятій практиці нерозповсюдження, подібних до запроваджених у системі експортного контролю Пакистану¹⁷¹. Китай, який сподівається відновити продаж реакторів до Пакистану, зазначив, що підтримує пропозицію Пакистану¹⁷².

Американо-індійська ядерна угода стимулювала й інші заходи ядерних постачальників. У березні 2006р. Росія погодилася відвантажити “обмежену кількість” уранового палива для індійських ядерних реакторів у Тарапурі, на які поширювалися гарантії МАГАТЕ. Рішення Росії про поставку палива було прийняте в той час, коли ці реактори були під загрозою зупинки через нестачу палива; за повідомленнями, це відбулося під впливом укладення 2 березня 2006р. угоди між Дж.Бушем і М.Сінгхом про імплементацію *CNCI*¹⁷³.

V. Міжнародне співробітництво з підвищення ядерної безпеки¹⁷⁴

У 2006р. небезпека потрапляння ядерних матеріалів до рук недержавних суб’єктів, які могли застосувати їх у терористичних актах, спонукала окремі країни до інвестування заходів з посилення систем захисту ядерних матеріалів і об’єктів. Інвестиції у програми Міжнародної допомоги у сферах нерозповсюдження та роззброєння (МДНР, *International non-proliferation and disarmament assistance, INDA*) залишалися приблизно на тому ж рівні, що й попередніми роками, а у 2006р. були започатковані кілька нових політичних ініціатив. Зокрема, США як головний донор МДНР виділили з бюджету на 2007ф.р. \$1,85 млрд. – трохи менше, ніж на 2006ф.р. (\$1,86 млрд.)¹⁷⁵. 19 держав, що беруть участь в ініційованому “Великою Вісімкою” Глобальному партнерстві у протидії розповсюдженню зброї і матеріалів масового ураження (*Global Partnership against the Spread of Weapons and Materials of Mass Destruction*)¹⁷⁶, у липні 2006р. повторно підтвердили готовність до 2012р. підвищити до \$20 млрд. фінансову

¹⁷¹ Див., наприклад: Ul Haq, E., Chairman of the Pakistani Joint Chiefs of Staff Committee ‘Pakistan’s approach towards the challenges of non-proliferation and export controls’, Keynote address to the annual conference of the South Asian Strategic Stability Institute (UK), Brussels, Belgium, 16 Nov. 2006, URL <http://www.sassu.org.uk/html/HomePG_topics/GeneralEhsanUl-Haqspeech.htm>.

¹⁷² Hibbs (посилання 164); Sappenfield, M. and Montero, D., ‘China woos India and Pakistan with nuclear know-how’, *Christian Science Monitor*, 21 Nov. 2006.

¹⁷³ ‘Russia to provide fuel for Tarapur reactors’, *Times of India*, 14 Mar. 2006. Росія послалася на положення Керівних принципів ГЯП про “винятки з режиму безпеки”, якими вона скористалась у 2001р. для постачання палива до Тарапуру.

¹⁷⁴ Автором цього підрозділу є науковий співробітник СІПІ В.Федченко.

¹⁷⁵ Managing the Atom Project, Interactive Threat Reduction Budget database, accessed 16 Apr. 2007, URL <http://www.nti.org/e_research/cnwm/charts/cnm_funding_interactive.asp>.

¹⁷⁶ Глобальне партнерство у протидії поширенню зброї і матеріалів масового ураження було започатковане у 2002р. на саміті “Великої вісімки” у Кананаскісі (Канада). Див.: Ентоні Я. “Контроль над озброєннями в новій ситуації у сфері безпеки”, *Щорічник СІПІ 2003: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2004, с.520-523.

підтримку пріоритетних проєктів у рамках Глобального партнерства¹⁷⁷. Окремі програми МДНР завершилися у 2006р. – або за фактом реалізації визначених цілей, або через втрату пріоритетності, внаслідок покращення стану російської економіки.

Російсько-американське співробітництво із забезпечення ядерної безпеки

У червні 2006р. Росія і США підписали протокол про пролонгацію ще на сім років російсько-американської Рамкової угоди 1992р. про спільне зменшення загрози (СЗЗ, *Cooperative Threat Reduction (CTR) Umbrella Agreement*)¹⁷⁸. Рамкова угода запровадила правові засади для відповідних видів діяльності в Росії в рамках Програми СЗЗ (відомої також як Програма Нанна-Лугара). Своєю чергою, ця Програма охоплює програми МДНР у державах колишнього Радянського Союзу. Крім Росії, в її рамках надавалася допомога Білорусі, Казахстану та Україні в позбавленні ядерної зброї і засобів її доставки. Саме ця Програма проклала шлях до започаткування у 2002р. “Великою вісімкою” Глобального партнерства¹⁷⁹.

11 липня 2006р., було оголошено про введення в експлуатацію сховища розщеплюваних матеріалів на виробничому об’єднанні *Маяк* (Озерськ, Челябінська область, Росія)¹⁸⁰. Сховище було споруджене у 2003р. на кошти Росії і США і призначене для забезпечення надійного та безпечного зберігання надлишкових обсягів російського збройового плутонію і ВЗУ. За повідомленнями, його максимальна робоча ємність розрахована на зберігання 50 т плутонію і 200 т ВЗУ¹⁸¹. Зараз для зберігання плутонію Росія планує використовувати близько половини призначеної для цього ємності сховища¹⁸².

¹⁷⁷ G8 Summit 2006, ‘Report on the G8 global partnership’ and ‘GPWG Annual Report 2006: consolidated report data, Annex A’, St Petersburg, 16 July 2006, URL <<http://g8russia.ru>>.

¹⁷⁸ Угода між Російською Федерацією і Сполученими Штатами Америки про безпечні транспортування, зберігання та утилізацію озброєнь і запобігання їх розповсюдженню (відома під назвою російсько-американської Рамкової угоди 1992р. про спільне зменшення загрози) підписана 17 червня 1992р. у штаті Вашингтон. Про пролонгацію Угоди СЗЗ див.: The White House, ‘Cooperative Threat Reduction Agreement with Russia extended’, Press release, 19 June 2006, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2006/06/20060619-7.html>>. До того часу Угода була пролонгована в 1999р.

¹⁷⁹ Office of Senator Richard G. Lugar, ‘Progress made against roadblocks to the Nunn–Lugar program’, Press release, Washington, DC, 19 June 2006, URL <<http://lugar.senate.gov/pressapp/record.cfm?id=257390>>.

¹⁸⁰ Ткаченко Е. “Хранилище делящихся материалов, построенное на химкомбинате “Маяк” на средства США, становится гарантом безопасности ядерного разоружения”, ИТАР-ТАСС, Москва, 11 июля 2006г.

¹⁸¹ US General Accounting Office, National Security and International Affairs Division, ‘Weapons of mass destruction: effort to reduce Russian arsenals may cost more, achieve less than planned’, Report to the Chairman and Ranking Minority Member, Committee on Armed Services, House of Representatives, Washington, DC, GAO/NSIAD-99-76, 13 Apr. 1999, URL <<http://www.gao.gov/archive/1999/ns99076.pdf>>.

¹⁸² “Росатом: бомба совсем не страшная”, *Труд*, 15 ноября 2006г., URL <<http://www.trud.ru/issue/article.php?id=200611152110203>>.

15 вересня 2006р. Росія і США офіційно підписали Угоду, яку вони підготували ще в липні 2005р., – з питань, пов'язаних з відповідальністю за нещасні випадки під час виконання двосторонньої програми утилізації плутонію (Угода про відповідальність)¹⁸³. Ця програма не працювала з 2003р., поки обидві сторони обговорювали способи виходу з глухого кута¹⁸⁴. Програма утилізації плутонію була запроваджена згідно з російсько-американською Угодою 2000р. про поводження зі збройовим плутонієм і його утилізацію (*Plutonium Management and Disposition Agreement, PMDA*), в рамках якої країни домовилися утилізувати по 34 т надлишкового збройового плутонію¹⁸⁵. Нова Угода про відповідальність пройшла у 2006р. російську міжвідомчу експертизу та була підписана як протокол до *PMDA*.

Ініціатива ядерних міст (ІЯМ, *Nuclear Cities Initiative, NCI*), фінансована Міністерством енергетики США (*US Department of Energy, DOE*), завершилася 22 вересня 2006р. ІЯМ була започаткована в 1998р. для управління конверсією 10 російських закритих “атомних містечок”, де виготовлялася ядерна зброя та її головні компоненти. Ключовим завданням ІЯМ було забезпечення альтернативними робочими місцями звільнених спеціалістів-ядерників, з метою запобігання перетікання їх знань і вмінь до “країн та організацій, що викликають занепокоєння з точки зору розповсюдження”¹⁸⁶. Через відхилення Росією вимоги США стосовно повного звільнення від відповідальності всього персоналу США, який працює у проєктах ІЯМ, у 2003р. програма в рамках цієї ініціативи не була пролонгована, але був узгоджений трирічний пільговий період для завершення поточних проєктів¹⁸⁷.

У жовтні 2006р. Міністерство енергетики США доповіло про дострокове, за два роки до визначеної графіком дати, завершення програми обладнання 50 ядерних об'єктів Військово-Морського Флоту (ВМФ) Росії системами підвищеного захисту від терористичних нападів чи несанкціонованого доступу. Ця програма була частиною ширшого, фінансованого Міністерством енергетики США обсягу робіт, метою яких була модернізація системи захисту, контролю та обліку ядерних матеріалів у Росії. За повідомленнями, Міністерство енергетики США співпрацює також з російськими Ракетними військами стратегічного призначення в обладнанні 25 об'єктів модернізованими системами захисту;

¹⁸³ US Department of Energy, ‘U.S. and Russia sign liability protocol’, Press release, Washington, DC, 15 Sep. 2006, URL <<http://www.energy.gov/print/4160.htm>>; Hebert, H.J., ‘US, Russia resolve plutonium dispute’, Associated Press, 15 Sep. 2006, URL <[http://www.partnershipforglobalsecurity.org/Publications/News/Nuclear News/index.asp](http://www.partnershipforglobalsecurity.org/Publications/News/Nuclear%20News/index.asp)>.

¹⁸⁴ Інформацію з питань відповідальності див.: Кайл (посилання 8), с.581-583.

¹⁸⁵ Угода між Урядом Сполучених Штатів Америки та Урядом Російської Федерації про поводження зі збройовим плутонієм, визначенням як непотрібний для оборонних цілей, його утилізацію та пов'язане з цим співробітництво була підписана 1 вересня 2000р. Текст Угоди див.: URL <http://www.nnsa.doe.gov/na-20/docs/2000_Agreement.pdf>.

¹⁸⁶ US Department of Energy, Office of Nonproliferation and National Security, *Nuclear Cities Initiative Program Strategy* (Department of Energy: Washington, DC, Aug. 1999), p.1, URL <<http://www.ransac.org/new-web-site/primary/transform/nci/ncibook.html>>.

¹⁸⁷ Harrington, C., ‘U.S.–Russian nuclear program expires’, *Arms Control Today*, vol.36, no.8 (Oct. 2006), URL <<http://www.armscontrol.org/act/archived.asp>>.

цю роботу планується завершити до кінця 2007р. Крім того, Міністерство енергетики, відповідно до угоди, укладеної на російсько-американському саміті 2005р. у Братиславі, розпочинає аналогічну роботу на неназваних російських військових сховищах¹⁸⁸.

Глобальна ініціатива з протидії ядерному тероризму

На саміті G8 у липні 2006р. Президент США Дж.Бущ і Президент Росії В.Путін започаткували американо-російську Глобальну ініціативу з протидії ядерному тероризму (*Global Initiative to Combat Nuclear Terrorism*)¹⁸⁹. Її метою є “запобігання придбанню, транспортуванню та застосуванню терористами ядерних матеріалів і радіоактивних речовин або виготовлених з їх використанням саморобних вибухових пристроїв, а також попередження зловмисних дій проти ядерних об’єктів”. Вона базується на принципах Міжнародної конвенції 2005р. про боротьбу з актами ядерного тероризму (*International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism*)¹⁹⁰. Вона також доповнює Конвенцію 1980р. про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних об’єктів (*Convention on the Physical Protection of Nuclear Material and Nuclear Facilities*)¹⁹¹ і резолюції РБ ООН №1373 та №1540¹⁹², а також відповідні національні правові інструменти. Цілями Ініціативи є покращення захисту, контролю та обліку ядерних і радіоактивних матеріалів; виявлення незаконного обігу таких матеріалів, особливо з терористичною метою, і боротьба з ним; підвищення готовності до реагування на акти ядерного тероризму; сприяння розробці технічних засобів боротьби з ядерним тероризмом; удосконалення механізмів правозастосування та національних правових інструментів запобігання терористичним актам і покарання за їх здійснення. Ініціатива не поширюється на військові арсенали та об’єкти.

¹⁸⁸ US Department of Energy, National Nuclear Security Administration (NNSA), ‘NNSA secures all Russian navy nuclear sites’, Press release, 24 Oct. 2006, URL <http://www.nnsa.doe.gov/docs/news_releases/2006/PR_2006-10-24_NA-06-39.pdf>. Про угоду 2005р. див.: White House, ‘Joint statement by President Bush and President Putin on nuclear security cooperation’, Press release, 24 Feb. 2005, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2005/02/20050224-8.html>>.

¹⁸⁹ G8 Summit 2006, ‘Joint statement by U.S. President George Bush and Russian Federation President V.V. Putin announcing the Global Initiative to Combat Nuclear Terrorism’, St Petersburg, 15 July 2006, URL <<http://en.g8russia.ru/docs/5.html>>.

¹⁹⁰ Кайл (посилання 8), с.584.

¹⁹¹ Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу була відкрита для підписання 3 березня 1980р. і набула чинності 8 лютого 1987р. У 2005р. вона була доповнена та перейменована на Конвенцію про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних об’єктів (*Convention on the Physical Protection of Nuclear Material and Nuclear Facilities, CPPNM*). CPPNM – єдиний чинний багатосторонній договір у цій сфері. Текст Конвенції 1980р. див.: URL <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Conventions/cppnm.html>>. Про доповнення від 2005р. див.: IAEA Board of Governors General Conference, ‘Nuclear security: measures to protect against nuclear terrorism: amendment to the Convention on the Physical Protection of Nuclear Material’, Report by the Director General, GOV/INF/2005/10-GC(49)/INF/6, 6 Sep. 2005, URL <<http://www.iaea.org/About/Policy/GC/GC49/Documents/ge49inf-6.pdf>>.

¹⁹² UN Security Council Resolution 1373, 28 Sep. 2001; UN Security Council Resolution 1540, 28 Apr. 2004.

30-31 жовтня в Рабаті (Марокко) відбулася зустріч, під час якої Росія, США та 11 держав-партнерів по Глобальній ініціативі узгодили заяву про її принципи¹⁹³. Учасники зустрічі ухвалили також терміни подання запитів про сприяння в наданні в рамках Ініціативи допомоги державам, які цього потребують¹⁹⁴.

VI. Договір про припинення виробництва розщеплюваних матеріалів

У 2006р. в Женеві поновилися зусилля (хоча загалом безуспішні) учасників Конференції з роззброєння (*Conference on Disarmament, CD*), спрямовані на подолання процедурних бар'єрів, що заважають розпочати переговори стосовно договору про припинення виробництва розщеплюваних матеріалів. Ці переговори відкладалися з 1995р., коли на Конференції було узгоджене завдання (так званий “мандат Шеннона”, названий на честь канадського представника на Конференції, Дж.Шеннона (*Gerald Shannon*), призначеного спеціальним координатором) “домовитися про укладення недискримінаційного, багатостороннього і придатного для ефективної верифікації договору про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів для ядерної зброї чи інших вибухових пристроїв”¹⁹⁵. “Мандат Шеннона” залишав невирішеними ключові розбіжності стосовно рамок запропонованої заборони, але його узгодження допомогло створити в 1998р. спеціальний переговорний комітет з питань *ФМСТ*¹⁹⁶. Проте, Конференція з роззброєння згодом не змогла погодити робочу програму – яка мала бути передумовою для скликання переговорного комітету, – через виникнення спорів навколо доцільності створення переговорних комітетів з інших питань порядку денного Конференції¹⁹⁷. Багато держав-учасниць і неформальних груп держав наполягають на забезпеченні синхронності просування до *ФМСТ* і прогресу в питаннях, які є для них найбільш проблемними, зокрема:

¹⁹³ McCormack, S., Spokesman, US Department of State, ‘Statement of principles by participants in the Global Initiative to Combat Nuclear Terrorism’, Press statement, Washington, DC, 31 Oct. 2006, URL <<http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2006/75405.htm>>.

¹⁹⁴ До цих 11 держав належать: Австралія, Велика Британія, Італія, Канада, Казахстан, Китай, Марокко, Німеччина, Туреччина, Франція та Японія. Див.: Porth, J.S., ‘Nations meet in Morocco on how to counter nuclear terror threat’, Current Issues, US Department of State, Bureau of International Information Programs (USINFO), 30 Oct. 2006, URL <<http://usinfo.state.gov/usinfo/products/washfile.html>>.

¹⁹⁵ Shannon, G.E., Report on consultations on the most appropriate arrangement to negotiate a treaty banning the production of fissile material for nuclear weapons or other nuclear explosive devices, CD/1299, 24 Mar. 1995, URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/shannon.html>>.

¹⁹⁶ Conference on Disarmament, ‘Decision on the establishment of an ad hoc committee under item 1 of the agenda entitled “Cessation of the nuclear arms race and nuclear disarmament”’, CD/1547, 11 Aug. 1998.

¹⁹⁷ Конференція з роззброєння має постійний порядок денний, узгоджений в 1978р. Генеральною Асамблеєю ООН на першій Спеціальній сесії з питань роззброєння. Докладніше про Конференцію з роззброєння див.: Center for Nonproliferation Studies, ‘Conference on Disarmament (CD)’, Inventory of International Nonproliferation Organizations and Regimes, URL <http://nti.org/e_research/official_docs/inventory/pdfs/cd.pdf>.

ядерне роззброєння, запобігання гонці озброєнь у відкритому космосі (*prevention of an arms race in outer space, PAROS*); негативні гарантії безпеки (*negative security assurances, NSA*)¹⁹⁸. Всі ці питання порядку денного Конференції з роззброєння завжди викликають глибокі розбіжності. Отже, наполягання на “збалансованій робочій програмі” і принцип консенсусу, фактично, загальмували процес переговорів про *FMCT*¹⁹⁹.

За останні роки процес *PAROS* набув найвищого пріоритету як для Китаю, так і для Росії – значною мірою, через їх побоювання можливого розгортання США системи протиракетної оборони космічного базування, яка загрожуватиме їх стратегічним ядерним силам. Інші держави, зокрема Канада, попередили, що розгортання озброєнь космічного базування може спричинити стрімку дестабілізуючу гонку озброєнь у відкритому космосі. У 2006р. Китай і Росія ще раз наголосили, що переговори про *FMCT* не повинні бути єдиним пунктом робочої програми Конференції з роззброєння та мають супроводжуватися утворенням органу для розгляду питань *PAROS*²⁰⁰. Китай підтвердив свою позицію, яка полягає в тому, що Конференція могла б мати мандат не на переговори, а скоріше на обговорення – доки не буде доведено, що її створення є кроком до узгодження нового правового інструмента, яким визначатимуться правила використання космосу з військовими цілями²⁰¹. Проте, США рішуче відхилили пропозиції з відновлення діяльності спеціального комітету з питань *PAROS* і відмовилися обговорювати це питання²⁰². США також відмовилися розглядати питання міжнародної заборони зброї космічного базування, аргументуючи це тим, що подібній забороні “неможливо дати адекватне визначення, яке б передбачало виняток для важливого, з практичної точки зору, використання систем космічного базування” з мирними цілями²⁰³.

Крім різних поглядів на внесення певних пунктів порядку денного Конференції до робочої програми переговорів з питань *FMCT*, існують дві

¹⁹⁸ Негативні гарантії – це зобов’язання п’яти ядерних держав не застосовувати та не погрозувати застосуванням ядерної зброї проти неядерних держав-сторін ДНЯЗ.

¹⁹⁹ Існувало багато пропозицій стосовно перегляду процедурних правил Конференції з роззброєння, в т.ч. принципу консенсусу, який залишається незмінним з часу запровадження Конференції, в якій зараз беруть участь 65 держав, а тоді, в 1959р., вона мала назву “Комітет 10 націй з питань роззброєння” (*Ten Nation Committee on Disarmament*). Див., наприклад: Weapons of Mass Destruction Commission (the Blix Commission), *Weapons of Terror: Freeing the World of Nuclear, Biological and Chemical Weapons* (Weapons of Mass Destruction Commission: Stockholm, 2006), p.180.

²⁰⁰ Cheng, J., Ambassador for Disarmament Affairs of China, Statement on PAROS by at the plenary of the Conference on Disarmament, Geneva, 8 June 2006, URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/speeches06/8JuneChina.pdf>>; Loshchinin, V., Permanent Representative of the Russian Federation to the Conference on Disarmament, ‘PAROS: the importance of the issue’, Statement to the Conference on Disarmament, Geneva, 8 June 2006, URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/speeches06/8JuneRussia1.pdf>>.

²⁰¹ Cheng (посилання 200). До 2003р. Китай наполягав на скликанні спеціального переговорного комітету з питань *PAROS*.

²⁰² У 1985-1995рр. у рамках Конференції з роззброєння діяв допоміжний комітет з питань *PAROS*, який аналізував відповідні питання та термінологію, але ніколи не займався переговорами.

²⁰³ Delegation of the United States of America to the Conference on Disarmament, Statement at the Conference on Disarmament, Geneva, 13 June 2006, URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/speeches06/13JuneUS.pdf>>.

головні суттєві перешкоди для початку таких переговорів. Перша стосується прив'язки *FMCT* до умови забезпечення прогресу в ядерному роззброєнні. Група, створена на Конференції 21 країною руху неприєднання (*Group of 21, G-21*), давно закликає до створення спеціального комітету з питань ядерного роззброєння, який, паралельно зі спеціальним комітетом з питань *FMCT*, провадив би переговори стосовно укладення конвенції, спрямованої на поетапне знищення ядерної зброї протягом визначеного періоду²⁰⁴. Непохитними противниками створення комітету з питань ядерного роззброєння були Велика Британія, Росія, США і Франція. Друга перешкода стосується визначення рамок *FMCT*: чи має бути заборонене лише майбутнє виготовлення розщеплюваного матеріалу для ядерної зброї, чи заборона має поширюватися на використання існуючих запасів таких матеріалів для виготовлення нової зброї. Багато позаблокових держав, зокрема Єгипет і Пакистан, висунули вимогу розширення дії заборони за рамки обов'язкового припинення виробництва розщеплюваних матеріалів і поширення її на існуючі запаси таких матеріалів. Ця ідея викликала потужний опір з боку держав *P5*, які продовжують утримувати з військовими цілями великі запаси розщеплюваних матеріалів²⁰⁵. Ці держави, разом з Індією, доводять, що заборона має стосуватися лише майбутнього виготовлення розщеплюваних матеріалів.

Спори навколо рамок договору та його прив'язки до умови забезпечення процесу в ядерному роззброєнні відбивають глибокі розбіжності на Конференції з роззброєння стосовно головної цілі *FMCT*. Держави *P5* схильні розглядати цей договір як подовження існуючих домовленостей і зобов'язань у сфері нерозповсюдження. Завдяки запровадженню заборони на майбутнє (після узгодженої дати) виробництво розщеплюваних матеріалів для ядерної зброї, договір сприяв би запровадженню постійного мораторію на таке виробництво, якого держави *P5* дотримуються вже зараз²⁰⁶. Водночас, ним обмежувалося б постачання збройового ядерного матеріалу до, фактично, ядерних держав, які не приєдналися до ДНЯЗ – Ізраїлю, Індії, Пакистану та, можливо, Північної Кореї, – що сприяло б дотриманню ними нових загальних норм²⁰⁷.

Більшість з решти держав-учасниць Конференції прагнуть укласти такий *FMCT*, який слугував би інструментом ядерного роззброєння та нерозповсюдження. Через акцент на майбутньому характері заборон, окремі держави *G-21*,

²⁰⁴ al-Shibib, B., Permanent Representative of the Republic of Iraq, Statement on behalf of the Group of 21 at the Conference on Disarmament, Geneva, 28 Feb. 2006, URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/speeches06/28FebG21.pdf>>. Див. також: Kile, S.N., 'Nuclear arms control', *SIPRI Yearbook 1998: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1998), p.431; Kile, S. N., 'Nuclear arms control', *SIPRI Yearbook 1998: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1999), p.530. Перелік нинішніх членів *G-21* див.: URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/cdindex.html>>.

²⁰⁵ Оцінка світових запасів розщеплюваних матеріалів наведена в додатку 12В цього видання.

²⁰⁶ Велика Британія, Росія, США і Франція публічно проголосили припинення виготовлення ВЗУ і плутонію для потреб ядерних озброєнь. Вважається, що Китай також зупинив таке виробництво.

²⁰⁷ Rissanen, J., 'Time for a fission—or farewell?', *Disarmament Diplomacy*, no.83 (winter 2006), URL <<http://www.acronym.org.uk/dd/dd83/83fission.htm>>.

зокрема, Алжир, Бразилія та Південна Африка, не використовують термін “договір про заборону виготовлення розщеплюваного матеріалу”. Замість цього вони користуються терміном “договір про розщеплюваний матеріал”, що передбачає ширший мандат – з охопленням існуючих запасів²⁰⁸. Згідно з більшістю пропозицій, ці запаси треба було б задекларувати і вже потім запроваджувати певну форму міжнародних гарантій або нагляду. У 2006р. Пакистан поновив заклики підписати такий договір про розщеплюваний матеріал, яким би на “принципах пропорційності та достатності” визначалися більш жорсткі обмеження на існуючі запаси з метою “врівноваження на якнайнижчому рівні” всіх національних запасів розщеплюваного матеріалу, який може використовуватися з військовими цілями²⁰⁹. Для Пакистану та деяких інших країн, внесення існуючих запасів до *FMCT* стало неодмінною умовою – насамперед, через суперництво в галузі регіональної безпеки. Пакистан турбується, що договір, який забороняє лише майбутнє виробництво, назавжди збереже його відставання від Індії в обсягах запасів збройового розщеплюваного матеріалу. На Близькому Сході Єгипет та інші арабські держави розглядають *FMCT* як засіб обмеження та, за можливості, скорочення ядерного арсеналу Ізраїлю²¹⁰.

Американський проект договору

18 травня 2006р. США запропонували для розгляду на Конференції з роззброєння проект *FMCT*. Представляючи цей документ, виконуючий обов’язки Державного секретаря С.Рейдмейкер (*Stephen Rademaker*) заявив, що завданням США було визначити суттєві елементи “ефективного *FMCT*”, які “без будь-яких передумов” могли б бути узгоджені та відкриті для підписання до кінця року²¹¹. Він підкреслив, що США “зараз не бачать необхідності... в обговоренні нових багатосторонніх угод”, крім *FMCT* – єдиного пункту порядку денного Конференції, стосовно якого існує консенсус. Однак, додав С.Рейдмейкер, делегація США одночасно з переговорами про *FMCT* готова обговорити ряд як “нових”, так і “традиційних” питань безпеки. Останнє зауваження було схвально сприйняте на Конференції, оскільки покращувало перспективи досягнення згоди стосовно робочої програми²¹².

²⁰⁸ Див., наприклад: Mtshali, G.J., Permanent Representative of the Republic of South Africa to the Conference on Disarmament, Statement of the Republic of South Africa on a fissile material treaty, Conference on Disarmament, Geneva, 17 May 2006, URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/speeches06/17MaySouthAfrica.pdf>>.

²⁰⁹ Khan, M., Permanent Representative of Pakistan to the Conference on Disarmament, Statement at the Conference on Disarmament, Geneva, 16 May 2006, URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/speeches06/statements/16may/16MayPakistan.pdf>>.

²¹⁰ Rissanen (посилання 207).

²¹¹ Rademaker, S. G., US Acting Assistant Secretary of State for International Security and Nonproliferation, ‘Rising to the challenge of effective multilateralism’, Remarks at the Conference on Disarmament, Geneva, 18 May 2006, URL <<http://www.state.gov/t/isn/rls/rm/66419.htm>>.

²¹² У 2003р. була запропонована компромісна робоча програма – так звана Ініціатива п’яти представників (*Five Ambassadors Initiative*), або “пропозиція А5” – яка передбачала взаємозгодження переговорів про *FMCT* та обговорення трьох інших винесених на них питань; ініціатива отримала очевидну підтримку більшості держав-учасниць Конференції. Див.: Conference on Disarmament, ‘Initiative of the ambassadors Dembri, Lint, Reyes, Salander and Vega: proposal of a program of work’, CD/1693/Rev.1, 5 Sep. 2003, URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/A5.pdf>>.

Згідно з поданим США проектом договору, держави-учасниці Конференції мають взяти зобов'язання не виробляти розщеплюваний матеріал для ядерних озброєнь чи інших ядерних вибухових пристроїв²¹³. Термін “розщеплюваний матеріал” у статті II проекту охоплює лише такі матеріали, які найбільш імовірно можуть застосовуватися для виготовлення ядерної зброї, а не широкий спектр “збройових” чи “придатних для виготовлення зброї” матеріалів, як це пропонувалося окремими прихильниками контролю над озброєннями²¹⁴. Крім того, в тексті проекту міститься визначення терміну “виготовлення розщеплюваного матеріалу”, прямо пов'язаного з визначенням меж пропонованого договору²¹⁵ – зазначається, що цей термін не охоплює діяльність, у якій використовується розщеплюваний матеріал, виготовлений до набуття договором чинності”. Це відповідає довгостроковій позиції США, згідно з якою *FMCT* не має поширюватися на вже існуючі запаси розщеплюваних матеріалів. Проектом договору не забороняється виробництво розщеплюваного матеріалу (зокрема, ВЗУ для корабельних реакторів ВМФ), якщо він не призначається для виготовлення вибухових матеріалів.

Найбільш сумнівною особливістю американського проекту була відсутність будь-яких положень про міжнародний механізм верифікації. За словами С.Рейдмейкера, відсутність верифікаційного механізму “означає не бездоглядність дотримання договору, а лише те, що головна відповідальність за верифікацію покладається на учасників, з використанням національних засобів і методів”²¹⁶. Аналогічні зауваження стосовно “неконтрольованості” *FMCT* містяться в позиції Адміністрації Дж.Буша, проголошеній у 2004р.²¹⁷ Головним аргументом Адміністрації було те, що, оскільки *FMCT* дозволяє залишити існуючі запаси та виробництво розщеплюваного матеріалу для цивільних і “невибухових” цілей, то інспекторам буде важко розпізнати призначення окремого підозрілого зразка розщеплюваного матеріалу, а також час

²¹³ US Mission to the United Nations in Geneva, ‘US tables draft FMCT text at Conference on Disarmament’, Press release, Geneva, 18 May 2006, URL <<http://geneva.usmission.gov/Press2006/0518DraftFMCT.html>>.

²¹⁴ Поданий США проект договору визначає “розщеплюваний матеріал”, як: (а) плутоній, крім плутонію, чий ізотопний склад містить 80% чи більше плутонію-238; (б) уран, збагачений на 20% чи більше ізотопами урану-233 чи урану-235, окремо чи в суміші; (в) інший матеріал, що містить речовини, згадані в пунктах а і б.

²¹⁵ Проект договору визначає “виготовлення розщеплюваного матеріалу”, як: (а) сепарацію будь-якого розщеплюваного матеріалу з продуктів розпаду опроміненого ядерного матеріалу; (б) збагачення плутонію-239 до звичайного плутонію шляхом будь-якої ізотопної сепарації; (в) отримання шляхом будь-якої ізотопної сепарації урану, збагаченого на 20% чи більше ізотопами урану-233 чи урану-235, окремо чи в суміші.

²¹⁶ Rademaker (посилання 211).

²¹⁷ Sanders, J.W., Permanent Representative of the USA to the Conference on Disarmament and Special Representative of the President for the Nonproliferation of Nuclear Weapons, ‘US proposals to the Conference on Disarmament’, Remarks to the Conference on Disarmament, Geneva, 29 July 2004, URL <<http://www.state.gov/t/ac/rls/rm/2004/34929.htm>>; Boese, W., ‘Bush shifts fissile material ban policy’, *Arms Control Today*, vol.34, no.7 (Sep. 2004), URL <<http://www.armscontrol.org/act/archived.asp>>.

його виготовлення – до чи після набуття чинності *FMCT*²¹⁸. Адміністрація США дійшла висновку, що навіть масштабні верифікаційні заходи не здатні виявити чи зупинити виявленого порушника. Проте, подібні заходи створили б хибне почуття безпеки у законослухняних сторін договору, сприяючи водночас втручанням в легітимну політику безпеки окремих країн²¹⁹.

Ця позиція вирізняла США серед інших учасників Конференції з роззброєння, які вважали, що *FMCT* має містити положення про верифікацію, як це було чітко передбачено в “мандаті Шеннона”. Широко підтримувалася ідея, що верифікаційний режим має ґрунтуватися на системі всеосяжних угод про гарантії, вже укладених МАГАТЕ з неядерними державами-сторонами ДНЯЗ²²⁰. На практиці це передбачало поширення верифікаційних механізмів, заснованих на гарантіях МАГАТЕ, на ядерні держави, а також інші країни, що не є сторонами ДНЯЗ, створюючи можливість “злиття” режимів *FMCT* і ДНЯЗ.

Австралія і кілька європейських держав, хоч і не схвалювали відсутність у проєкті США верифікаційних заходів, все ж зазначили, що це не перешкоджає відкриттю переговорів без будь-яких передумов. Спочатку переговори могли б зосередитися на укладенні рамкової угоди, яка б запровадила норму з припинення виробництва розщеплюваного матеріалу для ядерної зброї, а обговорення заходів верифікації її дотримання можна було б залишити до майбутніх переговорів з переважно технічних питань²²¹. Однак, багатьом іншим учасникам Конференції не подобалася ідея розпочинати переговори, в яких окремі учасники можуть бути не впевненими у “придатності *FMCT* для ефективної верифікації”. Індія висловила стурбованість стосовно того, що відсутність механізму верифікації може “спровокувати брак довіри в дотриманні договору, сприяти умисному його порушенню, призвести до звинувачень і контрзвинувачень у порушеннях”²²².

²¹⁸ Засоби проведення розслідувань в ядерній галузі призначені, зокрема, для визначення віку ядерного матеріалу (тобто, часу, який минув з моменту хімічної сепарації материнського ізотопу з продуктів розпаду). Див.: IAEA, *Nuclear Forensics Support*, Technical Guidance, Reference manual, IAEA Nuclear Security Series no.2, STI/PUB/1241 (IAEA: Vienna, 2006), p.30, URL <http://www-pub.iaea.org/MTCD/publications/PDF/Pub1241_web.pdf>; Moody, K.J., Hutcheon, I.D. and Grant, P.M., *Nuclear Forensic Analysis* (CRC Press: Boca Raton, Fla., 2005), pp.207-240. Про метод визначення віку ВЗУ див.: Moorthy, A.R. and Kato, W.Y., ‘HEU age determination’, BNL-52535, Formal report, Brookhaven National Laboratory, Department of Advanced Technology, Long Island, N.Y., 1 July 1997, URL <<http://www.osti.gov/energycitations/purl.cover.jsp?purl=/534522-eS1Bs2/webviewable/>>.

²¹⁹ US Mission to the United Nations in Geneva, ‘United States of America White Paper on a fissile material cutoff treaty’, Geneva, 18 May 2006, URL <<http://geneva.usmission.gov/Press2006/0518WhitePaper.html>>.

²²⁰ Обговорення впливу режиму та запровадження гарантій МАГАТЕ у практику верифікації *FMCT* див.: Rauf, T., Head of Verification and Security Policy Coordination, IAEA, ‘A cut-off of production of fissionable material: considerations, requirements and IAEA capabilities’, Statement to the Conference on Disarmament, Geneva, 24 Aug. 2006, URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/speeches06/24AugustIAEA.pdf>>.

²²¹ Millar, C., Ambassador for Disarmament of Australia, ‘Fissile material cut-off treaty’, Statement to the Conference on Disarmament, Geneva, 17 May 2006, URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/speeches06/17MayAustralia.doc>>.

²²² Prasad, J., Ambassador and Permanent Representative of India to the Conference on Disarmament, Statement to the Conference on Disarmament, Geneva, 17 May 2006, URL <<http://www.reachingcriticalwill.org/political/cd/speeches06/17MayIndia.pdf>>.

Реакція Конференції з роззброєння на запропонований США проект договору була переважно стриманою. США “зірвали аплодисменти”, продемонструвавши певну гнучкість в усуненні процедурних бар’єрів²²³. Однак, багато спостерігачів зауважили, що пропозиція США вимагатиме перегляду “мандата Шеннона”, що могло виявитися таким же спірним питанням, як і прийняття робочої програми. Поширювалися також безліч домислів, що головним чинником, який спонукав США подати проект договору, було бажання Адміністрації Дж.Буша втягнути Індію до *ФМСТ* і таким чином збільшити шанси схвалення Конгресом США ядерної угоди між Індією і США²²⁴.

Конференція з роззброєння завершила щорічні сесії 2006р., 11 рік поспіль не спромігшись відкрити переговори стосовно договору про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів для ядерної зброї. Розчарування надмірним захопленням процедурними питаннями та інші причини недієздатності Конференції викликали ряд пропозицій з проведення переговорів стосовно договору про розщеплювані матеріали на спеціальному форумі держав-однодумців поза рамками Конференції²²⁵. Щоб бути ефективним, будь-який договір з ядерних питань має передбачати членство таких країн, як Індія, Ізраїль і Пакистан, які або виготовляють розщеплювані матеріали для збройних потреб, або, як у випадку з Китаєм, можливо, мають намір на майбутнє тримати цей варіант відкритим. Публічно не заперечуючи *ФМСТ*, жодна з цих країн водночас не виявляє ентузіазму найближчим часом підтримати заборону виробництва розщеплюваних матеріалів.

VII. Висновки

У 2006р. РБ ООН опинилася в центрі загострення конфронтації навколо ядерних програм Ірану та Північної Кореї. Відбиваючи глибину занепокоєння міжнародної спільноти цими програмами, РБ висунула вимогу до обох країн припинити небезпечні, з точки зору розповсюдження, дії, зокрема, такі незаборонені види діяльності, як випробувальні запуски балістичних ракет, а згодом запровадила до них санкції за нехтування її вимогами. Серед санкцій, схвалених РБ, був ряд фінансових і торговельних обмежень, безпосередньо спрямованих на позбавлення Ірану та Північної Кореї доступу до технологій, устаткування та експертних знань, які могли б сприяти їх ядерним і ракетним програмам. Разом з каральними заходами, вжитими окремими членами РБ, ці вибіркові санкції, очевидно, певною мірою вплинули на обмеження іранських і північно-кореїських програм. Однак, вони, схоже, не позбавили Іран і Північну Корею

²²³ Crail, P., ‘U.S. fissile material proposals stir cautious optimism’, *WMD Insights*, July/Aug. 2006, URL <http://wmdinsights.com/17/17_G1_USFissileMaterial.htm>.

²²⁴ Krepon, M., ‘The Bush Administration tables a draft “cutoff” treaty: analysis of key elements’, Stimson Center, Washington, DC, 18 May 2006, URL <<http://www.stimson.org/pub.cfm?id=293>>.

²²⁵ Rissanen (посилання 207).

стимулів здійснювати ці програми та, навпаки, можливо, ще більше зміцнили рішення Ірану споруджувати чутливі об'єкти ядерного паливного циклу. З цієї точки зору, РБ виявила неефективність у реалізації своїх повноважень – вживати, відповідно до Статуту ООН, заходів зі збереження міжнародного миру та безпеки.

Залишається відкритим питання, чи може норувиста та нерідко розколота на фракції РБ мобілізувати свою рішучість та єдність цілей у впровадженні більш ефективного та чіткого підходу до розв'язання складних завдань у сфері нерозповсюдження, як у випадках з Іраном і Північною Кореєю. Дипломатичні домовленості, що передували резолюціям РБ з питань Ірану та Північної Кореї, підкреслили той факт, що для багатьох країн нерозповсюдження є лише одним з багатьох – і часто конкуруючих між собою – комерційних, економічних і стратегічних завдань. Ядерна дипломатія РБ висвітлила також труднощі в мобілізації міжнародної підтримки глобального режиму нерозповсюдження, який потрапив під зростаючу критику, особливо з боку держав руху неприсєднання, за наміри зберегти назавжди дискримінаційний поділ країн на тих, що володіють ядерною зброєю, і тих, що її не мають. До цих труднощів у 2006р. додалося переконання, що, пропонуючи ядерну угоду Індії, Адміністрація США прагнула нав'язати різні правила – для держав, яких вона вважає “відповідальними”, та тих, кого вважає небезпечними, виходячи з того, ким є ці держави – друзями чи потенційними ворогами США. Зростаюче невдоволення глобальним режимом нерозповсюдження створює небезпеку того, що дедалі менше країн, вірогідно, прагнутимуть захищати його норми та регуляторні обмеження від потенційних правопорушників, – якщо не зміцнити нормативні правила самого режиму. Це вимагатиме, понад усе, оновлення зобов'язань усіх держав з повного дотримання ними вимог у сфері нерозповсюдження та роззброєння.

Додаток 12А. Світові ядерні сили у 2007р.*

ШЕННОН Н.КАЙЛ, ВІТАЛІЙ ФЕДЧЕНКО,
ХАНС М.КРІСТЕНСЕН

I. Вступ

Станом на січень 2007р., вісім ядерних держав мають у розпорядженні 11 530 боєздатних одиниць ядерної зброї (таблиця 12А.1). Кілька тисяч одиниць ядерної зброї утримуються у високих ступенях готовності до застосування (протягом хвилин). Якщо підрахувати всі ядерні боєголовки – діючі, резервні та ті, що перебувають у режимі активного або неактивного збереження, – то США, Росія, Велика Британія, Франція, Китай, Індія, Пакистан та Ізраїль мають запаси обсягом понад 26 тис. боєголовок¹. Ще одна (дев'ята) країна – Північна Корея – під час проведення ядерних випробувань у 2006р. продемонструвала можливість виготовляти ядерну зброю, хоча наявність у неї будь-якої кількості боєздатної зброї є спірними питанням.

Усі п'ять ядерних держав, визначених Договором 1968р. про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Treaty on the Non-proliferation of Nuclear Weapons, Non-Proliferation Treaty, NPT*)², схоже, мають наміри зберегти в осяжному майбутньому свої ядерні сили та розробляють або вже мають плани їх модернізації. У Росії і США тривають процеси скорочення їх розгорнутих ядерних сил – як результат двох двосторонніх договорів: Договору 1991р. про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1, *Treaty on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms, START I*) та Договору 2002р. про скорочення наступальних ядерних потенціалів (СНП, *Strategic Offensive Reductions Treaty, SORT*)³. США планують до 2012р. скоротити свої запаси майже вдвічі та, разом з цим, мають намір уперше з часів холодної війни розпочати виробництво нових ядерних боєголовок. Аналогічно, Росія оголосила план скорочення своїх стратегічних сил – переважно за рахунок скорочення міжконтинентальних балістичних ракет (МБР, *intercontinental ballistic missiles, ICBMs*) і збереження (але не демонтажу) протягом наступних 10 років міжконтинентальних балістичних ракет з роздільними боєголовками індивідуального наведення (МБР РБГІН, *intercontinental ballistic missiles equipped with multiple, independently targetable re-entry vehicles, MIRVed ICBMs*). Росія перебуває

¹ У цьому додатку під “запасом” розуміється загальна кількість боєголовок; коли йдеться про “боєздатні боєголовки”, та “арсенал”, мається на увазі частка запасу ядерної зброї, яка готова до доставки ракетами або літаками.

² ДНЯЗ був відкритий для підписання 1 липня 1968р. та набув чинності 5 березня 1970р. Згідно з Договором, ядерними державами визнаються лише ті, що виготовили та випробували ядерний пристрій до 1 січня 1967р. За цим визначенням, ядерними державами-сторонами ДНЯЗ вважаються Велика Британія, Китай, Росія, Франція і США.

³ Договір про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1, START I) підписаний в 1991р. США та СРСР і набув чинності 5 грудня 1994р.; за Лісабонським протоколом від 1992р., що набув чинності 5 грудня 1994р., обов'язки колишнього СРСР за цим Договором успадкували Білорусь, Казахстан та Україна. Про Договір див.: URL <<http://www.state.gov/www/global/arms/starhtml/start/toc.html>>. Договір СНП (SORT) підписаний Росією і США у 2002р. і набув чинності 1 червня 2003р. Див.: URL <<http://www.state.gov/t/ac/trt/18016.htm>>. Про запровадження СНП (SORT) див.: ‘Special Section’, Arms Control Today, vol.32, no.5 (June 2002), pp.3-23.

* Основні скорочення наводяться наприкінці цього додатка.

Таблиця 12А.1. Світові ядерні сили, за кількістю розгорнутих боеголовок, станом на січень 2007р.

Країна	Стратегічні боеголовки	Нестратегічні боеголовки	Загалом боеголовок
США	4 545	500	5 045 ^a
Росія	3 284	2 330	5 614 ^b
Велика Британія	~160	–	~160 ^c
Франція	348	–	348
Китай	~145	? ^d	~145
Індія			~50 ^e
Пакистан			~60 ^e
Ізраїль			≤100 ^e
Північна Корея			~6 ^f
Всього			~11 530

^a Загальні запаси США, разом з резервами, складають близько 10 тис. боеголовок.

^b Загальні запаси Росії складають 15 тис. боеголовок, з яких близько 9,3 тис. утримуються у сховищах або очікують на демонтаж.

^c За повідомленнями, розгорнутий британський арсенал складає менше 160 боеголовок; крім того, Велика Британія, вірогідно, має невеликий обсяг резерву, з урахуванням якого загальні запаси складають 195 боеголовок. Окремі боеголовки, якими оснащені британські ПЧ, призначені для виконання оперативно-стратегічних завдань.

^d Наявність у Китаю боездатних нестратегічних боеголовок не підтверджена.

^e За оцінками, запаси Індії, Пакистану та Ізраїлю розгорнуті лише частково.

^f Північна Корея здійснила ядерні випробування в жовтні 2006р., але відкритої інформації, що підтверджує їх військову спрямованість, немає. Наведені дані є оціночною кількістю боеголовок, яку Північна Корея здатна виготовити, виходячи з її запасів сепарованого плутонію.

на завершальному етапі розробки нових МБР (або вже приймає їх на озброєння), нових класів стратегічних підводних човнів (ПЧ) з новими балістичними ракетами підводного базування (БРПЧ, *submarine-launched ballistic missile, SLBM*) та нових крилатих ракет. Склад розгорнутих ядерних сил США та Росії наведений в таблицях 12А.2 та 12А.3, відповідно.

Ядерні арсенали Великої Британії, Франції та Китаю є меншими, порівняно з американськими та російськими. Але всі три країни планують або оголосили наміри розгорнути нову ядерну зброю. Дані про засоби доставки та запаси ядерних боеголовок цих країн наведені в таблицях 12А.4-12А.6. Запаси ядерних озброєнь Великої Британії були доведені до менш ніж 200 боеголовок. У 2006р. Уряд країни оголосив намір побудувати новий клас стратегічних ПЧ на заміну існуючих *Trident*, скорочуючи водночас кількість розміщеної на них ядерної зброї. Франція розвиває і розгортає нові покоління атомних ракетних підводних човнів (АПЧБР, *nuclear-powered ballistic-missile submarines, SSBNs*), БРПЧ та ядерних озброєнь повітряного базування. З прийняттям на озброєння (орієнтовно у 2010р.) нових БРПЧ кількість готових до застосування боеголовок може дещо зменшитися. На відміну від інших ядерних держав, Франція продовжує в мирний час розгортати ядерну зброю в надводному флоті. Китай готовий розгорнути нове покоління стратегічних і крилатих ракет, однак не зрозуміло, чому саме він надає перевагу – розгортанню значно більших стратегічних ядерних сил, чи модернізації і збереженню існуючих запасів.

Особливо важко отримати офіційну інформацію про ядерні арсенали Індії, Пакистану та Ізраїлю – трьох держав, що не є сторонами ДНЯЗ. Доступна інформація часто є обмеженою і суперечливою. Як Індія, так і Пакистан створюють потенціали засобів нанесення ядерних ударів, тоді, як Ізраїль демонструє

вичікувальну позицію, залежну від ситуації в Ірані. Інформація про стан ядерних арсеналів Індії, Пакистану та Ізраїлю наведена в таблицях 12А.7-12А.9. Дані таблиць є оціночними і ґрунтуються на відкритій інформації, і містять певні неточності, про що йдеться в посиланнях.

Таблиця 12А.2. Ядерні сили США, станом на січень 2007р.

Вид	Назва	Кількість розгорнутих	Рік розгортання	Дальність (км) ^а	Боеголовки * потужність	Кількість боеголовок
Стратегічні сили						
Бомбардувальники ^б						
<i>B-52H</i>	<i>Stratofortress</i>	85/56	1961	16 000	КРПБ 5-150 Кт УКР 5-150 Кт	984 ^с 400
<i>B-2</i>	<i>Spirit</i>	21/16	1994	11 000	бомби	533 ^д
<i>Загалом</i>		<i>106/72</i>				<i>1 917</i>
МБР ^е						
<i>LGM-30G</i>	<i>Minuteman III</i>					
	<i>Mk-12</i>	50 ^ф	1970	13 000	3 * 170 Кт	150
		150			1 * 170 Кт	150
	<i>Mk-12A</i>	150	1979	13 000	2-3 * 335 Кт	450
		100			1 * 335 Кт	100
	ГЧПБ <i>Mk-21</i> ^г	50	2006	13 000	1 * 300 Кт	50
<i>Загалом</i>		<i>500</i>				<i>900</i>
АПЧБР/БРПЧ ^h						
<i>UGM-133A</i>	<i>Trident II (D-5)</i>					
	<i>Mk-4</i>	?	1992	>7 400	6 * 100 Кт	1 344
	<i>Mk-5</i>	?	1990	>7 400	6 * 475 Кт	384
<i>Загалом</i>		<i>288</i>				<i>1 728</i>
Загалом у стратегічних силах						4 545
Нестратегічні сили						
Бомби <i>B61-3, -4</i>						
		н.в.	1979	н.в.	0,3-170 Кт	400 ^і
КРМБ <i>Tomahawk</i>						
		320	1984	2 500	1 * 5-150 Кт	100 ^і
Загалом у нестратегічних силах						500
Всього						5 045^к

^а Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^б Перше число у стовпчику “Кількість розгорнутих” є загальною штатною кількістю *B-52H*, включаючи учбові, випробувальні та резервні. Друге число – штатна кількість головних сил (*primary mission inventory, PMI*), тобто кількість літаків, призначених для виконання бойових завдань на випадок ядерної чи звичайної війни.

^с Інші 360 крилатих ракет повітряного базування (КРПБ, *air-launched cruise missiles, ALCM*) знаходяться в резерві.

^д Придатні як для *B-52H*, так і для *B-2A*, але головним засобом доставки вважається *B-2A*.

^е За результатами Чотирирічного оборонного огляду 2006р., вирішено до 2008р. скоротити кількість МБР на 50 одиниць – до 450. Відбувається заплановане оснащення більшості МБР *Minuteman* одиночною боеголовкою, що відповідає обмеженням за Договором СНП (*SORT*). Бомби *W62 (Mk-12)* будуть зняті з озброєння до 2009р. 450 ракет будуть здатні нести 500 боеголовок, а ще кілька сотень боеголовок перебувають у резерві в готовності до завантаження.

^ф 50 ракет зі складу 564 ракетного дивізіону на авіабазі Мальстрьом планувалося зняти з експлуатації у 2007р.

^г У рамках програми БЧПБ боеголовки *W87/Mk-21*, раніше встановлені на МБР *Peacekeeper*, були переобладнані для завантаження на МБР *Minuteman III*.

^h Дві з 14 АПЧБР, оснащених ракетами *C-4*, переоснащуються.

^і Приблизно 400 бомб (у т.ч. з резерву) розміщуються в Європі.

^і Решта 190 *W80-0* утримуються в неактивному резерві у сховищах.

^к Решта 260 боеголовок перебувають у резерві, а близько 5 000 боеголовок утримуються у військах, неактивному резерві у сховищах або очікують на демонтаж; загальний обсяг резервних запасів становить близько 10 тис. боеголовок. Крім того, понад 12 тис. плутонієвих елементів зберігаються на заводі *Pantex* у Техасі.

Джерела: бюджетні доповіді і прес-релізи Міністерства оборони та Міністерства енергетики; US Department of State, START I Treaty MOUs, 1990 - July 2006; документи Міністерства оборони, отримані згідно із Законом про свободу інформації (*Freedom of Information Act*); бесіди автора з представниками ВПС, ВМС та Міністерства енергетики США; праці Інституту ВМС США; рубрика “*NRDC Nuclear Notebook*” у Бюлетені вчених-атомників; авторські оцінки.

Таблиця 12А.3. Ядерні сили Росії, станом на січень 2007р.

Вид і російська назва (назва за стандартами НАТО/США)	Кількість розгорнутих	Рік роз- гортання	Дальність (км) ^d	Боєголовки * потужність	Кількість боєголовок
Стратегічні наступальні сили					
Бомбардувальники					
<i>Ту-95МС6 (Bear H-6)</i>	32	1981	6 500– 10 500	6 КРПБ <i>AS-15A</i> , бомби	192
<i>Ту-95МС16 (Bear-H16)</i>	32	1981	6 500– 10 500	16 КРПБ <i>AS-15A</i> , бомби	512
<i>Ту-160 (Blackjack)</i>	14	1987	10 500– 13 200	12 КРПБ <i>AS-15B</i> або УРМД <i>AS-16</i> , бомби	168
<i>Загалом</i>	78				872
МБР					
<i>РС-20 Б/В (SS-18 Satan)</i>	76	1979	11 000– 15 000	10 * 500-750 Кт	760
<i>РС-18 (SS-19 Stiletto)</i>	123	1980	10 000	6 * 500-750 Кт	738
<i>РС-12М Тополь (SS-25 Sickle)</i>	243	1985	10 500	1 * 550 Кт	243
<i>РС-12М2 Тополь-М (SS-27)</i>	44	1997	10 500	1 * 550 Кт	44
<i>РС-12М1 Тополь-М (SS-27)</i>	3	2006	10 500	1 * 550 Кт	3
<i>Загалом</i>	489				1 788
БРПЧ					
<i>РСМ-50 (SS-N-18 M1 Stingray)</i>	80	1978	6 500	3 * 200 Кт	240
<i>РСМ-54 Синева (SS-N-23 Skiff)</i>	96	1986	9 000	4 * 100 Кт	384
<i>Загалом</i>	176				624
Загалом у стратегічних наступальних силах	743				3 284
Стратегічні оборонні сили					
ПРО ^b					
<i>51Т6 (SH-11 Gorgon)</i>	32	1989		1 * 1000 Кт	32
<i>53Т6 (SH-08 Gazelle)</i>	68	1986		1 * 10 Кт	68
Нестратегічні сили					
Нестратегічні бомбардувальники наземного базування					
<i>Ту-22М (Backfire)</i>	116	1974		2 РПЗ <i>AS-4</i> , бомби	
<i>Су-24 (Fencer)</i>	371	1974		2 бомби	
<i>Загалом</i>	487				974 ^c
Морські нестратегічні бомбардувальники					
<i>Ту-22М (Backfire)</i>	58	1974		2 РПЗ <i>AS-4</i> , бомби	
<i>Су-24 (Fencer)</i>	58	1974		2 бомби	
<i>Загалом</i>	116				232 ^c
КРМБ					
<i>П-500 (SS-N-12), П-700 (SS-N-19), Х-55 (SS-N-21), П-270 (SS-N-22)</i>					266
ПЧР та РЗП					
<i>РПК-2/7 (SS-N-15/16), торпеди, 4К65/С-300П (SA-N-3/6)</i>					158
Загалом у стратегічних оборонних і нестратегічних силах					2 330
Всього					5 614

^a Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Ракети *Gorgon* можуть бути зняті з озброєння. Системи *SA-10 Grumble*, *SA-12A Gladiator*, *SA-12B Giant* та *S-400 Triumph* можуть використовуватися для боротьби з балістичними ракетами. Для їх оснащення призначені близько 600 ядерних боєголовок.

^c Враховані боєголовки для авіації як наземного, так і морського базування.

Джерела: US Department of State, START I Treaty Memoranda of Understanding, 1990-Jan. 2007; US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat* (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, Ohio, Mar. 2006), URL <<http://www.nukestrat.com/us/afn/threat.htm>>; US Central Intelligence Agency, National Intelligence Council, 'Foreign missile developments and the ballistic missile threat through 2015' (unclassified summary), Dec. 2001, URL <<http://www.fas.org/spp/starwars/CIA-NIE.htm>>; US Department of Defense, 'Proliferation: threat and response', Washington, DC, Jan. 2001, URL <<http://www.fas.org/irp/threat/prolif00.pdf>>; World News Connection, National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce, various issues; 'Russia: general nuclear weapons developments', Nuclear Threat Initiative/Monterey Institute Center for Nonproliferation Studies, URL <<http://www.nti.org/db/nisprofs/russia/weapons/gendevs.htm>>; Russianforces.org; International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 2005-2006* (Routledge: London, 2005); Cochran, T.B. et al., *Nuclear Weapons Databook Volume IV: Soviet Nuclear Weapons* (Harper & Row: New York, N.Y., 1989); *Proceedings*, видання Інституту ВМС США; рубрика 'NRDC Nuclear Notebook' у Бюлетені вчених-атомників; Сафтанов И. "Ракету испытали без цели", *Коммерсантъ*, 6 декабря 2006г., с.4; авторські оцінки.

Таблиця 12А.4. Ядерні сили Великої Британії, станом на січень 2007р.

Вид, назва	Кількість розгорнутих	Рік розгортання	Дальність (км)	Боєголовки * потужність	Кількість боєголовок
БРПЧ <i>Trident II (D-5)</i>	48	1994	> 7 400	1-3 *x 100 Кт	~160 ^a

^a Боєготовими є менше 160 боєголовок; приблизно 144 – призначені для оснащення 48 ракет на трьох з чотирьох ПЧБР. Боєготові запаси можуть складати 185 боєголовок. Лише один ПЧБР, оснащений не більше 48 боєголовками, перебуває в режимі постійного патрулювання. Велика Британія, як і інші чотири ядерні держави, вірогідно, має невеликий резерв боєголовок. Обсяги резерву невідомі, але його може бути достатньо для оснащення одного ПЧ. Таким чином, запас боєголовок може складати близько 200 боєголовок.

Джерела: Біла книга, прес-релізи та сайт МО Великої Британії, URL <<http://www.mod.uk/issues/sdr/>>; British House of Commons, *Parliamentary Debates (Hansard)*; Omand, D., 'Nuclear deterrence in a changing world: the view from a UK perspective', *RUSI Journal*, June 1996, pp.15-22; Norris, R.S. et al., *Nuclear Weapons Databook*, vol.5, *British, French, and Chinese Nuclear Weapons* (Westview: Boulder, Colo., 1994), p.9; рубрика 'NRDC Nuclear Notebook' у Бюлетені вчених-атомників; авторські оцінки.

Таблиця 12А.5. Ядерні сили Франції, станом на січень 2007р.

Вид, назва	Кількість розгорнутих	Рік розгортання	Дальність (км) ^a	Боєголовки * потужність	Кількість боєголовок
Авіація наземного базування					
<i>Mirage 2000N</i>	60	1988	2 750	1 КРПБ * 300 Кт	50
Авіація морського базування					
<i>Super Étendard</i>	24	1978	650	1 КРПБ * 300 Кт	10
БРПЧ ^b					
<i>M45</i>	48	1996	6 000 ^c	6 * 100 Кт	288
Всього					348

^a Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Четвертий та останній ПЧБР *L'Inflexible* у 2010р. буде замінений на *Le Terrible* класу *Triomphant* з МБР М51.1.

^c За даними Комісії Національної Асамблеї з питань національної оборони за 2001р., дальність ракет М4 та М45 становить лише 4 000 км.

Джерела: сайт МО Франції, URL <<http://www.defense.gouv.fr/>>, політичні доповіді, прес-релізи, доповіді про стан сил; законопроекти та доповіді Національної Асамблеї Франції; Norris, R.S. et al., *Nuclear Weapons Databook*, vol.5, *British, French, and Chinese Nuclear Weapons* (Westview: Boulder, Colo., 1994), р.10; видання *Air Actualités*; видання *Aviation Week & Space Technology*; рубрика 'NRDC Nuclear Notebook' у Бюлетені вчених-атомників; авторські оцінки.

Таблиця 12А.6. Ядерні сили Китаю, станом на січень 2007р.

Вид і китайська назва (назва за стандартом США)	Кількість розгорнутих	Рік розгортання	Дальність (км) ^d	Богоголовки * потужність	Кількість богоголовок
Стратегічна зброя					
Ракети наземного базування					
<i>DF-3A (CSS-2)</i>	16	1971	3 100 ^b	1 * 3,3 Мт	16
<i>DF-4 (CSS-3)</i>	22	1980	>5 500	1 * 3,3 Мт	22
<i>DF-5A (CSS-4)</i>	20	1981	13 000	1 * 4-5 Мт	20
<i>DF-21A (CSS-5)</i>	35	1991	2 100 ^b	1 * 200-300 Кт	35
<i>DF-31 (?)</i>	0	(2007)	~7 250	1 * ?	0
<i>DF-31A (?)</i>	0	(2008-2010)	~11 270	1 * ?	0
<i>Загалом</i>	<i>93</i>				<i>93</i>
БРПЧ					
<i>JL-1 (CSS-NX-3)^c</i>	12	1986	>1 770	1 * 200-300 Кт	12
<i>JL-2 (?)</i>	0	(2008-2010)	>8 000	1 * ?	0
<i>Загалом</i>	<i>12</i>				<i>12</i>
Авіація ^d					
<i>H-6 (B-6)</i>	20	1965	3 100	1 бомба	~20
<i>Attack (Qian-5, інші?)</i>	?	1972-?	?	1 бомба	~20
<i>Загалом</i>	<i>>20</i>				<i>~40</i>
Загалом у стратегічних силах					
					~145
Нестратегічні озброєння ^e					
Балістичні ракети малої дальності (<i>DF-15</i> та <i>DF-11</i>)					?
Всього					~145^f

^a Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Дальність дії ракет *DF-3A* та *DF-21A* може бути більшою, ніж повідомляється.

^c БРПЧ *JL-1* ще не готові до експлуатації.

^d Невеликий резерв бомб потужністю 10 Кт-3 Мт призначений для застосування авіацією. Доставка ядерних бомб не є першочерговим завданням китайської авіації. Дані наведені для ядерної версії бомбардувальників.

^e Існування тактичних ядерних богоголовок є дуже сумнівним, але кілька ядерних випробувань малої потужності в 1970-х роках, а також заяви Уряду США в 1980-х і 1990-х роках дають підстави вважати можливою розробку кількох тактичних богоголовок.

^f Додаткові богоголовки можуть утримуватися у сховищах. Загальний запас може становити близько 200 богоголовок.

Джерела: документи Міністерства закордонних справ Китаю; US Department of Defense (DOD), Office of the Secretary of Defense, 'Military power of the People's Republic of China', Annual Report to Congress, various years, URL <<http://www.defenselink.mil/pubs/china.html>>; документи ВПС і Центру повітряної і космічної розвідки (*National Air and Space Intelligence Center, NASIC*) США; документи Центрального розвідувального управління (*Central Intelligence Agency*) США; US Department of Defense, 'Proliferation: threat and response', Washington, DC, Jan. 2001, URL <<http://www.fas.org/irp/threat/prolif00.pdf>>; Kristensen, H.M., Norris, R.S. and McKinzie, M.G., *Chinese Nuclear Forces and U.S. Nuclear War Planning* (Federation of American Scientists and Natural Resources Defense Council: Washington, DC, Nov. 2006), URL <<http://www.fas.org/nuke/guide/china/Book2006.pdf>>; Norris, R.S. et al., *Nuclear Weapons Databook*, vol.5, *British, French, and Chinese Nuclear Weapons* (Westview: Boulder, Colo., 1994); рубрика 'NRDC Nuclear Notebook' у Бюлетені вчених-атомників; авторські оцінки.

Таблиця 12А.7. Ядерні сили Індії, станом на січень 2007р.

Вид, назва	Дальність (км) ^a	Навантаження (кг)	Стан
БР наземного базування <i>Prithvi I (P-I)</i>	150	800	Прийнята на озброєння у 1994р.; може використовуватися як носій ядерної зброї.
<i>Agni I^b</i>	>700	1 000	Прийнята на озброєння армії Індії у 2004р.
<i>Agni II</i>	>2 000	1 000	Прийнята на озброєння армії Індії у 2004р. ^c
БР морського базування ^d <i>Dhanush</i>	400	1 000	Прийнята на озброєння у 2006р.
Авіація ^e <i>Mirage 2000H Vajra</i>	1 850	6 300	За повідомленнями, літак придатний для доставки ядерних бомб
<i>Jaguar IS Shamsher</i>	1 400	4 760	Окремі з чотирьох авіаційних ескадрилій можуть застосовуватися для доставки ядерної зброї

^a Навантаження ракет може бути зменшене для збільшення дальності. Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Розробка першої ракети *Agni I*, зараз відомої як *Agni*, здійснювалася за програмою демонстрації технологій і завершилася в 1996р.

^c За повідомленням ВПС США від березня 2006р., на той час *Agni II* ще не була розгорнута.

^d Згідно із заявою Уряду Індії, у 2006р. розробка БРПЧ *Sagarika* не здійснювалася.

^e До інших літаків зі складу індійської армії, потенційно придатних для доставки ядерної зброї, належать *MuГ-27 (Bahadur)* і *Су-30МКИ*. Останній має можливість дозаправлення в повітрі з літака-заправника *Ил-78*.

Джерела: щорічні доповіді та прес-релізи МО Індії; International Institute for Strategic Studies (IISS), *The Military Balance 2005-2006* (Routledge: Abingdon, 2005); US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat* (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, Ohio, Mar. 2006), URL <<http://www.nukestrat.com/us/afn/threats.htm>>; US Central Intelligence Agency, 'Unclassified report to Congress on the acquisition of technology relating to weapons of mass destruction and advanced conventional munitions, 1 January through 30 June 2002', Apr. 2003, URL <http://www.fas.org/irp/threat/bian_apr_2003.htm>; US Central Intelligence Agency, National Intelligence Council, 'Foreign missile developments and the ballistic missile threat through 2015' (unclassified summary), Dec. 2001, URL <http://www.fas.org/spp/starwars/CIA_NIE.htm>; Lennox, D. (ed.), *Jane's Strategic Weapon Systems* (Jane's Information Group: Coulsdon, 2004); Bharat Rakshak consortium of Indian military websites, URL <<http://www.bharat-rakshak.com>>; статті В.Рагхуванші (*V.Raghuvarshi*) в *Defense News*; авторські оцінки.

Таблиця 12А.8. Ядерні сили Пакистану, станом на січень 2007р.

Вид, назва	Дальність (км) ^a	Навантаження (кг)	Стан
БР малої дальності <i>Abdali (Hatf-2)</i>	180-200	250-450	Пускові випробування – 19 лютого 2006р.
<i>Ghaznavi (Hatf-3)</i>	90 ^b	500-700	Прийняті на озброєння у 2004р.; розгорнуті менше 50 пускових установок
<i>Shaheen I (Hatf-4)</i>	>450 ^c	750-1 000	Прийняті на озброєння у 2003р. розгорнуті менше 50 пускових установок
БР середньої дальності <i>Ghauri I (Hatf-5)</i>	~1 300	700-1000	Прийняті на озброєння армії Пакистану у 2003р.; розгорнуті менше 50 пускових установок
Авіація <i>F-16A/B</i>	1 600	4 500	34 літаки у складі трьох ескадрилій; найбільш вірогідно, літаки мають завдання з доставки ядерної зброї

^a Навантаження ракет може бути зменшене для збільшення дальності. Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b За оцінками Національного Центру повітряної і космічної розвідки (*National Air and Space Intelligence Center, NASIC*), максимальна дальність становить 400 км.

^c За деякими неофіційними оцінками, дальність становить 600-1500 км.

Джерела: US Air Force, National Air and Space Intelligence Center (NASIC), *Ballistic and Cruise Missile Threat* (NASIC: Wright-Patterson Air Force Base, Ohio, Mar. 2006), URL <<http://www.nukestrat.com/us/afn/NASIC2006.pdf>>; US Central Intelligence Agency, 'Unclassified report to Congress on the acquisition of technology relating to weapons of mass destruction and advanced conventional munitions, 1 January through 30 June 2002', Apr. 2003, URL <https://www.cia.gov/cia/reports/archive/reports_2002.html>; US Central Intelligence Agency, National Intelligence Council, 'Foreign missile developments and the ballistic missile threat through 2015' (unclassified summary), Dec. 2001, URL <<http://www.fas.org/spp/starwars/CIA-NIE.htm>>; Lennox, D. (ed.), *Jane's Strategic Weapon Systems* (Jane's Information Group: Coulsdon, 2007); Office of the Press Secretary to the President of Pakistan, 'Pakistan successfully test fire surface to surface Hatf-II Abdali missile', Press release, 19 Feb. 2006, URL <<http://www.presidentofpakistan.gov.pk/NewsEventsDetail.aspx?NewsEventID=2960>>; авторські оцінки.

Таблиця 12А.9. Ядерні сили Ізраїлю, станом на січень 2007р.

Вид, назва	Дальність (км) ^a	Навантаження (кг)	Стан
Авіація ^b <i>F-16A/B/C/D/I Falcon</i>	1 600	5 400	За штатом – 205 літаків; вважається, що окремі з них здатні нести ядерну зброю
БР ^c <i>Jericho II</i>	1 500-1 800	750-1 000	Близько 50 ракет; перші розгорнуті в 1990р.; пройшли пускові випробування 27 січня 2001р.
ПЧ <i>Type 800 Dolphin</i>			Має бути оснащена КР, здатною нести ядерну боеголовку; Ізраїль офіційно заперечує цей факт

^a Навантаження ракет може бути зменшене для збільшення дальності. Дальність польоту авіації наводиться лише для ілюстрації; реальна дальність польоту залежить від профілю маршруту та бойового навантаження.

^b Окремі з 25 ізраїльських літаків *F-15 I* здатні доставляти ядерну зброю на великі відстані.

^c Носій космічного базуванням *Shavit*, у разі переобладнання на БР, може доставляти 775-кг навантаження на відстань 4 000 км. Перша розгорнута в 1973р. ракета *Jericho I*, здається, є вже небезздатною.

Джерела: Cohen, A. and Burr, W., 'Israel crosses the threshold', *Bulletin of the Atomic Scientists*, May/June 2006, pp.22-30; Cohen, A., *Israel and the Bomb* (Columbia University Press: New York, N.Y., 1998); Albright, D., Berkhout, F. and Walker, W., SIPRI, *Plutonium and Highly Enriched Uranium 1996: World Inventories, Capabilities and Policies* (Oxford University Press: Oxford, 1997); Lennox, D. (ed.), *Jane's Strategic Weapon Systems* (Jane's Information Group: Coulsdon, 2007); Fetter, S., 'Israeli ballistic missile capabilities', *Physics and Society*, vol.19, no.3 (July 1990), pp.3-4 at the 'Ballistic missile primer' (unpublished) for an updated analysis, URL <<http://www.puaf.umd.edu/Fetter/1990-MissilePrimer.pdf>>; рубрика 'NRDC Nuclear Notebook' у Бюлетені вчених-атомників; авторські оцінки.

Скорочення

(А)ПЧ	(Атомний) підводний човен
(А)ПЧБР	(А)ПЧ з балістичними ракетами
АПЧКР	АПЧ з крилатими ракетами
БР	Балістична ракета
ГЧПБ	Головна частина підвищеної безпеки
РБГІН	Роздільна босголівка індивідуального наведення
БРПЧ	Балістична ракета, що запускається з підводного човна (підводного базування)
ВМС	Військово-Морські Сили
ВПС	Військово-Повітряні Сили
КРМБ	Крилата ракета морського базування
КРПБ	Крилата ракета повітряного базування
КРПЧ	Крилата ракета, що запускається з підводного човна (підводного базування)
МБР	Міжконтинентальна балістична ракета
МО	Міністерство оборони
н.в.	Не визначено
ПРО	Протиракетна оборона
ПЧР	Протичовнова ракета
РЗП	Ракета класу “земля-повітря”
РПЗ	Ракета класу “повітря-земля”
УКР	Удосконалена крилата ракета
УРМД	Удосконалена ракета малої дальності
?	Невідомо

Додаток 12Б. Ядерні вибухи протягом 1945-2006рр.

ВІТАЛІЙ ФЕДЧЕНКО, РЕНХІЛД ФЕРМ ХЕЛЛГРЕН*

I. Вступ

У жовтні 2006р. Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР, Північна Корея) здійснила випробувальний ядерний вибух – перший після подібних ядерних вибухів, здійснених Індією і Пакистаном у 1998р. У цьому додатку стисло обговорюються питання, пов'язані з цим вибухом, зокрема, спроби міжнародних дослідників визначити на підставі наявних даних його природу, місце та потужність. Крім цього, наводяться дані про всі ядерні вибухи, здійснені з 1945р.

II. Ядерне випробування в Північній Кореї

9 жовтня 2006р. Корейське центральне інформаційне агентство повідомило про успішне, “із забезпеченням безпечних умов” здійснення Північною Кореєю підземного випробувального ядерного вибуху¹. Про намір здійснити ядерне випробування Північна Корея оголосила 3 жовтня². Уряд Китаю був попереджений про випробування за 20 хвилин до його початку з повідомленням про те, що потужність вибуху становитиме 4 Кт³.

9 жовтня, після повідомлення про вибух, державними та незалежними експертами за межами Північної Кореї були проведені численні вимірювання та дослідження з метою підтвердження цього факту та, якщо так, визначення його характеру, місця здійснення та реальної потужності. Сейсмічний поштовх був зареєстрований кількома системами спостереження 9 жовтня 2006р. о 01:35 за універсальним скоординованим часом (*Universal Coordinated Time, UTC*) з епіцентром у 70 км на північ від м.Кімчаек у провінції Північний Хамгйонг (Північна Корея). Характер хвиль, зафіксованих станціями спостереження, і глибина епіцентру (до 1 км) засвідчили, що це був саме вибух, а не землетрус. Для оцінки потужності вибуху використовувалися дані про сейсмічну магнітуду цього явища, хоча надійність таких оцінок зменшується через брак інформації

¹ Korean Central News Agency, ‘DPRK successfully conducts underground nuclear test’, Pyongyang, 9 Oct. 2006, URL <<http://www.kcna.co.jp/item/2006/200610/news10/10.htm>>.

² Korean Central News Agency, ‘DPRK foreign ministry clarifies stand on new measure to bolster war deterrent’, Pyongyang, 3 Oct. 2006, URL <<http://www.kcna.co.jp/item/2006/200610/news10/04.htm>>.

³ CNN, ‘North Korea claims nuclear test’, 9 Oct. 2006, URL <<http://www.cnn.com/2006/WORLD/asiapcf/10/08/korea.nuclear.test/>>; Linzer, D., ‘Low yield of blast surprises analysts’, *Washington Post*, 10 Oct. 2006.

* Автори вдячні залученому до дослідження СІПРІ Дж.Муну (*Jangnyeol Moon*) та аспіранту Центру сприяння роззброєнню Японського інституту міжнародних відносин С.Ічімаса (*Sukezuki Ichimasa*) – за їх допомогу в підготовці цього додатка.

про геологічну структуру випробувального полігону⁴. З огляду на сейсмічні дані, уряди Південної Кореї, США і Франції разом з незалежними дослідниками з високим рівнем імовірності дійшли висновку, що стався вибух потужністю, набагато нижчою за 1 Кт⁵. Різні оцінки часу, місця та потужності вибуху, здійсненого 9 жовтня, наведені в таблиці 12Б.1.

Для підтвердження ядерної природи підземного вибуху лише сейсмічних даних недостатньо. Відразу після повідомлення, зробленого Північною Кореєю 3 жовтня, США поставили на бойове чергування літак *WC-135W Constant Phoenix*, призначений для збору атмосферних проб⁶ (викидів твердих часточок, газів, дрібних уламків) на підтвердження дотримання Договору 1963р. про часткову заборону ядерних випробувань⁷. На підставі аналізу зібраних літаком в атмосфері радіоактивних уламків Уряд США 16 жовтня підтвердив факт ядерного вибуху⁸. Аналогічні висновки зробили Південна Корея, а пізніше – Організація всеосяжної заборони ядерних випробувань (*Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty Organization, CTBTO*)⁹. Аналіз зібраних уламків вказував також на використання у випробувальному пристрої плутонію, що було підтверджено офіційними представниками Північної Кореї¹⁰.

Ефективність здійсненого Північною Кореєю ядерного випробування є невідомою. Розбіжність між попередньо оголошеною (4 Кт) та оціненою (1 Кт) потужністю змусила деяких експертів припустити, що випробування завершилося “провалом”, тобто неефективною детонацією, в результаті якої було вивільнено менше вибухової енергії, ніж очікувалося. За повідомленнями

⁴ US National Academy of Sciences, *Technical Issues Related to the Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty* (National Academy Press: Washington, DC, 2002), URL <<http://www.nap.edu/catalog/10471.html>>, pp.41-42.

⁵ Garwin, R.L. and von Hippel, F.N., ‘A technical analysis of North Korea’s Oct. 9 nuclear test’, *Arms Control Today*, Nov. 2006. Попередня офіційна оцінка Росією потужності вибуху (5-15 Кт) була спростована Урядом США як неточна. Ця оцінка була ідентичною тій, яку начебто Росії надала Північна Корея під час підготовки до випробування. Див.: Chanlett-Avery, E. and Squassoni, S., *North Korea’s Nuclear Test: Motivations, Implications, and U.S. Options*, US Library of Congress, Congressional Research Service (CRS) Report for Congress RL33709 (CRS: Washington, DC, 4 Oct. 2006), URL <<http://fpc.state.gov/fpc/75427.htm>>; Linzer (посилання 3).

⁶ Chin, T., ‘Seoul’s intelligence capabilities “a total failure”’, *Korea Herald*, 18 Oct. 2006.

⁷ US Department of the Air Force, ‘WC-135 Constant Phoenix’, Fact sheet, Oct. 2005, URL <<http://www.af.mil/factsheets/factsheet.asp?fsID=192>>. Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою (Договір про часткову заборону ядерних випробувань, *Partial Test-Ban Treaty*) був відкритий для підписання 5 серпня 1963р. і набув чинності 10 жовтня 1963р. Текст Договору див.: URL <<http://www.state.gov/t/ac/trt/4797.htm>>.

⁸ Office of the Director of National Intelligence, ‘Statement by the Office of the Director of National Intelligence on the North Korea nuclear test’, News release, 16 Oct. 2006, URL <http://www.dni.gov/announcements/20061016_release.pdf>. Збір та аналіз викинутих в атмосферу уламків не є цілком надійним способом встановлення факту підземного ядерного вибуху. Для того, щоб з абсолютною впевненістю стверджувати, що здійснене Північною Кореєю випробування було ядерним, може знадобитися огляд місця вибуху.

⁹ ‘S. Korean gov’t officially confirms N. Korea’s nuclear test’, *Yonhap News*, 25 Oct. 2006; ‘ROK confirms radiation level normal following Pyongyang’s nuke test’, *Yonhap News*, 25 Oct. 2006; US Defense Treaty Readiness Inspection Program, ‘CTBTO observatory detects radioactive materials from DPRK nuclear test’, *Weekly Treaty Review*, 5-11 Jan. 2007, p.19, URL <http://dtirp.dtra.mil/tic/WTR/wtr_11jan07.pdf>.

¹⁰ Shanker, T. and Sanger, D.E., ‘North Korean fuel identified as plutonium’, *New York Times*, 17 Oct. 2006; Hecker, S.S., ‘Report on North Korean nuclear program’, Nautilus Institute, Policy Forum Online 06-97A, 15 Nov. 2006, URL <<http://www.nautilus.org/fora/security/0697Hecker.html>>.

південнокорейської преси, дипломатичний представник Північної Кореї визнав, що масштаб вибуху виявився “меншим за очікуваний”¹¹. До того ж, навіть заявлена потужність була в кілька разів меншою за ту, яку можна було б очікувати від плутонієвої бомби базової конструкції.

Таблиця 12Б.1. Дані про ядерний вибух, здійснений Північною Кореєю 9 жовтня 2006р.

Джерело ^a	Час (UTC)	Довгота (градуси)	Широта (градуси)	Межі похибки ^b	Магнітуда хвилі ^c
<i>IDC</i> ^c	01:35,27,6	41,3119 N	129,0189 E	±20,6 км	4,1
<i>NEIC</i>	01:35,28	41,29 N	129,09 E	± 8,1 км	4,3
<i>CEME</i>	01:35,26,0	41,31 N	128,96 E	..	4,0
<i>KIGAM</i>	01:35	40,81 N	129,10 E	..	3,9

.. – даних немає.

^a Через розбіжності в оцінках, особливо стосовно точного місця вибуху, в таблиці для порівняння наведені дані з чотирьох джерел – однієї міжнародної організації і трьох національних агентств. *IDC* – Міжнародний інформаційний центр (*International Data Centre*) Організації всеосяжної заборони ядерних випробувань (Відень); *NEIC* – Національний центр даних про землетруси (*National Earthquake Information Center*) Управління геологічних спостережень США (*Geological Survey, USGS*, Денвер, шт. Колорадо); *CEME* – Центральна експериментально-методична експедиція Геофізичної служби Російської Академії наук; *KIGAM* – Корейський інститут геофізики та мінеральних ресурсів (*Korea Institute of Geoscience and Mineral Resources*, Південна Корея).

^b Вказані межі похибки стосуються неточностей у визначенні місця в горизонтальній площині. Див.: USGS Earthquake Hazards Program, ‘Recent earthquakes–glossary’, URL <<http://earthquake.usgs.gov/eqcenter/recenteqsus/glossary.htm>>.

^c Магнітуда хвилі характеризує масштаб явища. Для достовірної оцінки потужності підземного вибуху необхідна більш детальна інформація, зокрема, про геологічні умови місцевості, де відбувся вибух.

^d На момент вибуху *IDC* перебував “у режимі випробування та експериментального використання”, тому дані про вибух надали лише 60% моніторингових станцій міжнародної системи спостереження, що належать *CTBTO*. Див.: ‘North Korea: a real test for the CTBT verification system?’, *CTBTO Spectrum*, no.9 (Jan. 2007), pp.24, 28, URL <http://www.ctbto.org/reference/outreach/140207_spectrum9_web_final.pdf>.

Джерела: дані IDC: Swedish Defence Research Agency (FOI), Swedish National Data Centre. Інформація надана авторам у лютому 2007р.; *дані NEIC:* NEIC, ‘Magnitude 4.3: North Korea’, Preliminary Earthquake Report, 8 Nov. 2006, URL <<http://earthquake.usgs.gov/eqcenter/equinthenews/2006/ustqab/>>; *дані CEME:* CEME, ‘Information message about underground nuclear explosion made by the Northern Korea on October 9, 2006’, 9 Oct. 2006, URL <http://www.ceme.gsras.ru/cgi-bin/info_quakee.pl?mode=1&id=84>; *дані KIGAM:* Lee, Y.W. and Ahn, J.H., [Seismic waves released: it is an explosion], *Chosun Ilbo*, 9 Oct. 2006, URL <<http://www.chosun.com/national/news/200610/200610090665.html>>; Lee, J.N., Yonhap News, [KIGAM: ‘official magnitude figure 3.58-3.7, no change’], *Hankyoreh*, 10 Oct. 2006.

III. Приблизна кількість ядерних вибухів протягом 1945-2006рр.

У таблиці 12Б.2 наведені відомі на цей час ядерні вибухи (в т.ч. в рамках програм випробування ядерної зброї), вибухи, здійснені з мирними цілями, та вибухи двох атомних бомб, скинутих на Хіросіму та Нагасакі в серпні 1945р.

¹¹ MacAskill, E., ‘Diplomat says test was smaller than expected’, *The Guardian*, 11 Oct. 2006.

Таблиця 12Б.2. Приблизна кількість ядерних вибухів протягом 1945-2006рр.

а – атмосферні (в кількох випадках – підводні); п – підземні.

Рік	США ^а		СРСР/ Росія		Велика Британія ^а		Франція		Китай		Індія		Пакистан		Північна Корея		Всього
	а	п	а	п	а	п	а	п	а	п	а	п	а	п	а	п	
1945	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
1946	2 ^б	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
1947	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1948	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
1949	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1950	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1951	15	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18
1952	10	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11
1953	11	-	5	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18
1954	6	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16
1955	17 ^б	1	6 ^б	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24
1956	18	-	9	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	33
1957	27	5	16 ^б	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	55
1958 ^в	62 ²	15	34	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	116
1959 ^в	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1960 ^в	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
1961 ^в	-	10	58 ^б	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	71
1962	39 ^б	57	78	1	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	178
1963 ^д	4	43	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	50
1964	-	45	-	9	-	2	-	3	1	-	-	-	-	-	-	-	60
1965	-	38	-	14	-	1	-	4	1	-	-	-	-	-	-	-	58
1966	-	48	-	18	-	-	6	1	3	-	-	-	-	-	-	-	76
1967	-	42	-	17	-	-	3	-	2	-	-	-	-	-	-	-	64
1968	-	56	-	17	-	-	5	-	1	-	-	-	-	-	-	-	79
1969	-	46	-	19	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	67
1970	-	39	-	16	-	-	8	-	1	-	-	-	-	-	-	-	64
1971	-	24	-	23	-	-	5	-	1	-	-	-	-	-	-	-	53
1972	-	27	-	24	-	-	4	-	2	-	-	-	-	-	-	-	57
1973	-	24	-	17	-	-	6	-	1	-	-	-	-	-	-	-	48
1974	-	22	-	21	-	1	9	-	1	-	-	1	-	-	-	-	55
1975	-	22	-	19	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	44
1976	-	20	-	21	-	1	-	5	3	1	-	-	-	-	-	-	51
1977	-	20	-	24	-	-	-	9	1	-	-	-	-	-	-	-	54
1978	-	19	-	31	-	2	-	11	2	1	-	-	-	-	-	-	66
1979	-	15	-	31	-	1	-	10	1	-	-	-	-	-	-	-	58
1980	-	14	-	24	-	3	-	12	1	-	-	-	-	-	-	-	54
1981	-	16	-	21	-	1	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	50
1982	-	18	-	19	-	1	-	10	-	1	-	-	-	-	-	-	49
1983	-	18	-	25	-	1	-	9	-	2	-	-	-	-	-	-	55
1984	-	18	-	27	-	2	-	8	-	2	-	-	-	-	-	-	57
1985 ^е	-	17	-	10	-	1	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	36
1986 ^е	-	14	-	-	-	1	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	23
1987 ^е	-	14	-	23	-	1	-	8	-	1	-	-	-	-	-	-	47
1988	-	15	-	16	-	-	-	8	-	1	-	-	-	-	-	-	40
1989	-	11	-	7	-	1	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	28
1990	-	8	-	1	-	1	-	6	-	2	-	-	-	-	-	-	18

Рік	США ^a		СРСР/ Росія		Велика Британія ^a		Франція	Китай	Індія	Пакистан	Північна Корея		Всього	
	а	п	а	п	а	п	а	п	а	п	а	п		
1991 ^e	-	7	-	-	-	1	-	6	-	-	-	-	-	14
1992 ^e	-	6	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	8
1993 ^e	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
1994 ^e	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
1995 ^e	-	-	-	-	-	-	5	-	2	-	-	-	-	7
1996	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-	3
1997	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
1998	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2 ^{жс}	-	2 ^{жс}	-	4
1999	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
2000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
2001	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
2002	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
2003	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
2004	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
2005	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
2006	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Усього	217	815	219	496	21	24	50	160	23	22	-	3	-	2 053
Разом	1 032	715	45	210	45	210	45	210	3	2	1	1	1	1

Примітка: Термін “підземне ядерне випробування”, відповідно до пункту 2 розділу 1 Протоколу 1990р. до Договору 1974р. між США і СРСР про обмеження підземних випробувань ядерної зброї (*Threshold Test Ban Treaty, TTBT*), означає “один підземний ядерний вибух, здійснений на випробувальному полігоні, або два і більше підземних ядерних вибухів, здійснених на випробувальному полігоні в межах зони, окресленої колом діаметром 2 км, протягом загального проміжку часу 0,1 секунди”. Текст Договору і Протоколу див.: URL <<http://www.state.gov/t/ac/trt/5204.htm>>. Термін “підземний ядерний вибух”, відповідно до Договору 1976р. між США і СРСР щодо підземних ядерних вибухів в мирних цілях (*Peaceful Nuclear Explosions Treaty, PNET*), означає “будь-який окремий або груповий підземний ядерний вибух, здійснений в мирних цілях” (Стаття II.a). “Груповий вибух” визначається як “два або більше окремих вибухів, проміжок часу між якими не перевищує п’яти секунд, а місця закладки зарядів можуть бути з’єднані відрізками прямої лінії довжиною не більше 40 км” (*PNET*, Стаття II.c). Текст Договору див.: URL <<http://www.state.gov/t/ac/trt/5182.htm>>.

^a З 1962р. всі випробування Велика Британія здійснювала спільно зі США на американському випробувальному полігоні Невада, але в цій таблиці вони зазначені лише в стовпчику “Велика Британія”.

^b Одне з цих випробувань було підводним.

^c Велика Британія, СРСР і США дотримувалися мораторію на ядерні випробування з листопада 1958р. по вересень 1961р.

^d Два з цих випробувань були підводними.

^e 5 серпня 1963р. Велика Британія, СРСР і США підписали Договір про часткову заборону ядерних випробувань (*Partial Test-Ban Treaty, PTBT*), який забороняє проведення випробувань в атмосфері, космічному просторі та під водою. Згодом він був відкритий для підписання всіма іншими державами.

^f СРСР дотримувався одностороннього мораторію на ядерні випробування із серпня 1985р. по лютий 1987р.

^g СРСР, а потім Росія дотримувалися мораторію на проведення ядерних випробувань із січня 1991р., а США з жовтня 1992р. – до підписання ними Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ, *Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty, CTBT*); Франція дотримувалася аналогічного мораторію з квітня 1992р. по вересень 1995р. ДВЗЯВ був відкритий для підписання всіма державами з 24 вересня 1996р.; всі п’ять ядерних держав, зазначених у Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ, *Non-Proliferation Treaty, NPT*), підписали його в той самий день. До цього часу він не набув чинності.

^{жс} Вибухи, здійснені Індією 11 і 13 травня 1998р., зареєстровані як одне випробування. П'ять вибухів, здійснених Пакистаном 28 травня 1998р., також зареєстровані як одне випробування.

Джерела: Swedish Defence Research Agency (FOI), various estimates, including information from the STBTO International Data Center; Reports from the Australian Seismological Centre, Australian Geological Survey Organisation, Canberra; US Department of Energy (DOE), *United States Nuclear Tests: July 1945 through September 1992* (DOE: Washington, DC, 1994); Norris, R.S., Burrows, A. S. and Fieldhouse, R.W., 'British, French and Chinese nuclear weapons', *Nuclear Weapons Databook, Vol. V* (Natural Resources Defense Council: Washington, DC, 1994); Direction des centres d'experimentations nucléaires (DIRCEN) and Commissariat à l'Énergie Atomique (CEA), *Assessment of French Nuclear Testing* (DIRCEN and CEA: Paris, 1998); Министерство атомной энергии России и Министерство обороны России, *Испытания ядерного оружия и ядерные взрывы в мирных целях в СССР, 1949-1990гг.* (Всероссийский научно-исследовательский институт экспериментальной физики, Ядерный центр Российской Федерации (ВНИИЭФ): Саров, 1996); Natural Resources Defense Council, 'Archive of nuclear data', URL <<http://www.nrdc.org/nuclear/nudb/datainx.asp>>; Swedish Defence Research Agency (FOI), Swedish National Data Centre, Information provided to the authors, Feb. 2007.

У підсумкових показниках враховані також випробування, здійснені СРСР/ Росією, США і Францією¹² з метою перевірки безпечності ядерних зарядів, незалежно від потужності та характеру вибухів. У таблиці не враховані випробування в докритичному режимі. З метою переважно економії ресурсів у США (з 1963р.) та СРСР (з 1965р.) практикувалося об'єднання кількох випробувальних ядерних вибухів (так звані залпові вибухи)¹³. В СРСР залпові вибухи становили 20% усіх випробувань, у США – 6%.

¹² Для перевірки або випробування з метою оцінки безпеки зберігання ядерних пристроїв, що перебувають на різних етапах розробки, створюються штучні аварійні умови. Сердечник ядерного заряду піддається вибуху звичайних вибухових речовин без виділення або з виділенням незначної кількості атомної енергії. Велика Британія також здійснювала численні випробування з метою оцінки безпеки зберігання ядерних пристроїв, але через значну кількість цих випробувань вони не враховані в таблиці 12Б.2.

¹³ 23 серпня 1975р. і 24 жовтня 1990р. (останнє випробування) СРСР провів залпові випробувальні вибухи із застосуванням до восьми ядерних пристроїв.

Додаток 12В. Розщеплювані матеріали: світові запаси, виготовлення та знищення

ГАРОЛЬД ФЕЙВІЗОН, АЛЕКСАНДЕР ГЛАСЕР, ЗІ МІН,
ФРАНК ФОН ХІППЕЛЬ*

I. Вступ: розщеплювані матеріали та ядерна зброя

Розщеплювані матеріали здатні підтримувати ланцюгову реакцію розщеплення, яка може призвести до вибуху. Вони є невід'ємною частиною всіх типів ядерних вибухових пристроїв – від ядерної зброї першого покоління, в якій використовується реакція розщеплення, до сучасної термоядерної зброї. Найбільш розповсюдженими розщеплюваними матеріалами є уран, збагачений ізотопами урану-235 ($U-235$) до рівня понад 20%, та плутоній практично будь-якого ізотопного складу. Розщеплення одного кілограма такого матеріалу – приблизно стільки було використано в бомбах, скинутих на Нагасакі та Хіросіму, – спричиняє виділення енергії, еквівалентної енергії вибуху 18 Кт потужної хімічної вибухівки.

Обмежений доступ до розщеплюваних матеріалів є головним запобіжником придбання ядерної зброї. Міжнародний контроль над виробництвом, використанням та утилізацією розщеплюваних матеріалів як військового, так і цивільного призначення є критичним питанням з точки зору ядерного роззброєння, запобігання розповсюдженню ядерної зброї і потраплянню її до рук терористів.

У цьому додатку наведена певна базова інформація про розщеплювані матеріали та їх використання в ядерній зброї. У підрозділі II цього додатка обговорюється необхідність покращення інформованості про наявні запаси високозбагаченого урану (ВЗУ) та сепарованого плутонію, а також наводяться оцінки наявних світових запасів цих матеріалів. У підрозділі III описуються процеси виробництва ВЗУ за допомогою газової центрифуги, утворення плутонію в ядерних реакторах та його наступної сепарації, а також сучасні підходи до утилізації зазначених матеріалів. У підрозділі IV пропонуються окремі висновки.

Природний уран містить лише 0,7% ізотопів $U-235$. Решту майже повністю складають ізотопи $U-238$, які не вступають у ланцюгову реакцію. Хоча, у принципі, збагачений уран з 6% ізотопів $U-235$ вже може забезпечити вибухову ланцюгову реакцію, але критична маса матеріалу в цьому випадку має бути надзвичайно великою. Збагачення ізотопами $U-235$ до рівня 20% вважається, як правило, найнижчим рівнем, починаючи з якого практичне використання ядерного матеріалу набуває сенсу, а уран, збагачений понад цей рівень, називають

* Цей додаток підготовлений на основі глав 1-3, 6 Глобального звіту з питань розщеплюваних матеріалів (*Global Fissile Material Report*) за 2006р., розробленого Міжнародною групою експертів з питань розщеплюваних матеріалів (*International Panel on Fissile Materials, IPFM*). Див.: IPFM: Princeton, N.J., 2006, URL <<http://www.fissilematerials.org/>>. Значну частину заархівованих документів, на які зроблено посилання у цьому виданні та цьому додатку, див. на сайті IPFM: URL <<http://www.ipfmilibrary.org/>>.

ВЗУ. Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ, *International Atomic Energy Agency, IAEA*) розглядає ВЗУ як матеріал, що може бути безпосередньо використаний для виготовлення зброї. Але на практиці для мінімізації маси ядерного боєзаряду уран збагачують ізотопами *U-235* до рівня понад 90% і найчастіше саме такий матеріал вважають збройовим ядерним матеріалом.

Підвищення концентрації ізотопів *U-235* в урані вимагає використання складної технології ізотопного розділення. Вважається, що технологія розділення ізотопів у масштабах, необхідних для виробництва ядерної зброї, є недоступною для терористичних груп.

Плутоній утворюється в ядерному реакторі, коли ізотоп *U-238* поглинає нейтрон і перетворюється на ізотоп *U-239*, який, своєю чергою, через проміжний ізотоп нептунія-239 з нетривалим часом існування перетворюється на ізотоп плутонію-239 (*Pu-239*). Чим довше після утворення атом *Pu-239* залишається в реакторі, тим більшою є імовірність поглинання ним другого нейтрону з утворенням *Pu-240* або третього чи четвертого нейтронів з перетворенням на *Pu-241* чи *Pu-242*, відповідно. Таким чином, плутоній в реакторі є сумішшю ряду ізотопів. Конструктори ядерної зброї віддають перевагу суміші з домінуванням ізотопу *Pu-239* через відносно низьку інтенсивність випромінювання нейтронів і гамма-променів, а також низьку температуру радіоактивного розщеплення. Збройовий плутоній містить понад 90% ізотопу *Pu-239*. Плутоній зі складу типового відпрацьованого ядерного палива енергетичних реакторів (реакторний плутоній) містить 50-60% ізотопу *Pu-239* і близько 25% – *Pu-240*.

Певний час в ядерній індустрії була поширена думка, що плутоній, напрацьований в ядерних реакторах, не може використовуватися для виготовлення зброї. Однією з причин було уявлення (чи надія), що спонтанна емісія нейтронів атомами *Pu-240*, концентрація якого у відпрацьованому ядерному паливі енергетичного реактора, як правило, в чотири рази вище, ніж у збройовому плутонії, спричиняє передчасний початок ланцюгової реакції вибуху при підриві плутонієвого сердечника і таким чином різко знижує потужність вибуху. Проте, сьогодні вважається, що насправді будь-яка комбінація ізотопів плутонію може бути використана для виготовлення ядерної зброї потужністю не менше 1 Кт. При цьому, виготовлення такої зброї вимагатиме технологій, не складніших за ті, що використовувалися для виробництва бомби, скинутої на Нагасакі¹.

Кількість розщеплюваного матеріалу в ядерному боєзаряді залежить від особливостей його конструкції, в т.ч. від того, чи є він суто атомною зброєю, подібною до скинутих на Хіросіму та Нагасакі, чи двоступеневою термоядерною зброєю. Бомба, скинута на Хіросіму, містила 60 кг урану, збагаченого до 80% ізотопами *U-235*. У зброї такого типу, який має назву “гарматний”, одна

¹ Mark, J. C., ‘Explosive properties of reactor-grade plutonium’, *Science & Global Security*, vol.4 (1993), p.111; US Department of Energy (DOE), *Nonproliferation and Arms Control Assessment of Weapons-Usable Fissile Material Storage and Excess Plutonium Disposition Alternatives*, DOE/NN-0007 (DOE: Washington, DC, Jan. 1997), pp.37-39, URL <<http://www.ipfmlibrary.org/doe97.pdf>>.

частина ВЗУ масою, меншою за критичну, зміщується під тиском з іншою частиною ВЗУ для утворення надкритичної маси, достатньої для забезпечення експоненційного розвитку ланцюгової реакції. Бомба, скинута на Нагасакі, була пристроєм імпульзійного типу, дія якого ґрунтується на принципі, що використовується в більшості типів сучасної ядерної зброї. В цій конструкції хімічний вибух спричиняє тиск на 6-кг масу плутонію, підвищуючи щільність радіоактивного матеріалу. Якщо в нормальних умовах 6 кг плутонію не є критичною масою, то внаслідок спрямованого вибуху (імпульзії) відстань між ядрами атомів плутонію зменшується, вихід нейтронів за межі зазначеної маси знижується, і вона перетворюється на надкритичну. В обох конструкціях (гарматного та імпульзійного типів) ланцюгова реакція ініціюється випромінюванням нейтронів у момент перетворення маси розщеплюваного матеріалу на надкритичну.

Ядерна зброя гарматного типу є простішою за конструкцією, ніж імпульзійні пристрої, і для її виготовлення не потрібні надто складні технології. Проте, боєзаряди гарматного типу можуть використовуватися із застосуванням лише ВЗУ (використання плутонію неможливе) і потребують щонайменше вдвічі більше ВЗУ, ніж в імпульзійному пристрої. Тому Міністерство енергетики США (*Department of Energy, DOE*) попередило, що не можна зневажати сценарієм, за яким злочинці, які проникли на ядерної установці, де зберігаються розщеплювані матеріали, можуть використати їх на території установці для достатньо швидкого монтажу імпровізованого ядерного вибухового пристрою та завершити цю операцію до моменту можливого втручання охорони².

МАГАТЕ визначає значиму кількість розщеплюваного матеріалу як “приблизну кількість ядерного матеріалу, яка не виключає можливість створення ядерного вибухового пристрою”. Це визначення стосується першого покоління бомб імпульзійного типу і враховує виробничі витрати матеріалу. Агентство вважає, що значима кількість складає 8 кг плутонію або така кількість ВЗУ, яка містить 25 кг *U-235*³.

У більш складних сучасних типах ядерної зброї підвищення потужності боєзаряду на порядок досягається шляхом внесення суміші дейтерію, тритію і важких ізотопів водню до оболонки заряду розщеплюваного матеріалу (шарового заряду) безпосередньо перед моментом імпульзії⁴. Коли температура

² US Department of Energy (DOE), Office of Security Affairs, Office of Safeguards and Security, ‘Protection and control planning’, *Manual for Protection and Control of Safeguards and Security Interests*, DOE M 5632.1C-1 (DOE: Washington, DC, 15 July 1994).

³ Це може бути плутоній будь-якого складу, але із вмістом *Pu-238* не вище 80%. Вважається, що плутоній, який містить понад 80% *Pu-238*, не може бути використаний як збройовий через те, що ізотоп з відносно стислим (88 років) періодом напіврозпаду генерує велику кількість тепла. Значима кількість ВЗУ, за визначенням МАГАТЕ, відповідає масі, потрібної для збагачення урану до 90%. Для нижчих рівней збагачення необхідно мати більше матеріалу. Див.: International Atomic Energy Agency (IAEA), *Safeguards Glossary 2001 Edition*, International Nuclear Verification Series no. 3 (IAEA: Vienna, June 2002), pp.23, 24, URL <<http://www-pub.iaea.org/MTCD/publications/PubDetails.asp?pubid=6570>>.

⁴ Дейтерій є стійким ізотопом водню, який зустрічається у природі; його ядро містить один нейтрон та один протон. Тритій, ядро якого містить два нейтрони та один протон, має період напіврозпаду 12 років. Цей ізотоп отримують в ядерних реакторах. Тритій майже не зустрічається в природі.

розщеплюваного матеріалу всередині шарового заряду сягає 100°С млн., виникає реакція синтезу тритію і дейтерію, що призводить до сплеску нейтронного випромінювання, який спричиняє різке зростання частки розщеплюваного матеріалу, що бере участь у процесі ділення, внаслідок чого вивільняється величезна енергія вибуху.

У вдосконаленій ядерній зброї може бути використано значно менше ядерного матеріалу, порівняно з 6 кг плутонію в атомній бомбі, скинутій на Нагасакі. Наприклад, Уряд США розсекретив факт, що для створення вибухового пристрою достатньо 4 кг плутонію⁵. Виходячи із співвідношення критичних мас розщеплюваних матеріалів, за умови використання ВЗУ в аналогічній удосконаленій конструкції боєзаряду, що діє за принципом ядерного розщеплення, з достатньою вірогідністю можна припустити, що критична маса збройового урану мала б бути втричі більшою – близько 12 кг.

У сучасній термоядерній зброї, ядерний вибуховий пристрій (первинний боєзаряд), що діє за принципом ядерного розщеплення, генерує рентгенівське випромінювання, яке спричиняє радіаційний тиск (імплзю) на термоядерний вузол вибухового пристрою (що містить як уран, так і термоядерне паливо) та “підпалює” його. Енергія, що виділяється термоядерним вузлом, є результатом як реакції ділення ВЗУ, так і реакції синтезу дейтерія і тритія. В термоядерному вузлі ядра тритію утворюються під час вибуху шляхом поглинання нейтронів ядрами літію-6. Таким чином, конструкція сучасних боєзарядів передбачає, як правило, використання як плутонію, так і ВЗУ. Вважається, що ядерний боєзаряд середньої потужності містить в еквіваленті близько 25 кг ВЗУ, збагаченого до 90% ізотопами *U-235*⁶.

II. Запаси розщеплюваних матеріалів у військовому та цивільному секторах

Під час холодної війни Радянський Союз і США виготовили майже весь світовий запас ВЗУ, потрібний для ядерної зброї і корабельних ядерних реакторів, а також приблизно половину світового запасу сепарованого плутонію для ядерної зброї. Інша половина плутонію отримана шляхом переробки відпрацьованого палива ядерних енергетичних реакторів, які експлуатуються в цивільному секторі. Головні виробники військових запасів ВЗУ та плутонію зупинили

⁵ “Припускається, що 4 кг плутонію або *U-233* може бути достатньо для одного ядерного вибухового пристрою”. Див.: US Department of Energy (DOE), Office of Declassification, ‘Restricted data declassification decisions 1946 to the present’, RDD-7, Washington, DC, 1 Jan. 2001, p.26.

⁶ Цю цифру використовує, наприклад, американська корпорація *US Enrichment Corporation (USEC)*. У рамках російсько-американської угоди корпорація закуповує низькозбагачений уран (НЗУ), отриманий шляхом збіднення надлишкового російського 90-відсоткового ВЗУ. Величина 25 кг використовується для підрахунку еквівалентної кількості боєголовки, яку можна виготовити із збідненого ВЗУ. Див. USEC US–Russian Megatons to Megawatts Program, URL <http://www.usec.com/v2001_02/html/megatons_fact.asp>.

виробництво цих матеріалів, але завдяки цивільному сектору нарощування запасів плутонію продовжується досить значними темпами.

Доступність інформації

Держави, що не володіють ядерною зброєю, але є сторонами Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968р. (ДНЯЗ, *Non-Proliferation Treaty, NPT*)⁷, зобов'язані надавати декларації до МАГАТЕ та регулярно оновлювати дані про місця розташування і кількість усіх ядерних матеріалів на їх території. У рамках ЄС таку інформацію від імені держав-членів надає Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом, *European Atomic Energy Community, Euratom*), що разом з МАГАТЕ відповідає за контроль над ядерною енергетикою. МАГАТЕ не надає цю інформацію іншим урядам або громадськості, оприлюднюючи лише дані про загальну кількість розщеплюваних матеріалів, що перебувають під гарантіями Агентства, в усіх неядерних державах. ДНЯЗ не вимагає від п'яти ядерних держав-сторін ДНЯЗ⁸ – Великої Британії, Китаю, Росії, США і Франції – оприлюднення будь-якої інформації про запаси розщеплюваних матеріалів. Але, попри це, всі п'ять держав оприлюднюють певну інформацію про виробництво та запаси розщеплюваних матеріалів. З 1998р. ці п'ять держав (плюс Бельгія, Німеччина, Швейцарія та Японія) щорічно офіційно надають МАГАТЕ декларації про запаси плутонію, а також, в окремих випадках, ВЗУ, що використовуються з цивільною метою⁹. Велика Британія і США оприлюднюють певні дані про загальні запаси збройових плутонію та ВЗУ. За винятком Китаю (від якого надходила неофіційна інформація), всі ядерні держави заявили про припинення або призупинення виробництва розщеплюваних матеріалів для виготовлення зброї¹⁰.

У 1994р. Міністерство енергетики США оприлюднило дані про загальну кількість виробленого ним ВЗУ, а в 1996р. видало історичний огляд виробництва та використання плутонію¹¹. Значно детальніша доповідь про історію виробництва ВЗУ у США була підготовлена в січні 2001р., але внаслідок

⁷ Повний текст ДНЯЗ див.: URL<<http://disarmament.un.org/wmd/npt/npttext.html>>.

⁸ На сьогодні три держави, які не приєдналися до ДНЯЗ, підтвердили, що володіють ядерною зброєю, тобто відкрито здійснили її випробування; до них належать Індія, Пакистан і Північна Корея. Ізраїль є державою, яка не підтвердила володіння ядерною зброєю, але де-факто є ядерною державою, що не приєдналася до ДНЯЗ. Інформацію про ядерні сили всіх дев'яти держав, які володіють ядерною зброєю, див. у додатку 12А цього видання.

⁹ Ці декларації оприлюднені МАГАТЕ як додатки до документа *INFCIRC/549*. Див.: URL <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Infcircs/>>.

¹⁰ Albright, D., Berkhout, F. and Walker, W., SIPRI, *Plutonium and Highly Enriched Uranium 1996: World Inventories, Capabilities, and Policies* (Oxford University Press: Oxford, 1997), pp.38, 68, 76, 80.

¹¹ US Department of Energy, 'Declassification of the United States total production of highly enriched uranium', Fact sheet, Washington, DC, 27 June 1994; US Department of Energy, 'Declassification of today's highly enriched uranium inventories at Department of Energy laboratories', Fact sheet, Washington, DC, 27 June 1994, URL <<http://www.osti.gov/opennet/forms.jsp?formurl=document/press/pcconten.html>>; US Department of Energy (DOE), *Plutonium—The First 50 Years: United States Plutonium Production, Acquisition, and Utilization from 1944 through 1994*, DOE/DP-0127 (DOE: Washington, DC, 1996).

розгляду серії апеляційних позовів, поданих Федерацією американських вчених відповідно до Закону США “Про свободу інформації”¹², побачила світ лише через п’ять років. Велика Британія в 1998р. оприлюднила повні дані про запаси ВЗУ, а також цивільного та збройового плутонію¹³.

Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 1993р. було запропоновано укладання Договору про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів для ядерної зброї або інших вибухових пристроїв. Відповідний мандат для переговорів був узгоджений в 1995р. на Конференції з роззброєння¹⁴.

Одним з 13 кроків, узгоджених ядерними державами, було рішення розпочати переговори про укладання протягом п’яти років “недискримінаційного, багатостороннього і такого, що піддається міжнародній ефективній перевірці, договору, який забороняє виробництво розщеплюваних матеріалів для ядерної зброї”¹⁵. За умов наближення процесу ядерного роззброєння до завершальної стадії, всі ядерні держави будуть зрештою змушені надати декларації до МАГАТЕ або до інших подібних міжнародних інституцій про всі свої запаси розщеплюваних матеріалів, зокрема про їх кількість, форму та місця знаходження. Для конкретної країни вигідно якнайшвидше підготувати таку декларацію, не останньою чергою тому, що опис історії виробництва нею розщеплюваних матеріалів може базуватися на проміжних і неточних доповідях, інтерпретація яких вимагає залучення працівників-учасників виробничого процесу, яких з часом стає дедалі менше. У звіті 2006р. про британські запаси ВЗУ описуються проблеми, з якими зіткнулися автори, використовуючи архівні документи:

Цей огляд підготовлений на підставі аналізу щорічних облікових записів, а також актів здачі/прийому матеріалів на промислових майданчиках. Головною проблемою, з якою довелося стикнутися під час вивчення документів, було те, що значна їх частина, яка стосувалася перших років програми, була знищена... Навіть під час обробки документів, що вціліли, виникали інші проблеми, включаючи: ... [виокремлення] даних про виготовлений та перероблений ВЗУ...; в ранніх документах немає конкретних даних про захоронення відходів і відведення стічних вод...; окремі доповіді ... були розроблені на підставі оціночних даних. В інших доповідях використовувалися округлені до цілих кількісні показники, ... [а] в окремих випадках не було даних про рівень збагачення. Для підтвердження фактів, що матеріал був дійсно ВЗУ, використовувалися усереднені показники або відомості про процес виготовлення¹⁶.

¹² US Department of Energy (DOE), *Uranium—Striking a Balance: A Historical Report on the United States HEU Production, Acquisition, and Utilization Activities from 1945 through September 30, 1996* (DOE: Washington, DC, 2001).

¹³ British Ministry of Defence, *Strategic Defence Review*, Cm 3999 (Stationery Office: London, 1998), para.72, URL <<http://www.mod.uk/DefenceInternet/AboutDefence/CorporatePublications/PolicyStrategyandPlanning/StrategicDefenceReview.htm>>.

¹⁴ Про Договір про заборону виробництва розщеплюваних матеріалів для ядерної зброї або інших вибухових пристроїв див. розділ 12 цього видання.

¹⁵ 2000 Review Conference of the Parties to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, Final document, New York, 19 May 2000, URL <[http://disarmament2.un.org/wmd/npt/final doc.html](http://disarmament2.un.org/wmd/npt/final%20doc.html)>.

¹⁶ British Ministry of Defence, ‘Historical accounting for UK defence highly enriched uranium’, London, Mar. 2006, p.5, URL <<http://www.mod.uk/DefenceInternet/AboutDefence/CorporatePublications/HealthandSafetyPublications/Uranium>>.

Прецеденти з наданням інформації Великою Британією і США показують, що цілком можливо задекларувати суттєві запаси розщеплюваних матеріалів без жодних негативних наслідків. На сьогоднішній день, однак, жодна з решти ядерних держав не надала подібних декларацій. Оприлюднені оцінки їх запасів розщеплюваних матеріалів, виготовлених для зброї, були підготовлені незалежними неурядовими аналітиками, внаслідок чого ці оцінки мають значні рівні невизначеності. Найповніші відкриті дані, а також оцінки світового виробництва розщеплюваних матеріалів можна знайти в дослідженні *СИПІ*, зробленому Д.Олбрайтом (*David Albright*), Ф.Берхоутом (*Frans Berkhout*) та У.Уолкером (*William Walker*)¹⁷. Д.Олбрайт і його колеги з Інституту науки та міжнародної безпеки (*Institute for Science and International Security*) регулярно оновлюють цю інформацію¹⁸. Дані, наведені нижче, базуються, переважно, на їх дослідженні.

Високозбагачений уран

На середину 2006р. світові запаси ВЗУ склали 1 025-1 625 т (таблиця 12В.1) плюс близько 350 т надлишкового збройового ВЗУ, який буде збіднений до стану низькозбагаченого урану (НЗУ)¹⁹. П'ять ядерних держав-сторін ДНЯЗ володіють понад 99% цього матеріалу. На сьогодні виробляти ВЗУ продовжують лише Пакистан (для виробництва зброї) та Індія (для виготовлення реакторного палива для корабельних реакторів). За оцінками, щорічні темпи виробництва ВЗУ кожною з цих країн становлять близько 100 кг²⁰. Велика Британія, Росія, США і Франція використовують ВЗУ для виробництва палива для реакторів підводних човнів і надводних суден, хоча Франція переходить зараз на паливо на основі НЗУ²¹. За часів холодної війни Радянський Союз і США споживали щорічно для цих цілей понад 2 т ВЗУ (кожна з країн)²², а сьогодні Росія і США щорічно використовують, відповідно, близько 1 т та 2 т ВЗУ у збройовому еквіваленті²³. Радянський Союз і США використовували – а Росія продовжує це робити – ВЗУ для інших військових цілей, в т.ч. як паливо для реакторів, що виробляють плутоній і тритій.

¹⁷ Albright, Berkhout and Walker (посилання 10).

¹⁸ Institute for Science and International Security (ISIS), 'Global stocks of nuclear explosive materials', Dec. 2003, URL <http://www.isis-online.org/global_stocks/end2003/tableofcontents.html>.

¹⁹ НЗУ – уран, збагачений до 20% ізотопами U-235.

²⁰ Mian, Z. et al., *Fissile Materials in South Asia and the Implications of the US-India Nuclear Deal*, (Princeton University: Princeton, N.J., Sep. 2006), URL <<http://www.fissilematerials.org/southasia.pdf>>. Можливо, Ізраїль також виробляє ВЗУ, застосовуючи з 1979р. або 1980р. центрифугову технологію, і з 1981р. – лазерну технологію ізотопного збагачення. Див.: Varnaby, F., *The Invisible Bomb: The Nuclear Arms Race in the Middle East* (IB Tauris: London, 1989), p.40.

²¹ Ma, C.Y. and von Hippel, F., 'Ending the production of HEU for naval reactors', *Nonproliferation Review*, vol.8 no.1 (spring 2001), pp.86-107.

²² Albright, Berkhout and Walker (посилання 10), pp.88, 112.

²³ Вважається, що на більшості російських атомних підводних човнів використовується уран, збагачений до 21-45%. Див.: Ma and von Hippel (посилання 20).

Таблиця 12В.1. Світові запаси високозбагаченого урану^a

Країна	Національні запаси (еквівалентні 93% збагаченню, т)	Стан виробництва	Коментарі
Китай	22,0 ± 5,5	Припинене в 1987-1989рр.	
Франція	33,0 ± 6,6	Припинене на початку 1996р.	
Індія	0,2 ± 0,1	Продовжується	
Пакистан ^b	1,3 ± 0,2	Продовжується	
Росія ^c	770,0 ± 300,0	Припинене в 1987р. або 1988р.	У т.ч. 100 т, які, за припущенням, зарезервовані як паливо для корабельних та інших реакторів; не враховуючи 215 т, що підлягають збідненню
Велика Британія ^d	23,4 (задекларовані у 2002р.)	Припинено в 1963	
США ^e	495,0 (задекларовані)	Припинене в 1992р.	У т.ч. 128 т, зарезервованих як паливо для корабельних та інших реакторів; не враховуючи 139 т, що підлягають збідненню або захороненню як відходи
Неядерні держави ^f <10,0			
Всього <1 354,9 ± 312,4			Не враховуючи 354 т, що підлягають збідненню

^a Оцінки, станом на кінець 2003р., але в них враховані дані про збіднення до кінця 2006р. надлишків збройового ВЗУ Росії і США. Підсумкові показники округлені з точністю до 5 т.

^b Ця величина наведена за припущення, що протягом 2003-2006рр. щорічні темпи виробництва складали 0,1 т.

^c На 1 жовтня 2006р. 285 т російського збройового ВЗУ були піддані збідненню. Наведена оцінка російського резерву палива для корабельних реакторів не має жодних офіційних підтверджень.

^d Ця величина враховує 21,9 т ВЗУ, станом на 31 березня 2002р., з невизначеним середнім рівнем збагачення. Велика Британія надала до МАГАТЕ декларацію про 1,5 т цивільного ВЗУ, станом на кінець 2005р.

^e Кількість ВЗУ у США надана в реальній вазі, а не в еквіваленті 93% збагачення. На 30 вересня 1996р. США мали запас ВЗУ обсягом 740,7 т, у т.ч. 620,3 т U-235, а також задекларували надлишкові 174 т з 70% середнім збагаченням. Додаткові 20 т були задекларовані як надлишкові у 2005р. Ця величина зросла у 2006р. до 52 т. На кінець 2006р. США піддали збідненню 87 т ВЗУ.

^f Ця величина не враховує ВЗУ, який попередньо був збагачений до 20-26% з відпрацьованого палива реактора на швидких нейтронах у Казахстані.

Джерела: Institute for Science and International Security, 'Global stocks of nuclear explosive materials', Dec. 2003, URL <http://www.isisonline.org/global_stocks/end2003/tableof_contents.html>; Albright, D., Berkhout, F. and Walker, W., SIPRI, *Plutonium and Highly Enriched Uranium 1996: World Inventories, Capabilities and Policies* (Oxford University Press: Oxford, 1997), p.80, table 4.1; **Росія:** United States Enrichment Corporation, 'Megatons to megawatts', URL <<http://www.usec.com>>; **Велика Британія:** British Ministry of Defence, 'Historical accounting for UK defence highly enriched uranium', London, Mar. 2006, URL <<http://www.mod.uk/DefenceInternet/AboutDefence/CorporatePublications/HealthandSafetyPublications/Uranium>>; International Atomic Energy Agency (IAEA), INFIRC/549/Add.8/9, 15 Sep. 2006, <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/Infircs/>>; **США:** US Department of Energy (DOE), *Highly Enriched Uranium, Striking a Balance: A Historical Report on the United*

States Highly Enriched Uranium Production, Acquisition, and Utilization Activities from 1945 through September 30, 1996 (DOE: Washington, DC, 2001); Presentation by Robert George and Dean Tousley, US Department of Energy, 'US Highly Enriched Uranium Disposition', to the Nuclear Energy Institute Fuel Supply Forum, 24 Jan. 2006, URL <<http://www.pogo.org/m/hsp/Y12/appendix-F.pdf>>; Statement by William Tobey, Deputy Administrator for Defence Nuclear Nonproliferation, National Nuclear Security Administration, US Department of Energy, before the House Government Reform Committee Subcommittee on National Security, Emerging Threats, and International Relations, 26 Sep. 2006, URL <http://www.gsinststitute.org/docs/SNS_Congressional_Transcript.pdf>; **неядерні держави**: International Atomic Energy Agency (IAEA), *Annual Report 2005* (IAEA: Vienna, 2006), table A20.

Крім того, ВЗУ використовується в цивільних дослідницьких реакторах, а також дев'ятьма атомоходами російського цивільного флоту (вісьмома криголамами та одним транспортним судном), які курсують північними маршрутами²⁴. З 1950-х років у рамках програми Атом для миру (*Atoms for Peace*), Радянський Союз/Росія і США постачали ВЗУ до багатьох країн для його використання в цивільних дослідних реакторах і в медицині. Більша частина ВЗУ використовується в цивільному секторі визнаних за ДНЯЗ ядерних держав і понад 10 т – у неядерних державах²⁵. Приблизно 50 т ВЗУ, дані про які містяться в таблиці 12В.1, використовуються в усьому світі в паливних циклах цивільних дослідницьких реакторів, а також у реакторах цивільного атомного флоту Росії²⁶. Хоча цей матеріал зараз складає лише невелику частку світових запасів, його цілком вистачить для створення близько 1 000 ядерних боезарядів гарматного типу та вдвічі більшої кількості – імпульсного типу. Крім того, частина ВЗУ застосовується на більш ніж 100 установках, на багатьох з яких з об'єктивних причин важко забезпечити фізичну безпеку матеріалу. ВЗУ, що використовується сьогодні в цивільному секторі, є об'єктом глобальної кампанії "очищення", в рамках якої дослідницькі реактори переводяться на НЗУ, а надлишки цивільного НЗУ піддають збідненню. На жаль, цю програму важко назвати всеохопною²⁷.

Світові запаси ВЗУ скорочуються. В 1993р. Росія уклала контракт, за яким 500 т збагаченого до 90% урану з резервних боєголовок необхідно було збіднити до стану НЗУ із вмістом 4-5% *U-235* з наступним продажем до США

²⁴ Див.: International Atomic Energy Agency, The National Report of the Russian Federation on Compliance with the Obligations of the Joint Convention on the Safety of Spent Fuel Management and the Safety of Radioactive Waste Management, Moscow, 2006, p.14, URL <<http://www-ns.iaea.org/conventions/waste-jointconvention.htm>>. Sea trials of the newest Russian icebreaker, the *50 Let Pobedy* [50 Years of Victory], took place in Jan. 2007. Див.: "Россия испытала атомный ледокол в открытом море", *Новости*, 23 февраля 2007р., URL <<http://en.rian.ru/russia/20070131/59989100.html>>.

²⁵ International Atomic Energy Agency (IAEA), *Annual Report 2005* (IAEA: Vienna, 2006). З таблиці А20 зазначеного документа видно, що 19,4 т ВЗУ знаходяться під гарантіями МАГАТЕ в неядерних державах. Неофіційний аналіз, зроблений Інститутом науки та міжнародної безпеки, показує, що близько 11 т цього матеріалу належали Казахстану, отриманих у вигляді свіжого та відпрацьованого палива після зупинення енергетичного реактора на швидких нейтронах БН-350, а також свіжого палива з опріснювального реактора з рівнем збагачення до 26%. Див.: URL http://www.isis-online.org/global_stocks/end2003/civil_heu_watch2005.pdf. У 2005р. в рамках Ініціативи зниження ядерної загрози (ІЗЯЗ, *Nuclear Threat Initiative, NTI*) була зроблена заява про те, що не використане свіже паливо для БН-350 (із вмістом 2,9 т ВЗУ), було подане збідненню. Див.: Nuclear Threat Initiative (NTI), 'Government of Kazakhstan and NTI mark success of HEU blend-down project', Press release, 8 Oct. 2005. Імовірно, більша частина *U-235* у відпрацьованому паливі реактора БН-350 зазнала розщеплення до рівня збагачення менше 20%.

²⁶ Glaser, A. and von Hippel, F., 'Global cleanout: reducing the threat of HEU-fueled nuclear terrorism', *Arms Control Today*, Jan./Feb. 2006, pp.18-23.

²⁷ Glaser and von Hippel (посилання 25).

для використання як палива енергетичних реакторів²⁸. Станом на 31 грудня 2006р., збідненню були піддані 292 т ВЗУ, що еквівалентно майже 11 700 ядерним бомбам²⁹. Аналогічно, в 1994р. США задекларували 174 т збройового ВЗУ як надлишкові³⁰ і розпочали процес збіднення більшої частини цього матеріалу для наступного його використання як палива для американських енергетичних реакторів. Станом на липень 2006р., були піддані збідненню 87 т матеріалу³¹.

Наприкінці 2005р. США зробили заяву про додаткові 200 т ВЗУ, що виявилися надлишковими. Однак, лише 52 т цього матеріалу будуть перероблені на НЗУ. З решти надлишкових запасів 128 т збройового урану було зарезервовано для виготовлення палива корабельних реакторів Великої Британії і США, а ще 20 т – для реакторів космічних апаратів і дослідницьких реакторів³². Якщо Росія в аналогічний спосіб зарезервувала еквівалентні 100 т збройового урану для його наступного використання в корабельних реакторах, то в ядерних арсеналах Росії і США може залишитися 370-970 т і 320 т ВЗУ, відповідно.

За умов скорочення Росією і США арсеналів ядерних боєголовок до рівня в 1 000 одиниць (багато аналітиків вважають, що ці країни могли б зробити це без очікування приєднання інших країн до процесу роззброєння³³), то кожній з них було б потрібно лише близько 30 т ВЗУ для оснащення озброєнь, у т.ч. для відповідних науково-дослідних робіт, а також у вигляді оперативних запасів. З точки зору наявних запасів, 250 т ВЗУ (або близько до цього), які Росія і США до цього часу зберігають як резерв для корабельних та інших реакторів, є величезною кількістю ядерного матеріалу. Такий стан справ дозволяє зробити припущення, що, з політичної точки зору, для того, щоб реалізація закликів до значного скорочення запасів збройового ВЗУ залежить від розв'язання проблеми реакторів, що працюють на цьому виді ядерного матеріалу.

Сепарований плутоній

Світові запаси сепарованого плутонію дещо перевищують 500 т. Ця кількість майже порівну поділена між військовим і цивільним секторами, але весь цей матеріал може бути використаний для виготовлення зброї. Більшою часткою сепарованого плутонію володіють ядерні держави, але Японія і кілька неядерних європейських держав також мають значні запаси цього матеріалу (таблиця 12В.2).

²⁸ Американсько-російська угода стосовно позбавлення ВЗУ, отриманого після демонтажу ядерної зброї, підписана 18 лютого 1993р. у штаті Вашингтон.

²⁹ US Enrichment Corporation, 'Progress report: US-Russian megatons to megawatts program', 31 Dec. 2006, URL <http://www.usec.com/v2001_02/HTML/Megatons_status.asp>.

³⁰ У 2001р. ця величина була переглянута та змінена на 178 т, але в пізніших заявах Міністерства енергетики США знову наводилася попередня величина – 174 т. Див.: US DOE (посилання 12), р.2.

³¹ Tobey, W., Deputy Administrator for Defense Nuclear Nonproliferation, US National Nuclear Security Administration, testimony before the US House Government Reform Committee Subcommittee on National Security, Emerging Threats, and International Relations, 26 Sep. 2006.

³² Презентація доповіді міністра енергетики США С.Бодмана (*Samuel Bodman*) на міжнародній конференції Фонду Карнегі з нерозповсюдження 7-8 листопада 2005р. Див.: URL <http://www.carnegieendowment.org/static/npp/2005conference/2005_conference.htm#Bodman>. С.Бодмен спочатку заявив, що 160 із 200 т будуть зарезервовані як ядерне паливо для корабельних реакторів. Однак, пізніше виявилось, що 40 з цих 160 т є непридатними для такого використання. Див.: Presentation by Robert George and Dean Tousey, US Department of Energy, 'US Highly Enriched Uranium Disposition', to the Nuclear Energy Institute Fuel Supply Forum, 24 Jan. 2006, URL <<http://www.pogo.org/m/hsp/Y12/appendix-F.pdf>>.

³³ Feiveson, H. (ed.), *The Nuclear Turning Point: A Blueprint for Deep Cuts and De-alerting of Nuclear Weapons* (Brookings: Washington, DC, 1999), pp.136-137.

Таблиця 12В.2. Світові запаси сепарованого плутонію

Країна	Військові запаси на грудень 2005р., т	Стан військового виробництва	Цивільні запаси на грудень 2005р. (якщо не зазначено інше), т
Бельгія	0,0		3,3 – у Бельгії + 0,4 – за кордоном (на кінець 2004р.)
Китай	4,0 ± 2,0	Припинено в 1991р.	0,0
Франція	5,0 ± 1,25	Припинено в 1994р.	81,2 (в т.ч. 30,0 – іноземних власників)
Німеччина	0,0		20,0-25,0 – у Франції, Німеччині та Великій Британії
Індія ^a	0,52	Продовжується	5,4
Ізраїль	0,45 ± 0,11	Продовжується	0,0
Японія	0,0		5,9 – в Японії + разом 38,0 – у Франції і Великій Британії
Північна Корея	0,035 ± 0,018	Продовжується	0,0
Пакистан	0,064	Продовжується	0,0
Росія ^b	145,0 ± 25,0 (34,0-50,0 – задекларовані надлишки)	Припинено в 1997р.	41,2
Швейцарія	0,0		Разом до 2,0 – у Франції і Великій Британії
Велика Британія	7,6 (4,4 – задекларовані надлишки)	Припинено в 1989р.	104,9 (у т.ч. 27,0 – іноземних власників, 1,0 – за кордоном)
США ^c	92,0 (45,0 – задекларовані надлишки)	Припинено в 1989р.	0,0
Всього	<255,0 ± 28,0 (до 100,0 – задекларовані надлишки)		<285

^a У 2005р. Президент Дж.Буш і Прем'єр-міністр Індії М.Сінгх (*Mohanman Singh*) висунули пропозицію стосовно відокремлення Індією ядерної діяльності у військовому та цивільному секторах і передачі останньої під контроль МАГАТЕ в обмін на доступ до матеріалів і технологій на міжнародному ринку з метою підтримки індійської цивільної ядерної програми. В цьому контексті, Індія запропонувала передати до військового сектору більшу частину плутонію, сепарованого з відпрацьованого ядерного палива індійських енергетичних реакторів і позначеного в таблиці як цивільний.

^b Запаси збройового плутонію ядерних держав-сторін ДНЯЗ не змінювалися протягом 2003-2005рр., за винятком Росії, яка щорічно виробляє близько 1,2 т збройового плутонію на трьох реакторах, які продовжують експлуатуватися, оскільки вони також виробляють теплову та електричну енергію для цивільного використання. Росія зобов'язалася не використовувати цей матеріал з військовою метою.

^c В Угоді з МАГАТЕ (*INFCIRC/549*) від 4 листопада 2005р. США задекларували як загальні цивільні запаси 45 т плутонію, що утримується у формі складової *MOX*-палива та в інших формах, а також сепарованого неопроміненого плутонію.

Джерела: Institute for Science and International Security (ISIS), 'Global stocks of nuclear explosive materials', Dec. 2003, URL <http://www.isis-online.org/global_stocks/end2003/tableofcontents.html>; **Стан військового виробництва:** Albright, D., Berkhout, F. and Walker, W., SIPRI, *Plutonium and Highly Enriched Uranium 1996: World Inventories, Capabilities, and Policies* (Oxford University Press: Oxford, 1997); **Цивільні запаси** (за винятком Індії): декларації, надані країнами до МАГАТЕ, відповідно до *INFCIRC/549* від 31 березня 1998р.; див.: URL <<http://www.iaea.org/Publications/>

Documents/Infircs/ index.html>; **Індія:** оцінка зроблена за припущення, що 50% відпрацьованого ядерного палива індійських реакторів на важкій воді були перероблені; див.: Mian, Z. et al., *Fissile Materials in South Asia and the Implications of the US-India Nuclear Deal* (Princeton University: Princeton, N.J., Sep. 2006), URL <http://www.fissilematerials.org/ipfm/site_down/ipfmresearchreport.pdf>; **Північна Корея:** Albright, D. and Brannan P., *The North Korean Plutonium Stock mid-2006* (Institute for Science and International Security: Washington, DC, 26 June 2006). **Росія:** Угода між Урядом РФ та Урядом США про утилізацію плутонію, заявленого як плутоній, що не є необхідним для цілей оборони, поводження з ним і співробітництво в цій галузі, підписана 4 червня 2000р.

Велика Британія, Франція і США офіційно оголосили припинення виготовлення та сепарацію плутонію для його використання з військовими цілями, а Китай висловлював аналогічні наміри неофіційно. Росія продовжує щорічно виготовляти близько 1,2 т збройового сепарованого плутонію як незапланованого побічного продукту експлуатації трьох цивільних енергетичних реакторів. Росія і США співпрацюють у рамках проекту, спрямованого на відновлення та побудову міських вугільних теплових станцій для забезпечення можливості відмови від зазначених реакторів³⁴. За інформацією авторів, виготовлення плутонію для військових цілей продовжують Ізраїль, Індія, Пакистан і Північна Корея.

Росія і США володіють практично всім світовим запасом збройового плутонію: 120-170 т і 92 т, відповідно. Росія задекларувала 34-50 т збройового плутонію як надлишок, тоді як США заявили про наявність у державній власності надлишкових 45 т³⁵. Але ці країни могли б задекларувати значно більшу кількість матеріалу як надлишкового. Припускаючи, що російська або американська боеголовка містить у середньому 4 кг плутонію, кожній з цих країн необхідно було б приблизно 30 т збройового плутонію для забезпечення 6 000 боеголовок, які вони планують зберегти до 2012р., враховуючи витрати матеріалу на проведення досліджень і технологічні процеси. Таким чином, Росія і США могли б задекларувати надлишки, відповідно, на половину та на третину більші. Якщо вони скоротять кількість ядерної зброї до рівня 1 000 одиниць кожна, то їм знадобиться лише по 5 т збройового плутонію³⁶.

Велика кількість плутонію сепарується в кількох країнах з цивільного відпрацьованого ядерного палива на заводах з переробки палива. Частина цього плутонію змішується з ураном для наступного виготовлення змішаного оксидного палива (*mixed-oxide, MOX*-палива) та використовується в легководних реакторах (ЛВР, *LWR*)³⁷. Більша частина цього плутонію накопичується на переробних заводах у Ла-Газзі (Франція) і Селфілді (Велика Британія), а також на заводі *Маяк* (Озерськ, Росія). Накопичення великої кількості плутонію можна

³⁴ Про Ініціативу зниження ядерної загрози (*Nuclear Threat Initiative, NTI*) див.: 'Plutonium production reactor shutdown,' URL <http://www.nti.org/e_research/cnwm/ending/plutonium.asp>.

³⁵ Під час зустрічі 2 вересня 1998р. Президент США Б.Клінтон і Президент Росії Б.Єльцин зробили заяву про наміри США та Росії "поетапно позбавитися близько 50 т плутонію кожна, що використовується в їх ядерних військових програмах, і переробити цей матеріал таким чином, щоб він ніколи не міг бути використаним в ядерній зброї". Проте, США задекларували як надлишкові у своїй ядерній програмі лише 34 т матеріалу, внаслідок чого американсько-російська Угода, підписана в Москві 4 червня 2000р., передбачала утилізацію лише 34 т кожною з країн. У декларації до МАГАТЕ від листопада 2005р. (*INFIRC/549*) США заявили про загальні цивільні запаси 45 т "плутонію, що утримується у формі складової *MOX*-палива та в інших формах, а також сепарованого неопроміненого плутонію". США задекларували також 7,5 т надлишкового плутонію, що міститься у відпрацьованому ядерному паливі, яке знаходиться в державній власності.

³⁶ Ця оцінка зроблена з розрахунку 4 кг плутонію на кожен боеголовку та приблизно 20% – на технологічні процеси та науково-дослідні роботи.

³⁷ Реактори на легкій воді (ЛВР, *LWR*) використовують звичайну воду для уповільнення нейтронів у ядерній реакції, а також для охолодження активної зони реактора.

очікувати на новому переробному заводі *Rokkasho* (Японія). Загалом світові запаси сепарованого цивільного плутонію складають близько 250 т, що майже дорівнює тій кількості виробленого для військових цілей плутонію, і ці запаси продовжують зростати.

Той факт, що кількість цивільного сепарованого плутонію вже перевищує кількість збройового, не задекларовану як надлишкова, може завадити майбутнім переговорам про скорочення ядерної зброї через проблему додаткового знищення надлишків збройового плутонію.

III. Виробництво та утилізація розщеплюваних матеріалів

Як ВЗУ, так і плутоній виготовляються з природного урану. ВЗУ виготовляється шляхом збагачення природного урану, тобто за рахунок збільшення концентрації *U-235*. Плутоній виготовляється в ядерних реакторах за рахунок опромінення *U-238* нейтронами з наступною сепарацією. П'ять ядерних держав-сторін ДНЯЗ виготовляють збройові уран і плутоній – матеріали, придатні для безпосереднього виготовлення ядерної зброї. Ізраїль, Індія і Північна Корея виготовляють переважно плутоній, а Пакистан – ВЗУ. ВЗУ і плутоній можуть виготовлятися й під час цивільного ядерного паливного циклу.

Виробництво високозбагаченого урану

Природний уран містить лише близько 0,7% *U-235*, спроможного підтримувати ланцюгову реакцію, і близько 99,3% *U-238*, не здатного підтримувати таку реакцію. Тому використання природного урану для створення ядерної зброї можливе за умов його збагачення ізотопами *U-235*. Для використання у виробництві ядерного палива ЛВР природний уран також необхідно збагачувати, але до рівня 3-5% *U-235*, що не дає можливості безпосередньо застосувати такий матеріал для створення зброї. Ізотопи *U-235* та *U-238* мають майже ідентичні хімічні властивості та відрізняються масою лише приблизно на 1%, що робить дуже важким їх хімічне та фізичне розділення. Лише невелика кількість країн володіють необхідними можливостями для розділення цих ізотопів в ядерному паливі ЛВР у масштабах, достатніх для створення ядерної зброї. Але навіть невеликий збагачувальний завод (який, наприклад, Іран пропонує побудувати в Натанці), конструкція якого передбачає експлуатацію лише одного енергетичного реактора на 1 000 МВт, міг би забезпечити ВЗУ в кількості, достатній для створення десятків ядерних бомб щорічно³⁸. Таким чином, поставки урану

³⁸ У будь-якій збагачувальній установці завантажений матеріал на виході розділяється на два потоки: продукту, збагаченого ізотопами *U-235*, і збіднених відходів ("хвостів"). Результат розділення ізотопів вимірюється в одиницях розподільної роботи (ОРР, *separative work units, SWU*). В аналогічних одиницях (ОРР/рік) вимірюються потужності збагачувальних установок. Наприклад, для виготовлення із 150 т природного урану 20 т урану, збагаченого до 4% *U-235*, із залишенням у збідненому урані 0,2% *U-235* потрібно докласти 130 тис. ОРР – типова вимога до щорічного обсягу виробництва для 1 000 МВт ЛВР. За концентрації збідненого урану на рівні 0,3% *U-235* завод з розподільною потужністю 130 тис. ОРР/рік може спожити таку саму кількість природного урану для виготовлення близько 650 кг збройового урану (93% *U-235*). Докладніше про технічні аспекти збагачення урану та відповідні ризики розповсюдження див.: Krass, A.S. et al., SIPRI, *Uranium Enrichment and Nuclear Weapon Proliferation* (Taylor&Francis: London, 1983), URL <<http://www.sipri.org/contents/publications/Krass83.html>>.

та наявність технічних можливостей для його збагачення, які необхідні для обслуговування навіть невеликої за масштабами цивільної ядерної програми, забезпечують базу для результативної програми ядерної зброї.

Існує кілька технологій збагачення урану, але сьогодні для виготовлення ВЗУ у промислових масштабах використовуються газодифузійні установки та газові центрифуги. У США і Франції до цього часу експлуатуються газодифузійні заводи, але обидві країни планують перейти на більш економічну технологію з використанням газових центрифуг. У таблиці 12В.3 окреслюється поточний стан збагачувальних установок у світі.

Таблиця 12В.3. Крупні установки збагачення урану та їх продуктивність, станом на грудень 2005р.

Країна	Назва установки/ місцезнаходження	Тип ^a	Стан	Процес збагачення ^a	Потужність (тис. ОРР/рік) ^b
Бразилія	<i>Resende Enrichment</i>	Ц	будується	ГЦ	120
Китай	<i>Lanzhou 2</i>	Ц	експлуатується	ГЦ	500
	<i>Shaanxi</i>	Ц	експлуатується	ГЦ	500
	<i>Enrichment Plant</i>				
Франція	<i>Eurodif</i>	Ц	експлуатується	ГД	10 800
	<i>(Georges Besse)</i>				
	<i>Georges Besse II</i>	Ц	планується	ГЦ	7 500
Німеччина	<i>Urenco^c Deutschland</i>	Ц	експлуатується	ГЦ	1 800/4 500
Індія	<i>Rattehal</i>	В	експлуатується	ГЦ	4-10
Іран	<i>Natanz</i>	Ц	будується	ГЦ	100-250
Японія	<i>Rokkasho</i>	Ц	експлуатується	ГЦ	1050
	<i>Enrichment Plant</i>				
Нідерланди	<i>Urenco Nederland</i>	Ц	експлуатується	ГЦ	2 500/3 500
Пакистан	<i>Kahuta</i>	В	експлуатується	ГЦ	15-20
Росія	<i>Ангарск</i>	Ц	експлуатується	ГЦ	2 350
	<i>Новоуральск</i>	Ц	експлуатується	ГЦ	12 160
	<i>Северск</i>	Ц	експлуатується	ГЦ	3 550
	<i>Зеленогорск</i>	Ц	експлуатується	ГЦ	7 210
Велика Британія	<i>Capenhurst</i>	Ц	експлуатується	ГЦ	4 000
США	<i>Paducah</i>	Ц	експлуатується	ГД	11 300
	<i>Piketon, Ohio</i>	Ц	планується	ГЦ	3 500
	<i>Portsmouth</i>	Ц	у резерві	ГД	7 400
	<i>Eunice, NM</i>	Ц	планується	ГЦ	3 000
	<i>(LES/Urenco)</i>				

^a В – військова; Ц – цивільна; ГЦ – газоцентрифугова; ГД – газодифузійна. За винятком окремих лабораторних установок, усі збагачувальні установки використовують процеси, засновані на застосуванні або ГЦ, або ГД.

^b Одиниця роботи із сепарації (*separative work unit, SWU*) є мірою робіт на збагачувальному заводі, потрібних для сепарації певної кількості урану-235 на два компоненти – з більшим і з меншим вмістом урану-235. Мірою роботи є кілограм на одиницю роботи із сепарації (кгSWU, *kilogram separative work unit*).

^c Потужність установок *Urenco* свідчить про заплановане розширення виробництва.

Джерела: якщо не зазначене інше, дані про потужність збагачувальних установок базуються на інформації МАГАТЕ: Nuclear Fuel Cycle Information System (NFCIS), Feb. 2006, URL <<http://www-nfcis.iaea.org/Default.asp>>; **Китай:** IAEA, *Country Nuclear Fuel Cycle Profiles*, 2nd edn, (IAEA: Vienna 2005); **Індія:** Ramana, M.V., 'An estimate of India's uranium enrichment capacity', *Science & Global Security*, vol.12 (2004); **Іран:** Estimates for the Natanz facility assumes 50 000 machines with a capacity of 2-5 SWU/yr each. Hibbs, M., 'Current capacity at Natanz Plant about 2500 SWU/year, data suggest,' *Nuclear*

Fuel, 31 Jan. 2005; **Пакистан**: Albright, D., Berkhout, F. and Walker, W., SIPRI, *Plutonium and Highly Enriched Uranium 1996: World Inventories, Capabilities and Policies* (Oxford University Press: Oxford, 1997); **Росія**: International Business Relations Corporation, *Russian Enrichment Industry, State & Prospects. Annual Report 2004* (Department of Nuclear Power & Nuclear Fuel Cycle: Moscow, 2005), Fig.5.1 (data for 2000-2010); **США**: оцінки стосовно запланованих установок зроблені на підставі документа: Nuclear Regulatory Commission, 'Gas centrifuge enrichment facility licensing', 25 Aug. 2006, URL <<http://www.nrc.gov/materials/fuel-cycle-fac/gas-centrifuge.html>>.

У сучасних газових центрифугах уран у газоподібній формі (гексафторид урану, UF_6) подається всередину ротора, який обертається з величезною швидкістю, внаслідок чого на UF_6 здійснюється тиск, який в понад 100 тис. разів перевищує силу земного тяжіння. Під впливом відцентрової сили більш важкі атоми $U-238$ розміщуються ближче до стінки, порівняно з більш легкими атомами $U-235$. Газ, ближчий до стінки, збіднюється, а ближчий до осі ротора збагачується атомами $U-235$. Цей ефект використовується для розділення ізотопів урану.

Маса завантаженого матеріалу та рівень збагачення однієї установки є дуже невеликими. Тому для отримання урану, збагаченого до 3-5% рівня (норма більшості ЛВР), процес повторюють десятки разів у системі (каскаді), що складається зі 100 або навіть 1 000 поєднаних центрифуг. Якщо каскад побудувати з розрахунку на втричі більшу кількість стадій розділення ізотопів урану (уран пропускається через каскад додатково 3-4 рази), то на виході можна отримати збройовий уран.

З точки зору нерозповсюдження, центрифугова технологія має два головні недоліки, порівняно з газодифузною технологією. По-перше, запаси матеріалу на центрифуговому заводі становить лише десятки кілограмів, а на великому газодифузному заводі вона перевищує 1 000 т. Це означає, що для реструктуризації під виробництво ВЗУ та завантаження центрифугового каскаду потрібно лише кілька днів, тоді як у випадку газодифузійного заводу ці операції потребують місяців. Така особливість робить центрифугові заводи більш підозрілими, з точки зору сценарію "зростання концентрації" – швидкого перенацілення мирних ядерних технологій на виробництво зброї.

По-друге, приховані центрифугові установки практично неможливо виявити за допомогою методів дистанційного зондування. Центрифуговий завод, спроможний виробляти ВЗУ в обсягах, достатніх для створення однієї чи двох бомб на рік, може бути достатньо невеликим і не відрізнятися від багатьох інших промислових підприємств. Більше того, на відміну від газодифузійних збагачувальних заводів, центрифугові заводи забезпечують низький рівень енергоспоживання і внаслідок цього виявляються не помітними для теплових датчиків на фоні інших підприємств з подібними виробничими площами. Викиди UF_6 з центрифугової установки до атмосфери також є мінімальними (тому її важко виявити), оскільки газ у трубопроводах знаходиться під тиском, нижчим за атмосферний. Тому, потрапляння атмосферного повітря всередину центрифуги є більш вірогідним, ніж викид UF_6 до атмосфери³⁹.

З технічної точки зору, утилізація ВЗУ є простою і відкритою. Матеріал може бути доведений до рівня НЗУ шляхом його змішування зі збідненим,

³⁹ Невеликий витік UF_6 все ж таки має місце – під час з'єднання контейнерів з каскадом або від'єднання від нього.

природним або слабо збагаченим ураном. Як зазначалося вище, і Росія, і США піддають збідненню певну частку надлишкового збройового урану. Цей процес не можна повернути у зворотному напрямі без повторення процесу збагачення. Процес збіднення є досить економічно привабливим, оскільки отриманий НЗУ можна використовувати як паливо для комерційних атомних електростанцій (АЕС) за цінами, в кілька разів вищими за витрати на збіднення.

Виробництво плутонію

Плутоній виробляється в ядерних реакторах. Майже всі реактори, розраховані на виробництво збройового плутонію, використовують паливо з природного урану. В таких реакторах з кожного грама розщепленого $U-235$ (або майже на 1 МВт/день) виробляється близько 0,9 г плутонію. Наприклад, індійський дослідницький реактор *CIRUS*, що генерує 40 МВт (т), міг би напрацьовувати – при роботі на 70% потужності – 9,2 кг збройового плутонію щорічно⁴⁰.

Плутоній виробляється також у цивільних енергетичних реакторах. У ЛВР типу ВВЕР на кожен МВт/день виробляється лише 0,2-0,3 г чистого плутонію, оскільки більша його частина розщеплюється *in situ* (на місці) під час тривалого перебування матеріалу в активній зоні реактора. ЛВР потужністю 1 000 МВт (е) або 3 000 МВт (т), який працює на 90% своєї потужності, напрацьовує близько 250 кг плутонію на рік. Внаслідок того, що в енергетичних реакторах споживання палива є значно вищим, ніж у реакторах для виробництва плутонію, понад 40% напрацьованого плутонію містить більш важкі ізотопи.

У важководних реакторах (ВВР, *HWR*), в яких охолоджувачем є вода, збагачена дейтерієм, а паливом – природний уран, продуктивність виробництва плутонію на кожен МВт/день приблизно вдвічі вища, ніж у ЛВР. Крім того, частка важких ізотопів у плутонії є нижчою – приблизно 25%. ВВР *CANDU* (*Canadian Deuterium-Uranium*), які є домінуючими в цьому класі реакторів, перезавантажуються безперервно, тоді як для ЛВР ця операція виконується через кожні 18-24 місяці. Це означає, що для міжнародного контролю над реакторами *CANDU* потрібно більших коштів.

Протягом 1970-х і I половини 1980-х років спостерігалось швидке зростання світових потужностей реакторів цивільного сектору, але пізніше опір громадськості, необхідність великих витрат, нерозв'язана проблема відходів, а також аварії 1979р. на АЕС *Three Mile Island* і Чорнобильській АЕС призвели до різкого зниження замовлень на АЕС у всьому світі. Станом на кінець 2006р., загальна потужність АЕС складала близько 370 ГВт (е), з яких майже 90% забезпечували ЛВР⁴¹.

Загальна кількість відпрацьованого ядерного палива, що утворюється щорічно у світі внаслідок експлуатації реакторів, дорівнює близько 10 тис. т. і містить

⁴⁰ МВт (т) – одиниця вимірювання загальної енергії, а МВт (е) – електричної енергії, що генерує реактор. МВт/день – одиниця вимірювання загальної енергії, що генерується реактором протягом 24 годин на постійному рівні потужності 1 МВт(т). Розщеплення 1 г урану або плутонію вивільнює енергію близько 1 МВт/день.

⁴¹ International Atomic Energy Agency (IAEA), IAEA Power Reactor Information System (PRIS), 19 Jan. 2007, URL <<http://www.iaea.org/programmes/a2>>.

близько 75 т плутонію. Менш чверті всього відпрацьованого ядерного палива, що утворюється щорічно, піддається переробці. Решта – зберігається на промислових майданчиках реакторів.

Кілька країн створили пілотні зразки реакторів з натрієвим охолоджувачем, у яких виробництво розщеплюваного плутонію перевищує споживання. Реактори з такою конструкцією відомі під назвою реакторів-бридерів (“розмножувачів”). Активні зони таких реакторів оточені зонами відтворення, виготовленими з природного або збідненого урану. Плутоній, який накопичується в цих зонах, є збройовим матеріалом із вмістом *Pu-239*, як правило, понад 95%. Хоча відпрацьоване уранове паливо містить значну кількість плутонію, доки він залишається у складі відпрацьованого палива разом з високорадіоактивними продуктами ділення, його сепарація є непростим завданням, і доступ до матеріалу є ускладненим. Поводження з паливними стрижнями, що містять відпрацьоване паливо, може бути лише дистанційним, оскільки продукти розщеплення генерують дуже інтенсивне радіаційне поле, що зумовлює нереалістичність сценаріїв викрадення такого палива⁴². Хоча сам сепарований плутоній випромінює дуже незначну проникаючу радіацію і є матеріалом, який може бути безпосередньо використаний для створення ядерної зброї.

Переробка

Сепарація плутонію здійснюється на переробних установках. Технологічний процес, який сьогодні використовується для цього, – отримання плутонію та урану шляхом екстракції (*plutonium and uranium recovery by extraction, PUREX*) – заснований на переробці відпрацьованого палива на стружку з наступним її розчиненням в гарячій азотній кислоті. Отримана плутонієва суміш вводиться до органічного розчинника, який перемішується з азотною кислотою з використанням міксерів і пульсаційних колон. З цієї суміші плутоній виділяється за допомогою віджимних центрифуг. Оскільки все це має відбуватися за товстими екранами з використанням дистанційного управління, така технологія переробки відпрацьованого палива вимагає як значних ресурсів, так і належних навичок. Докладні описи процесу публікуються в технічній літературі вже з 1950-х років.

Сьогодні Велика Британія Індія, Росія, Франція та Японія здійснюють переробку та сепарацію плутонію з відпрацьованого ядерного палива цивільних реакторів у широких масштабах (таблиця 12В.4). Сепарація плутонію з мирними цілями бере початок від появи зацікавленості промислово розвинутих країн у комерційному використанні плутонієвих реакторів-розмножувачів.

⁴² Наприклад, розглянемо дозу опромінювання незахищеної людини, яку створює паливна збірка реактора, що охолоджується водою під тиском (*pressurized water reactor, PWR*). Типова *PWR* збірка містить приблизно 500 кг урану. Паливо з показником вигорання до 50 ГВт/день на тону містить близько 6 кг плутонію. Навіть після 15 років охолодження людина на відстані 1 м від паливної збірки могла б отримати смертельну дозу радіації протягом кількох хвилин. Людина на відстані 5 м могла б отримати летальну дозу протягом 2-3 годин. Див.: Lloyd, W.R., Sheaffer, M.K. and Sutcliffe, W.G., ‘Dose rate estimates from irradiated light-water-reactor fuel assemblies in air’, Lawrence Livermore National Laboratory, 1994, p.3, URL <http://www.osti.gov/energycitations/product.biblio.jsp?osti_id=10137382>. Через перші 10 років після вивантаження реактора рівень радіації зменшується вдвічі кожні 30 років.

Інтерес до цих реакторів досяг свого піку в 1970 роки під впливом очікувань, що світові генеруючі потужності зростатимуть до рівня 1 000 ГВт (е) до 2000р. і наблизяться до 10 тис. ГВт (е) у 2020р.⁴³ Оцінки ґрунтувалися на прогнозі, що така величезна загальна потужність АЕС не може бути забезпечена адекватними запасами високоякісної уранової руди.

Таблиця 12В.4. Крупні переробні установки, станом на грудень 2005р.

Усі установки переробляють паливо ЛВР (якщо не вказане інше).

Країна	Назва установки /місце знаходження	Тип	Стан	Проектна потужність (тВМ/рік) ^a
Франція	<i>La Hague UP2</i>	Ц	експлуатується	1 000
	<i>La Hague UP3</i>	Ц	експлуатується	1 000
Індія ^b	<i>Trombay (ВВР)</i>	В	експлуатується	50
	<i>Tarapur (ВВР)</i>	н/в	експлуатується	100
	<i>Kalpakkam (ВВР)</i>	н/в	експлуатується	100
Ізраїль	<i>Dimona (ВВР)</i>	В	експлуатується	40-100
Японія	<i>JNC Tokai</i>	Ц	експлуатується	210
	<i>Rokkasho</i>	Ц	експлуатується	800
Пакистан	<i>Nilore (ВВР)</i>	В	експлуатується	10-20
Росія	Маяк РТ-1, Озерськ	Ц	експлуатується	400
	(колишній Челябінськ-65)			
	Северськ (колишній Томськ-7)	В	експлуатується	6 000
	Желзнодорозьк (колишній Красноярськ-26)	В	експлуатується	3 500
Велика Британія	<i>BNFL B205 Magnox, Sellafield</i> (паливо для графітового реактора)	Ц	експлуатується	1 500
	<i>BNFL Thorp, Sellafield</i>	Ц	зупинена, майбутнє не відомо	900

В – військова; Ц – цивільна; н/в – не відомо.

^a Проектна потужність розрахована на максимальну кількість відпрацьованого палива, яку, згідно з проектом, має переробляти установка. Ця величина вимірюється в тоннах важкого металу на рік (тВМ/рік, *tHM/yr*). тВМ/рік є мірою кількості важкого металу – в цьому випадку урану – який міститься у відпрацьованому паливі. Реальна продуктивність часто складає лише невелику частку проектної потужності. Наприклад, російський завод РТ-1 ніколи не переробляв понад 130 тВМ/рік, а Франція за умов припинення її міжнародних контрактів у найближчому майбутньому перероблятиме 850 тВМ/рік. Відпрацьоване ядерне паливо ЛВР містить близько 1% плутонію, а ВВР і графітових реакторів – близько 0,4%.

^b У рамках угоди 2005р. між Індією та США про співробітництво в галузі цивільної ядерної енергетики Індія вирішила, що жодна з її переробних установок не буде відкрита для інспекцій з перевірки гарантій МАГАТЕ.

Джерела: якщо не зазначене інше, дані про продуктивність збагачувальних установок базуються на інформації МАГАТЕ: Nuclear Fuel Cycle Information System (NFCIS), лютий 2006р., URL <<http://www.nfcis.iaea.org/>>; **Індія:** Mian, Z. and Nayyar, A.H., 'An initial analysis of Kr-85 production and dispersion from reprocessing in India and Pakistan', *Science and Global Security*, vol.10, no.3 (2002) pp.151-179; **Ізраїль:** оцінка зроблена на підставі даних: Albright, D., Berkhout, F. and Walker, W., SIPRI, *Plutonium and Highly Enriched Uranium 1996: World Inventories, Capabilities and Policies* (Oxford University Press: Oxford, 1997); **Пакистан:** Mian and Nayyar (above); **Росія:** оцінки стосовно Северська та Желзнодорозька зроблені на підставі даних: Bukharin, O.A., Cochran, T. and Norris R.S., *Making the Russian Bomb: From Stalin to Yeltsin* (Westview: Boulder, Colo., 1995), pp.280, 291; дані про концентрацію плутонію у відпрацьованому паливі див.: Gesh, C.J. et al., 'Summary of near-term options for Russian plutonium production reactors', Pacific Northwest National Laboratory, PNL-9982, July 1994, p.9.

⁴³ Див., наприклад, US Atomic Energy Commission, 'Proposed final environmental statement on the liquid metal fast breeder reactor program', Washington, DC, 1974.

Однак, внаслідок високої вартості та технічних проблем, зусилля з комерціалізації використання плутонієвих реакторів-розмножувачів виявилися невдалими⁴⁴. У зв'язку з цим, кілька країн Західної Європи використовують сепарований плутоній, змішуючи його з ураном для отримання *МОХ*-палива для звичайних ЛВР як заміну стандартному паливу на основі НЗУ. Цей підхід не можна назвати економічно привабливим, оскільки виготовлення *МОХ*-палива є достатньо дорогим процесом. Крім того, один повторний цикл використання плутонію зменшує його кількість, приблизно, на третину. Відпрацьоване *МОХ*-паливо підлягає зберіганню. Франція та Японія вдалися до переробки відпрацьованого палива переважно внаслідок протестів місцевого населення проти як зберігання відпрацьованого палива на промислових майданчиках реакторів протягом невизначеного часу, так і вибору майданчиків для сховищ централізованого проміжного або довготривалого зберігання відпрацьованого ядерного палива⁴⁵. Проте, всі зарубіжні клієнти французьких, російських і британських переробних компаній виявляють дедалі більшу схильність до використання власних сховищ для зберігання відпрацьованого ядерного палива внаслідок високих цін на переробку, а також через необхідність у будь-якому випадку повертати перероблені відходи до країни походження.

Якщо Росія і Велика Британія зберігають сепарований плутоній, то Японія на десятиліття відклала програму рециркулювання плутонію внаслідок спротиву місцевого населення, спровокованого, зокрема, інформацією про факти приховування аварій і фальсифікацію даних про контроль якості на ядерних установках. У результаті світові запаси сепарованого для цивільних потреб плутонію упродовж останніх десятиліть постійно зростають. Зокрема, в період з 1996р., – коли всі країни (за винятком Індії), що мали запаси цивільного сепарованого плутонію, погодилися щорічно відкрито надавати декларації про свої запаси до МАГАТЕ, – до 2005р. світові запаси цього матеріалу зросли зі 160 т до 250 т, причому до цих обсягів не належать задекларовані Росією і США надлишки збройового плутонію.

У 2006р. почав працювати новий переробний завод у Японії. Це означає, що протягом певного часу світові запаси сепарованого цивільного плутонію зростатимуть, навіть якщо, відповідно до існуючих планів, Велика Британія припинить операції з переробки до 2012р. Наприкінці 1970-х років США відмовилися від переробки внаслідок економічних причин і стурбованості, зумовленої проблемами нерозповсюдження. Однак, нещодавно Адміністрація

⁴⁴ Перелік 11 зупинених та восьми працюючих реакторів на швидких нейтронах, станом на 1995р., див.: Albright, Berkhout and Walker (посилання 10), p.196. З того часу ще два реактори були зупинені назавжди (казахстанський БН-350 і французький *Superphénix*), один (японський *Monju*) був зупинений більш ніж на 10 років внаслідок пожежі із загорянням натрію; існують плани зупинки французького реактора *Phénix*. Російський реактор БН-600 з 1980р. експлуатується в середньому на 74% своєї потужності; протягом 23 років на ньому сталося 15 натрієвих пожеж. Див.: Bakanov, M.V., Oshkanov, N.N. and Potapov, O.A., 'Experience in operating the BN-600 unit at the Belyiyar nuclear power plant', *Atomic Energy* 96, no.5 (2004), p.315.

⁴⁵ Katsuta, T. and Suzuki, T., *Japan's Spent Fuel and Plutonium Management Challenge* (International Panel on Fissile Materials: Princeton, N.J., Sep. 2006), URL <http://www.fissilematerials.org/ipfm/site_down/ipfmresearchreport02.pdf>.

Президента Дж.Буша прийняла рішення про використання переробки плутонію в рамках запропонованого нею Глобального партнерства в галузі ядерної енергії (*Global Nuclear Energy Partnership*)⁴⁶. Ця ініціатива – як і переробка плутонію в Японії – зумовлена бажанням вилучити відпрацьоване ядерне паливо з майданчиків енергетичних реакторів⁴⁷.

Утилізація плутонію

Дебати стосовно поводження із сепарованим плутонієм і остаточної утилізації його запасів до цього часу зосереджувалися переважно на задекларованих Росією і США надлишках збройового матеріалу. Можливі варіанти розв'язання проблеми були намічені в 1990-х роках, коли Національна академія наук США опублікувала матеріали двох крупних досліджень з цього приводу⁴⁸. Проте, значна увага надається і запасам цивільного сепарованого плутонію, накопиченим в Європі, Росії, та які невдовзі почнуть накопичуватися в Японії.

Один з можливих варіантів – зберігання протягом невизначеного часу надлишкових запасів сепарованого плутонію на установках, де забезпечується високий рівень фізичної безпеки, – таких, наприклад, як створена за допомоги США переробна установка поблизу майданчика виробничого об'єднання *Маяк* у Росії⁴⁹, а також переробний завод у Селфілді (Велика Британія). Однак, цей підхід може бути ефективним настільки, наскільки ефективна організація, що відповідає за фізичну безпеку. В 1998р. у доповіді Королівського наукового товариства Великої Британії було висловлене глибоке занепокоєння тим, що в окремих випадках дуже великий британський запас сепарованого цивільного (але придатного для створення зброї) плутонію може бути доступним для використання в незаконному виробництві зброї⁵⁰. Такі факти мають бути предметом занепокоєння не лише у Великій Британії, а й у будь-якій країні, що володіє значною кількістю сепарованого плутонію.

Усі підходи до утилізації сепарованого плутонію, крім зберігання, передбачають його змішування з продуктами розщеплення ядерного палива, отриманими внаслідок або нейтронного опромінення в реакторі, або переробки. Ефективність цих підходів часто вимірюється нормою відпрацьованого ядерного палива,

⁴⁶ Див. сайт Глобального партнерства в галузі ядерної енергії Міністерства енергетики США; URL <<http://www.gnep.energy.gov/>>.

⁴⁷ von Hippel, F., *Management of Spent Fuel in the United States: The Illogic of Reprocessing* (International Panel on Fissile Materials: Princeton, N.J., Jan. 2007), URL <<http://www.ipfmlibrary.org/ipfmresearchreport03.pdf>>.

⁴⁸ National Academy of Sciences, *Management and Disposition of Excess Weapons Plutonium* (National Academy Press: Washington, DC, 1994); National Academy of Sciences, *Management and Disposition of Excess Weapons Plutonium: Reactor-Related Options* (National Academy Press: Washington, DC, 1995). Ці дослідження ґрунтуються на аналізі попередніх статей: Berkhout, F. et al., 'Disposition of separated plutonium', *Science and Global Security*, vol.3 (1993), pp.161-213.

⁴⁹ Історію побудови цієї установки за фінансової підтримки Уряду США див.: Bunn, M. and Weir, A., 'Securing nuclear warheads and materials', Nuclear Threat Initiative, Washington, DC, July 2006, URL <http://www.nti.org/e_research/cnwm/securing/mayak.asp>.

⁵⁰ Royal Society of London, *Management of Separated Plutonium* (Royal Society: London, 1 Feb. 1998), URL <<http://www.royalsoc.ac.uk/document.asp?tip=1&id=1915>>.

яка визначена Національною академією наук США як вимога перетворення надлишкового плутонію на матеріал тим більше непридатний для збройового використання, чим більше плутонію міститься у відпрацьованому паливі⁵¹.

Один із способів реалізації зазначених вище підходів полягає в змішуванні плутонію з ураном для виготовлення *МОХ*-палива для наступного його опромінення в енергетичних реакторах. *МОХ*-паливо, що містить 4-8% плутонію, змішаного зі збідненим ураном, може використовуватися в легководних реакторах як альтернатива паливу на основі НЗУ⁵². В рамках другого підходу радіологічний запобіжник створюється шляхом змішування плутонію або з продуктами розщеплення, що містяться в радіоактивних відходах процесу переробки, або з відпрацьованим паливом⁵³.

У довгостроковій перспективі (приблизно через 100 років) поле гамма-радіації відпрацьованого палива спаде до рівнів, недостатніх для того, щоб вважатися бар'єром для поводження з плутонієм, через що виникає необхідність у додаткових захисних бар'єрах, наприклад, за рахунок побудови глибокого підземного сховища.

У 2000р. Росія і США погодилися ліквідувати по 34 т збройового плутонію⁵⁴. Але Росія погодилася на це за умови, що її плутоній, а також більша частина плутонію США, будуть утилізовані шляхом виготовлення *МОХ*-палива. При цьому уряди інших держав-членів "Великої вісімки" (G8) повинні профінансувати будівництво та експлуатацію в Росії інфраструктури, необхідної для виготовлення *МОХ*-палива. Реалізація угоди розтягнулася на роки внаслідок виникнення протиріч між Росією і США з питань надання Росією імунітету від відповідальності для компаній-підрядників Уряду США⁵⁵. Уряди держав "Великої вісімки" взяли в рамках цієї програми фінансові зобов'язання на \$800 млн., але цих коштів недостатньо для покриття витрат як на будівництво, так і на експлуатацію заводу з виробництва *МОХ*-палива. За оцінками, вартість створення *МОХ*-установки у США зросла за період 2002-2006рр. з \$1 млрд. до \$4,9 млрд.⁵⁶ У 2006р. Конгрес США розпочав процес переоцінки цієї програми

⁵¹ National Academy of Sciences, *Management and Disposition of Excess Weapons Plutonium* (посилання 47), р.34. Міністерство енергетики США сформулювало визначення цієї норми в дещо інший, але, по суті, подібний спосіб: "Концепція, згідно з якою плутоній роблять таким самим непривабливим і недоступним для сепарації і військового використання, яким є залишковий плутоній, що міститься у відпрацьованому паливі комерційних реакторів". Див.: US Department of Energy (DOE), Office of Fissile Material Disposition, *Technical Summary Report for Surplus Weapons-Usable Plutonium Disposition*, DOE/MD-0003 Rev. 1 (DOE: Washington, DC, 1996), URL <<http://www.fas.org/nuke/control/fmd/docs/PUD71996.htm>>.

⁵² Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) Nuclear Energy Agency, *Plutonium Fuel: An Assessment* (OECD): Paris, 1989), pp.50-51.

⁵³ Про розміщення плутонію разом з відпрацьованим паливом див.: von Hippel, F. et al., 'Storage MOX: a third way for plutonium disposal?', *Science and Global Security*, vol.10 (2002), p.85.

⁵⁴ Угода між Урядом РФ та Урядом США про поводження з плутонієм і його розміщення була підписана в Москві 4 вересня 2000р.

⁵⁵ Проблема була остаточно розв'язана у 2006р. Див. розділ 12 цього видання, а також: US Department of Energy, Office of Public Affairs, 'US and Russia sign liability protocol', 15 Sep. 2006, URL <<http://www.energy.gov/print/4160.htm>>.

⁵⁶ US Department of Energy (DOE), Office of the Inspector General, Office of Audit Services, 'Status of the mixed oxide fuel fabrication facility', DOE/IG-173, Washington, DC, 21 Dec. 2005.

та розглянув ідею відокремлення російської та американської програм утилізації плутонію і переміщення фокусу програми США на варіант імобілізації плутонію разом із продуктами ділення⁵⁷.

IV. Висновки

Сьогодні у світі накопичено приблизно 1 700 т ВЗУ та 500 т сепарованого плутонію, яких достатньо для виготовлення понад 100 тис. одиниць ядерних боєзарядів. По суті, весь ВЗУ і близько половини плутонію залишилися у спадок від гонки озброєнь за часів холодної війни. Росія і США могли б скоротити свої запаси збройових матеріалів приблизно на 90%, залишаючи в запасах обсяги цих матеріалів, достатні для створення кожною з країн 1 000 боєголовок – стільки, скільки приблизно мають разом усі інші ядерні держави.

Близько 250 т плутонію було сепаровано з цивільного відпрацьованого палива ядерних енергетичних реакторів, головним чином, Франції, Росії і Великій Британії. Збільшення запасів плутонію, сепарованого для цивільних потреб, призведе найближчим часом до того, що його кількість значно перевищить запаси збройового плутонію. Ця обставина може ускладнити майбутні переговори з питань скорочення ядерних озброєнь, у рамках яких може розглядатися проблема знищення надлишкового збройового плутонію.

Росія, Велика Британія і США мають дуже великі резерви збройового ВЗУ, які в майбутньому можуть бути використані як паливо корабельних реакторів. Лише США задекларували резерв для корабельних реакторів, якого було б достатньо для виготовлення близько 5 000 ядерних боєголовок. Це означає, що питання реакторів на ВЗУ має бути вирішене до того, як значне скорочення запасів збройового ВЗУ перетвориться на політичну реальність.

Обсяги запасів розщеплюваних матеріалів, якими володіють різні країни, залишаються невизначеними. Водночас, декларування запасів розщеплюваних матеріалів і підвищення прозорості історій їх виробництва та утилізації сприяють зміцненню довіри у процесі подальшого скорочення запасів збройових розщеплюваних матеріалів і будуть необхідними умовами майбутнього ядерного роззброєння.

⁵⁷ 'House appropriators deliver blow to DOE's GNEP, MOX programs', *Nuclear Fuel*, 22 May 2006.

13. Контроль над звичайними озброєннями

ЖДИСЛАВ ЛЯХОВСКИ, МАРТИН СЙОГРЕН

I. Вступ

2006р. став сьомим поспіль “бідним на результати” роком з часу підписання в 1999р. Угоди з адаптації Договору 1990р. про звичайні збройні сили в Європі (Договір про ЗЗСЄ, *Treaty on Conventional Armed Forces in Europe, CFE Treaty*). На третій Конференції з огляду цього Договору, що відбулася у травні, не було помічено жодної ознаки наступного прогресу. “Жорсткий” режим контролю над звичайними озброєннями продовжує гальмуватися через суперечності між Росією і Заходом навколо політичних документів, прийнятих у 1999р. на Стамбульському саміті Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ, *Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE*)¹. Як наслідок, процес набуття чинності адаптованим Договором про ЗЗСЄ залишається заручником обіцяного Росією виводу військ з території Грузії і Молдови². Російсько-грузинська угода, укладена в березні 2006р. (на додаток до Угоди 2005р. про вивід військових баз та інших російських об’єктів з території Грузії), стала ознакою подальшого прогресу у виводі військ; водночас невірним рішенням залишається питання виводу російських військовослужбовців і військової техніки з території Молдови.

У 2006р. в ОБСЄ продовжувалися перегляд і вдосконалення способів контролю над звичайними озброєннями, в т.ч. заходів зміцнення довіри і стабільності та інших заходів з реагування на спільні ризики та виклики, з якими зіткнулася Європа. Загалом, продовжується зміцнення контролю над “негуманною” зброєю; набув чинності Протокол V про вибухонебезпечні залишки війни (ВЗВ, *Convention on explosive remnants of war, ERW*) до Конвенції 1981р. про “негуманну” зброю (*Convention on Certain Conventional Weapons, CCW*)³.

¹ Про контроль над звичайними озброєннями в Європі до 1999р. див. у відповідних розділах попередніх видань *Щорічника СІПРІ*. Тексти Договору про ЗЗСЄ і Протоколу див. на сайті ОБСЄ: URL <<http://www.osce.org/fsc/documents.html>>. Текст Угоди з адаптації Договору про ЗЗСЄ див.: *SIPRI Yearbook 2000: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2000), pp.627-642; а також на сайті ОБСЄ.

² OSCE, Istanbul Summit Declaration, Istanbul, 17 Nov. 1999, para.19; ОБСЄ, Заключний акт Конференції держав-сторін Договору про звичайні збройні сили в Європі, від 17 листопада 1999р. Текст Заключного акта див.: *SIPRI Yearbook 2000* (посилання 1), pp.642-646. Росія досі не спромоглася виконати наступні зобов’язання: (а) закрити бази в Гудауті (Абхазія, Грузія); (б) вивести війська з території Придністров’я (Молдова); (в) ліквідувати склади боєприпасів і військового обладнання в Придністровському регіоні.

³ Конвенція 1981р. про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію (*Convention on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons which may be deemed to be Excessively Injurious or to have Indiscriminate Effects, CCW Convention, ‘Inhumane Weapons’ Convention*) була відкрита для підписання в Женеві 10 квітня 1981р. та набула чинності 2 грудня 1983р.

У цьому розділі аналізуються головні проблемні питання і зміни в галузі контролю над звичайними озброєннями у 2006р. В підрозділі II обговорюються важливі аспекти імплементації Договору про ЗЗСЄ. У підрозділі III викладені заходи, пов'язані з контролем над озброєннями і спрямовані на зміцнення довіри, надання допомоги та стимулювання стабільності в зоні відповідальності ОБСЄ і поза її межами. Проблемні питання, що стосуються мін і ВЗВ, розглянуті в підрозділі IV. В підрозділі V наводяться висновки стосовно стану контролю над звичайними озброєннями та його майбутнього.

II. Контроль над озброєннями в Європі

Режим Договору про ЗЗСЄ залишається найкращим у світі режимом контролю над озброєннями. Визнаний наріжним каменем європейської безпеки, Договір про ЗЗСЄ значною мірою сприяв ліквідації загрози широкомасштабної воєнної агресії, підвищенню довіри, відкритості і взаємоповаги на континенті. Процес, започаткований цим Договором, спонукав до прийняття важливих рішень з контролю над озброєннями на Балканах і нових ініціатив в інших регіонах, зокрема, в Центральній Азії.

Договір про ЗЗСЄ визначив для обох його сторін рівні обмеження на основні категорії важких озброєнь і військової техніки в зоні "від Атлантики до Уралу". Угода з адаптації Договору відкинула початкову, біполярну концепцію паритету сил між НАТО і вже не існуючою на той час Організацією Варшавського Договору (ОВД, *Warsaw Treaty Organization, WTO*) та запровадила новий режим контролю над озброєннями на засадах національних і територіальних обмежень, сформульованих як обов'язкові у протоколах до Угоди. Угода підвищила можливість верифікації виконання її положень і відкрила адаптований режим Договору про ЗЗСЄ для участі європейських держав, які на той час не були сторонами Договору. Однак, як зазначалося, ця Угода не набула чинності, оскільки держави НАТО та інші держави відмовилися ратифікувати її через загрозу невиконання Росією Стамбульських зобов'язань. З 30 держав, що підписали Договір про ЗЗСЄ, лише Білорусь, Казахстан і Росія ратифікували Угоду з його адаптації. Україна також ратифікувала її, але ще не передала депозитарію ратифікаційну грамоту. Таким чином, Договір про ЗЗСЄ та пов'язані з ним документи і рішення залишаються обов'язковими для всіх його сторін. З метою спостереження за імплементацією Договору, вирішення питань, що виникають у результаті виконання його положень, і визначення заходів, що мають сприяти посиленню життєздатності та ефективності його режиму, державами-сторонами Договору створена Спільна консультативна група (СКГ, *Joint Consultative Group, JCG*).

Третя Конференція з огляду Договору про ЗЗСЄ, що відбулася у Відні 30 травня - 2 червня 2006р., не спромоглася ухвалити підсумковий документ.

Договір про ЗЗСЄ: питання імплементації та адаптації

Виконання та дотримання

Попри патову ситуацію в адаптації Договору про ЗЗСЄ, для більшості його сторін він залишається прийнятним інструментом контролю над звичайними озброєннями. На третій Конференції з огляду Договору був запропонований

підсумковий звіт про виконання його положень загалом і за період, що минув з часу його попереднього огляду у 2001р., зокрема. В ньому було відзначено, що загальні запаси звичайних озброєнь і військової техніки в зоні дії Договору продовжують зменшуватись, а окремі держави-сторони Договору добровільно скоротили свої запаси до рівнів, нижчих за визначені в ньому (див. таблицю 13.1). На третій Конференції з огляду Договору Україна заявила про добровільне зниження національних рівнів запасів звичайних озброєнь і техніки, обмежених Договором (ЗОТОД, *treaty-limited equipment, TLE*), і обмежень чисельності особового складу своїх Збройних Сил. Починаючи з 1990р., було здійснено понад 5 000 інспекцій на місцях, сторони обмінялися десятками тисяч документів з повідомленнями та щорічними даними. На Конференції в заяві від імені НАТО були наведені підсумки дотримання кількісних обмежень Договору про ЗЗСС⁴: (а) кількісні обмеження ЗОТОД загалом дотримуються; (б) всі держави-сторони Договору виконують зобов'язання стосовно загального максимального рівня запасів (МРЗ, *maximum level for holdings, MLH*); (в) обмеження чисельності особового складу, визначені Підсумковим актом переговорів про обмеження чисельності ЗЗСС (*CFE-IA Agreement*)⁵, не перевищуються; (г) у середині 2003р. Росія виконала зобов'язання колишнього СРСР за Договором про ЗЗСС стосовно ЗОТОД, переведених на схід від Уралу, а на початку 2005р. повідомила ОБСЄ про знищення останніх озброєнь і техніки, що були визначені небоездатними та утримувалися на базах обслуговування в Санкт-Петербурзі та м. Кушчевська⁶; (д) жодна з держав-сторін Договору не перевищує кількість ЗОТОД; (е) усі держави-сторони Договору дотримуються кількісних обмежень на броньовану понтонну техніку в діючих військах, а також виконують зобов'язання політичного характеру стосовно морської авіації наземного базування. Крім того, жодна з держав-сторін Договору не розташовує на постійній основі ударні вертольоти наземного базування в місцях дислокації військово-морських сил у зоні дії Договору.

З огляду на повідомлення та результати інспекцій, у тій самій заяві йдеться про те, що: (а) попри зменшення кількості інспекційних квот (внаслідок скорочення кількості ЗОТОД у державах-сторонах Договору), режим перевірок залишається таким самим суворим та інтенсивним, як і раніше; (б) діяльність багатонаціональних груп інспекторів перетворилася на додатковий чинник створення атмосфери прозорості і співпраці; (в) обмін інформацією і повідомленнями забезпечив підвищення рівня прозорості. Під час задекларованих

⁴ 'Elaboration of elements for inclusion in a Final Document of 2006 CFE Review Conference as proposed to the Joint Consultative Group on behalf of Belgium [and the other NATO states]', doc. JCG. DEL/4/06, 16 May 2006

⁵ Підсумковий акт переговорів про обмеження чисельності ЗЗСС (*CFE-IA*) від 1992р. підписаний 10 липня 1992р. у Гельсінкі та набув чинності разом з Договором.

⁶ Докладніше про "небоездатну" військову техніку див.: Lachowski, Z. 'Conventional arms control', *SIPRI Yearbook 1998: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1998), p.629.

інспекцій на місцях обчислені запаси ЗОТОД практично без винятку збіглися з даними, наданими в рамках обміну інформацією.

Під час Конференції з огляду Договору про ЗЗСЄ були розглянуті ряд досі не вирішених політичних і технічних питань імплементації Договору. До цих питань належать, зокрема, такі: розташування сил однієї держави на території іншої без її згоди (наприклад, російських військ у Грузії і Молдові); проблема неконтрольованих і необлікованих ЗОТОД у зоні дії Договору (особливо, на територіях, чий суверенітет залишається спірним – у Нагорному Карабаху (Азербайджан); в Абхазії і Південній Осетії (Грузія); у Придністров'ї (Молдова); випадки однобічного тлумачення порядку класифікації і звітування в рамках Протоколу про існуючі типи звичайних озброєнь і техніки (ПТЗОТ, *Protocol on Existing Types of Conventional Armaments and Equipment, POET*); випадки перевищення договірних обмежень у флангових зонах державами, що підписали Договір⁷, а також загального або регіонального перевищення обмежень на військову техніку в діючих військах; невдалі спроби облікувати ЗОТОД, які, за повідомленнями, були переміщені з території однієї держави-сторони до іншої в 1994-1996рр. (наприклад, передача Росією ЗОТОД до Вірменії); неспроможність окремих держав повідомити про зміну на 10% і більше військових запасів, або звітувати про розташування об'єктів, що підлягають перевірці⁸.

Таблиця 13.1. Обмеження, визначені Договором про ЗЗСЄ, та існуючі запаси, станом на 1 січня 2006р.

	Танки	ББМ	Артилерія	Авіація	Вертольоти	Особовий склад
МРЗ/НООС	39 142	59 822	38 286	13 462	4 000	5 789 181
Запаси	24 774	44 140	28 236	7 135	1 971	2 892 667

ББМ – бойові броньовані машини; МРЗ – максимальний рівень запасів; НООС – національні обмеження чисельності особового складу.

Джерела: Договір про ЗЗСЄ і Підсумковий акт переговорів про обмеження чисельності ЗЗСЄ в рамках СКГ і Групи з питань чинності та імплементації Договору; Зведена форма даних, станом на 1 січня 2006р.; документ СКГ: JCG.TOI/21/06, 19 May 2006.

⁷ Про історію і дискусію навколо “флангових проблем” див.: Lachowski, Z. ‘Conventional arms control’, *SIPRI Yearbook 1997: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1997), pp.476-479.

⁸ Пропонувалося передати СКГ для розгляду та прийняття рішень наступні проблемні питання з виконання положень Договору: взаємне розуміння задекларованих місць і спільних зон (визначення чутливих точок/районів); правила фотозйомки; використання під час інспекцій глобальних навігаційних систем; документування розбіжностей у тлумаченні; порядок повідомлення про певні види озброєнь і техніки; нездатність здійснювати інспекції в окремих регіонах; тлумачення правил підрахунку під час експорту/реекспорту; порядок розрізнення промислових випробувань і науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт; оновлення ПТЗОТ; вирішення проблеми підрахунку необлікованих і неконтрольованих ЗОТОД у зоні дії Договору; витрати на інспекції; повідомлення про остаточне виведення ЗОТОД і броньованої понтонної техніки з визначених місць постійного зберігання; повідомлення про зміни у списках інспекторів та екіпажів транспортних засобів. Див.: *Elaboration of elements* (посилання 4).

Росія намагалася по-іншому тлумачити наведене в Договорі про ЗЗСЄ визначення “група держав”. На фоні поступового розширення НАТО Росія порушила питання про кількісні обмеження для членів Альянсу, стверджуючи, що їх існуючі запаси за п’ятьма категоріями ЗОТОД значно перевищують визначений Договором загальний для цих країн МРЗ. Подібна претензія була висунута і стосовно флангових обмежень для західних країн⁹. Всі ці претензії посилювали аргументи Росії на користь негайного набуття чинності Угодою з адаптації Договору про ЗЗСЄ як єдиного способу вирішення проблеми.

Невирішеним залишається питання стосовно оплати видатків на проведення інспекцій державою, що їх здійснює.

Оновлення переліків ПТЗОТ

ПТЗОТ бракує чіткості у визначенні типів ЗОТОД. Протягом багатьох років саме це негативно впливало на обмін інформацією і заважало роботі інспекторів. СКГ досі не завершила виконання завдань, поставлених їй на оглядових конференціях 1996р. та 2001р. з оновлення переліків озброєнь і техніки, визначених Протоколом, а також вилучення з них типів, зразків і модифікацій техніки, що не відповідають критеріям Договору. На цей час робочим підгрупам ПТЗОТ, створеним у 2001р., вдалося досягти згоди за чотирма з п’яти категорій, відповідно до Розділу I ПТЗОТ (ЗОТОД) і за чотирма з шести категорій Розділу II (озброєння та техніка, не обмежені Договором – так звані “двійники”). За повідомленнями, наприкінці 2006р. понад 99% усіх переліків відповідних озброєнь і техніки були погоджені¹⁰. Проте, невирішеними залишається питання: бойових броньованих машин (ББМ) – у Розділі I; “двійників” бронетранспортерів і бойових машин піхоти – в Розділі II. Спірним є питання стосовно ББМ з гарматами калібром понад 20 мм і транспортною кабіною, замалою для перевезення одного відділення піхоти, – такі засоби не підпадають під жодне з визначень Статті II Договору про ЗЗСЄ. З огляду на наявність “двійників”, існують побоювання, що стосовно окремих типів техніки спори затягнуться на тривалий період.

У 2006р. невирішеним залишилося також питання про зобов’язання здійснювати електронний обмін технічною інформацією та цифровими фото, як пропонувалося у 2003р.

США повідомили СКГ про введення в експлуатацію нового покоління легких броньованих машин *Stryker*.

Адаптація Договору

У 2006р. Росія продовжувала заперечувати намаганням НАТО пов’язати розгляд питань ратифікації адаптованого Договору про ЗЗСЄ зі Стамбульськими зобов’язаннями, а також заявила про виконання нею цих зобов’язань.

⁹ Заяви делегації РФ відповідно до пунктів 3 та 5 порядку денного третьої Конференції з огляду Договору про ЗЗСЄ див.: OSCE document CFE-TRC.3JOUR, annex 40, attachment, 2 June 2006.

¹⁰ Chairman’s speaking points, POET working group meeting, OSCE document HCG.TOI/41/06, 12 Dec. 2006.

Офіційні представники Росії кілька разів заявляли, що відсутність прогресу в адаптації Договору про ЗЗСЄ піддає сумніву сенс і цілі режиму Договору, роблячи його “відірваним від реальності”. На початку року Росія використовувала різні нагоди та різні форуми для попередження про можливість “за певних обставин” свого виходу з Договору¹¹. Не дивно, що позиція Заходу була протилежною: наприклад, Німеччина, як одна з держав-сторін Договору, яка завжди прагнула досягти компромісного рішення з метою розблокування ситуації, заявила, що Договір “у цілому функціонує дуже добре”¹².

Перед початком Конференції Росія розробила власний проект підсумкового документа, в якому йшлося про те, що всі держави мають попередньо виконати Угоду з адаптації в редакції від 1 жовтня 2006р., розпочати процедури ратифікації на національному рівні, впровадити адаптований Договір про ЗЗСЄ у 2007р. та обговорити “можливість приєднання нових сторін”¹³. НАТО відкинув таку пропозицію, а заява Франції від імені НАТО на зустрічі міністрів ОБСЄ у Брюсселі наприкінці року ще раз підтвердила позицію держав НАТО – лише виконання Стамбульських зобов’язань може “створити умови для членів Альянсу та інших держав-сторін Договору про ЗЗСЄ, необхідні для подальшого просування ратифікації адаптованого Договору”¹⁴.

Грузія-Росія: наближаючись до кінцевого терміну 2008р.

30 травня 2005р. міністри закордонних справ Грузії і Росії оприлюднили спільну заяву стосовно закриття російських військових баз та інших військових об’єктів, а також виводу російських військ із Грузії¹⁵. Вивід має відбуватися поетапно до 2008р.

У 2006р. події, пов’язані з Договором про ЗЗСЄ, відбувалися на фоні погіршення політичних та економічних відносин між Грузією і Росією (яка підтримує сепаратистські сили в Абхазії і Південній Осетії)¹⁶. 31 березня в Сочі були підписані дві угоди: про терміни та умови тимчасового функціонування і виводу

¹¹ Див., наприклад: “С.Иванов: РФ может выйти из ДОВСЕ”, *РосБизнесКонсалтинг*, 24 января 2006г., URL <http://top.rbc.ru/index.shtml?/news/daythemes/2006/01/24/24000604_bod.shtml>. На третій Конференції з огляду Договору про ЗЗСЄ Росія залишила за собою право “вдатися до комплексного аналізу існуючого становища” та поінформувати інші держави-сторони про його результати. Заяву делегації РФ на третій конференції з огляду Договору про ЗЗСЄ див.: OSCE document CFE-TRC3.JOUR, annex 40, 2 June 2006.

¹² Заяву делегації Німеччини на третій Конференції з огляду Договору про ЗЗСЄ див.: OSCE document CFE-TRC3.JOUR, annex 27, 31 May 2006. Делегації інших держав НАТО підтримали таку точку зору. Наприклад, Велика Британія заявила, що Договір залишається “одночасно корисним та адекватним, надаючи, перш за все, більшої впевненості та передбачуваності в непевному та непередбачуваному світі”. Заяву делегації Великої Британії на СКГ див.: JCG document JCG.DEL/20/06, 19 Dec. 2006.

¹³ Проект головних положень підсумкового документа третьої Конференції з огляду Договору про ЗЗСЄ, надісланий делегацією РФ до СКГ, див.: JCG document JCG.DEL/2/06, 9 May 2006.

¹⁴ Заяву делегації Франції на засіданні Ради міністрів ОБСЄ, Брюссель, 2006р. див.: OSCE document, MC(14). JOUR/2, 5 Dec. 2006.

¹⁵ Спільну заяву міністрів закордонних справ РФ і Грузії від 30 травня 2005р., див. на сайті МЗС РФ: URL <http://www.ln.mid.ru /brp_4.nsf/clndr?OpenView&query=31.05.2005&Lang= ENGLISH>.

¹⁶ Докладніше про відносини між Росією і Грузією див. у розділі 1 цього видання.

розгорнутих на території Грузії російських військових баз та інших військових об'єктів Групи російських військ у Закавказзі (ГРВЗ); про транзит військових вантажів та особового складу її територією. Проте, до тексту першої угоди не вдалося внести російську базу в Гудауті (Абхазія). Прагнучи вилучити з угоди питання виводу своїх “миротворців”, Росія запропонувала відрядити до Гудауті місію спостерігачів – на умовах наступного підтвердження Грузією факту закриття цієї військової бази. Грузія відхилила пропозицію. В липні, за результатами голосування в Парламенті, Грузія запропонувала (безрезультатно) замінити російських “миротворців” на міжнародні поліцейські сили.

На початку осені напруженість у відносинах між двома країнами зростає внаслідок арешту чотирьох російських офіцерів, обвинувачених у шпигунстві. Командувач ГРВЗ генерал-майор А.Попов, як повідомлялося, погрожував призупинити вивід військ та озброєнь. Проте, Президент Росії В.Путін швидко дезавував цю заяву¹⁷. Протягом року вивід російських військ та озброєнь здійснювався, попри всі проблеми, які виникали в регіоні, що було схвально сприйняте країнами Заходу та іншими державами. Процес завершився виводом наприкінці 2006р. (з випередженням графіка) останнього контингенту ГРВЗ – зі штабу у Тбілісі.

Російські війська та озброєння в Молдові

У 2006р. у військових відносинах Молдови з Росією прогресу не було. За Конституцією 1994р., Молдова є постійно нейтральною державою і відмовляється від розміщення іноземних військ на своїй території. Вивід російських ЗОТОД був завершений у 2003р., але неспроможність досягти політичного врегулювання проблеми сепаратистів у Придністров'ї змусила Росію затримати вивід з цього регіону військ, залишків техніки, не обмеженої Договором про ЗЗСЄ, і боєприпасів загальним обсягом приблизно 20 тис. т.

Протягом 2006р. Молдова активізувала заклики до розгляду законності військової присутності Росії. Претензії Росії на легітимність своєї військової присутності у Придністров'ї ґрунтуються на угодах 1992-1994рр., жодну з яких Молдова не визнає законною. Росія продовжувала наполягати на тому, що вивід її військ і матеріальних запасів є можливим лише за умови політичного врегулювання проблеми Придністров'я, – яке сама Росія унеможливила підтримкою самопроголошеної влади в цьому регіоні¹⁸. Інспектування в рамках Договору про ЗЗСЄ російських складів боєприпасів у регіоні й надалі наражається на перешкоди. Проте, 13 листопада 2006р. група глав і заступників глав делегацій

¹⁷ Dzhindzhikashvili, M., ‘Russian arrests threaten pullout’, *Washington Times*, 30 Sep. 2006; ‘Russian forces on high alert in Georgia’, *International Herald Tribune*, 2 Oct. 2006.

¹⁸ Росія також заявила, що “запаси боєприпасів становлять надзвичайну небезпеку та мають вивозитися лише у взаємодії з місцевими органами влади та за умови надання ними гарантій безпеки, що, з відомих причин, забезпечити сьогодні неможливо”. Заяву О.Бородавкіна, Постійного представника РФ на засіданні Постійної Ради ОБСЄ, див.: OSCE document PC.DEL/531/06, 9 June 2006.

ОБСЄ відвідала російський склад боєприпасів на ст.Ковбасна у Придністров'ї – що було першим випадком, починаючи з березня 2004р., коли представники ОБСЄ спромоглися потрапити до російського складу. Переговори у форматі “5+2”, що у 2005р. мали за мету знайти рішення придністровської проблеми, у 2006р. продовження не мали¹⁹. Протягом року вивіз боєприпасів не здійснювався.

Проблема Молдови та інші питання, пов'язані зі Стамбульськими зобов'язаннями, були головними каменями спотикання в зусиллях погодити політичні та “регіональні” заяви на зустрічі міністрів ОБСЄ в Брюсселі у грудні 2006р.²⁰

Держави Балтії та Договір про ЗЗСЄ

Попри заяву Росії про вдовolenня (до певної міри) політичними гарантіями військової стриманості з боку НАТО, починаючи з 1997р., вона досі вважає їх недостатніми в контексті режиму Договору про ЗЗСЄ. На третій Конференції з огляду Договору про ЗЗСЄ Росія, розчарована відсутністю прогресу в адаптації Договору та, на її думку, “абстрактністю” заяв західних країн, закликала Захід переоцінити ситуацію, що склалася у 2004р. внаслідок вступу балтійських держав до НАТО та встановити “баланс” зобов'язань з урахуванням розширення Альянсу²¹. Росія наполягала на проясненні отриманої раніше від НАТО обіцянки стосовно відмови від постійного розташовування на території балтійських держав-членів Альянсу (як і на території інших нових держав-членів) “значних бойових сил”, а також питань кількості звичайних озброєнь, що будуть утримуватися там. Росія зауважила, що виконання обіцянок балтійських держав у рамках адаптації Договору про ЗЗСЄ залишається непевним²², внаслідок чого зобов'язання Росії стосовно обмежень в її північно-західному регіоні практично втрачають політичний і військовий сенс. Відповідно, Росія вимагає більшої реалістичності положень Договору, в т.ч. тих, що стосуються одностороннього зниження національних рівнів запасів озброєнь держав-членів НАТО. Особливо наголошувалося на тому, що ступінь реалістичності обмежень НАТО розглядатиметься Росією як критерій врахування Альянсом інтересів безпеки як Росії, так і інших держав-сторін Договору²³.

¹⁹ До цих переговорів, що розпочалися в жовтні 2005р., з метою досягнення політичної згоди, безпосередньо залучені п'ять зацікавлених сторін (Молдова, ОБСЄ, Росія, Придністров'я та Україна), а також два спостерігачі (ЄС і США).

²⁰ На засіданні Ради міністрів ОБСЄ у Брюсселі 2006р. Молдова наполегливо закликала до якнайшвидшого перетворення так званих “миротворчих” сил у зоні безпеки на багатонаціональні сили під міжнародним мандатом, а також знову повторила вимогу, що вона не ратифікує Угоду з адаптації Договору про ЗЗСЄ, доки Молдова не буде звільнена від присутності іноземних військових або воєнізованих сил. Заяву віце-прем'єр-міністра та міністра закордонних справ і європейської інтеграції Республіки Молдова Андрея Стратана на 14 засіданні Ради міністрів ОБСЄ у Брюсселі 5 грудня 2006р. див.: OSCE document MC.DEL/79/06.

²¹ Три балтійські країни – Естонія, Латвія і Литва – не є сторонами Договору про ЗЗСЄ.

²² У результаті, заходи в зоні Балтійського моря заблоковані, доки в повному обсязі не будуть виконані вимоги стосовно ратифікації НАТО Угоди з адаптації (тобто Стамбульських зобов'язань).

²³ Заяви делегації РФ (посилання 9).

Субрегіональний контроль над озброєннями в колишній Югославії

Наприкінці 2006р. в зоні дії Угоди про субрегіональний контроль над озброєннями (так званої Флорентійської угоди, погодженої згідно зі Статтею IV Додатка 1Б Загальної рамкової угоди про мир у Боснії і Герцеговині²⁴) було знищено близько 9 000 одиниць важких озброєнь. В січні 2006р., після розформування міністерств оборони двох суб'єктів Боснії і Герцеговини (Федерації Боснія-Герцеговина та Республіки Сербської) та передачі їх повноважень новоутвореному Міністерству оборони Боснії і Герцеговини, в рамках Флорентійської угоди виникли проблемні питання. Всі сторони Флорентійської угоди (Боснія і Герцеговина, Хорватія, Сербія і Чорногорія) погодилися, що згідно з її положеннями, починаючи з 10 березня 2006р., Боснія і Герцеговина буде представлена лише на державному рівні. 16 січня 2007р. стороною Угоди стала Чорногорія – після набуття в червні 2006р. незалежності за результатами травневого референдуму та після повідомлень усіх сторін про їх згоду²⁵.

III. Зміцнення довіри і стабільності

Після тривожних сигналів від кількох країн ОБСЄ стосовно змін у процесі зміцнення довіри та безпеки в Європі, у 2006р. в цій галузі були засвідчені більші оптимізм та активність. Діалог з питань безпеки, триваючий на Форумі ОБСЄ зі співробітництва у сфері безпеки (ФСБ, *Forum for Security Cooperation, FSC*), висвітлив ряд проблемних питань, пов'язаних, зокрема, з контролем над озброєннями та заходами зміцнення довіри. На початку року відбувся довгоочікуваний п'ятий семінар ОБСЄ з питань воєнних доктрин. На ФСБ були запропоновані два нових, ініційованих Росією, заходи зміцнення довіри та безпеки (ЗЗДБ, *confidence- and security-building measures, CSBMs*). Діяльність зі зміцнення довіри та безпеки в рамках ОБСЄ була поширена на контроль над стрілецькою зброєю і звичайними боеприпасами. На подовження семінару 2005р., у вересні 2006р. в рамках ФСБ відбулося спеціальне засідання присвячене обговоренню Кодексу поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки (*Code of Conduct, COC*).

П'ятий семінар ОБСЄ з питань воєнних доктрин

Семінари з питань воєнних доктрин є складовою “набору інструментів” зміцнення довіри. П'ятий семінар ОБСЄ з питань воєнних доктрин відбувся у Відні 14-15 лютого 2006р. під патронатом ФСБ, відповідно до рекомендацій, внесених до Віденського документа 1999р., стосовно проведення “на високому рівні періодичних семінарів, подібних до тих, що проводилися раніше з питань

²⁴ Загальна рамкова Угода про мир у Боснії і Герцеговині (Дейтонська Угода) підписана в Дейтоні, штат Огайо, 14 грудня 1995р. Додаток 1Б Угоди див.: URL <<http://www.oscebih.org/essentials/gfap/eng/annex1b.asp>>. Текст Флорентійської угоди див.: URL <http://www.oscebih.org/security_cooperation/?d=4>.

²⁵ Сербія і Чорногорія розподілять між собою визначені Угодою граничні рівні озброєнь. Відповідні зміни до Угод будуть внесені у 2007р.

воєнних доктрин”²⁶. Семінар, метою якого було дослідження “змін у воєнних доктринах, що вносяться до них через появу нових загроз, змін у формах конфліктів і виникнення нових технологій”, відвідали представники урядових і військових кіл високого рівня від усіх країн-членів ОБСЄ, країн-партнерів і зацікавлених інституцій, а також незалежні експерти. На семінарі були розглянуті також наслідки таких змін для збройних сил та оборонних структур²⁷. Цей семінар був першою вагомою подією, починаючи з семінару 2001р. (попередні, відбулися в 1990р., 1991р. та 1998р.)²⁸.

На першій сесії семінару в загальному плані розглядалися зміни в доктринах із зосередженням уваги на таких проблемних питаннях, як зміни в характері загроз і формах конфлікту, а також ролі воєнно-політичних інструментів у реагуванні на нові виклики. В цілому, була досягнута згода в тому, що ситуація у сфері безпеки в зоні ОБСЄ характеризується сьогодні поєднанням “старих” і “нових” загроз – при цьому, до нових належать розповсюдження зброї масового ураження (ЗМУ), тероризм, а також торгівля озброєннями, людьми та наркотиками.

На другій сесії семінару розглядалися технологічні зміни та були визначені як переваги, так і виклики для збройних сил, пов’язані з цими змінами. Серед позитивних наслідків – наявність потенціалу для наступної модернізації і трансформації збройних сил. Але існують і пов’язані з цими змінами нові воєнні загрози – підвищення небезпеки через зростаючу доступність передових технологій, в т.ч. для недержавних суб’єктів. На сесії обговорювалися зусилля із запобігання потраплянню новітніх технологій до “брудних рук” – в особі як державних, так і недержавних суб’єктів; особлива увага надавалася впливу технологічних змін на оборонні можливості, взаємосумісність сил різних держав і багатонаціональні операції.

На третій сесії мали бути підбиті підсумки попередніх двох сесій, зосереджуючи увагу на впливі змін доктрин і технологій на структуру збройних сил та оборонну політику загалом. Була досягнута загальна згода з приводу того, що структура збройних сил потребує змін і реорганізації, – надаючи перевагу якості, професіоналізму та гнучкості військ, а також їх здатності до взаємодії із силами інших країн-членів ОБСЄ. Проте, завдання з реорганізації для країн-членів ОБСЄ будуть різними – в одних країнах надають перевагу швидким змінам, що вже розпочалися, в інших – щойно розробляються заходи з усунення перешкод у прискоренні таких змін²⁹.

²⁶ OSCE, Vienna Document 1999 on the Negotiation of Confidence- and Security-Building Measures, chapter II, para. 15.7, URL <http://www.osce.org/documents/html/pdftohtml/4265_en.pdf.html>.

²⁷ Agenda, timetable and modalities for the OSCE high-level seminar on military doctrine, Decision no.4/05, FSC document FSC.DEC/4/05, 16 Nov. 2005.

²⁸ Про семінар з питань воєнних доктрин 2001р. див.: Ляховскі Ж. “Контроль над звичайними озброєннями”, *Щорічник СІПРІ 2002: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2003, с.683-684. Про семінари з питань воєнних доктрин 1990р., 1991р. та 1998р. див. відповідні розділи *SIPRI Yearbook 1991, 1992 та 1999*.

²⁹ Докладніше про дискусію на сесіях семінару див. матеріали доповідачів: ‘OSCE seminar on military doctrine: consolidated summary’, OSCE document FSC.MDS/36/06, Vienna, 17 Mar. 2006.

Формат семінарів з питань воєнних доктрин має на меті заохотити до діалогів та обговорень, але не передбачає прийняття конкретних рішень. Проте, на заключній сесії семінару було визначено ряд проблемних питань, що потребують розгляду: (а) шляхи вирішення проблеми, пов'язаною з ненабуттям чинності адаптованим Договором про ЗЗСЄ; (б) розширення географічних меж дії механізмів ОБСЄ із впровадження ЗЗДБ, зокрема, Договору з відкритого неба (*Treaty on Open Skies*)³⁰ 1992р., які охоплювали б всі країни-члени ОБСЄ; (в) подальший розвиток Віденського документа; (г) пошук способів застосування механізмів ЗЗДБ та контролю над озброєннями в конкретних субрегіонах у зоні ОБСЄ; (д) розповсюдження в рамках ОБСЄ норм і принципів стосовно відносин у сфері оборони, функцій збройних сил у суспільстві – особливо в галузях, де приватний сектор відіграє дедалі більшу роль; (е) обговорення майбутньої ролі ОБСЄ в міжнародній діяльності із запобігання розповсюдженню ЗМУ та обігу звичайних озброєнь, контролю над наземними мінами та безпечного знищення застарілої і надлишкової військової техніки; (є) пошук можливостей співробітництва в рамках ОБСЄ в підготовці особового складу збройних сил до виконання нових завдань із зосередженням уваги на операціях з розв'язання конфліктів; (ж) розвиток перспективних партнерських стосунків з такими організаціями, як інституції ЄС, ООН, із сусідніми державами і країнами-партнерами в інших регіонах, а також із субрегіональними об'єднаннями в межах і поза межами ОБСЄ³¹.

У заключних зауваженнях головуєчий семінару висловив сподівання, що обговорені проблемні питання й надалі розглядатимуться на різноманітних форумах ОБСЄ³². Згодом окремі теми були дійсно розвинуті протягом 2006р. – як у контексті Діалогу з питань безпеки (*Security Dialogue*) в рамках ФСБ (зокрема, стосовно сил швидкого розгортання), так і на щорічній Конференції 2006р. з огляду сфери безпеки, особливо, на рівні її робочих груп з воєнно-політичних аспектів³³. Залишається дочекатися, чи вплинуть (і яким чином) думки та концепції, представлені на семінарі, на впровадження змін у військові плани, політику та доктрини країн-учасниць семінару.

Заходи зміцнення довіри

Протягом року увага країн-членів ОБСЄ була зосереджена на двох подіях у галузі ЗЗДБ. 7 червня 2006р. Росія передала дві пропозиції стосовно: (а) комплексних заходів зі зменшення ризиків під час розгортання іноземних військ у зоні ОБСЄ³⁴; (б) попередніх повідомлень про широкомасштабні транзитні переміщення

³⁰ Договір з відкритого неба підписаний 24 березня 1992р. у Гельсінкі та набув чинності 1 січня 2002р.

³¹ Промова модератора сесії четвертого семінару з питань воєнних доктрин: FSC document FSC.MDS/36/06, 17 Mar. 2006, pp.15-19.

³² Заключні зауваження головуєчого на семінарі з питань воєнних доктрин: OSCE seminar on military doctrine, Consolidated summary, FSC document FSC.MDS/36/06, 17 Mar. 2006.

³³ Доповідь голови Робочої групи II з питань викликів у безпековому середовищі “Результати та рішення семінару з питань воєнних доктрин” на щорічній Конференції 2006р. з огляду сфери безпеки, Відень, 27-28 червня 2006р.: OSCE document, PC.DEL/779/06, 19 July 2006.

³⁴ FSC document FSC.DEL/233/06, 6 June 2006.

військового характеру в цій зоні³⁵. Обидві пропозиції були згодом роз'яснені на осінніх зустрічах ФСБ³⁶. Перша пропозиція стосувалася проблеми іноземної військової присутності на території ряду країн-членів ОБСЄ. Росія зауважила, що чинний механізм, запроваджений положеннями Глави III Віденського документа, є недостатньою мірою придатним для непередбачених військових заходів – через його надмірну складність і можливість політизації. Росія запропонувала – разом з наявною (бажано, спрощеною) процедурою, що застосовується на національному рівні, використовувати стосовно непередбаченої і планової діяльності в зоні ОБСЄ додаткову процедуру, яка чіткіше визначає поняття “суттєвого, з воєнної точки зору”, розгортання іноземних сил (тобто переміщення військових формувань від бригади і вище). Друга пропозиція Росії стосувалася надання всіма державами, залученими до широкомасштабних (на рівнях від бригади і вище) передислокацій з перетином кордону живою силою і технікою, попередніх повідомлень із зазначенням мети, пункту (пунктів) призначення та часового графіку передислокації. Обидві пропозиції жваво обговорювалися, але у 2006р. не були ухвалені. Проте, у 2007р. їх обговорення продовжиться.

Угоди зі зміцнення довіри між Грецією і Туреччиною

Останніми роками Греція і Туреччина, між якими досі точаться запеклі спори з питань Кіпру та Егейського моря, докладали зусиль з підвищення рівня взаємної довіри. В рамках цих зусиль було вжито ряд заходів зміцнення довіри (ЗЗД, *confidence-building measures, CBMs*)³⁷. На зустрічі міністрів закордонних справ Греції і Туреччини 9 червня 2006р. була досягнута згода стосовно наступних ЗЗД: запровадження прямої телефонної лінії між відповідними начальниками штабів; подовження на один місяць мораторію на військові навчання в Егейському морі; взаємні візити та регулярні контакти між командувачами берегової охорони; спільні військові та цивільні навчання в галузі боротьби зі стихійними лихами³⁸; запровадження гарячої лінії між оперативними штабами повітряних сил; побудова другого мосту для перетину кордону; створення комітету з покращення співробітництва в запобіганні повеням на р.Меріс³⁹.

³⁵ FSC document (посилання 34). Пропозиція про попереднє повідомлення стосовно широко-масштабних переміщень (транзиту) військових формувань не є новою в історії розвитку ЗЗДБ. Подібна пропозиція висувалася в 1998р.

³⁶ FSC document FSC.DEL/475/06; FSC document FSC.DEL/476/06. Росія надала проекти обох пропозицій 27 жовтня 2006р.

³⁷ Про історію конфлікту та процес зміцнення довіри див.: Ляховскі Ж., Сйогрен М. “Контроль над звичайними озброєннями”, *Щорічник СІПРІ 2002: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2003, с.663-664; Ляховскі Ж. “Контроль над звичайними озброєннями”, *Щорічник СІПРІ 2001: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2002, с.632-635; Lachowski, Z. and Kronestedt, P., ‘Confidence- and security-building in Europe’, *SIPRI Yearbook 1999: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 1999).

³⁸ Перші такі навчання відбулися в листопаді 2006р.

³⁹ ‘Turkey, Greece take action to restore confidence’, *Turkey News*, 7-14 June 2006, URL <http://www.tusiad.us/specific_page.cfm?CONTENT_ID=603>.

Тим часом, напруженість триває, а у 2006р. продовжувалася імітація повітряних боїв між літаками Греції і Туреччини над Егейським морем. У травні це призвело до зіткнення грецького та турецького літаків із загибеллю грецького пілота⁴⁰. Хоча цей інцидент вкотре виявив потребу в покращенні відносин між двома державами, стало також зрозумілим, що погоджені нещодавно ЗЗД мають переважно символічний характер і лише незначним чином зменшують напруженість.

Кодекс ОБСЄ поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки

Через рік після спеціальної зустрічі ФСБ з нагоди 10 річниці, 27 вересня 2006р. у Відні відбулося спеціальне засідання з обговорення *СОС*. У центрі уваги обговорень, у яких взяли участь експерти з різних держав-членів ОБСЄ, були три теми: огляд та оцінка результатів запровадження *СОС*, а також його анкети⁴¹; покращення процесу імплементації і підвищення ефективності документа, в т.ч. практичні поради, допомога та засоби, а також додаткові заходи; роль *СОС* у протидії тероризму. До доповіді про результати засідання був внесений огляд порад і рекомендацій стосовно заходів, які, на думку учасників, могли б підвищити статус, дієвість і роль цього важливого документа. Проте, окремі висловлені точки зору мали суперечливий характер⁴². Дехто висловлювався на користь перегляду та нового обговорення документа з метою підвищення чіткості викладення та покращення його структури. Інші – застерігали проти такого кроку та обстоювали ідею укладення додаткових протоколів, які давали б змогу кращим чином протистояти наявним загрозам і викликам. Були запропоновані різні заходи та домовленості – від поширення поінформованості про виконання *СОС* на різних рівнях (національному, інституційному, регіональному та за межами зони ОБСЄ) до спеціальних кроків з удосконалення анкети, зокрема: покращення огляду в рамках ФСБ імплементації *СОС*. Отже, інтенсивні обговорення та понад 50 рекомендацій, наданих на засіданні, підтверджують, що цей нормативний, багатоаспектний документ зберігає своє значення.

Знищення запасів боєприпасів і токсичного палива

Недостатньо захищені та неконтрольовані запаси звичайних боєприпасів і компонентів рідкого ракетного палива (“меланжу”) становлять численні ризики для безпеки, здоров’я людей, економіки та екології. Згідно з документом ОБСЄ від 2003р. про запаси звичайних боєприпасів (*Document on Stockpiles of Conventional Ammunition, SCA Document*), будь-яка держава ОБСЄ, що визначила ризик для своєї безпеки від надлишкових запасів і потребує допомоги, може звернутися через ОБСЄ до міжнародної спільноти для отримання такої допомоги⁴³.

⁴⁰ Gatopoulos, D., ‘Greek and Turkish fighter planes collide over Aegean Sea’, *International Herald Tribune*, 23 May 2006.

⁴¹ Держави-учасниці погодилися надавати інформацію про виконання зобов’язань у рамках *СОС* шляхом заповнення анкет. Анкета зі змінами була схвалена у 2003р.

⁴² Підсумки спеціального засідання ФСБ з питань імплементації Кодексу поведінки стосовно воєнно-політичних аспектів безпеки, Відень, 27 серпня 2006р. див.: FSC document FSC.GAL/98/06, 17 Oct. 2006.

⁴³ OSCE, OSCE document on stockpiles of conventional ammunition, 19 Nov. 2003, URL <http://www.osce.org/fsc/item_6_16338.html>.

До кінця 2006р. до ОБСЄ були подані 10 запитів про допомогу у знищенні надлишкових запасів: звичайних боєприпасів – від Білорусі, Казахстану, Росії, Таджикистану та України⁴⁴; “меланжу” – від Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Узбекистану та України. У 2006р. завершився перший етап знищення стрілецької зброї і легких озброєнь (СЗЛО, *small arms and light weapons, SALW*) та звичайних боєприпасів у Таджикистані.

У 2006р. ФСБ завершив розробку двох посібників з найкращих правил: першого (підготовленого США⁴⁵ і схваленого ОБСЄ) – про управління збереженням запасів боєприпасів; другого (підготовленого Німеччиною і наприкінці 2006р. ще не схваленого) – про перевезення боєприпасів. ФСБ домогся успіху в підготовці двох інших посібників з найкращих правил: про маркування, моніторинг і підтримку звітності та про знищення запасів, – розроблених Німеччиною і Нідерландами, відповідно.

Стрілецька зброя і легкі озброєння

Документ ОБСЄ 2000р. про СЗЛО⁴⁶, разом з іншими відповідними документами⁴⁷, залишаються ефективними інструментами врегулювання проблем, пов'язаних зі СЗЛО, стимулюючи прозорість і довіру серед держав-членів і сприяючи боротьбі з тероризмом та організованою злочинністю. У 2001-2005рр. держави-члени ОБСЄ знищили понад 5,2 млн. одиниць СЗЛО, які були визнані надлишковими або вилучені у незаконних власників і контрабандистів⁴⁸. У травні 2006р. ФСБ провів спеціальне засідання з питань СЗЛО з метою підготовки до проведення в Нью-Йорку 26 червня - 7 липня Конференції ООН з огляду Програми дій із запобігання, боротьби та викорінювання незаконної торгівлі стрілецькою зброєю і легкими озброєннями (СЗЛО) в усіх її аспектах (*Programme of Action (POA) to Prevent, Combat and Eradicate the Illicit Trade in Small Arms and Light Weapons*

⁴⁴ Вибухи та пожежі у травні 2004р., липні 2005р. та серпні 2006р. на складах боєприпасів у Новобогданівці (Україна) свідчать про нагальність міжнародної допомоги у знищенні звичайних боєприпасів. Про глобальні зусилля з контролю над переносними зенітними ракетними комплексами (ПЗРК, *man-portable air defence systems, MANPADS*) див. додаток 13А цього видання.

⁴⁵ Decision no.9/06, Best practice on stockpiles of conventional ammunition, FSC document FSC/DEC/9/06, 29 Nov. 2006.

⁴⁶ OSCE, OSCE Document on Small Arms and Light Weapons, Vienna, 24 Nov. 2000, URL <<http://www.osce.org/fsc/13281.html>>.

⁴⁷ До цих документів ОБСЄ належать: Документ ОБСЄ про стрілецьку зброю і легкі озброєння (OSCE Document on Small Arms and Light Weapons, посилання 45); Принципи експортного контролю над ПЗРК; Стандартні елементи сертифікатів кінцевого користувача та процедури верифікації експорту СЗЛО; Принципи контролю над брокерською діяльністю в торгівлі СЗЛО. Про обговорення проблеми ПЗРК див.: додаток 13А цього видання; Ляховські, Сйогрен (посилання 37); Ентоні Я., Бауер С. “Контроль над поставками та програми ліквідації озброєнь”, там само, с.671-698; Ляховські Ж., Дунай П. “Контроль над звичайними озброєннями та зміцнення довіри у військовій сфері”, *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.569-595.

⁴⁸ FSC Chairperson's Progress Report to the Fourteenth Meeting of the Ministerial Council, Further implementation of the OSCE Document on Small Arms and Light Weapons, Dec. 2006, Brussels, FSC document, MC.GAL/4/06/Corr.2, 23 Nov. 2006.

(*SALW in All Its Aspects*)⁴⁹. Держави-учасниці обмінялися думками про спільні норми ОБСЄ в галузі СЗЛО та їх імплементацію, а також обговорили загальний внесок ОБСЄ у проведення оглядової конференції.

У 2006р. на рівні ОБСЄ розглядалися два важливі питання. З метою реагування на загрозу недозволеного розповсюдження та використання переносних зенітних ракетних комплексів (ПЗРК, *man-portable air defence systems, MANPADS*), ФСБ ухвалив Додаток В (*Annex C*) до Посібника з найкращих правил у галузі СЗЛО, що стосуються національних процедур управління зберіганням і забезпечення безпеки ПЗРК⁵⁰. В листопаді ФСБ ухвалив рішення провести спеціальне засідання з питань боротьби з незаконними переміщеннями СЗЛО повітрям. Цілями засідання були: розробка механізму обміну інформацією про національне законодавство та нормативні акти держав-членів з контролю над імпортом/експортом, на повітряному транспорті; розробка посібника з найкращих правил у цьому аспекті; стимулювання до діалогу приватний бізнес у галузі повітряного транспорту, а також відповідні компетентні міжнародні організації⁵¹.

Виконання Розділу V Документа про СЗЛО стосовно запитів членів ОБСЄ про допомогу в організації зберігання запасів боєприпасів і їх скороченні залишається однією з найдинамічніших галузей імплементації цього документа. У 2006р. на адресу ФСБ надійшли три запити стосовно вирішення питань, пов'язаних із СЗЛО: два – від Таджикистану та один – від Білорусі.

IV. Заходи зміцнення довіри за межами Європи

Латинська Америка

Від початку 1990-х років в Організації Американських Держав (ОАД, *Organization of American States, OAS*) тривав діалог з питань ЗЗДБ, а його центральними аспектами були стимулювання та ухвалення цих заходів. Еволюція ЗЗДБ у Латинській Америці дещо відрізняється від аналогічного процесу в Європі: заходи є добровільними, складаючи досить вільний перелік заходів зміцнення довіри, та носять переважно двосторонній, а не регіональний чи субрегіональний характер. Найважливішими на сьогодні подіями в цій галузі є: (а) зустріч урядових експертів 1994р. в Буенос-Айресі, на якій був розроблений

⁴⁹ Численні поради були надані на спеціальному засіданні з питань СЗЛО 17 травня. Див.: Special FSC Meeting on SALW, 17 May 2006, Survey of suggestions, FSC document FSC.GAL/49706/ Corr.1, 1 June 2006. Див. також: Report to the review conference on the implementation of the United Nations Programme of Action to Prevent, Combat and Eradicate the Illicit Trade in Small Arms and Light Weapons in All Its Aspects, FSC document FSC.GAL/59/06, 23 June 2006. Про останні події у контролі ООН над СЗЛО див. додаток 10В цього видання.

⁵⁰ Decision no.3/06, FSC document FSC.DEC/3/06, 29 Mar. 2006; FSC document FSC.DEL/33/ 06, 3 Mar. 2006. Докладніше про заходи ОБСЄ з контролю над ПЗРК див. додаток 13А цього видання.

⁵¹ Decision no.7/06, Combating the illicit trafficking of small arms and light weapons by air, FSC document FSC.DEC/7/06, 15 Nov. 2006.

Ілюстративний перелік (*Illustrative List*) ЗЗДБ; (б) Конференція 1995р. в Сант-Яго з питань ЗЗДБ, на якій була ухвалена Сант'ягська декларація; (в) Конференція 1998р. у Сан-Сальвадорі з питань ЗЗДБ, на якій була ухвалена Сансальвадорська декларація; (г) зустріч експертів 2003р. у Маямі з питань ЗЗДБ, на якій були ухвалені Маямський консенсус і новий Ілюстративний перелік ЗЗДБ⁵².

У листопаді 2006р. відбулося друге засідання Форуму з питань ЗЗДБ⁵³. Цілями Форуму були перегляд та оцінка впровадження в регіоні погоджених ЗЗДБ, а також розгляд можливості прийняття нових заходів, особливо, визначених в Ілюстративному переліку ЗЗДБ, ухваленому в Маямі. Головним проблемним питанням на засіданні стала негативна тенденція у звітуванні країнами-членами про впровадження ними ЗЗДБ. З метою покращення звітності, буде використовуватись один спрощений формат (замість наявних трьох), запропонований і схвалений на засіданні. Третє засідання Форуму з питань ЗЗДБ відбудеться у 2007р., а на 2008р. складений графік заходів на високому рівні.⁵⁴

Західна Африка: Конвенція *ECOWAS*

14 червня 2006р. в Абуджі (Нігерія) глави 15 держав-членів Економічного Співтовариства Західно-Африканських Держав (*Economic Community of West African States, ECOWAS*) підписали юридично зобов'язуючу Конвенцію про СЗЛО⁵⁵. Її метою є “запобігання надмірному та дестабілізуєчому накопиченню СЗЛО в межах *ECOWAS* і протидія йому”. Вона розроблена на підставі Мораторію *ECOWAS* 1998р. на імпорт, експорт та виробництво легких озброєнь у Західній Африці (*ECOWAS Moratorium on Importation, Exportation and Manufacture of Light Weapons in West Africa*). В Конвенції визначені загальні стандарти з ряду питань, пов'язаних зі СЗЛО, включаючи імпорт, експорт, брокерську діяльність, а також маркування та моніторинг. Крім того, Конвенція зобов'язує держави-сторони розробити на національному рівні бази даних з деталізованою інформацією про поставки та запаси СЗЛО, а також надавати Виконавчому секретарю *ECOWAS* щорічні доповіді з деталізацією замовлень і закупівель

⁵² Докладніше про ці декларації та угоди див. розділи про контроль над звичайними озброєннями у відповідних виданнях *Щорічника СІПРІ*. Тексти декларацій та угод, а також інформацію про процес зміцнення довіри та безпеки див. на сайті ОАД: URL <<http://www.oas.org/csh/english/csbm.asp>>.

⁵³ Форум з питань ЗЗДБ був скликаний згідно з Маямським консенсусом 2003р. Перше засідання Форуму відбулася у квітні 2005р. Див.: Committee on Hemispheric Security of the Permanent Council of the Organization of American States, Forum on Confidence- and Security-Building Measures, First Meeting, Rapporteur's report, OEA/Ser.K/XXIX, CSH/FORO-I/doc.10/05, 27 Apr. 2005, URL <<http://www.oas.org/csh/english/Foro.asp>>.

⁵⁴ Committee on Hemispheric Security of the Permanent Council of the Organization of American States, Forum on Confidence- and Security-Building Measures, Second meeting, Rapporteur's report, OEA/Ser.K/XXIX, CSH/FORO-II/doc.11/06, 14 Dec. 2006. URL <<http://www.oas.org/csh/english/Foro.asp>>.

⁵⁵ Текст Конвенції про стрілецьку зброю і легкі озброєння, боєприпаси до них та інші пов'язані з ними матеріали див.: URL <<http://www.iansa.org/regions/wafrica/documents/CONVENTION-CEDEAO-ENGLISH.PDF>>.

СЗЛО. Конвенція *ECOWAS* і передбачені в ній механізми створюють умови для подальшої роботи із забезпечення прозорості та розвитку процесу зміцнення довіри в Західній Африці – регіоні, де останніми роками був відчутним брак надійної інформації з питань оборони та закупівель озброєнь⁵⁶.

V. Міни та боєприпаси, що не вибухнули

Противіхотні міни

Конвенція 1997р. про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва та передачі противіхотних мін та про їх знищення (Конвенція про ППМ, *Convention on the Prohibition of the Use, Stockpiling, Production and Transfer of Anti-Personnel Mines and on their Destruction, APM Convention*) зобов'язує держави-сторони знищити їх запаси та очистити свою територію від противіхотних мін (ППМ, *anti-personnel mines, APMs*). З часів набуття Конвенцією чинності (1999р.), цей процес був досить успішним і сприяв покращенню загальної безпеки та безпеки людини. У 2006р. Конвенцію ратифікували ще чотири держави, а одна – приєдналася до неї⁵⁷; таким чином, загальна кількість держав, що ратифікували Конвенцію або приєдналися до неї, зросла до 152. Найбільш показовою була ратифікація Конвенції Україною, яка має четверті за обсягом запаси ППМ у світі (6,7 млн. од.). Проте, понад 160 млн. ППМ досі знаходяться в запасах країн, що не приєдналися до Конвенції, у т.ч. Китаю (110 млн.), Росії (26,5 млн.), США (10,4 млн.), Пакистану (6 млн.) та Індії (4-5 млн.).

Держави-сторони Конвенції погодилися знищити запаси мін протягом чотирьох років від дати ратифікації Конвенції та протягом 10 років очистити свою територію від встановлених мін. У 2006р. близько 39,5 млн. мін на складах були знищені, в результаті запаси мін залишилися лише у 13 державах. З них тільки Ангола доповіла про нездатність знищити міни до визначеного терміну. Понад 40 держав-сторін мають визначити на своїй території всі місця встановлення мін, а 29 з них – повинні завершити цей процес у 2009-2010рр. Через складність завдання, а також брак ресурсів, близько половини цих держав вже висловили сумнів у здатності виконати такі зобов'язання до встановленого терміну. Отже, на сьомому засіданні держав-сторін Конвенції про ППМ, що відбулася в Женеві 18-22 вересня, був ухвалений процес запровадження подовжених термінів. Рішення про подовження термінів прийматиметься за результатами голосування на щорічних засіданнях держав-сторін або на оглядових конференціях і будуть розглядатися як останній засіб у дотриманні вимог Конвенції⁵⁸.

⁵⁶ Результати нещодавнього аналізу військових витрат в Африці див.: Omotoogun, W., and Hutchful, E. (eds), SIPRI, *Budgeting for the Military Sector in Africa: The Processes and Mechanisms of Control* (Oxford University Press: Oxford, 2006).

⁵⁷ У 2006р. Конвенцію ратифікували Бруней, Гаїті, Острови Кука та Україна. В жовтні 2006р. до Конвенції приєдналася Чорногорія.

⁵⁸ Boese, W., 'Landmine clearance deadlines looming', *Arms Control Today*, Nov. 2006. URL <http://www.armscontrol.org/act/2006_11/>.

З часів завершення холодної війни більшість збройних конфліктів мали внутрішній характер, а міни застосовувалися в них не лише державними, а й недержавними суб'єктами. Проте, кількість країн, де недержавні суб'єкти застосовують ППМ, зменшилася з 13 у 2005р. до 10 у 2006р. Триваюче застосування ППМ недержавними суб'єктами на території країни відзначає колумбійський Уряд, – пояснюючи цим труднощі у виконанні вимог Конвенції. До подібних пояснень вдалися Грузія і Шрі-Ланка, аргументуючи своє неприєднання до Конвенції. Починаючи з 2001р., гуманітарна організація “Женевський заклик” (*Geneva Call*) намагається залучити недержавні угруповання до процесу, який дозволив би їм (і заохотив їх) взяти зобов'язання з невикористання ППМ. У січні 2007р. заяви про це зробили 31 недержавне угруповання від дев'яти країн⁵⁹.

Третя Конференція з огляду Конвенції про “негуманну” зброю

Конвенція 1981р. про “негуманну” зброю (*Certain Conventional Weapons Convention*) та п'ять її протоколів забороняють або обмежують використання зброї, що визнана “негуманною”; до неї належать: зброя з фрагментами, які не можна виявити (Протокол I); міни та міни-пастки (Протокол II з поправками); запалювальна зброя (Протокол III); лазерна зброя (Протокол IV); вибухонебезпечні залишки війни (Протокол V).

7-17 листопада 2006р. в Женеві відбулася третя Конференція з огляду (Оглядова конференція) Конвенції про “негуманну” зброю, але її учасники не домоглися будь-якого серйозного прогресу у вирішенні проблемних питань, що останніми роками були в центрі дискусій стосовно, зокрема, касетної зброї і мін, що відрізняються від протипіхотних (*mines other than anti-personnel mines, MOTAPM*). У 2006р. найвагомішою подією, пов'язаною з Конвенцією про “негуманну” зброю, було набуття чинності Протоколом V від 2003р. про ВЗВ⁶⁰. Цей Протокол, сторонами якого є 23 держави, закликає до очищення території від вибухонебезпечних залишків збройних конфліктів. Хоча відповідальність за це покладається в першу чергу на державу, що контролює територію, інші держави-сторони зобов'язані, мірою можливості, сприяти цьому процесу. З часів прийняття у 2003р. Протоколу V, питання його імплементації регулярно обговорювалися Групою урядових експертів держав-сторін Конвенції. Ці обговорення стосувалися оцінки конкретних видів боєприпасів у контексті ВЗВ, технічних засобів зниження рівня гуманітарної загрози, а також можливості співробітництва та надання допомоги в імплементації Протоколу V⁶¹. У 2007р. обговорення продовжуватимуться.

⁵⁹ Geneva Call, *Armed Non-state Actors and Landmines, Volume II: A Global Report of NSA Mine Action* (Geneva Call: Geneva, Nov. 2006), URL <<http://www.genevacall.org/news/testi-press-releases/gc-16nov2006-nsanews.htm>>.

⁶⁰ Див.: Ляховскі, Сйорен (посилання 37).

⁶¹ Group of Governmental Experts of the States Parties to the CCW Convention, Fifteenth Session, Geneva, 28 Aug. - 6 Sep. 2006, Report on the work on explosive remnants of war, CCW/GGE/XV/6/Add.1, 13 Oct. 2006.

Поряд з набуттям чинності Протоколом V, окремі держави-сторони Конвенції вдаються до додаткових заходів з обмеження використання окремих видів боєприпасів, особливо касетних, шляхом переговорів про складання додаткового юридично зобов'язуючого протоколу стосовно проблем, що непокоять людство⁶². На Оглядовій конференції було погоджено, що на 19-22 червня 2007р. буде призначена міжсесійна зустріч урядових експертів “з розгляду перспектив застосування та виконання міжнародного гуманітарного права стосовно боєприпасів, які можуть перетворитися на вибухонебезпечні залишки війни, із зосередженням уваги на касетних боєприпасах”⁶³.

Успіх наступних переговорів про касетні боєприпаси в рамках Конвенції про “негуманну” зброю залишається, проте, сумнівним, через негативне ставлення окремих держав, що досі їх використовують, до будь-яких подальших обмежень. До цих держав належать США та Росія; причому, Росія навіть піддає сумніву серйозність гуманітарних наслідків застосування касетних боєприпасів – попри ряд доповідей з детальним розглядом таких наслідків⁶⁴. На фоні таких зауважень згода подовжити обговорення цієї проблеми може вважатися лише частковим успіхом.

Норвегія, передбачаючи складність досягнення в найближчому майбутньому загальної згоди стосовно касетних боєприпасів, запропонувала провести поза рамками Конвенції про “негуманну” зброю конференцію з розробки договору про заборону використання таких боєприпасів, сподіваючись переконати якнайбільше держав підписати його⁶⁵. Такий підхід міг би сприяти повторенню успіху з укладенням у 1997р. Конвенції про ППМ. Окремі держави на національному рівні вже ухвалили обмеження на використання касетних боєприпасів: Бельгія їх заборонила; Німеччина зупинила їх придбання і прагне поступово, до 2015р., позбавитися наявних запасів; Норвегія закликала до мораторію на їх використання. Дебати навколо використання касетних боєприпасів спалахнули з новою силою внаслідок активного використання їх Ізраїлем у 2006р. у війні з Хезболою в Лівані⁶⁶.

Третя Конференція з огляду Конвенції про “негуманну” зброю не спромоглася також домогтися згоди стосовно пропозиції ухвалити протокол про обмеження використання *МОТАРМ*, особливо протитранспортних мін. У цій пропозиції,

⁶² Цими країнами є Австрія, Ватикан, Ірландія, Мексика, Нова Зеландія, Норвегія і Швеція.

⁶³ Див. документи третьої Оглядової конференції Високих сторін Конвенції про “негуманну” зброю: Final declaration, Decision 1, Geneva, 17 Nov. 2006.

⁶⁴ Грунтовну доповідь про вплив на людей касетних боєприпасів див.: Handicap International, ‘Fatal footprint: the global human impact of cluster munitions, preliminary report’, Nov. 2006, URL <http://www.handicap-international.org.uk/page_597.php>. Див. також сайт Коаліції проти касетних боєприпасів (*Cluster Munitions Coalition*) – мережі громадських організацій, що працюють заради припинення використання касетних боєприпасів: URL <<http://www.stopclustermunitions.org>>.

⁶⁵ Norwegian Ministry of Foreign Affairs, ‘Norway takes the initiative for a ban on cluster munitions’, Press release no. 149/06, 17 Nov. 2006, URL <<http://www.dep.no/ud/english/news/news/032171-070945/dok-bn.html>>.

⁶⁶ Nash, T., ‘Foreseeable harm: The use and impact of cluster munitions in Lebanon, 2006. Landmine Action report 2006’, 19 Oct. 2006, URL <<http://www.landmineaction.org/resources/ForeseeableHarmfinal.pdf>>.

підтриманій Данією і США у 2001р. і неодноразово з того часу переглянутій, йдеться про забезпечення полегшеного виявлення та оснащення приладами самознищення всіх *МОТАРМ*, що застосовуються за межами зон з чітко визначеними периметрами, а також про заборону міжнародних поставок мін, що не відповідають таким вимогам. Однак, окремі держави продовжують заперечувати необхідність такого протоколу. Китай аргументує свою незгоду великими економічними витратами на виконання зазначених вимог; Росія піддає сумніву виникнення гуманітарних проблем внаслідок використання такої зброї⁶⁷.

Через неспроможність досягнення на Оглядовій конференції згоди стосовно пропозиції про *МОТАРМ*, переговори в рамках Конвенції про “негуманну” зброю були на невизначений час призупинені. Проте, сторони погодилися попрацювати ще два дні для обговорення питань організації у 2007р. зустрічі держав-сторін⁶⁸. Водночас більшість з прихильників пропозиції запровадили її головні положення на рівні національної політики⁶⁹.

На третій Оглядовій конференції (з огляду Конвенції про “негуманну” зброю) була досягнута згода з трьох важливих питань. По-перше, держави-сторони Конвенції погодилися запровадити механізм її дотримання – створити експертний пул для надання допомоги будь-якій державі-стороні в імплементації Конвенції та її протоколів⁷⁰. По-друге, був погоджений план дій розширення участі в Конвенції та її протоколах – протягом наступних п’яти років це питання буде пріоритетним. Цей план закликає всі сторони переглянути, серед іншого, формат їх участі в режимі Конвенції, з огляду на можливість приєднання до будь-якого з її протоколів, до яких вони ще не приєдналися. Крім того, держави, що підписали Конвенцію, заохочуватимуться до її ратифікації, а держави, що досі не є її сторонами, – до виконання її умов, особливо, в конфліктних регіонах і регіонах, де кількість сторін Конвенції є незначною, зокрема, в Африці, Азії та на Близькому Сході⁷¹. Зрештою, була досягнута згода з ухвалення програми спонсорства, спрямованої на підтримку участі представників менш розвинутих країн у заходах, пов’язаних з Конвенцією про “негуманну” зброю, що сприятиме поінформованості про ці заходи держав-сторін і тих, що не беруть участі в Конвенції, а також участі в заходах експертів⁷².

VI. Висновки

Нинішню ситуацію з угодами про контроль над звичайними озброєннями та спроби підвищити його ефективність не можна назвати інакше, як жалюгідними. В Європі, де зусилля в галузі контролю над озброєннями є найпотужнішими, процес його покращення заблокований і перетворився на заручника

⁶⁷ Boese, W., ‘Cluster munition, anti-vehicle mine limits sought’, *Arms Control Today*, Dec. 2006. URL <http://www.armscontrol.org/act/2006_12/Cluster.asp>.

⁶⁸ Документи третьої Оглядової конференції (посилання 63), Decision 2.

⁶⁹ Там само (посилання 63), Declaration on anti-vehicle mines, CCW/CONF.III/WP.16, 16 Nov. 2006.

⁷⁰ Там само (посилання 63), Decision 3 and Annex B.

⁷¹ Там само (посилання 63), Decision 4 and Annex C.

⁷² Там само (посилання 63), Decision 5 and Annex D.

недотримання Росією її зобов'язань, політичного “перетягування канату” між Росією і НАТО, загальної “втоми” режиму контролю та погіршення ситуації всередині ОБСЄ⁷³. Залишається лише дочекатися, чи призведуть зусилля, з одного боку, Росії, з іншого – Німеччини (яка в I півріччі 2007р. є головуючою країною ЄС) до відновлення зацікавленості в гармонізації заходів з контролю над озброєннями та зміцнення довіри з новими умовами, що склалися в Європі.

Важливою подією 2006р. став семінар ОБСЄ з питань воєнних доктрин – в умовах ситуації у сфері безпеки, що склалася у світі після терористичних нападів на США у 2001р., він забезпечив обговорення питань безпеки та військових планів країн-учасниць ОБСЄ у спокійній і неворожій атмосфері. Можливо, він надасть нового стимулу наступним змінам у доктринах – як відповідь на швидкі зміни в політиці та технологіях. Інші кроки на шляху зміцнення довіри, прозорості і стабільності були спрямовані на зменшення загрози, що походить від запасів стрілецької зброї і боєприпасів. Стабільне зростання зацікавленості в імплементації та адаптації заходів зміцнення довіри спостерігається в Латинській Америці.

Разом зі зростанням кількості держав, що приєднуються до Конвенції про ППМ, є причини для занепокоєння з приводу здатності окремих держав-сторін дотриматися кінцевих термінів знищення запасів мін і можливості подовження цих термінів. Успішне набуття чинності Протоколом про ВЗВ та результати третьої Конференції з огляду Конвенції про “негуманну” зброю у 2006р. продемонстрували, що, попри стриману позицію окремих держав, гуманітарні проблеми використання “негуманної” зброї привертають дедалі більшу увагу в усьому світі.

⁷³ Обговорення стану занепаду ОБСЄ див.: Дунай П. “Організація з безпеки та співробітництва в Європі: постійна адаптація та постійні проблеми”, *Щорічник СППРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.83-90.

Додаток 13А. Глобальні зусилля з контролю над переносними зенітними ракетними комплексами

МЕТЬЮ ШРЬОДЕР

I. Вступ

Запобігання придбанню та застосуванню переносних зенітних ракетних комплексів (ПЗРК, *man-portable air defence systems, MANPADS*) терористичними та повстанськими угрупованнями було предметом занепокоєння з початку 1970-х років. Однак, попри загрозу, яку становлять ПЗРК для авіації, увага світової спільноти зосередилася на цьому питанні лише після обстрілу Аль-Каїдою у 2002р. ізраїльського пасажирського літака, що вилітав з Момбаси (Кенія).

У вступі цього додатка подається певна базова інформація про розробки та основні типи ПЗРК та їх технічні характеристики. В підрозділі II розглядаються головні загрози, що походять від цього виду зброї. В підрозділі III описуються зусилля з контролю над цією зброєю, здійснювані до випадку в Момбасі, а в підрозділі IV аналізуються сучасні заходи захисту від ПЗРК. В підрозділі V наводяться деякі підсумкові спостереження та рекомендації на перспективу.

ПЗРК призначені для запуску зенітних ракет малої дальності і пристосовані для переміщення та застосування однією людиною або командою з кількох осіб. Існує три основні типи ракет, що застосовуються у ПЗРК. Як правило, вони класифікуються за категоріями, відповідно до системи наведення: з пасивним інфрачервоним (ІЧ) самонаведенням (*passive infrared seekers*); з лазерним наведенням (*laser-beam riding*); з командним наведенням у зоні прямої видимості (*command line-of-sight, CLOS*) (таблиця 13А). Більшість ракет ПЗРК, зокрема, радянські/російські зенітні ракети серії SA, американські *Stinger* і китайські *Vanguard*, є легкими, самонавідними ракетами (застосовуються за принципом “пустив – забув”), що наводяться на ціль завдяки інфрачервоному тепловому випромінюванню авіадвигуна. З часів порівняно примітивних американських *FIM-43 Redeye* і радянської *Стрела-2 (SA-7¹)* 1960-х років виготовлення, конструкція ракет постійно вдосконалюється – збільшуються дальність дії, висота, покращуються характеристики ІЧ головки самонаведення. Наприклад, останній варіант *Stinger* має максимальний радіус дії на 2 195 м, а висоту – на 1 585 м більші, ніж *Redeye*, та вдосконалену головку самонаведення, яка значно розширює діапазон бойового застосування ракети – ракета може вражати ціль з будь-якого напрямку (спереду, збоку чи навздогін) і відрізнити літак від іншого джерела теплового випромінювання, зокрема, теплових пасток². Портативність,

¹ НАТО і США використовують власні назви російських чи радянських типів військової техніки. Наприклад, SA-7 є американською назвою російської ракети *Стрела-2*. В цьому додатку використовуються переважно американські назви.

² Lyons, L., Long, D. and Chait, R., *Critical Technology Events in the Development of the Stinger and Javelin Missile Systems: Project Hindsight Revisited* (National Defense University: Washington, DC, July 2006), p.10, URL <http://www.ndu.edu/ctnsp/Defense_Tech_Papers.htm>; Redstone Arsenal, ‘Stinger avenger’, URL <<http://www.redstone.army.mil/history/systems/STINGER.html>>; Schaffer, M., *The Air Force Role in Reducing the Missile Threat to Civil Aviation* (RAND Corporation: Santa Monica, Calif., 2002).

простота застосування і точність ІЧ головок самонаведення сприяли їх широкій популярності та найбільшому попиту, порівняно з іншими типами ПЗРК.

Ракети з лазерним наведенням, найбільш поширеними з яких є шведські *RBS-70*, керуються променем лазера, спрямованим оператором на ціль. Цей комплекс, що складається з пускової установки, прицілу та ракети, є більш громіздким і складним у використанні, ніж його аналоги з ІЧ наведенням

Таблиця 13А. Країни-виробники ПЗРК та головні характеристики зброї

Країна	Назва	Система наведення	Дальність (м) ^a	Модифікації, копії і ліцензійне виробництво	
				Країна	Назва
Китай	<i>HN-5^b</i>	ІЧ наведення	4 400	Пакистан	<i>Anza</i>
	<i>QW-1/Vanguard</i>	ІЧ наведення	5 000	Північна Корея	..
	<i>QW-2</i>	ІЧ наведення	6 000	Пакистан	<i>Anza-2</i>
Франція	<i>FN-6</i>	ІЧ наведення	5 500	Іран	<i>Misagh-1</i>
	<i>Mistral</i>	ІЧ наведення	6 000		
Японія	<i>Type-91 Kin-sam</i>	ІЧ наведення	5 000		
Польща	<i>Grom-2</i>	ІЧ наведення	5 200		
Південна Корея	<i>Chiron</i>	ІЧ наведення	7 000		
Росія/ СНД	<i>SA-7 (Стрела-2)</i>	ІЧ наведення	4 400	Китай	<i>HN-5</i>
				Єгипет	<i>Ayn-al-Saqr</i>
				Румунія	<i>CA-94M</i>
				Сербія	..
	<i>SA-14 (Стрела-3)</i>	ІЧ наведення	5 500	Болгарія	..
				Північна Корея	..
	<i>SA-18 (Игла)</i>	ІЧ наведення	5 200		
	<i>SA-16 (Игла-1)</i>	ІЧ наведення	5 200	Болгарія	..
				Північна Корея	..
				Польща	<i>Grom-1</i>
				Сінгапур	..
				В'єтнам	..
Швеція	<i>RBS-70</i>	Лазерне наведення	7 000	Пакистан	<i>RBS-70</i>
	<i>Bolide</i>	Лазерне наведення	8 000		
Велика Британія	<i>Blowpipe</i>	Командне наведення в зоні прямої видимості	4 000		
	<i>Javelin</i>	Командне наведення в зоні прямої видимості	5 500		
	<i>Starburst</i>	Лазерне наведення	6 000		
	<i>Starstreak</i>	Лазерне наведення	7 000		
США	<i>FIM-43 Redeye</i>	ІЧ наведення	4 500		
	<i>FIM-92 Stinger</i>	ІЧ/УФ наведення	8 000	Європа	<i>Fliegerfaust-2</i>
				Швейцарія	..
				Північна Корея	Нелегальна копія

ІЧ – інфрачервоне; УФ – ультрафіолетове.

^a Мається на увазі максимальна дальність. Реальна дальність ураження може бути меншою.

^b Китайська ракета *HN-5* є копією радянської ракети *Стрела-2*.

Джерела: Small Arms Survey; Foss, C.F. and O'Halloran, J.C. (eds), *Jane's Land-Based Air Defence 2006-2007* (Jane's Information Group: Coulsdon, 2006).

(в яких, як правило, використовуються пуски з плеча), але в руках досвідченого оператора він є більш ефективним. Нова ракета *Bolide* шведського виробництва має максимальну дальність 8 000 м і лазерне наведення, яке дозволяє націлювати ракету на найбільш уразливу зону літака, підвищуючи ймовірність знищення цілі на зустрічному курсі стрільби до 90%³. Крім того, ракета *RBS-70* є більш захищеною від бортових протиракетних систем, отже в руках терористів і зловмисників є особливо небезпечною. Станом на 2006р., принаймні 20 країн виготовляли чи імпортували ракети з лазерним наведенням, більшість з яких належали до комплексу *RBS-70*⁴. В комплексах з командним наведенням використовуються радіокеровані ракети. Системи *CLOS Javelin* і *Blowpipe* виготовляла лише Велика Британія – жодна з них зараз уже не виробляється⁵. Загалом, приблизна кількість виготовлених ПЗРК сягає 1 млн., і за оцінками, світові запаси цієї зброї становлять 500-750 тис. од.⁶

II. Загрози

Придбання ПЗРК недержавними суб'єктами

На початку 1970-х років терористичні та повстанські угруповання отримували ПЗРК з різних джерел, зокрема, від державних спонсорів, приватних постачальників зброї, з погано захищених збройних складів, від окремих терористів чи повстанців. Цими комплексами були уражені сотні військових і десятки цивільних літаків.

Хоча систематичних даних про придбання ПЗРК терористами та повстанцями немає, у відкритих інформаційних джерелах припускається, що традиційним, чи не найбільшим джерелом постачання ПЗРК для них були поставки від урядових суб'єктів. Радянський Союз постачав свої ракети першого покоління *SA-7* Північному В'єтнаму, який застосував їх проти американської і південно-в'єтнамської авіації під час В'єтнамської війни 1959-1975рр. У 1980-х роках США постачали сотні *Stinger*, британських *Blowpipe* і навіть радянських зенітних ракет (які Центральне розвідувальне управління (ЦРУ, *Central Intelligence Agency, CIA*), за повідомленнями, отримало через корумпованого польського генерала)⁷, антирадянським повстанцям в Афганістані. До виводу радянських військ з Афганістану в 1989р., лише ракетами *Stinger* були збиті близько 270 радянських літаків і вертольотів⁸.

³ Див.: Saab Group, 'RBS 70', URL <<http://www.saabgroup.com/en/capabilities>>.

⁴ Foss, C.F. and O'Halloran, J.C. (eds), *Jane's Land-Based Air Defence 2006-2007* (Jane's Information Group: Coulsdon, 2006).

⁵ Foss and O'Halloran (посилання 4).

⁶ Government Accountability Office (GAO), *Further Improvements Needed in US Efforts to Counter Threat from Man-Portable Air Defense Systems*, GAO-04-519 (GAO: Washington, DC, May 2004), p.10, URL <<http://www.gao.gov/docdb/airdefense/details.php?rptno=GAO-04-519>>.

⁷ Crile, G., *Charlie Wilson's War* (Grove Press: New York, N.Y., 2003), p.159.

⁸ Kuperman, A.J., 'The Stinger missile and US intervention in Afghanistan', *Political Science Quarterly*, vol.114, no.2 (summer 1999), pp.219-263.

Кілька держав - колишніх клієнтів Радянського Союзу також постачали ПЗРК недержавним суб'єктам. У 1970-1980-х роках лівійський лідер М.Кадафі (*Muammar Qadhafi*) постачав такі ракети Народному фронту визволення Палестини (*Popular Front for the Liberation of Palestine, PFLP*) та Тимчасовій Ірландській республіканській армії (*Provisional Irish Republican Army, IRA*). Після холодної війни санкціоновані державами продажі ПЗРК недержавним суб'єктам різко скоротилися, але повністю не припинилися. В 1998р. Еритрею звинуватили в постачанні понад 40 зенітних ракет сомалійському польовому командирі Х.Айдіду (*Hussein Aideed*), який тоді переховувався в підтримуваному Еритреєю ефіопському повстанському угрупованні⁹. Пізніше слідчі ООН і представники західних розвідок звинуватили Іран у передачі десятків ПЗРК Союзу ісламських судів (*Islamic Courts Union*) – під прикриттям якого діяло угруповання Ісламських сомалійських ополченців (*Islamic Somali militias*), – та в організації змови з метою постачання вдосконалених російських зенітних ракетних систем руху Хезбола, який мав перетворитися “на монолітну бойову силу та регіональне стратегічне угруповання”¹⁰.

Іншою причиною розповсюдження ПЗРК серед недержавних суб'єктів є шахрайство торгівців зброєю у поєднанні зі слабким національним експортним контролем. За повідомленнями, у травні 2000р. нелегальні постачальники зброї, пов'язані з російським торгівцем зброєю В.Бутом, доставили партію зенітних ракет до Ліберії, проти якої США запровадили тоді ембарго на постачання зброї. Через кілька років слідчі ООН ідентифікували принаймні дев'ять таких ракет у кадрах документального фільму про ліберійських повстанців¹¹. Подібним чином контрабандисти зброї, які діяли від імені ангольського повстанського угруповання, використовуючи фальшиві сертифікати кінцевого споживача, спробували придбати в Росії сучасні ракети *Игла*. Однак, цього разу росіяни запідозрили шахрайство і припинили переговори до початку поставки ракет¹².

Недостатня захищеність складів зі зброєю, залишки її на місцях колишніх бойових дій, корупція і безлад після змін правлячих режимів також створюють умови для потрапляння ПЗРК до рук терористів і повстанців. За словами гарвардського дослідника М.Крамера (*Mark Kramer*), чеченські партизанські формування в Росії отримували ПЗРК з “військових сховищ з поганою охороною

⁹ UN Security Council, Report of the Panel of Experts on Somalia pursuant to Security Council Resolution 1474, UN document S/2003/1035, 4 Nov. 2003. Інші офіційні матеріали ООН див.: URL <<http://documents.un.org/>>.

¹⁰ Hughes, R., ‘Iran answers Hizbullah call for SAM systems’, *Jane's Defense Weekly*, 9 Aug. 2006, URL <http://www.janes.com/defence/news/jdw/jdw060807_1_n.shtml>; United Nations Security Council, Report of the Monitoring Group on Somalia pursuant to Security Council Resolution 1676, UN document S/2006/913, Nov. 2006. Докладніше про Хезболу та ПЗРК див. розділ 10 цього видання.

¹¹ UN Security Council, Report of the Panel of Experts pursuant to Security Council Resolution 1343 (2001), UN document S/2001/1015, Oct. 2001, para.19 on Liberia; and List of individuals subject to the measures imposed by para.4 of Security Council Resolution 1521 (2003) concerning Liberia, updated 1 Aug. 2006, URL <<http://www.un.org/sc/committees/1521/tblast.shtml>>.

¹² UN Security Council, Report of the Panel of Experts on Violations of Security Council Sanctions Against UNITA, UN document S/2000/203, 28 Feb. 2000.

на півдні Росії, із захоплених під час нападів запасів зброї, кримінальних груп, а також від російських військовослужбовців, які продавали їх за низькою ціною”¹³. Однак найбільшою проблемою нерозповсюдження ПЗРК є раптове падіння добре озброєних режимів. Після повалення військами США Уряду С.Хусейна в березні 2003р. більша частина з 5 000 ПЗРК, що, за оцінками, зберігалися на військових складах в Іраку, дісталася мародерам. Через рік аналітики з розвідки США переглянули розміри світового чорного ринку ПЗРК, засвідчивши раптовий наплив іракських ракет у більшому, ніж вважалося раніше, обсязі, що збільшило цей ринок утричі – до 6 000 ракет¹⁴.

Застосування ПЗРК терористами та недержавними суб’єктами

Терористи та інші недержавні суб’єкти почали застосовувати ПЗРК майже відразу після появи їх на озброєнні в 1960-х роках. У 1973р. перша спроба обстрілу недержавними суб’єктами (за повідомленнями – *PFLP* із застосуванням лівійських ракет) цивільного авіалайнера була в останню мить відвернута силами органів безпеки Італії, які здійснили облаву в квартирі поблизу римського аеропорту Фіюмічіно. Там на балконі поліція знайшла дві ракети *SA-7*, “підготовлені для обстрілу літака [ізраїльської] компанії *El Al* після його зльоту”¹⁵. Трьома роками пізніше аналогічна спроба була попереджена владними аструктурами Кенії¹⁶.

Перший результативний обстріл з ПЗРК цивільного літака стався у вересні 1978р., коли члени Патріотичного фронту – підтримуваного Радянським Союзом повстанського руху, що діяв проти Уряду Родезії, – збили ракетою *SA-7* турбогвинтовий літак *Vickers Viscount* компанії *Air Rhodesia*. Літак упав у лісному районі, контрольованому повстанцями, в 65 км від аеропорту Каріба. В катастрофі загинули 34 з 52 пасажирів, а за кілька годин повстанці розправилися з 15 пасажирами, які врятувалися після падіння літака. Через півроку після цієї трагедії родезійські повстанці збили ще один авіалайнер, спричинивши загибель усіх 59 пасажирів і продемонструвавши, що перший напад не був випадковим епізодом.

Протягом наступних 20 років літаки цивільної авіації на маршрутах над Афганістаном, Анголою, Нікарагуа, Суданом та іншими зонами воєнних дій зазнавали ракетних обстрілів з боку терористичних і повстанських угруповань. Кілька десятків ракет влучили в ціль, внаслідок чого були збиті 25 літаків і загинули 600 пасажирів¹⁷. Особливо пам’ятним був обстріл з ПЗРК літака

¹³ Kramer, M., ‘The perils of counterinsurgency: Russia’s war in Chechnya’, *International Security*, vol.29, no.3 (winter 2004), pp.5-63.

¹⁴ Jehl, D. and Sanger, D.E., ‘US expands list of lost missiles’, *New York Times*, 6 Nov. 2004.

¹⁵ Schroeder, M., Stohl, R. and Smith, D., *The Small Arms Trade: A Beginner’s Guide* (Oneworld Publications: Oxford, 2007) p.64.

¹⁶ Greenway, H.D.S., ‘Israel admits 5 held over a year as terrorists’, *Washington Post*, 15 Nov. 1977.

¹⁷ US State Department, ‘The MANPADS menace: combating the threat to global aviation from man-portable air defense systems’, Fact sheet, 20 Sep. 2005, URL <<http://www.state.gov/t/pm/rls/fs/53558.htm>>.

президента Руанди Ж.Хабьярімани (*Juvénal Habyarimana*) у квітні 1994р., чия загибель спричинила спалах насильства на етнічному підґрунті і призвела до геноциду в Руанді¹⁸.

III. Початкові зусилля з контролю над ПЗРК

Національні та, меншою мірою, міжнародні зусилля із запобігання заволодінню та використанню терористами ПЗРК почали вживатися одночасно з появою цієї зброї. Наприклад, до початку 1970-х років Урядом США був запроваджений суворий контроль над експортом ПЗРК та жорсткі вимоги до збереження їх запасів. Крім того, через дипломатичні канали США спробували переконати Радянський Союз посилити контроль над цією зброєю. Сполучені Штати також тісно співпрацювали з Урядом Західної Німеччини з метою усунення потенційної загрози ПЗРК авіалайнерам *Lufthansa*¹⁹. Однак, до останнього часу подібне міжнародне співробітництво було епізодичним, фрагментарним і часто поступалося іншим пріоритетам зовнішньої політики.

Початкові зусилля з контролю над ПЗРК не відповідали реальним потребам з кількох причин, пов'язаних переважно із ситуацією, що склалася під час холодної війни. Розкол між Сходом і Заходом заважав активному глобальному співробітництву, необхідному для впливу на безвідповідальні уряди, руйнування міжнародних мереж контрабанди та запровадження загальних норм. Вкрай заідеологізовані, антагоністичні позиції сторін у цьому конфлікті спричинили короткозорість і суперечливість зовнішньої політики країн, яскравим прикладом чого була масштабна таємна допомога США афганським моджахедам після 1979р. Навіть коли США відхиляли запити Йорданії і Саудівської Аравії на поставки *Stinger*, через побоювання потрапляння ракет до рук терористів, ЦРУ розповсюджувало ці ракети сотнями серед повстанських угруповань. Прямого контролю над цими угрупованнями у ЦРУ не було, що сприяло широкому розповсюдженню ракет і потраплянню їх до рук терористів і держав, які надають підтримку тероризму.

Багатосторонні зусилля з нерозповсюдження ПЗРК вперше відчутно зрушилися з мертвої точки лише наприкінці 1990-х років. У рамках ЄС дебати з питань стрілецької зброї і легких озброєнь (СЗЛО, *small arms and light weapons, SALW*) призвели до появи в 1997р. програми запобігання та боротьби з нелегальними поставками звичайних озброєнь, після чого, у грудні 1998р. була ухвалена Спільна дія проти нелегальних поставок зброї, де ПЗРК згадувалися як окрема категорія²⁰. У США катастрофа літака рейсу №800 компанії *TWA* у липні 1996р. змусила Президента Б.Клінтона створити Комісію з питань авіаційної безпеки та тероризму (*Commission on Aviation Security and Terrorism*),

¹⁸ Походження застосованих ракет невідоме. Повідомлялося, що слідству під керівництвом французького судді Ж.Л.Брюгьєра (*Jean-Louis Bruguiere*), вдалося відстежити серійні номери двох ракет *SA-16* з партії, проданої Уганді. Див.: Swain, J., 'Riddle of the Rwandan assassins' trail', *Sunday Times*, 4 Apr. 2004.

¹⁹ Schroeder, Stohl and Smith (посилання 15), pp.65-66.

²⁰ European Union, Council Joint Action 1999/34/CFSP, 17 Dec. 1998, URL <<http://europa.eu.int/eur-lex/en/archive/>>.

до компетенції якої належить аналіз загрози ПЗРК для цивільної авіації. Хоча загроза ПЗРК була лише одним з предметів досліджень комісії, цього вистачило, щоб Державний департамент США розпочав переговори про створення міжнародних стандартів національного контролю над експортом ПЗРК²¹.

Форумом розширеного співробітництва, підтриманим США і європейськими країнами, стала Вассенаарська домовленість (ВД, *Wassenaar Arrangement, WA*), яка перетворилася на провідний орган багатостороннього контролю над експортом звичайних озброєнь²². У грудні 2000р. у рамках ВД були розроблені “Засади контролю над експортом ПЗРК” (*Elements for Export Controls of MANPADS*) – перша багатостороння угода стосовно ПЗРК²³. Нею визначений ряд критеріїв контролю та оцінки, які, за умови їх широкої та ефективної імплементації учасниками ВД (серед яких понад половина є державами-виробниками ПЗРК), сприяли б запобіганню багатьох особливо проблематичних експортних операцій з ПЗРК. Найважливішим з положень була фактична заборона поставок недержавним суб’єктам²⁴, які складають вагомую частину чорного ринку ПЗРК. Ця заборона є безпрецедентною і суперечить непохитній позиції США (що відстоюється ними на інших форумах) з питань обмеження поставок стрілецької зброї недержавним суб’єктам. Серед інших важливих положень угоди є вимоги отримання імпортером дозволу експортера на реекспорт ракет, негайного повідомлення про втрату або крадіжку ракет, застосування спеціальних правил фізичного захисту та утримання запасів (*physical security and stockpile management, PSSM*), зокрема, фізичної інвентаризації всіх ПЗРК та відокремленого зберігання ракет і пускових установок. “Засади”, крім того, стали підґрунтям для більш жорсткого та широко підтриманого комплексу контрольних заходів, запровадженого через два роки США.

На доповнення до “Засад” з’явилися кілька регіональних і глобальних ініціатив, спрямованих на викорінення нелегальної торгівлі СЗЛЮ загалом, найбільш помітною з яких став Процес ООН у галузі стрілецької зброї (*UN Small Arms Process*). Кульмінацією ініційованого в середині 1990-х років процесу стало ухвалення у 2001р. Програми дій із запобігання, боротьби та викорінення незаконної торгівлі стрілецькою зброєю і легкими озброєннями (СЗЛЮ) в усіх її аспектах (*Programme of Action to Prevent, Combat and Eradicate the Illicit Trade in Small Arms and Light Weapons in All its Aspects*)²⁵. Хоча Програма не зосереджувалася саме на ПЗРК, вона пропонувала великий перелік заходів зі зміцнення національних, регіональних і міжнародних механізмів контролю над СЗЛЮ,

²¹ Schroeder, Stohl and Smith (посилання 15), pp.105-106.

²² Про Вассенаарську домовленість і перелік її учасників див. розділ 14 цього видання.

²³ Wassenaar Arrangement, Elements for export controls of man-portable air defence systems (MANPADS), Vienna, Dec. 2003, URL <http://www.wassenaar.org/2003Plenary/MANPADS_2003.htm>. Про переговори, що завершилися ухваленням “Засад”, див.: Schroeder, Stohl and Smith (посилання 15), pp.107-108.

²⁴ Розділ 2.1 “Засади” дозволяє поставки ПЗРК лише “іноземним урядам чи уповноваженим урядом агентам”.

²⁵ United Nations, Programme of Action to Prevent, Combat and Eradicate the Illicit Trade in Small Arms and Light Weapons in All its Aspects, UN document A/CONF.192/15, URL <<http://www.http://disarmament.un.org/cab/poa.html>>.

багато з яких стосувалися і ПЗРК. Процес ООН у галузі стрілецької зброї, крім того, підвищив усвідомлення загрози, яку становить нелегальна торгівля зброєю, і висунув це питання на одне з перших місць у світових програмах контролю над озброєннями, нерозповсюдження та боротьби з тероризмом.

Вирішальний момент – атака в Момбасі в листопаді 2002р.

Лише після того, як 28 листопада 2002р. дві ракети SA-7 з 24-річним терміном служби ледве не влучили в ізраїльський авіалайнер під час його зльоту в аеропорту Момбаса (Кенія), політичні діячі та ЗМІ почали належним чином ставитися до загрози ПЗРК. Ця атака стала вирішальним моментом у зусиллях з усунення загрози ПЗРК²⁶. У США відбулася радикальна зміна в акцентах та оцінках важливості існуючих міжвідомчих зусиль у цій галузі. Атака змусила: здійснити дипломатичні кроки з розширення “Засад” і поширення їх на інші міжнародні форуми; запровадити витратні програми досліджень з розробки систем протиракетного захисту комерційних літаків; розширити програми іноземної допомоги, призначені для підвищення захисту складів з озброєннями та знищення надлишкових озброєнь в іноземних країнах. Подібним чином (можливо, дещо меншою мірою) ця атака вплинула й на решту міжнародної спільноти.

IV. Глобальні зусилля з відвернення загрози ПЗРК

Зусилля з контролю над розповсюдженням ПЗРК є дійсно глобальними за масштабами. Понад 100 країн залучені до них на різних рівнях і в різний спосіб: від автоматичної підтримки однієї з п'яти багатосторонніх угод до вкладення значних дипломатичних, фінансових і технічних ресурсів у різноманітні ініціативи. Найактивнішими державами є Ізраїль, Росія, США та, віднедавна, Австралія²⁷. Вони надають технічну та фінансову допомогу іншим урядам, ініціюють переговори з укладення регіональних і міжнародних угод,кладають чималі кошти в розробку систем протиракетного захисту комерційної авіації. За рахунок цих ініціатив вдалося значно скоротити обсяги надлишкових і погано захищених ПЗРК у національних арсеналах, а також вилучити з обігу сотні необлікованих ракет. Користь від інших ініціатив, зокрема, від витратних протиракетних програм (див. нижче) є менш очевидною. Схоже, не вдалося домогтися помітного успіху й за іншими напрямками, в т.ч. в розробці пристроїв контролю пусків та обладнання ними ПЗРК.

²⁶ Kuhn, D.A., ‘Mombassa attack highlights increasing MANPADS threat’, *Jane's Intelligence Review*, vol.15, no.2 (Feb. 2003), p.29; UN Security Council (посилання 9); Lacey, M., ‘Investigation in Kenya: missiles fired at Israeli plane are recovered’, *New York Times*, 7 Dec. 2002.

²⁷ У 2005р. Австралія започаткувала ініціативу, спрямовану на підвищення усвідомлення загрози ПЗРК, обмеження потужностей з їх виробництва, посилення експортного контролю, створення програм захисту національних арсеналів і ліквідації надлишкових запасів, а також на підвищення безпеки периметру аеропортів. Див.: Downer, A., Australian Foreign Minister, ‘Australia's International MANPADS Initiative’, Speech at the Millennium Hotel, New York, 18 Jan. 2007, URL <http://www.foreignminister.gov.au/speeches/2007/070118_manpads.html>.

Нижче стисло обговорюється зміст кожної зі згаданих ініціатив, а також їх сильні і слабкі сторони. Жодної окремо взятої ініціативи недостатньо для протидії загрозі ПЗРК. Проте, їх об'єднання в рамках скоординованих багатосторонніх зусиль і підкріплення засобами, якими раніше нехтували, наприклад, застосуванням пристроїв контролю пусків, дало б змогу забезпечити потужний ешелонований захист від ПЗРК.

Експортний контроль

Потужний, узгоджений, істотно підсилений національний експортний контроль є суттєвою умовою запобігання потраплянню озброєнь до безвідповідальних чи небезпечних отримувачів. Наслідком несанкціонованих поставок, здійснюваних розпорощеними по світу торговцями зброєю, було потрапляння сотень одиниць зброї до багатьох слабких урядів і повстанських угруповань. В окремих випадках, через заплутані схеми та активне залучення до них корумпованих високопосадовців, важко виявити та зупинити незаконну переадресацію зброї²⁸. Проте, в інших випадках для усунення спроб поставки зброї незаконному отримувачу достатньо навіть мінімальних запобіжних заходів. Характерним прикладом є постачання з Нікарагуа у 2001р. 3 000 автоматів АК-47 колумбійським воєнізованим формуванням. Посередник, який організував поставку, вказав у документах, що його клієнтом є Національна поліція Панами. Ця неправдива заява не була перевірена нікарагуанськими службовцями. За словами слідчих Організації американських держав (ОАД), “один телефонний дзвінок [до Панами] міг запобігти незаконному постачанню цілої партії зброї”²⁹.

Починаючи з 2002р., уряди країн вжили важливих заходів з посилення національного контролю над експортом ПЗРК, зокрема, були укладені регіональні і двосторонні угоди зі сприяння обміну інформацією про поставки ПЗРК³⁰, розширений Реєстр ООН зі звичайних озброєнь із внесенням до нього ПЗРК і, що найважливіше, ухвалений розширений варіант “Засад”³¹. Члени Організації азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва (*Asia-Pacific Economic Cooperation, APEC*), ОАД, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) і ВД внесли до початкового змісту “Засад” наступні доповнення: (а) заборону використання загальних угод про поставки, забезпечуючи таким

²⁸ UN Security Council (посилання 9), pp.46-49.

²⁹ Organization of American States, Report of the General Secretariat of the Organization of American States on the Diversion of Nicaraguan Arms to the United Defense Forces of Colombia, 29 Jan. 2003, URL <<http://www.oas.org/OASpage/NI-COarmas/NI-COEnglish3687.htm>>.

³⁰ Наприклад, домовленості між США і Росією про співробітництво в покращенні контролю над ПЗРК, підписані у Братиславі 24 лютого 2005р. (URL <<http://bratislava.usembassy.gov/pas/pr092en.html>>), а також резолюція СНД про заходи з контролю над міжнародними поставками ПЗРК *Игла і Стрела*, підписана в Ялті 19 вересня 2003р.

³¹ Версії “Засад”, ухвалені ОАД, ОБСЄ та *APEC*, незначною мірою різняться між собою і відрізняються від версії ВД. Наприклад, ОАД вилучила положення про засоби блокування пуску, але наполегливо закликала до заборони поставок ПЗРК недержавним суб'єктам. “Засади” схвалені Генеральною Асамблеєю ООН і Міжнародною організацією цивільної авіації.

чином належну перевірку компетентними державними органами кожної експортної заявки; (б) заборону співпраці з недержавними посередниками, які, як згадувалося вище, незаконно поставили сотні одиниць зброї державам, стосовно яких запроваджене ембарго, та недержавним суб'єктам; (в) заохочення розробки технічних засобів або конструктивних рішень з блокування пуску ракет, які могли б обмежити використання загублених, вкрадених чи отриманих незаконним шляхом ракет та обмежити доступ до таких ракет на чорному ринку; (г) розширення переліку обов'язкових для імпортерів процедур захисту сховищ, зокрема, цілодобове спостереження та дозвіл входу до приміщень групами не менше двох осіб; (д) обмеження доступу до матеріальної частини зброї та відповідної секретної інформації переліком державних службовців, які мають відповідну категорію допуску та підтверджену потребу доступу до спеціальної інформації; (е) обмін інформацією про уряди - потенційні отримувачі зброї, які не відповідають визначеним вимогам, а також про недержавних суб'єктів, які намагаються придбати ПЗРК; (є) застосування адекватних покарань (кримінальних) за порушення національних норм контролю над експортом ПЗРК.

Особливо важливим є положення, в якому міститься заклик до країн-виробників “за наявності технологічних можливостей, застосовувати в нових моделях ПЗРК технічні засоби та/або конструктивні рішення з блокування пуску”. Один з таких засобів – керований деблокіратор, у якому передбачене застосування певного коду для активації ракети, – рекламував Р.Шерман (*Robert Sherman*), экс-директор Управління перспективних проєктів Агентства США з контролю над озброєннями та роззброєння (*Advanced Projects Office at the US Arms Control and Disarmament Agency*). Ракета може бути придатною для застосування протягом будь-якого проміжку часу, але після завершення терміну дії коду ракета блокується, доки знову не буде введений код³². Використання таких пристроїв не лише скоротило б термін експлуатації загублених, вкрадених чи незаконно проданих ракет, а й звузило б їх обіг на чорному ринку. Малоймовірно, щоб терористи планували свої акції з використанням зброї, яка може вийти з ладу перед нападом, а торгівці зброєю навряд чи вкладали б десятки тисяч доларів у товар, який може стати непридатним через тиждень. Проте, попри можливість використання таких засобів як інструмента обмеження розповсюдження ПЗРК, вони досі залишаються у стадії інженерних розробок.

Окремі держави зробили певні кроки з імплементації “Засад”. У 2004р. Південна Корея “запровадила механізми систематичного контролю міжнародних продажів ПЗРК, не очікуючи на прийняття керівних принципів АПЕС”, а Нова Зеландія “має намір посилити існуючий контроль над кінцевими споживачами ПЗРК”³³. Інші уряди внесли зміни до своїх систем експортного

³² Sherman, R., ‘The real terrorist missile threat, and what can be done about it’, *FAS Public Interest Report*, vol.56, no.3 (autumn 2003), URL <<http://www.fas.org/faspir/2003/v56n3/index.html>>.

³³ Asia-Pacific Economic Cooperation Counter-terrorism Task Force, ‘Korea’s response to leaders’ and ministers’ statements’, Sep. 2005; ‘New Zealand efforts to respond to APEC leaders’ and ministers’ Statements’, Sep. 2006, URL <http://www.apec.org/apec/documents_reports/counter_terrorism_task_force.html>.

контролю, виходячи за межі прямих вимог, викладених у “Засадах”. Нещодавно Росія почала вносити в контракти на продаж ракет *Игла* положення, що надають російським інспекторам право на фізичну інвентаризацію експортованих ракет³⁴. Моніторинг з боку США кінцевих споживачів ракет *Stinger* є ще більш суворим. На відміну від російських правил, що надають право на інспектування експортованих ракет, правила США вимагають здійснення щорічних перевірок, і у 2003р. Міністерство оборони (МО) США збільшило відсоток експортованих *Stinger*, що підлягають щорічним перевіркам його представниками, з 5% до 100% – тобто, кожна експортована ракета має щороку перевірятися групою американських інспекторів³⁵.

Крім зміцнення правової бази, згадані угоди корисні тим, що створюють можливості офіційного та неофіційного обміну інформацією, передовим досвідом, а також навчання і професійної підготовки. На базі ОБСЄ відбулися ряд конференцій, семінарів і спеціальних засідань, на яких обговорювалися питання контролю над стрілецькою зброєю і, зокрема, ПЗРК³⁶. На базі АПЕС проводилися навчання її членів з питань оцінки захищеності аеропортів від ПЗРК та і виявлення ПЗРК та їх компонентів³⁷.

Попри критичну важливість таких домовленостей, вони мають і значні обмеження. Організаціям АПЕС, ОАД, ОБСЄ і ВД бракує мандата, штатного персоналу та ресурсів для здійснення систематичного моніторингу та оцінки результатів імплементації угод, не кажучи про забезпечення дотримання їх норм. Однак, серед членів цих організацій існують неофіційні механізми самоконтролю, зокрема, обмін інформацією і можливість “назвати та присоромити” уряди-порушники; хоча доповіді про зусилля з імплементації часто є нечіткими або неповними, а прямій конфронтації заважає колегіальна природа цих організацій.

Крім того, кілька ключових держав – зокрема, таких виробників, як Іран, Північна Корея і Пакистан – не є членами жодної з цих багатосторонніх організацій, в рамках яких відбувалися переговори з укладення згаданих домовленостей, отже, не зобов’язані їх дотримуватися. Дії принаймні однієї з цих держав (Ірану), ймовірно, суперечили найважливішому з положень “Засад”, яким заборонені поставки ПЗРК недержавним суб’єктам³⁸.

Знищення запасів

Починаючи з 2002р., ряд країн і багатосторонніх інституцій надавали практичну допомогу у знищенні надлишкових, конфіскованих чи знятих з озброєння ПЗРК.

³⁴ Інтерв’ю автора з одним із російських посадовців у травні 2005р.

³⁵ US Defense Security Cooperation Agency, ‘Revised guidance for stinger/man portable air defense systems (MANPADS)’, 4 June 2003, URL <http://www.dsca.osd.mil/samm/policy_memo.htm>.

³⁶ Organization for Security and Co-operation in Europe, Technical Experts Workshop on Countering MANPADS Threat to Civil Aviation Security at Airports, 23 Jan. 2004, Vienna, URL <<http://www.osce.org/item/3126.html>>.

³⁷ Asia-Pacific Economic Cooperation Counter-terrorism Task Force, CTF Chair’s Summary Report, 14 Sep. 2005, URL <http://www.apec.org/apec/documents_reports/senior_officials_meetings/2005.html>.

³⁸ Про поставки зброї від держав до повстанських угруповань див. розділ 10 цього видання.

Найбільшим постачальником цієї допомоги є США, які фінансували утилізацію близько 29 тис. ракет у 18 країнах³⁹, з урахуванням 1 300 од. – у рамках програм НАТО утилізації надлишкових озброєнь у Казахстані та Україні⁴⁰.

Обставини виконання окремих проектів знищення озброєнь є надзвичайно різноманітними. В окремих випадках ракети становлять частину величезних, застарілих державних запасів часів холодної війни, призначених для застосування проти ворога, якого більше не існує. Показовими прикладами є запаси в Нікарагуа та Україні. До початку у 2003р. програми США зі знищення ПЗРК Нікарагуа володіла 2 000 радянських ракет першого і другого покоління, а її потенційні противники були озброєні, у кращому випадку, невеликою кількістю справних бойових літаків. Аналогічно, Україна, де зосереджувалася переважна більшість військових сховищ Радянського Союзу на Західному театрі, була після завершення холодної війни обтяжена понад 2 млн. т надлишкової зброї, у т.ч. тисячами ПЗРК⁴¹. Українські ракети були знищені в рамках 12-річної програми НАТО вартістю \$27 млн., метою якої є скорочення величезних запасів зброї та боєприпасів, які потрапляли на чорний ринок, а також були причиною нещасних випадків з вибухами, людськими жертвами та завданням шкоди на мільйони доларів розташованим поруч зі складами населеним пунктам⁴².

З іншого боку, існують невеликі приховані запаси ракет у таких країнах, як Болівія і Лівія. Певна частина цих ракет, зокрема, китайські *HN-5* у Болівії, є залишками законного, але застарілого боєзапасу національної системи протиповітряної оборони із вичерпаними термінами зберігання. В інших випадках ракети були нелегально придбані повстанськими угрупованнями та урядами в обхід ембарго; наприклад, режимом колишнього Президента Лівії Ч.Тейлора. У випадку з Болівією, оперативні співробітники розвідки США в тісній співпраці з болівійськими посадовцями таємно відвантажили близько 28 ракет до США⁴³, де їх демонтували, а розукомплектовані вироби повернули до Болівії⁴⁴. У Лівії посадовці США, відряджені для допомоги у знищенні великої кількості озброєнь, що залишилися після громадянської війни, виявили у президентському маєтку Ч.Тейлора 38 зенітних ракет, які один зі службовців США

³⁹ Тут враховані 8 000 ракет, які, станом на березень 2007р., ще не були знищені, але Державним департаментом США були отримані “гарантії” їх знищення. Див.: Schroeder, M., ‘Bush gets it right on small arms threat reduction’, FAS Strategic Security Blog, 5 Feb. 2007, URL <http://www.fas.org/blog/ssp/2007/02/bush_gets_it_right_on_small_ar.php>.

⁴⁰ NATO Partnership for Peace Trust Fund, ‘Status of trust fund projects’, 9 Nov. 2006.

⁴¹ Polyakov, L., *Aging Stocks of Ammunition and SALW in Ukraine: Risks and Challenges*, Paper 41 (Bonn International Center for Conversion: Bonn, 2005), URL <<http://www.bicc.de/publications/papers/paper41/content.php>>.

⁴² US Department of State, ‘Milestone reached in NATO Partnership for Peace arms destruction project in Ukraine’, 21 Sep. 2006, URL <<http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2006/72935.htm>>; Polyakov (посилання 41).

⁴³ Кількість ракет є спірним питанням. Оцінки коливаються між 19 і 38.

⁴⁴ Проте, співпраця болівійських посадовців не була санкціонована Урядом Болівії. Новий Президент Болівії Е.Моралес (*Evo Morales*) пообіцяв вислати військових радників з країни та покарати відповідальних осіб.

охарактеризував як “такі, що охоронялися найгірше з усіх ПЗРК, що довелося бачити”⁴⁵. Наступного дня були знайдені ще чотири ракети без охорони – в ангарі у приватному маєтку одного з високопосадовців Уряду Ч.Тейлора.

Програми допомоги у знищенні зброї розраховані на пряму дію, є порівняно недорогими та ефективними – розібрана на частки ракета вже ніколи не потрапить до рук терориста. На особливу увагу заслуговує програма Державного департаменту США зі знищення СЗЛЮ. Всього за п’ять років, із загальними витратами менше \$50 млн., за її допомогою були значно скорочені запаси ПЗРК та іншої стрілецької зброї, слабо захищені від крадіжок, втрат і незаконної передачі; були знищені близько 1 млн. од. стрілецької зброї, в т.ч. 29 тис. надлишкових і ракет із вичерпаними термінами зберігання⁴⁶.

Проте, цим програмам притаманні певні недоліки; крім того, достовірно не відомо, скільки залишилося необлікованих ракет із вичерпаними термінами зберігання, доступних для ліквідаційних команд. Багато урядів не поспішають віддавати свої ПЗРК, які вони вважають критично важливою складовою систем протиповітряної оборони або (якщо їх продати) джерелом надходження твердої валюти. Інші уряди недовіриливо ставляться до процесу знищення озброєнь, побоюючись, що він перетвориться на “неприхований збір розвідувальної інформації” державою-донором⁴⁷. Напружені відносини між країнами-донорами та потенційними реципієнтами допомоги також перешкоджають започаткуванню (чи завершенню) програм знищення. Законодавство США забороняє Ірану, Північній Кореї і Сирії – які є виробниками чи імпортерами озброєнь – отримувати іноземну допомогу США, в т.ч. в надійному зберіганні запасів і їх знищенні⁴⁸. В інших випадках, побічні політичні спори стримують або руйнують потенційні програми. Наприклад, ворожнеча, що десятиліттями триває між США і сандіністами, призвела до зупинки наприкінці 2004р. обіцяної і фінансованої США програми знищення нікарагуанських ПЗРК, коли контролюванасандіністами Національна Асамблея ухвалила закон, який дозволяв їй блокувати утилізацію озброєнь збройних сил⁴⁹. З того часу й дотепер програма утилізації заморожена.

Нарешті, програми утилізації озброєнь не уповноважені та, звичайно, не здатні вирішити проблему ракет, що перебувають у руках терористів, повстанських угруповань або інших недержавних суб’єктів (крім специфічних ситуацій, пов’язаних з програмами роззброєння, демобілізації і реінтеграції після конфлікту). Загроза ПЗРК, кількість яких на чорному ринку, за оцінками окремих аналітиків з розвідки США, становить близько 6 000 одиниць, має бути усунута в інший спосіб⁵⁰.

⁴⁵ Schroeder, Stohl and Smith (посилання 15), p.124.

⁴⁶ Schroeder (посилання 39).

⁴⁷ Інтерв’ю автора з одним із посадовців Державного департаменту США в листопаді 2006р.

⁴⁸ Розділ 620А Закону 1961р. про іноземну допомогу забороняє надавати допомогу країнам, які Державний секретар визначив такими, що “неодноразово надавали підтримку актам міжнародного тероризму”. До переліку Державного департаменту “держав-спонсорів тероризму” належать Іран, Куба, Північна Корея, Сирія і Судан.

⁴⁹ Dellios, H., ‘Sandinista election victories worry US’, *Chicago Tribune*, 21 Nov. 2004.

⁵⁰ Jehl, D. and Sanger, D., ‘The reach of war: weapons; US expands list of lost missiles’, *New York Times*, 6 Nov. 2004.

Через згадані причини, програми знищення є необхідною, але недостатньою складовою будь-якої успішної стратегії протидії загрози ПЗРК.

Практика фізичного зберігання та утримання запасів

Ефективні зберігання та утримання запасів ПЗРК є неодмінною умовою стратегій їх нерозповсюдження, отже – життєво важливим компонентом глобальних зусиль з протидії розповсюдженню ПЗРК. Нещодавно ОБСЄ уклала перший багатосторонній довідник найкращих правил з утримання запасів і процедур зберігання ПЗРК⁵¹. У цьому змістовному документі наводяться дуже детальні найкращі правила фізичного захисту, контролю доступу, обслуговування і транспортування, а також перелік процедур складського зберігання ПЗРК та облікового контролю над ними. В документі рекомендується зберігати ПЗРК в опечатаних штатних контейнерах, зібраних у пакети вагою не менше 225 кг (що утруднює їх винесення), та утримувати в бетонних сховищах для боєприпасів, обладнаних приладами сигналізації, кодовими замками та добре захищеними дверима. Сховища мають бути оточені двома рядами (внутрішнім і зовнішнім) огорожі та перебувати під цілодобовим наглядом – в ідеальному варіанті, озброєних охоронців за допомогою системи відеостеження по периметру. Усі транспортні засоби, що в'їжджають на територію і виїжджають з неї, мають перевірятися. Ракети та пускові пристрої мають зберігатися окремо та монтуватися в комплект лише для навчання, вибіркового випробувань чи на випадок бойових дій. Доступ до ракет має бути заборонений для всіх, крім уповноваженого персоналу, який працює групами не менше двох осіб, і кожне проникнення до сховища має реєструватися. Слід принаймні раз на місяць здійснювати фізичну інвентаризацію на рівні окремого приміщення та з меншою частотою (але регулярно) – на рівні окремого блоку приміщень і всього складу.

Однак, занадто часто на національному рівні процедури значною мірою не відповідають згаданим найкращим правилам. В екстрених випадках, наприклад, під час подій в Ліберії за режиму Ч.Тейлора, запобіжні заходи повністю відсутні. Інші уряди більшою мірою усвідомлюють потребу захисту ПЗРК, але також не забезпечують достатнього захисту їх запасів. Траплялися випадки, коли військовослужбовці складали ПЗРК у підвали під казармами, вважаючи це достатнім захистом від крадіжки⁵². Навіть у збройних силах країн з порівняно жорсткими процедурами фізичного захисту та обліку озброєнь іноді трапляються порушення національних і міжнародних стандартів. У 1987р. Головне бюджетно-контрольне управління Уряду США (*General Accounting Office, GAO*) задокументувало подібні випадки на об'єктах зберігання боєприпасів

⁵¹ OSCE Forum for Security Co-operation, 'Annex C: man-portable air defense systems', *Best Practice Guide on National Procedures for Stockpile Management and Security* (OSCE: Vienna, Mar. 2006), URL <http://www.osce.org/fsc/item_11_13550.html>.

⁵² 'Interview with David Diaz, Deputy Chief for conventional arms threat reduction at the US Defense Threat Reduction Agency', *FAS Public Interest Report*, vol.59, no.4 (2007).

у Західній Німеччині. В одному з військових містечок ракети *Stinger* зберігалися в легких металевих ангарах з написом “*Stinger*” на стіні”⁵³.

Починаючи з 2002р., активісти контролю над ПЗРК започаткували кілька додаткових ініціатив, спрямованих на покращення практики *PSSM*. На міжнародному рівні члени *APEC*, ОАД, ОБСЄ і ВД домовилися за допомогою “Засад” поширювати критерії, що встановлюють мінімальні стандарти *PSSM* для отримувачів ПЗРК. Ці стандарти вимагають від кожного індивідуального експортера “враховувати . . . адекватність та ефективність засобів фізичного захисту, запроваджених урядом-отримувачем для охорони військового майна, об’єктів, складів і запасів матеріальних цінностей”, а також “особисто переконатися” в тому, що отримувач бажає і здатен здійснювати безпечно зберігання, догляд, транспортування, використання та утилізацію своїх ПЗРК шляхом, зокрема: (а) щомісячних фізичних інвентаризацій всіх ПЗРК; (б) обліку за серійними номерами витрачених чи зіпсованих компонентів; (в) зберігання ракет і пускових пристроїв у відокремлених місцях і транспортування їх в окремих контейнерах; (г) забезпечення цілодобового нагляду за об’єктами зберігання ПЗРК; (д) дотримання порядку допуску уповноваженого персоналу до сховищ групами не менше двох осіб; (е) комплектування ракет і пускових пристроїв лише для випробувань, навчань чи бойового застосування; (є) обмеження доступу державних службовців і військового персоналу до матеріальної частини зброї та відповідної секретної інформації колом осіб, які мають відповідну категорію допуску; (ж) безпечної утилізації надлишкових запасів⁵⁴. Завдяки членству у згаданих вище організаціях, майже 95 країн, зокрема, всі крупні експортери ПЗРК, узгодили ці стандарти.

На доповнення до згаданих ініціатив діють національні та багатосторонні програми вдосконалення *PSSM* і технічної допомоги. Кілька країн, зокрема, Велика Британія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія і США, надають таку допомогу або через двосторонні ініціативи, або під егідою таких багатосторонніх організацій, як НАТО та ОБСЄ. Існують окремі свідчення про певні покращення національних практик *PSSM* за рахунок цих програм. За словами одного з американських посадовців, програми США з адаптації *PSSM* і технічної допомоги сприяли зміцнити безпеку “буквально тисяч” ПЗРК у кожному регіоні світу, допомагаючи іноземним урядам у “здійсненні 100% інвентаризації, запровадженні практики регулярних перевірок, посилені зовнішнім аудитом чи перевітками вищих інстанцій, покращенні зовнішньої системи огороження та освітлення, підвищенні рівня підготовки персоналу та проведенні тренувань, а також у стандартизації процедур нагляду”⁵⁵.

⁵³ US Government Accounting Office, *Army Inventory Management: Inventory and Physical Security Problems Continue* (US Government Printing Office: Washington, DC, Oct. 1987), p.37.

⁵⁴ Wassenaar Arrangement (посилання 23).

⁵⁵ ‘Q & A on shoulder-fired missile stockpile security’, FAS Strategic Security Blog, 15 Mar. 2007, URL <http://www.fas.org/blog/ssp/2007/03/q_a_on_shoulders_fired_missile_s.php>.

Інші країни, починаючи з 2002р., в односторонньому порядку покращили (або зобов'язалися покращити) власну практику *PSSM*. На травневій 2006р. зустрічі Робочої групи *APEC* з питань протидії тероризму (*APEC's Counter-terrorism Task Force*), Росія пообіцяла “[забезпечити оптимізацію своїх] об’єктів зберігання ПЗПК” шляхом встановлення “пристроїв захисту периметру та територій” і впровадження “суворих правил доступу до ПЗПК”⁵⁶.

Проте, атмосфера секретності навколо національних практик *PSSM*, відсутність механізмів контролю та забезпечення виконання міжнародних домовленостей заважають зробити остаточні висновки стосовно масштабів поширення та впливу цих домовленостей, а також їх результативності. Як пояснювалося вище, багатосторонні організації, через які відбувалося узгодження шляхом переговорів різних варіантів “Засад” і довідника ОБСЄ з найкращих правил *PSSM*, не мають мандата та ресурсів, необхідних для збору статистичних даних чи оцінки виконання вимог із забезпечення *PSSM*. Окремі держави надають детальні, відкриті звіти про політику і процедури *PSSM*, але така практика є винятком, і навіть у цих випадках нефахівцю часом важко, а то й неможливо, визначити, наскільки широко та послідовно застосовуються ці процедури.

Спілкування з добре поінформованими урядовцями дає підстави вважати, що практика *PSSM* багатьох урядів не відповідає міжнародним стандартам, і що перешкоди на шляху універсальної імплементації цих стандартів є значними. Відсутність політичної волі та небажання демонструвати стороннім спостерігачам недоліки в захисті ПЗПК стримують зусилля окремих країн з покращення практики *PSSM*, тоді як інші країни потерпають від непридатної інфраструктури і браку ресурсів. Прикладами останньої проблеми є ненадійність електричних мереж, що заважає автоматизації експортних систем і зменшує корисність автоматичних систем освітлення та сигналізації, а також брак комп’ютерної техніки, що ускладнює дистанційний моніторинг *PSSM* на віддалених складах⁵⁷. Програми іноземної технічної допомоги можуть допомогти усунути окремі недоліки, але не всі.

Крім того, навіть найкращі системи захисту є далекими від досконалості, про що свідчать проблеми, виявлені слідчими на об’єктах зберігання ПЗПК у США. В 1994р. *GAO* США виявило “серйозні розбіжності в кількостях, місцях зберігання та серійних номерах” ПЗПК, у т.ч. *Stinger*. Слідчі виявили також зіпсовані системи сигналізації, відсутність огорожі, невідповідні вимогам замки на сховищах, недбалий контроль над виїздом автотранспорту за територію сховищ. Через три роки *GAO* доповіло, що МО “домоглося певних успіхів у нагляді за ПЗПК”, але все ж “слабкі місця залишилися”, зокрема, розбіжності в обліку та порушення вимог МО з фізичного захисту⁵⁸. Тому надійна

⁵⁶ Asia-Pacific Economic Cooperation Counter-terrorism Task Force, ‘Counter-terrorism Action Plans: Russia’, 26-27 May 2006, URL <http://www.apec.org/apec/documents_reports/counter_terrorism_task_force.html>.

⁵⁷ Інтерв’ю автора з одним із урядовців США в листопаді 2006р.

⁵⁸ General Accounting Office (GAO), ‘Vulnerability of sensitive defense material to theft’, Sep. 1997, URL <<http://www.gao.gov/docdb/lite/summary.php?rptno=NSIAD-97-175&accno=159446>>.

практика *PSSM* є необхідною, але недостатньою умовою успіху глобальних зусиль із захисту від загрози ПЗРК.

Програми викупу

Історично досвід програм викупу ПЗРК є неоднозначним. Найменш успішними вони були у випадках, пов'язаних з великою кількістю ракет, їх широким розповсюдженням, і коли одній чи обом сторонам регіонального конфлікту загрожує авіація противника. Показовим прикладом є керована США програма викупу ПЗРК в Афганістані – операція *Missing in Action Stinger (MIAS)*, започаткована в 1990р. з метою вилучення з обігу сотень ракет *Stinger* після виводу радянських військ з Афганістану. Офіційні доповіді про перебіг програми є досі засекреченими, але інформація, ретельно зібрана з повідомлень ЗМІ та бесід з колишніми урядовцями, дає підстави вважати, що станом на 1996р. не були вилучені близько 600 ракет, переданих колись моджахедам⁵⁹.

Ця невдача була зумовлена рядом чинників, більшість з яких не мають нічого спільного із самою програмою. Децентралізований характер афганського руху опору зумовив широке розповсюдження ракет, а необхідність “заперечувати власну участь” обмежувала прямий доступ США до місць бойових дій і заважала ЦРУ стежити за переміщенням ракет. Навіть коли ЦРУ вдавалося визначити місце перебування необлікованих ракет, тяжіння афганських повстанців до *Stinger* (що перетворилися для угруповань в Афганістані на символ їх статусу) та їх боротьба з Повітряними силами Афганістану ускладнювали завдання з переконання повстанців здати цю зброю⁶⁰.

Натомість, операція США з вилучення ракет, наданих Еритреєю в 1998р. лідеру Національного альянсу Сомалі Х.Айдіду (*Hussein Aideed*), була досить успішною. У 2003р. оперативні співробітники США вилучили 41 із 43 ракет, переданих сомалійському польовому командирю⁶¹, який вирішив продати їх за \$500 тис. готівкою⁶². Тоді більшість ракет перебувала в розпорядженні першого отримувача, який був готовий здати ракети після підписання в 1999р. мирного договору з Урядом Ефіопії.

Прикладами поточних зусиль з викупу озброєнь є програма США в Іраку і російська програма в Чечні. Починаючи з 2003р., війська США створили на всій території Іраку пункти прийому, де за кожен пусковий пристрій, за повідомленнями, платили \$250, а за ракету – \$500⁶³. Хоча загальна кількість зібраних за допомогою цієї програми ПЗРК засекречена, в повідомленнях ЗМІ і прес-релізах

⁵⁹ Coll, S., *Ghost Wars* (Penguin Books: New York, N.Y., 2005), p.11.

⁶⁰ Schroeder, Stohl and Smith (посилання 15), pp.91-96.

⁶¹ Оцінки кількості ракет, початково переданих Х.Айдіду, є спірними. Х.Айдід заявляє, що отримав лише 41 ракету, але інші джерела наполягають, що їх було принаймні 43 чи 45. Див.: UN Security Council (посилання 9), pp.29-30.

⁶² Carmony, P., ‘Transforming globalization and security: Africa and America post-9/11’, *Africa Today*, vol.52, no.1 (fall 2005), p.100.

⁶³ US Army, ‘Anti-aircraft weapons out of terrorists’ hands’, Press release, 24 Aug. 2003.

МО називалися принаймні 300 ракет. Інформація про ПЗРК, зібрана за допомогою програми викупу СЗЛЮ в Південному федеральному окрузі Росії, також є неповною. За словами одного з російських урядовців, за ПЗРК державні органи платять до \$1 000, залежно від стану зброї. При цьому, кількість вилучених за допомогою цієї програми ракет не називалася⁶⁴.

Набутий досвід свідчить про те, що більшість проблем, подібних до тих, що заважали операції *MIAS*, зараз перешкоджають поточним програмам викупу в Чечні та Іраку. Подібно до афганського прикладу, наведеного вище, недержавні угруповання в обох країнах мають справу з противником, який застосовує бойову авіацію, створюючи таким чином потужний воєнний стимул для придбання ПЗРК. В Іраку накопичена велика кількість цих ракет, розповсюджених на всій території. Іншою потенційною проблемою є низька викупна ціна, що пропонується в обох країнах. Повстанці, яким відомий рівень цін на такі ракети на міжнародному чорному ринку, можливо, позбавляються їх (чи вже продали) за більші суми.

Проте, навіть у випадках, коли обставини є сприятливими для вилучення ПЗРК, програми викупу не повинні бути єдиною стратегією протидії загрозі розповсюдження не облікованих ПЗРК. Навіть завдяки надзвичайно успішній операції з викупу ерitreйських ракет у Х.Айдіда, можливо, не вдалося вилучити їх всі. За повідомленнями слідчих ООН, ракети *SA-7*, застосовані під час обстрілу в Момбасі, могли бути ракетами Х.Айдіда, проданими на чорному ринку в Могадішо до отримання ним пропозиції від США⁶⁵.

Заходи активного захисту в аеропортах і на пасажирських авіалайнерах

Суворі система охорони периметру аеропортів може допомогти запобіганню доступу терористів до зон, найбільш сприятливих для обстрілу літаків за допомогою ПЗРК. У 2005р. всі члени *APEC* домовилися зробити до кінця 2006р. оцінку захищеності від застосування ПЗРК принаймні одного з власних аеропортів⁶⁶. З метою надання допомоги урядам країн, Міжнародна організація цивільної авіації (*International Civil Aviation Organization*) розробила та розмістила на захищеному Інтернет-сайті рекомендації з проведення таких оцінок. Кілька країн вже завершили оцінки хоча б одного об'єкту, а інші, зокрема, Канада і США, здійснили оцінку для багатьох аеропортів. США зробили певні кроки з оцінки аеропортів за кордоном.

⁶⁴ Інтерв'ю автора з одним із російських державних службовців у травні 2005р.

⁶⁵ UN Security Council (посилання 9), р.29-30.

⁶⁶ Метою оцінки є "визначення небезпеки для кожного аеропорту та розробка контрзаходів, яких слід вжити для запобігання потенційному нападу". Див.: Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC), Joint Statement, 17th APEC Ministerial Meeting, Busan, South Korea (15-16 Nov. 2005), URL <http://www.apec.org/apec/ministerial_statements/annual_ministerial/2005_17th_apec_ministerial.htm>; Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC), APEC Initiative on Reducing the Threat of MANPADS to Aviation Security, URL <http://www.apec.org/content/apec/documents_reports/annual_ministerial_meetings/2005.html>.

Через те, що багато типів ПЗРК мають дальність дії 5 км і більше, навіть найкращим чином фінансована та найсуворіша охорона периметру аеропорту не в змозі виявити і припинити всі спроби обстрілу літаків. Здійснене у 2005р. дослідження схем зльотів і посадок у міжнародному аеропорті в Лос-Анджелесі засвідчило, що терорист, озброєний ПЗРК SA-7, може обстріляти літак з будь-якої точки на площі 2 250 км² навколо аеропорту. В разі застосування більш досконалих ракет SA-18, ця зона може збільшитися до близько 12 тис. км²⁶⁷. Враховуючи складність патрулювання такої великої території, охорона периметру аеропорту не є доцільною чи економічно ефективною стратегією боротьби із загрозою ПЗРК.

Це саме стосується і систем протиракетного захисту, які серед вжитих з 2002р. різноманітних стратегій боротьби із загрозою ПЗРК, привернули найбільшу увагу. Існує кілька типів систем протиракетного захисту, найпоширенішими з яких є бортові інфрачервоні засоби протидії з використанням лазерів, світлових чи теплових пасток, призначених для захисту літака-цілі від ракет з тепловим наведенням. Інші системи використовують мікрохвилі або високоенергетичний лазерний промінь для ураження апаратури ракети чи її руйнування.

Кілька країн вивчають можливість розгортання систем протиракетного захисту в аеропортах або на борту авіалайнерів. Можливо, найбільш досконалою є ізраїльська програма. В січні 2006р. Управління цивільної авіації Ізраїлю видало сертифікат на систему *Flight Guard*, яка розкидає самозаймисті освітлювальні пристрої, що слугують пастками для ракет з тепловим наведенням; за повідомленнями, компанія *El Al* обладнала цією системою кілька своїх літаків⁶⁸. У 2003р. Міністерство внутрішньої безпеки (МВБ, *Department of Homeland Security, DHS*) США започаткувало найкрупнішу програму з цих питань – кількарічний моніторинг ефективності бортових ІЧ систем протиракетного захисту, які зараз перебувають на стадії випробування в реальних умовах. Через три роки після цього МВБ розпочало паралельну програму оцінки нових технологій протиракетного захисту, зокрема, лазерів і мікрохвильових гармат наземного базування⁶⁹.

Бортові протиракетні системи є останньою лінією захисту від ПЗРК, отже, потенційно важливою складовою заходів протидії ПЗРК на глобальному рівні. Проте, вартість, логістичні вимоги, питання експортного контролю та інші проблеми можуть завадити широкому впровадженню цих систем, особливо у країнах, що розвиваються. У 2006р. МВБ США підрахувало, що встановлення

⁶⁷ Chow, J. et al., *Protecting Commercial Aviation Against the Shoulder-fired Missile Threat* (RAND Corporation: Santa Monica, Calif., 2005), p.14, URL <http://www.rand.org/pubs/occasional_papers/OP106/>.

⁶⁸ Ari, T., 'El Al flares alarm UK union', *Flight International*, 7 Mar. 2006.

⁶⁹ Інші запропоновані захисні заходи зосереджені на захисті паливних баків літака з метою мінімізації ушкоджень на випадок ракетного обстрілу. До цих заходів належать: зміцнення фюзеляжу; виготовлення паливних баків з пористих матеріалів; заповнення паливних баків інертним газом мірою використання палива. Площа обстрілу з ПЗРК навколо аеропорту може бути зменшена шляхом зменшення довжини пробігу літака перед зльотом і після посадки.

тисячі бортових лазерних систем коштуватиме близько \$1 млн., а їх функціонування та обслуговування – \$365 на один виліт. Міністерство також доповіло, що через два роки роботи над перетворенням цих систем з військових на цивільні “залишається ризик (від середнього до високого), що економічна бізнес-модель комерційних авіаліній, особливостями якої є висока надійність і низька вартість, зазнає негативного впливу у випадку впровадження наявних прототипів”⁷⁰.

Навіть якщо програма МВБ завершиться створенням порівняно надійних і доступних за ціною систем протиракетного захисту, то необхідність в інших заходах протидії ПЗРК залишиться. Бортові протиракетні системи не захищають від ракет з лазерним і командним наведенням. До того ж, такі системи можна подолати масовим залпом ракет, а їх установка на всі комерційні літаки забере багато років і не забезпечить захист пасажирів, які подорожують літаками країн, що відмовляються від подібних систем. Мікрохвильові гармати та високоенергетичні лазерні системи наземного базування здатні забезпечити захист від усіх типів ПЗРК, але вони не є технологічно довершеними чи перевіреними часом, їх ефективність залежить від погодних умов, а захист літаків на зльоті чи під час посадки вони забезпечують лише в аеропортах, обладнаних цими системами⁷¹.

V. Висновки

Починаючи з 2002р., міжнародна спільнота домоглася значного прогресу в боротьбі з розповсюдженням і незаконним використанням ПЗРК. Понад 95 країн підписали угоди, якими запроваджуються мінімальні стандарти контролю над експортом ПЗРК, і десятки країн їх погодили. Принаймні 21 тис. необлікованих, надлишкових і погано захищених ракет були знищені, програми з покращення захисту запасів зменшили загрозу глобального розповсюдження ще тисяч ракет. У результаті реалізації програм викупу та таємних операцій, з незаконного обігу були вилучені сотні ракет в Іраку, Афганістані, Сомалі, на півдні Росії і, можливо, в інших країнах. У сотнях аеропортів світу були здійснені оцінки захищеності, а військові системи протиракетного захисту перепрофілюються для цивільного використання.

Проте, як свідчать нещодавні спроби нападів та обстріли в Сальвадорі та Іраку, а також занепокоєння загрозою ПЗРК, продемонстроване учасниками конференції *АРЕС* 2003р. в Таїланді, ця тема залишається актуальною. Крім того, недержавні суб'єкти, схоже, не збираються припинити спроби придбання ПЗРК, оскільки вони є як потужним засобом протиповітряної оборони, так і ефективним знаряддям терору. Рамки статті не дозволяють навести повний перелік рекомендацій з протидії цій загрозі, але кілька з них заслуговують принаймні на короткий опис.

⁷⁰ Kirby, M., ‘DHS says more counter-MANPADS work needed’, *Flight International*, 8 Aug. 2006.

⁷¹ Див. Chow et al. (посилання 67), pp.19-22.

По-перше, держави-виробники мають врахувати рекомендацію “Засад експортного контролю над ПЗРК” стосовно розробки “засобів контролю пуску” для встановлення на ПЗРК. Станом на січень 2007р., жоден виробник не застосував такі пристрої у своїх ПЗРК, хоча Росія і США, за повідомленнями, здійснили попередні дослідження такої можливості. Є потреба невідкладної розробки техніко-економічного обґрунтування, швидкого просування у виробництво та застосування найбільш перспективних технологій.

По-друге, рекомендації ОБСЄ з найкращих правил утримання запасів і процедур захисту ПЗРК мають бути універсалізовані шляхом укладення глобальної угоди або ухвалення зобов’язуючих угод іншими регіональними організаціями. В ідеалі, будь-яка подібна угода має передбачати механізми моніторингу та забезпечення дотримання її норм. Як мінімум, слід подбати про регулярний обмін інформацією і періодичні огляди імплементації, а підсумкові звіти про це мають бути, за можливості, відкритими.

По-третє, мають розширюватися програми допомоги з удосконалення експортного контролю, безпеки складів та утилізації ракет. Навіть програми США – наймасштабніші у світі та найкращим чином фінансовані – мають дуже обмежені бюджети. Фінансування цих програм, а також подібних зусиль інших урядів, слід збільшувати, доки вони не відповідатимуть розмірам і серйозності загрози, якій протистоять.

14. Контроль над міжнародними поставками, пов'язаними з безпекою

ЯН ЕНТОНІ, СІБІЛ БАУЕР*

I. Вступ

Міжнародні зусилля з нерозповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї (ЯБХЗ) останніми роками набули нового виміру. Ініціативи з підвищення ефективності експортного контролю супроводжуються спробами одночасного впровадження інших інструментів для більш узгодженого вирішення проблем розповсюдження. Ці взаємопов'язані заходи мають на меті як реагування на невелику кількість “складних випадків” розповсюдження, так і запровадження узгоджених правил, які б застосувалися у світовому масштабі.

У Зверненні про ситуацію в країні у 2002р. Президент США Дж.Буш зобов'язався “тісно співпрацювати [із союзниками], щоб не дати терористам і їх державам-покровителям отримати матеріали, технології і навички виготовлення та доставки зброї масового ураження” (ЗМУ)¹. Відтоді політика США зосереджена на зміцненні співпраці між країнами-однодумцями в рамках неформальних угруповань поза межами міжнародних організацій. Водночас, зосереджуючись на проблемних з точки зору розповсюдження країнах, США всіляко заохочують дискусію з більш широким колом проблем у міжнародних організаціях, зокрема в ООН.

Постійно ухвалюючи нові резолюції, Рада Безпеки (РБ) ООН відіграє дедалі більшу роль у запровадженні для всіх держав-учасниць ООН зобов'язань у галузі нерозповсюдження. До них належать зобов'язання загального характеру, виразним прикладом яких є Резолюція РБ №1540, а також рішення стосовно окремих країн². У 2006р. РБ схвалила дві резолюції, що вимагають від держав-учасниць ООН блокувати передачу до Кореїської Народно-Демократичної Республіки (КНДР, Північна Корея) та Ірану матеріалів, зазначених у контрольних списках, які є частиною тексту відповідних резолюцій з питань експортного контролю³.

Зростаюча роль РБ ООН у протидії розповсюдженню ЗМУ ставить на порядок денний питання про зв'язок між зусиллями міжнародної спільноти з контролю над передачею технологій та зусиллями групи держав, що співпрацюють у рамках режимів експортного контролю та інших форумів практичної співпраці, таких,

¹ The White House, ‘President delivers State of the Union Address’, News release, Washington, DC, 29 Jan. 2002, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>>.

² UN Security Council Resolution 1540, 28 Apr. 2004. Цю та інші резолюції РБ, згадані в цьому розділі, див. на сайті ООН: URL <<http://www.un.org/documents/scrolls.htm>>.

³ Північної Кореї стосується Резолюція РБ №1718 від 14 жовтня 2006р., а Ірану – №1737 від 23 грудня 2006р.

* Автори висловлюють подяку Л.Кулесі (*Lukasz Kulesa*) з Польського інституту міжнародних справ (*Polish Institute for International Affairs, PISM*) за неоціненну допомогу у зборі інформації про Ініціативу протидії розповсюдженню.

як Ініціатива протидії розповсюдженню (ІПР, *Proliferation Security Initiative, PSI*)⁴. У підрозділі II цього розділу окреслюються останні новини багатосторонніх режимів експортного контролю та ІПР. У підрозділі III розглядаються зміни в експортному контролі, впроваджені ЄС, включаючи контроль над передачами матеріалів військового та подвійного призначення. В підрозділі IV аналізуються останні рішення ООН про застосування до конкретних країн санкцій з метою запобігання розповсюдженню ядерної зброї. У підрозділі V наведені висновки.

II. Контроль над міжнародними поставками чутливих з точки зору розповсюдження матеріалів

У 2006р. чотири неформальні групи намагалися зміцнити співробітництво в галузі багатостороннього експортного контролю: Австралійська група (АГ, *Australia Group, AG*), Режим контролю над ракетними технологіями (РКРТ, *Missile Technology Control Regime, MTCR*), Група ядерних постачальників (ГЯП, *Nuclear Suppliers Group*) і Вассенаарська домовленість про контроль над експортом звичайних озброєнь, товарів і технологій подвійного використання (ВД, *Wassenaar Arrangement on Export Controls for Conventional Arms and Dual-Use Goods and Technologies, WA*). Держави-учасниці цих груп і Комітету Цангера перелічені в таблиці 14.1⁵. Після розширення у 2005р. кола учасників, у 2006р. до цих груп (за винятком Комітету Цангера) не приєдналася жодна країна⁶. Проте, всі ці групи заохочують країни, які не є їх учасниками, звернути увагу на важливість адекватного сучасним вимогам та ефективного експортного контролю. Залучення до роботи груп і зростаюча прозорість можуть допомогти країнам, що не належать до них, застосовувати керівні принципи, контрольні списки, стандарти і процедури, розроблені їх учасниками та викладені в загально доступних документах.

Після холодної війни діяльність режимів експортного контролю була меншою мірою спрямована на контроль над окремими країнами. Враховуючи загальний характер зобов'язання з дотримання норм нерозповсюдження, в публічних документах наголос робився не на проблемних з точки зору розповсюдження країнах, а на характерних ознаках розповсюдження (зокрема, неучасть у відповідних угодах) як підставах для вжиття заходів. Ця тенденція почала змінюватися наприкінці 1990-х років: тепер окремі режими експортного контролю прямо називають країни, небезпечні з точки зору розповсюдження⁷. Крім того, групи багатостороннього експортного контролю вивчали, яким чином їх зусилля можуть завадити недержавним суб'єктам отримати доступ

⁴ Про зусилля з контролю над експортом цивільних матеріалів, які потенційно можуть застосовуватися для виготовлення наступальних озброєнь, див. розділ 11 цього видання.

⁵ Учасники Комітету Цангера намагаються врахувати ефект “змін аспектів безпеки” в Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї 1968р. (Договір про нерозповсюдження, ДНЯЗ, *Non-Proliferation Treaty, NPT*) та з цієї точки зору “адаптувати умови і критерії експортного контролю”, хоча вони не є предметом ДНЯЗ.

⁶ 30 червня 2006р. до Комітету Цангера приєдналася Хорватія.

⁷ Винятком є ВД. Згідно з одним із її Вихідних положень (*Initial Elements*), ВД “не буде спрямована проти будь-якої держави чи групи держав”. Див.: Wassenaar Arrangement, ‘Guidelines and procedures, including the Initial Elements’, Vienna, Dec. 2006, URL <<http://www.wassenaar.org/guidelines/>>.

або можливість використання ЗМУ та засобів її доставки, а також звичайних озброєнь і пов'язаних з ними технологій подвійного використання.

Розвиток багатостороннього експортного контролю

Австралійська група заснована в 1985р. як відповідь на міжнародну стурбованість з приводу використання хімічної зброї (ХЗ) в ірано-іракській війні 1980-1988рр. Спочатку держави-учасниці співпрацювали в галузі розробки та підтримки національних заходів експортного контролю із запобігання експорту хімічних речовин, які прямо або опосередковано могли бути використані у програмах ХЗ. Зараз держави-учасниці намагаються не допустити навмисного чи ненавмисного постачання національними суб'єктами матеріалів чи обладнання для програм хімічної або біологічної зброї (БЗ)⁸.

У 2006р. США запровадили санкції проти двох індійських компаній, які в минулому постачали клієнтам в Ірані хімічну речовину (триметилфосфіт), яка, за американськими даними, могла бути використана для виробництва ХЗ або палива для балістичних ракет⁹. Речовина належить до контрольного списку АГ, але, згідно з індійським законодавством, не підлягала експортному контролю. Хоча індійські офіційні особи заперечували порушення цими фірмами національного законодавства або міжнародних зобов'язань Індії, але у 2006р. Індія заявила про намір внести Керівні принципи та Контрольні списки АГ до національного законодавства з питань експортного контролю. Індійський Уряд також оголосив про плани проведення в рамках національної промисловості інформаційних заходів з ознайомлення компаній з правилами експортного контролю та обговорення прийнятних шляхів дотримання ними відповідних зобов'язань¹⁰.

На пленарному засіданні АГ у 2006р. держави-учасниці погодили зміни до Контрольних списків з урахуванням розвитку та поширення нових технологій, що можуть становити загрозу розповсюдження. В майбутньому держави-учасниці АГ вживатимуть заходів з контролю над хімічним обладнанням, придатним для виробництва ХЗ з металевого ніобію чи ніобієвих сплавів¹¹. До основного списку біологічних речовин, що підлягають експортному контролю, були додані дві грибокві культури (*Coccidioides immitis* та *Coccidioides posadasii*)¹². Надалі, з метою протидії дедалі більш витонченим методам придбання озброєнь, учасники АГ планують зосередитися на заходах контролю над торговельними посередниками¹³.

⁸ Див. сайт АГ: URL <<http://www.australiagroup.net>>.

⁹ 'Imposition of nonproliferation measures against foreign entities', *Federal Register*, vol.70, no.250 (30 Dec. 2005), pp.77441-77442. Крім того, США запровадили санкції проти п'яти китайських та однієї австрійської компанії, звинувативши їх в експорті до Ірану чутливої з точки зору розповсюдження продукції. У випадку, що належав до сфери діяльності АГ, індійська компанія *Sabero Organic Chemicals Gujarat*, згідно з повідомленням для преси, експортувала до Ірану триметилфосфіт. Див.: 'US sanctions Indian firms for chem sales', 29 Dec. 2005, URL <<http://www.armscontrolwonk.com/1919/indian-firms-sanctioned-for-chemical-sale-to-iran>>.

¹⁰ Ramachandran, R., 'India will conform to Australia Group rules', *Asian Age*, 6 July 2006, World News Connection, National Technical Information Service (NTIS), US Department of Commerce.

¹¹ Australia Group, 'Control list of dual-use chemical manufacturing facilities and equipment and related technology', July 2006, URL <http://www.australiagroup.net/en/control_list/dual_chemicals.htm>.

¹² Australia Group, 'List of biological agents for export control', July 2006, URL <http://www.australiagroup.net/en/control_list/bio_agents.htm>.

¹³ Australia Group, 'Media release: 2006 Australia Group plenary', Press release, Paris, 12-15 June 2006, URL <http://www.australiagroup.net/en/releases/press_2006.htm>.

Таблиця 14.1. Держави-учасниці багатосторонніх режимів контролю над поставками озброєнь і технологій, станом на 1 січня 2007р.

Держава	Комітет				
	Цангера ^a 1974	ГЯП ^a 1978	АГ ^b 1985	РКРТ 1987	ВД 1996
Аргентина	x	x	x	x	x
Австралія	x	x	x	x	x
Австрія	x	x	x	x	x
Білорусь		x			
Бельгія	x	x	x	x	x
Бразилія		x		x	
Болгарія	x	x	x	x	x
Канада	x	x	x	x	x
Китай	x	x			
Хорватія	x ^c	x			x
Кіпр		x	x		
Чехія	x	x	x	x	x
Данія	x	x		x	x
Естонія		x	x		x
Фінляндія	x	x	x	x	x
Франція	x	x	x	x	x
Німеччина	x	x	x	x	x
Греція	x	x	x	x	x
Угорщина	x	x	x	x	x
Ісландія			x	x	
Ірландія	x	x	x	x	x
Італія	x	x	x	x	x
Японія	x	x	x	x	x
Казахстан		x			
Південна Корея	x	x	x	x	x
Латвія		x	x		x
Литва		x	x		x
Люксембург	x	x	x	x	x
Мальта		x	x		x
Нідерланди	x	x	x	x	x
Нова Зеландія		x	x	x	x
Норвегія	x	x	x	x	x
Польща	x	x	x	x	x
Португалія	x	x	x	x	x
Румунія	x	x	x		x
Росія	x	x		x	x
Словаччина	x	x	x		x
Словенія	x	x	x		x
ПАР	x	x		x	x
Іспанія	x	x	x	x	x
Швеція	x	x	x	x	x
Швейцарія	x	x	x	x	x
Туреччина	x	x	x	x	x
Велика Британія	x	x	x	x	x
Україна	x	x	x	x	x
США	x	x	x	x	x
Усього	36	45	40	34	40

ВД – Вассенаарська домовленість; ГЯП – Група ядерних постачальників; РКРТ – Режим контролю над ракетними технологіями.

Примітка: роки в заголовках стовпчиків означають офіційну дату заснування режиму експортного контролю, хоча, можливо, до цього групи підтримували відносини на неофіційному рівні.

^a У цьому режимі Європейська Комісія має статус спостерігача.

^b Крім 39 перелічених країн, учасницею режиму є Європейська Комісія.

^c Приєдналась у 2006р.

РКРТ – неформальна домовленість, у рамках якої країни, що поділяють мету нерозповсюдження безпілотних систем доставки ЗМУ, співпрацюють у галузі обміну інформацією і координації національних процедур ліцензування експорту¹⁴. Визнаючи потребу в значних ресурсах для виявлення незаконного експорту ракетних матеріалів, РКРТ започаткував спеціальні експертні зустрічі з питань дотримання зобов'язань (*Enforcement Experts Meeting*), що скликаються одночасно з пленарними засіданнями РКРТ. У 2006р. держави-учасниці РКРТ допомогли привернути увагу до значної кількості випробувань балістичних ракет, здійснених протягом року Індією, Іраном, Пакистаном і Північною Кореєю¹⁵.

5 липня 2006р. Північна Корея здійснила сім випробувальних пусків балістичних ракет у Японському морі. В липні РБ ООН ухвалила Резолюцію №1695, що засуджує пуски ракет і вимагає від усіх країн-членів ООН “виявляти пильність і не допускати передачу ракет, комплектуючих, матеріалів, виробів і технології для ракетних програм чи програм ЗМУ Північної Кореї”¹⁶. Резолюція не запроваджувала санкцій проти Північної Кореї, але підкреслила важливість шестисторонніх переговорів (за участі Китаю, Японії, Північної Кореї, Південної Кореї, Росії і США) про без'ядерний статус Корейського півострова. Держави-учасниці РКРТ привернули увагу до ракетної програми Північної Кореї у пленарній заяві від жовтня 2006р., в якій висловлювалася “тверда підтримка” Резолюції РБ та “серйозна стурбованість загрозою ракетного розповсюдження, яку становить ракетна програма КНДР”¹⁷. В офіційних документах, узгоджених на пленарному засіданні РКРТ, міститься також натяк на іранську ракетну програму, хоча Іран прямо не називається. У травні 2006р. Іран здійснив випробувальний пуск балістичної ракети *Shahab*, а в листопаді 2006р. Збройні сили Ірану провели 10-денні військові навчання “Великий пророк-2” (*Great Prophet-2*). В рамках навчань здійснено пуски “кількох десятків” балістичних ракет малої і середньої дальності, в т.ч. модифікованої ракети *Shahab* підвищеної дальності (2 000 км)¹⁸.

Метою *ГЯП* є запобігання розповсюдженню ядерної зброї шляхом контролю над експортом ядерних і пов'язаних з ними матеріалів, обладнання, програмних засобів і технологій¹⁹. Експортний контроль, який держави-учасниці

¹⁴ Див. сайт РКРТ: URL <<http://www.mtcr.info/english/>>.

¹⁵ За даними Федерації американських вчених (*Federation of American Scientists*), ці чотири країни здійснили у 2006р. не менше 15 пусків балістичних ракет. Також слід зауважити, що Китай, Франція, Росія і США у 2006р. випробовували балістичні ракети великої дальності, які мають набагато вищу точність і дальність пуску. Див.: Federation of American Scientists, ‘Nuclear missile testing galore’, 22 Dec. 2006, URL <<http://www.fas.org/blog/ssp/2006/12/>>. Див. також розділ 12 і додаток 12А цього видання.

¹⁶ Резолюція РБ №1695 від 15 липня 2006р.

¹⁷ Missile Technology Control Regime, ‘Plenary meeting of the Missile Technology Control Regime’, Copenhagen, 2-6 Oct. 2006, URL <<http://www.mtcr.info/english/press/copenhagen.html>>.

¹⁸ РИА Новости “Ирак провел успешные пуски ракет большой дальности”, Москва, 2 ноября 2006, URL <<http://en.rian.ru/world/20061102/55318349.html>>.

¹⁹ Про *ГЯП* див.: Anthony, I., Ahlström, C. and Fedchenko, V., *Reforming Nuclear Export Controls: The Future of the Nuclear Suppliers Group*, SIPRI Research Report no.22 (Oxford University Press: Oxford, 2007).

здійснюють на підставі національного законодавства і процедур, не спрямований на запобігання чи перешкоджання міжнародному співробітництву в галузі мирного використання ядерної енергії.

У 2006р. обмін інформацією в рамках ГЯП про існуючі виклики розповсюдження стосувався переважно Ірану²⁰. ГЯП на пленарному засіданні ухвалила рішення про перегляд процедур обміну інформацією у групі та подовження обговорень з питань зв'язку між контролем над ядерним експортом та ухваленням державами посиленних гарантій ядерної безпеки. ГЯП погодилася розглянути можливість подальшого зміцнення своїх Керівних принципів шляхом запровадження спеціального контролю над матеріалами, пов'язаними з найбільш чутливими елементами ядерного паливного циклу: збагаченням урану та переробкою відпрацьованого ядерного палива. В галузі виконання зобов'язання з розширення двостороннього співробітництва з питань цивільного використання ядерної енергії, що міститься в липневій (2005р.) однойменній американо-індійській Ініціативі (*Civil Nuclear Cooperation Initiative, CNCI*), учасники ГЯП почали вивчати можливість внесення цього положення (як загального або спеціального для Індії) до Керівних принципів ГЯП²¹.

Вассенаарська домовленість укладена 33 країнами у грудні 1995р. на зустрічі у Вассенаарі (Нідерланди). Її завданням є сприяння прозорості та обміну інформацією і думками стосовно передачі узгодженого переліку матеріалів з метою підвищення відповідальності при передачі звичайних озброєнь, товарів і технологій подвійного використання та запобігання їх “дестабілізуючому накопиченню”.

Пленарна сесія ВД у 2006р. погодила два нові пакети Керівних принципів, спрямованих на запровадження ефективних заходів експортного контролю: (а) найкращі практики контролю над нематеріальними передачами технологій і програмного забезпечення; (б) настанови з використання глобальних або загальних ліцензій на експорт менш чутливих матеріалів подвійного використання, якщо це не суперечить цілям ВД, національному законодавству з експортного контролю чи іншим міжнародним зобов'язанням. Крім запровадження законів і правил визначення нематеріальних передач технологій і контролю над ними, а також поширення інформації, держави-учасниці підтвердили важливість постекспортного моніторингу і “пропорційних попереджувальних санкцій для запобігання недотриманню зобов'язань”. З цією метою уряди держав-учасниць ВД підтримують: зобов'язання з ведення обліку у промислових

²⁰ Nuclear Suppliers Group, ‘The NSG: strengthening the nuclear non-proliferation regime, Statement from the NSG plenary meeting’, NSG–BSB/Statement/Final, Brasilia, 1-2 June, 2006, URL <<http://www.nuclearsuppliersgroup.org/PRESS/2006-07-Brasilia.pdf>>.

²¹ US Department of State, ‘Joint statement by President George W. Bush and Prime Minister Manmohan Singh’, Washington, DC, 18 July 2005, URL <<http://www.state.gov/p/sca/rls/pr/2005/49763.htm>>. Див. також: Ahlström, C., ‘Legal aspects of the Indian–US Civil Nuclear Cooperation Initiative’, *SIPRI Yearbook 2006: Armaments, Disarmament and International Security* (Oxford University Press: Oxford, 2006), pp.669–685. Американо-індійська Ініціатива співробітництва в галузі цивільного використання ядерної енергії та її результати розглядаються в розділі 12 цього видання. Станом на січень 2007р., ГЯП не виробила позицію стосовно потреб або форми відносин з Індією.

і наукових установах; регулярні перевірки дотримання зобов'язань; навчання правоохоронних органів ефективним методикам розслідування; санкції проти порушників законів з питань контролю над нематеріальними передачами технологій²².

Згідно з головними найкращими практиками ВД у ліцензуванні експорту підконтрольних матеріалів, глобальні, загальні або виняткові ліцензії можуть бути надані, “якщо держава-учасниця вважає, що дозвіл на експорт у такий спосіб не зашкодить цілям Вассенаарської домовленості та не суперечитиме її нормам і правилам експортного контролю чи іншим міжнародним зобов'язанням”. Держави-учасниці ВД можуть запроваджувати вимоги до звітності про використання таких ліцензій, вимагаючи від експортерів зберігати документацію, “достатню для переконання органів з ліцензування експорту та (або) правоохоронних органів” у “виконанні умов ліцензій або винятків з них”²³.

Крім того, на пленарному засіданні були створені спеціальні групи з підготовки до проведення у 2007р. третього огляду діяльності режиму (другий відбувся у 2003р.²⁴). Контрольні списки ВД були змінені з урахуванням змін у галузях технічного розвитку та безпеки. Список ВД військової продукції містить 22 категорії, що охоплюють близько 300 позицій. Список ВД товарів подвійного використання містить дев'ять категорій, що охоплюють близько 1 000 підконтрольних позицій. Зміни до контрольних списків ВД готуються на технічних зустрічах, що проводяться протягом року, та офіційно схвалюються на пленарній сесії у грудні. На пленарному засіданні 2006р. було також вирішено розпочати діалог між експертними групами ВД та РКРТ для вивчення збігу списків, термінології та порогових величин контролю з метою уточнення сфери застосування існуючих правил. Австралія, яка головує у ВД у 2006р., підкреслила необхідність зміцнення контролю над переносними зенітними ракетними комплексами (ПЗРК), сприяла ознайомленню третіх країн з Вассенаарськими засадами експортного контролю над ПЗРК²⁵.

Ініціатива протидії розповсюдженню

У червні 2006р. держави-учасниці ІПП відзначили її третю річницю політичною зустріччю на високому рівні у Варшаві. Від імені держав-учасниць Канада заявила про те, що ІПП має на меті “ускладнити і припинити незаконні поставки

²² Wassenaar Arrangement, ‘Best practices for implementing intangible transfer of technology controls’, Vienna, 6 Dec. 2006, URL <<http://www.wassenaar.org>>.

²³ Wassenaar Arrangement, ‘Best practice guidelines for the licensing of items on the basic list and sensitive list of dual-use goods and technologies’, Vienna, Dec. 2006, URL <<http://www.wassenaar.org>>.

²⁴ Ентоні Я., Бауер С. “Контроль над поставками та програми ліквідації озброєнь”, *Щорічник СІПІРІ 2004: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2005, с.678-682.

²⁵ Downer, A., Australian Foreign Minister, ‘Australia’s international MANPADS initiative’, Speech at Millennium Hotel, New York, 18 Jan. 2007, URL <http://www.foreignminister.gov.au/speeches/2007/070118_manpads.html>. Про міжнародний контроль над ПЗРК див. додаток 13А цього видання.

ЗМУ, систем доставки та пов'язаних з ними матеріалів"²⁶. Внесок ІПР у нерозповсюдження не обмежується перехопленням нелегальних поставок, а охоплює також розвиток неформальної співпраці офіційних осіб, які працюють у галузі протидії розповсюдженню, – наприклад, митників, посадовців міністерств оборони та закордонних справ, – дає можливість отримати досвід і перевірити процедури під час навчань. Зустрічі в рамках ІПР також дозволили США, зокрема, здобути підтримку для різноманітних заходів з нерозповсюдження.

Участь в Ініціативі протидії розповсюдженню

Група, яка вперше зустрілася для розробки ІПР у 2003р., складалася з представників 11 “основних держав”²⁷. За словами головуючого на Варшавській зустрічі 2006р., “понад 75 держав” висловили підтримку принципам ІПР і зобов'язалися, за необхідності, активно підтримувати заходи з припинення поставок ЗМУ²⁸. Проте, в зустрічі 2006р. взяли участь лише 65 держав, а в середині 2005р. група “основних держав” була ліквідована. Не існує ні публічного списку партнерів ІПР, ні процедури членства.

Заява про принципи запобігання нелегальним поставкам (*Statement of Interdiction Principles*), сформульовані в рамках ІПР і оприлюднені в жовтні 2003р., зобов'язує учасників створити “більш скоординовані та ефективні механізми із залученням національних компетентних органів влади, міжнародних законодавства і структур, у т.ч. РБ ООН, діяльність яких була б спрямована на ускладнення і припинення поставок ЗМУ, систем доставки та пов'язаних з ними матеріалів до проблемних з точки зору розповсюдження країн і недержавних суб'єктів”²⁹. Протягом шести місяців після публікації Заяви про принципи запобігання нелегальним поставкам понад 60 країн висловили публічну підтримку та засвідчили намір більш ефективно працювати заради виконання чинних національних законів і міжнародних угод (включно з обов'язковими рішеннями РБ). Приватний сектор залучається до ІПР у форматі щорічних зустрічей, на яких представники промисловості обмінюються знаннями та досвідом з технічних питань, пов'язаних з перехопленням нелегальних поставок ЗМУ³⁰.

²⁶ Див. сайт ІПР: URL <<http://www.proliferationsecurity.info/introduction.html>>. Див. також: Альєстром К. “Ініціатива протидії розповсюдженню: аспекти міжнародного права в Заяві про принципи запобігання нелегальним поставкам зброї масового ураження”, *Щорічник СІПРІ 2005: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Переклад з англійської/Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Київ, 2006, с.671-695.

²⁷ Австралія, Велика Британія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, США, Франція, Японія.

²⁸ Scaow Proliferation Security Initiative, High Level Political Meeting, ‘Chairman’s statement’, Warsaw, 23 June 2006, URL <<http://www.psi.msz.gov.pl/>>.

²⁹ Заяву див. на сайті ІПР (посилання 26).

³⁰ У серпні 2004р., на зустрічі в Копенгагені було вирішено проаналізувати безпеку морських контейнерних перевезень; у вересні 2005р. зустріч у Лос-Анджелесі (Каліфорнія, США) була присвячена аналізу безпеки авіаційних вантажних перевезень; у вересні 2006р. на зустрічі в Лондоні увага зосереджувалася на безпеці на морі. Див.: PSI Maritime Workshop, ‘Preventing WMD proliferation’, Press release 258/2006, London, 25-26 Sep. 2006, at British Foreign and Commonwealth Office, URL <<http://www.fc.gov.uk/>>.

До червня 2006р. 20 держав на регулярній основі брали участь у зустрічах Оперативної експертної групи ІПР (ОЕГ, *Operational Expert Group, OEG*)³¹. Вважається, що ці держави мають можливості та досвід у розвитку ІПР, у т.ч. необхідну національну правову базу та систему міжвідомчого співробітництва, і несуть головний тягар організації практичної діяльності³².

Із започаткуванням ІПР у 2003р. шість країн – Беліз, Кіпр, Ліберія, Маршаллові Острови, Панама та Хорватія – підписали зі США двосторонні угоди про огляд суден³³. Ці країни, за винятком Хорватії, згідно з правилами Міжнародної федерації працівників транспорту, реєструють під своїм прапором судна торговельного флоту, а Ліберія і Панама мають найбільші у світі флоти зареєстрованих торговельних суден³⁴. США ведуть переговори про підписання таких угод ще з 20 країнами.

ІПР підтримують майже всі європейські країни та ЄС. У 2004р. про підтримку цілей ІПР і готовність співпрацювати в її рамках заявила Білорусь. В Африці в діяльності ІПР брали участь Ангола, Ліберія, Лівія і Туніс; у Центральній і Південній Америці – Аргентина, Беліз і Панама. Діяльність з поширення ІПР здійснюється в головних транзитних країнах (тобто країнах, через які у великих обсягах здійснюється торгівля та перевантаження товарів) та регіонах, що вважаються вірогідними маршрутами розповсюдження. Участь у заходах ІПР беруть Азербайджан і Грузія – у Закавказзі; Казахстан, Туркменістан і Узбекистан – у Середній Азії; Бахрейн, Ємен, Ізраїль, Ірак, Йорданія, Кувейт, Оман, ОАЕ – на Близькому Сході; Бруней, Камбоджа, Філіппіни, Таїланд – у Південно-Східній Азії.

Але участь в ІПР не стала всеохопною. Єгипет, Індія, Індонезія, Китай, Малайзія і Південна Корея (що контролюють важливі з точки зору розповсюдження транспортні чи транзитні маршрути) не беруть участі в ІПР. Влада Північної Кореї дала зрозуміти Китаю і Південній Кореї, що їх підтримка ІПР – яку вона називає піратським актом, який може “розпалити військовий конфлікт і призвести до регіональної і світової нестабільності”³⁵ – може завадити участі Північної Кореї в переговорах з ядерних питань.

³¹ Серед 20 учасників були 11 “основних держав” плюс Аргентина, Греція, Данія, Канада, Нова Зеландія, Норвегія, Росія, Сінгапур і Туреччина. На зустрічах ОЕГ здійснюються планування наступної та аналіз попередньої діяльності з метою оцінки можливого масштабу заходів у рамках міжнародного та національного законодавства, а також з’ясування наявності повноважень, потрібних для операцій з перехоплення поставок ЗМУ за різних обставин, включаючи реальні випадки та гіпотетичні сценарії, що перевіряються під час навчання.

³² Всі 23 навчання в рамках ІПР, проведені до середини 2006р., були організовані однією з цих 20 країн або за їх участі.

³³ Ці угоди див.: US Department of State, Bureau of International Security and Nonproliferation, ‘Ship boarding agreements’, URL <<http://www.state.gov/t/isn/c12386.htm>>.

³⁴ Разом під прапорами шести країн, що підписали угоди про огляд суден, зареєстровано понад чверть світового торговельного флоту. Див.: Central Intelligence Agency (CIA), ‘Rank order: merchant marine’, *The World Factbook 2007* (CIA: Washington, DC, 2007), URL <<https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/>>.

³⁵ North Korean Institute for Disarmament and Peace, ‘Proliferation Security Initiative (PSI): nuclear energy and countering proliferation’, Paper presented at the Third Meeting of the CSCAP Study Group on Countering the Proliferation of Weapons of Mass Destruction in the Asia Pacific, Singapore, 26-27 Mar. 2006.

США не раз намагалися схилити Індію до участі в ППР у рамках ширшої стратегії залучення Індії до глобальної системи нерозповсюдження. У 2005р. Індія пропонувала США свою участь в ППР на рівноправних умовах (тобто на умовах можливості приєднання до групи основних учасників ППР або ліквідації групи). Після ліквідації групи “основних держав” у 2005р. Індія пов’язала участь у ППР з переговорами про зміну Конвенції 1988р. про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (Конвенція про судноплавство, *Convention for the Suppression of Unlawful Acts against the Safety of Maritime Navigation, SUA Convention*), про яку йдеться нижче³⁶. В жовтні 2005р. до Конвенції про судноплавство були внесені зміни. Конгрес США розглядав можливість участі Індії в ППР як умову згоди на ухвалення Закону про американо-індійське співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії (*US-India Peaceful Atomic Energy Cooperation Act*) – який би відкрив шлях мирній співпраці двох країн у ядерній галузі³⁷. Закон ухвалений у грудні 2006р., але посилення в ньому на ППР були обмежені вимогою стосовно звітування Президента США про зусилля і прогрес на шляху до повноцінної участі Індії в ППР.

Індонезія і Малайзія висловлювали стурбованість наслідками ППР для їх юрисдикції над морськими шляхами та суверенітету над Малаккською протокою. Обидві країни побоюються будь-якої іноземної військової присутності у своїх водах, і коли Державний секретар США К.Райс під час візиту до Індонезії в березні 2006р. порушила питання про участь Індонезії в ППР, міністр закордонних справ Індонезії Х.Віраджуда (*Hassan Wirajuda*) назвав ППР ініціативою, що загрожує індонезійському суверенітету³⁸.

Масштаби діяльності

Президент Дж.Буш у промові у Вашингтонському Університеті національної оборони (*National Defense University, NDU*) у 2004р. закликав поширити діяльність ППР за межі перехоплення товарів³⁹. Він запропонував учасникам ППР та іншим зацікавленим країнам активніше використовувати процедури правозастосування та кримінального судочинства для протидії незаконному перевезенню чутливих з точки зору розповсюдження матеріалів. На Лісабонській зустрічі 2004р. учасники ППР підтримали цю мету та погодилися “розпочати

³⁶ Конвенція про судноплавство була відкрита для підписання 10 березня 1988р. та набула чинності 1 березня 1992р.; текст див.: URL <<http://www.imo.org/>>. Вона була змінена в жовтні 2005р.; змінена Конвенція була відкрита для підписання 14 лютого 2006р. Див. також: Альєстром (посилання 26), с.693-694.

³⁷ Стосовно Закону про американо-індійське співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії (Закон Гайда, *Hyde Act*) див. розділ 12 цього видання.

³⁸ Indonesian Embassy, ‘RI declines to join Proliferation Security Initiative’, Canberra, 18 Mar. 2006, URL <<http://www.kbri-canberra.org.au/brief/2006/mar/031806.htm>>.

³⁹ The White House, ‘President announces new measures to counter the threat of WMD: remarks by the President on weapons of mass destruction proliferation, Fort Lesley J. McNair, National Defense University’, News release, Washington, DC, 11 Feb. 2004, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/02/20040211-4.html>>.

розгляд першочергових кроків, необхідних для впровадження розширених функцій”, включаючи перегляд чинних національних інструментів⁴⁰.

ІПР могла би сприяти обговоренню питань правозастосування і кримінального судочинства шляхом розгляду заходів, необхідних для виконання Резолюції РБ №1540, яка зобов'язує держави ухвалити та виконувати відповідні ефективні правові норми, що передбачають кримінальне покарання за фінансування діяльності недержавних суб'єктів з виробництва, придбання, володіння, розвитку, транспортування, передачі або застосування ЗМУ та засобів її доставки⁴¹. Хоча Дж.Буш у згаданій промові пропонував заморозити активи (державні чи недержавні), пов'язані з будь-якими аспектами розповсюдження ЗМУ, в цій сфері діяльності ІПР досі не досягнуто помітного прогресу. Змістовні дискусії з цього питання потребують обговорення фінансових регуляторів, більш звичних для співпраці в рамках таких організацій, як Міжнародна організація з протидії відмиванню “брудних грошей”⁴² або Егмонтська група підрозділів фінансових розвідок (*Egmont Group*)⁴³.

У 2006р. США запропонували розширення ІПР і створення інструментів для перешкоджання платежам і фінансовим потокам між учасниками чутливих з точки зору розповсюдження торговельних операцій⁴⁴. На зустрічі у Варшаві в червні 2006р. учасники ІПР розглянули деякі національні заходи з ліквідації фінансових механізмів підтримки розповсюдження. Проте, на зустрічі не було запропоновано спільного підходу, а лише наголошено, що кожен учасник має вивчити, “шляхи використання або вдосконалення національних законів і повноважень з метою виявлення, відстеження або заморожування активів і припинення операцій розповсюджувачів ЗМУ та їх спонсорів”⁴⁵.

Перегляд Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства

Конвенція про судноплавство 1988р., разом з протоколом про стаціонарні платформи, розташовані на континентальному шельфі, ухвалені в рамках ООН і мають антитерористичний характер⁴⁶. Від її учасників вимагається застосування кримінального покарання та судового переслідування за терористичні напади на морі.

⁴⁰ US Department of State, ‘Proliferation Security Initiative: chairman’s statement at the fifth meeting’, Lisbon, 4-5 Mar. 2004, URL <<http://www.state.gov/t/isn/rls/other/30960.htm>>.

⁴¹ Посилання 2.

⁴² Про Міжнародну організацію з протидії відмиванню “брудних грошей”, засновану в 1989р. групою семи індустріально розвинутих країн (G7), див.: URL <<http://www.fatf-gafi.org/dataoecd/30/46/37627377.pdf>>. Див. також: Norgren, C., ‘An international response to terrorism’, eds A. J. K. Bailes and I. Frommelt, SIPRI, *Business and Security: Public-Private Sector Relationships in a New Security Environment* (Oxford University Press: Oxford, 2004), pp.47-58.

⁴³ Див. сайт Егмонтської групи: URL <<http://www.egmontgroup.org/>>.

⁴⁴ Адміністративний наказ №13382 від червня 2005р. надав американським властям право конфіскації активів і майна на території США, а також блокування доступу до американської фінансової системи визначених іноземних фізичних і юридичних осіб, які вважаються причетними до розповсюдження ЗМУ та засобів її доставки. Див.: The White House, ‘Executive order: blocking property of weapons of mass destruction proliferators and their supporters’, News release, Washington, DC, 29 June 2005, URL <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2005/06/20050629.html>>.

⁴⁵ Cracow Proliferation Security Initiative (посилання 28).

⁴⁶ SUA Convention (посилання 36).

Після терористичних актів у США 11 вересня 2001р. міжнародна правова база боротьби з тероризмом була переглянута. В рамках цього процесу Юридичний комітет Міжнародної морської організації (*International Maritime Organization, IMO*) переглянув заходи і процедури із запобігання терористичним актам на морі, включаючи Конвенцію про судноплавство. Під час зустрічей учасників ППР у 2004р. США запропонували внести до Конвенції зміни, і ці зустрічі перетворилися на форум, де американські пропозиції були обговорені та підтримані. Зміни були схвалені 14 жовтня 2005р., а 14 лютого 2006р. змінена Конвенція була відкрита для підписання.

Зміни до Конвенції охоплювали розширення переліку правопорушень за рахунок внесення до нього не лише випадків безпосереднього застосування ЗМУ проти судна або на судні, але й випадків міжнародних перевезень на борту судна певних чутливих з точки зору розповсюдження матеріалів. Змінена Конвенція створила міжнародну правову базу з питань протидії широкому спектру діяльності на морі, пов'язаної з розповсюдженням ЗМУ, та містить положення про огляд суден у відкритому морі – подібно до положень двосторонніх угод про огляд суден, що підтримуються в рамках ППР.

III. Заходи Європейського Союзу стосовно постачань

У 2006р. ЄС продовжував зусилля з ухвалення переглянутої версії Кодексу поведінки стосовно експорту озброєнь 1998р. у формі Спільної позиції, що мало зміцнити юридичний статус Кодексу⁴⁷. ЄС працював над удосконаленням, у т.ч. на національному рівні, імплементації і дотримання правил експортного контролю над товарами подвійного використання, згідно з рекомендаціями, отриманими на підставі експертної оцінки країнами-членами регуляторних документів, що становлять відповідну правову базу експортного контролю в ЄС. Крім того, ЄС продовжував докласти зусиль з інформування держав - не членів ЄС про політику експортного контролю над звичайними озброєннями та товарами подвійного використання. Зусилля в галузі експортного контролю над товарами подвійного використання спираються на зростаючу технічну підтримку, яка фінансується Європейською Комісією і реалізується державами-членами ЄС.

Кодекс ЄС поведінки стосовно експорту озброєнь

Кодекс ЄС поведінки стосовно експорту озброєнь був схвалений в червні 1998р.⁴⁸ Станом на січень 2007р., крім 27 країн ЄС, до його критеріїв і принципів

⁴⁷ Council of the European Union, 'European Union Code of Conduct on Arms Exports', document 8675/2/98, Rev.2, Brussels, 5 June 1998, URL <<http://ue.eu.int/uedocs/cmsUpload/08675r2en8.pdf>>. На відміну від Декларації Ради ЄС, Спільна позиція є інструментом Спільної зовнішньої політики і політики безпеки, що політично зобов'язує держави-члени забезпечити відповідність національних законодавства та політики узгодженій Спільній позиції. Хоча Спільна позиція не надає Кодексу поведінки статусу Європейського закону та не відносить його до юрисдикції Європейського суду, але на національному рівні вона тягне за собою юридичні наслідки для окремих держав-членів.

⁴⁸ Bauer, S. and Bromley, M., *The European Union Code of Conduct on Arms Exports: Improving the Annual Report*, SIPRI Policy Paper no.8 (SIPRI: Stockholm, Nov. 2004), URL <<http://www.sipri.org/>>.

офіційно приєдналися Боснія і Герцеговина, Ісландія Канада, Македонія і Хорватія⁴⁹. Крім того, дві країни Південно-Східної Європи (Чорногорія і Сербія) внесли до нових національних законів про експортний контроль, прийнятих у 2006р., зобов'язання дотримуватися критеріїв Кодексу під час розгляду заявок на ліцензії. Ухвалити подібний закон має намір Албанія.

Кодекс поведінки ЄС містить вісім критеріїв ліцензування експорту, а також робочі положення, в яких викладені процедури звітності, механізми консультацій і міжурядових повідомлень про відмову в наданні ліцензій. Список військової техніки ЄС, до якого застосовується Кодекс, щороку переглядається з метою врахування змін у Списку військової продукції ВД⁵⁰. ЄС міг би внести до свого Списку додаткові позиції, але поки вирішив не робити цього.

У 2004р. країни ЄС розпочали перегляд Кодексу поведінки 1998р. Робоча група з питань експорту звичайних озброєнь (*Conventional Arms Exports Working Group, COARM*) підготувала оновлений і вдосконалений Кодекс зі змінами в робочих положеннях, у вісьмох критеріях і юридичному статусі⁵¹. Проект “Спільної позиції Ради, що визначає спільні правила контролю над експортом військових технологій і техніки”, був технічно узгоджений весною 2005р. Пропозиція фінського головуєчого в ЄС з ухвалення Спільної позиції була відхилена кількома державами-членами, зокрема Францією⁵². Це було викликане намаганням політично пов'язати прийняття Спільної позиції зі скасуванням ембарго на поставки озброєнь до Китаю, запровадженого в 1989р. З тієї самої причини затрималося затвердження так званого інструментарію додаткової прозорості та заходів взаємного контролю, що мав набути чинності після скасування ембарго та бути внесеним до Інструкції користувачам Кодексу як додаток до Спільної позиції Ради ЄС, яка визначає спільні правила контролю над експортом військових технологій і техніки. Це було зроблено попри прийняття у 2005р. рішення про застосування цього інструментарію в Лівії⁵³.

Інструкція користувачам Кодексу ЄС, вперше опублікована в листопаді 2003р., оновлювалася відтоді принаймні один раз. У ній додатково визначаються і тлумачаться терміни та процедури, викладені в Кодексі поведінки 1998р. Кілька важливих змін було внесено у 2006р.: узгоджені керівні принципи впровадження найкращих практик із застосування критеріїв 2 (“права

⁴⁹ ‘Eighth annual report according to operative provision 8 of the European Union Code of Conduct on arms exports’, *Official Journal of the European Union*, C 250 (16 Oct. 2006), pp.1-346.

⁵⁰ ‘Common Military List of the European Union (equipment covered by the European Union Code of Conduct on Arms Exports) adopted by the Council on 27 February 2006’, *Official Journal of the European Union*, C66 (17 Mar. 2006), pp.1-28.

⁵¹ Стислий аналіз змін див.: Ентоні Я., Бауер С. “Контроль над поставками озброєнь”, *Щорічник СИПРІ 2005* (посилання 26), с.638-641.

⁵² Retman, A., ‘France blocking plan for EU code on arms exports’, *EUobserver*, 18 Jan. 2007, URL <<http://euobserver.com/9/23296/?rk=1>>; Dombey, D., ‘EU considers binding rules on arms sales’, *Financial Times*, 18 Apr. 2005, p.2.

⁵³ Ентоні і Бауер (посилання 51); Anthony, I., ‘Militarily relevant EU–China trade and technology transfers: issues and problems’, Paper presented at the Conference on Chinese Military Modernization: East Asian Political, Economic, and Defense Industrial Responses, Maui, Hawaii, 19-20 May 2005, URL <<http://www.sipri.org/contents/expcon/euchinapaper>>.

людини”), 3 (“внутрішня ситуація”), 4 (“регіональна стабільність”) і 7 (“ризик застосування не за призначенням”). Робота над керівними принципами впровадження найкращих практик для решти критеріїв триває⁵⁴. В Інструкції були переглянуті загальні положення стосовно сертифікатів кінцевого користувача в поєднанні з індикативним переліком гарантій кінцевого використання, узгодженим у рамках Вассенаарської домовленості⁵⁵. В державах-членах ЄС розпочалися дослідження національних вимог і політик стосовно сертифікатів кінцевого користувача.

Процес імплементації Кодексу поведінки ЄС у 2006р. задокументований у восьми річних звітах⁵⁶ – більш повних та опублікованих у більш стислі терміни, ніж попередніми роками. Уряди країн ЄС також провели на експертному рівні зустрічі з обговорення шляхів покращення збору даних, методів звітності та розпочали вивчення цієї теми⁵⁷.

Для повідомлення про відмову в дозволі на експорт і здійснення взаємних консультацій держави-члени ЄС використовують систему *COREU*⁵⁸. Кодекс поведінки ЄС вимагає таких консультацій перед наданням дозволу на торговельну операцію, подібну до раніше забороненої іншим членом ЄС. Згідно з восьмим річним звітом, така діяльність здійснювалася у 2006р. “на майже щоденній основі”⁵⁹. Повідомлення про відмову та результати двосторонніх консультацій вносяться до центральної бази даних, якою керує Секретаріат Ради ЄС. У жовтні 2006р. законодавство 20 держав-членів і залучених країн повністю відповідало Спільній позиції 2003/468/CFSP стосовно контролю над посередництвом у торгівлі озброєннями⁶⁰. Уряди держав ЄС також обмінювалися національним досвідом перевірок після поставок озброєнь.

До оголошених на найближче майбутнє пріоритетів *COARM* належить підвищення чіткості і прозорості річної звітності, зокрема, про фактичну вартість експорту. Країни ЄС також намагаються допомагати іншим країнам у практичному застосуванні принципів і критеріїв Кодексу шляхом, “зокрема, надання практичної і технічної допомоги для забезпечення гармонізації політики експортного контролю”⁶¹.

⁵⁴ Council of the European Union, ‘User’s Guide to the European Union Code of Conduct on Arms Exports’, document 16440/06, Brussels, 18 Dec. 2006, URL <<http://www.consilium.europa.eu/exportcontrols>>. Керівні принципи впровадження найкращих практик із застосування критерію 8 (“сталі розвиток”) були схвалені у 2005р.

⁵⁵ Wassenaar Arrangement, ‘End-use assurances commonly used, consolidated indicative list’, Vienna, updated at the 2005 WA plenary session, Dec. 2005, URL <<http://www.wassenaar.org/publicdocuments/>>.

⁵⁶ ‘Eighth annual report’ (посилання 49).

⁵⁷ Докладніше про дані восьмого річного звіту та методики звітності див. у розділі 10 цього видання.

⁵⁸ *COREU* – французьке скорочення “Європейської системи міждержавного зв’язку” (*European Correspondence*) – телексної мережі зв’язку між міністерствами закордонних справ держав ЄС.

⁵⁹ ‘Eighth annual report’ (посилання 49), p.2.

⁶⁰ ‘Council Common Position 2003/468/CFSP of 23 June 2003 on the control of arms brokering’, *Official Journal of the European Union*, L156 (25 June 2003), pp.79-80.

⁶¹ ‘Eighth annual report’ (посилання 49), p.4.

Держави-члени продовжували докладати зусиль з поширення Кодексу поведінки на країни - не члени ЄС, віднедавна внесені до додатка до річного звіту. Австрійський головуєчий ЄС разом із СІПРІ організував у травні 2006р. у Відні семінар з питань експортного контролю над звичайними озброєннями і товарами подвійного використання для країн Західних Балкан. Наприкінці жовтня 2006р. фінський головуєчий ЄС та Уряд Боснії і Герцеговини спільно із СІПРІ провели в Сараєво регіональний семінар з питань Кодексу поведінки ЄС, на якому в робочих групах обговорювалося застосування критеріїв Кодексу в гіпотетичних випадках. У 2006р. ЄС також надіслав листи урядам Албанії, Білорусі, Боснії і Герцеговини, Македонії, Молдови, Сербії, Туреччини, України, Чорногорії, Хорватії і Швейцарії, запропонувавши подальший діалог з питань практичного запровадження Кодексу поведінки ЄС.

Зміцнення експортного контролю над товарами подвійного використання в Європейському Союзі

Участь компаній і громадян ЄС у міжнародній схемі ядерних постачань, яку координував колишній провідний науковий консультант Уряду Пакистану з ядерних питань А.Хан (*Abdul Qadeer Khan*), довела потребу більш ефективного експортного контролю в Європі. Експорт товарів подвійного використання з ЄС регулюється Постановою Ради №1334/2000 (з наступними змінами)⁶². У 2004р. в ЄС була проведена взаємна експертна оцінка систем експортного контролю над товарами подвійного використання, і в грудні 2004р. лідери ЄС вирішили негайно втілити отримані рекомендації для дев'яти категорій товарів.

Пізніше була створена експериментальна електронна база даних для реєстрації повідомлень про відмови в експортних ліцензіях, наданих державам-членами згідно із законодавством ЄС і вимогами міжнародних режимів експортного контролю. База даних містить відомості про “зростаючу кількість” чинних відмов, наданих державами-членами згідно з Постановою №1334/2000, а також про відмови, надані в результаті обміну даними відповідно до правил Австралійської групи та Групи ядерних постачальників⁶³.

Після взаємної експертної оцінки 2004р. держави-члени почали інформувати одна одну про зміни в національних нормах і створили контактні пункти, відповідальні за регулярність і систематичність такого обміну. Як ще один практичний крок до ефективної співпраці було визначено коло технічних експертів для допомоги колегам у розгляді конкретних питань класифікації і виявлення продукції, яка підлягає контролю.

⁶² Постанови, як правило, коригуються щороку з метою врахування змін у контрольних списках, які є невід’ємною складовою закону. Останню версію на час підготовки цього видання див.: ‘Council Regulation (EC) no.394/2006 of 27 February 2006 amending and updating Regulation (EC) no.1334/2000 setting up a Community regime for the control of exports of dual-use items and technology’, *Official Journal of the European Union*, L73 (13 Mar. 2006), p.1.

⁶³ Council of the European Union, ‘Implementation of the recommendations of the Peer Review of Member States export control systems for dual-use goods’, document 16507/06, Brussels, 12 Dec. 2006.

Що стосується Ірану, то до ухвалення у грудні 2006р. санкцій РБ ООН (про що йдеться нижче) ЄС вжив заходів з розробки особливого підходу до застосування механізмів експортного контролю. Постанова №1334/2000 стосується експорту всіх видів продукції, але ЄС не визначив перелік країн, до яких застосовуються конкретні заходи. Проте, в Рішенні Ради ЄС від липня 2006р. зазначено, що Іран потребує особливої уваги. Держави-члени зобов'язалися виявляти “максимальну пильність у застосуванні існуючих механізмів експортного контролю над чутливими матеріалами з метою запобігання передачам товарів, технологій і матеріалів, які безпосередньо або опосередковано можуть бути використані у програмах виготовлення розщеплюваних матеріалів і ракетних програмах”⁶⁴.

Комісія підготувала пропозиції із внесення змін до Постанови №1334/2000 з метою підвищення безпеки, спрощення для промисловості завдань з дотримання правил, а також покращення координації на міжнародному рівні заходів експортного контролю⁶⁵. Ці пропозиції, що враховують виявлені в рамках взаємної експертної оцінки проблемні питання та розроблені під час неї рекомендації, обговорюватимуться Радою ЄС. Резолюція РБ ООН №1540 вимагає належного та дієвого контролю над транзитом і перевантаженням чутливої з точки зору розповсюдження продукції, включаючи, зокрема, фінансові та транспортні послуги. Ні транзит, ні перевантаження, ні пов'язані з ними послуги не контролюються чинним законодавством ЄС, чим зумовлена потреба додаткових дій в цій галузі. Перегляд Постанови №1334/2000 спрямований також на роз'яснення та оновлення заходів з контролю над нематеріальними передачами технологій. Зараз нематеріальні передачі технологій підпадають під дію Постанови №1334/2000 у випадках, коли передача відбувається електронними засобами (в т.ч. електронною поштою, факсом або через Інтернет). Проте, контроль над нематеріальними передачами технологій шляхом усного спілкування кожна держава-член ЄС здійснює згідно з національним законодавством і відповідно до зобов'язань країн ЄС у рамках Спільних дій (*Council Joint Action*) від червня 2000р.⁶⁶ Всі держави ЄС, крім Кіпру, є членами Вассенаарської домовленості і як такі

⁶⁴ Council of the European Union, 2743rd Council Meeting General Affairs and External Relations, Brussels, 17 July 2006, General Affairs, Press release 11574/06 (Presse 218), URL <<http://www.consilium.eu.int>>.

⁶⁵ European Commission, ‘New measures on export of Dual Use goods and technologies: summary of the proposals adopted by the Commission’, Brussels, 19 Dec. 2006. URL <<http://www.trade.ec.europa.eu/doclib/html/131958.htm>>.

⁶⁶ ‘Council Joint Action of 22 June 2000 concerning the control of technical assistance related to certain military end-uses’, *Official Journal of the European Communities*, L159 (30 June 2000), pp.1-2. Згідно з цим документом, нематеріальна передача технології підлягає контролю, “якщо вона здійснюється за межі Європейського Співтовариства фізичною чи юридичною особою Європейського Співтовариства і призначена (або постачальнику відомо, що вона призначена) для використання, пов'язаного з розробкою, виробництвом, поводженням, використанням, обслуговуванням, зберіганням, виявленням, ідентифікацією чи розповсюдженням хімічної, біологічної або ядерної зброї чи інших вибухових ядерних пристроїв або з розробкою, виробництвом, обслуговуванням чи зберіганням ракет, здатних доставляти таку зброю” (курсив – авт.). Згідно із законодавством ЄС, нематеріальна передача технології в межах ЄС (за термінологією США – “уявний експорт”) не контролюється.

зобов'язані дотримуватися документа “Найкращі практики застосування контролю над нематеріальними передачами технологій”, узгодженого на пленарному засіданні ВД у грудні 2006р. і розглянутого вище⁶⁷.

Діяльність ЄС з поширення експортного контролю та надання допомоги

Останніми роками помітно пошвавилися спроби поширення експортного контролю з метою запровадження сучасних та ефективних засобів у рамках міжнародних режимів. Ряд країн, насамперед Японія і США, пропонували технічну допомогу країнам, що бажали зміцнити експортний контроль. Хоча різні органи ЄС певний час співпрацювали в питаннях експортного контролю над товарами подвійного використання з країнами-не членами, не існувало ні системного підходу до координації цієї діяльності, ні підтримки цих країн через довгострокові програми технічної допомоги. Допомога на рівні ЄС з удосконалення експортного контролю надавалася країнам-кандидатам напередодні розширення 2004р. з метою їх підготовки до прийняття спільних правових стандартів (*acquis communautaire*) ЄС у галузі експортного контролю над товарами подвійного використання і звичайними озброєннями, як це передбачено договорами, підзаконними актами та політикою ЄС.

У грудні 2003р., згідно з підходом до забезпечення безпеки на підставі оцінки загроз, запровадженим у Стратегії ЄС протидії розповсюдженню ЗМУ, була розширена географія допомоги в галузі експортного контролю в рамках узгодженої політики ЄС з нерозповсюдження⁶⁸. Стратегія протидії розповсюдженню ЗМУ містить зобов'язання співпрацювати в галузі експортного контролю над товарами подвійного використання з країнами, що є безпосередніми сусідами ЄС, його стратегічними партнерами, а також з проблемними з точки зору розповсюдження країнами. Допомога в галузі експортного контролю посідає окреме місце в Плані дій, що доповнює Стратегію протидії розповсюдженню ЗМУ. У 2006р. ЄС чимало зробив для виконання цього зобов'язання, насамперед шляхом розробки Інструменту стабільності як одного з фінансових інструментів у рамках бюджетного циклу Співтовариства на 2007-2013рр. Інструмент стабільності передбачає значне фінансування технічної допомоги країнам-не членам ЄС у створенні або зміцненні національних систем експортного контролю над товарами подвійного використання.

З 2003р. діяльність ЄС з надання допомоги здійснювалася в рамках кількох пілотних проектів, схвалених Європейським Парламентом. Перший проект, започаткований у 2004р. і виконаний СППРІ, передбачав заходи зі зміцнення національних систем експортного контролю над товарами подвійного використання в Боснії і Герцеговині, Хорватії, Чорногорії і Сербії (спочатку – в Союзній державі Сербії і Чорногорії), розробку та перевірку підходів до допомоги в галузі експортного контролю, що могли б стати підґрунтям для наступної розробки ширшої програми.

⁶⁷ Wassenaar Arrangement (посилання 22).

⁶⁸ Council of the European Union, EU Strategy against Proliferation of Weapons of Mass Destruction, Brussels, 12 Dec. 2003, URL<http://ue.eu.int/cms3_applications/Applications/newsRoom/LoadDocument.asp?directory=en/misc/&filename=78340.pdf>.

Два пілотні проекти допомоги в галузі експортного контролю над товарами подвійного використання здійснює Федеральне управління економіки та експортного контролю Німеччини (*Bundesamt für Wirtschaft und Ausfuhrkontrolle, BAF*) за підтримки офіційних осіб з інших країн ЄС. Ці проекти стосуються співробітництва з Китаєм, Чорногорією, Сербією, Україною та ОАЕ. З 2007р. участь у них беруть Албанія, Македонія і Марокко. Останній пілотний проект передбачає створення при *BAFA* навчальної бази для підвищення якості допомоги ЄС. У 2005р. Європейська Комісія замовила *BAFA* проект з питань експортного контролю над товарами подвійного використання в Росії, який фінансується в рамках Програми технічної допомоги країнам СНД (*TACIS*). Передбачений контрактом бюджет проекту становить €3 млн., запланована тривалість – близько 30 місяців. Інші держави-члени ЄС долучаються до нього в рамках окремих заходів шляхом надання експертів. Проект передбачає створення нормативно-правової бази, інституційних можливостей та інформування промисловості.

Під час закордонних візитів і семінарів (зокрема, в Україні в січні 2006р. і в Пакистані у грудні 2006р.) особистий представник Високого представника з питань нерозповсюдження постійно підкреслював важливість експортного контролю над товарами подвійного використання для нерозповсюдження ЗМУ.

IV. Наслідки для експортного контролю санкцій ООН проти Північної Кореї та Ірану

У рамках зусиль з розв'язання проблем розповсюдження ядерних і ракетних технологій в Північній Кореї та Ірані РБ ООН ухвалила у 2006р. резолюції №1718 і №1737, відповідно. Спеціальні заходи, передбачені обома резолюціями, були частиною заходів, спрямованих на започаткування діалогу з ядерних питань з відповідною країною та демонстрацію вигод, а також потенційних втрат у разі реалізації альтернативної ядерної політики⁶⁹. Попри ці зусилля, наприкінці 2006р. Іран і Північна Корея продовжили здійснення ядерних програм, які викликають занепокоєння міжнародної спільноти. Ядерна політика Ірану та Північної Кореї не може бути сприйнята залученими до переговорів країнами, тому була розглянута можливість застосування санкцій, які передбачають “щось середнє між словами та війною”⁷⁰. Заходи, передбачені резолюціями, мають позбавити окремі цільові групи економічної чи матеріальної бази їх проблемної діяльності

⁶⁹ Про ядерні програми Ірану та Північної Кореї і ширші підходи до врегулювання пов'язаних з ними проблем див. розділ 12 цього видання.

⁷⁰ Це формулювання було використане Державним секретарем Швеції Г.Дальгреном (*Hans Dahlgren*) у виступі в РБ ООН з рекомендаціями, спрямованими на більш коректне застосування санкцій в разі загрози миру та на зменшення побічних наслідків. Див.: United Nations, “‘Stockholm Process’ findings—year-long study on targeted sanctions—presented to Security Council”, Press release, UN document SC/7672, 25 Feb. 2003, ‘Minutes from the UNSC discussion’, URL <<http://www.smartsanctions.se/>>. Див. також: Speier, R. H., Chow, B. G. and Starr, S. R., *Nonproliferation Sanctions*, RAND Monograph Report no.MR-1285-OSD (RAND: Santa Monica, Calif., 2001), URL <http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1285/>.

або створити обмеження та цінові бар'єри безпосередньо для діяльності ініціаторів політичних рішень і програм, що викликають занепокоєння.

Резолюція РБ ООН №1718 була одностайно схвалена 14 жовтня 2006р., після випробування ядерної зброї Північною Кореєю⁷¹. Вона вимагала від країн-членів ООН “запобігти прямим чи опосередкованим постачанням, продажам чи передачам до КНДР певних матеріалів (незалежно від того, чи походять вони з території цих країн), що здійснюються шляхом їх транзиту через її територію, передачі через громадян цих країн або шляхом використання їх літаків чи суден під їх прапором”. Резолюція забороняє постачання основних систем звичайних озброєнь і матеріалів, зазначених у трьох списках, що є додатками до Резолюції і відповідають спискам АГ, ГЯП і РКРТ⁷². Крім того, вона забороняє технічне навчання, надання консультацій, послуг чи допомоги, пов'язаних із забороненими матеріалами. Заборонене також постачання до Північної Кореї предметів розкоші.

Резолюція №1718 зобов'язує Північну Корею “припинити експорт” заборонених відтепер матеріалів і доручає країнам “заборонити купівлю у КНДР певних матеріалів (незалежно від того, чи походять вони з її території) як через її громадян, так і шляхом використання їх літаків чи суден під їх прапором”. З метою забезпечення дотримання цих вимог держави “мають відповідно до національної юрисдикції і законодавства та згідно з міжнародним правом вдатися до спільних дій, у т.ч. до огляду, в разі необхідності, вантажів, що прямують до та з КНДР”.

Резолюція також передбачає фінансові і транспортні санкції. Від країн вимагається заморозити кошти, інші фінансові активи та економічні ресурси, що належать або контролюються, прямо чи опосередковано, фізичними чи юридичними особам, зазначеними в доданому до Резолюції переліку. Перелік містить імена фізичних і юридичних осіб, які, як вважається, беруть участь або надають підтримку північно-корейським “програмам, пов'язаним з ядерною чи іншою ЗМУ та балістичними ракетами”, або “діють від їх імені чи за їх вказівками”. Нарешті, від держав вимагається запобігати “в'їзду або пересуванню їх територією” осіб, разом з членами їх сімей, які вважаються відповідальними за реалізацію північно-корейських “програм, що стосуються ядерної зброї, балістичних ракет та інших видів ЗМУ”.

У липні 2006р. РБ ООН ухвалила Резолюцію №1696, яка вимагала від Ірану “припинити всю діяльність зі збагачення та переробки урану, включаючи дослідження та розробки”; в ній зазначено, що повне припинення має бути перевірене Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ)⁷³. Резолюція №1696 закликала всі країни, “відповідно до їх національної юрисдикції і законодавства та згідно з міжнародним правом, виявляти пильність і запобігати

⁷¹ Випробування ядерної зброї розглядається в додатку 12Б цього видання.

⁷² Ці списки охоплюють танки, бойові броньовані машини, артилерійські системи великого калібру, бойові літаки, ударні вертольоти, військові кораблі, ракети та ракетні системи – як їх визначено в Реєстрі звичайних озброєнь ООН. Див.: URL <<http://disarmament.un.org/cab/register.html>>.

⁷³ Резолюція РБ ООН №1696 від 31 липня 2006р.

передачам будь-яких предметів, матеріалів, товарів і технологій, які могли б сприяти діяльності Ірану зі збагачення та переробки урану та його ракетним програмам”. Резолюція не заборонила передачу Ірану ядерних або пов’язаних з ними матеріалів подвійного використання, але вимагала від Генерального директора МАГАТЕ звітувати про “повне та остаточне припинення” Іраном діяльності в ядерній галузі, чутливої з точки зору розповсюдження. РБ ООН дала зрозуміти, що в разі невиконання Іраном Резолюції №1696 будуть вжиті “відповідні заходи”, “спрямовані на переконання Ірану виконати Резолюцію та вимоги МАГАТЕ”⁷⁴.

У двох наступних за Резолюцією звітах Генеральний директор МАГАТЕ наполягав на тому, що Іран не припинив повністю та остаточно, всю діяльність зі збагачення та переробки урану, як того вимагала Резолюція №1696⁷⁵. З огляду на ці повідомлення, РБ ООН 23 грудня 2006р. ухвалила Резолюцію №1737, яка визначає і запроваджує “відповідні заходи”, згадані в Резолюції №1696⁷⁶. Резолюція №1737 забороняє державам постачати до Ірану матеріали, що можуть бути використані в діяльності, пов’язаній зі збагаченням, переробкою урану, важкою водою або з розробкою систем доставки ядерної зброї. Ембарго поширюється на технічну підтримку забороненої діяльності. Резолюція вимагає від держав здійснювати контроль над діяльністю іранців, які проживають в їх країнах та отримують технічну освіту, – з метою зменшення ризику отримання цими людьми знань, чутливих з точки зору розповсюдження.

Матеріали, заборонені для постачання до Ірану, відрізняються від заборонених для постачання до Північної Кореї. Списки, що стосуються Ірану, ґрунтуються на списках РКРТ і ГЯП, проте з Резолюції виключені позиції, необхідні для завершення ірано-російського проекту будівництва легководного реактора в Бушері. Згідно з умовами Резолюції, Ірану заборонено експортувати будь-які матеріали, перелічені у двох документах, які відповідають контрольним спискам РКРТ і ГЯП, а іншим країнам заборонено імпортувати ці матеріали з Ірану.

Резолюція передбачає цілеспрямовані фінансові санкції. Держави повинні заморозити фінансові активи компаній, організацій та окремих осіб, залучених до іранських ядерних і ракетних програм, а додаток до Резолюції містить переліки осіб та установ, яких стосуються ці положення. Резолюція не містить санкцій стосовно пересування осіб, як у випадку Північної Кореї, але держави повинні повідомляти РБ ООН про такі випадки.

Значення резолюцій РБ ООН №1718 і №1737 для експортного контролю

До ухвалення Резолюцій РБ ООН №1718 і №1737 до Північної Кореї та Ірану застосовувалися певні експортні обмеження, спричинені недотриманням ними угод про гарантії МАГАТЕ. Резолюції розширили ці обмеження та коло держав, зобов’язаних їх дотримуватися.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ International Atomic Energy Agency (IAEA), ‘Implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran’, document GOV/2006/53, Vienna, 31 Aug. 2006; IAEA, ‘Implementation of the NPT safeguards agreement in the Islamic Republic of Iran’, document GOV/2006/64, Vienna, 14 Nov. 2006. Обидва документи див. на сайті МАГАТЕ: URL <<http://www.iaea.org/Publications/Documents/>>.

⁷⁶ Резолюція РБ ООН №1737 (посилання 3).

З квітня 1993р., коли Правління МАГАТЕ вирішило, що Північна Корея не дотримується угоди про гарантії, держави-учасниці ГЯП, згідно з керівними принципами, мали відмовляти в дозволі на передачу КНДР підконтрольних матеріалів. Держави ГЯП мали також у більш м'який спосіб застосовувати керівні принципи до Ірану з вересня 2004р., коли Правління МАГАТЕ дійшло висновку, що Іран не виконує угоду про гарантії. Оскільки керівні принципи ГЯП є обов'язковими для держав-учасниць ГЯП і деяких третіх країн, які добровільно вирішили дотримуватися їх, резолюції РБ від 2006р. поширюють ці обмеження на всі країни. Після резолюцій РБ №1781 і №1737 ЄС ухвалив Спільну позицію стосовно обмежувальних заходів проти Північної Кореї та Ірану. Спільна позиція визначає, яким чином рішення ООН, у разі потреби, мають запроваджуватися ЄС через національні закони держав-членів і законодавство ЄС⁷⁷.

Усі сторони Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968р. – тобто всі країни, крім Індії, Ізраїлю, Пакистану та Північної Кореї – зв'язані зобов'язанням, згідно зі Статтею III.2 ДНЯЗ, не надавати джерела, спеціальні розщеплювані матеріали, обладнання або матеріали, спеціально призначені чи підготовлені для переробки, використання чи виробництва спеціального розщеплюваного матеріалу, будь-якій без'ядерній державі в мирних цілях, якщо джерело чи спеціальний розщеплюваний матеріал “є об'єктом” гарантій МАГАТЕ. Перелік матеріалів, що підпадають під це зобов'язання, не визначений у ДНЯЗ, але він є вужчим за списки, передбачені резолюціями №1718 і №1737.

Оскільки РБ ООН бракує технічних можливостей зі складання списків для застосування санкцій, то одним з головних завдань багатосторонніх режимів експортного контролю було складання та оновлення списків матеріалів, експорт яких потребує попереднього дозволу. Списки, що є важливим елементом санкцій РБ ООН, є дуже близькими до контрольних списків відповідних режимів⁷⁸. З метою уникнення прогалин між списками підконтрольних матеріалів, запроваджених національними законами з питань експортного контролю та резолюціями РБ ООН, необхідно регулярно оновлювати списки ООН відповідно до змін, узгоджених у рамках багатосторонніх режимів експортного контролю. У такій спосіб ООН може отримати цінний технічний ресурс.

⁷⁷ ‘Council Common Position 2006/795/CFSP of 20 November 2006 concerning restrictive measures against the Democratic People’s Republic of Korea’, *Official Journal of the European Union*, L322 (22 Nov. 2006), pp.32-35; ‘Council Common Position 2007/140/CFSP of 27 February 2007 concerning restrictive measures against Iran’, *Official Journal of the European Union*, L61 (28 Feb. 2007), pp.49-55

⁷⁸ Список, що міститься в документі ООН S/2006/814, відповідає контрольним спискам ГЯП; список у документі ООН S/2006/815 відповідає додатку зі списком обладнання та технологій РКРТ; список у документі ООН S/2006/853.Corr.1 відповідає спискам Австралійської групи. Див.: UN, Letter dated 13 October 2006 from the Permanent Representative of France to the United Nations addressed to the President of the Security Council, UN documents S/2006/814 and S/2006/815, 13 Oct. 2006; UN, Letter dated 1 November 2006 from the Chairman of the Security Council Committee established pursuant to resolution 1718 (2006) concerning the Democratic People’s Republic of Korea addressed to the President of the Security Council, UN document S/2006/853/Corr.1, 14 Nov. 2006.

На відміну від деяких попередніх резолюцій про санкції, в яких містяться “положення про завершення”, що визначають період їх чинності, термін резолюцій №1718 і №1737 не обмежений. У кожному випадку скасування або термін чинності санкцій залежать від висновку РБ стосовно дотримання умов резолюції. Обидві резолюції припускають призупинення чи скасування санкцій (повне чи часткове) в разі дотримання їх вимог, але водночас передбачають запровадження додаткових заходів – у випадку невиконання вимог резолюцій.

Виконання Резолюції №1737 може бути ускладнене. Іран має важливі угоди про ядерне співробітництво з Росією, і російський представник в ООН підкреслював, що обмеження, запроваджені РБ, стосуються лише сфер, які викликають занепокоєння МАГАТЕ⁷⁹. Співробітництво з Іраном в інших галузях підпадає під національні юрисдикцію і контроль, але на нього не повинні поширюватися додаткові обмежувальні заходи, запроваджені ООН. Тому Резолюція №1737 виключає з ембарго певні категорії матеріалів, а для інших категорій запроваджує функціональний еквівалент механізму ліцензування експорту.

Комітет з виконання Резолюції РБ №1737, до якого належать усі члени РБ, відповідає за контроль над дотриманням санкцій ООН. В окремих випадках передача підконтрольних матеріалів не забороняється, якщо Комітет “у кожному окремому випадку завчасно визначить, що передача або постачання, продаж, надання таких матеріалів чи допомоги однозначно не сприятимуть розвитку чутливих з точки зору розповсюдження іранських ядерних технологій та розробці систем доставки ядерної зброї”. У такій ситуації держава, яка звертається за дозволом на експорт, має довести, що контракт містить належні гарантії кінцевого використання. Крім того, Іран має підтвердити наміри стосовно кінцевого використання, зобов'язавшись не використовувати визначені матеріали в чутливій з точки зору розповсюдження ядерній діяльності або для розробки систем доставки ядерної зброї.

Для обгрунтованого надання згоди в рамках зазначеного процесу ліцензування країни-члени РБ ООН мають покладатися на національні системи експортного контролю, оскільки сама ООН не має або має небагато досвіду з обгрунтування конкретних рішень. Висновок про те, що передача не становить неприйнятної ризику розповсюдження, ґрунтується, як правило, на оцінці програми країни-імпортера та характеристик кінцевого користувача (в т.ч. питань власності і структури управління, минулих та нинішніх операцій і діяльності та будь-яких даних про участь у діяльності, що викликає занепокоєння). Оцінка охоплює також технічний елемент висновку про те, чи відповідають характеристики та кількість матеріалів, що передаються, заявленій меті кінцевого використання. Нарешті, оцінка має враховувати достатність національних законів і процедур країни-імпортера для гарантованого запобігання несанкціонованому реекспорту.

Резолюції №1718 і №1737 забороняють експорт перелічених матеріалів і відкривають шлях для спільних заходів з примушення до виконання зазначених вимог, включаючи огляд вантажів, що прямують до або з Північної Кореї

⁷⁹ United Nations, ‘Security Council imposes sanctions on Iran for failure to halt uranium enrichment, unanimously adopting Resolution 1737 (2006)’, UN Security Council document SC/8928, 23 Dec. 2006, URL <<http://www.un.org/News/Press/docs/2006/sc8928.doc.htm>>.

та Ірану. Як зазначалося вище, на ставлення Китаю до ІПР суттєво вплинула заява Північної Кореї про прямий зв'язок між ІПР та участю в шестисторонніх переговорах. Дії Північної Кореї вже не вперше поставили Китай у скрутне становище. Китай почувався зобов'язаним підтримувати резолюцію, що засуджує ядерні випробування в Північній Кореї, але негайно після схвалення Резолюції №1718 Посол Китаю при ООН Ванг Гуанья (*Wang Guangya*) заявив, що Китай не схвалює практики огляду вантажів до та з Північної Кореї, хоча це прямо дозволено Резолюцією. Огляд вантажів з Північної Кореї потенційно може перетворитися на діжку з порохом. Посол підкреслив, що Китай “рішуче закликає зацікавлені країни зайняти стриману та відповідальну позицію з цього приводу”, і попросив “утриматися від будь-яких провокаційних кроків, які могли б посилити напруження”⁸⁰.

Виконання цільових фінансових санкцій, запроваджених резолюціями №1718 і №1737 стосовно Північної Кореї та Ірану, залежатиме від активного моніторингу активів і наявності засобів фінансового контролю для блокування певних операцій. Виявлення операцій, фінансування яких має бути заблоковане, вимагатиме запровадження нових зв'язків між органами експортного контролю та органами з нагляду за виконанням санкцій.

V. Висновки

До функцій експортного контролю із забезпечення дотримання головних багатосторонніх договорів про нерозповсюдження зараз додається важлива функція з виконання рішень ООН. Потреба спільної участі в експортному контролі дедалі більшої кількості країн може надати нового імпульсу створенню на законних засадах світової мережі експортного контролю над ядерною, біологічною і хімічною зброєю.

Зростання взаємозалежності між багатьма різними інструментами з вирішення завдань нерозповсюдження, одним з яких є експортний контроль, вимагатиме співпраці органів, які раніше ніколи не працювали разом. Можливо, найбільшою мірою це стосується органів, що забезпечують експортний контроль, кримінальне право і фінансові санкції. ІПР є одним з механізмів організації змістовного міжнародного діалогу між різними національними правоохоронними органами. Крім того, через неї забезпечується контакт між різними сегментами правоохоронної спільноти в разі потреби розгляду конкретних випадків можливого незаконного постачання. Засоби експортного контролю модернізуються відповідно до змін у методах міжнародної торгівлі та економічного співробітництва. Зокрема, зростає бажання поставити під ефективний контроль нематеріальні передачі технологій.

Багатьом країнам бракує практичних можливостей з ефективного виконання рішень РБ ООН. Зокрема, зміцнення національних систем експортного

⁸⁰ United Nations, ‘Security Council condemns nuclear test by Democratic People’s Republic of Korea, unanimously adopting Resolution 1718’, UN Security Council document SC/8853, 14 Oct. 2006, URL <<http://www.un.org/News/Press/docs/2006/sc8853.doc.htm>>.

контролю країн-учасниць Комітету з питань санкцій ООН має бути логічною метою різноманітних процесів розширення рамок експортного контролю та технічної допомоги, які відбуваються в усьому світі, в т.ч. в Європейському Союзі.

Потреба зосередження уваги на ефективному дотриманні вимог експортного контролю обговорювалася в рамках режимів експортного контролю, ЄС і ООН – з точки зору як створення на національному рівні можливостей держав, що активно співпрацюють з питань експортного контролю, так і технічної допомоги іншим країнам. Такий підхід вимагає активної і компетентної участі ряду національних відомств – митниці, поліції, розвідувальних і судових органів – і відповідної правової бази, що передбачає адміністративне і кримінальне покарання за порушення експортного контролю. Належну увагу також слід приділити створенню можливостей із забезпечення експортного контролю під час планування майбутніх програм допомоги.

Про авторів

Доктор Сібіл Бауер (*Sibylle Bauer*, Німеччина) – керівник Програми з питань експортного контролю у Проекті СІПРІ з питань нерозповсюдження та експортного контролю. Раніше працювала в Інституті європейських досліджень (Брюссель). Має багато публікацій з питань експортного контролю та політики озброєння в Європі, в т.ч. розділи у: *The Restructuring of the European Defence Industry* (*Office for Official Publications of the European Communities, 2001*); *Annuaire français* [Щорічник: Міжнародні відносини, Франція] (*Bruylant, 2001*); *The Path to European Defence* (*Maklu, 2003*). Співавтор *The European Union Code of Conduct on Arms Exports: Improving the Annual Report* (*SIPRI Policy Paper №8, Nov. 2004*). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2004р.

Володимир Барановський (Росія) – заступник директора Інституту світової економіки та міжнародних відносин (*ИМЭМО*, Москва, Росія). Був керівником Проекту СІПРІ з питань безпеки в Росії (1992-1997рр.), а до цього (1988-1992рр.) очолював факультет європейських досліджень *ИМЭМО*. Автор, редактор та член редколегії кількох публікацій, зокрема: *Russia's Attitudes Towards the EU: Political Aspects* (*Ulkopoliittinen Instituutti, 2002*), *Мировой океан и стратегическая стабильность* (*ИМЭМО, 2002*), *Russia and Europe: The Emerging Security Agenda* (*SIPRI, 1997*).

Елісон Дж.К.Бейлз (*Alyson J.K.Bailes*, Велика Британія) – була директором СІПРІ (з липня 2002р.). Протягом 33 років перебувала на дипломатичній службі та завершила її на посаді Посла Великої Британії у Фінляндії (2000-2002рр.). Працювала у складі делегацій Великої Британії до Будапешту, Бонну, Пекіну, Осло та НАТО. Мала кілька інших призначень поза дипломатичною службою – в т.ч. дві академічні відпустки, два роки роботи в Міністерстві оборони Великої Британії, відрядження до Європейського Союзу та Західно-Європейського Союзу. Головні сфери наукових інтересів: воєнно-політичні відносини, європейська інтеграція, роль бізнесу в забезпеченні безпеки. Має велику кількість публікацій в міжнародних журналах на ці та інші (зокрема, інституційні та регіональні) теми. Брала участь у редагуванні видання *The Nordic Countries and the European Security and Defence Policy* (2006), є співавтором *The Shanghai Cooperation Organization* (*SIPRI Policy Paper №17, May 2007*). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2003р.

Доктор Ханс Борн (*Hans Born*, Нідерланди) – старший науковий співробітник з питань демократичного державного управління сектором безпеки Женевського Центру демократичного контролю над збройними силами (*DCAF*). Керівник робочої групи *DCAF* з питань парламентської звітності в секторі безпеки та правових аспектів державного управління цим сектором. Автор або член редколегії видань: *Civil-Military Relations in Europe* (*Routledge, 2006*); *Making Intelligence Accountable: Legal Standards and Best Practice for Oversight of Intelligence Agencies* (*Norwegian Parliament, 2005*), *Who's Watching the Spies?*

Establishing Intelligence Service Accountability (Potomac, 2005), Parliamentary Oversight of the Security Sector: Principles, Mechanisms and Practices (Inter-Parliamentary Union/DCAF, 2003). Брав участь як співавтор і член редколегії у підготовці видання: *Democratic Control of Intelligence Services: Containing Rogue Elephants (Ashgate, 2007)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2005р.

Доктор Міхаель Брзоска (*Michael Brzoska*, Німеччина) – директор Інституту досліджень миру та політики безпеки (*Institute for Peace Research and Security Policy*) Гамбургського Університету. Був також науковим співробітником Центру дослідження війн, озброєнь і розвитку (*Centre for the Study of Wars, Armaments and Development*) цього Університету та науковим керівником Боннського міжнародного центру конверсії (*Bonn International Center for Conversion*). Був одним з керівників Проекту СІПРІ з питань виробництва та торгівлі озброєннями. Публікував статті в міжнародних академічних журналах: *International Peacekeeping, European Security, the Journal of Peace Research, Defence and Peace Economics, Global Dialogue International Journal of Regional Science*, – а також окремі розділи в таких виданнях, як *The Nordic Countries and the European Security and Defence Policy (SIPRI, 2006)*. Співавтор двох монографій СІПРІ: *Arms Transfers to the Third World, 1971-1985 (1987), Arms Production in the Third World (1986)*. Брав участь у редагуванні книги СІПРІ *Restructuring of Arms Production in Western Europe (1992)*.

Марк Бромлі (*Mark Bromley*, Велика Британія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь. Раніше працював у Британсько-американській раді з питань безпеки інформації (*British American Security Information Council, BASIC*). Під час роботи в *BASIC* був автором або співавтором багатьох наукових і політичних доповідей, зокрема: *Secrecy and Dependence: The UK Trident System in the 21st Century (BASIC, 2001)* та *European Missile Defence: New Emphasis, New Roles (BASIC, 2001)*. Співавтор *The European Union Code of Conduct on Arms Exports: Improving the Annual Report (SIPRI Policy Paper №8, Nov. 2004)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2004р.

Професор Петер Валленштайн (*Peter Wallensteen*, Швеція) – завідувач кафедри дослідження миру та конфліктів імені Дага Хаммарскільоляда Упсальського Університету (з 1985р.). Був професором дослідницького відділу студій миру імені Ріхарда Дж.Штарманна Нотрдамського Університету (з 2006р.). Керівник Програми Упсальського Університету з питань конфліктів і Спеціальної програми із застосування цільових санкцій (*Special Program on the Implementation of Targeted Sanctions*). Друге доповнене видання його книги *Understanding Conflict Resolution: War, Peace and the Global System (SAGE, 2007)*, вийшло друком у 2007р. Брав участь у редагуванні видання *International Sanctions: Between Words and Wars in the Global System (Frank Cass, 2005)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 1988р.

Пітер Д.Веземан (*Pieter D. Wezeman*, Нідерланди) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь. Працював в Інституті протягом 1994-2003рр. Протягом 2003-2006рр. був провідним аналітиком з питань розповсюдження технологій звичайних і ядерних озброєнь у Міністерстві оборони Нідерландів. З 2006р. знову працює в СІПРІ. Брав участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* протягом 1995-2003рр.

Сімон Т.Веземан (*Siemon T. Wezeman*, Нідерланди) – бере участь у Проекті СІПРІ з питань поставок озброєнь з 1992р., а з середини 2006р. очолює його. Кілька його публікацій стосуються міжнародної прозорості поставок озброєнь. Автор *The Future of the United Nations Register of Conventional Arms (SIPRI Policy Paper №4, Aug. 2003)*, співавтор *Cluster Weapons: Necessity or Convenience? (Pax Christi Netherlands, 2005)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 1993р.

Шарон Віхарта (*Sharon Wiharta*, Індонезія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань збройних конфліктів та їх врегулювання, працює у сферах миротворчості та побудови миру, зокрема, впровадження правосуддя та верховенства права в постконфліктних ситуаціях. Останнім часом брала участь у керівництві дослідженнями з питань відповідальної участі місцевої влади і суспільства та верховенства права під час побудови миру. До роботи в СІПРІ (з 2001р.) працювала в Центрі міжнародних відносин (*Center for International Affairs*) при Вашингтонському Університеті (Сіетл), досліджуючи питання стійкого розвитку. Співавтор публікацій: *The Transition to a Just Order: Establishing Local Ownership after Conflict (Folke Bernadotte Academy Publications, 2007)*; *Prospects for Peace Operations: Regional and National Dimensions (Georgetown University Press, 2007)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2002р.

Конні Волл (*Connie Wall*, США) – керівник редакції та відділу публікацій СІПРІ. Редагує і готує матеріали для *Щорічників СІПРІ* з 1970р.

Александр Гласер (*Alexander Glaser*, Німеччина) – член дослідницького колективу Програми Принстонського Університету з питань науки та глобальної безпеки (*Program on Science and Global Security*). Раніше брав участь у роботі Міждисциплінарної дослідницької групи Дармштадського технологічного Університету з питань науки, технології і безпеки (*Interdisciplinary Research Group in Science, Technology, and Security, IANUS*), де публікував тези своїх магістерської і докторської праць з питань розщеплюваних матеріалів і ядерного нерозповсюдження. До захисту докторського ступеня в Раді соціологічних досліджень імені МакАртура (*Social Science Research Council, SSRC/MacArthur*) співпрацював з Технічною групою Програми досліджень безпеки (*Technical Group of the Security Studies Program*) Массачусетського технологічного інституту (2001-2003рр.). Був радником Федерального Міністерства екології Німеччини (2000-2001рр.).

Доктор Пал Дунай (*Pál Dunay*, Угорщина) – директор Угорського інституту міжнародних відносин (*Hungarian Institute of International Affairs*, Будапешт). До 2007р. був старшим науковим співробітником Проекту СІПРІ з питань євроатлантичної, регіональної і глобальної безпеки. Раніше (1996-2004рр.) працював у Женевському центрі політики безпеки (*Geneva Centre for Security Policy, GCSP*). Співавтор видань: *Ungarns Aussenpolitik 1990-1997: zwischen Westintegration, Nachbarschafts- und Minderheitenpolitik* [Зовнішня політика Угорщини в 1990-1997рр.: політика сусідства та національних меншин – на перехресті західної інтеграції] (*Nomos Verlag, 1998*); *Open Skies: A Cooperative Approach to Military Transparency and Confidence Building* (*UNIDIR, 2004*). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2004р.

Доктор Ян Антоні (*Ian Anthony*, Велика Британія) – координатор досліджень СІПРІ, керівник Проекту СІПРІ з питань нерозповсюдження та експортного контролю. Серед останніх публікацій для СІПРІ – *Reducing Threats at the Source: a European Perspective on Cooperative Threat Reduction* (*SIPRI Research Report №19, 2004*). Редагував видання СІПРІ: *The Future of Defence Industries in Central and Eastern Europe* (*SIPRI Research Report №7, 1994*); *Russia and the Arms Trade* (1998). Співавтор *Reforming Nuclear Export Controls: The Future of the Nuclear Suppliers Group* (*SIPRI Research Report №22, 2007*). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 1998р.

Кірстен Зодер (*Kirsten Soder*, Німеччина) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань збройних конфліктів та їх врегулювання (2006-2007рр.). Надавав допомогу в дослідницькій роботі та зборі інформації для Баз даних СІПРІ про багатонаціональні миротворчі операції.

Шеннон Н.Кайл (*Shannon N.Kile*, США) – старший науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань експортного контролю та нерозповсюдження (з 1991р.). Головні сфери досліджень – контроль над ядерною зброєю та нерозповсюдження з акцентом на процесах в Ірані та Північній Кореї. Останньою публікацією, в якій він брав участь як редактор, є *Europe and Iran: Perspectives on Non-proliferation* (*SIPRI Research Report №21, 2005*). Бере участь у підготовці багатьох публікацій СІПРІ, в т.ч. з 1995р. – розділів *Щорічників СІПРІ* про контроль над ядерною зброєю, ядерні сили та технології ядерної зброї.

Ханс М.Крістенсен (*Hans M.Kristensen*, Данія) – директор Проекту інформації з ядерних питань Федерації американських вчених (*Federation of American Scientists, FAS*, Вашингтон, штат Колумбія). Співавтор постійної рубрики “Ядерний зошит” (*‘Nuclear Notebook’*) в Бюлетені науковців-атомників (*Bulletin of the Atomic Scientists*). Останні публікації: *Chinese Nuclear Forces and U.S. Nuclear War Planning* (*FAS/NRDC, Nov. 2006*), *Global Strike: A Chronology of the Pentagon’s New Offensive Strike Plan* (*FAS, 2006*); *Preparing for the Failure of Deterrence* (*SITREP, Nov/Dec. 2005*); *New doctrine falls short of Bush pledge*, (*Arms Control Today, Sep. 2005*). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2001р.

Професор Ян Лі (*Ian Leigh*, Велика Британія) – професор права Даремського Університету, спеціалізується на публічному праві та правах людини. Бере участь у керівництві Даремського центру прав людини (*Durham Human Rights Centre*). Автор та співавтор праць: *Law, Politics and Local Democracy* (OUP, 2000); *In From the Cold: National Security and Parliamentary Democracy* (OUP, 1994), *Religious Freedom in the Liberal State* (OUP, 2005); політичної доповіді *Making Intelligence Accountable* (*Norwegian Parliament*, 2005). Брав участь у редагуванні праці *Who's Watching the Spies? Establishing Intelligence Service Accountability* (*Potomac*, 2005). Консультант ОБСЄ з питань прав людини у збройних силах у Європейському офісі демократичних інститутів і прав людини (*Europe Office of Democratic Institutions and Human Rights*). Член робочої групи Венеціанської комісії у складі Ради європейських держав з питань демократичного контролю над органами безпеки та розвідки.

Сара Ліндберг (*Sara Lindberg*, Швеція/США) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань збройних конфліктів та їх врегулювання. Забезпечувала дослідження в рамках проектів з питань конфліктів шляхом збору інформації для Баз даних СІПРІ про багатосторонні миротворчі операції. Була ініціатором дослідження СІПРІ в Тимор-Лешті з питань місцевої відповідальної участі в забезпеченні верховенства права в пост-конфліктній ситуації. Нещодавно завершила польові дослідження в Ліберії в рамках допоміжної дослідницької програми, фінансованої Шведським агентством з міжнародного співробітництва та розвитку (*Swedish International Development Cooperation Agency, SIDA*).

Доктор Ждзіслав Ляховскі (*Zdzislaw Lachowski*, Польща) – старший науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань євроатлантичної, регіональної і глобальної безпеки. Автор багатьох публікацій з проблем європейської воєнної безпеки, контролю над озброєннями та європейської воєнно-політичної інтеграції. Брав участь у редагуванні видання *International Security in a Time of Change: Threats-Concepts-Institutions* (*Nomos*, 2004). Автор *Confidence- and Security-Building Measures in the New Europe* (*SIPRI Research Report №18*, 2004), *Foreign Military Bases in Eurasia* (*SIPRI Policy Paper №18*, June 2007). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 1992р.

Доктор Ніл Дж.Мелвін (*Neil J. Melvin*, Велика Британія) – старший науковий співробітник Центру досліджень європейської політики (*Centre for European Policy Studies, CEPS*, Брюссель). Був керівником Проекту СІПРІ з питань збройних конфліктів та їх врегулювання (2006-2007рр.). Раніше працював головним радником Високого представника ОБСЄ з питань національних меншин. Автор багатьох книг і статей з питань безпеки та конфліктів у Євразії, зокрема, *Countering Conflict in the North Caucasus* (*SIPRI Policy Paper №16*, May 2007). Співавтор публікації *Diaspora politics: ethnic linkages, foreign policy, and security in Eurasia* (*International Security*, winter 1999/2000). Брав участь у підготовці *Щорічника СІПРІ* у 2006р.

Зі Мін (*Zia Mian*, Пакистан/Велика Британія) – фізик, працює керівником Проекту з питань миру та безпеки в Південній Азії у Програмі Принстонського Університету з питань науки та глобальної безпеки (*Program on Science and Global Security*) у Школі державних і міжнародних відносин імені Вудро Вілсона (*Woodrow Wilson School of Public and International Affairs*). Протягом останніх 10 років його наукові інтереси були зосереджені на питаннях ядерної зброї, контролю над озброєнням і роззброєння, ядерної енергетики в Пакистані та Індії. Ще раніше він працював у Спільці зацікавлених науковців (*The Union of Concerned Scientists*), Інституті політики сталого розвитку (*The Sustainable Development Policy Institute*) та Ісламабадському Університеті Квайд-е-Азама (*Quaid-e-Azam University*, Ісламабад). Брав участь у підготовці *Щорічника СІПРІ* у 2003р.

Каталіна Пердомо (*Catalina Perdomo*, Колумбія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань військових витрат. Відповідає за моніторинг військових витрат в Африці, Латинській Америці та на Близькому Сході. Раніше працювала в Міжамериканському банку розвитку (*Inter-American Development Bank, IADB*, Вашингтон, штат Колумбія), Вашингтонському офісі Фонду підтримки ідей миру в Колумбії (*Fundación Ideas para la Paz of Colombia*) та Офісі управління наукою заради розвитку (*Office of Management Sciences for Development*, Богота, Колумбія). Автор кількох публікацій з питань безпеки та розвитку, зокрема, глави *International assistance for security sector reform* у виданні *Obsevatorio de Análisis de los Sistemas Internacionales 2007-2008* [Пункт спостереження для аналізу міжнародних систем у 2007-2008рр.] (*Universidad Externado de Colombia*, 2007). Співавтор доповіді про імплементацію регіональної стратегії розвитку *Informe sobre la implementación de la estrategia de desarrollo subnacional* (*IADB*, 2004). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2004р.

Каміла Проніньска (*Kamila Pronińska*, Польща) – є здобувачем звання доктора політичних наук в Інституті міжнародних відносин (*Institute of International Relations*) Варшавського Університету. Читає лекції з питань міжнародної безпеки, збройних конфліктів і міжнародних переговорів. Є координатором видання *Стратегічний щорічник* (*Rocznik Strategiczny*). Головними сферами наукових інтересів є енергетична безпека, “ресурсні конфлікти” та енергетичні відносини ЄС-Росія. Автор доповідей і статей в різних польських наукових журналах. Серед останніх публікацій: стаття *Resource wars in contemporary international relations* (*Polish Quarterly of International Affairs*, summer 2005) та глава про стратегічні питання енергетичної безпеки в міжнародних відносинах у науковому виданні *Stosunki międzynarodowe w XXI wieku* [Міжнародні відносини у XXI столітті], 2006).

Мартін Сйогрен (*Martin Sjögren*, Швеція) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань євроатлантичної, регіональної і глобальної безпеки. Співавтор доповіді про заходи зміцнення довіри між Північною та Південною Кореями. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2003р.

Імон Суррі (*Eamon Surry*, Австралія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань виробництва озброєнь. Відповідає за підтримку бази даних та Інтернет-сторінки Проекту. До роботи в СІПРІ працював у Лондоні дослідником консалтингової компанії у сфері засобів масової інформації. Автор *Transparency in the Arms Industry (SIPRI Policy Paper №12, Feb. 2006)*. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2004р.

Віталій Федченко (Росія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань нерозповсюдження та експортного контролю. Відповідає за сектор ядерної безпеки, а також політичні, технологічні та освітні аспекти контролю над ядерною зброєю і нерозповсюдження. Раніше працював: позаштатним співробітником СІПРІ, науковим співробітником і координатором проектів Центру політичних досліджень Росії (*ППР-Центр*, Москва, Росія), науковим співробітником Інституту прикладних міжнародних досліджень (Москва, Росія). Автор або співавтор кількох публікацій з питань міжнародної підтримки нерозповсюдження та роззброєння, міжнародного ядерного паливного циклу, а також російського експорту ядерних матеріалів. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2005р.

Гарольд А.Фейвізон (*Harold A. Feiveson*, США) – провідний співробітник з політичних досліджень у Принстонському Університеті, учасник Програми Принстонського Університету з питань науки та глобальної безпеки (*Program on Science and Global Security*) у Школі державних і міжнародних відносин імені Вудро Вілсона (*Woodrow Wilson School of Public and International Affairs*), де протягом останніх 32 років опікувався широким спектром питань, у т.ч. експортного контролю. Був членом Наукового комітету Агентства США з контролю над озброєннями та роззброєння (1963-1967рр.). Головними сферами наукових інтересів є ядерна зброя і політика атомної енергетики. Редактор та автор видання *The Nuclear Turning Point: A Blueprint for Deep Cuts and De-alerting of Nuclear Weapons (Brookings, 1999)*. Редактор міжнародного журналу *Science & Global Security*.

Дамієн Фрухарт (*Damien Fruchart*, Велика Британія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь. Має ступінь бакалавра студій Китаю та Японії Лідського Університету, а також ступінь магістра Уппсальського Університету. Пройшов інтернатуру при делегації Європейської Комісії в Пекіні. Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2006р.

Лотта Харбом (*Lotta Harbom*, Швеція) – науковий співробітник Уппсальської програми збору даних про конфлікти (Департамент дослідження миру та конфліктів Уппсальського Університету). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 2005р.

Ренхільд Ферм Хеллгрєн (*Ragnhild Ferm Hellgren*, Швеція) – науковий співробітник СІПРІ (1974-2001рр.). З 1996р. керувала Проектом СІПРІ з питань документального огляду сфер контролю над озброєннями та роззброєння, автор матеріалів до розділів *Щорічника СІПРІ* з питань ядерних

вибухів і всеохопних заборон на ядерні випробування, до оглядів угод з питань контролю над озброєннями, а також до щорічних хронологічних оглядів подій у галузях контролю над озброєннями та політики. Автор кількох брошур з проблем, які досліджує СІПРІ.

Франк фон Хіппель (*Frank von Hippel*, США) – фізик-ядерник, професор суспільних і міжнародних відносин Принстонського Університету. Останні 30 років працював у сфері політики розщеплюваних матеріалів, у т.ч. з питань комерціалізації переробленого плутонію, а також припинення виробництва збройових плутонію і високозбагаченого урану та використання високозбагаченого урану як ядерного палива. В 1993-1994рр. був заступником директора з питань національної безпеки Офісу Білого дому з політики науки та технологій (*White House Office of Science and Technology Policy*). Зараз є співголовою Міжнародної експертної групи з питань розщеплюваних матеріалів (*International Panel on Fissile Materials*).

Доктор Пол Холтом (*Paul Holtom*, Велика Британія) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань поставок озброєнь. Раніше працював молодшим науковим співробітником у Центрі прикордонних досліджень Гламорганського Університету (Уельс). Був міжнародним експертом з питань Калінінградської області в Раді європейської програми транскордонного співробітництва (*Council of Europe's Transfrontier Co-operation Programme*), провідним дослідником в організації *Saferworld* з питань стрілецької зброї в Північно-Східній і Південно-Східній Європі. Автор кількох журнальних статей про країни Балтії, Калінінград і Російську Федерацію: *Arms Transit Trade in the Baltic Sea Region* (*Saferworld*, 2003); *Turning the Page: Small Arms and Light Weapons in Albania* (*Saferworld*, 2005).

Метью Шрьодер (*Matthew Schroeder*, США) – менеджер Проекту моніторингу продажів озброєнь (*Arms Sales Monitoring Project*) у Федерації американських вчених (*Federation of American Scientists, FAS*). За часів праці у *FAS* (з 2002р.) активно досліджував питання міжнародної торгівлі озброєннями, експортного контролю США, незаконної торгівлі стрілецькою зброєю і легкими озброєннями, загрози використання переносних зенітних ракетних комплексів з терористичними цілями. Співавтор *The Small Arms Trade* (*Oneworld*, 2006). Брав участь у підготовці *Щорічника СІПРІ* у 2005р.

Петтер Штоленхайм (*Petter Stålenheim*, Швеція) – науковий співробітник Проекту СІПРІ з питань військових витрат, відповідає за моніторинг даних про військові витрати з акцентом на Європу та Центральну Азію, а також за підтримку Бази даних СІПРІ про військові витрати. Керував проектами СІПРІ з питань військових витрат і виробництва озброєнь (2005-2006рр.). Був консультантом Стокгольмського Міжнародного інституту демократії та електоральної підтримки (*International Institute for Democracy and Electoral Assistance, IDEA*), викладачем Центру Дж.Маршалла (*George C. Marshall Center*) у Німеччині. Співавтор *Armament and Disarmament in the Caucasus and Central Asia* (*SIPRI Policy Paper №3, July 2003*). Бере участь у підготовці *Щорічників СІПРІ* з 1998р.

Елізабет Шьон (*Elisabeth Sköns*, Швеція) – керівник проектів СІПІ з питань військових витрат і виробництва озброєнь. Серед останніх публікацій: доповіді стосовно вартості конфліктів і фінансування миротворчих місій – для Міжнародної спеціальної групи у справах глобальних суспільних благ (*International Task Force on Global Public Goods*); розділ з питань офсетів в оборонній промисловості – у виданні *Arms Trade and Economic Development: Theory and Policy in Offsets* (Routledge, 2004); розділ з питань реструктуризації оборонної промисловості Східної Європи (*Mot et avnasjonalisert forsvar? [Назустріч денационалізованій обороні?]*, *Abstrakt*, 2005); експертної доповіді №5 стосовно вартості збройних конфліктів (*Peace and Security, Secretariat of the International Task Force on Global Public Goods*, 2006); розділ з питань фінансування безпеки (*The Statesman's Yearbook 2007, Palgrave Macmillan*, готується до видання у 2006р.); розділ з економічних питань виробництва озброєнь (у співавторстві с П.Дуном) – для другого видання Енциклопедії насильства, миру та конфліктів (*Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict, Academic Press*, 2007). Бере участь у підготовці Щорічників СІПІ з 1983р.

Щорічник СІПРІ 2007

© Центр Разумкова, 2008
© Видавництво «Заповіт», 2008

Адреса Центру Разумкова:
Київ, 01034, вул. Володимирська, 46
e-mail: info@uceps.com.ua
веб-сторінка: www.razumkov.org.ua

Підписано до друку 01.09.2008р.
Папір офсетний 80 г/м². Друк офсетний.
Тираж 1000 прим.